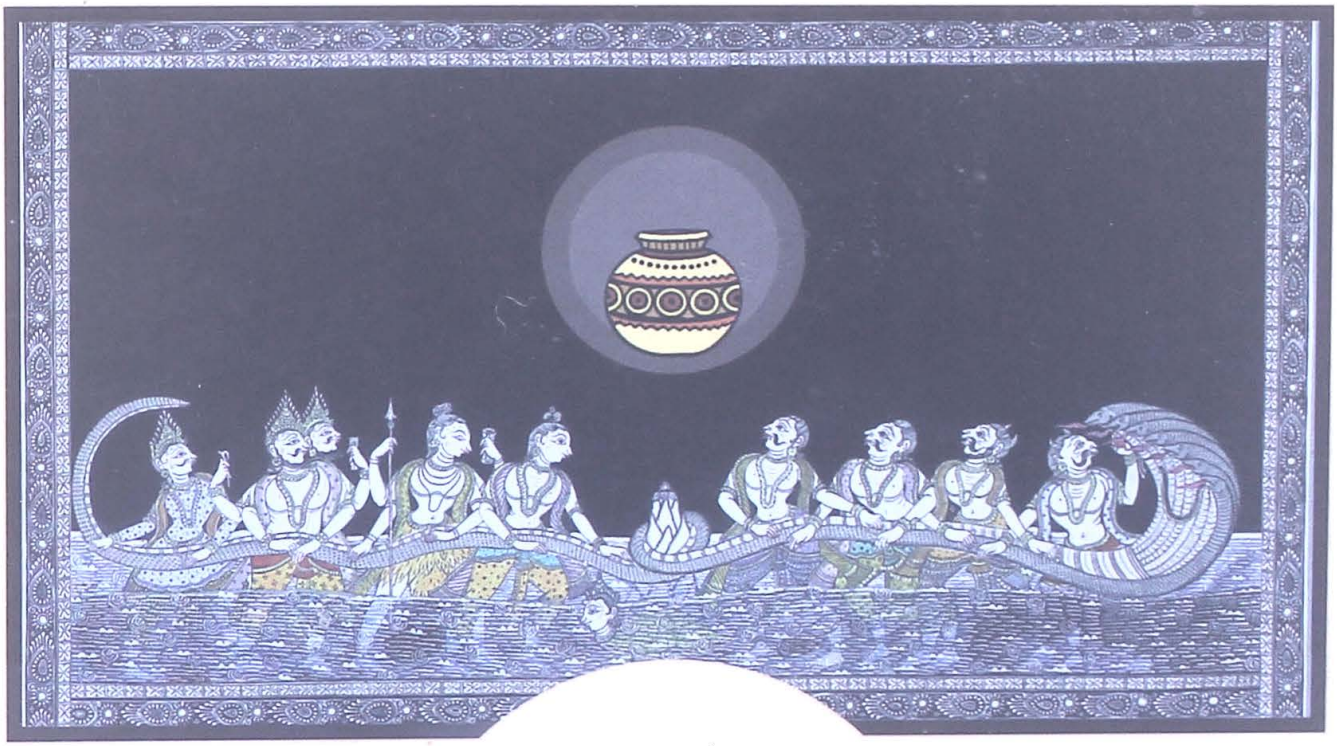
श्रीव्यासतीर्थविरचित

न्यायामृतम्

न्यायकल्पलतादिव्याख्यासमेतम्

पञ्चमं सम्पुटम्

सम्पादकः

प्रो. कृ.त. पाण्डुरङ्गि

संस्थापकाः,

विद्याधीशस्नातकोत्तरसंस्कृतशोधकेन्द्रः

सहसम्पादकः

डा. कान्तेशाचार्य कदरमण्ड

विद्याधीश स्नातकोत्तर

संस्कृत शोधकेन्द्रः

प्रकाशकाः

विद्याधीश स्नातकोत्तर संस्कृत शोधकेन्द्रः

उत्तरादिमठ आवरण, उत्तरादिमठ रोड्, बसवनगुडि, बेङ्गळूरु-४

श्रीव्यासतीर्थविरचितस्य

न्यायामृतस्य व्याख्या

श्रीकूर्मनरहरिआचार्यविरचिता

न्यायकल्पलता

अद्वैतसिद्ध्या, तरङ्गिणी–कण्टकोद्धार–प्रकाश–सौगन्ध्यनामकैः
न्यायामृतव्याख्यानैश्च सहिता

पञ्चमं सम्पुटम्

सम्पादकः

महामहोपाध्यायः

प्रो. कृ.त. पाण्डुरङ्गि

संस्थापकाः, विद्याधीशस्नातकोत्तरसंस्कृतशोधकेन्द्रः

सहसम्पादकः

डा. कान्तेशाचार्यः कदरमण्डलगि

उपनिदेशकः, विद्याधीशस्नातकोत्तरसंस्कृतशोधकेन्द्रः

This Volume is published with the grant from the Govt. of Karnataka

प्रकाशनम्

विद्याधीशस्नातकोत्तरसंस्कृतशोधकेन्द्रः

उत्तरादिमठ आवरण, उत्तरादिमठ रोड्, बसवनगुडि, बेङ्गळूरु-४

Nyāyāmṛtam of Śrī Vyāsatīrtha with Advaita Siddhi of Śrī Madhusūdana Saraswati and the commentaries of Nyāyāmṛta-Taraṅgiṇī of Śrī Vyāsa Rāmāchārya, Nyāyāmṛta Kaṇṭakoddhāra of Śrī Pandurangi Ānanda Bhattāraka, Nyāyāmṛta Prakāśa of Śrī Śrīnivāsatīrtha, **Nyāyakalpalatā** of Śrī Kūrma Narahari Āchārya,, Saugandhya of Śrī Vanamālī Miśra, Edited by Prof. K.T. Pandurangi, Associate Editor Dr. Kanteshacharya Kadaramandalagi. Published by Vidyadhīsha Post-Graduate Sanskrit Research Centre, No. 11, Uttaradhi Matha Compound, Basavanagudi, Bangalore-04.

Pages : I+436

Price : 300/-

No. of Copies : 1000

Year of Publication : 2018

© The Editor

ISBN No.: 978-93-83679-66-9

Typeset and Printed at : Vāgartha, B'lor-19.
Email : vagartha@yahoo.com

Preface

We are glad to publish **Nyāyakalpalatā,** commentary on **Nyāyāmṛtam,** along with Advaitasiddhi and five other commentaries. Nyāyāmṛtam of Śrī Vyāsatīrtha is a large work and so are its commentaries. Consequently, these have to be published in more than one volume. A small portion of this work with commentaries was edited and published by Mahāmahopādhyāya Ananta Krishna Shastry in the Calcutta University series in 1934. A reprint of this was published in 1984 with the assistance from the Government of India.

Both the modern Research Scholars and the Traditional Scholars feel the need for these works in their entirety. The Nyāyāmṛtam and Advaitasiddhi set a new wave of Dvaita, Advaita dailectics and every generation saw a new commentary on these works. The traditional scholars study them with the help of manuscripts and publications to the extent available, even if they cover only a portion of these works. They also conduct traditional type of debates on the issues raised in these works. However, a consolidated edition of these works with the critical apparatus of a detailed introduction, subject index, appendices, details of the other works, the names of authors consulted and the cross references to other śāstras like Mīmāmsā and Vyākaraṇa has not been published so far. This is now undertaken.

Śrī Vyāsatīrtha, the author of Nyāyāmṛtam during 1460-1539 A.D. Madhusūdana Saraswati, the author of Advaita Siddhi and the two early commentators viz., Vyāsa Rāmāchāya and Ānanda Bhattāraka Pāṇḍurangi were the younger contemporaries of Śrī Vyāsatīrtha. These were the pioneers of the Dvaita-Advaita dialectics enshrined in these works. The debate on these issues continues even to-day. Some modern Research Scholars like K. Narain of Allahabad University and Dr. B.N.K. Sharma, the well known Dvaita Vedanta Scholar, are also probing into these with a modern perspective. This fresh initiative needs a critical edition of these works with research apparatus. Such an edition will enable more and more modern scholars both Indian and some foreign to conduct research in the philosophical issues raised in these works. The issues discussed in these

works are very vital issues of Vedānta Philosophy. The Dvaita Vedānta Foundation has already published in four volumes. The full work contains three chapter and covers a hundred topics.

Now Vidyādhīśa Post-Graduate Sanskrit Research Centre is publishing Nyāyāmṛta with two more commentaries viz., Nyāyakalpalathā and Nyāyāmṛta Sougandhya. Due to the unavailibility of Mss. of Nyāyāmṛta Mādhuri, it is regretted that this volume will not contain Mādhuri commentary. The commentaries published earlier are continued.

We hope that both traditional and modern scholars will be benefited by this publication.

Prof. K.T. Pandurangi
Chairman and Hon. Director

Introduction

The Dialectics of Dvaita-Advaita before Nyāyāmṛta

The Vedānta works are generally grouped as Adhikaraṇa Prasthāna, Vādaprasthāna and Prakaraṇas. Polemical works are called Vādaprasthāna. In Indian philosophical tradition, polemical literature started with the polemics between Buddhist logicians. Then, it spread to Vedānta and the other systems of Indian Philosophy.

The Advaita Vedānta had to enter into polemics with Nyāya, Sāmkhya and the Bhedābheda school of Vedānta of Bhāskara before the advent of Dvaita Vedānta. The majore concepts of Advaita Vedānta viz. the concept of निर्गुण ब्रह्मन्, अविद्या, अध्यास, जगन्मिथ्यात्व, भेदमिथ्यात्व, सत्तात्रैविध्य, प्रमाणानां अविद्यावद्विषयत्व etc. were not acceptable to the other systems of Indian Philosophy. They challenged these concets and initiated polemics on these issues. The concepts of अध्यास, अविद्या, सत्तात्रैविध्य etc. were modelled on Buddhist's metaphysics, Buddhists epistemology and Buddhists logic. Therefore, the arguements advanced against Buddhist's positions were also advanced against the Advaita position. Therefore, Advaita thinkers had to fight a double battle viz. one against the Buddhist logicians and the other against those who dubbed them as Buddhists. Within their own metaphysical framework also they had thought of three levels viz. पारमार्थिक, व्यावहारिक and प्रातिभासिक within which an epistemology and an ontology had to be wored out. At the level of व्यावहारिक they had to keep the structure more or less same as the other systems with a string of ultimate cancellation of व्यावहारिक set up.

It was difficult to understand or appreciate this peculiar set up for the other systems like न्याय, साङ्ख्य, भेदाभेदवादिन् and so on. They attacked the above Advaita concepts from their unitary concept of reality, their own epistemology and logic. To meet this challange the early Advaita thinker like Padmapāda, Maṇḍana, Sureśvara, Prakāśātma and Ānanda bodha take pains to explain the concepts of अध्यास, अविद्या, मिथ्यात्व, सत्तात्रैविध्य and so on. Their approach is explanatory and defensive. The real Advaita polemics was started by श्रीहर्ष and चित्सुख by their खण्डनखण्डखाद्य and तत्त्वप्रदीपिका respectively.

By the time of Śrī Ānandatīrtha alias Śrī Madhvāchārya the polemical issues of Advaita had crystallised and the time for the formulation of a strong counter

position, that too within Vedānta tradition, was ripe. Since Vedānta formulates its doctrines on the basis of Śruti, the Vedānta polemics extends to Adhikaraṇa Prasthāna also. Therefore, Śrī Madhvāchārya takes up the above Advaita concepts for a review both in his works on Adhikaraṇa prasthāna and Vādaprasthāna also. In fact, the second chapter of Brahmasūtra itself is Vādaprasthāna. We may particularly mention his ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानम्, विष्णुतत्त्वविनिर्णयः, तत्त्वोद्योतः and खण्डनत्रयम् etc. He refutes the Advaita concepts of अविद्या, अध्यास, जगन्मिथ्यात्व, सत्तात्रैविध्य etc. He refutes the doctrines of आत्मैक्य and निर्गुण ब्रह्मन्. He presents the Dvaita doctrines of गुणपूर्णब्रह्मन्, जगत्सत्यत्व, पञ्चभेद, प्रामाण्यस्वतस्त्व, साक्षी and विशेष. He utilises both logic and Śruti to refute the Advaita position and establish Dvaita doctrines. The above works of Śrī Madhvāchārya form the nucleus of Dvaita-Advaita dialectics. Though his remarks are brief these are rich with logical acumen, epistemological evidence and the interpretational potentiality of Śruti texts.

He is followed by a great commentator on his works Śrī Jayatīrtha alias Tīkāchārya who has written exhaustive commentaries on the above works. In the context of Dvaita-Advaita dialectics, we have to particularly mention his following works :

i) न्यायसुधा ii) तत्त्वप्रकाशिका iii) विष्णुतत्त्वनिर्णयटीका
iv) तत्त्वोद्योतटीका and v) खण्डनत्रयटीका.

These are the commentaries on Śrī Madhvāchārya's works. न्यायसुधा is a large commentary on ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान and तत्त्वप्रकाशिका is a commentary on ब्रह्मसूत्रभाष्य. In addition to these commentaries he has a special treatise on Dvaita-Advaita dialectics viz. वादावली which reviews the syllogism proposed by early Advaita writers to establish the concept of Mithyātva. It particularly reviews Chitsukha's work. Śrī Jayatīrtha has reviewed all major concepts of Advaita in his न्यायसुधा in detail. However, the discussion of these is spread over this entire large work and one has to peruse different sections to get a consolidated picture. Therefore, he composed a separate treatise viz. वादावली to especially refute the concept of Mithyātva and to refute the criticism of Bheda. The well-known syllogicm of Advaita 'त्रिमतं मिथ्या दृश्यत्वात् जडत्वात् परिच्छिन्नत्वात् शुक्तिरजतवत्' is refuted in detail in this work. It is an expansion of खण्डनत्रय and a precursor to न्यायामृत.

In between वादावली and न्यायामृत, षड्दर्शनीवल्लभ विष्णुदासाचार्य has written a work i.e. वादरत्नावली. This is a more detailed work. It is arranged in five sections and discusses the concepts of Mithyātva, Ajñāna and Bheda in greater detail.

II

Consolidation of Dvaita-Advaita dialectics by Nyāyāmṛta

With this background of the development of Dvaita-Advaita dialectics the rise of न्यायामृत marks the Himalayan hight of the Dvaita-Advaita polemics. The first important task achieved by Nyāyāmṛta has been to bring together the scattered material on Advaita thought and put it in a systematic form. Right from Padmapāda to Chitsukha different definitions of Mithyātva, Ajñāna, Adhyāsa etc. were proposed. Different syllogisms were formulated and different परिष्कारs i.e. technical formulations were given. Though there were no differences in the basic nature of the major Advaita concepts, their presentations were made in different formulas with new shades. This course was adopted to put these concepts to the others convincingly and also present them from different angles viz. epistemological, logical and linguistic angles. This needed a consolidation of all this material and then proceeding to review. Nyāyāmṛta has done it with masterly skill. Fifty per cent of the Nyāyāmṛta consists of the extracts from the early Advaita classics either verbatim or in closer words. This gives a clear picture of Advaita position on the respective issues.

The second achievement of Nyāyāmṛta is i) To press into service the Pūrvamīmāmsā guidelines of interpretation and the priorities of evidences ii) To press into service the Nyāya method of detecting the fallacies in the arguments and the formulations of the difinitions of concepts.

The third achievement of Nyāyāmṛta is i) To show the logical drawbacks of the Advaita concepts internally viz. within the freamwork of Advaita metaphysics and epistemology ii) To show the drawbacks by the commonly accepted logical and epistemological guide lines.

Finally the presentation of the for and against positions of each issue exhaustively, clearly and with rich potentiality of answering any further enquiry or objection is the special feature of Nyāyāmṛta.

The work is planned in four chapters and more than a hundred topics. A

perusal of the topics gives a clear idea of the underlying plan and the total purpose. The first twelve topics of the first chapter examine the concept of Mithyātva and the next six topics examine the Dṛiṣyatva etc. four syllogistic arguments. In these two stages the concept of Mithyātva is refuted. Then, it becomes necessary to define sattva and justify the priority of Pratyakṣa that testifies the sattva of वियदादि प्रपञ्च. This is covered under the next ten topics. Reverting to the question of the evidences for the concept of Mithyātva. अनुमानबाध and आगमबाध for Mithyātva are pointed out. The question whether the असत् can be साधक is examined and असतः साधकत्व is rejected. The Advaitin's claim that the relation between the दृग् and दृश्य can be only अध्यास is rejected.

After refuting the concepts of Mithyātva on logical dand epistemological grounds, the question whether Śruti supports Advaita and consiquently जगन्मिथ्यात्व is warranted is examined. All important Śruti passages such as 'एकमेवाद्वितीयम्' 'नेह नानास्ति किञ्चन' 'न तु तद् द्वितीयमस्ति' 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्' 'इदं सर्वं यदयमात्मा' etc. that are supposed to support Advaita and are opposed to Dvaita are examined in detail and it is pointed out that none of these support Advaita and oppose Dvaita. The examination of each śruti is taken as a topic.

Then, the attention is turned to the other important doctrines of Advaita such as दृष्टिसृष्टिवाद, एकजीवाज्ञानकल्पितत्व and अविद्या. While examining the concept of अविद्या all its aspects such as its आश्रय, प्रमाण, विषय, प्रतीति are examined and it is pointed out that none of these aspects could be rationally worked out. This is followed by the refutation of अहमर्थस्य अनात्मत्व, कर्तृत्वाध्यास, अनिर्वाच्यत्व, अद्वैत्यभिमतभ्रम-स्वरूप.

All these topics discussed in the first chapter could be broadly grouped into three areas viz. मिथ्यात्वनिरास, सत्यत्वस्थापन and अद्वैत्यभिमतदृष्टिसृष्टिवाद अविद्या अहमर्थस्य अनात्मत्वादि निरास. The Advaita thought in these areas is carefully collected from the early Advaita works in their own words and refuted. The consolidated and the clear presentation of the Advaita thought is as much useful as its refutation for the understanding of the Dvaita-Advaita polemics.

The second chapter discusses the अखण्डार्थ concept of Advaita and the concept of ब्रह्मन्. The different aspects of the concept of ब्रह्मन् such as उपादानत्व, निमित्तत्व, स्वप्रकाशत्व, अवाच्यत्व are discussed in detail and refuted. Then, the Dvaita concept of भेद is presented in detail. The five categories of भेद, the support of

प्रत्यक्ष, अनुमान and श्रुति for भेद, the concept of विशेष are explained. The import of 'तत्त्वमसि' etc. श्रुति in favour of भेद is explained. The बिम्बप्रतिबिम्बैक्य is refuted. The refutation of the Advaita concept of ब्रह्मन् and the establishment of भेद are the two importants areas of the second chapter.

The third chapter discussed the श्रवण, मनन etc. साधन and the fourth chapter discusses the अविद्यानिवृत्ति etc. the matters connected with the liberation. The Advaita concepts of all these are reviewed.

From the above details of the topics discussed the plan and the purpose of न्यायामृत becomes very clear. The plan is to give consolidated presentation of Advaita thought and refute it in detail. The purpose is to convince the scholars and the seekers of the philosophical truth that Advaita thought needs re-thinking and need not be taken as final.

III

Advaita writers reaction to Nyāyāmṛta

This work evoked that the need of a revised presentation of the Advaita thought among the Advaita scholars. Nyāyāmṛta was written by a karnatak saint scholar Śrī Vyāsarāya. However, It echod in Bengal and Madhusūdana Sarasvati responded to it by writing his Advaitasiddhi.

Madhusūdana Saraswati takes the issues discussed in Nyāyāmṛta in the same order in which these are presented in Nyāyāmṛta and clarifies Advaita position. Since Nyāyāmṛta quotes from the early Advaita works and refutes them, the Advaitasiddhi takes the same statements and clarifies them so as to meet the objections raised in Nyāyāmṛta. Therefore, Advaitasiddhi is not so much a refutation of Nyāyāmṛta but it is a clarificatory commentary on early Advaita statements. These clarifications are intended to answer the objections raised by Nyāyāmṛta. Most of these clarifications are of the nature of explaining Advaita metaphysical and epistemological position. These are also of the nature of explaining the linguistic subtlities of the definitions and Pariṣkaras i.e. technical phrases evolved by the early Advaita writers. Whether these adequately answer the objections raised by Nyāyāmṛta or not these certainly give a deeper insight into Advaita thought. In a few cases these give an respect he has been a model to the later Advaita writers and therefore, is called the founder of new Advaita. In the summary of the Polemics of Nyāyāmṛta given later here the answers given by Advaitasiddhi to Nyāyāmṛta's objections are

mentioned. These will substantiate our observations here. These will also give an idea of the style and the contents of his masterly work.

IV

Rejoinder by the commentators of Nyāyāmṛta

Advaitasiddhi's revised and the exhaustive presentation of the Advaita thought needed a further reappraisal of that thought. Three younger contemporaties of Vyāsarāya wrote three commentaries of Nyāyāmṛta and achieved this task. Vyāsa Rāmāchārya's तरङ्गिणी has been the earliest of these three commentaries. The तरङ्गिणी's style is quite interesting. The clarifications given in Advaitasiddhi against the objections raised in Nyāyāmṛta are verbetim quoted in तरङ्गिणी and it is pointed out that in spite of these clarifications the objections stand. This is done in two ways : i) The very clarification is not justified as per Advaita tenets and procedure ii) The clarification does not meet the objections raised. Most of the clarifications given in Advaita Siddhi are of the nature of a revised or enlarged versions of the statements of early Advaita writers. So long as the basic nature of the concepts and the issues remain the same no linguistic or logical manipalation helps to answer the objections. In most of the cases तरङ्गिणी explains that the answers given by the Advaita Siddhi were already anticipated by Nyāyāmṛta and their untenability is already hinted in the Nyāyāmṛta statements. Thus, it is a commentary on Nyāyāmṛta in two ways : It is explanatory in bringing out the full import of Nyāyāmṛta statements and dialectical in analysing the drawbacks of the Advaita Siddhi arguments. It is the largest commentary on Nyāyāmṛta.

Next to it is the commentary i.e. कण्टकोद्धार of पाण्डुरङ्गि आनन्दभट्टारक an ancestor of the present writer. He was an younger contemporary of Vyāsarāya and a contemporary of the author of तरङ्गिणी. This commentary is more dialectical than तरङ्गिणी. It pierces into the statements of Advaitasiddhi more deeply and shows logical fallacies on a wider scale. It also shows that the answers given by Advaitassidhi reveal further weaknesses of Advaita positions and make room for fresh objections. Buth तरङ्गिणी and कण्टकोद्धार quote पूर्वमीमांसा न्याय extensively and fully narrate the पूर्वपक्ष and सिद्धान्त of the concerned अधिकरण of पूर्वमीमांसा. They mostly draw this data from शाबरभाष्य and कुमारिल's वार्तिक but not from later Mīmāmsā writers. They also state the differences between Śabara and Kumārila.

The third commentary i.e. न्यायामृतामोद has been written by Śrī Vijayindra tīrtha who studied under Śrī Vyāsarāya. His commentary is more simple and lucid. He does not quote the passages from Advaita siddhi as done by तरङ्गिणी and कण्टकोद्धार. Since this commentary is separately published recently it is not included in this volume.

These three commentaries were written immediately after Advaita siddhi. After these commentaries were written गौडब्रह्मानन्द wrote two commentaries viz. गुरुचन्द्रिका and लघुचन्द्रिका on Advaita siddhi and further clarified Advaita position to meet the objections raised in तरङ्गिणी. He does not specifically touch the objections raised in कण्टकोद्धार.

An attempt is made to further clarify the Advaita position by विट्ठलोपाध्याय in his commentary on Advaita Siddhi answering the points raised in न्यायामृतसौगन्ध्य.

A lucid and more explanatory commentary on न्यायामृत is written by Śrīnivāsatīrtha. This is very helpfull to understand the text of न्यायामृत. Śrīnivāsatīrtha is a prolific writer on Dvaita Vedānta.

Three more commentaries on न्यायामृत were written during the 18th and 19th centuries viz. रसकूलंकषा by Kundalagiri Āchārya, न्यायामृतमाधुरी by Mannāri Krishnāchārya and न्यायामृतकला by Madhwanātha yati of Śrirangam. The last one is printed. We hope to publish these commentaries also in due course.

On the Advaita Siddhi, Balabhadra's 'siddhi vyākhyā' was the earliest commentary, the other two commentaries of गौडब्रह्मानन्द and विट्ठलेश are already mentioned. Thus a vast literature of Dvaita-Advaita polemics has grown over these seven centuries.

The life, works and dates of the above commentators are already discussed in the early editions of न्यायामृत and अद्वैतसिद्धि and in the works of Dr. Dasagupta and Dr. B.N.K. Sharma. Therefore, it is not proposed to go into the full details of the same here. We give only a brief resume of the life and works of the authors of the works included in this volume.

Śrī Vyāsatīrtha (1460-1539)

Vyāsatīrtha, the author of Nyāyāmṛta, has a high place in the field of

Indian Philosophy, particularly in Dvaita Vedānta tradition. In a traditionally quoted verse of Pakṣadhara Miśra, the well-known Navyanyāya scholar of Navadvīpa the high esteem in which Vyāsatīrtha was held by this contemporary scholar is enshrined. The verse reads as :

यदधीतं तदधीतं यदनधीतं तदप्यधीतम् ।
पक्षधरविपक्षो नावेक्षि विना नवीनव्यासेन ।।

His high place in Dvaita Vedānta tradition is indicated by another traditionally quoted verse :

श्रीमध्वः कल्पवृक्षस्तु जयार्यः कामधुक् स्मृतः ।
चिन्तामणिस्तु व्यासार्यो मुनित्रयमुदाहृतम् ।।

This great scholar was born in or about 1460 A.D. in a village Bannur in the Mysore District of Karnataka. He was ordained to sannyāsa by Brahmaṇyatīrtha when he was just about sixteen years of age. He went to Kānchi a centre of learning in those days and mastered the Nyāya, Vyākaraṇa and Mīmāmsa Śāstras. Then, he proceeded to Mulbagal another centre of learning, particularly, of Dvaita Vedānta, and studied Dvaita Vedānta under Lakṣmīnārāyaṇa Muni also known as Śrīpādarāja.

Sāluva Narasimha the king of Candragiri near Tirupati was a disciple of Śrīpādarāja. He invited Śrī Vyāsatīrtha to his court and honoured him. Later Sāluva Narasimha became the king of the famous Vijayanagar empire and invited Śrī Vyāsatīrtha to stay at Vijayanagar. Since, then, Śrī Vyāsatīrtha made Vijayanagar his head quarters. Sāluva Narasimha's successor Śrī Krishna Devaraya developed great admiration for him and took his blessings and guidance in the welfare of the kingdom.

In a biographical poem on Vyāsatīrtha viz. व्यासयोगिचरितम् composed by सोमनाथकवि a detailed account of Śrī Vyāsatīrtha's life and works is given. Śrī Vyāsatīrtha composed his three great works : न्यायामृतम्, तात्पर्यचन्द्रिका and तर्कताण्डवम् during his stay at Vijayanagar. A detailed account of न्यायामृत is already given above. His तात्पर्यचन्द्रिका is a work of अधिकरणप्रस्थान । It is written as a commentary on तत्त्वप्रकाशिका of Jayatīrtha which is a commentary on the ब्रह्मसूत्रभाष्य of Śrī Madhvāchārya. However, it is more a वादग्रन्थ then a mere commentary. The Bhāṣyas of Śaṅkara and Rāmānuja, their commentaries viz., Bhāmati and

Śrutaprakāśika respectively are critically examined in this work. His third great work तर्कताण्डव is a criticism of तत्त्वचिन्तामणि of गङ्गेश the source book of नव्यन्याय । It also reviews the views of Bhātta and Prābhākara Mīmāmsa in respect of प्रमाण, प्रामाण्य, पदार्थ, वाक्यार्थ etc., epistemological and the linguistic issues. It is a work of a comparative study of these issues. His other works viz., भेदोज्जीवन and मन्दारमञ्जरी are also important works. The merit and the contents of all works of Śrī Vyāsatīrtha are fully dealt with in the history of Dvaita literature by Dr. B.N.K. Sharma in a masterly way, Dr. Dasgupta also has highlighted the contribution of Vyāsatīrtha to Dvaita-Advaita dialectics and the polemics of Indian Philosophy. Therefore, only a brief reference to the life and works of Śrī Vyāsatīrtha is made here.

Madhusūdana Saraswati (1540-1647 A.D.)

Madhusūdana Saraswati is a bright star on the horizon of Advaita Vedānta. A traditionally quoted verse reveals his high place.

वेत्ति पारं सरस्वत्याः मधुसूदनसरस्वती ।
मधुसूदनसरस्वत्याः पारं वेत्ति सरस्वती ।।

The contribution of his great work Advaita Siddhi to Dvaita-Advaita dialectics is already explained. He has a few other important advaita works to his credit. सिद्धान्तबिन्दु and गूढार्थदीपिका a commentary on Bhagavacgitā are important among these. Though he was a staunch Advaitin, he was equally a staunch follower of Bhaktimārga. His works भक्तिरसायन and शाण्डिल्यसूत्रटीका are the results of his interest in Bhaktimārga. His famous verse :

वंशी विभूषितकरान्नवनीरदाभात् पीताम्बरादरुणबिम्बफलाधरोष्ठात् ।
पूर्णेन्दुसुन्दरमुखादरविन्दनेत्रात् कृष्णात् परं किमपि तत्त्वमहं न जाने ।।

is an evidence of his कृष्णभक्ति । Probably he was influenced by the चैतन्य movement that was swaying Bengal at that time.

Vyāsa Rāmāchārya (1550-1620 A.D.)

The author of तरङ्गिणी Vyāsa Rāmāchārya mentions his native place as अम्बापुरी on the bank of the river Godāvari. This is identified with the Punatambe in Ahmadnagar District of Maharastra. His father was Viśvanātha Vyāsa and the elder brother was Nārāyaṇāchārya Vyāsa, the author of Advaitakālānala. Vyāsa

Rāmāchārya studied under Śrī Raghūttamatīrtha the head of the Uttarādimatha at that time. Though he has written only one work he has made profound influence on Dvaita-Advaita dialects. The salient features of his work i.e. Taraṅgiṇī are already stated.

Pāndurangi Ānanda Bhaṭṭāraka (1530-1600 A.D.)

The author of न्यायामृतकण्टकोद्धार also comes from Punatambe in Maharastra. He was an younger contemporary of Śrī Vyāsatīrtha, and a contemporary and a close associate Śrī Vādirājatīrtha of Udupi Sode Matha. Vādirāja Charitāmṛta mentions an episode that Ānandabhaṭṭa engaged an Advaita scholar in a philosophical debate under the instructions from Śrī Vādirājatīrtha and won him.

अद्वैतपण्डितः कश्चित् वादार्थं पत्रमालिखित् ।
एतद्दिने स्थले तत्र वादो निश्चयतो भवेत् ।।
इति पत्रार्थमालोच्य वादिराट् तत्स्थलं गतः ।
पाण्डुरङ्गत्र्यन्वयोद्भूतमानन्दाख्यं द्विजोत्तमम् ।
न्ययूयुजत् तज्जयाय ददौ मन्त्राक्षतान् गुरुः ।
आनन्दभट्टः पश्चात् तमागतं वादिनं जयन् ।
तस्माद् वादपराभूतिपत्रं प्राप्य समागतः ।

The Advaita scholar refered to here was रङ्गोजिभ. । Philosophical debates with रङ्गोजिभट्ट were continued by Ānanda Bhatta's son Śrī Vidyādhīśa also. This fact is mentioned by कोण्डभट्ट at the close of his वैय्याकरणभूषणसार । Ānanda Bhatta also was a disciple of Śrī Raghūttama tīrtha. It is interesting to note that the authors of Taraṅgiṇī and Kaṇṭakoddhāra belonged to the same place and studied under the same teacher. It is also reported that both of them went to Madhusūdana Saraswati together to personally discuss his views in Advaita siddhi and write a refutation. Kaṇṭakoddhāra makes remarks on some of the observations of Taraṅgiṇi and Āmoda of Śrī Vijayīndra tīrtha. These do not indicate any differences on doctrinal grounds, these are the differences only in respect of the presentations of arguments. The three commentators were contemporaries and probably knew the presentations of each other in personal discussions, teaching classes, and the assemblies of scholars. Therefore, these need not be taken sas deliberate criticisms of each other. These only represent different ways of presentation.

Ānandabhaṭṭāraka was lucky to have two distinguished scholarly sons.

The elder of them became the Head of the Uttarādi Matha with the Āśrama-names as Śrī Vidyādhīśatīrtha. He wrote a commentary on न्यायसुधा on the first five Adhikaraṇas. His younger son Keśavabhaṭṭāraka and also known as Gururāja was a prolific writer. He continued the commentary on न्यायसुधा and wrote it on the entire work. He also wrote commentaries on तात्पर्यचन्द्रिका of Vyāsatīrtha, on Ṛgbhāṣyaṭīkā and some text of Daśaprakaraṇas. These three members of the Pandurangi family viz. Ānandabhaṭṭa, Śrī Vidyādhīśa tīrtha and Keśavāchārya alias Gururāja have made substantial contributions to Dvaita Vedānta. A biographical poem on Śrī Vidyādhīśa viz., विद्याधीशविजय gives a full account of the life and works of Ānandabhatta and Śrī Vidhyādhīśa and also mentions Keśavāchārya. Some contemporary Advaita scholars such as ब्रह्मेन्द्रसरस्वती, वादीन्द्र and रङ्गोजिभट्ट are also mentioned in this work. Shahaji the father of Sivaji and Naganatha Datta Pandita a Subedar under Shahaji were the patrons of this scholarly family. The descendents of this family including the present writer have now settled in Karnataka. Two more heads of the Uttarādimatha viz., Satyavijaya and Satyaprajña also belonged to this family.

The colophons of all complete manuscripts of Kaṇṭakoddhāra mention Ānandabhatta alias Ānandāchārya the desciple of Śrī Raghūttamatīrtha as its author. The family geneology and the family tradition of Pandurangi also testifies this fact. However, due to the confusion between the title Madhvādhva Kaṇṭakoddhāra and Nyāyāmṛta Kaṇṭakoddhāra the first editor of a portion of this work assigned it to Śrī Vijayīndratīrtha. This error has already been pointed out by Dr. B.N.K. Sharma.

Śrinivāsatīrtha (1590-1640 A.D.)

He is the author of न्यायामृतप्रकाश । He belongs to Bidarahalli, a village in Dharwad District of Karnataka. He was a nephew and a disciple of the famous scholar Yādavārya. He is one of the major commentators on the commentaries of Śrī Jayatīrtha. He has commented upon न्यायसुधा, तत्त्वप्रकाशिका, दशप्रकरणटीका, प्रमाणपद्धति, some of the उपनिषद्भाष्यs, भागवत and ऋग्भाष्य । Manuscripts of a few more of his works are yet to be traced. His works are known for lucidity and clarity. Among the टिप्पणीकारs his place is only next to Śrī Rāghavendratīrtha. In fact he received the honour of the title Tīrtha from Śrī Rāghavendratīrtha himself.

Vanamāli Miśra (1650-1720)

Vanamāli Miśra was another commentator in Nyāyāmṛta. His commentary on Nyāyāmṛta is called Sougandhya. This commentary refutes Advaitasiddhi. His another commentary is Taraṅgiṇī Sourabha, in which he refutes Laghuchandrika and Guruchandriaka of Gouda Brahmānanda. He flurished between 1650-1720. His another work on Śrutisiddhānta Sangraha, Marut Maṇḍanam, Chandramarut. In the present edition two more commentaries namely Nyāyāmṛuta Sougandhya of Vanamāli Miśra, Nyāyakalpalata of Kūrma Nṛsimhachār. In Nyāyakalpalata some more deffects of Advaitasiddhi are pointed out.

Kūrma Narahari Āchārya

Kūrma Narahari Āchārya mentions Śrī Raghuvarya tīrtha and Śrī Raghūttama tīrtha. This indicate that he was later to these two distinguish scholars. He quotes Pūrvamīmāmsānyāya. Profusely giving the full text of the Adhikaraṇa concered his commentary Nyāyakalpalata is a large commentary on Nyāyāmṛta. His another work is Viṣṇusahasranāma.

As stated earlier full details of the life and works of Śrī Vyāsatīrtha and all the commentators on Nyāyāmṛta are given by Dr. B.N.K. Sharma. He also gives the estimates of these works in a scholarly way. Therefore, only a brief accounts is given here. Dr. Sharma's history of Dvaita literature may be consulted for full details. Now we proceed to give a brief summary of the Polemics of Nyāyāmṛta.

Before giving the summary, I would like to make one or two points clear. Firstly, Vedāntic technical terms are not translated in English. These are used in their Sanskrit terms. It is nither correct nor fair to translate the terms Mithyātva as falsity, Dvaita as Dualism, Avidya as nescience and so on. No equations of the philosophical terms in English and Sanskrit are carefully worked out. A loose use of these will distort the imports of these concepts. Moreover, it is more beneficial to the research scholars and advance students to be familiar with the Sanskrit technical terms, than know through the loose translation.

Secondly Sanskrit extracts are given in Devanagari only. For an Indian scholars it is easier to read these extracts in Devanagari than in Roman. Western Indologists are also quite familiar with Devanagari. It is hoped the readers of the summary given bellow will not feel inconvenienced by this method. I take this opportunity also to mention that Dr. Kanteshacharya Kadaramandalagi have considerably helped me for preparing the edition.

Prof. K.T. Pandurangi

Polemics of Nyāyāmṛta

४९. जगदसत्त्ववाचिपुराणवचनार्थः

In the Purāṇas the expressions असत्, मिथ्या, अतात्त्विक, मायामय etc are found. These do not convey Mithyātva accepted in Advaita. This is made clear by explaining the correct meaning of these.

i) क्वचित् पुराणादिषु असत्त्वोक्तिः असाधुत्वात् । It is stated in the Gītā that सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यते. The counter of it viz. असत् is असाधु.

ii) मिथ्यात्वोक्तिस्तु वृथात्वात् । It is used in this sense in the Gītā 'मिथ्यैष व्यवसायस्ते.'

iii) अतात्विकत्वोक्तिस्तु विकारित्वात् । Kūrma Purāṇa states 'that which does not undergo any modification is तात्त्विक' 'तद्भदेव स्थितं यत्तु तात्त्विकं परिचक्षते'. The counter of it is अतात्त्विक.

iv) मायामयत्वोक्तिस्तु प्राकृतत्वात् । Prakṛtis is called माया in the Śruti itself 'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्'. The Smṛti also states 'त्रिगुणा प्रकृतिर्माया.'

From this, it is clear that these expressions do not convey Mithyātva as understood in Advaita.

५०. ज्ञाननिवर्त्यत्वान्यथानुपपत्तिभङ्गः

Advaitins make ज्ञाननिवर्त्यत्व a ground for establishing the मिथ्यात्व of the world. In the instances of Shell-Silver and Rope-Snake the erroneous knowledge of a shell as silver or rope as snake is removed by the correct knowledge of the shell as shell and rope as rope. The silver and the snake are realised to be Mithyā i.e. unreal. Similarly, the world is to be realised as Mithyā i.e. unreal, as it is removed by the knowledge of Brahman. Such removal of the world by the knowledge of the Brahman could be logically explained only by considering the world Mithyā.

'तरति शोकमात्मवित्' 'तथा विद्वान् नामरूपाद् विमुक्तः' 'भिद्यते हृदयग्रन्थिः' इत्यादिश्रुति-स्मृतिबोधितज्ञाननिवर्त्यत्वान्यथानुपपत्तिरपि बन्धमिथ्यात्वे प्रमाणम् । सत्यत्वे ब्रह्मवदनिवर्त्यत्वापत्तेः। (सिद्धि.)

Nyāyāmṛta disagrees with this contention of Advaita and points out a number of instance in which ज्ञाननिवर्त्यत्व is found but मिथ्यात्व is not found.

न हि ज्ञानमज्ञानस्यैव मिथ्याभूतस्यैव वा निवर्तकमिति नियमः ।

i) ज्ञानमात्रेण सत्यस्य तत्प्रागभावस्य निवृत्तिः ii) ईश्वरज्ञानेन घटादेः, उत्तरज्ञानेन पूर्वज्ञानस्य निवृत्तिः iii) प्रत्यभिज्ञानादिना संस्कारस्य निवृत्तिः iv) विषये दोषदर्शनेन रागादेः निवृत्तिः v) गरुडध्यानादिना विषादेः निवृत्तिः vi) सेत्वादिदर्शनेन ब्रह्महत्यादेः निवृत्तिः (न्या.)।

These are some of the instances in which ज्ञाननिवर्त्यत्व is found but मिथ्यात्व is not found.

Advaitasiddhi argues that the gounds for ज्ञाननिवर्त्यत्व in the above instances are quite different from the ground in the case of शुक्तिरूप्य and प्रपञ्च. Therefore, these instances are irrelevant in the present context. Kaṇṭakoddhāra puts this argument very clearly as under :

ननु दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः वैषम्यम् । दृष्टान्ते हि येन रूपेण निवर्तकता तेन रूपेण ब्रह्मज्ञाननिवर्तकतायाः प्रकृते असम्भवात् । तथाहि–

i) न तावत् ब्रह्मज्ञानस्य प्रतियोगित्वेन निवर्तकता । प्रपञ्चस्य भावरूपत्वात् । ii) नापि उत्तरगुणत्वेन । आकाशादेः आत्मविशेषगुणत्वाभावात् । iii) नापि फलत्वेन । संस्कारस्य स्मृतिजनकत्ववत् आकाशादेः आत्मज्ञानजनकत्वाभावात् । संस्कारस्य स्मृत्यनाश्यत्वेन उदाहरणा-सिद्धेश्च iv) विषयदोषदर्शनस्य तु रागादिनिवर्तकत्वं रागादिकारणीभूतबलवदनिष्टाननुबन्धीष्ट-साधनत्वभ्रमरूपतत्कारणनिवर्तकत्वेन v) गरुडध्यानं तु न ज्ञानम् । तस्य मानसक्रियात्वात् । (कण्ट.)

Quoting the arguments of Advaitasiddhi as stated above, Kaṇṭakoddhāra summarily rejects the above arguments with the remark सत्यस्यापि ज्ञाननिवर्तकता सम्भवतीत्यस्मिन्नंशे दृष्टान्तः । न तु येन रूपेण दृष्टान्ते निवर्तकता तेन रूपेण प्रकृते इत्येतस्मिन्नंशे । तथा चानुक्तोपालम्भः । (कण्ट.)

Kaṇṭakoddhāra further explains the निवर्त्यनिवर्तकभाव nature in these instances and points out that there is no दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकवैषम्य.

i) प्रतियोगित्वं च विरोधित्वम् । तत्सत्ताऽसहिष्णुत्वम् । मूषकप्रतियोगिमार्जारादिसाधारणम् । विरोधिता च फलबलकल्प्येति न किञ्चिदनुपपन्नम् । ii) यच्चोक्तं विषयदोषदर्शनस्य राग-कारणनिवर्तकत्वेन रागनिवर्तकत्वमिति । तत्तुच्छम् । यदा रागः उत्पन्नः तदैव तत्कारणस्य ज्ञानस्य निवृत्तत्वात् न विषयदोषदर्शनस्य तत्र कारणता । किन्तु अन्वयव्यतिरेकाभ्यां रागनिवृत्तिकारणत्वमेव । iii) स्मरणस्य संस्कारनाशकत्वं च स्मरणानन्तरं स्मृतेः स्मृत्यन्तरानुदयात् सिद्धमित्यलम् । iv) यच्चोक्तं ध्यानं न ज्ञानमिति । तन्न । स्मृतिसन्तानस्यैव ध्यानत्वात् । गरुडध्यानं गरुडस्मृतिः ।

तस्मात् न दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकासङ्गतिः । (कण्ट.)

Basically the very grounds for ज्ञाननिवर्त्यत्व and the निवर्तकत्व of ज्ञान given in Advaita are not logically sustainable. Advaitasiddhi makes मिथ्यात्व the ground for निवर्त्यत्व and अधिष्ठानप्रमात्व the ground for निवर्तकत्व and evolves a rule that यत्र ज्ञानस्य अधिष्ठानप्रमात्वेन निवर्तकता तत्र मिथ्यात्वेनैव निवर्त्यता इति नियमः सिद्ध्यति ।

Kaṇṭakoddhāra examines these claims and rejects :

The nature of Mithyātva which is claimed to be the ground for ज्ञाननिवर्त्यत्व cannot be properly explained. To say that Suktirūpya is Mithyā since it is ज्ञाननिवर्त्य and it is ज्ञाननिवर्त्य since it is Mithyā results in reciprocal dependency i.e. अन्योन्याश्रय.

मिथ्यात्वं न निवर्त्यतावच्छेदकम् । तद्धि न अज्ञानकल्पितत्वम् । तस्य शुक्तिरूप्ये मम असिद्धेः । ज्ञाननिवर्त्यत्वान्यथानुपपत्त्या तत्सिद्धौ च अन्योन्याश्रयापत्तेः । ज्ञाननिवर्त्यत्वे सिद्धे तदन्यथानुपपत्त्या मिथ्यात्वसिद्धिः । तत्सिद्धौ च तदवच्छेदेन मिथ्यात्वसिद्धिरिति । किञ्च निवर्त्यत्वं न ध्वंसप्रतियोगित्वम् । शुक्तिज्ञानेन रजतं नष्टमित्यननुभवात् । प्रतिपन्नोपाधौ अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं चेत् असत्त्वमेवास्तु । तथा च जगतोऽप्यसत्त्वमेव स्यात् । किञ्च तादृशं ज्ञाननिवर्त्यत्वं न श्रुत्या बोधितमिति कस्य अनुपपत्त्या मिथ्यात्वसिद्धिः ।

The contention that the अधिष्ठानप्रमात्व is the ground for निवर्तकत्व also not tenable. Advaitins do not consider शुक्तिज्ञान as प्रमा. Advaitins

are not able to give a definition of pramā that is common to both Brahmajñāna and Śuktijñāna. It will also not help if Pramā is substituted by Jñāna and अधिष्ठानज्ञानत्व is made the ground for निवर्तकत्व since it is found in Brahmajñāna also which is not निवर्तक. Therefore, Advaitins cannot properly explain the ground of निवर्तकत्व also.

एवं हि शुक्तिरजतादेः मिथ्यात्वं न स्यात् । निवर्तकस्य शुक्तिज्ञानस्य त्वया प्रमात्वानङ्गीकारात् । न च प्रमात्वपदस्थाने ज्ञानत्वं प्रवेश्यमिति वाच्यम् । अधिष्ठानज्ञानत्वस्य भ्रमसाधारणत्वेन निवर्तकतानवच्छेदकत्वात् । तस्मात् न निवर्तकतावच्छेदकं अनुगतं सम्भवति ।

From the above discussion it is clear that the so called rule evolved by Advaita 'अधिष्ठानप्रमात्वेन ज्ञानं यस्य निवर्तकं तत् मिथ्या' इति नियमः cannot stand.

The instances quoted in Nyāyāmṛta also bring out the fact that, 'that which is removed by the knowledge need not necessarily be Mithyā.'

This brings us to the issue of bondage. The bondage is real, it is not Mithyā. However, it is removed by the knowledge and the grace of the God. Nyāyāmṛta concludes this section by stating this valuable fact.

वस्तुतस्तु ईश्वरप्रसादादेव बन्धनिवृत्तिः । 'यस्य प्रसादात् परमार्तिरूपात् अस्मात् संसारात् मुच्यते नापरेण' इत्यादिश्रुतेः । ज्ञानं तु प्रसादहेतुः ।

५१. श्रुतार्थापत्ति प्रमाणभङ्गः

In this section Nyāyāmṛta examines three Śruti passages on the basis of which Advaitins try to establish Mithyātva by way of श्रुतार्थापत्ति. These are :

1) प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम् इति ।

2) सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ।

3) विमुक्तश्च विमुच्यते ।

In the first passage the Prāṇa etc are stated as Satya and the Ātman is stated to be the Satya of these. Advaitins contend that there, both cannot be satya in the same sense. Therefore, one of them has to be taken in a different sense. Therefore, this passage conveys that Prāṇa etc are Mithyā. This is an instance of श्रुतार्थापत्ति.

According to Advaitin, in the third passage it is stated that the Ātman which is really never bound stands released. Such a position is possible, if only the bondage and the Prapancha that binds are Mithyā.

Kaṇṭakoddhāra puts the contetion of Advaita in respect of the first passage as follows :

ननु प्राणा वै सत्यमिति श्रुतौ सत्यस्य सत्यत्वमुच्यते । यद्युभयोः सत्यत्वं समानं तर्हि तस्य सत्त्वात् सत्यत्वोक्तिः वृथैव स्यादिति पूर्वसत्यत्वमौपचारिकं नास्तीति गम्यते इति सत्यसत्यत्वोक्त्यन्यथानुपपत्त्या मिथ्यात्वं सिद्ध्यति । (कण्ट.)

Nyāyāmṛta rejects this contention of Advaita by stating that this phrase be understood in the fashion of राजराजः, देवदेवः etc. In these statements the first occurance of the word राजन् and देव are not considered as refering to मिथ्याभूतराजा or मिथ्याभूतदेव.

In the second passage also the expression सत्य has a special meaning viz. मुक्तामुक्तनियन्तृत्व. It is also a name of Brahman. Therefore, it does not necessitate the exclusion of the others from the scope of being सत्य in the sense of real. The expression सत्य also refers to अनन्याधीनसत्यत्व. This is the special सत्यत्वलक्षण of ब्रह्मन्. This does not come in way of others being सत्य.

The third passage should also be taken in the fashion of 'सज्जनः सज्जनो जातः'. Just as this passage means that the person concerned is free from दौर्जन्य now, the passage विमुक्तश्च विमुच्यते means that the liberated is now free from the bondage that was not a natural state. संसारस्य सत्यत्वेऽपि अस्वाभाविकत्वेन तदुपपत्तेः ।

From the discussion it is clear that these passages do not provide श्रुतार्थापत्ति evidence to support Mithyātva.

५२. दृष्टिसृष्टिभङ्गः

Advaitins have accepted a theory of the creation of the world merely as a mental creation like dream objects. This theory is known as दृष्टिसृष्टिवाद. According to this theory the world really does not exist. It is only mentally projected by the mind of the observer. This theory can be sustained only by considering the world as Mithyā i.e. unreal. Therefore, this theory is also made a ground for establishing the Mithyātva of the world.

शुक्तिरूप्यस्वप्नादिवत् दृष्टिसृष्ट्यन्यथानुपपत्त्यापि जगतो मिथ्यात्वसिद्धिः । (सिद्धि.)

As regards the nature of this दृष्टिसृष्टि a number of explanations are examined i) दृष्टिरेव सृष्टिः ii) दृष्टिव्यतिरिक्तसृष्ट्यभावः iii) दृष्टिसत्तासमानसत्ताकसृष्टिः iv) ज्ञातैकसत्त्वम् etc. Finally it is concluded that दोषप्रयुक्तत्वनिबन्धनस्य ज्ञातैकसत्त्वस्य अज्ञातसत्त्वाभावस्य वा विवक्षितत्वात् (सिद्धि.)

The central point of all these explanations is that the seeing is creating. Whatever the observer sees i.e. expreriences, that he creates. Apart from his experience nothing exists. This is called प्रतीतिमात्रशरीरत्व. Just as the dream objects are nothing more than the dream experiences, the world is nothing more than mere experiences in the form of wordly objects.

Nyāyāmṛta points out a number of difficulties in accepting such a theory of the creation of the world. Some of these are as under:

जीव ईशो विशुद्धा चित् तथा जीवेशयोः भिदा ।
अविद्या तच्चितोर्योगः षडस्माकमनादयः ।।

If दृष्टिसृष्टि theory is adopted, then, these cease to be anādi 'षडस्माकमनादयः' इति स्ववचनेन विरोधात् ।

2) Advaitins oppose the Buddhist's theory of क्षणिकत्व of all and establish स्थायित्व by the evidence of प्रत्यभिज्ञा. Advaitin will have to withdraw this opposition if he accepts दृष्टिसृष्टिवाद which will land him into a क्षणिकवादिन्. बौद्धं प्रति प्रत्यभिज्ञादिना विश्वस्य स्थायित्वप्रतिपादकविवरणेन च विरोधात् । (न्या.)

3) If all सृष्टि is merely a दृष्टि, then, the entire कार्यकारणभाव scheme stated in Śruti will have to be given up.

दृगन्यस्य सर्वस्य दृष्टिसृष्टित्वे तत्तत्कार्यस्य प्रतीतिमात्रशरीरत्वेन नियततत्तत्कारणाजन्यत्वेन श्रुतिषु स्वर्गाद्यर्थं ज्योतिष्टोमादिविधेः ब्रह्मसाक्षात्कारार्थं श्रवणादिविधेः आकाशादेः वाय्वादिहेतुत्वोक्तेश्च अयोगात् । (न्या.)

4) According to दृष्टिसृष्टि theory of the objects come into being only when these are seen i.e. experienced. This means that these were not present before. This creates a situation where in the knowledge-known arrangement itself becomes difficult in respect of different objects.

दृष्टिसृष्टिपक्षे घटादेः स्वज्ञानात् पूर्वमसत्त्वेन प्रतिकर्मव्यवस्थानुपपत्तेश्च । (न्या.)

5) In case the दृष्टिसृष्टि theory is adopted, it becomes difficult to explain the very process of अध्यास i.e. super-impotion, since before the superimposition as इदं रूप्यम्, the very substratum i.e. इदम् on which the super imposition is to be made is not present.

शुक्तीदमंशस्यापि रूप्यवद् इदं रूप्यमिति ज्ञानात् प्रागसत्त्वेन सम्प्रयोगादिहेतुत्रयजन्यत्वरूपस्य अध्यासतटस्थलक्षणस्यायोगात् ।

6) Finally, मोक्ष itself becomes a matter of दृष्टिसृष्टि and will be a dream like achievement.

मोक्षस्यापि दृगन्यत्वेन स्वाप्नमोक्षवत् दृष्टिसृष्टिमात्रत्वापाताच्च । (न्या.)

Advaitasiddhi tries to over-come some of these difficulties as follows :

1) It is true that the Jīva, Iśa etc six are stated as anādi in Advaita tradition. This does not go well with दृष्टिसृष्टिवाद. These cannot be both anādi and Driṣṭisriṣṭa. Therefore, Advaitasiddhi states, these are excluded from the scope of Driṣṭisriṣṭa.

अनाद्यतिरिक्ते सृष्टिविषये एव दृष्टिसृष्टिस्वीकारात् । (सिद्धि.)

On this defence Taranginṇi remarks that this will defeat the very purpose of establishing the Mithyātva of all on the basis of दृष्टि सृष्टि.

दृष्टिसृष्ट्या विश्वमिथ्यात्वसिद्धिरिति स्वोक्तिविरोधात् । (तर.)

Kaṇṭakoddhāra also points out that if Avidyā etc. six are excluded from the scope of Driṣṭi Sriṣti, then, they will not be Mithyā and the very doctrine of विश्वमिथ्यात्व collapses.

एवं हि अविद्यादौ मिथ्यात्वसाधकाभावात् तस्य मिथ्यात्वासिद्धेः (कण्ट.)

2) As regards the second difficulty of Driṣṭi Sriṣṭi Advaita siddhi states that though दृष्टि सृष्ट objects are Kṣaṇika by themselves, these are stable in their Kāraṇa form. Therefore, Driṣṭi Sriṣṭivāda can not land us in Kṣaṇika Vāda.

कारणात्मना स्थायित्वस्वीकाराच्च । तावतैव बौद्धाभिमतक्षणिकत्वनिराकरणोपपत्तेः । (सिद्धि)

3) Advaitasiddhi goes to the extent of treating the Kārya Kāraṇa bhāva of Jothiṣṭoma and Svarga, Śravaṇa, Manana and Brahmasākṣātkāra etc on par with the cause and effect relation in the dream.

ननु प्रतीतिमात्रशरीरत्वेन नियतकारणाजन्यत्वे श्रुतिषु स्वर्गाद्यर्थं ज्योतिष्टोमादिविधेः उक्तिः अयुक्ता इति चेन्न । स्वाप्नकार्यकारणभावबोधकवाक्यवदुपपत्तेः । (सिद्धि.)

Against this Taraniṇi points out if the Kārya Kāraṇa bhāva between Jyotiṣtoma and Svarga stated in the śruti is treated on par with the dream statements, then, no body would undertake such programmes.

स्वप्नादिसाम्यज्ञाने सति ज्योतिष्टोमादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् ।

4) For the difficulty of the very प्रतिकर्मव्यवस्था i.e. the knowledge-known arrangement itself collapsing Advaita siddhi's reply is, such an arrangement is only for the ignorant and not for the enlightened.

5) He has the same reply for the difficulty of the very process of super-imposition.

प्रतिकर्मव्यवस्थाया: सम्प्रयोगादिहेतुत्रयजन्यत्वरूपाध्यासतटस्थलक्षणस्य च मन्दाधिकारि-विषयत्वात् । (सिद्धि.)

On this defence, Kaṇṭakoddhāra remarks that the so called उत्तमाधिकारिन् also will have to have प्रतिकर्मव्यवस्था and अध्यास so long as he functions in the world. Therefore, the failure of प्रतिकर्मव्यवस्था and अध्यास procedure cannot be justified by restricting these to मन्दाधिकारिन् only.

Finally, Advaitasiddhi does not accept मोक्ष as दृगन्त and states that the state of मोक्ष does not fall under the scope of दृष्टिसृष्टि and hence it is not स्वाप्नमोक्षसदृश. मोक्षस्य ब्रह्मस्वरूपत्वेन दृगभिन्नत्वात् ।

Advaitasiddhi argues that though चैतन्यमात्ररूपा दृष्टि: न सृष्टि: but still वृत्त्युपहितचैतन्यमेव दृष्टिशब्दार्थ: । वृत्तावपि वृत्तिरेव उपाधि: । अतो न अनवस्था ।

This attempt to avoid अनवस्था is rejected by Kaṇṭakoddhāra with the remark that विशेषणत्वोपलक्षणत्वातिरिक्तोपाधित्वपक्षस्य प्रागेव निरस्तत्वात् ।

This contention of Advaitasiddhi is rejected by Kaṇṭakoddhāra with the remark 'ब्रह्मरूपत्वे श्रवणादिसाध्यत्वानुपपत्ते: । संसारदशायामपि ब्रह्मसद्भावेन मुक्तत्वापाताच्च ।

This means that if मोक्ष is something to be attained by the knowledge it has to be दृगन्य and has to come within the scope of दृष्टिसृष्टि. This will make it स्वाप्नमोक्षसदृश.

From the above discussion it is clear that the theory of दृष्टिसृष्टि is not logically sustainable and hence it cannot be the ground for Mithtyātva. Nyāyāmṛta concludes this discussion stating the arguments in a nutshell.

निर्बाधप्रत्यभिज्ञानात् ध्रुवं विश्वमिति श्रुतेः ।
स्वक्रियादिविरोधाच्च दृष्टिसृष्टिः न युज्यते ।

५३. एकजीवाज्ञानकल्पितत्वभङ्गः

Advaitins have promulgated a theory that there in only one Jīva and the whole world is projected by his ajñana.

i) अविद्यावशात् ब्रह्मैव एकं संसरति । स एव जीवः । तस्यैव प्रतिशरीरमहमित्यादिबुद्धिः।

ii) बन्धमोक्षगुरुशिष्यादिव्यवस्थायाः स्वप्नवत् यावदविद्यमुपपत्तेः । (सिद्धिः)

Nyāyāmṛta raises a number of objections against this theory and rejects this theory. The important objections stated in Nyāyāmṛta are as under :

1) तस्मिन् एकस्मिन् जीवे सुप्ते समस्तजगदप्रतीत्यापातः ।

When the so called one Jīva is asleep all others will have to go without the experience of the world.

2) सजीवशरीर इव अन्यत्रापि प्रतिशरीरम् अहं दुःखी अहं संसारी अहमस्वाप्समिति संसाराद्याधारजीवात्मानुभवाच्च ।

Just as the so called one Jīva undergoes the experiences such as 'I am suffering' 'I have slept' etc all others also undergo these experiences. This cannot be explained without the presence of the Jīva in each body.

3) The contetion that though the Jīva is one it is present in all bodies, and therefore, all others also can have the experiences such as 'I am suffering' 'I was asleep' will not help to solve the difficulty. In such a case one has to experience the suffering arising in all bodies, the joy occuring in all bodies and so on.

उक्तदोषाः एकशरीरैकजीववादे न त्वनेकशरीरैकजीववादे । तस्य सर्वत्रापि सत्त्वादिति चेन्न। तथात्वे तस्य सर्वशरीरगतदुःखाद्यनुसन्धानापातात् । (न्या.)

4) तस्यैव तमेव प्रति प्रत्यक्त्वपरात्त्वयोरयोगेन मैत्रं प्रति 'त्वम्' इति धीविषयस्य चैत्रस्य तमेव प्रति 'अहम्' इति धीविषयत्वायोगाच्च ।

One and the same Jīva present in the body of Chaitra and Maitra cannot be distinguished as 'I' and 'You.'

5) In the Śruti a number of attributes and religious programmes are prescribed with reference to the persons of different capacities. If there is only one Jīva in all, this variation will be meaningless.

Therefore, the theory of एकजीव and the theory that the world is एकजीवाज्ञानकल्पित are not tenable.

Advaitasiddhi tries to answer these objections as follows :

1) The objection that when the so called one Jīva is asleep all others will have to go without any experience is not correct. The one Jīva is समष्ट्यभिमानिमुख्यजीव. He does not sleep everyday. He sleeps only during Praḷaya. Therefore, there is no difficulty for others to undergo their day-to-day experiences. During Praḷaya no Jīva has any experience.

समष्ट्यभिमानिनो मुख्यजीवस्य असुप्तत्वात् । तस्मिन् लयकाले प्रसुप्ते जगदप्रतीतेः । अन्तःकरणावच्छिन्ने जीवाभासे तु सुप्ते तमेव प्रति जगदप्रतीतिः । न तु अन्यान् प्रति । तदुपाधीनामलीनत्वात् ।

2) Advaitasiddhi explains the demarcation of 'I' and 'You' and the suffering and joy of all not being experienced by all on the basis of अन्तःकरणभेद only. However, it is already pointed out that the so called अन्तःकरणभेद ultimately amounts to जीवभेद.

Nyāyāmṛta concludes this discussion with the remark

एकजीवमतं शब्दयुक्तिप्रत्यक्षबाधितम् ।
तदप्रमाणतायां तु सोऽपि जीवो न सिद्ध्यति ।।

५४. अविद्यालक्षणभङ्गः

Nyāyāmṛta quotes two definitions of Avidyā given in Advaita classics and points out the defects of the same. These are :

1) अनादिभावरूपत्वे सति ज्ञाननिवर्त्यत्वम्
2) भ्रमोपादानत्वम्

The first definition suffers from avyāpti in the case of ajñāna that conceals chaitanya with reference to Śukti etc that have a beginning. In these instances the anāditva condition is violated.

आदिलक्षणे अव्याप्तिः । सादिशुक्त्याद्यवच्छिन्नचैतन्यावरकाज्ञानानामनादित्वायोगस्योक्तत्वात्।

The condition of भावरूपत्व is also violated in आरोपिताभावोपादानाज्ञान । An अभाव cannot have a भाव as its उपादान ।

The ज्ञाननिवर्त्यत्व condition is also violated in the following instances:

i) शुद्धं ब्रह्म न वृत्तिव्याप्यम् इति मते तदज्ञाने ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावः ii) चरमसाक्षात्कारानन्तरभाविजीवन्मुक्त्यनुवृत्ते अज्ञाने ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावः । iii) ऊर्ध्वाग्रत्वाद्यधिष्ठानतत्वसाक्षात्कारानिवर्तितजलस्थवृक्षाधोग्रत्वादिसोपाधिकभ्रमोपादानाज्ञाने ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावः ।

Advaitasiddhi tries to overcome these difficulties by the following explations :

1) रूप्योपादानमज्ञानमपि अनादिचैतन्याश्रितत्वादनाद्येव । उदीच्यं शुक्त्यादिकं तु तदवच्छेदकमिति न तत्राव्याप्तिः । (सिद्धि.)

It is true that Śukti etc have a beginning. But the ajñāna that causes the super-imposition is anādi and operates on the anādichaitanya. Therefore, there is no violation of anāditva condition.

Kaṇṭakoddhāra rejects this defence.

न च चैतन्याश्रितत्वादनाद्येव अविद्या । उदीच्यशुक्त्यादिकं तु तदवच्छेदकमिति न तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम् । शुद्धस्याश्रयत्वे विषयत्वे चैतन्यमज्ञं चैतन्यमज्ञातमिति प्रतीत्यापत्त्या

अहमज्ञो शुक्तिर्न ज्ञातेति प्रतीत्यनापत्या च विशिष्टस्य तत्त्वे तस्य ब्रह्मान्यत्वेन सादित्वात् तदाश्रिततद्विषयाज्ञानस्य अनादित्वायोगात् । (कण्ट.)

For the ajñāna with reference to Sūkti etc mere Chaitanya cannot be the locus. It has to be Viśiṣṭa. This has a beginning. Therefore, the condition of anāditva is violated.

2) Advaitasiddhi argues that the भावत्व condition is also not violated. By भाव, अभावविलक्षणत्व is meant. This is fulfilled in the instance of आरोपिताभावोपादानाज्ञान.

भावत्वं चात्र अभावविलक्षणत्वमात्रं विवक्षितम् । अतः आरोपिताभावोपादानाज्ञानेऽपि अभावविलक्षणत्वस्वीकारात् न अव्याप्तिः । (सिद्धि)

Kaṇṭakoddhāra rejects this defence.

अभावविलक्षणस्यारोपिताभावोपादानत्वानुपपत्तेः । कार्यस्य सजातीयोपादानकत्वनियमात् । न च सर्वथा साम्ये उपादानोपादेयभावानुपपत्तिरिति वाच्यम् । आकारभेदेऽपि अभावविलक्षणस्योपादानत्वानुपपत्तेः । अन्यथा मृद्विलक्षणस्य घटोपादानत्वानुपपत्तेः । (कण्ट.)

3) Advaitasiddhi argues that ज्ञाननिवर्त्यत्व condition also is not violated in the three instances given in Nyāyāmṛta.

i) न च ब्रह्माज्ञाने ब्रह्मणो वृत्त्यव्याप्यत्वपक्षे अव्याप्तिः । तस्य ज्ञानानिवर्त्यत्वादिति वाच्यम् । स्वरूपसदुपाधिमत्तद्विषयकज्ञाननिवर्त्यत्वस्य तन्मतेऽपि भावात् ।

ii) अथौपाधिकभ्रमोपादानाज्ञाने ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरविद्यमानजीवन्मुक्ताज्ञाने च ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावादव्याप्तिः इति चेन्न । उपाधिप्रारब्धकर्मणोः प्रतिबन्धकयोः अभावविलम्बेन निवृत्तिविलम्बेऽपि तयोः ज्ञाननिवर्त्यत्वानपायात् । (सिद्धि)

The above attempt of Advaitasiddhi to manage ज्ञाननिवर्त्यत्व in the first instance is rejected by Kaṇṭakoddhāra with the remarks.

i) वृत्तिव्याप्यत्वाभावे ज्ञानस्य तद्विषयकत्वानुपपत्तेः ।

In the cases of सोपाधिकभ्रम and जीवन्मुक्ताज्ञान, Nyāyāmṛta had already

rejected the Advaita defence- न च सोपाधिकभ्रमोपादानमज्ञानमुपाधिनिवृत्तिसचिव-तत्त्वज्ञाननिवर्त्यम् । तस्य स्वप्रागभावं प्रतीव अज्ञानं प्रत्यपि अन्य निरपेक्षस्यैव निवर्तकत्वात्। (न्या.)

Therefore, the idea of प्रतिबन्धकत्व of उपाधि or प्रारब्धकर्म to delay ज्ञाननिवर्त्यत्व is not a convincing ground.

In addition to the अव्याप्ति stated above, Nyāyāmṛta points out अतिव्याप्ति and असम्भव also against the first definition of Avidyā. The second definition is also reviewed in detail.

The प्रत्यक्षप्रमाण represented by the statements अहमज्ञः मामन्यं च न जानामि, the सौषुप्तिकानुभव and the अनुमान is stated in the Advaita classics such as विवरण and तत्त्वप्रदीपिका are also examined in detail and the concept of Avidyā is rejected in Nyāyāmṛta.

५५. अज्ञाने प्रत्यक्षप्रमाणभङ्गः

Nyāyāmṛta examines the claim of Advaita that the Ajñāna could be established by Pratyakṣa pramāṇa. The statements quoted in Advaita classics as representing Pratyakṣatva of Ajñāna are examined and it is pointed out that all these relate to Jñānabhāva but not Bhavarūpa ajñāna.

i) यच्च अज्ञाने प्रत्यक्षं मानमित्युक्तम् । तन्न । त्वन्मतेऽपि अहमर्थस्य भावरूपाज्ञानानाश्रयत्वेन अहमज्ञो अहं न जानामि इत्यादेः प्रामाण्याय ज्ञानाभावविषयत्वावश्यम्भावात् । ii) साक्षिवेद्य-सुखदुःखाज्ञानादौ भावरूपाज्ञानाभावेन सुखं न जानामि इत्यादेः ज्ञानाभावविषयत्वं वक्तव्यम् । iii) त्वन्मते जडावरकाज्ञानाभावेन त्वदुक्तमर्थं न जानामि इत्यादेरपि प्रामाण्याय ज्ञानाभावविषयत्वाच्च ।(न्या)

i) According to Advaita 'Aham' refers to Antahkaraṇa. This Antahkaraṇa is not the locus of ajñāna. Therefore, Aham ajñāh' cannot refer to bhavarūpa ajñāna. It can only refer to jñānabhāva. Therefore, the Pratyakṣa represented by this statement does not establish bhavarūpa ajñāna.

Advaitasiddhi tries to answer the above objection by saying that though the Chaitanya is the locus of ajñāna, not antahkaraṇa, there is tādātmya adhyāsa between the Chaitanya and Antahkaraṇa. Therefore, in a way Antahkaraṇa is also the locus for ajñāna and hence bhavarūpa ajñāna could be refered to by the statement 'Aham ajñah.'

न च अहमर्थस्य अज्ञानानाश्रयत्वेन कथमयं प्रत्ययो भावरूपाज्ञानपक्षे उपपद्यते इति वाच्यम्। अज्ञानाश्रयीभूतचैतन्ये अन्तःकरणतादात्म्याध्यासेन एकाश्रयत्वसम्बन्धेनोपपत्तेः । (सिद्धि)

Kaṇṭakoddhāra rejects this answer as follows :

अहमज्ञः, मयि अज्ञानमिति अहमर्थाश्रयत्वेनैव अज्ञानविषयत्वात् । न हि चिन्मात्रमज्ञमिति कस्यापि प्रतीतिः अस्ति । चैतन्ये अन्तःकरणतादात्म्याध्यासो असिद्धः एव ।

The तादात्म्याध्यास between the चैतन्य and अन्तःकरण is not yet established. The experience refered to above makes antahkaraṇa only as the locus but not chinmātra the locus. Therefore, the ajñāna refered to here cannot be bhavarūpa ajñāna; it is jñānabhāva only.

ii) In respect of साक्षिवेद्यसुखदुःखाज्ञान, the Advaitasiddhi denies the very possibility of ajñāna. Therefore, the question whether it is bhavarūpa ajñāna or jñānābhāva does not arise at all.

Kaṇṭakoddhāra rejects this claim of Advaitasiddhi.

न च स्वसाक्षिसिद्धे न जानामि इति व्यवहार एव नेति वाच्यम् । सुखमात्रं जानामि तद्विशेषं न जानामि इत्येवमनुभवस्य सर्वसिद्धत्वात् । (कण्ट)

iii) Advaitasiddhi tries to manage ajñāna with reference to the Jaḍas also.

जडे आवरणकृत्याभावात् 'घटं न जानामि' इत्यादिप्रतीतेः ज्ञानाभावविषयत्वे प्रकृतेऽपि तथाऽस्तु इति निरस्तम् । तत्तदवच्छिन्नचैतन्यस्यैव अज्ञानाश्रयत्वेन तत्रापि तद्व्यवहारोपपत्तेः ।

Kaṇṭakoddhāra points out that this explanation does not help Advaita. विशिष्टस्यापि जडत्वेन अज्ञानविषयत्वासम्भवात् । (कण्ट.)

From the above discussion it is clear that the so called Pratyakṣa instances quoted in Advaita classics relate to jñānabhāva but not bhavarūpa ajñāna. Hence these do not establish bhavarūpa ajñāna.

The Advaitin's contetion that the experience during the deep sleep recalled later as 'I did not know anything while asleep' is an evidence for bhavarūpa ajñāna is also rejected by Nyāyāmṛta.

i) न किञ्चिदहमवेदिषमिति परामर्शोऽपि ज्ञानाभावविषयः ।

Nyāyāmṛta also states that recalling of this experience may be treated as an inference also यद्वा नायं परामर्शः किन्तु आनुमानिको ज्ञानाभावानुभवः।

In any case it does not represent bhavarūpa ajñāna and therefore, the dream experience cannot be quoted in support of bhavarūpa ajñāna.

५६. अज्ञाने अनुमानप्रमाणभङ्गः

Nyāyāmṛta examines the syllogisms proposed in Vivaraṇa and Tatvapradīpikā to establish Avidyā i.e. bhavarūpa ajñāna, and points out the defects in the same. The syllogism stated in Vivaraṇa reads as follows :

विवादपदं प्रमाणज्ञानम् स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयावरणस्वनिवर्त्यस्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकम् अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वात् । अन्धकारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावत् । स्वप्रागभावं, स्वोत्पादकादृष्टं, स्वप्रतिबन्धकादृष्टं, विषयगतमज्ञातत्वं च व्युदसितुं साध्यविशेषणानि ।

At the outset Nyāyāmṛta points out बाध for this syllogism यच्चाद्यानुमानं तत्र सुखादिप्रमायां बाधः तस्याः साक्षिरूपत्वेन अज्ञानानिवर्तकत्वात् । Then proceeds to examine the साध्य and हेतु clause by clause.

i) साध्येऽपि आद्यं विशेषणं व्यर्थम् । यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति त्वन्मते स्वनिवर्त्य-विशेषणेनैव प्रागभावव्यावृत्तिसिद्धेः । ii) द्वितीयं चायुक्तम् । जडे अज्ञानस्य अनङ्गीकृतत्वात्। निर्विशेषचितश्च अज्ञानादिसाक्षितया प्रकाशमानत्वेन अज्ञानस्यावरणत्वायोगात् । iii) तृतीयं चायुक्तम् । चरमसाक्षात्कारोत्पत्तिप्रतिबन्धकादृष्टस्य तदनिवर्त्यत्वे मिथ्यात्वासिद्ध्या स्वनिवर्त्यपदेन

तद्व्यावृत्त्यसिद्धेः । iv) चतुर्थं चायुक्तम् । अज्ञानस्य चिन्मात्राश्रितत्वात् । प्रमाणज्ञानस्य तदनाश्रितत्वात् ।

In this way it is pointed out that the four adjectives added to the साध्य are superfluous and do not serve the purpose for which these are added. This means that the very formulation of the साध्य is defective.

Similarly, it is pointed out that the nature of प्रकाशकत्व stated as the हेतु cannot be properly explained.

A number of explanations of the expression प्रकाशकत्व are quoted from the Advaita classics and it is pointed out that these are defective. Some of these are as under :

हेतौ च प्रकाशकत्वं i) ज्ञानत्वं वा ii) ज्ञानहेतुत्वं वा iii) साक्षात् परम्परया व्यवहार-हेतुत्वमात्रं वा iv) तमोनिवर्तकत्वं वा v) आवरणनिवर्तकत्वं वा ।

i) नाद्यः दृष्टान्ते अभावात् ii) न द्वितीयः असिद्धेः इन्द्रियादौ व्यभिचाराच्च iii) अत एव न तृतीयः iv) न चतुर्थः अज्ञानान्धकारानुगततमस्त्वाभावात् v) अत एव न पञ्चमः कुद्दालादौ व्यभिचाराच्च ।

The second syllogism to establish Avidyā i.e. bhavarūpa ajñāna, proposed in Tatvapradīpikā reads as follows :

चैत्रप्रमा चैत्रगतप्रमाप्रागभावातिरिक्तानादिनिवर्तिका प्रमात्वात् मैत्रप्रमावत् ।

For this syllogism also बाध is pointed out. द्वितीयानुमानेऽपि उक्तरीत्या सुखादिप्रमासु बाधः ।

A counter syllogism is also proposed as :

चैत्रप्रमा चैत्रगतस्य अभावातिरिक्तस्य अनादेः निवर्तिका न, प्रमात्वात् मैत्रप्रमावत् ।

Advaitasiddhi syllogism is also proposed as :

चैत्रप्रमा चैत्रगतस्य अभावातिरिक्तस्य अनादेः निवर्तिका न, प्रमात्वात् मैत्रप्रमावत् ।

Advaitasiddhi offers some explanations to meet these objections.

The expression प्रमाण in the पक्ष i.e. प्रमाणज्ञानम्, is used in the sense of प्रमाणवृत्ति to avoid बाध in respect of सुखादिप्रमा.

अत्र प्रमाणपदं प्रमाणवृत्तेरेव पक्षत्वेन सुखादिप्रमायां साक्षिचैतन्यरूपायां अज्ञानानिवर्तिकायां बाधवारणाय । (सिद्धि)

However, it is already pointed out in Nyāyāmṛta that वृत्तेः पक्षत्वेऽपि परोक्षवृत्तौ बाधः । अपरोक्षवृत्तेः पक्षत्वे परोक्षवृत्तौ व्यभिचारः । (न्या.)

i) Advaitasiddhi offers an explanation to justify the inclusion of the adjective स्वप्रागभावव्यतिरिक्त as follows :

एतेन यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति नियमात् स्वनिवर्त्यपदेनैव प्रागभावव्युदासे किमाद्य-विशेषणेनेति निरस्तम् । प्रमात्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वमन्येषां न इत्यत्र तात्पर्यात् । (सिद्धि)

Kaṇṭakoddhāra rejects this explanation with the remark :

न च प्रमात्वेन अन्येषां ज्ञाननिवर्त्यत्वं नेति नियमस्यार्थः इति वाच्यम् । अज्ञानस्यापि तेन रूपेण निवर्त्यत्वाभावेन अन्येषामिति व्यर्थं स्यात् । न हि प्रमात्वेन ज्ञानमज्ञाननिवर्तकम्। परोक्षप्रमायाः अज्ञाननिवर्तकत्वाभावात् । न च अपरोक्षप्रमात्वेन ज्ञानं अज्ञाननिवर्तकमेवेति वाच्यम् । चरमसाक्षात्कारोत्तरानुवृत्ताज्ञाने तदभावात् । तदाज्ञाननिवृत्तौ जीवन्मुक्तस्य शरीराद्युपलब्धिर्न स्यात्। (कण्ट.)

ii) Advaitasiddhi tries to justify the second adjective i.e. स्वविषयावरण as follows :

न च जडे अज्ञानस्य अनङ्गीकारात् चितश्च अज्ञानादिसाक्षितया भासमानत्वात् क्व आवरणमिति वाच्यम् । अज्ञानादिसाक्षितया चितः प्रकाशमानत्वेऽपि 'अस्ति' 'प्रकाशते' इति व्यवहाराभावेन तदंशे अज्ञानावरणस्य आवश्यकत्वात् । (सिद्धि)

This justification is rejected by Kaṇṭakoddhāra with the remarks.

न च प्रकाशमानत्वेऽपि 'अस्ति' 'प्रकाशते' इति व्यवहारविरोधित्वेन अज्ञानस्य आवश्य-कत्वमिति वाच्यम् । तादृशव्यवहारे प्रकाशमानत्वस्यैव प्रयोजकतया तत्सत्त्वे व्यवहारावश्यकत्वेन अज्ञानासम्भवात् । (कण्ट.)

The Advaitasiddhi's defence of the other adjective also are similarly examined and the formulation of the very साध्य on this syllogism is disclosed to be defective.

Advaitasiddhi's defence of the हेतु is also critically examined in Taraṅgiṇi and Kaṇṭakoddhāra.

The Second syllogism is also defective as pointed out in Nyāyāmṛta quoted above.

Nyāyāmṛta quotes two more syllogisms formulated in later Advaita works and rejects.

In conclusion it is made clear that Anumāna does not help to establish bhavarūpa ajñāna.

५७. श्रुतेः अनिर्वाच्याविद्यापरत्वभङ्गः

In this section Nyāyāmṛta quotes the Śruti, Smṛti and Purāṇa passages that are taken as conveying Avidya in Advaita and points out that these do not convey Avidyā. The correct meaning of the key expressions such as अनृत, माया etc occuring in these passages is explained by Nyāyāmṛta. We will notice some of them here.

1) 'अनृतेन हि प्रत्यूढः' इत्यत्र अनृतशब्दः दुष्कर्मपरः । परिणामिप्रधानपरो वा । ऋतं पिबन्तौ इत्यादौ सत्कर्मणि ऋतशब्ददर्शनात् । अनृतं परिणामतः इति स्मृतेश्च । (न्या)

The expression ऋत refers to the good acts and अनृत refers to the bad acts. Hence, अनृत does not mean मिथ्या.

2) i) मायाशब्दः क्वचित् प्रकृतिपरः । क्वचित् विचित्रेश्वरशक्त्यादिपरः ।

ii) न हि अज्ञानं मायाशब्दार्थः । मायिनः ब्रह्मणः अज्ञानित्वे सर्वज्ञत्वनिरवद्यत्वादिश्रुतिविरोधात् ।

The expression माया refers to प्रकृति in some contexts and ईश्वरविचित्र-शक्ति in some contexts. It does not refer to अज्ञान of Advaitin's tradition.

ब्रह्मन् is stated to be मायी. If this is understood as अज्ञानी then, the Śruti that states that Brahman is सर्वज्ञ and निरवद्य will be violated.

Nyāyamṛta quotes a number of passages in which the expression माया occures and points out that in none of these, the meaning अज्ञान could be assigned to the expression माया.

Advaitasiddhi argues that the expression अनृत does not convey दुष्कर्म here. In this context, later it is stated that आत्मा is अपहतपाप्मा. Therefore, दुष्कर्मप्रत्यूढत्व is not relevant here.

न च ऋतशब्दस्य सत्कर्मपरत्वादनृतशब्दस्य दुष्कर्मपरत्वमिति वाच्यम् । उत्तरत्र य आत्मा अपहतपाप्मेत्यादिना आत्मनोऽपहतपाप्मत्वप्रतिपादनेन दुष्कर्मप्रत्यूढत्वविरोधात् । (सिद्धि)

Kaṇṭakoddhāra rejects this argument by pointing out that the two contexts are different. दुष्कर्मप्रत्यूढत्व relates to Jīva while अपहतपाप्मत्व relates to Paramātman.

किञ्च य आत्मेत्यत्र परमात्मा प्रतिपाद्यते । सत्यसङ्कल्पादितल्लिङ्गात् । अनृतेन हि प्रत्यूढाः इत्यत्र जीवाः । न विन्दन्तीत्यादितल्लिङ्गात् । (कण्ट.)

In respect of the meaning of माया also Advaitasiddhi feels that सर्वज्ञत्व, निरवद्यत्व of Brahman will not be affected if माया is taken to mean Ajñāna. An Upādhi does not affect Bimba. It affects only Pratibimba.

न चानेन माया प्रतिपाद्यते, मायाशब्दार्थश्च न अज्ञानम् । मायिनः ब्रह्मणः अज्ञानित्वे सर्वज्ञत्वनिरवद्यत्वादिश्रुतिविरोधादिति न वाच्यम् । उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वेन ईश्वरासार्वज्ञाद्यापादनायोगात् । सार्वज्ञाद्यैश्वर्यस्य मायानिबन्धनत्वाच्च । (सिद्धि)

This contention cannot be made by Advaita since the very concept of Pratibimba as distinct from Bimba is not accepted in Advaita- त्वन्मते बिम्बातिरिक्तस्य प्रतिबिम्बस्य अभावेन तत्पक्षपातो न सम्भवतीति वक्ष्यमाणत्वात् । (तर.)

Nyāyāmṛta concludes this discussion with the remarks :

तस्मान्न श्रुतिः सत्यप्रकृतीश्वराद्यतिरिक्तपराभिप्रेतानिर्वाच्याविद्यापरा ।

५८. अविद्यार्थापत्तिभङ्गः

In this section three Arthāpattis formulated by Advaitins in support of Avidya are examined and it is concluded that noen of these helps Advaitin to establish Avidyā. Prakāśa states these Arthāpattis formulations in a simple way and answers them on the basis of the Nyāyāmṛta observations. These are :

1) i) मिथ्याभूतस्य भ्रमस्य कादाचित्कत्वेन सोपादानत्वात् तदनुगुणं मिथ्याभूतमुपादानमङ्गीकार्यम् । सैव 'अविद्या' इति भ्रमोपादानत्वान्यथानुपपत्त्या अविद्यासिद्धिरिति भावरूपाज्ञानसद्भावे अर्थापत्तिः प्रमाणम् ।

Advaitins contend that Bhrama occures occasionally. This means that it is caused. Therefore, a material cause for it has to be envisaged. Avidyā is such a cause. Thus to provide a cause for Bhrama, Avidya has to be envisaged.

ii) Prakāśa rejects this contention as follows :

अत्र भ्रमपदेन ज्ञानमर्थो वा? नाद्यः । अन्तःकरणस्यैव तदुपादानत्वसम्भवेन अर्थापत्तेः अन्यथोपपत्तेः ।

The expression भ्रम may be taken to refer to भ्रमात्मकज्ञान itself or its object such as शुक्तिरूप्य. In the first alternative the Antahkaraṇa is its upādāna and there is no need to envisage avidyā as its upādāna.

The difficulty for the second alternative is stated in Nyāyāmṛta itself. If the object of Bhrama ie. शुक्तिरूप्य, has an upādāna, then, there will have to be an agent to creat it out of that upādāna. Neither Jīva nor Īśvara is the agent of it.

किञ्च शुक्तिरूप्यमुपादानसहितं चेत् सकर्तृकं भवेत् । न च ईशो जीवो वा तस्य कर्ता इति युज्यते । (न्या)

2) The second Arthāpatti is stated as under :

यतो वा इमानीत्यत्र श्रुतमुपादानत्वं निरवयवतया निर्विकारस्य न युक्तमिति तन्निर्वाहाय अविद्या कल्प्यते । तत्सम्बन्धाच्च युक्तमुपादानत्वम् । (प्रकाश)

The Śruti 'Yato vā imāni' etc states that the Brahman is upādānakaraṇa of the world. Since the Brahman does not undergo any modification it can not be upādāna by itself. Hence, avidyā has to be envisaged. Brahman associated with avidyā has to be considered as Upādāna.

The above Arthāpatti is also not necessary. Pradhāna i.e. Prakṛti is stated as Upādāna of the world in the Śruti and there is no need to envisage any other Upādāna. The so called avidyā also has no constituents and can not undergo any modification. Therefore, avidyā also is not capable of being upādāna. Hence, जगदुपादानत्वान्यथानुपपत्ति cannot be the ground to establish avidya by way of Arthāpatti.

नापि निर्विकारस्य ब्रह्मणः श्रौतजगदुपादानत्वनिर्वाहाय तत्कल्पनम् । सत्यस्य त्रिगुणस्य प्रधानस्यैव तदुपादानत्वेन श्रुत्यादिसिद्धत्वात् । अविद्याया अपि अनादित्वेन निरवयवतया ब्रह्मवदेव विकारायोगाच्च । (न्या.)

3) The third Arthāpatti is stated as under :

जीवस्यापरिच्छिन्नानन्दात्मकब्रह्माभिन्नत्वेन सर्वदा आनन्दप्रकाशः स्यात् । न चासावस्ति । अतः तदप्रकाशाय तत्प्रतिबन्धकतया अविद्या कल्प्यते । (प्रकाशः)

Jīva is identical with the Brahman. Brahman is of the nature of unlimited bliss. Therefore, Jīva is also of the nature of unlimited bliss. This means the Jīva must experience this unlimited bliss all the time. This does not really happen. Therefore, something to prevent it has to be envisaged. Hence, avidyā has to be envisaged as a preventing factor.

The above Arthāpatti is based on the presumption that there is identity between the Brahman and Jīva. This is not true. Therefore, there is no question of Jīva experiencing unlimited bliss any time. Hence, there is no need to envisage any preventing factor.

स्यादियं कल्पना यदि जीवब्रह्मणोः अभेदः स्यात् । न चैवम् । किन्तु भेदस्यैव सत्त्वेन अपरिच्छिन्नानन्दब्रह्मात्मकत्वस्यैवाभावेन तत्प्रकाशप्रसक्तेरेव अभावात् । (प्रकाश)

From the above discussion it is clear that none of the three Arthāpattis proposed by Advaitins helps to establish avidyā.

५९. सामान्येन अविद्याप्रमाणभङ्गः

In the earlier sections it was stated that Pratyakṣa etc. Pramāṇas do not help to establish avidyā. In this section it is pointed out that Pramāṇa as such is not possible in the case of avidyā which does not have satva at all. Avidyā is stated to be sad-asad-vilakṣana. A Pramāṇa can proceed to convey only that which is sat. Avidyā is not sat.

त्वन्मते अज्ञानस्य अप्रामाणिकत्वात् कथं तत्र प्रमाणोक्तिः । (न्या.)

The expression अप्रामाणिकत्वात् is explained as सत्त्वाभावेन प्रमाणावेद्यत्वात् by Prakāśa.

The contention that the ajñāna is साक्षिसिद्ध and the Pramāṇas only comprehend its असद्व्यावृत्ति, does not help Advaitin. If Ajñāna is साक्षिसिद्ध, then, it becomes Prāmāṇika.

न च साक्षिसिद्धे अज्ञाने प्रमाणैः असद्व्यावृत्तिमात्रं बोध्यत इति वाच्यम् । नित्यनिर्दोषसाक्षिवेद्यत्वे सुतरां प्रामाणिकत्वापातात् (न्या.)

This results in the violation of the very definition of ajñāna given by sureśvara.

तथा च मानापातासहिष्णुत्वाख्यासाधारणलक्षणहानिरिति भावः । (प्रकाश)

Since no Pramāṇa conveys avidyā it cannot be accepted.

६०. अविद्याप्रतीतिभङ्गः

After pointing out that no Pramāṇa can convey avidyā, it is especially being pointed out that साक्षिन् cannot convey avidyā.

एवं सामान्यतः प्रमाणवेद्यत्वं निराकृत्य साक्षिवेद्यत्वं निराकरोति । (कण्ट.)

In Advaita an attempt is made to work out अविद्याप्रतीति in two ways : 1) अविद्या शुद्धसाक्षिचैतन्येनैव भाति 2) वृत्तिप्रतिबिम्बितेन चैतन्येन भाति ।

The first alternative is not feasible, since this leads to the contingency of अविद्याप्रतीति in the मोक्ष also. मोक्षेऽपि तत्प्रतीत्यापत्तेश्च। (न्या.)

Advaitasiddhi's answer to this objection is stated in Prakāśa as follows :

अज्ञानं स्वावृतेन चैतन्यरूपप्रकाशेनैव स्फुरति । न चैतददृष्टचरम् । राहोः स्वावृतचन्द्रप्रकाशेनैव स्फुरणात् । अतो मोक्षे स्वस्य निवृत्तत्वेन स्वावृतप्रकाशाभावात् न स्फुरणमिति । (प्रकाश)

This answer is rejected with the remarks अज्ञानस्य प्रतीतिमात्रशरीरत्वेन प्रतीत्यनुवृत्तौ तन्निवृत्तेः अयोगात् । (प्रकाश)

The second alternative viz. वृत्तिप्रतिबिम्बितेन चैतन्येन भाति is also not possible. The वृत्ति refered to may be taken either as अन्तःकरणवृत्ति अविद्यावृत्ति. In either case the purpose of providing अविद्याप्रतीति cannot be served.

वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्येन अज्ञानभानमङ्गीकुर्वाणं प्रति प्रष्टव्यं – वृत्तिशब्देन अन्तःकरणवृत्तिर्विवक्षिता अविद्यावृत्तिर्वा । नाद्यः । अन्तःकरणवृत्तेः प्रमाणजन्यत्वेन इहापि अविद्यायाः प्रातिभासिकत्वेन इन्द्रियसन्निकर्षाभावेन प्रमाणाभावात् । न द्वितीयः । अविद्यावृत्तेः दोषजन्यत्वेन इह स्वस्मिन् स्वस्यादोषत्वेन अविद्यायामविद्यान्तराभावात् । अतो वृत्तेरेवायोगेन न वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्येनाविद्याभानम्।

In this way the imposibility of अविद्याप्रतीति is pointed out here.

६१. अज्ञानस्य विवरणोक्तचिन्मात्राश्रितत्वभङ्गः

In this section Nyāyāmṛta points out that chinmātra cannot be the locus for avidyā. The stand taken in Vivaraṇa that Chinmātra is the locus for ajñāna is examined in detail and rejected.

The position taken by Vivaraṇa is as under :

यदत्रोक्तं विवरणे – चिन्मात्रमेव अज्ञानाश्रयः । तदन्यस्याज्ञानकल्पितत्वेन तदाश्रयत्वायोगात् । तदुक्तम्–

आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विशेषचितिरेव केवला ।
पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो नाश्रयो भवति नापि गोचरः । इति । (न्या)

It is निर्विशेषचित् that is both the आश्रय and विषय for ajñāna. All others are projected by ajñāna and therefore cannot be either the locus or the object of ajñāna. Though the cit is the locus of ajñāna it is the Jīva who undergoes Sansāra. Chit is Bimba while Jīva is Pratibimba. The Upādhi that causes Pratibimba affects Pratibimba only by its drawbacks but not bimba. For instance, the dirt on the mirror is projected on the Pratibimba of the face but not on the face.

दर्पणस्य मुखमात्रसम्बन्धेऽपि प्रतिमुखे मालिन्यवत् प्रतिबिम्बे जीवे संसारो न तु बिम्बे ब्रह्मणि । उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वात् ।

Summarising the Vivaraṇa view as stated above Nyāyāmṛta rejects this theory on four grounds. These are neatly stated in a verse.

विरोधात् धर्मिमानेन बाधात् श्रुतिविरोधतः ।
भ्रान्त्यैकाधिकरण्याच्च नाज्ञानं शुद्धचिद्गतम् ।। (न्या)

We will notice these grounds on by one :

१. एकविषयज्ञानभावरूपाज्ञानयोः तमःप्रकाशयोरिव विरुद्धत्वात् नाश्रयाश्रयित्वम् । (न्या.)

The ज्ञान and अज्ञान relating to the same object cannot be the locus and the located.

२. किञ्च अहमज्ञः इति धर्मिग्राहकसाक्षिबाधः । (न्या.)

The साक्षिज्ञान 'अहमज्ञः' indicates that अन्तःकरण is the locus of Ajñāna. Therefore, it is not correct to take cit as the locus.

Kaṇṭakoddhāra elaborates this point further.

किञ्च अज्ञानस्य आश्रयादिविचारः अज्ञानसिद्ध्युत्तरकालीनः । तथा च येन प्रमाणेन अज्ञानं सिद्धं तेन अहमर्थाश्रयत्वेनैव सिद्धम् । तस्य चिन्मात्राश्रयत्वे धर्मिग्राहकप्रमाणविरोधः । न हि अहमज्ञः इतिवत् चिदज्ञा इति प्रतीतिरस्ति । (कण्ट)

While establishing ajñāna, it is established as located in antaḥkaraṇa. Therefore, chit cannot be taken as its locus.

३. किञ्च 'निरनिष्टो निरवद्यः शोकं मोहमत्येति नित्यमुक्तः' इति श्रुतिविरोधः । न हि मौढ्यं न दोषः । नापि बन्धकाज्ञानाश्रयो मुक्तः ।

Śruti describes ajñāna, it is established as located in antahkaraṇa. Therefore, chit cannot be taken as its locus.

३. किञ्च 'निरनिष्टो निरवद्यः शोकं मोहमत्येति नित्यमुक्तः' इति श्रुतिविरोधः । न हि मौढ्यं न दोषः । नापि बन्धकाज्ञानाश्रयो मुक्तः ।

Śruti describes the Chinmātra Brahman as free from all drawbacks and ever free. This position will have to be given up if he is considered as the locus of ajñāna.

4. Ajñāna is required to co-exist with its result i.e., Sansāra, the knowledge that removes it and the previous absence of the knowledge on the knower. Therefore, inner chit i.e., jñāna cannot be its locus. These considerations are taken into account in Vivaraṇa itself to rule out Jaḍa from being the locus. The same will apply to rule out the cit also from being the locus of ajñāna.

शुक्त्याद्यज्ञानवत् ज्ञातुः अर्थाप्रकाशरूपमिदमपि अज्ञानं स्वकार्येण भ्रान्तिसंसारादिना स्वनिवर्तकेन तत्त्वज्ञानेन स्वसमानयोगक्षेमेण ज्ञानप्रागभावेन च सामानाधिकरण्याय ज्ञात्रात्मनिष्ठम्। न तु ज्ञानमात्राश्रितम् । उक्तं हि विवरणे – जडस्याज्ञानाश्रयत्वे भ्रान्तिसम्यग्ज्ञानयोरपि तदाश्रयत्वप्रसङ्गादिति । (न्या.)

On these four grounds Nyāyāmṛta rejects the claim that the chinmātra is the locus of ajñāna.

Nyāyāmṛta also rejects the contention that the Jīva is Pratibimba and ajñāna is Pratibimbanopādhi.

१. अचाक्षुषस्य चैतन्यस्य गन्धरसादिवत् प्रतिबिम्बनानर्हत्वाच्च । प्रतिबिम्बत्वे जीवस्य सादित्वापाताच्च । (न्या.)

२. अस्वच्छद्रव्यस्य अज्ञानस्य प्रतिबिम्बनोपाधित्वायोगाच्च । (न्या.)

६२. सर्वज्ञस्याज्ञानाश्रयत्वभङ्गः

Since the Chinmātra śrddha Brahman is sarvajñā. He cannot be the locus of ajñāna. The Śuddha Brahman is stated as sarvajña in the passage 'तुरीयं तत् सर्वदृक् सदा.'

सर्वं हि यो विजानीते तस्य कुत्रापि नाज्ञता ।
न हि यो यद्विजानीते स तत्राज्ञानवान् भवेत् ।।

The contention that the सर्वज्ञत्व is due to भ्रान्ति, प्रमाण or स्वरूपज्ञप्ति. Since they arise out of avidyā is not justified. Since, तृतीय who has no avidyā is stated as सर्वज्ञ in this śruti quoted above.

एतेन सर्वज्ञत्वं भ्रान्त्या प्रमाणतो वा स्वरूपज्ञप्त्या वा ? त्रेधाऽपि अविद्यासिद्धिः । भ्रान्तेः प्रमातृत्वादेश्चः अविद्यामूलत्वात् इति निरस्तम् । अविद्यारहिते तुरीयेऽपि सार्वज्ञ्यश्रुतेः । एकाश्रयविषयकज्ञानाज्ञानयोः विरोधस्य अनुद्धाराच्च ।

Advaitasiddhi argues that the expression सर्वदृक् does not refer to सार्वज्ञ्य but conveys that सर्वेषां दृग्भूतं चैतन्यम् । Therefore, तुरीय is not stated as सर्वज्ञ in this Śruti. तरङ्गिणी rejects this argument with the remark सर्वपदवैयर्थ्यात् । तुरीयं प्रति सर्वस्य अभावात् । The expression सर्वदृक् cannot be taken in the sense चैतन्यं सर्वेषां दृग्भूतम् । In that case the word सर्व become superfluous, since there are no सर्व at Turīya level.

६३. परोक्तब्रह्ममायित्वभङ्गः

The contention that even if there is no avidyā on the part of Brahman, there can be Māyā, is also not justified.

एतेन मा भूत् ब्रह्मणि अविद्या । माया तु स्यात् । तस्याः लीलोपकरणत्वेन अदोषत्वादिति निरस्तम् । (न्या.)

The concept of Māya cannot be properly explained. In this connection three alternate explanations are quoted and it is pointed out that none of them serves the purpose of Advaitin. The three explanations are :

१. अज्ञानविशेषः, २. देवासुरसङ्ग्रामादौ देवादेः बाह्यसाधनमनपेक्ष्यैव वह्निजलादिविचित्र-वच्छक्तिविशेषः सत्यवस्तुसर्जनशक्ति (३) ऐन्द्रजालिकस्येव अविद्यमानप्रदर्शनशक्तिः ।

The first alternative is not possible. Without अज्ञानसामान्य i.e., अविद्या, there cannot be अज्ञानविशेष i.e., Māyā. Further, if माया is अज्ञानविशेष, then, it cannot be लीलोपकरण.

The second alternative is acceptable to us. However, this does not serve Advaitin's purpose. The third alternative also does not help advaita. The magician does not present magical entities by ajñāna of some one but मणिमन्त्र etc.,

ऐन्द्रजालिकोऽपि कस्यचिदज्ञानेन इन्द्रजालं न दर्शयति । किन्तु मणिमन्त्रादिनैव । Therefore, the attempt of Advaitin to say that Brahman has माया if not अविद्या, is not justified.

६४. अज्ञानस्य वाचस्पत्युक्तजीवाश्रितत्वभङ्गः

The claim of Vācaspati that the Jīva is the locus of avidhyā is also not tenable.

Advaita siddhi puts the Vāchaspati's view and Nyāyāmṛta's objection for it as follows :

वाचस्पतिमिश्रैस्तु जीवाश्रितैव अविद्या निगद्यते । ननु जीवाश्रिता अविद्या तत्प्रतिबिम्बितचैतन्यं वा, तदवच्छिन्नचैतन्यं वा तत्कल्पितभेदं वा जीवः । तथा च अन्योन्याश्रयः इति ।

According to Vāchaspati Miśra avidyā is located in Jīva. The

nature of Jīva is expalined in Advaita in two ways : १. अविद्याप्रतिबिम्बितचैतन्यम्, (२) अविद्यावच्छिन्नचैतन्यम् । In either case, if Jīva is to be taken as the locus for avidyā, it will result in अन्योन्याश्रय ।

Prakāśa explains the अन्योन्याश्रय here lucidly:

अविद्यासिद्धौ तदवच्छिन्नतया तत्प्रतिबिम्बिततया वा कल्पितभेदस्य जीवस्य सिद्धिः । तत्सिद्धौ तदाश्रिततया अविद्यासिद्धिः । (प्रकाश)

Advaita siddhi tries to resolve this अन्योन्याश्रय as follows :

किमयमन्योन्याश्रयः उत्पत्तौ, ज्ञप्तौ, स्थितौ वा ? नाद्यः । अनादित्वादुभयोः । न द्वितीयः । अज्ञानस्य चिद्भास्यत्वेऽपि चितः स्वप्रकाशत्वेन तदभास्यत्वात् । न तृतीयः । स किं परस्पराश्रितत्वेन वा परस्परसापेक्षस्थितिकत्वेन वा स्यात् । तन्न । अज्ञानस्य चिदाश्रयत्वे चिदधीनस्थितिकत्वेऽपि चिति अविद्याश्रितत्व–तदधीनस्थितिकत्वयोरभावात् । (सिद्धि)

The अन्योन्याश्रय, if any, has to be pointed in respect of उत्पत्ति. Though ajñāna is made known by cit, the cit does not need any - to made it known. It is स्वप्रकाश. Therefore, there is no अन्योन्याश्रय in respect of ज्ञप्ति. Though ajñāna is located on cit and is dependent upon the cit, the cit is not located on ajñā and does not depend upon ajñāna. Therefore, there is no अन्योन्याश्रय in respect of स्थिति.

This explanation of Advaita siddhi to avoid अन्योन्याश्रय is based on the assumption that the अन्योन्याश्रय pointed out here is between the cit and avidyā. However, the अन्योन्याश्रय pointed out here is between the Jīva and avidyā. Kaṇṭakoddhāra points out this fact and states that अन्योन्याश्रय cannot be avoided between Jīva and avidyā if jīva is taken as the locus of avidyā.

न हि अस्माभिः अविद्यायाः चिन्मात्राश्रितत्वपक्षे अन्योन्याश्रयादिकमुच्यते, किन्तु जीवाश्रितपक्षे । जीवश्च न चिन्मात्रम् । तथात्वे तत्पक्षोक्तदोषात् । विशिष्टचैतन्यं जीव इति तु पक्षे कथं न परस्परसापेक्षत्वम् । (कण्ट.)

Therefore, Jīva cannot be the locus for avidyā.

६५. अविद्याविषयभङ्गः

In this section Nyāyāmṛta raises the question of Viṣaya of avidyā and points out that no viṣaya can be fixed for avidyā. अविद्याविषयोऽपि दुर्वचः ।

In this connection the Vivaraṇa view is first quoted and examined.

अत्रोक्तं विवरणे – अज्ञानस्य चिन्मात्रमेव विषयः । स्वप्रकाशत्वेन प्रसक्तप्रकाशे तस्मिन् आवरणकृत्यसम्भवाच्च ।

Chinmātra is the object of avidyā. Since chinmātra is svaprakāśa there is prakāśa to be veiled by avidyā. Therefore, chinmātra is the object of avidyā.

Stating the view of the Vivaraṇa as quoted above, Nyāyāmṛta raises the question as to what is the nature and the role of āvaraṇa? It could be put in one of the following ways :

१. सिद्धप्रकाशलोपः, २. असिद्धप्रकाशानुत्पत्तिः, ३. सतोऽपि प्रकाशस्य विषयासम्बन्धः, ४. प्राकट्याख्यकार्यप्रतिबन्धः, ५. नास्ति न प्रकाशते इति व्यवहारः, ६. अस्ति प्रकाशते इति व्यवहाराभावः । (न्या.)

Nyāyāmṛta points out the drawbacks of all these alternatives.

Advaita siddhi picks up the last two of these alternatives and explains the nature and the role of āvaraṇa.

नास्ति न प्रकाशत इति व्यवहारः एव अभिज्ञादिसाधारणः, अस्ति प्रकाशत इत्येतद्व्यवहाराभावो वा आवरणकृत्यम् । आवरणं च तद्योग्यता अज्ञानसम्बन्धरूपा सुषुप्त्यादिसाधारणी आब्रह्मज्ञानमवतिष्ठते । तेन सुषुप्तिकाले न अनावरणं मोक्षकाले च न आवरणम् ।

The role of āvaraṇa is to lead to the experiences 'नास्ति' 'न प्रकाशते' or the absence of the experience 'अस्ति' 'प्रकाशते.' The āvaraṇa is the association of avidyā that is the ground for such experiences. Such āvaraṇa continues upto Brahmajñāna and ceases when one is liberated.

Nyāyāmṛta had already rejected these two alternatives, with the remarks : तयोरपि आरोपितत्वेन आवरणं विना अयोगात् । (न्या.) Prakāśa explains the implication of this remark very clearly.

अयमभिप्रायः । प्रकाशमाने ब्रह्मणि नास्तीत्यादिज्ञानं भ्रान्तिरेव । तथा च लोके अधिष्ठानावृत्यनन्तरं भ्रान्तिर्दृष्टा । प्रकृते च ब्रह्मण्यज्ञानावृते सति पश्चात् तत्र नास्तीत्यादि-भ्रान्तिर्वाच्या । ततश्च भ्रान्तेरावृतिसाध्यत्वेन आवृतित्वायोगात् । (प्रकाश)

Therefore, the nature and the role of āvaraṇa cannot be explained in this way.

Nyāyāmṛta further points out that avidyā may veil chaitanya from the others. How could chaitanya be veiled to itself. A lamp can be veiled from others. But is cannot be veiled for itself.

(१) किञ्च दीपावरकघटादिवच्चैतन्यावरकाविद्या चैतन्यस्य अन्यसम्बन्धं प्रतिबध्नातु । अन्यं च प्रति चैतन्यमाच्छादयतु । (२) न हि दीपो घटावृतोऽपि स्वयं न प्रकाशते । (३) ननु कल्पितभेदं जीवचैतन्यं प्रति शुद्धश्चैतन्यमाच्छादयतीति चेन्न । आवरणं विना भेदकल्पनायोगात् । (न्या.)

Nyāyāmṛta rejects the contention that there is no opposition between साक्षिन् and अज्ञान. 'अथ मतं साक्षिणि प्रकाशमानेऽपि अज्ञानं युक्तम् । तस्य तत्स्फोरकत्वेन तदविरोधात्' । This contention is rejected with the remark

साक्षी स्वविषयेऽज्ञानविरोधी न भवेद्यदि । तद्वेद्ये सुखदुःखादावज्ञानं केन वार्यते । (न्या.)

Nyāyāmṛta concludes this discussion with the remark 'तस्मादात्मनः प्रकाशमानत्वादन्यस्य च आविद्यकत्वात् न अविद्याविषयत्वम् । तदुक्तम् – निर्विशेषे स्वयं भाते किमज्ञानावृतं भवेत् । मिथ्याविशेषोऽप्यज्ञानसिद्धिमेव ह्यपेक्षते ।।

Prof. K.T. Pandurangi

विषयानुक्रमणिका

49.	जगदसत्त्ववाचिपुराणवचनार्थः	1
50.	ज्ञाननिवर्त्यत्वान्यथोपपत्तिविचारः	5
51.	सत्यस्य सत्य इति श्रुता(श्रौता)र्थापत्तिप्रमाणभङ्गः	45
52.	दृष्टिसृष्टिभङ्गः	54
53.	एकजीवाज्ञानकल्पितत्वभङ्गः	84
54.	अविद्यालक्षणभङ्गः	117
55.	भावरूपाज्ञानप्रत्यक्षभङ्गः	162
56.	अविद्यानुमानभङ्गः	224
57.	श्रुतेरनिर्वाच्याविद्यापरत्वभङ्गः	275
58.	अविद्यार्थापत्तिभङ्गः	290
59.	सामान्येनाविद्याप्रमाणभङ्गः	300
60.	अविद्याप्रतीतिभङ्गः	304
61.	अज्ञानस्य विवरणोक्तचिन्मात्राश्रितत्वभङ्गः	309
62.	सर्वज्ञस्याज्ञानाश्रयत्वभङ्गः	352
63.	परोक्तब्रह्ममायावित्वभङ्गः	356
64.	अज्ञानस्य वाचस्पत्युक्तजीवाश्रितत्वभङ्गः	359
65.	अविद्याविषयभङ्गः	366
	परिशिष्टभागः	424

श्रीव्यासतीर्थविरचितस्य

न्यायामृतस्य व्याख्या

श्रीकूर्मनरहरिआचार्यविरचिता

न्यायकल्पलता

अद्वैतसिद्धि–तरङ्गिणी–कण्टकोद्धार–प्रकाश–सौगन्ध्यनामकैः
न्यायामृतव्याख्यानैश्च सहिता

श्रीमध्वः कल्पवृक्षस्तु जयार्यः कामधुक् स्मृतः ।
चिन्तामणिस्तु व्यासार्यो मुनित्रयमुदीरितम् ।।

श्रीवेदव्यासाय नमः

पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण–सर्वतन्त्रस्वतन्त्र–श्रीव्यासतीर्थविरचितम्

न्यायामृतम्

४९. जगदसत्त्ववाचिपुराणवचनार्थः

पुराणादिषु क्वचित् जगतोऽसत्त्वोक्तिरसाधुत्वात्, ''नासत्पुरुषमाश्रयेत्'' इत्यादिवत् । ''सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते'' इति, ''अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् । असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह'' इति च गीतोक्तेः । ''सच्छब्दः साधुवाचकः'' इति विष्णुपुराणोक्तेश्च । अस्वातन्त्र्याद्वाऽसत्त्वम्–

सत्त्वं स्वातन्त्र्यमुद्दिष्टं तच्च कृष्णे न चापरे ।
अस्वातन्त्र्यात् तदन्येषामसत्त्वं विद्धि भारत ।।

इति भारतोक्तेः । अन्यथा अत्यन्तासत्त्वापातात् । अवस्तुत्वोक्तिरपारमार्थिकत्वोक्तिश्च परिणामित्वाद्विनाशित्वाच्च ।

यत्तु कालान्तरेणापि नान्यसंज्ञामुपैति वै ।
परिणामादिसम्भूतां तद्वस्तु नृप तच्च किम् ।
अनाशी परमार्थश्च प्राज्ञैरभ्युपगम्यते ।।

इति विष्णुपुराणोक्तेः । मिथ्यात्वोक्तिस्तु वृथात्वात्, ''मिथ्यैष व्यवसायस्ते'' इत्यादिवत् । सदोषत्वाद्वा । मिथ्योपपदात्कृञोऽभ्यास इति सूत्रे वृत्तौ ''पदं मिथ्याऽकारयते'' इत्युदाहृत्य स्वरादिदुष्टमसकृदुच्चारयतीत्यर्थ इत्युक्तत्वात्

(न्यायामृतम्)

। न्यासे पदमञ्जर्यां च "एतेन मिथ्याशब्दस्यार्थमाचष्टे" इत्युक्तत्वात् । अतात्त्विकत्वोक्तिस्तु विकारित्वात् । "तद्वदेव स्थितं यत्तु तात्त्विकं तत्प्रचक्षते" इति कौर्मोक्तेः । अविद्यमानत्वोक्तिस्तु जीवसम्बन्धित्वेनाविद्यमानत्वात् । "अविद्यमानं जीवस्य प्रतिभाति तदीयवत्" इति स्कान्दोक्तेः । स्वप्नादिसाम्योक्तिस्त्वनित्यत्वादेः ।

अनित्यत्वविकारित्वपारतन्त्र्यादिरूपतः ।
स्वप्नादिसाम्यं जगतो न तु बोधनिवर्त्यता ।।

इति वचनात् । मायामयत्वोक्तिस्तु प्राकृतत्वात्, "मायां तु प्रकृतिं विद्यात्" इति श्रुतेः।

त्रिगुणा प्रकृतिर्माया तज्जत्वाद्विश्वमीदृशम् ।
अनाद्यनन्तकालेषु मायेत्याहुर्विपश्चितः ।। इति स्मृतेश्च ।

अन्यथा "स्वप्यमायासरूपेति सृष्टिरन्यैर्विकल्पिता" इत्यादिश्रुतिभिः "न मायेत्यवधार्यताम्" इत्यादिस्मृतिभिः "वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्" इत्यादिसूत्रैस्तत्रैव पूर्वोत्तरवाक्यैश्च विरोधात् ।

श्रीव्यासरामाचार्यविरचिता

न्यायामृततरङ्गिणी

।। **असत्त्वोक्तिरिति** ।। तावन्ममेत्यसदवग्रह आर्तिमूलमित्यादौ ।। **अपारमार्थिकत्वोक्तिरिति** ।। माया यदात्मपरबुद्धिरियं ह्यपार्थेत्यादौ ।। **मिथ्यात्वोक्तिरिति** ।। यत्र त्रिसर्गो मृषेत्यादौ ।। **एतेनेति** ।। स्वरादिदुष्टमित्यनेन वाक्येनेत्यर्थः ।। **आचष्ट इति** ।। काशिकाकार इति शेषः ।। **अविद्यमानत्वोक्तिरिति** ।। अविद्यमानो ह्यवभाति हि द्वय इत्यादौ ।। **स्वप्नादिसाम्योक्तिरिति** ।। ध्यातुर्धिया स्वप्नमनोरथो यथेत्यादौ । अत्र स्वप्नशब्देन स्वाप्नगजादिजाग्रत्त्वमुच्यते न स्वाप्नगजादि । तेषां तज्ज्ञानस्य च सत्यत्वेन जगति

(न्यायामृततरङ्गिणी)

तत्साम्यस्यानिष्टत्वाभावेन तस्याव्याख्येयत्वात् ।। **अनित्यत्वादेरिति** ।। नित्यत्वाभावादेरित्यर्थः । स्वप्नजाग्रत्त्वस्य भ्रमविषयतयाऽयन्तासत्त्वेन तत्र ध्वंस-प्रतियोगित्वादिरूपानित्यत्वस्याभावात् । **विकारित्वं** कूटस्थत्वाभावः । **पारतन्त्र्यं** स्वातन्त्र्याभाव इति बोध्यम् ।। **मायेति** ।। मायामये वासनया शयान इत्यादौ ।

श्रीपाण्डुरङ्गि आनन्दभट्टारकविरचितः

न्यायामृतकण्टकोद्धारः

ननु पुराणादिषु जगतोऽसत्वानृतत्वासत्यत्वमायामयत्वादीन्युच्यन्ते तेषां च मिथ्यात्वमेवार्थोऽन्यस्यासम्भवादित्यतोऽर्थान्तरमाह ।। **पुराणादिष्विति** ।। असच्छब्दस्या-साधुवाचित्वं कुत इत्यतः तत् समर्थयते ।। **नासत्पुरुषमिति** ।। **सच्छब्द इति** ।। तथा चासच्छब्दस्यासाधुवाचकत्वमर्थात् सिद्ध्यतीति भावः ।। **अन्यथेति** ।। असच्छब्द-स्यात्यन्तासत्ववाचित्व इत्यर्थः । तथा चासद्विलक्षणत्वं त्वदभिमतं न सिद्ध्येदिति भावः । **वृथात्वात्** निष्प्रयोजनत्वात् । अत्र प्रमाणमाह ।। **मिथ्यैष इति** ।। मिथ्या-शब्दस्य दुष्टवाचित्वं कुत इत्यत आह ।। **मिथ्योपपदादिति** ।। तथा च मिथ्याशब्दो दुष्टवाचीति भावः ।। **जीवसम्बन्धित्वेनेति** ।। जीवस्वामिकत्वेनेत्यर्थः ।। **अन्यथेति** ।। स्वप्नमायासरूपेत्यादेः मिथ्यात्वार्थत्वाङ्गीकार इत्यर्थः । सर्वत्र यववराहाधिकरणन्यायेन शास्त्रप्रसिद्धस्यैवार्थस्य ग्राह्यत्वादिति भावः ।

श्री श्रीनिवासतीर्थविरचितः

न्यायामृतप्रकाशः

असत्वोक्तेरिति ।। 'तावन्ममेत्यसदवग्रह आर्तिमूलं तस्मादिदं जगदशेषमसत् स्वरूपं'' इत्यादौ । **अश्रद्धयेति** ।। तथैवमादिरूपोऽसद्भावोऽसच्छब्दार्थ इति भावः । अस्वातन्त्र्याद्वाऽसत्वोक्तिरिति सम्बन्धः । **अन्यथेति** ।। असाधुत्वास्वातन्त्र्याभ्याम् असत्त्वोक्त्यव्याख्यान इत्यर्थः । अवस्तुत्वोक्तिः 'किं भद्रं किमभद्रं वा द्वैतस्यावस्तुनः कियत्' इत्यादौ, अपारमार्थिकत्वोक्तिः 'न यत्किञ्चित् भासते परमार्थतः' इत्यादौ । परिणामित्वादवस्तुत्वोक्तिमुपपादयति ।। **यत्त्विति** ।। यथा परिणामेन सुवर्णस्य रुचिकादि-

(न्यायामृतप्रकाशः)

संज्ञा भवतीति दृष्टं तथा च हे नृप कालान्तरेणापि परिणामादिसम्भूताम् अन्यसंज्ञां यत् नोपैति तत् वस्तुशब्देनोच्यते । तच्च किमिति चेत् त्वं पृच्छसि तर्हि वक्ष्यामीति वा, कश्चित् नृपं प्रति कस्यचित् प्रश्नो वा । एवं चापरिणामित्वस्य वस्तुशब्दार्थत्वे परिणामित्वमवस्तुशब्दार्थ इति लब्धमित्यर्थः । विनाशित्वादपारमार्थिकत्वोक्तिमुपपादयति ।। **अनाशीति** ।। तथा च विनाशी न परमार्थ इति सिद्ध्यतीति द्रष्टव्यम् । **मिथ्यात्वोक्तिरिति** ।। 'लोकस्य मिथ्याभिमतेरचक्षुषः' इत्यादावपि मिथ्याशब्दस्य सदोषार्थकत्वं वैय्याकरणसंमतमित्याह ।। **मिथ्योपपदादिति** ।। मिथ्याशब्दोपपदात् 'कृञ् करणे' इत्यस्मात् धातोरभ्यासे सकृदुच्चारणरूपेऽर्थे विवक्षिते सति णिच् स्यादिति सूत्रार्थः । सूत्रवृत्तौ काशिकायाम् असकृदुच्चारयतीति सौत्राभ्यासशब्दार्थः । 'स्वरादिदुष्टम्' इति कस्य पदस्यार्थ इत्यत एतद्व्याख्यानपरकाशिकाटीकाद्वयवाक्यमुदाहरति । **न्यास इति** ।। **एतेनेति** ।। 'स्वरादिदुष्टम्' इति वचनेनेत्यर्थः । आचष्टे काशिकाकारो वामनः । इत्युक्तत्वात् न्यासरूपपदमञ्जरीरूपकाशिकावृत्तिटीकाकर्तृभ्यामित्यर्थः । अतात्विकत्वोक्तिः 'तस्मान्न तात्विकं विद्धि जगदेतत् चराचरम्' इति विष्णुपुराणादौ । अविद्यमानत्वोक्तिः अविद्यमानो ह्यवभाति हि द्वय इत्यादौ । **जीवसम्बन्धित्वेनेति** ।। जीवस्वामिकत्वेनेत्यर्थः । **स्वप्नादीति** ।। 'स्वप्नमनोरथो यथा' इत्यादौ । मायामयत्वोक्तिः 'मायामये वासनया शयानः' 'मायामात्रमिदं द्वैतम्' इत्यादौ । मायामात्रमित्यत्र माण्डूकवाक्यस्य मायामयत्वेन मिथ्यात्वाभिप्राये बाधकमाह ।। **अन्यथेति** ।। बोधनिवर्त्यत्वरूपमिथ्यात्वेनैव स्वप्नादिसाम्याङ्गीकारे बाधकमाह ।। **वैधर्म्याच्चेति** ।। **मिथ्याभूतस्येति** ।। असत्वादिवाक्येषु सर्वत्रापि प्रतीतार्थाङ्गीकारे बाधकमाह ।। **तत्रैवेति** ।। असत्वावस्तुत्वादिकं यत्र यत्र पुराणे कथ्यते तत्र तत्रैव पूर्वोत्तरवाक्यैश्च विरोधात् नासत्वादिकं तदर्थ इत्यर्थः । इति जगदसत्ववाचिपुराणार्थविवरणम् ।।

श्रीकूर्मनरहरिआचार्यविरचिता

न्यायकल्पलता

।। **असत्वोक्तिरिति** ।। देहापत्यकलत्रादिष्वात्मदैन्येष्वसत्स्वपीत्यादाविति । तावन्ममेत्यसदवग्रह आर्तिमूलमित्यादौ तु न जगतोऽसत्वोक्तिः किं तु स्वातन्त्र्यस्यैव । तच्च

(न्यायकल्पलता)

तत्त्वविन्मतेऽसदेवेति न दोष इत्यवधेयम् ।। **अवस्तुत्वोक्तिरिति** ।। 'किं भद्रं किमभद्रं वा द्वैतस्यावस्तुनः कियत्' 'स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवत् सः (प्रतिबुद्धवास्तुः)' इत्यादौ ।। **अपारमार्थिकत्वोक्तिश्चेति** ।। माया यदात्मपरबुद्धिरियं ह्यपार्थेत्यादौ ।। **मिथ्यात्वोक्तिस्त्विति** ।। यत्र त्रिसर्गो मृषेत्यादौ ।। **एतेनेति** ।। स्वरादिदुष्टमित्यनेन वाक्येनेत्यर्थः ।। **आचष्ट इति** ।। काशिकाकार इति शेषः ।। **अतात्त्विकत्वोक्तिस्त्विति** ।। ..... ।। **अविद्यमानत्वोक्तिरिति** ।। अविद्यमानो ह्यवभाति हि द्वय इत्यादौ ।! **स्वाप्नादिसाम्योक्तिरिति** ।। ध्यातुर्धिया स्वप्नमनोरथो यथेत्यादौ । अत्र स्वप्नशब्देन स्वाप्नगजादिजाग्रत्वं गृह्यते । न स्वाप्नगजादि । तेषां तज्ज्ञानस्य च सत्यत्वेन जगति तत्साम्यस्यानिष्टत्वाभावेन तस्याव्याख्येयत्वात् ।। **अनित्यत्वादेरिति** ।। नित्यत्वाभावादेरित्यर्थः । स्वाप्नजाग्रत्वस्य भ्रमविषयतयाऽत्यन्तासत्वेन तत्र ध्वंसप्रतियोगित्वादिरूपानित्यत्वादेरभावात् । विकारित्वं कूटस्थत्वाभावः । पारतन्त्र्यं स्वातन्त्र्याभावः । आदिपदेनानास्थेयत्वं गृह्यत इति बोध्यम् । रूपतो धर्मेण ।। **मायेति** ।। मायामये वासनया शयान इत्यादौ । विपक्षे बाधकानि दर्शयति ।। **अन्यथेति** ।।

।। इति जगदसत्वादिवाचिपुराणार्थः ।।

५०. ज्ञाननिवर्त्यत्वान्यथोपपत्तिविचारः

नापि ज्ञाननिवर्त्यत्वान्यथानुपपत्तिस्तत्र मानम् । न हि ज्ञानमज्ञानस्यैव मिथ्याभूतस्यैव वा निवर्तकमिति नियमः । ज्ञानमात्रेण ज्ञानसमानविषयकाज्ञानानुपादानकस्य सत्यस्य तत्प्रागभावस्येश्वरज्ञानेन घटादेरुत्तरज्ञानेन पूर्वज्ञानस्य, प्रत्यभिज्ञानादिना संस्कारस्य, विषये दोषदर्शनेन रागादेः, सुहृद्दर्शनेन दुःखादेर्गरुडध्यानादिना विषादेः, अग्निचित्कपिलादिदर्शनेन दुरितादेः, सेत्वादिदर्शनेन ब्रह्महत्यादेश्च निवृत्तेः । ननु सेत्वादिदर्शनमज्ञाननिवृत्तिद्वारेणादृष्टद्वारेण वा तन्निवर्तकम् । साक्षान्निवर्तकत्वेऽपि न ज्ञानत्वेन । किं तु विहितक्रियात्वेनेति चेत्, समं प्रकृतेऽपि । श्रुतदर्शनत्यागेन तत्प्राप्ति-

(न्यायामृतम्)

स्तज्जन्यादृष्टं वा निवर्तकं चेदिहापि ब्रह्मध्यानं तज्जन्यादृष्टं वा निवर्तकमस्तु । ''तस्याभिध्यानात्'' इत्यादिश्रुतेः । ननु सेतुदर्शनमात्रं न निवर्तकम् । किं तु दूरागमनादिविशिष्टमिति चेदिहापि ब्रह्मज्ञानमात्रं न निवर्तकम्, किन्तु नियमाधीतवेदान्तश्रवणादिविशिष्टम् । भाषाप्रबन्धजन्येनानधीतवेदान्तजन्येन, अधीतवेदान्तजन्येनाप्यसम्भावनाविपरीतभावनाप्रबलारब्धकर्मादिना प्रतिबद्धेन तेन तदनिवृत्तेः । अन्यथा वेदान्ताध्ययनश्रवणादिनियमस्यासम्भावनादि-निवर्तकमननादेश्च वैयर्थ्यं स्यात् । प्रारब्धकर्मवशाज्जीवन्मुक्तस्य संसारानुवृत्तिश्च न स्यात् ।

किञ्च, लोकेऽदृष्टत्वेऽपि विपक्षे बाधकाभावात् श्रुतिबलात् सत्यस्यापि बन्धस्य निवृत्तिः किं न स्यात् ? अन्यथा लोकेऽधिष्ठानतत्त्वे साक्षात्कृते कर्मवशादपि निरुपाधिकभ्रमाननुवृत्तेर्जीवन्मुक्तिदशायां कर्मवशादनुवृत्तस्य जगतः सत्यतैव स्यात् । अपि च लोके कल्पितस्य नित्यनैमित्तिक-कर्मसाध्यान्तःकरणशुद्ध्यजन्यज्ञाननिवर्त्यत्वनियमात् तज्जन्यज्ञाननिवर्त्यस्य प्रपञ्चस्य तज्जन्यदेवतादर्शननिवर्त्यदुरितवत् सत्यतैव स्यात् । अपि च कल्पिते संस्कारनिरपेक्षज्ञाननिवर्त्यतायाः संस्कारसापेक्षगरुडभ्रमरादिज्ञानसन्ताननिवर्त्ये विषकीटत्वादौ च सत्यताया दर्शनेन, श्रवणादिजनितसंस्कारसापेक्षज्ञान-निवर्त्यस्य प्रपञ्चस्य सत्यतैव स्यात् । किञ्च, लोके निवृत्तिनिवर्त्ययोः समान-सत्ताकत्वनियमादज्ञाननिवृत्तिवदज्ञानमपि तात्त्विकं स्यात् । प्रातिभासिकस्य रूप्यस्य प्रध्वंसो व्यावहारिकश्चेत्तयोर्विरोधो न स्याद्, व्यावहारिकप्राति-भासिकयोः शुक्तिरूप्यभेदाभेदयोरिवेत्युक्तम् । किञ्चाज्ञानाज्ञेययोर्दोषाधिष्ठानयोश्च समानसत्ताकत्वनियमाद् ब्रह्मवदज्ञानमपि सत्यं स्यात् । किञ्च, यथाऽनादि-भावरूपस्यान्यत्रादृष्टाऽपि निवृत्तिः श्रुतिबलात्तथा सत्यस्यापि किं न स्यात् ।

किञ्च, ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमित्यत्र ज्ञानं नाम यदि ज्ञप्तिस्तदा असिद्धिः । त्वन्मते ज्ञप्तिरूपस्य चैतन्यस्य बन्धानिवर्तकत्वात् । बन्ध-निवर्तिकायाश्च

(न्यायामृतम्)

वृत्तेरज्ञप्तित्वात् । वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यं ज्ञप्तिः, सा च तन्निवर्तिकेति चेन्न । मुक्तावानन्दज्ञप्त्यभावापातात् । साक्षिविषयसुखादाव-ज्ञानापाताच्च । एतेन येन यत् प्रकाशते तत्र सा ज्ञप्तिः । एवं च घटादौ वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यं ज्ञप्तिः । सुखादौ तु चैतन्यमात्रमिति निरस्तम् । मोक्षे आनन्दप्रकाशस्य स्वरूपचैतन्यस्य तज्ज्ञप्तिरूपत्वेन तेनैवाज्ञानस्य नित्य-निवृत्त्यापातात् । ज्ञानकरणं चेन्न व्याप्तिः । शुक्त्यज्ञानस्य रूप्यस्य वा ज्ञान-करणेन निवृत्तेरसंमतेः । न जानामीत्यज्ञानस्य ज्ञप्तिविरोधित्वेनैव प्रतीतेश्च ।

एवमज्ञानं नाम यदि ज्ञानविरोधि भावरूपं सत्यं, न तर्हि विश्वमिथ्यात्व-सिद्धिः । यदि तु मिथ्या, तर्हि न व्याप्तिः । शुक्तिज्ञाननिवर्त्यस्याज्ञानस्य शुक्तिवत् सत्यत्वात् । न हि बाधज्ञाने रूप्यमिथ्यात्ववत् शुक्त्यज्ञानमिथ्यात्वं भाति । प्रत्युतैतावन्तं कालं शुक्त्यज्ञानमासीदिति सत्त्वमेव । एवं यदि निवृत्तिर्नाम विनाशः । तदा विरोधः, लोके ज्ञाननाश्ये अज्ञानादौ सत्यताया एव, मिथ्याभूते रूप्यादौ च ज्ञाननाश्यत्वाभावस्यैवानुभवात् । न हि रूप्यं ज्ञानेन नष्टमिति बाधोऽस्ति । यदि तु निवृत्तिर्नाम प्रतिपन्नोपाधौ निषेध-स्तदाऽसिद्धिः । ''क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावर'' इत्यादिश्रुत्या ''ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा'' इत्यादिस्मृत्या ''तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्'' इत्यादिसूत्रैश्च बन्धनाशस्यैवोक्तेः ।

अत्र यदुक्तं विवरणे 'ज्ञानेन सत्यस्य निवृत्तिश्चेत् किं विषयेण सम्बद्धस्य निवृत्तिः ? किं वाऽश्रयेण ? यद्वोभाभ्याम् । नाद्यः । चित्रावयविनि नीलविशिष्टद्रव्यज्ञानेन तद्गतपीतिमादेरनिवृत्तेः । न द्वितीयः । आत्मज्ञानेन तद्गतधर्माद्यनिवृत्तेः । न तृतीयः । शरीरज्ञानेन देहात्मसम्बन्धानिवृत्तेः' इति । तत्र ब्रूमः– ज्ञानेनाज्ञानस्यारोपितस्य वा कस्य निवृत्तिः ? न तावद्विषयेण सम्बद्धस्य । चैत्रनिष्ठमैत्रविषयकज्ञानेन मैत्रनिष्ठघटविषयकाज्ञानस्य, इदमंश-ज्ञानेन तत्रारोपितरूप्यस्य चानिवृत्तेः । नाप्याश्रयेण सम्बद्धस्य । चैत्रस्य

(न्यायामृतम्)
घटज्ञानेन तदीयपटाज्ञानस्यात्मन्यारोपितदेहतादात्म्यस्य चानिवृत्तेः । नाप्युभाभ्यां सम्बद्धस्य । चैत्रनिष्ठमैत्रविषयकज्ञानेन मैत्रनिष्ठचैत्रविषयकाज्ञानस्य आत्मनिष्ठदेहविषयकज्ञानेन देहात्मतादात्म्यादेश्चानिवृत्तेः ।

ननु ज्ञानेन समानाश्रयविषयकस्याज्ञानस्य निवृत्तिः । निवृत्ते चाज्ञाने तत्कार्यं स्वयमेव निवर्तत इति चेन्न । चैत्रस्य शङ्खे श्वेतत्वानुमित्या तदीयश्वेतत्वविषयकाज्ञानस्यारोपितपीतत्वस्य वा, त्वन्मतेऽपि बिम्बप्रतिबिम्बयोरैक्यसाक्षात्कारेणैक्याज्ञानस्यारोपितभेदस्य वा अनिवृत्तेः । श्वेतत्वानुमित्यादिना तदज्ञाननिवृत्तौ अज्ञानकार्यस्यारोपितपीतत्वादेरनुवृत्तिर्न स्यात् । भ्रमस्य सोपाधिकत्वेऽपि उपादाननिवृत्तौ कार्यानुवृत्त्ययोगात् । ज्ञानस्य स्वप्रागभावनिवर्तन इवाज्ञाननिवर्तनेऽप्यन्यानपेक्षणात् । किञ्च, चैत्रस्येदानीन्तनेन घटसाक्षात्कारेण भविष्यद्घटसाक्षात्कारनिवर्त्याविद्यानिवृत्त्यापत्त्या सकृत्साक्षात्कृतस्य घटादेः सदा आपरोक्ष्यं स्यात् । नन्वज्ञानस्यैकत्वात् जडानावरकत्वाच्च घटादिज्ञानमज्ञाननिवर्तकमेव नेति चेत्, तर्हि बन्धस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वेन दृष्टानुसारादज्ञानमयत्वमपि न स्यात् । ननु ज्ञाननिवर्त्यस्य भ्रान्त्यादेर्ज्ञानविरोधित्वं दृष्टमिति चेत्, तर्हि बन्धस्य दृष्टानुसारात् ज्ञानविरोधित्वं कल्प्यताम् । न भावरूपाज्ञानत्वं न वा मिथ्यात्वम् । न हि भ्रान्तिः स्वरूपेण मिथ्येत्यविद्यावादे वक्ष्यते । मिथ्याभूतस्य च रूप्यस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वमसम्मतमित्युक्तम् । अपि च चरमसाक्षात्कारेण जीवन्मुक्तिदशानुवृत्तस्याप्यविद्यालेशस्य वाऽज्ञानसंस्कारस्य वाऽऽरब्धकर्मादेर्वा निवृत्तिः किं न स्यात् ? तस्मात् त्वयाऽप्यज्ञानस्यारोपितस्य वा ज्ञानविरोधिन एव ज्ञानेन निवृत्तिर्विरोधश्च कार्योन्नेय इति वाच्यम् । सममेतन्ममापि ।

वस्तुतस्त्वीश्वरप्रसादादेव बन्धनिवृत्तिः । ''यस्य प्रसादात् परमार्तिरूपादस्मात् संसारान्मुच्यते नापरेण'' इत्यादिश्रुतेः, ''मत्प्रसादात् तरिष्यसि'' इत्यादिस्मृतेश्च । ज्ञानं तु प्रसादहेतुः । तदुक्तम्–

(न्यायामृतम्)

यथा दृष्ट्या प्रसन्नः सन् राजा बन्धापनोदकृत् ।
एवं दृष्टः स भगवान् कुर्याद् बन्धविभेदनम् ।। इति ।

''दृष्ट्वैव तं मुच्यते'' इत्यवधारणमयोगव्यवच्छेदपरं वा मोक्षहेतु-प्रसादेऽन्ययोगव्यच्छेदपरं वा । उक्तं हि विष्णुपुराणे–

''एवं ज्ञाते तु भगवाननादिः पुरुषोत्तमः ।
प्रसीदति ततस्तस्मिन् प्रसन्ने क्लेशसंक्षयः ।।'' इति ।

श्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचिता
अद्वैतसिद्धिः

'तरति शोकमात्मवित्', 'तथा विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः', 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ।।' इत्यादिश्रुतिस्मृतिबोधित-ज्ञाननिवर्त्यत्वान्यथानुपपत्तिरपि बन्धमिथ्यात्वे प्रमाणम् । सत्यत्वे ब्रह्मवदनिवर्त्यत्वापत्तेः । तथा हि– शुक्तिरूप्यरज्जुसर्पादौ ज्ञाननिवर्त्यत्वे न तावत् तत्तद्रूपवत्त्वं ज्ञाननिवर्त्यता-वच्छेदकम् । अननुगमात् । किन्तु सर्वानुगतं मिथ्यात्वमेवाज्ञानकल्पितत्वापरपर्यायम-वच्छेदकम्, एवं ज्ञानस्यापि तन्निवर्तकत्वे न शुक्त्यादिविषयत्वमवच्छेदकम् । अननु-गमात् । किन्तु सर्वानुगतमधिष्ठानप्रमात्वमेव । तथा च यत्र ज्ञानस्याधिष्ठानप्रमात्वेन निवर्तकता, तत्र मिथ्यात्वेनैव निवर्त्यतेति नियमः सिद्ध्यति । एतादृशनियमानभ्युपगमे चानन्तनियमकल्पनागौरवरूपो बाधकस्तर्कः । तथा हि– यन्निष्ठा यदाकारा प्रमा-रूपाऽन्तःकरणवृत्तिरुदेति, तन्निष्ठं तदाकारमज्ञानं नाशयतीति नियमस्य सिद्धत्वात् । उपादाननाशस्य चोपादेयनिवर्तकत्वात् शुक्त्यादिज्ञानेन तत्तदाकाराज्ञाननाशे तदुपादेयानां रजतादीनां निवृत्तिरौचित्यावर्जितैवेति नियमान्तराकल्पनेन लाघवमनुकूलस्तर्कोऽस्मत्पक्षे । अज्ञानोपादेयत्वं च शुक्तिरजतादीनामन्वयव्यतिरेकसिद्धमग्रे स्थास्यति । एवं स्थिते कृत्स्नस्यापि प्रपञ्चस्यात्मप्रमानिवर्त्यत्वे तदज्ञानकल्पितत्वमेव तत्रावच्छेदकं कल्प्यते । न त्वननुगतमाकाशत्वादि । न वा ब्रह्मभिन्नत्वं सद्भिन्नत्वं वा सर्वानुगतमपि । तुच्छेऽति-प्रसक्तेः । तद्वारकविशेषणप्रक्षेपे तु सदसद्विलक्षणत्वरूपमिथ्यात्वमेव निवर्त्यताप्रयोजकं

(न्यायामृतम्)
घटज्ञानेन तदीयपटाज्ञानस्यात्मन्यारोपितदेहतादात्म्यस्य चानिवृत्तेः । नाप्युभाभ्यां सम्बद्धस्य । चैत्रनिष्ठमैत्रविषयकज्ञानेन मैत्रनिष्ठचैत्रविषयकाज्ञानस्य आत्मनिष्ठदेहविषयकज्ञानेन देहात्मतादात्म्यादेश्चानिवृत्तेः ।

ननु ज्ञानेन समानाश्रयविषयकस्याज्ञानस्य निवृत्तिः । निवृत्ते चाज्ञाने तत्कार्यं स्वयमेव निवर्तत इति चेन्न । चैत्रस्य शङ्खे श्वेतत्वानुमित्या तदीयश्वेतत्वविषयकाज्ञानस्यारोपितपीतत्वस्य वा, त्वन्मतेऽपि बिम्बप्रतिबिम्बयोरैक्यसाक्षात्कारेणैक्याज्ञानस्यारोपितभेदस्य वा अनिवृत्तेः । श्वेतत्वानुमित्यादिना तदज्ञाननिवृत्तौ अज्ञानकार्यस्यारोपितपीतत्वादेरनुवृत्तिर्न स्यात् । भ्रमस्य सोपाधिकत्वेऽपि उपादाननिवृत्तौ कार्यानुवृत्त्ययोगात् । ज्ञानस्य स्वप्रागभावनिवर्तन इवाज्ञाननिवर्तनेऽप्यन्यानपेक्षणात् । किञ्च, चैत्रस्येदानीन्तनेन घटसाक्षात्कारेण भविष्यद्घटसाक्षात्कारनिवर्त्याविद्यानिवृत्त्यापत्त्या सकृत्साक्षात्कृतस्य घटादेः सदा आपरोक्ष्यं स्यात् । नन्वज्ञानस्यैकत्वात् जडानावरकत्वाच्च घटादिज्ञानमज्ञाननिवर्तकमेव नेति चेत्, तर्हि बन्धस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वेन दृष्टानुसारादज्ञानमयत्वमपि न स्यात् । ननु ज्ञाननिवर्त्यस्य भ्रान्त्यादेर्ज्ञानविरोधित्वं दृष्टमिति चेत्, तर्हि बन्धस्य दृष्टानुसारात् ज्ञानविरोधित्वं कल्प्यताम् । न भावरूपाज्ञानत्वं न वा मिथ्यात्वम् । न हि भ्रान्तिः स्वरूपेण मिथ्येत्यविद्यावादे वक्ष्यते । मिथ्याभूतस्य च रूप्यस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वमसम्मतमित्युक्तम् । अपि च चरमसाक्षात्कारेण जीवन्मुक्तिदशानुवृत्तस्याप्यविद्यालेशस्य वाऽज्ञानसंस्कारस्य वाऽऽरब्धकर्मादेर्वा निवृत्तिः किं न स्यात् ? तस्मात् त्वयाऽप्यज्ञानस्यारोपितस्य वा ज्ञानविरोधिन एव ज्ञानेन निवृत्तिर्विरोधश्च कार्योन्नेय इति वाच्यम् । सममेतन्ममापि ।

वस्तुतस्त्वीश्वरप्रसादादेव बन्धनिवृत्तिः । ''यस्य प्रसादात् परमार्तिरूपादस्मात् संसारान्मुच्यते नापरेण'' इत्यादिश्रुतेः, ''मत्प्रसादात् तरिष्यसि'' इत्यादिस्मृतेश्च । ज्ञानं तु प्रसादहेतुः । तदुक्तम्–

(न्यायामृतम्)

यथा दृष्ट्या प्रसन्नः सन् राजा बन्धापनोदकृत् ।
एवं दृष्टः स भगवान् कुर्याद् बन्धविभेदनम् ।। इति ।

''दृष्ट्वैव तं मुच्यते'' इत्यवधारणमयोगव्यवच्छेदपरं वा मोक्षहेतु-प्रसादेऽन्ययोगव्यच्छेदपरं वा । उक्तं हि विष्णुपुराणे–

''एवं ज्ञाते तु भगवाननादिः पुरुषोत्तमः ।
प्रसीदति ततस्तस्मिन् प्रसन्ने क्लेशसंक्षयः ।।'' इति ।

श्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचिता
अद्वैतसिद्धिः

'तरति शोकमात्मवित्', 'तथा विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः', 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ।।' इत्यादिश्रुतिस्मृतिबोधित-ज्ञाननिवर्त्यत्वान्यथानुपपत्तिरपि बन्धमिथ्यात्वे प्रमाणम् । सत्यत्वे ब्रह्मवदनिवर्त्यत्वापत्तेः । तथा हि– शुक्तिरूप्यरज्जुसर्पादौ ज्ञाननिवर्त्यत्वे न तावत् तत्तद्रूपवत्त्वं ज्ञाननिवर्त्यता-वच्छेदकम् । अननुगमात् । किन्तु सर्वानुगतं मिथ्यात्वमेवाज्ञानकल्पितत्वापरपर्यायम-वच्छेदकम्, एवं ज्ञानस्यापि तन्निवर्तकत्वे न शुक्त्यादिविषयत्वमवच्छेदकम् । अननु-गमात् । किन्तु सर्वानुगतमधिष्ठानप्रमात्वमेव । तथा च यत्र ज्ञानस्याधिष्ठानप्रमात्वेन निवर्तकता, तत्र मिथ्यात्वेनैव निवर्त्यतेति नियमः सिद्ध्यति । एतादृशनियमानभ्युपगमे चानन्तनियमकल्पनागौरवरूपो बाधकस्तर्कः । तथा हि– यन्निष्ठा यदाकारा प्रमा-रूपाऽन्तःकरणवृत्तिरुदेति, तन्निष्ठं तदाकारमज्ञानं नाशयतीति नियमस्य सिद्धत्वात् । उपादाननाशस्य चोपादेयनिवर्तकत्वात् शुक्त्यादिज्ञानेन तत्तदाकाराज्ञाननाशे तदुपादेयानां रजतादीनां निवृत्तिरौचित्यावर्जितैवेति नियमान्तराकल्पनेन लाघवमनुकूलस्तर्कोऽस्मत्पक्षे । अज्ञानोपादेयत्वं च शुक्तिरजतादीनामन्वयव्यतिरेकसिद्धमग्रे स्थास्यति । एवं स्थिते कृत्स्नस्यापि प्रपञ्चस्यात्मप्रमानिवर्त्यत्वे तदज्ञानकल्पितत्वमेव तत्रावच्छेदकं कल्प्यते । न त्वननुगतमाकाशत्वादि । न वा ब्रह्मभिन्नत्वं सद्भिन्नत्वं वा सर्वानुगतमपि । तुच्छेऽति-प्रसक्तेः । तद्वारकविशेषणप्रक्षेपे तु सदसद्विलक्षणत्वरूपमिथ्यात्वमेव निवर्त्यताप्रयोजकं

(अद्वैतसिद्धिः)

पर्यवसितम् । अन्यथा नियमान्तरकल्पनागौरवापत्तेः । तथा च शुक्त्यादिज्ञानस्य येन रूपेण निवर्तकत्वं, तेन रूपेणात्मज्ञानस्य निवर्तकत्वम् । रूप्यादौ येन रूपेण निवर्त्यत्वं, प्रपञ्चे तद्रूपं विनाऽनुपपद्यमानं स्वोपपादकतया तत्र तत् कल्पयतीति सिद्धं मिथ्यात्वम् ।

ननु भवेदेतदेवम्, यद्यात्मज्ञानस्य प्रपञ्चे निवर्त्ये शुक्त्यादिज्ञानसाधारणमधिष्ठान-प्रमात्वमेवावच्छेदकमित्यत्र किञ्चिन्मानं भवेद् । रूपान्तरेणापि निवर्तकत्वसम्भवात् । श्रुतिस्तु द्वैतप्रपञ्चस्याद्वितीयात्मज्ञानं निवर्तकमित्येतावन्मात्रे प्रमाणम् । न त्ववच्छेदक-विशेषेऽपि । न च ज्ञाननिवर्त्यतामात्रान्मिथ्यात्वसिद्धिः, सेतुदर्शनादिनिवर्त्यदुरितादिषु व्यभिचारात् । तत्र विहितक्रियात्वादिना निवर्तकत्वान्न व्यभिचार इति चेत्, प्रकृतेऽपि रूपान्तरं नावच्छेदकमिति कुतो निरणायि ? ज्ञानस्य हि स्वप्रागभावं प्रति प्रतियोगित्वेन निवर्तकता, पूर्वज्ञानादिकं प्रति तु उत्तरविरोधिगुणत्वेन, संस्कारं प्रति फलत्वेन, रागादिकं प्रति विषयदोषदर्शनत्वेन, विषं प्रति गरुडध्यानत्वेन, सेत्वादिदर्शनस्य दुरितं प्रति विहितक्रियात्वेन । एवं च मिथ्यात्वं विनापि ज्ञाननिवर्त्यत्वदर्शनात् न तन्मिथ्यात्वस्य साधकम् । उदाहृतेष्वपि सत्यत्वासम्प्रतिपत्त्या मिथ्यात्वमेवास्तीति चेत्, अस्तु वा मास्तु । ज्ञाननिवर्त्यत्वमात्रं तु न तस्य साधकमिति ब्रूमः । हेत्वन्तरेण सिद्धौ चैतदुपन्यसो व्यर्थः । शुक्तिरूप्यादौ कथमिति चेच्छृणु । अधिष्ठानज्ञानत्वेन तत्र ज्ञानस्य निवर्तकत्वात् । अधिष्ठानज्ञानत्वं हि अज्ञाननाशकज्ञानत्वं वा, अज्ञानसमानविषयकप्रमात्वं वेति तेन रूपेण निवर्तकत्वे मानाभावात् नात्माज्ञानोपादानकत्वरूपमिथ्यात्वसिद्धिः प्रपञ्चस्येति प्राप्तम् । अत्रोच्यते । आत्मज्ञानस्याप्यधिष्ठानज्ञानत्वेनैव प्रपञ्चं प्रति निवर्तकत्वम् । प्रकारान्तरा-सम्भवात् । तथा हि– प्रतियोगित्वं तावन्नावच्छेदकम् । प्रपञ्चस्य भावरूपत्वात् । ज्ञानस्य प्रागभावनिवृत्तिरूपत्वेन प्रतियोगित्वेन प्रागभावनिवर्तकत्वासिद्धेश्च । नाप्युत्तरगुणत्वम् । आकाशादेरात्मविशेषगुणत्वाभावात् । इच्छादेरपि प्रपञ्चनिवर्तकत्वापाताच्च । नापि फलत्वम् । संस्कारस्य स्मरणजनकत्ववदाकाशादेरात्मज्ञानजनकत्वाभावात् । संस्कारस्य स्मृत्यनाश्यत्वेनोदाहरणासिद्धेश्च । विषयदोषदर्शनस्य तु रागादिनिवर्तकत्वं रागादिकारणीभूत-बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वभ्रमरूपतत्कारणनिवर्तकत्वेनेति न प्रकृतोदाहरणादतिरिच्यते । शुक्तिरूप्यतुल्यत्वात् । गरुडध्यानं तु न प्रत्युदाहरणम् । ध्यानस्य रागादेरिव ज्ञानत्वा-

(अद्वैतसिद्धिः)

नभ्युपगमात् । ज्ञानस्येच्छानधीनत्वेन तदधीनज्ञानापेक्षया वैलक्षण्यात् । स्पष्टं चैतदाकरे । ज्ञानत्वेऽपि तस्य सेतुदर्शनपक्षान्नातिरेकः, शास्त्रविहितत्वाविशेषात् । केवलं सेत्वादिदर्शनवद्विहितक्रियात्वमवशिष्यते । तच्च न सम्भवति । ज्ञानस्य कर्तुमकर्तुमशक्यत्वेन विधेयत्वायोगात् । विस्तरेण च ज्ञाने विधिराकरेषु निराकृतः । निराकरिष्यते चेहापि । सेतुदर्शने कथमिति चेत् ? विशिष्टाकारेण विधेयत्वोपपत्तेः । न हि सेतुदर्शनमात्रस्य दुरितनाशकत्वम् । तत्रत्यम्लेच्छानामपि दुरितनाशप्रसङ्गात् । किन्तु परराष्ट्रादुपस्थानादिपूर्वकव्रतकलापविशिष्टस्य । तथा च छत्रपादुकादिवर्जनदोषोद्घोषणदूरदेशगामित्वभिक्षाभोजित्वादिनियमानां कृतिसाध्यत्वात् तद्विशिष्टं सेतुदर्शनमपि कृतिसाध्यमिति विशिष्टरूपेण विधानोपपत्तिः । आत्मज्ञाने तु नास्ति किञ्चिद्विशेषणमपि कृतिसाध्यं, येन तद्विशिष्टत्वेनापि विधेयत्वं स्यात् । कर्मसमुच्चयस्य निराकरिष्यमाणत्वाद् । बन्धस्याज्ञानमात्रहेतुकत्वेन ज्ञानातिरिक्तनिवर्तकानपेक्षणाच्च । बन्धस्याज्ञानहेतुकत्वं च 'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्' 'अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः' इत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धम् । वक्ष्यते चाग्रे । अज्ञाननिवर्तकज्ञानस्य चोत्पत्तिमन्तरेणान्यापेक्षा नास्तीति शुक्त्यादिज्ञाने दृष्टम् । तथा चोक्तं वार्तिककृद्भिः -

''तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थसम्यग्धीजन्ममात्रतः ।
अविद्या सह कार्येण नासीदस्ति भविष्यति'' ।। इति ।

''प्रत्यग्याथात्म्यधीरेव प्रत्यगज्ञानहानिकृत् ।
सा चात्मोत्पत्तितो नान्यद् ध्वान्तध्वस्तावपेक्षते ।।''

इति च । अत एव 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति ।' 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इत्यादिश्रुतिः,

'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ।।'

इत्यादिस्मृतिश्चाविद्यावस्थायां संसारोपलम्भं विद्यावस्थायां च तदनुपलम्भं दर्शयति । तस्मादधिष्ठानप्रमात्वेनात्मज्ञाननिवर्त्यत्वाच्छुक्तिरूप्यादिष्विव बन्धेऽपि मिथ्यात्वं सिद्धम् ।

(अद्वैतसिद्धिः)

यत्त्वीश्वरज्ञानेन सत्यं घटादि निवर्तत इति प्रत्युदाहरणम् । तन्न । ईश्वरज्ञानस्य तार्किकमतेऽपि उपादानगोचरापरोक्षज्ञानत्वेनैव कारणत्वात् । अभावस्य च निरुपादानत्वाद्, अभावं प्रति कारणत्वे मानाभावात् । सोपादानत्वे तु समवेतत्वेन तस्यापि भावत्वापत्तेः । अत्यन्ताभावादिवच्च तदजन्यत्वेऽपि ध्वंसस्य तद्विषयत्वोपपत्तेः । न च तादृगीश्वरज्ञाने सम्प्रतिपत्तिरप्यन्येषामिति न काऽप्यनुपपत्तिः । यथा च शुक्त्यादिज्ञानस्य रूप्यादि-निवर्तकत्वमप्रामाण्यज्ञानविरहमपेक्ष्यैव, एवमात्मज्ञानस्यापि श्रवणादिनिर्वृत्तावसम्भावनादि-निवृत्तिरूपाप्रामाण्यज्ञानविरहापेक्षत्वमिति न किञ्चिदप्यधिकं कल्पितम् । आत्मज्ञानस्य सर्वसुकृतसाध्यत्वं शुक्त्यादिज्ञानापेक्षया विलक्षणमिति तु दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैधर्म्य-मात्रोद्भावनाद् वैधर्म्यसमा जातिः । अज्ञानस्य च समानाधिकरणसमानाकारज्ञाननिवर्त्यत्वं, जीवन्मुक्तौ च प्रारब्धकर्मप्रतिबन्धेन बन्धनाशविलम्ब इत्यादि सर्वमुपरिष्टादुपपादयिष्यते । सत्यस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वे तु आश्रयविषयोभयसम्बन्धित्वादिना अतिप्रसङ्गो विवरणकारैर्वर्णितः। तस्मादधिष्ठानज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वं मिथ्यात्वे प्रमाणमिति सिद्धम् ।

न्यायामृततरङ्गिणी

ननु शुक्तिरूप्यादौ ज्ञाननिवर्त्यतावच्छेदकं न तत्तद्रूप्यत्वादिकम् । अति-प्रसङ्गात् । किन्तु सर्वानुगतं मिथ्यात्वमेवाज्ञानकल्पितत्वापरपर्यायमवच्छेदकम् । अतस्तरति शोकमात्मविदित्यादिश्रुतिसिद्धज्ञाननिवर्त्यत्वकस्य प्रपञ्चस्यापि ज्ञान-निवर्त्यतावच्छेदकमिथ्यात्वावच्छिन्नत्वमास्थेयम् । अन्यथा ज्ञाननिवर्त्यत्वानुपपत्ति-रित्येतन्निराकरोति ।। नापीति ।। ज्ञानेति ।। ज्ञानस्य निवर्तकत्वान्यथाऽनु-पपत्तिरपि समानन्यायेन बोध्या । आद्यामनुपपत्तिं दूषयति **।। ज्ञानमिति ।।** द्वितीयां दूषयति **।। मिथ्याभूतस्यैवेति ।।** यतोऽयं न नियमोऽतो मिथ्यात्वं न ज्ञाननिवर्त्यतावच्छेदकम् । मानाभावात् । शुक्तिरूप्यादेर्ज्ञाननिवर्त्यत्वाननुभवेनोक्त-युक्तेरसिद्धेः । श्रुतिस्त्वात्मज्ञानं संसारनिवर्तकमित्याचक्षाणाऽवच्छेदकविशेषं नान्वेष-यतीति भावः । नन्वस्तु ज्ञाननिवर्त्यत्वमात्रेण मिथ्यात्वमित्यत आह **।। ज्ञान-मात्रेणेति ।। ईश्वरेति ।।** ननु घटादिनिवृत्तेरुपादानशून्यतयोपादानाद्यगोचरमीश्वर-ज्ञानं न तत्र हेतुरिति चेन्न । कर्तृत्वनिविष्टज्ञानस्योपादानगोचरतया हेतुत्वेऽपि

(न्यायामृततरङ्गिणी)

सर्वकार्यहेतोस्तस्य तन्नियमाभावात् । ईश्वरेच्छया सर्वं भवतीत्यापृथग्जनमनुभवेनेच्छावत् तज्ज्ञानस्यापि कार्यमात्रनिमित्तत्वात् । ध्वंसस्याभावत्वानुभवेन भावत्वापादानस्य बाधिततया तस्यानुपादानकत्वासिद्धेश्च ।। **प्रत्यभिज्ञानेति** ।। अनित्यात्मविशेषगुणत्वेन धर्मादिवत् संस्कारस्य प्रत्यभिज्ञारूपफलनाश्यत्वावसायादित्यर्थः । अग्निचित् चयनाख्यकर्मकर्ता । तथा च प्रागभावादिषु व्यभिचारात् ज्ञाननिवर्त्यत्वमात्रं न मिथ्यात्वापादकमित्यर्थः ।

साक्षात्वगर्भोक्तव्याप्तौ न व्यभिचार इति शङ्कते ।। **नन्विति** ।। **अज्ञानेति** ।। सेत्वज्ञानेत्यर्थः । नन्वज्ञाननिवृत्तिः पक्षेऽपि समेत्यत आह ।। **अदृष्टेति** ।। ननु सेतुदर्शनानन्तरमेव पापनिवृत्तौ बाधकाभावेनादृष्टकल्पने मानाभाव इत्यत आह ।। **साक्षादिति** ।। प्रागभावादिष्वपि प्रतियोगित्वादिना ज्ञानं निवर्तकमतस्तत्रापि न व्यभिचारः इत्यर्थः ।। **ध्यानमिति** ।। ध्यानं तु ज्ञानभिन्नमनोवृत्त्यन्तरं तवाभिमतमतो ज्ञाननिवर्त्यत्वं प्रपञ्चेऽसिद्धमित्यर्थः ।। **तस्येति** ।। तथा च तवेव मम नात्यन्तमश्रुतकल्पनेत्यर्थः ।

ननु निवर्त्यातिरिक्तानपेक्षज्ञानजन्यध्वंसप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वम् । पापे तु नैवमिति शङ्कते ।। **नन्विति** ।। **किन्त्विति** ।। परिषदुपस्थानादिपूर्वकव्रतकलापविशिष्टं छत्रपादुकादिवर्जनस्वदोषोद्घोषणादिसहितं सेतुदर्शनं तथा । अन्यथा तत्रत्यम्लेच्छादीनामपि ततस्तन्निवृत्त्यापत्तेरित्यर्थः । 'तदा विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः' 'अथ मर्त्योऽमृतो भवति' इति श्रुतेः प्रश्चनिवृत्तौ कालादेर्हेतुत्वादुक्तस्यासिद्धिरिति दोषे सत्येव दोषान्तरमाह ।। **नियमाधीतेति** ।। गुरुमुखोच्चारणानूच्चारणानध्यायपरिपालनादिभिर्मुण्डकाध्ययनादौ शिरोव्रतादिभिश्च नियमैरधीतेत्यर्थः ।। **नियमादीति** ।। श्रवणादिनियमस्य प्रयोजनत्वेन कल्प्यमानं यदृष्टमदृष्टं वा तत्सहितमित्यर्थः । आदिशब्देन प्रबलप्रारब्धकर्मनिवृत्तिः । वेदान्तव्यावर्त्यमाह ।। **भाषेति** ।। भाषाप्रबन्धो भाषारचितग्रन्थः । अधीतव्यावर्त्यमाह ।। **अनधीतेति** ।। पुस्तकादिपठितवेदान्तजन्येनेत्यर्थः । नियमव्यावर्त्यमाह ।। **अधीतेति** ।। तेन ब्रह्मज्ञानेन । ननु ज्ञानस्य स्वप्रागभावनिवर्तन इवाज्ञाननिवर्तनेऽपि नान्यापेक्षा । तदुक्तं वार्तिके–

(न्यायामृततरङ्गिणी)

'प्रत्यग्याथात्म्यधीरेव प्रत्यगज्ञानहानिकृत् । सा च स्वोत्पत्तितो नान्यद्भान्त-ध्वस्तावपेक्षते' इतीत्यत आह ।। **अन्यथेति** ।। अज्ञाननिवृत्तेर्दुरितनिवृत्त्यसाध्यत्व इत्यर्थः ।। **वैयर्थ्यमिति** ।। ननु श्रवणादिनियमादेर्ज्ञानादिनिवर्त्यजिज्ञासा-प्रतिबन्धककल्मषातिरिक्तब्रह्मनिर्णयप्रतिबन्धककल्मषनिवृत्तिद्वारेण ब्रह्मज्ञान एवोप-योगोऽतो न वैयर्थ्यमिति चेन्न । अवघातजन्यवैतुष्यान्यापूर्वस्येव श्रवणादिजन्य-ब्रह्मज्ञानान्याज्ञाननिवृत्तेरेव नियमादृष्टसाध्यत्वौचित्यात् ।

ननु मम रीत्या रूप्यनिवर्तके शुक्तिज्ञानेऽज्ञानसमानविषयकप्रमाणत्वेन तन्निवर्तकत्वात् तेनैव रूपेण ब्रह्मज्ञानस्य प्रपञ्चनिवर्तकत्वकल्पनात् निवर्त्यस्य प्रपञ्चस्य स्वनिवर्तकज्ञानसमानविषयकाज्ञानोपादानकत्वं सिद्ध्यतीत्याशङ्क्याह ।। **किञ्चेति** ।। लोकेऽक्लृप्तेन ब्रह्मज्ञानत्वेन ब्रह्मज्ञानस्य प्रपञ्चनिवर्तकत्वमस्तु श्रुतिबलादित्यर्थः । ननु यागे श्रुतस्वर्गसाधनत्वोपपत्तयेऽपूर्वमिव बन्धे श्रुतज्ञान-निवर्त्यत्वोपपत्तये मिथ्यात्वं कल्प्यत इत्यत आह ।। **सत्यस्येति** ।। यागवत् प्रकृतेऽनुपपत्त्यभावात्सत्यस्यापि दुरितादेर्ज्ञानान्निवृत्तिदर्शनादित्यर्थः । एतेन निरुक्ता-वच्छेदकानादरं सूचयति । ननु लोकदृष्टत्याग एव विपक्षे बाधक इत्यत आह ।। **अन्यथेति** ।। शुक्तिब्रह्मणोर्ज्ञाने वैलक्षण्यस्य सर्वसिद्धत्वादित्यर्थः । वैधर्म्योपपादन-मिदम् । न तु वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानम् । अत एवेदं वैधर्म्यसमजातिरिति परास्तम् । भाषाप्रबन्धादिजन्येनासम्भावनादिप्रतिबद्धेन वेदान्तजन्येनापि ब्रह्मज्ञानेन उक्त-रीत्याऽज्ञानानिवृत्त्या उक्तावच्छेदकस्य व्यभिचारेण वेदान्तविचारादिजन्यस्य विजातीयस्य ज्ञानस्य प्रपञ्चनिवर्तकत्वमित्याह ।। **अपि चेति** ।। **नियमादिति** ।। अज्ञानसमानविषयकप्रमाणनिवर्त्यत्वेन स्वनिवर्तकप्रमासमानविषयकाज्ञानोपादान-कत्वसिद्धिरस्त्विति शेषः ।। **सत्यतैवेति** ।। रूप्यसाधारणरूपेण ज्ञाननिवर्त्यत्वा-भावादिति भावः । एतेन शुक्तिब्रह्मणोर्ज्ञानयोः सर्वसुकृतासाध्यत्वतत्साध्यत्ववर्णनं वैधर्म्यसमजातिरिति परास्तम् । अवच्छेदकभेदोक्त्या प्रपञ्चे मिथ्यात्वापादका-भावस्योक्तत्वात् । वयं तु ब्रूमः । अज्ञानसमानविषयकप्रमानिवर्त्यत्वेऽपि रूप्यादे-स्तन्निवर्तकप्रमाया अज्ञानसमानविषयत्वमायाति । न तु रूप्यादेरज्ञानोपादान-

(न्यायामृततरङ्गिणी)

कत्वम् । अज्ञाने व्यभिचारात् । अन्धकारोपादानाज्ञानानिवर्तकस्यापि प्रकाशस्य तन्निवर्तकत्ववदुपपत्तेश्चाविरोधस्य फलबलकल्प्यत्वादिति ।

ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य मिथ्यात्वं विनाऽनुपपत्तिरूपव्याप्यभावं वक्तुं संस्कारा-निवर्त्यत्वमुपाधिमाह ।। **अपि चेति** ।। उपाधेः साध्येनान्वयव्याप्तिं दर्शयितुं कल्पित इत्यादि । अप्रयोजकत्वनिरासार्थं व्यतिरेकव्याप्तिप्रदर्शनाय संस्कारेत्यादि । उपाधेः स्वव्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षोत्थापनसामर्थ्यं वक्तुं श्रवणादीत्यादि । ज्ञान-निवर्त्यत्वस्य मिथ्यात्वव्यभिचारमप्याह ।। **किं चेति** ।। **अज्ञानमपीति** ।। तथा चाज्ञान एव व्यभिचार इति भावः । निवृत्तिनिवर्त्ययोः समानसत्ताकत्वनियमोऽ-सिद्धः । शुक्तिरूप्यतन्निवृत्त्योर्भिन्नसत्ताकत्वेन तत्र व्यभिचारादित्याशङ्क्य परिहरति ।। **प्रातिभासिकस्येति** ।। प्रकारान्तरेणाज्ञाने व्यभिचारमुपपादयति ।। **अज्ञानेति** ।। **दोषेति** ।। तथा चाविद्यारूपदोषस्यापि स्वाधिष्ठानेन ब्रह्मणा समसत्ताकत्वमित्यर्थः । नन्वज्ञानेऽपि ज्ञाननिवर्त्यत्वेन मिथ्यात्वमनुमीयतेऽतो न तत्र व्यभिचार इत्यत आह ।। **किञ्चेति** ।। **श्रुतिबलादिति** ।। तथा चाप्रयोजकत्वान्नाज्ञाने मिथ्यात्वानुमान-मिति भावः ।। **सत्यस्यापीति** ।। अज्ञानस्येति शेषः । ज्ञानत्वाज्ञाननिवर्तकत्वयोः सामानाधिकरण्याभावान्नोक्तव्याप्तिसम्भव इत्याह ।। **किं चेति** ।। **मुक्तावि**ति ।। वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यस्य मुक्तावभावादित्यर्थः । मुक्तावानन्दाज्ञानं च स्यादित्यपि बोध्यम् ।। **साक्षीति** ।। उक्तरूपस्याज्ञाननिवर्तकस्य सुखादावभावादित्यर्थः । सुखादौ ज्ञप्यभावश्च स्यादित्यपि बोध्यम् ।। **एतेनेति** ।। चैतन्यमात्रस्याज्ञानरूप-बन्धानिवर्तकत्वेन । चैतन्यमात्रस्याज्ञाननिवर्तकत्वे दोषमाह ।। **मोक्ष इति** ।। मुक्त्यानन्दे सुखादौ च चैतन्यमात्रप्रकाश्ये तन्मात्रस्य ज्ञप्तित्वेन ज्ञप्तेश्चाज्ञाननिवर्तक-तया मुक्तानन्दस्येदानीं प्रकाशापातादित्यर्थः ।। **न जानामीति** ।। अज्ञानस्य ज्ञानकरणेन विरोधोऽपि नास्त्यतो न ज्ञानकरणमज्ञाननिवर्तकमित्यर्थः ।। **तदधिगम इति** ।। तस्य ब्रह्मणोऽधिगमे ज्ञाने सति ज्ञानोत्तरं कृतस्य पापस्य अश्लेषोऽसम्बन्धः ज्ञानात्पूर्वमुत्पन्नस्य पापस्य विनाशः । तद्यथा पुष्करपलाश इत्यादौ, तद्यथेषीका-तूलमित्यादौ श्रुतौ तथा व्यपदेशादित्यर्थः ।

(न्यायामृततरङ्गिणी)

सत्यभूतस्य ज्ञानान्निवृत्तौ दृष्टान्तासिद्धिरित्याह ।। **चित्रेति** ।। ननु चित्राख्य-रूपस्यैकत्वात् तत्र नीलरूपाद्यभावात् कथं चित्रावयविनो नीलवैशिष्ट्यमुच्यते । अत्र केचित् । चित्रावयव्यारम्भकनीलविशिष्टज्ञानमित्यर्थः । न चैवं चित्रावयविनीति पदवैयर्थ्यम् । नीलज्ञानस्य स्वविषयनिवर्तकत्वे चित्रावयविन एवानुपपत्तिरिति प्रदर्शनार्थत्वादित्याहुः । तन्न । नीलावयविनि पीतिमादेरभावेन तद्गतपीतिमादे-रित्यस्यासङ्गत्यापत्तेः । अन्ये तु चित्रावयव्यारम्भकपीतावयवे नीलोऽयमासीदिति ज्ञानं नीलज्ञानमिह विवक्षितम् । न चैतज्ज्ञानं वर्तमानं पीतं निवर्तयति । न च वर्तमानविषयज्ञानमेव स्वविषयविरोधिनिवर्तकमिति वाच्यम् । पारमार्थिकप्रपञ्च-वादिनः तत्काले तदसम्भवेन निष्प्रपञ्चब्रह्मज्ञानस्य प्रपञ्चनिवृत्तेः पूर्वं वर्तमानप्रपञ्चा-भावविषयत्वासम्भवेन ततः प्रपञ्चनिवृत्त्यसम्भवादित्याहुः । तदपि न । चित्रावय-विनीत्यस्यास्वारस्यापत्तेः । अपरे तु नानारूपसमाहार एव चित्रम् । तथैव प्रतीतेः। कारणे चित्राभावेन कार्ये तदयोगाच्च । शुक्लादिरूपस्य समानजातीयरूपारम्भकत्व-नियमात् । नानारूपवदवयवारब्धद्रव्यरूपस्याव्याप्यवृत्तित्वं चानुभवबलात् स्वीकर्त-व्यम् । अभावान्तरे गुणान्तरे चादृष्टस्यापि तस्य संयोगे तदभावे च दर्शनबले-नाभ्युपगमात् । एकस्यैव संयोगात्यन्ताभावस्य व्याप्याव्याप्यवृत्तित्वाभ्युपगमे किमपराद्धं रूपेणेत्याहुः । तदपि न । नानारूपसमाहारस्य चित्रत्वे नीलधवलारुणेषु कर्बुरार्थकचित्रप्रत्ययापत्तेः । नीलपीतादिषु मिथस्संसृष्टेषु अनारब्धद्रव्येष्वपि कर्बुर-प्रत्ययस्तु द्रव्यान्तरोत्पादावभिमानात् । तस्मात् नीलादिवत् चित्रमपि रूपान्तरमेव ।

नन्वेकरूपवदवयवसहितस्यावयविन उपलम्भेऽपि चित्रप्रत्ययः स्यादिति चेत् अस्त्येव तत्र चित्ररूपप्रत्ययः । चित्रत्वजातेस्तु न । अवयववृत्तिविजातीय-समाहाराभिव्यङ्ग्यत्वात्तस्याः । अत एव त्र्यणुके चित्रे कदापि न प्रत्ययः । तथाऽप्यचित्रे पार्श्वे चित्रप्रत्ययो मा भूत् । धवलप्रत्ययस्तु कुत इति चेत् अवयव-रूपसञ्चरेणावयविनोऽपि तथा प्रत्ययात् । तस्माच्चित्रावयविनि नीलविशिष्टज्ञान-मित्येतदनुपपन्नमेव । तदेतत् बौद्धधिक्कारे स्पष्टम् ।। **तर्हीति** ।। घटादिज्ञानस्या-ज्ञानानिवर्तकत्वे ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वे दृष्टान्ताभावात् ब्रह्मज्ञानस्य बन्धनिवर्त-

(न्यायामृततरङ्गिणी)

कत्वेन बन्धस्याज्ञानमयत्वं न सिद्ध्येदित्यर्थः ।। **त्वयाऽपीति** ।। उक्तं च विवरणे । कथं पुनर्लोके सहाज्ञानेनाध्यासस्य तत्वज्ञानानिवृत्तेरप्रतिपत्तौ ब्रह्मज्ञानात् सहाज्ञानेनाध्यासस्य निवृत्तिर्दृष्टद्वारेण कल्पन इति नैव दोषः । तत्त्वावभास-विरोधिनोऽग्रहणमिथ्याज्ञानादेस्तत्त्वज्ञानेन निवृत्तिदर्शनादिहापि तत्त्वावभासविरोधि-तयैव भावरूपाज्ञानादेः कल्प्यमानत्वात् तस्य ब्रह्मज्ञानान्निवृत्तेरुपपत्तेरिति ।। **सममेतदिति** ।। प्रकाशेनान्धकारस्येव सत्यस्य बन्धस्य ब्रह्मज्ञानान्निवृत्तिर्विरोधा-दित्येवाङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः ।

न्यायामृतकण्टकोद्धारः

ननु तथापि 'तरति शोकमात्मवित्' 'तथा विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः' 'भिद्यते हृदयग्रन्थिः' इत्यादिश्रुतिबोधितज्ञाननिवर्त्यत्वान्यथानुपपत्तिर्मिथ्यात्वे प्रमाणम् । मिथ्यात्वं विना ज्ञाननिवर्त्यत्वासम्भवादित्यत आह ।। **नापीति** ।। **न हीति** ।। ननु शुक्तिरूप्यादौ ज्ञाननिवर्त्यत्वं तावदस्ति । तत्र निवर्त्यतावच्छेदकं न शुक्तिरूप्य-त्वादिकम् । अननुगमात् । किन्तु मिथ्यात्वमेव । एवं ज्ञानस्य निवर्तकतावच्छेदकं न शुक्तिविषयत्वादिकम् । अननुगमात् । किन्तु सर्वानुस्यूतमधिष्ठानप्रमात्वमेव । एवं चाधिष्ठानप्रमात्वेन ज्ञानं यस्य निवर्तकं तन्मिथ्येति नियमः स्वीक्रियते । एवं चैकनियमकल्पनालाघवम् । अन्यथा गौरवमिति । एवंस्थिते जगति श्रुत्या ज्ञान-निवर्त्यत्वे बोधिते तदन्यथानुपपत्त्या मिथ्यात्वं सिद्ध्यति । न च सद्विलक्षणत्वं ब्रह्म-भिन्नत्वं ज्ञाननिवर्त्यतावच्छेदकमिति वाच्यम् । असतोऽपि निवृत्त्यापत्तेः । तद्व्यावृत्त्यर्थं विशेषणे मिथ्यात्व एव पर्यवसानमिति । मैवम् । एवं हि शुक्तिरजतादेर्मिथ्यात्वं न स्यात् । निवर्तकस्य शुक्तिज्ञानस्य त्वया प्रमात्वानङ्गीकारात् । किञ्चोभयसाधारणं प्रमात्वं न तावत् तद्वति तत्प्रकारकत्वम् । वेदान्तजन्यचरमान्तःकरणवृत्तौ तदभावात् । नापि निष्प्रकारकत्वम् । शुक्तिवृत्तौ तदभावात् । नापि भ्रमभिन्नज्ञानत्वम् । शुक्तिवृत्तेः सप्रकारकत्वेन त्वद्रीत्या भ्रमत्वेन तदभावात् । न च प्रमात्वपदस्थाने ज्ञानत्वं प्रवेश्य-मिति वाच्यम् । अधिष्ठानज्ञानत्वस्य भ्रमसाधारणत्वेन निवर्तकतानवच्छेदकत्वात् । अन्यथा सप्रकारकब्रह्मज्ञानस्यापि निवर्तकत्वसम्भवे अखण्डार्थत्ववर्णनं वृथा स्यात् । तस्मान्न निवर्तकतावच्छेदकमनुगतं सम्भवति । नापि मिथ्यात्वं निवर्त्यतावच्छेदकम् ।

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

तद्धि न तावदसत्वम् । प्रपञ्चस्याप्यसत्वापत्तेः । नाप्यज्ञानकल्पितत्वम् । तस्य शुक्तिरूप्ये ममासिद्धेः । ज्ञाननिवर्त्यत्वान्यथानुपपत्त्या तत्सिद्धौ चान्योन्याश्रयापत्तेः । ज्ञाननिवर्त्यत्वे सिद्धे तदन्यथानुपपत्त्योक्तमिथ्यात्वसिद्धिः । तत्सिद्धौ च तदवच्छेदेन ज्ञाननिवर्त्यत्वसिद्धिरिति । किञ्च निवर्त्यत्वं न ध्वंसप्रतियोगित्वम् । शुक्तिज्ञानेन रजतं नष्टमित्यननुभवात् । प्रतिपन्नोपाधावत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं चेत् तदवच्छेदकमसत्व-मेवास्तु । तथा च जगतोऽप्यसत्वमेव स्यात् । किञ्च तादृशं ज्ञाननिवर्त्यत्वं न श्रुत्या बोधितमिति कस्यानुपपत्त्या मिथ्यात्वसिद्धिरिति । तस्मादनुगतेन निवर्त्यनिवर्तक-भावासम्भवात् मूलोक्तरीत्याऽननुगतमेव तत् स्वीकर्तव्यमिति । न चोक्तस्थलेषु सत्यत्वासम्प्रतिपत्त्या मिथ्यात्वमस्त्येवेति वाच्यम् । तस्य ज्ञानानिवर्त्ये असत्यपि विद्यमानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यतानवच्छेदकत्वात् । किञ्च ज्ञाननिवर्त्यत्वस्यान्यथाप्युपपत्त्या न मिथ्यात्वसाधकत्वमित्यन्यथासिद्धावुद्भावितायां सत्यत्वासम्प्रतिपत्तिरनुत्तरम् । अन्यथा-सिद्धिरेव परिहरणीयेति ।

ननु दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यम् । दृष्टान्ते हि येन रूपेण निवर्तकता तेन रूपेण ब्रह्मज्ञाननिवर्तकतायाः प्रकृतेऽसम्भवात् । तथाहि न तावद् ब्रह्मज्ञानस्य प्रतियोगित्वेन निवर्तकता । प्रपञ्चस्य भावरूपत्वात् । ज्ञानस्य प्रागभावनिवृत्तित्वेन प्रतियोगित्वेन निवर्तकतासिद्धेश्च । नाप्युत्तरगुणत्वेन । आकाशादेरात्मविशेषगुणत्वाभावात् । इच्छादेरपि प्रपञ्चनिवर्तकतापत्तेश्च । नापि फलत्वेन । संस्कारस्य स्मृतिजनकत्ववत् आकाशादेरात्म-ज्ञानजनकत्वाभावात् । संस्कारस्य स्मृत्यनाश्यत्वेनोदाहरणासिद्धेश्च । विषयदोषदर्शनस्य तु रागादिनिवर्तकत्वं रागादिकारणीभूतबलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वभ्रमरूपतत्कारण-निवर्तकत्वेन । गरुडध्यानं तु न ज्ञानम् । तस्य मानसक्रियात्वात् । ज्ञानस्येच्छा-नधीनत्वेन तदधीनध्यानापेक्षया वैलक्षण्याच्चेति चेन्न । सत्यस्यापि ज्ञाननिवर्तकता सम्भवतीत्यस्मिन्नंशे दृष्टान्तः । न तु येन रूपेण दृष्टान्ते निवर्तकता तेन रूपेण प्रकृत इत्येतस्मिन्नंशे । तथा चानुक्तोपालम्भः । किञ्चास्तु प्रतियोगित्वेन निवर्तकता । प्रतियोगित्वं च विरोधित्वं तत्सत्ताऽसहिष्णुत्वम् । मूषकप्रतियोगिमार्जारादिसाधारणम् । विरोधिता च फलबलकल्प्येति न किञ्चिदनुपपन्नम् । न च ज्ञानस्य प्रागभावनिवृत्ति-रूपत्वेन न तन्निवर्तकतेति वाच्यम् । प्रागभावनिवृत्तिर्ज्ञानादितिरिक्तेत्येतन्मते-नास्याभिधानात् ।

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

यच्चोक्तं विषयदोषदर्शनस्य रागकारणनिवर्तकत्वेन रागानिवर्तकत्वमिति । तत्तुच्छम् । उत्पन्नो यदा रागस्तदैव तत्कारणस्य ज्ञानस्य निवृत्तत्वात् न विषयदोषदर्शनस्य तत्र कारणता । किन्त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां रागनिवृत्तिकारणत्वमेव । स्मरणस्य संस्कार-नाशकत्वं च स्मरणानन्तरं स्मृतेः स्मृत्यन्तरानुदयात् सिद्धमित्यलम् ।

यच्चोक्तं ध्यानं न ज्ञानमिति । तन्न । स्मृतिसन्तानस्यैव ध्यानत्वात् । न च ध्यान-स्येच्छाधीनत्वात् तदनधीनज्ञानात्मकत्वं विरुद्धमिति वाच्यम् । ज्ञानविशेषस्यापीच्छा-धीनत्वात् । अन्यथाऽङ्गचलनादिरूपक्रियाया इच्छाधीनत्वात् ध्यानस्यापि तन्न स्यात् । तस्मात् ध्यानस्य ज्ञानत्वेऽपि इच्छाधीनत्वमुपपद्यते । तथा च गरुडध्यानं गरुडस्मृतिः । अत एव ध्याते स्मरामीत्यनुव्यवसायः । तस्मान्न दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकासङ्गतिः ।। **समं प्रकृतेऽपीति** ।। ब्रह्मज्ञानस्यापि विहितकियात्वेनैव निवर्तकताऽस्त्वित्यर्थः । ननु ब्रह्म-दर्शनस्य न विधेयत्वं सम्भवति । कर्तुमकर्तुमन्यथाकुर्तुं शक्यस्यैव विधेयत्वात् । ज्ञानस्य चातथात्वात् । तथा च न विहितक्रियात्वेन निवर्तकतेति चेन्न । ज्ञानविशेषस्य तथात्वात् । उपपादयिष्यते चैतत् तृतीयपरिच्छेदे ।

ननु दर्शनमात्रस्य न विधेयता । काप्यदर्शनात् । सेतुदर्शनादौ दृष्टमिति चेन्न । तत्र कृतिसाध्यबहुविशेषणविशिष्टाकारेण विधेयता । अन्यथा तत्रत्यम्लेच्छादीनां सेतुदर्शन-मात्रात् ब्रह्महत्यानिवृत्तिः स्यात् । प्रकृते च न तादृशं विशेषणम् । ज्ञानस्याज्ञान-निवृत्तावन्योन्यानपेक्षणात् । बन्धस्य चाज्ञानमात्रोपादानकत्वेनाज्ञाने निवृत्ते निवृत्त्य-वश्यम्भावात् । तथा च ब्रह्मज्ञानस्याविधेयत्वात् कथं विहितक्रियात्वेन निवर्तकतेति शङ्कते ।। **नन्विति** ।। **इहापीति** ।। तथा च ब्रह्मज्ञानस्यापि कृतिसाध्यविशेषणविशिष्टा-कारेण विधेयत्वसम्भवान्न काचिदनुपपत्तिरिति भावः । नन्वत्र विशेषणप्रवेशः किमर्थ इत्यत आह ।। **भाषाप्रबन्धेनेति** ।। **अन्यथेति** ।। यदि भाषाजन्यब्रह्मदर्शन-मात्रान्निवृत्तिरित्यर्थः । तथा च श्रवणाद्यभावेऽपि तत्वमस्यादिवाक्यजसाक्षात्कारसम्भवात् अज्ञाननिवृत्त्यापातेनाज्ञाने निवृत्ते चोपादेयानवस्थानेन प्रारब्धकर्माभावात् सद्यो मोक्षोदये जीवन्मुक्त्यादिकं किमपि न स्यादिति भावः । न च ब्रह्मज्ञानस्य प्रपञ्चनिवर्त-कत्वाङ्गीकारेऽपि अधिष्ठानसाक्षात्कारत्वं न निवर्तकतावच्छेदकम् । किन्तु नियमाधीत-वेदान्तश्रवणादिसाध्यत्वमिति न भाषाजन्यस्य निवर्तकत्वमिति वाच्यम् । तथा सति

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

शुक्तिरजतादिसाधारण्यं न स्यात् । तादृशज्ञाननिवर्त्यत्वेन मिथ्यात्वासिद्धेश्चेति । अत एव न वैधर्म्यसमा जातिः । नियमादिसाध्यस्य निवर्तकतावच्छेदकत्वानवच्छेदकत्वयोर्दोषाभिधानान्न वैधर्म्यमात्रादिति ।

ननु तथापि सत्यस्य निवृत्तिर्न सम्भवति । काप्यदृष्टत्वात् । उक्तदृष्टान्तेषु सत्यत्वासम्प्रतिपत्तेः । अन्यथा ब्रह्मणोऽपि निवृत्तिः स्यादित्यत आह ।। **किञ्चेति** ।। सत्यत्वाविशेषेऽपि ब्रह्मणो न निवृत्तिः । तन्निवृत्तिबोधकप्रमाणाभावात् । अन्यथा मिथ्यात्वेऽपि न निवृत्तिः । अदर्शनात् । मिथ्याभूतस्य शुक्तिरजतादेर्निवृत्त्यसम्प्रतिपत्तेः । अन्यथा असतोऽपि निवृत्तिः स्यादिति सुवचत्वादिति भावः । अत एव बन्धो मिथ्या अधिष्ठानप्रमात्वेनात्मज्ञाननिवर्त्यत्वात् शुक्तिरूप्यवदिति निरस्तम् । अन्यथासिद्धिस्वरूपासिद्ध्योरापत्तेः । बाधाच्च । ईश्वरज्ञाननिवर्त्यघटादिवत् सत्यत्वेनैवोपपत्तेश्च । न चेश्वरज्ञानस्योपादानसाक्षात्कारत्वेन कारणत्वात् ध्वंसस्य च निरुपादानत्वात् कथं तत्र कारणत्वमिति वाच्यम् । उपादानापेक्षया कारणत्वस्य लघुत्वात् । न च तादृशज्ञानासम्प्रतिपत्तिरिति वाच्यम् । तस्य व्यवस्थाप्यत्वात् ।। **अन्यथेति** ।। यदि दृष्टानुसार्येव कल्पनेत्यर्थः । न चायमपि जीवन्मुक्त्यनुवृत्तः सोपाधिक एवेति वाच्यम् । जीवन्मुक्तिदशायां भिक्षाटनादिप्रवृत्तिसम्पादकत्वेन निरुपाधिकत्वात् । सोपाधिकस्य प्रवृत्त्यसमर्थत्वस्य पीतः शङ्ख इत्यादौ दर्शनादिति भावः । अज्ञाननिवर्त्यत्वान्यथानुपपत्तेः प्रतिकूलतर्कपराहतिमाह ।। **अपि चेति** ।। न च देवतादर्शननिवर्त्यदुरिते न साध्यसिद्धिः । तथा च कथं दृष्टान्त इति वाच्यम् । यदतादृशयज्ज्ञाननिवर्त्यं तत् तत्र कल्पितं नेति व्याप्तौ उक्तदुरितस्य निदर्शनत्वोपपत्तेः । दुरितस्य देवतायामकल्पितत्वात् । अत्र यदि बन्धः ब्रह्मणि कल्पितः स्यात् विशिष्टकर्मसाध्यान्तःकरणशुद्धिजन्यब्रह्मज्ञाननिवर्त्यो न स्यात् । अत्र सामान्यान्वयव्याप्तौ शुक्तिरजतं दृष्टान्तः । व्यतिरेकव्याप्तौ मूलोक्त इत्यवधेयम् । न चैवं ब्रह्मणि कल्पितत्वाभावो विपर्ययपर्यवसानेन स्यात् । न सत्यता । तथा च सत्यतैव स्यादिति कथमुपसंहार इति वाच्यम् । ब्रह्मणि कल्पितत्वाभावेऽकल्पितत्वमेव सिद्ध्यति । ब्रह्मातिरिक्ते तेन कल्पनानङ्गीकारादिति द्रष्टव्यम् ।। **अपिचेति** ।। न च ब्रह्मज्ञानोत्पत्तौ श्रवणादिजन्यसंस्कारसापेक्षत्वेऽपि ब्रह्मज्ञानेनापि ज्ञाननिवृत्तौ न तदपेक्षेति वाच्यम् । अस्माभिरपि संस्कारसापेक्षताया उत्पत्तावेवाभिधानात् । अत्रापि पूर्ववदेव समाधानं द्रष्टव्यम् ।। **किञ्चेति** ।। न चाज्ञाननिवृत्तिरपि न

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

तात्त्विकीति वाच्यम् । तस्या मिथ्यात्वे मिथ्याभूतस्य निवृत्तिनियमेन मुक्तस्य संसारापत्तिः स्यात् । न चाविद्यानिवृत्तिः पञ्चमप्रकारेति वाच्यम् । बन्धस्यापि पञ्चमप्रकारतापातात् । पञ्चमप्रकारत्वे त्रितयान्यतरत्वापत्तेर्दुर्वारत्वात् ।

ननु रूप्यस्य प्रातिभासिकत्वेऽपि तद्ध्वंसस्य व्यावहारिकत्वात् कथं निवृत्ति-निवर्त्ययोः समानसत्ताकत्वमित्यत आह ।। **प्रातिभासिकस्येति** ।। मया तस्या सत्वाङ्गीकारेण तद्ध्वंसासम्प्रतिपत्तेश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।। **किञ्चेति** ।। न चाज्ञानस्य मन्मते सर्वत्र प्रातिभासिकत्वात् अज्ञेयस्य च क्वचित् पारमार्थिकत्वात् क्वचिच्च व्यावहारिकत्वात् समानसत्ताकत्वनियमोऽसिद्ध इति वाच्यम् । अज्ञानस्यापि व्यावहारिकोपादानत्वात् ब्रह्मधीनाश्यत्वाच्च व्यावहारिकत्वमेष्टव्यम् । अन्यथा सतोऽप्यसदुपादानकत्वं मिथ्याभूत-स्यापि सत्योपादानकत्वं स्यादिति कार्यानुगुणत्वेन मिथ्याभूतमुपादानमावश्यकमिति त्वत्सिद्धान्तो भज्येत ।। **किञ्चेति** ।। नन्वेतल्लोके अदृष्टत्वेऽपीत्यनेन पुनरुक्तम् । तत्रापि श्रुतिबलात् सत्यस्य निवृत्तेरुक्तेरिति चेन्न । अत्रान्यत्रादृष्टत्वेन सत्यनिवृत्त्य-नङ्गीकारे अनादिभावरूपस्यापि अन्यत्र निवृत्तेरदृष्टत्वात् सापि न स्यादित्यत्र तात्पर्यात् । अत एव यथाऽनादिभावरूपस्येत्युक्तम् ।। **त्वन्मत इति** ।। चैतन्यस्य बन्धनिवर्तकत्वे तस्य सर्वदा सत्वात् सर्वदा बन्धनिवृत्तिः स्यादिति भावः । ननु तर्हि या निवर्तका सैव ज्ञप्तिरित्यत आह ।। **बन्धेति** ।। विवरणे वृत्तौ ज्ञानशब्दस्य करणव्युत्पत्त्या वृत्ति-रित्युक्तत्वात् वृत्तिर्न ज्ञप्तिरिति भावः ।। **मुक्ताविति** ।। या ह्यज्ञाननिवर्तिका सैव प्रकाशिका । आवरणनिवर्तकस्यैव प्रकाशत्वात् । तथा च मोक्षे वृत्त्यभावेन तत्प्रति-बिम्बितचैतन्यरूपज्ञाप्त्यभावे आनन्दप्रकाशो न स्यादित्यर्थः ।। **साक्षिविषयेति** ।। वृत्त्य-भावदशायां सुखज्ञानाभावादिति भावः ।। **मोक्ष इति** ।। न च चैतन्येनानन्दप्रकाशमात्रं जायते, न त्वावरणनिवृत्तिरिति वाच्यम् । आवरणनिवर्तकातिरिक्तस्य प्रकाशत्वे मानाभावात् । तथा च प्रकाशत्वेऽज्ञाननिवर्तकत्वमावश्यकमिति नित्यनिवृत्त्यापात इत्यर्थः ।। **ज्ञानकारणं चेदिति** ।। न च ज्ञानशब्देन वृत्तिरेव विवक्षिता । अतो नोक्तदोष इति वाच्यम् । अज्ञाननिवर्तकस्यैव प्रकाशत्वेन वृत्तेरेव प्रकाशत्वे आध्यासिक-सम्बन्धस्यातन्त्रत्वप्रसङ्गः । मोक्ष आनन्दप्रकाशश्च न स्यादिति भावः ।। **एवमिति** ।। अज्ञानवद् विश्वस्यापि सत्यत्वोपपत्तेरिति भावः ।। **असिद्धिरिति** । क्षिधातोः, भस्मसात्करणशब्दस्य, विनाशशब्दस्य चोक्तरूपनिवृत्तौ शक्त्यभावात् । अन्यथा शुक्तिरजतं

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

नष्टमित्यादिव्यवहारापातादिति भावः । निवर्त्यस्य सत्यत्वं मिथ्यात्वं चास्तु । निवर्तकतावच्छेदकं तु विरोधित्वम् । तच्च फलबलकल्प्यमिति वक्तुं विवरणमुत्थापयति ।। **अत्रेति** ।। नानारूपसमाहारश्चित्रमित्यभिप्रायेणाह ।। **चित्रेति** ।। प्रतिबन्ध्या समाधत्ते ।। **ज्ञानेनेति** ।। **चैत्रनिष्ठेति** ।। न च तन्मैत्रनिष्ठघटाज्ञानसमानविषयकं नेति वाच्यम् । नीलविशिष्टज्ञानस्य पीतिमाद्यविषयत्वात् । इदं रजतमिति ज्ञानेन रजतनिवृत्त्यापत्तेश्च ।

ननु ज्ञानं मिथ्याभूतस्य यस्य कस्यचिन्निवर्तकमिति न नियमः । किन्तु ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकम् । अज्ञाने निवृत्ते तदुपादानकं स्वयमेव निवर्तत इति कथमेते विकल्पा इत्याशङ्कते ।। **नन्विति** ।। ज्ञानमात्रस्याज्ञाननिवर्तकत्वं ? ज्ञानविशेषस्य वा ? नाद्य इत्याह ।। **चैत्रस्येति** ।। ननु न ज्ञानसामान्यमज्ञाननिवर्तकम् । अपि तु प्रत्यक्षज्ञानमित्यत आह ।। **बिम्बप्रतिबिम्बयोरिति** ।। इदं तु परमताभिप्रायेण । स्वेन तत्रैक्यसाक्षात्कारानभ्युपगमात् । भेदज्ञाने विद्यमाने ऐक्यसाक्षात्कारायोगात् । ननु श्वेतत्वानुमितिरूपज्ञानेनापि तदज्ञानं निवर्तत एवेत्यत आह ।। **श्वेतत्वानुमित्यादिनेति** ।। ननु सोपाधिकत्वादनुवृत्तिर्भविष्यतीत्यत आह ।। **भ्रमस्येति** ।। ननु सोपाधिकभ्रमे उपाधिनिवृत्तिसहितं ज्ञानमज्ञाननिवर्तकम् । अतो नोक्तदोष इत्यत आह ।। **ज्ञानस्येति** ।। अन्यथा प्रागभावनिवर्तनेऽपि उपाधिनिवृत्त्यपेक्षा स्यात् । एवमज्ञानत्वं न निवर्त्यतावच्छेदकमित्याह ।। **किञ्चेति** ।। न चैकं ज्ञानमेकमज्ञानं नाशयति, नाज्ञानान्तरम् । फलबलेन तथा स्वभावादिति वाच्यम् । तर्ह्यज्ञानान्तरस्य जवनिकावत् प्रतिबन्धकस्य सद्भावे कदापि घटप्रकाशो न स्यात् । प्रकृतदूषणपरिहारोपयोगित्वेन शङ्कते ।। **नन्विति** ।। **बन्धस्येति** ।। तथा च ज्ञानं स्वसमानाश्रयविषयकाज्ञाननिवर्तकमिति व्याप्तिरपि न स्यादिति भावः ।। **नन्विति** ।। तथा च ज्ञानविरोधित्वादेव मिथ्यात्वमपि कल्प्यत इति भावः । अज्ञानत्वमज्ञानमयत्वम् । ज्ञानविरोधिनो भ्रान्त्यादेर्मिथ्यात्वासम्प्रतिपत्तेर्न तद्विरोधित्वेन मिथ्यात्वं कल्प्यमिति भावः । ननु ज्ञाननिवर्त्यं शुक्तिरूप्यं मिथ्या दृष्टमित्यत आह ।। **मिथ्याभूतस्येति** ।। तथात्वे शुक्तिरूपं नष्टमिति प्रतीतिः स्यादिति भावः ।

ननु ज्ञाते द्वैतं न विद्यत इति श्रुत्या ज्ञाने सति द्वैताभावः प्रतिपाद्यते । तदन्यथानुपपत्त्या ज्ञानस्य द्वैताभावप्रयोजकता कल्प्यते । तथा च ज्ञानप्रयुक्ताभावप्रतियोगित्वमेव

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

मिथ्यात्वम् । न चेदानीमपि ब्रह्मज्ञानसम्भवात् द्वैताभावः स्यादिति वाच्यम् । चरमसाक्षात्कारस्य द्वैताभावप्रयोजकत्वादित्यत आह ।। **अपि चेति** ।। तथा च चरमसाक्षात्कारोऽपि न द्वैताभावप्रयोजकः । तस्मिन् सत्यपि द्वैतानुवृत्तिदर्शनादिति भावः । फलितं दर्शयति ।। **तस्मादिति** ।। तथा च बोधकप्रमाणे सत्यस्यापि विरोधिना ज्ञानेन निवृत्तिर्युक्तैवेति भावः । ज्ञाननिवर्त्यत्वं प्रपञ्चस्याङ्गीकृत्योक्तम् । वस्तुतस्तु तन्नास्तीत्याह ।। **वस्तुतस्त्विति** ।। ननु दृष्ट्वैव मुच्यते नापरेणेति श्रुत्याऽवधारणसहितयाऽन्यस्य कारणत्वं निषिध्यते । तथा च प्रसादस्य तत्कारणत्वे तच्छ्रुतिविरोध इत्यत आह ।। **दृष्ट्वैवेति** ।। विशेषस्मृतिबलात् सामान्यश्रुतेरर्थान्तरवर्णनं युक्तमेवेति भावः ।।

न्यायामृतप्रकाशः

ज्ञाननिवर्त्यत्वेति ।। यतो ज्ञानमज्ञानस्य तत्कार्यस्य वा निवर्तकमित्यङ्गीकारात् । 'तरति शोकमात्मवित्' इत्यादौ ज्ञाननिवर्त्यत्वोक्तेस्तदन्यथाऽनुपपत्त्याऽज्ञानतत्कार्यान्यतरत्वरूपमिथ्यात्वसिद्धिरित्यर्थः । **मिथ्याभूतस्येति** ।। अज्ञानोपादानकस्येत्यर्थः । उभयोरपि नियमयोर्व्यभिचारमाह ।। **ज्ञानमात्रेणेति** ।। चरमसाक्षात्कारव्यतिरिक्तेनेत्यर्थः । ज्ञानमात्रेण ज्ञानमात्रप्रागभावस्येत्याद्युक्त्याऽऽद्यनियमभङ्गः, सत्यस्येत्युक्त्या द्वितीयनियमभङ्ग इति ज्ञातव्यम् । ज्ञानप्रागभावस्येत्यादिषष्ठीनां निवृत्तेरित्यनेनान्वयः । ननु जगदन्तर्गतस्य ज्ञानप्रागभावादेर्मूलाज्ञानोपादानकत्वमस्त्येवेत्यत उक्तम् । **ज्ञानसमानविषयकेत्यादि** ।। निवर्तकज्ञानसमानविषयकाज्ञानेत्यर्थः । चरमसाक्षात्कारव्यतिरिक्तज्ञाननिवर्त्याज्ञानानुपादानकस्येति यावत् ।। **तत्प्रागभावेति** ।। घटाद्यज्ञाननिवर्तकत्वेनाभिमतघटज्ञानप्रागभावस्येत्यर्थः । ज्ञानसमानेत्यादि सत्यस्येति विशेषणद्वयं घटादेः पूर्वज्ञानस्येत्यादावपि योज्यम् । घटज्ञानप्रागभावो घटज्ञानसमानविषयक घटाज्ञानानुपादानकः सत्यश्च घटज्ञानेन निवर्तते चेति ज्ञातव्यम् ।

ननु प्रागभावनिवृत्तेः ज्ञानरूपत्वेन कथं स्वेन स्वोत्पत्तिरिति चेन्न, प्रागभावनिवृत्तिः प्रतियोग्यतिरिक्तेति मतेनेदमिति ज्ञातव्यम् । **ईश्वरस्येति** ।। ईश्वरज्ञानस्य सर्वोत्पात्तिमन्निमित्तकारणत्वेन घटादिनिवृत्तिं प्रत्यपि कारणत्वमस्त्येवेति भावः । सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणीभूतेश्वरज्ञानेन निवर्तते चेति भावः । **उत्तरेति** । धारावाहिकज्ञानस्थले घटविषयकोत्तर-

(न्यायामृतप्रकाशः)

ज्ञानसमानविषयकं घटाज्ञानानुपादानकं सत्यं च पूर्वज्ञानम् उत्तरज्ञाननाश्यमित्यर्थः । **प्रत्यभिज्ञानादिनेति ।।**

ननु प्रत्यभिज्ञया पूर्वानुभवजन्यसंस्कारः न निवर्तते, प्रत्युत दृढीकृतो भवति । तस्य स्मृतिमात्रनिवर्त्यत्वादिति चेन्न । अनित्यात्मविशेषगुणत्वेन फलैकनाश्यत्वेन च कार्यकारणभावस्य धर्माधर्मादौ दर्शनात् अनित्यात्मविशेषगुणभूतसंस्कारस्य प्रत्यभिज्ञारूपफलैकनाश्यत्वमस्त्येवेत्याहुः । तत् चिन्त्यम् । अनित्यात्मविशेषगुणस्य सुखस्य दुःखस्य वा स्वयमेव फलरूपत्वेन फलान्तरशून्यतया फलैकनाश्यत्वाभावात् । केचित्तु स्मृत्येव प्रत्यभिज्ञयाऽपि संस्कारो नश्यत्येवेति मताभिप्रायेणेदमित्याहुः । वस्तुतस्तु प्रत्यभिज्ञानादिनेत्यनेनातद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा स्मृतिर्ग्राह्या । तथा च घटस्मृतिसमानविषयकघटाज्ञानानुपादानकस्य सत्यस्य संस्कारस्य निवृत्तेरित्यर्थः । **विषय इति** । हेयतादिदर्शनेनेत्यर्थः । तथा दोषदर्शनसमानविषयकदोषाज्ञानानुपादानकस्य सत्यस्य रागादेर्दोषदर्शनेन निवृत्तेरित्यर्थः । **सुहृदिति ।।** सुहृद्दर्शनसमानविषयकसुहृदज्ञानानुपादानकस्य सत्यस्य दुःखादेः सुहृद्दर्शनेन निवृत्तेरित्यर्थः । **गरुडध्यानेति ।।** अस्मन्मते परोक्षज्ञानसन्ततेरेव ध्यानत्वेन तस्यापि ज्ञानत्वादिति भावः । एवं च गरुडध्यानसमानविषयकगरुडाज्ञानानुपादानकस्य सत्यस्य विषस्य गरुडध्यानेन निवृत्तेरित्यर्थः । **अग्निचिदिति** । अग्निचयनाख्यकर्मकर्त्रित्यर्थः । **कपिलेति ।।** 'कपिलां गां निरीक्षेत दुरितक्षयकाम्यया' इति स्मृतेः । एवं च अग्निचित्कपिलधेनुदर्शनसमानविषयकाग्निचित्कपिलधेन्वज्ञानानुपादानकस्य सत्यस्य दुरितादेरग्निचित्कपिलधेनुदर्शननिवर्त्यत्वादित्यर्थः । **सेत्वादीति ।।** सेतुदर्शनसमानविषयकसेत्वज्ञानानुपादानकस्य सत्यस्यापि ब्रह्महत्यादेः सेत्वादिदर्शननिवर्त्यत्वादुक्तनियमद्वयस्य व्यभिचार इत्यर्थः । सेत्वादिदर्शनेन ब्रह्महत्यादेर्निवृत्तेरित्युक्तव्यभिचारपरिहारमाशङ्कते । **नन्विति ।।** ब्रह्महत्यायाः सेतुदर्शननिवर्त्यत्वं नास्ति किं नाम सेतुदर्शनेन सेत्वज्ञानं निवर्तते । अज्ञाननिवृत्त्यनन्तरं ब्रह्महत्यादि निवर्तते । तेन ज्ञानस्य तत्कार्यस्य वा ज्ञानेन निवृत्तिनियमस्य न व्यभिचार इत्यर्थः ।

ननु तर्हि प्रपञ्चेऽपि न ज्ञाननिवर्त्यत्वं, किं नाम ज्ञानजन्याज्ञाननिवृत्तिद्वारेणैवेति स्यादित्यस्वरसादाह ।। **अदृष्टेति ।।** सेतुदर्शनजन्यादृष्टद्वारेणैव ब्रह्महत्या निवर्तते, न

(न्यायामृतप्रकाशः)

साक्षात् सेतुदर्शनेन । अतो न व्यभिचार इत्यर्थः । ब्रह्मज्ञानेन तु प्रपञ्चः साक्षादेव निवर्तते । नादृष्टद्वारेण । ज्ञाने जाते सत्यदृष्टादेः सर्वप्रपञ्चस्य विलयादिति ज्ञातव्यम् । अथवा साक्षात् ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वमेवाभिप्रेतम् । न चोक्तव्यभिचारः । सेतुदर्शने ब्रह्महत्यानिवर्तकतावच्छेदकं न ज्ञानत्वम् । किं नाम विहितक्रियात्वमेव । 'सेतुं पश्येत पुरुषो ब्रह्महत्याजिघांसया' इत्यादौ विहितत्वात् । अतो विहितक्रियात्वेनैव ब्रह्महत्या-निवर्तकतया ज्ञानत्वेनानिवर्तकत्वान्न व्यभिचार इत्याह । **साक्षादिति ।। सममिति ।।** तर्हि ब्रह्मज्ञानस्यापि न ज्ञानत्वेन प्रपञ्चनिवर्तकत्वम् । किं नाम द्रष्टव्य इत्यादौ तस्यापि विहितत्वात् विहितक्रियात्वेनैव निवर्तकत्वमस्त्विति न ज्ञानत्वेन निवर्तकत्वमतो न ज्ञाननिवर्त्यत्वमित्यसिद्धिरित्यर्थः ।

ननु ब्रह्महत्यादेः सेतुज्ञाननिवर्त्यत्वं नास्त्येव । किं नाम सेतुप्राप्तिनिवर्त्यत्वं वा सेतु-प्राप्तिजन्यादृष्टनिवर्त्यत्वं वाऽङ्गीक्रियते । अतो न ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य ब्रह्महत्यादौ व्यभिचार इत्याशङ्क्य निराकरोति । **श्रुतेति ।।** 'सेतुं पश्येत' इत्यादौ ब्रह्महत्यानिवर्तकत्वेन श्रुत-दर्शनेत्यर्थः । इदं विशेषणं परस्य श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रदर्शनायेति ज्ञातव्यम् । **ब्रह्म-ध्यानमिति ।** त्वन्मते ध्यानस्य मानसक्रियात्वेन ज्ञानत्वाभावात् ब्रह्मध्यानं वा तज्जन्यादृष्टं वा प्रपञ्चनिवर्तकमस्तु । अतो न प्रपञ्चेऽपि ज्ञाननिवर्त्यत्वमित्यसिद्धिरित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानं विहाय ध्यानस्यैव निवर्तकत्वपक्षः श्रेयान्, श्रुतत्वादित्याह ।। **तस्येति ।।** 'तस्याभिध्या-नाद्योजनात् तत्वभावात् भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः' इति श्रुतेरित्यर्थः ।

ननु ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वमेवाभिप्रेयम् । एवं च ब्रह्महत्यादौ सेतुदर्शनमात्रनिवर्त्यत्वं नास्ति । किं नाम दूरगमनादिविशिष्टसेतुदर्शननिवर्त्यत्वमेव । अन्यथा तत्रत्यानामपि तन्निवृत्तिः स्यादित्याशङ्कते ।। **तन्विति ।।** तर्हि प्रकृतेऽपि न ब्रह्मज्ञानमात्रं प्रपञ्चनिवर्त-कम् । तथात्वे गायनादिरूपकार्नाटकादिभाषाप्रबन्धजन्यब्रह्मज्ञानेनापि निवृत्त्यापातात् । अतो वेदान्तजन्यज्ञानमेवेति वक्तव्यम् । इदमपि न सम्भवति । अनधीतवेदान्तस्य तस्य व्युत्पन्नस्य वेदान्तपुस्तकावलोकनादिजन्यब्रह्मज्ञानस्यापि तन्निवर्तकत्वापत्तेः । अतोऽधीत-वेदान्तजन्यज्ञानमेव निवर्तकमिति वाच्यम् । तदपि न सम्भवति । प्रदोषानध्यायाधीत-वेदान्तजन्यस्य तन्निवर्तकत्वाभावात् । अतो नियमाधीतवेदान्तजन्यज्ञानमेव तन्निवर्तकमिति

(न्यायामृतप्रकाशः)

वाच्यम् । इदमपि न युक्तम् । सत्यपि नियमेन वेदान्ताध्ययने तज्जन्यब्रह्मज्ञानस्य वेद-भराक्रान्तानामदर्शनात् वेदान्तव्याख्यानश्रवणमपेक्षितम् । तदपि न यादृशतादृशम् । किं नाम समित्पाणित्वादिगुरूपसत्तिपूर्वकमेवापेक्षितम् । एतदपि न युक्तम् । नियमाधीत-वेदान्तश्रवणनियमजन्येनापि ब्रह्मज्ञानेन संसारानिवृत्तेः असम्भावनाविपरीतभावनयोः सत्यो-स्तदयोगात् । अतस्तदुभयनिवर्तकं मननं ध्यानं चापेक्षितम् । एतदपि न युक्तम् । नियमाधीतवेदान्तश्रवणमननध्याननियमजन्यसाक्षात्कारे सत्यपि, प्रबलप्रारब्धकर्मप्रतिबद्धेन तेन संसारानिवृत्तेः । अन्यथा जीवन्मुक्तानां संसारानुवृत्तिर्न स्यात् । अतस्तदभावोऽप्य-पेक्षितः । एवं च न नियमाधीतवेदान्तश्रवणमननध्याननियमजन्यप्रारब्धकर्माप्रतिबद्धमेव ब्रह्मज्ञानं तन्निवर्तकमिति वाच्यम् । अतो ब्रह्मज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वाभावादसिद्धिः स्यादेवेत्याह **इहापीत्यादिना** ।। श्रवणादीत्यादिपदेन मननध्यानसङ्ग्रहः । द्वितीयादिपदेन प्रारब्ध-कर्माप्रतिबद्धत्वग्रहणम् । पदानां कृत्यं स्वयमेव दर्शयति ।। **भाषेत्यादिना** ।। उक्तरीत्या स्पष्टमेतत् । **तेनेति** ।। ब्रह्मसाक्षात्कारेण संसारानिवृत्तेरित्यर्तः । **अन्यथेति** ।। नियमाधीतवेदान्तश्रवणादिनियमजन्यसाक्षात्कारस्य संसारनिवर्तकत्वमनङ्गीकृत्य ब्रह्मज्ञान-मात्रस्य तन्निवर्तकत्वाङ्गीकार इत्यर्थः । प्रारब्धकर्माप्रतिबद्धत्वमप्यावश्यकम् । तदनङ्गीकारे बाधकमाह ।। **प्रारब्धेति** ।। जीवन्मुक्तस्य नियमाधीतवेदान्तश्रवणमननध्याननियमजन्य-ब्रह्मसाक्षात्कारवतः शुकवामदेवादेरित्यर्थः । **अदृष्टत्वेऽपीति** ।। त्वद्रीत्या मिथ्याभूतस्य रूप्यादेरेव ज्ञानेन निवृत्तिदर्शनेन सत्यस्य निवृत्त्यदर्शनेऽपीत्यर्थः । **विपक्ष इति** ।। सत्य-स्यापि निवृत्त्यङ्गीकारे बाधकाभावादित्यर्थः । **अन्यथेति** ।। लोकदृष्टान्ताङ्गीकारस्यैवावश्य-कत्व इत्यर्थः । जीवन्मुक्तिदशायामधिष्ठानसाक्षात्कारवतामपि शुकादीनां भिक्षाटनादिप्रवृत्त्य-न्यथाऽनुपपत्त्या जगद्भ्रमोऽस्ति । स न स्यात् । तथा च तदाऽनुवृत्तस्य जगतः सत्यतैव स्यात् । लोकेऽधिष्ठानतत्वसाक्षात्कारानन्तरं भ्रमादर्शनात् । ननु लोकेऽधिष्ठानभूतशङ्ख-साक्षात्कारे सत्यपि पैत्यभ्रमानुवृत्तिदर्शनात् प्रकृतेऽपि तथाऽस्त्विति चेन्न । तस्य विशेष-दर्शनानिवर्त्यभ्रमत्वेन सोपाधिकत्वात् विशेषदर्शननिवर्त्यनिरुपाधिकभ्रमानुवृत्तेरधिष्ठानतत्व-साक्षात्कारानन्तरमदर्शनात् । कर्मवशादुपपद्यत इति चेन्न । अप्रामाणिकतया कर्मवशादप्य-दर्शनात् । अतो जगद्भ्रमस्य निरुपाधिकत्वेनाधिष्ठानतत्वसाक्षात्कारानन्तरं विशेषदर्शन-सद्भावात् कर्मवशादप्यनुवृत्त्ययोगस्य लोकदृष्ट्या प्राप्तत्वेन तदानीमनुवृत्तस्य जगतः सत्यतैव

(न्यायामृतप्रकाशः)

स्यात् । अतोऽलौकिकत्वात् कार्यानुसारेण भ्रममङ्गीकृत्य लोकदृष्टेरप्रयोजकत्वं वाच्यम् । तन्ममापि तुल्यम् । अतः सत्यस्यापि निवृत्तिरस्त्विति भावः । लोकसिद्धस्यैव कल्पनाङ्गीकारे त्वद्रीत्या तयैवानिष्टमापद्यत इत्याह ।। अपि चेत्युत्तरग्रन्थेन । लोके शुक्तिरूप्ये । **अन्तःकरणशुद्ध्यजन्यज्ञानेति** । नेदं रजतमित्यादिज्ञानेत्यर्थः । **तज्जन्येति** । तथा च प्रपञ्चः सत्यो भवितुमर्हति नित्यनैमित्तिककर्मसाध्यान्तःकरणशुद्धिजन्यज्ञाननिवर्त्यत्वात् । नित्यनैमित्तिकर्मसाध्यान्तःकरणशुद्धिजन्यदेवतादर्शननिवर्त्यदुरितवत् । व्यतिरेकेण रूप्यवत् इत्यनुमानमनेनोक्तं भवतीति द्रष्टव्यम् । कल्पिते रूप्ये । **संस्कारेति** । श्रवणादिजन्यसंस्कारेत्यर्थः । एतादृशं च नेदं रजतमिति ज्ञानम् । विषनिवर्तकं यत् गरुडज्ञानसन्तानं तत् गरुडस्वरूपश्रवणजन्यसंस्कारसापेक्षम् । कीटत्वनिवर्तकं यद् भ्रमरज्ञानसन्तानं तदपि भ्रमरानुभवजन्यसंस्कारसापेक्षमेवेति ज्ञातव्यम् । यथाऽऽहुः–

'कीटः पेशस्कृतारुद्धः कुड्ये यान्तमनुस्मरन् ।
संरम्भभययोगेन विन्दते तत्सरूपताम् ।।' इति ।

श्रवणादीति ।। एवं च प्रपञ्चः सत्यो भवितुमर्हति । संस्कारसापेक्षज्ञाननिवर्त्यत्वात् । गरुडज्ञाननिवर्त्यविषवत् । भ्रमरज्ञाननिवर्त्यकीटत्ववच्च । व्यतिरेकेण रूप्यवत् इत्यनुमानं द्रष्टव्यम् । लोके व्यावहारिकस्थले, घटध्वंसादावित्यर्थः । **अज्ञानेति** ।। अज्ञाननिवृत्तेः पञ्चमप्रकारायाः पारमार्थिकत्वाङ्गीकारात् । अभावरूपा धर्माः नाद्वैतं घ्नन्तीति मण्डनमिश्रोक्तेरित्यर्थः । **स्यादिति** ।। तथा चाज्ञानं स्वनिवृत्तिसमसत्ताकं निवर्त्यत्वात् घटवत् इत्यनुमानमुक्तमिति ज्ञातव्यम् । ननु रूप्ये व्यभिचारः । तस्य हि स्वनिवृत्तिसमसत्ताकत्वं नास्ति । रूप्यस्य प्रातिभासिकत्वात्, तद्ध्वंसस्य व्यावहारिकत्वादिति चेन्न । एवं भिन्नसत्ताकत्वाङ्गीकारे शुक्तिरूप्यतद्ध्वंसयोः कालिको विरोधोऽस्ति, स न स्यात् । तथा हि शुक्तौ प्रातिभासिकरूप्याभेदप्रतीतिकाले व्यावहारिकभेदोऽस्ति । तयोर्भेदाभेदयोर्भिन्नसत्ताकयोर्कालिकविरोधादर्शनाद्रूप्यतद्ध्वंसयोरपि भिन्नसत्ताकत्वे सर्वजनीनः कालिको विरोध एव न स्यात् । अस्ति चासौ । अतः समानसत्ताकत्वे वाच्ये व्यभिचाराभावः सुस्थ इत्याह । **प्रातिभासिकस्येति** । **अज्ञेयेति** । अज्ञानविषयेत्यर्थः । **नियमादिति** ।। नियमदर्शनादित्यर्थः । शुक्त्यज्ञानतद्विषयभूतशुक्त्योः काचशुक्त्योश्चेति शेषः । **दोषेति** ।।

(न्यायामृतप्रकाशः)

जगद्भ्रमेऽविद्याया एव दोषत्वाङ्गीकारादित्यर्थः । एवं चाज्ञानं स्वविषयभूतब्रह्मसमसत्ताकम् अज्ञानत्वात्, यदज्ञानं तत् स्वविषयसमसत्ताकं, यथा शुक्त्यज्ञानम् । तथा जगद्भ्रमदोषत्वे-नाङ्गीकृतमज्ञानम् अधिष्ठानसमसत्ताकम् । दोषत्वात् काचादिवदित्यनुमानद्वयं द्रष्टव्यम् । नन्वज्ञानं मिथ्या ज्ञाननिवर्त्यत्वात् इत्यनुमीयते । अतो भवदनुमानस्य सत्प्रतिपक्षतेत्यतोऽ-प्रयोजकत्वान्नैवमनुमातव्यमित्याह ।। **किञ्चेति** ।।

ननु नाप्रयोजकता । सत्यत्वे ज्ञाननिवर्त्यत्वं न स्यादिति हेतूच्छित्तिरूपबाधक-सत्वादिति चेत् तदाह ।। **यथेत्यादि** ।। अन्यत्र ब्रह्मणि । निवृत्तिः ज्ञाननिवृत्तिः । श्रुति-बलात् 'विश्वमायानिवृत्तिः' इत्यादिश्रुतिबलात् । सत्यस्यापि अज्ञानस्येत्यर्थः । ज्ञान-मज्ञानस्य वा तत्कार्यस्य मिथ्याभूतस्यैव वा निवर्तकमिति नियमद्वयं खण्डितम् । अधुना ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वं न सम्भवति । ज्ञानस्वरूपाज्ञानस्वरूपनिवृत्तिस्वरूपाणां च त्वन्मते दुर्निरूपत्वादित्याशयेनाह ।। **किं चेत्यादिना** ।। तत्रादौ ज्ञानस्वरूपं विविच्य तस्याज्ञान-निवर्तकत्वं न सम्भवतीत्युच्यते । तथा हि । ज्ञानमज्ञाननिवर्तकमित्यत्र भावव्युत्पत्त्या ज्ञप्तिर्ज्ञानमिति विवक्षितमुत करणव्युत्पत्त्या ज्ञानशब्देन ज्ञानकरणं विवक्षितमिति विकल्पं हृदि निधायाद्यमनूद्य दूषयति ।। **ज्ञानमिति** ।। तमेवोपपादयति ।। **त्वन्मत इति** ।। वेदान्तजन्यवृत्तिर्बन्धनिवर्तिकेति शङ्कमानं मन्दं प्रत्याह ।। **बन्धेति** ।। अज्ञानेत्यर्थः । केवलायाः वृत्तेः केवलस्य वा चैतन्यस्य बन्धानिवर्तकत्वेऽप्ययःपिण्डसमारूढाग्नेः रोग-निवर्तकत्ववत् वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यस्यैव बन्धनिवर्तकत्वं भविष्यति । तदेव च मन्मते ज्ञप्तिरित्याशङ्कते ।। **वृत्तीति** ।। **मुक्ताविति** ।। त्वन्मते मुक्तौ आनन्दज्ञप्तिरङ्गीकृता । सा न स्यात् । मुक्तावन्तःकरणवृत्तेरभावेन वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्याभावादिति भावः । **साक्षीति** ।। वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यरूपज्ञप्तेरेवाज्ञानविरोधित्वाङ्गीकारात् । सुखादौ अन्तःकरणवृत्तेः त्वयाऽनङ्गीकारेण केवलसाक्षिचैतन्ययोग्यत्वाङ्गीकारात् अज्ञानविरोधिभूतवृत्तिप्रतिबिम्बित-चैतन्यरूपज्ञप्तेरभावेन तत्राज्ञानापातादित्यर्थः । **सुखादौ त्विति** ।। चैतन्यमात्रेणैव प्रकाश्यत्वाङ्गीकारात् तस्यैव च ज्ञप्तित्वेन सर्वदा सत्वात् नाज्ञानं सुखादावित्यर्थः । एतेनेत्युक्तं विशदयति ।। **मोक्ष इति** ।। स्वरूपचैतन्यस्य स्वरूपचैतन्यरूपस्य । **तद्ज्ञप्तीति** ।। मौक्तानन्दज्ञप्तिरन्यत्वेनेत्यर्थः । तथा च यः येन प्रकाशते तत्र सा ज्ञप्तिः ।

(न्यायामृतप्रकाशः)

सैव तत्राज्ञानविरोधिनीत्यङ्गीकृत्य सुखादेश्चैतन्यमात्रप्रकाश्यत्वाङ्गीकारे मौक्तानन्दस्यापि चैतन्यमात्रप्रकाश्यत्वेन तत्रापि तस्यैवाज्ञानविरोधित्वात् तस्य च चैतन्यस्येदानीमपि सत्त्वेनाज्ञानस्य नित्यनिवृत्त्यापत्या मौक्तानन्दस्येदानीमपि प्रकाशः स्यादिति भावः । द्वितीयमाशङ्क्य निषेधति ।। **ज्ञानकरणं चेदिति ।। न व्याप्तिरिति ।।** ज्ञानकरणमज्ञानस्य तत्कार्यस्य वा निवर्तकमिति व्याप्तिर्नास्तीत्यर्थः । **ज्ञानकारणेनेति ।।** चक्षुरादिनेत्यर्थः । नेदं रजतमिति ज्ञानस्यैवाज्ञाननिवर्तकत्वं तत्कार्यनिवर्तकत्वं च त्वयाऽङ्गीकृतम् । न ज्ञानकरणस्य तन्निवर्तकत्वं त्वत्संमतमिति भावः ।

ननु करणस्यापि ज्ञानद्वारा निवर्तकत्वमस्त्येवेत्यस्वरसादाह ।। **न जानामीति ।।** यदि ज्ञानकरणस्यैवाज्ञानविरोधित्वमङ्गीक्रियते तर्हि न जानामीत्यत्र ज्ञानमपि नास्ति प्रत्युत तद्विरोध्यज्ञानमप्यस्तीति नञोऽर्थद्वयप्रतीत्या ज्ञप्तिरूपज्ञानविरोध्येवाज्ञानं प्रतीयते । न तु ज्ञानकरणचक्षुरादिविरोधिभूतमज्ञानमित्यर्थः । **न तर्हीति ।।** सत्याज्ञानोपादानकत्वा-दित्यर्थः । **न व्याप्तिरिति ।।** ज्ञानं मिथ्याभूताज्ञाननिवर्तकमिति व्याप्तिर्नास्तीत्यर्थः । ननु शुक्तिज्ञाननिवर्त्याज्ञाने व्याप्तिरस्तीति चेत् तत्राह ।। **शुक्तिज्ञानेति ।।** तदेवोपपादयति ।। **न हीति ।।** इदानीं निवृत्तिशब्दार्थं दूषयति ।। **एवमिति ।। विरोध इति ।।** अज्ञानस्य तत्कार्यस्य वा विनाश्यत्वेन मिथ्यात्वसाधने विनाश्यत्वस्य मिथ्यात्वाभावेनैव व्याप्तत्वात् हेतोर्विरुद्धत्वं स्यादित्यर्थः । तदेवोपपादयति । **लोक इति ।।** इदं रजतमित्यादिस्थले इत्यर्थः । **ज्ञानेति ।।** नेदं रजतमित्यादिबाधकज्ञानेत्यर्थः । तथा च यत् ज्ञानविनाश्यं न तत् मिथ्या यथा शुक्त्यज्ञानम् । एतावन्तं कालं शुक्त्यज्ञानमासीदिति तस्य सत्यत्वानु-भवात् । यन्मिथ्या न तत् ज्ञानविनाश्यं यथा रूप्यमिति व्याप्तेरनुभवसिद्धत्वेन त्वदीयानु-मानस्य विरुद्धत्वमिति भावः ।

ननु यन्मिथ्या न तत् ज्ञाननिवर्त्यमित्यत्रापि विरुद्धत्वमेव । मिथ्याभूतस्यापि रूप्यस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वानुभवादित्यत आह ।। **न हीति ।। असिद्धिरिति ।।** तथात्वेऽज्ञानस्य तत्कार्यस्य वा प्रपञ्चस्यासत्त्वप्राप्त्या एतादृशज्ञाननिवर्त्यत्वं स्वरूपासिद्धमित्यर्थः । एतादृश-ज्ञाननिवर्त्यत्वाङ्गीकारे श्रुतिस्मृतिसूत्रविरोधश्च स्यात् । तत्र ज्ञानेनाज्ञानादिरूपबन्धध्वंस-स्यैवोक्तेरित्याह ।। **क्षीयन्त इत्यादिना ।।** तस्मादेव सत्यस्यैव ज्ञानेन निवृत्त्युपपत्तेर्ज्ञान-

(न्यायामृतप्रकाशः)

निवर्त्यत्वान्यथाऽनुपपत्त्या न मिथ्यात्वसिद्धिरित्युक्तम् । अत्र विवरणकारोक्तं दूषणमाशङ्क्य निराकरोति ।। **अत्र यदुक्तं विवरण इत्यादिना ।। विषयेणेति** ।। ज्ञानविषयेणेत्यर्थः । आश्रयेण ज्ञानाश्रयेण । **तद्गतपीतिमेति** ।। ज्ञानविषयभूतविशिष्टद्रव्यसम्बन्धित्वात् पीतरूपस्येति भावः ।

ननु रूपस्य व्याप्यवृत्तितानियमेनैकदा रूपद्वयासमवेशान्नीलरूपवति कत्यं पीतरूपं यस्य निवृत्तिरापाद्यत इत्यत आह ।। **चित्रावयविनीति** ।। यद्यपि चित्ररूपस्यातिरिक्तत्वपक्षे नेदमापादनं सम्भवति । तथापि नानारूपसमाहारश्चित्रमिति मतानुसारेणेदमिति सम्प्रदायविदः । **आत्मेति** ।। धर्मादीनां ज्ञानाश्रयीभूतात्मसम्बन्धित्वादिति भावः । **देहात्मेति** ।। देहात्मसम्बन्धस्य संयोगस्य द्विष्ठत्वेन ज्ञानविषयीभूतशरीरतदाश्रयीभूतात्मसम्बन्धित्वादिति भावः । प्रतिबन्द्योत्तरं प्रतिजानीते ।। **अत्र ब्रूम इति** । ज्ञानेनाज्ञानस्य निवृत्तिः किं विषयेण सम्बद्धस्योताश्रयेणोतोभाभ्यां वा । तथा ज्ञानेनारोपितस्य कस्यचिन्निवृत्तिः किं विषयेण सम्बद्धस्योताश्रयेणोतोभाभ्यामिति विकल्पं हृदि निधायोभयत्रापि नाद्यावित्याह ।। **ज्ञानेनेत्यादिना** ।। अयमर्थः– न तावत् ज्ञानेन स्वविषयसम्बद्धस्याज्ञानस्य निवृत्तिः । तथात्वेऽयं मैत्र इति मैत्रविषयकं ज्ञानं चैत्रस्य भवति । तेन ज्ञानेन तद्विषयभूतमैत्रनिष्ठघटाज्ञानस्यापि निवृत्तिः स्यात् । नापि ज्ञानेन स्वविषयसम्बद्धारोपितस्य निवृत्तिः । तथात्वे इदं रजतमित्यत्रेदमंशज्ञानमात्रेण तद्विषयशुक्त्यारोपितरूप्यस्यापि निवृत्तिः स्यात् । न हीदमंशज्ञानं रूप्यनिवर्तकमिति । उभयत्रापि न द्वितीयावित्याह ।। **नापीति** ।। अयमर्थः । न तावत् ज्ञानेन स्वाश्रयेण सम्बद्धाज्ञाननिवृत्तिर्वक्तुं युक्ता । तथात्वे चैत्रस्यायं घट इति घटविषयकज्ञानेन स्वाश्रयचैत्रनिष्ठपटाज्ञानस्यापि निवृत्त्यापत्तेः । नापि ज्ञानेन स्वाश्रयसम्बद्धस्यारोपितस्य निवृत्तिः । तथात्वेऽयं घट इति चैत्रस्य घटज्ञानं यत् भवति तेनात्मन्यारोपितं यद्देहतादात्म्यं तदपि निवर्तेत । तादात्म्यसम्बन्धस्य देहात्मोभयसम्बन्धित्वेन घटज्ञानाश्रयीभूतचैत्रात्मसम्बन्धित्वादिति ।। उभयत्रापि न तृतीयावित्याह **नापीति** ।। न तावत् ज्ञानेन स्वविषयाश्रयोभय सम्बद्धाज्ञानस्य निवृत्तिः । तथात्वेऽयं मैत्र इति मैत्रविषयकं यच्चैत्राश्रितं ज्ञानं तत् मैत्रविषयकत्वात् चैत्राधिकरणकत्वाच्च मैत्रचैत्रोभयसम्बन्धि भवति । तेन मैत्रस्य चैत्रविषयकं यदज्ञानमस्ति तस्यापि निवृत्तिः स्यात् ।

(न्यायामृतप्रकाशः)

कुतः? मैत्रनिष्ठस्य चैत्राज्ञानस्य चैत्रप्रतियोगिकत्वेन मैत्राधिकरणकत्वेन च चैत्रमैत्रोभय-सम्बन्धित्वात् । नापि ज्ञानेन स्वविषयाश्रयोभयसम्बद्धस्य कस्यचिदारोपितस्य निवृत्तिः । तथात्वेऽयं देह इति देहविषयकं यत् ज्ञानम् आत्मनो भवति तद्देहविषयकतया आत्माधि-करणकतया च देहात्मोभयसम्बन्धि भवति तेनारोपितदेहात्मतादात्म्यस्यापि निवृत्तिः स्यात् । कुतः? अध्यस्तस्य तादात्म्यस्य देहात्मोभयसम्बन्धित्वादिति । उक्तदोषपरिहारं शङ्कते । **नन्विति** ।। ज्ञानेनाज्ञानमात्रस्य निवृत्तिरिति नोच्यते । किं नाम ज्ञानेन समानाश्रय-विषयकाज्ञानस्य निवृत्तिरित्युच्यते । एवं च न पूर्वोक्ता दोषाः । मैत्रनिष्ठघटविषयकाज्ञानस्य चैत्रनिष्ठमैत्रविषयकज्ञानसमानाश्रयविषयकत्वाभावान्न तेन तस्य निवृत्तिः तथा चैत्रीयपटा-ज्ञानस्यापि न चैत्रीयघटज्ञानसमानविषयकत्वमिति न तेनापि तस्य निवृत्तिः । तथा मैत्रनिष्ठचैत्रविषयकाज्ञानस्यापि न चैत्रनिष्ठमैत्रविषयकज्ञानेन समानाश्रयविषयकत्वमिति न तेनापि तस्य निवृत्तिरिति ।। तथा ज्ञानेनारोपितस्य कीदृशस्य निवृत्तिरिति विकल्प्य दूषणावकाशोऽपि नास्ति । तत्र स्वतन्त्रनियमस्यानङ्गीकारात् । किं नाम? ज्ञानेनाज्ञाने निवृत्ते तत्कार्यं स्वयमेव विनश्यतीत्यङ्गीकारादित्याह । **निवृत्ते चेति । शङ्खे श्वेतत्वानु-मित्येति** । शङ्खः श्वेतः शङ्खत्वादित्यनुमित्येति भावः । **तदीयस्येति** । चैत्रीयस्येति भावः । तथा च श्वेतत्वानुमिति रूपज्ञाने चैत्रस्य सत्यपि तत्समानाश्रयविषयकचैत्राज्ञाना-निवृत्तेः तत्साक्षात्कारप्रमारूपविशेषदर्शनस्यैव तदज्ञानकार्यसाक्षात्कारभ्रमनिवर्तकत्वात् । तदनिवृत्त्यैव तत्कार्यशङ्खारोपितपैत्यस्याप्यनिवृत्त्योक्तनियमस्य व्यभिचार इत्याशयः । **ऐक्येति** ।। ग्रीवास्थमेवेदं दर्पणे प्रतीयमानं मुखमित्यैक्यसाक्षात्कारेणेत्यर्थः । तथा च तेनैक्याज्ञानानिवृत्तेस्तदनिवृत्यैव तत्कार्यभेदभ्रमस्याप्यनिवृत्त्योक्तनियमोऽसन्निति भावः । श्वेतत्वानुमित्यैक्यसाक्षात्कारेण च श्वैत्याज्ञानैक्याज्ञानयोरपि निवृत्तिरङ्गीक्रियत इति न व्यभिचार इति चेत्तत्राह । **श्वेतत्वेति** ।। **अज्ञानेति** ।। श्वैत्याज्ञानेत्यर्थः । उपलक्षण-मेतत् । बिम्बप्रतिबिम्बयोरैक्यसाक्षात्कारेऽपि ऐक्याज्ञाननिवृत्तौ तत्कार्यभेदभ्रमानुवृत्तिर्न स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् ।

ननु श्वेतत्वानुमित्यादिना श्वैत्याद्यज्ञाननिवृत्तावपि तत्कार्यपैत्यादिभ्रमानुवृत्तिर्युक्ता । सोपाधिकभ्रमत्वादित्यत आह । **भ्रमस्येति** ।। **उपादानेति** ।। न ह्युपादाननिवृत्त्यनन्तरं

(न्यायामृतप्रकाशः)

कार्यानुवृत्तिरावयोर्मते दृष्टेति भावः । ननु दोषाभावसहकृतज्ञानं स्वसमानाश्रयविषयका-ज्ञाननिवर्तकमिति नियमाङ्गीकारान्नोक्तव्यभिचार इत्यत आह ।। **ज्ञानस्येति ।। निवर्तन इति ।।** सहकार्यन्तरापेक्षा तत्र नास्तीति भावः । **अनपेक्षणादिति ।।** दोषाभावरूप-सहकार्यनपेक्षणादित्यर्थः । यदि दोषाभावापेक्षाऽङ्गीक्रियत इति परो ब्रूयात् तदा दूषणान्तर-माह ।। **किञ्चेति ।। भविष्यदिति ।।** इदानीं साक्षात्कृतो यो घटः तद्विषयक एव यो भावी साक्षात्कारः तन्निवर्त्या याऽविद्या तन्निवृत्त्यापत्तेरित्यर्थः । तथा च दोषाभाव-सहकृतस्य समानाश्रयविषयकाज्ञाननिवर्तकत्वाङ्गीकारे दोषाभावसहकृतेदानीन्तनघटसाक्षात्कार रूपज्ञानेन तत्समानाश्रयविषयकभविष्यद्घटसाक्षात्कारनिवर्त्याज्ञानस्यापि निवृत्तिः स्यात् । अस्त्विति चेत् । तर्हि सकृद्घटसाक्षात्कारानन्तरं सर्वदा तदापरोक्ष्यं स्यात् । पुनः कदाचित् कालान्तरे तदपरोक्षज्ञानाभावो न स्यादिति भावः । किं चेत्युक्तदोषपरिहारं शङ्कते ।। **नन्विति ।।** घटादिज्ञानमज्ञाननिवर्तकमेव न भवति यावन्ति ज्ञानानि तावन्त्यज्ञाना-नीत्यनङ्गीकारेणाज्ञस्यैकत्वात् । तस्य च घटज्ञानेन निवृत्तौ सद्यो मोक्षः स्यात् । किञ्च ज्ञानं समानाश्रयविषयकाज्ञाननिवर्तकमित्युच्यते । न हि घटज्ञानसमानविषयकघटाज्ञानम् । ज्ञानस्य घटविषयकत्वेऽपि अज्ञानस्य घटविषयकतायाः मयाऽनङ्गीकारात् । घटस्या-प्रकाशस्वरूपत्वेन तत्र प्रकाशप्रसक्तेरेवाभावेन प्राप्तप्रकाशप्रतिबन्धरूपाज्ञानकृत्याभावात् । अतश्चैत्रस्येदानीन्तनेनेत्याद्युक्तदूषणानवकाश इत्याशङ्कते । **नन्विति ।।** जडानावरकत्वात् जडविषये आवरकत्वाभावात् । **दृष्टानुसारादिति ।।** घटादिज्ञानस्याज्ञानानिवर्तकत्वे ज्ञान-स्याज्ञाननिवर्तकत्वे दृष्टान्ताभावात् ब्रह्मज्ञानस्याप्यज्ञानानिवर्तकत्वप्राप्त्या तन्निवर्त्यत्वेन बन्धस्याज्ञानमयत्वरूपं मिथ्यात्वं न सिद्ध्येदित्यर्थः । ज्ञाननिवर्त्यस्य मिथ्यात्वं प्रकारान्तरेण शङ्कते ।। **नन्विति ।।** ज्ञानविरोधित्वाच्च मिथ्यात्वमिति भावः । **न वा मिथ्यात्वमिति ।।** ज्ञानविरोधित्वेन मिथ्यात्वं कल्पनीयमिति भावः ।

ननु ज्ञाननिवर्त्यस्य भ्रमस्य मिथ्यात्वं दृष्टम् । अतो बन्धस्यापि तेन मिथ्यात्वमेव साक्षात् साध्यते । अतो नोक्तदोष इति चेत् । तत्र वक्तव्यम् – भ्रान्तिशब्देन भाव-व्युत्पत्त्या भ्रमरूपज्ञानमेव विवक्षितम्? उत कर्मव्युत्पत्त्या तद्विषय इति विकल्प्याद्ये दोषमाह ।। **न हीति ।।** अन्यथा भ्रम आसीदिति अनुभवविरोधादिति भावः । द्वितीये

(न्यायामृतप्रकाशः)

दोषमाह ।। **मिथ्याभूतस्येति** ।। **असंमतमिति** ।। मन्मते तस्यात्यन्तासत्त्वेन नित्य-निवृत्ततया ध्वंसप्रतियोगित्वरूपज्ञाननिवर्त्यत्वासंमतेरित्यर्थः । ज्ञानस्याज्ञाननिवृत्तिद्वारा तत्कार्यनिवर्तकत्वाङ्गीकारे चरमसाक्षात्कारानन्तरमज्ञानस्य निवर्तनेऽपि भिक्षाटनादिप्रवृत्त्य-न्यथाऽनुपपत्त्याऽविद्यालेशावस्थानं कैश्चिदङ्गीकृतम् । कैश्चिदज्ञानसंस्कारसद्भावः । कैश्चित् प्रारब्धकर्मादिकम् । तस्य सर्वस्यापि निवृत्तिः स्यात् । ज्ञानेनाज्ञानस्य निवृत्तत्त्वेन तल्लेशा-देरवस्थानायोगादित्याह ।। **अपि चेति** ।। तत्रैवं त्वयोत्तरितव्यं तन्ममापि सममित्याह ।। **तस्मादिति** ।। तर्ह्यज्ञानसंस्कारादेरपि ज्ञानविरोधित्वान्निवृत्तिरस्त्विति चेत् तत्राह ।। **कार्येति** ।। कार्योन्नेयधर्माणां यथाकार्यमुन्नयनात् प्रकृते भिक्षाटनादिकार्येणाविद्यालेशादेरपि ज्ञानविरोध एव नास्तीति वक्तव्यमिति भावः । **सममिति** ।। तथा च ज्ञानेन निवृत्तौ ज्ञानविरोधस्यैव प्रयोजकत्वात् प्रकाशेनान्धकारस्येव सत्यस्यापि बन्धस्य ब्रह्मज्ञानेन निवृत्ति-रस्तु विरोधादित्येवाङ्गीकार्यम् । अतो न तदन्यथाऽनुपपत्त्या मिथ्यात्वमिति सिद्धमिति भावः । **प्रसादादेवेति** ।। न ज्ञानादित्यर्थः । तर्हि ज्ञानं व्यर्थमापन्नमित्यत आह ।। **ज्ञानं त्विति** ।। ननु तर्हि 'दृष्ट्वैव' इति श्रुतिविरोधः । तत्र ज्ञानव्यतिरिक्तस्य मोक्षहेतुता-निरासादित्यत आह । **दृष्ट्वैवेति** ।। **प्रसाद इति** ।। 'यथा दृष्ट्या' इत्यत्र दर्शनेन प्रसादो लभ्यते इति भावः । तथा च प्रसादेनैव मुच्यते नापरेणेत्यन्ययोग योगव्यवच्छेदोऽभिप्रेत इत्याशयः ।

न्यायकल्पलता

।। **श्रीहरिर्जयति** ।। ननु 'तरति शोकमात्मवित्' 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्व-संशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे' इत्यादिश्रुतिबोधितज्ञाननिवर्त्यत्वा-न्यथानुपपत्तिर्बन्धमिथ्यात्वे प्रमाणम् । सत्यत्वे ब्रह्मवदनिवर्त्यत्वापत्तेः । तथाहि शुक्ति-रूप्यरज्जुसर्पादौ ज्ञाननिवर्त्यतावच्छेदकं न तावद्रूप्यत्वादिकमननुगमात् । किन्तु सर्वानुगत-मिथ्यात्वमेवाज्ञानकल्पितत्वापरपर्यायमवच्छेदकम् । एवं ज्ञानस्यापि तन्निवर्तकत्वे न श्रुत्त्यादिविषयत्वमवच्छेदकमननुगमात् । किन्तु सर्वानुगतमधिष्ठानप्रमात्वमेवास्थेयम् । तथा च यत्र ज्ञानस्याधिष्ठानप्रमात्वेन निवर्तकता तत्र मिथ्यात्वेनैव निवर्त्यतेति नियमः सिद्ध्यति । एतादृशनियमानभ्युपगमे चानन्तनियमकल्पनागौरवरूपो बाधकस्तर्कः । तथा हि

(न्यायकल्पलता)

यन्निष्ठा यदाकारा प्रमारूपाऽन्तःकरणवृत्तिरुदेति तन्निष्ठं तदाकारमज्ञानं नाशयतीति नियमस्य सिद्धत्वात् । उपादाननाशस्य चोपादेयनिवर्तकत्वाच्छुक्त्यादिज्ञानेन तत्तदाकाराज्ञाननाशे तदुपादेयानां रजतादीनां निवृत्तिरौचित्यावर्जितैवेति नियमान्तराकल्पनेन लाघवमनुकूलस्तर्कोऽस्मत्पक्षे । अन्यथा ज्ञाननिवर्त्यत्वानुपपत्तिरुक्तैवेत्येतन्निराकरोति ।। **नापीति** ।। **मिथ्याभूतस्यैवेति** ।। यतोऽयं न नियमोऽतो मिथ्यात्वं न ज्ञाननिवर्त्यतावच्छेदकं मानाभावात् । शुक्तिरूप्यादेर्ज्ञानिवर्त्यत्वाननुभवेनोक्तयुक्तेरसिद्धेः । श्रुतिस्तु ब्रह्मज्ञानं संसारनिवर्तकमित्याचक्षाणा भवदभिमतावच्छेदकं नान्वेषयतीति भावः ।

नन्वस्तु ज्ञाननिवर्त्यत्वमात्रेण मिथ्यात्वमित्यत आह ।। **ज्ञानमात्रेणेति** ।। **ईश्वरेति** ।। ननु घटादिनिवृत्तेरुपादानशून्यतया उपादानाद्यगोचरमीश्वरज्ञानं न तत्र हेतुरिति चेन्न । कर्तृत्वनिविष्टज्ञानस्योपादानगोचरतया हेतुत्वेऽपि सर्वकार्यहेतोस्तस्य तन्नियमाभावात् । ईश्वरेच्छया सर्वं भवतीत्यापृथग्जनमनुभवेनेच्छावत् ज्ञानस्यापि कार्यमात्रनिमित्तत्वात् । ध्वंसस्याभावत्वानुभवेन भावत्वसाधनस्य बाधिततया तस्यानुपादानकत्वासिद्धेश्च । जन्यभावत्वस्यैव विनाश्यताप्रयोजकत्वात् ।। **प्रत्यभिज्ञानेति** ।। अनित्यात्मविशेषगुणत्वेन धर्मादिवत्संस्कारस्य प्रत्यभिज्ञारूपफलनाश्यत्वावसायादित्यर्थः । अग्निचित् चयनाख्यकर्मकर्ता । तथा च प्रागभावादिषु व्यभिचारात् ज्ञाननिवर्त्यत्वमात्रं न मिथ्यात्वप्रयोजकमित्यर्थः। साक्षात्वगर्भोक्तव्याप्तौ तावन्न व्यभिचार इति शङ्कते ।। **नन्विति** ।। **अज्ञानेति** ।। सत्वज्ञानेत्यर्थः । नन्वज्ञाननिवृत्तिः पक्षेऽपि समेत्यत उक्तम् ।। **अदृष्टेति** ।।

ननु सेतुदर्शनानन्तरमेव पापनिवृतौ बाधकाभावेनादृष्टकल्पने मानाभाव इत्यत उक्तम् ।। **साक्षादिति** ।। प्रागभावादिष्वपि प्रतियोगित्वादिना ज्ञानं निवर्तकमतस्तत्रापि न व्यभिचार इत्यर्थः ।। **ध्यानमिति** ।। ध्यानं तु ज्ञानभिन्नं मनोवृत्यन्तरं तवाभिमतमतो ज्ञाननिवर्त्यत्वमसिद्धं प्रपञ्चे इत्यर्थः ।। **तस्येति** ।। क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मना विशते देव एकः । तस्याभिध्यानाद्योजनात् तत्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति श्वेताश्वतरश्रुतेरित्यर्थः । त्रिगुणात्मकं प्रधानं क्षरम् । उपचयापचयवत् । अमृतक्षरं श्रीतत्वम् । द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव चैति गीतोक्तेः । हरोऽघनाशनः । एकः मुख्यः देवः परमात्मा । क्षरात्मानौ प्रधानजीवौ । ईशते नियच्छति । अन्तर्यामित्वेनेति शेषः । ईश

(न्यायकल्पलता)

ऐश्वर्ये । विकरणस्य शपो लुगभावश्छान्दसत्वात् । तत्त्वभावेन निरन्तरं तस्मिन्मनोयोजना-तन्निदिध्यासनादन्ते तदपरोक्षज्ञानरूपनिर्णये सति तस्याभिध्यानात्प्रसादात् विश्वस्य सम्पूर्णोपायस्याधिकारिणो बन्धकमायानिवृतिर्भवतीति । ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपापैरिति पूर्ववाक्यात् । ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिरित्युत्तरवाक्याच्च । तथा च तवेव मम नाश्रुत-कल्पनेति भावः ।

ननु निवर्त्यातिरिक्तानपेक्षज्ञानजन्यध्वंसप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वम् । पापे तु नैवमिति शङ्कते ।। **नन्विति** ।। **किन्त्विति** ।। परिषदुपस्थानादिपूर्वकव्रतकलापविशिष्टं छत्रपादुकादि-वर्जनस्वदोषोद्घोषणादिसहितं सेतुदर्शनं तथा । अन्यथा तत्रत्यम्लेच्छादीनामपि ततस्त-न्निवृत्यापत्तेरित्यर्थः । 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः' 'तदा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः' 'अथ मर्त्योऽमृतो भवति' इति श्रुतेः प्रपञ्चनिवृतौ प्रसन्नेश्वरकालादेर्हेतुत्वादिहाप्युक्तस्यासिद्धिरिति दोषे सत्येव दोषान्तरमाह ।। **इहापीति** ।। गुरुमुखोच्चारणानूच्चारणानध्यायपरिपालन-गुरुसेवादिनियमपूर्वकाध्ययनमपेक्षितमिति भावेनोक्तम् ।। **नियमाधीतेति** ।। **नियमादीति** ।। श्रवणादिनियमस्य प्रयोजनत्वेन कल्प्यमानं यद्दृष्टमदृष्टं वा तत्सहितमित्यर्थः । आदिपदेन प्रबलप्रारब्धकर्मनिवृत्तिः । वेदान्तव्यावर्त्यमाह ।। **भाषेति** ।। भाषाप्रबन्धो भाषाकवित्वम् । अधीतव्यावर्त्यमाह ।। **अनधीतेति** ।। पुस्तकादिपठितवेदान्तेनेत्यर्थः ।। **अधीतेति** ।। नियमं विनेति शेषः । तेन ब्रह्मज्ञानेन ।

ननु ज्ञानस्य स्वप्रागभावनिवर्तन इवाज्ञाननिवर्तनेऽपि नान्यापेक्षा । तदुक्तं वार्तिके 'प्रत्यग्याथात्म्यधीरेव प्रत्यगज्ञानहानिकृत् । सा च स्वोत्पत्तितो नान्यत् ध्वान्तध्वस्ताव-पेक्षते' इतीत्यत आह ।। **अन्यथेति** ।। अज्ञाननिवृत्तेर्दुरितनिवृत्यसाध्यत्व इत्यर्थः ।। **वैय्यर्थ्यमिति** ।। ननु श्रवणादिनियमादेर्यज्ञादिनिवर्त्यजिज्ञासाप्रतिबन्धककल्मषातिरिक्त-ब्रह्मनिर्णयप्रतिबन्धककल्मषनिवृत्तिद्वारेण ब्रह्मज्ञान एवोपयोगोऽतो न वैय्यर्थ्यमिति चेन्न । अवघातजन्यवैतुष्यान्यापूर्वस्येव श्रवणादिजन्यब्रह्मज्ञानान्याज्ञाननिवृतेरेव नियमादृष्टसाध्य-त्वौचित्यात् ।। **जीवन्मुक्तस्येति** ।। ब्रह्मापरोक्षज्ञानिन इत्यर्थः । ननु मम रीत्या रूप्य-निवर्तकशुक्तिज्ञानेऽज्ञानसमानविषयकप्रमात्वेन तन्निवर्तकत्वात्तेनैव रूपेण ब्रह्मज्ञानस्य प्रपञ्च-निवर्तकत्वकल्पनात्तन्निवर्त्यस्य प्रपञ्चस्य स्वनिवर्तकज्ञानसमानविषयकाज्ञानोपादानकत्वं

(न्यायकल्पलता)

सिद्ध्यतीत्याशङ्कामभ्युच्चयवादेनापाकरोति ।। **किञ्चेति** ।। लेकेऽक्लृप्तेनापि ब्रह्मज्ञानत्वेन ब्रह्मज्ञानस्य प्रपञ्चनिवर्तकत्वमस्तु श्रुतिबलादित्यर्थः । ननु यागादेः श्रुतस्वर्गसाधनत्वोपपत्तयेऽपूर्वमिव बन्धस्य श्रुतज्ञाननिवर्त्यत्वोपपत्तये मिथ्यात्वं कल्प्यत इत्यत उक्तम् ।। **सत्यस्येति** ।। यागवत् प्रकृतेऽनुपपत्त्यभावात् सत्यस्यापि दुरितवत् ज्ञानान्निवृत्त्युपपत्तेरित्यर्थः । एतेन निरुक्तावच्छेदकानादरं सूचयति ।

ननु दृष्टत्याग एव विपक्षे बाधक इत्यत आह ।। **अन्यथेति** ।। श्रुतिज्ञानाद्ब्रह्मज्ञानवैलक्षण्यस्य सिद्धत्वात् वैधर्म्योपपादनमिदम् । न तु वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानमित्यर्थः । अत एवेदं वैधर्म्यसमजातिरिति परास्तम् । भाषाप्रबन्धादिजन्येनासम्भावनादिप्रतिबद्धेन वेदान्तजन्येनापि ब्रह्मज्ञानेनाज्ञानानिवृत्तेरुक्तावच्छेदकस्य व्यभिचारेण वेदान्तविचारजन्यस्य विजातीयस्य ज्ञानस्य प्रपञ्चनिवर्तकत्वमुपेयमित्याह ।। **अपि चेति** ।। **नियमादिति** ।। अज्ञानसमानविषयकप्रमानिवर्त्यत्वेन स्वनिवर्तकप्रमासमानविषयकाज्ञानोपादानकत्वसिद्धिरस्त्विति शेषः ।। **सत्यतैवेति** ।। रूप्यसाधारणरूपेण ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावादिति भावः । एतेन शुक्तिब्रह्मज्ञानयोः सर्वसुकृतासाध्यत्वतत्साध्यत्ववर्णनं वैधर्म्यसमजातिरिति निरस्तम् । अवच्छेदकभेदोक्त्या प्रपञ्चे मिथ्यात्वापादकाभावस्योक्तत्वात् ।

अत्रेदमालोचनीयम् । अज्ञानसमानविषयकप्रमानिवर्त्यत्वेऽपि रूप्यादेस्तन्निवर्तकप्रमाया अज्ञानसमानविषयत्वमायाति । न तु रूप्यादेरज्ञानोपादानकत्वम् । अज्ञाने व्यभिचारात् । अन्धकारोपादानाज्ञानानिवर्तकस्यापि प्रकाशस्य तन्निवर्तकत्ववदुपपतेश्च । विरोधस्य फलबलकल्प्यत्वादिति ।

ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य मिथ्यात्वं विनाऽनुपपत्तिरूपव्याप्त्यभावं वक्तुं संस्कारानिवर्त्यत्वमुपाधिमाह ।। **अपि चेति** ।। उपाधेः साध्येनान्वयव्याप्तिं दर्शयितुं कल्पित इत्यादि । अप्रयोजकत्वनिरासकव्यतिरेकव्याप्तिप्रदर्शनाय संस्कारसापेक्षेत्यादि । उपाधेः स्वव्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षोत्थापनसामर्थ्यं वक्तुं श्रवणादीत्यादि । ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य मिथ्यात्वव्यभिचारमप्याह ।। **किञ्चेति** ।। एवं चाज्ञान एव व्यभिचार इति भावेनोक्तम् ।। **अज्ञानमपीति** ।। निवृत्तिनिवर्त्ययोः समानसत्ताकत्वनियमोऽसिद्धः । शुक्तिरूप्यतन्निवृत्योर्भिन्नसताकत्वेन तत्र व्यभिचारादित्याशङ्क्य परिहरति ।। **प्रातिभासिकस्येति** ।। प्रकारान्तरेणाज्ञानमुपपादयति

(न्यायकल्पलता)

।। **किञ्चाज्ञानेति** ।। प्रकृते चाविद्यारूपदोषस्यापि स्वाधिष्ठानेन ब्रह्मणा समसत्ताकत्वं स्यादित्युक्तम् ।। **दोषेति** ।।

नन्वज्ञानेऽपि ज्ञाननिवर्त्यत्वेन मिथ्यात्वमनुमीयतेऽतो न तत्र व्यभिचार इत्यत आह ।। **किञ्चेति** ।। **श्रुतिबलादिति** ।। तथा चाप्रयोजकत्वान्नाज्ञाने मिथ्यात्वानुमानमिति भावः ।। **सत्यस्यापीति** ।। अज्ञानस्येति शेषः । ज्ञानं ज्ञप्तिस्तत्करणं वेति विकल्पं हृदि निधायाद्ये ज्ञानत्वाज्ञाननिवर्तकत्वयोः सामानाधिकरण्याभावाद्यज्ज्ञानं तदज्ञाननिवर्तकमिति न व्याप्ति-सम्भव इत्याह ।। **किञ्चेति** ।। **अज्ञप्तित्वादिति** ।। तथा चोभयथापि दोष इत्यर्थः । समाधातुं शङ्कते ।। **वृत्तीति** ।। दूषयति ।। **न मुक्ताविति** ।। वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यस्य मुक्तावभावादित्यर्थः । मुक्तावानन्दाज्ञानं च स्यादित्यपि बोध्यम् ।। **साक्षीति** ।। उक्त-रूपस्याज्ञाननिवर्तकस्य सुखादावभावादित्यर्थः । सुखादौ ज्ञप्त्यभावश्च स्यात् । वृत्तिप्रति-बिम्बितचैतन्यरूपज्ञप्तेरेव तत्र भावादित्यपि ज्ञेयम् ।। **एतेनेति** ।। चैतन्यमात्रस्याविद्या-रूपबन्धानिवर्तकत्वेनेत्यर्थः । चैतन्यमात्रस्याज्ञाननिवर्तकत्वे दोषमाह ।। **मोक्ष इति** ।। मुक्त्यानन्दे सुखादौ च चैतन्यमात्रप्रकाश्ये तन्मात्रस्य ज्ञाप्तित्वेन ज्ञप्तेश्चाज्ञाननिवर्तकतया मुक्तानन्दस्येदानीं प्रकाशापातादित्यर्थः । द्वितीयं पक्षं निषेधति ।। **ज्ञानकारणं चेदिति** ।। **न जानामीति** ।। अज्ञानस्य ज्ञानकरणेन विरोधोऽपि नास्त्यतो न ज्ञानकरणमज्ञान-निवर्तकमित्यर्थः ।। **एवमिति** ।। अज्ञानस्य सत्यत्वे विश्वमिथ्यात्वासिद्धिः । मिथ्यात्वे तु न व्याप्तिसम्प्रतिपत्तिरित्यर्थः । अज्ञानस्य सत्यत्वमुपपादयति ।। **न हीति** ।। **एवं यदीति** ।। निवृत्तिर्नाम ध्वंसश्चेत्तर्हि विश्वमिथ्यात्वासिद्धिः । मिथ्यात्वध्वंसत्वयोः परस्पर-विरहव्याप्यत्वादित्याह ।। तदेत्यादिना ।। **निषेध इति** ।। अत्यन्ताभाव इत्यर्थः ।। **असिद्धिरिति** ।। साधकप्रमाणभावात् । उक्तमर्थमुपपादयति ।। **क्षीयन्ते चेति** ।। **तदधि-गम इति** ।। तस्य ब्रह्मणोऽधिगमेऽपरोक्षज्ञाने सति तदुत्तरकालं करिष्यमाणस्य पापस्या-श्लेषोऽसम्बन्धः । ज्ञानात्पूर्वं कृतस्य पापस्य विनाशः । तद्यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त इत्यादौ तद्यथैषीकातूलमग्नौ प्रोतमित्यादौ च श्रुतौ तथा व्यपदेशादिति सूत्रार्थः ।

विवरणोक्तं दूषयितुमनुवदति ।। **अत्रेति** ।। अर्थानुवादोऽयं विवरणं तु चित्रावयविनि नीलविशिष्टद्रव्यज्ञानं स्वविषयं वा स्वविषयसमवेतरसादिकं वा विरोधिनं वा पीतिमादिगुणं न

(न्यायकल्पलता)

निवर्तयति । स्वविषयानवबोध एव केवलस्तेन निवर्त्यत इति । स्वाश्रयगतं वस्तु ज्ञानेन निवर्तत इति चेन्न । घटादिज्ञानेनात्मगतधर्माधर्मादिगुणानिवृत्तेः । न चाश्रयविषयोभय-सम्बन्धिवस्तुज्ञानेन निवर्तते । आत्मनः शरीरविषयज्ञानेन देहात्मसम्बन्धाद्यनिवृत्तेरिति । तदा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त इत्यादिश्रुतिबलात्सत्यस्य बन्धस्य ब्रह्मज्ञानेन निवृत्तिर्भवतु किं सर्वस्याप्यनर्थस्याविद्यानिमित्तत्वप्रदर्शनपरेणाध्यासभाष्येणेत्याशङ्क्य न तावत् श्रुतिबलात्सत्य-स्य ज्ञानेन निवृत्तिः । वस्तुतः सतो ज्ञाननिवर्त्यत्वासम्भवात् मायात्मकबन्धस्य ज्ञान-निवर्त्यत्वं श्रुत्यर्थः । इतरथा दृष्टविरोधाच्छ्रुतिप्रामाण्यं न स्यात् । तस्माच्छ्रुतिप्रामाण्य-सिद्ध्यर्थं दृष्टबलाद्ब्रह्मज्ञानेन पारमार्थिकानर्थनिवृत्तिरिति वक्तव्यम् । तत्र त्रेधा विकल्प-नीयमित्याह ।। **ज्ञानेनेति** ।। ब्रह्मज्ञानेनेत्यर्थः ।। **सत्यस्येति** ।। बन्धस्येति शेषः । विषयसम्बन्धस्त्वनर्थो विनियन्तृत्वादिः । आश्रयसम्बन्धस्तु नियम्यत्वादिः । उभयसम्बन्ध-स्तु कर्तृत्वादिरिति विकल्पार्थः । आद्येपीदमालोचनीयम् । नियन्तृत्वसर्वज्ञत्वादिविशिष्ट-विषयमात्मज्ञाननिवर्तकमुत केवलम् । तत्र नाद्यः सङ्गच्छते । व्यभिचारादित्याह ।। **चित्रेति** ।। ज्ञानेनेत्यपरं नीलादेरिति शेषः । तस्यानिवृत्तेरिति शेषः । चित्रावयविनि नीलविशिष्टद्रव्यज्ञानेन नीलादेरनिवृत्तेरित्यर्थः । केवलमात्मविषयं ज्ञानं विषयगतनियन्तृत्वा-द्यनर्थनिवर्तकमित्यत्रापि व्यभिचारमाह ।। **तद्गतेति** ।। तद्गतस्य रसादेरनिवृत्तेरिति सम्बन्धः । नीलज्ञानस्य न रसादिनिवर्तकत्वं अविरोधात् । केवलं विरुद्धात्मविषयं तु विषयसम्बन्धिनं तु तद्विरोधिनं निवर्तयतीत्याशङ्क्य तत्रापि व्यभिचारमाह ।। **तद्गतपीतिमादेरिति** ।। विरोधिन इति शेषः ।

ननु चित्राख्यरूपस्यैकत्वात्तत्र नीलरूपाद्यभावात्कथं चित्रावयविनो नीलवैशिष्ट्यमुच्यते । अत्र केचित् । चित्रावयव्यारम्भकनीलविशिष्टज्ञानमित्यर्थः । न चैवं चित्रावयविनीति पद-वैय्यर्थ्यम् । नीलज्ञानस्य स्वविषयनिवर्तकत्वे चित्रावयविन एवानुपपत्तिरिति प्रदर्शनार्थत्वा-दित्याहुः । तन्न । नीलावयविनि पीतिमादेरभावेन तद्गतपीतिमादेरित्यस्यासङ्गत्यापत्तेः । अन्ये तु चित्रावयव्यारम्भकपीतावयवे नीलोऽयमासीदिति ज्ञानं नीलज्ञानमिह विवक्षितम् । न चैतज्ज्ञानं वर्तमानं पीतं निवर्तयति । न च वर्तमानविषयज्ञानमेव स्वविषयविरोधि-निवर्तकमिति वाच्यम् । पारमार्थिकप्रपञ्चवादिनस्तत्काले तदसम्भवेन निष्प्रपञ्चब्रह्मज्ञानस्य

(न्यायकल्पलता)

प्रपञ्चनिवृत्तेः पूर्वं वर्तमानप्रपञ्चाभावविषयत्वासम्भवेन ततः प्रपञ्चनिवृत्यसम्भवादित्याहुः । तदपि न । चित्रावयविनीत्यस्यास्वारस्यापत्तेः । अपरे तु नानारूपसमाहार एव चित्रम् । तथैव प्रतीतेः । कारणे चित्राभावेन कार्ये चित्रायोगाच्च । शुक्लादिरूपस्य समानजातीयरूपारम्भकत्वनियमात् । नानारूपवदवयवारब्धद्रव्यरूपस्याव्याप्यवृत्तित्वं चानुभवबलात् स्वीकर्तव्यम् । अभावान्तरे गुणान्तरे चादृष्टस्यापि तस्य संयोगे तदभावे च दर्शनबलेनाभ्युपगमात् । एकस्यैव संयोगात्यन्ताभावस्य व्याप्याव्याप्यवृत्तित्वाभ्युपगमे किमपराद्धं रूपेणेत्याहुः । तदप्ययुक्तम् । नानारूपसमाहारस्य चित्रत्वे नीलधवलारुणेषु पटेषु कर्बुरार्थकचित्रप्रत्ययापत्तेः । नीलपीतादिषु मिथः संसृष्टेष्वनारब्धद्रव्येष्वपि कर्बुरप्रत्ययस्तु द्रव्यान्तरोत्पादावभिमानात् । तस्मान्नीलादिवच्चित्रमपि रूपान्तरमेव । एकं चित्ररूपमित्यनुभवात् । न चायं भ्रमः । बाधकाभावात् ।

नन्ववयवगतेन नीलगुणेन नीलो गुणः कार्ये जननीयः । पीतगुणेन च पीतो जननीयः । एकं तु कथमनेकैर्जननीयमिति गुणविरोधादनारम्भो बाधक इति चेन्न । विजातीयरूपासहकृतस्यैव नीलादेर्नीलाद्यारम्भकतया गुणविरोधाभावात् । चित्रशब्दो नानावर्णवचनः । किन्तु शुक्लत्वादिवच्चित्रत्वमप्येकरूपवृत्तिजातिरिति यथा शुक्लमिति शुक्लजातीयं तथा चित्रमिति चित्रजातीयं व्याप्यवृत्त्येव । तस्माच्चित्रावयविनि नीलविशिष्टज्ञानमित्येतदनुपपन्नमेव । तदेतद्बौद्धधिक्कारे स्पष्टम् । तर्हि जीवगतनियम्यादिप्रपञ्चनिवृत्तौ तत्सापेक्षनियन्तृत्वादेरपीश्वरगतप्रपञ्चो निवर्तत इति द्वितीयः पक्षोऽस्त्वित्याशङ्क्य व्यभिचारान्नायं पक्षः साधुरित्याह ।। **न द्वितीय इति** ।। तृतीयं दूषयति ।। **न तृतीय इति** ।। उपसंहरति ।। **इतीति** ।। इतिशब्दो हेतौ । यतो विशिष्टं केवलं वाऽत्मज्ञानमाश्रयविषयोभयसम्बन्धिपारमार्थिकानर्थनिवर्तकं ज्ञानत्वादित्यत्र दृष्टान्ताभावः । ज्ञानेनाध्यस्तं निवर्तत इत्यत्र दृष्टान्तसद्भावः । अतो ज्ाननिवर्त्यत्वान्यथानुपपत्या बन्धस्याध्यस्तत्वमास्थेयमिति पूर्वपक्षार्थः । समाधत्ते ।। **तत्रेति** ।। विकल्पानुपपत्याऽरोपितस्यापि निवृत्तिर्न सम्भवतीत्याह ।। **ज्ञानेनेत्यादिना** ।।

वैषम्यमिति शङ्कते ।। **नन्विति** ।। तत्र ज्ञानमात्रमज्ञाननिवर्तकमुत तदपरोक्षज्ञानमिति विकल्प्याद्यं निरस्यति ।। **चैत्रस्येति** ।। द्वितीयमपि दूषयति ।। **त्वन्मत इति** ।। विपक्षे बाधकमाह ।। **श्वेतत्वेति** ।। **भ्रमस्येति** ।। शङ्खे पीतत्वारोपस्येत्यर्थः । दोषान्तरमभ्यु-

(न्यायकल्पलता)

च्चिनोति ।। **किञ्चेति** ।। एकाज्ञानमतेन शङ्कते ।। **नन्विति** ।। घटज्ञानस्य तदज्ञानानिवर्तकत्वे जलार्थिनो घटानयने प्रवृत्तिर्न स्यात् । शुक्त्यज्ञानानिवृत्तौ तत्राध्यस्तरूप्यनिवृत्तिश्च न स्यादिति दूषणे सत्येव दूषणान्तरमाह ।। **तर्हीति** ।। घटादिज्ञानस्याज्ञानानिवर्तकत्वे ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वे दृष्टान्ताभावात् ब्रह्मज्ञानस्य बन्धनिवर्तकत्वेन बन्धस्याज्ञानमयत्वं न स्यादित्यर्थः । अदृष्टकल्पनं परिहर्तुं शङ्कते ।। **ननु ज्ञानेति** ।। आगतोऽसि न्यायमार्गे इत्याह ।। **तर्हि बन्धस्येति** ।। अध्यस्तं ज्ञानेन निवर्तत इत्युक्तम् । तदप्यस्मदुक्तविस्मरणविजृम्भितमित्याह ।। **मिथ्याभूतस्येति** ।। चशब्दस्तत्रोक्तदूषणसमुच्चयार्थः । ब्रह्मज्ञानेनाविद्यानिवृतौ परमते जीवन्मुक्तिरपि न सिद्ध्येदित्याह ।। **अपि चेति** ।। उपसंहरति ।। **तस्मादिति** ।। **त्वयापीति** ।। उक्तं च विवरणे कथं पुनर्लोके सहाज्ञानेनाध्यासस्य तत्वज्ञानान्निवृत्तेरप्रतिपत्तौ ब्रह्मज्ञानात्सहाज्ञानेनाध्यासस्य निवृत्तिर्दृष्टद्वारेण कल्प्यत इति । नैष दोषः । तत्त्वावभासविरोधिनोऽग्रहणमिथ्याज्ञानादेस्तत्वज्ञानेन निवृत्तिदर्शनादिहापि तत्वावभासविरोधितयैव भावरूपाज्ञानादेः कल्प्यमानत्वात्तस्य ब्रह्मज्ञानान्निवृत्तेरुपपत्तेरिति ।। **सममेतदिति** ।। प्रकाशेनान्धकारस्येव सत्यस्य बन्धस्य ब्रह्मज्ञानान्निवृत्तिर्विरोधादित्येवाङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः ।

एवं श्रुत्यनुगृहीतयुक्त्या परमतमपाकृत्य तत्वविन्मतमाह ।। **वस्तुतस्त्विति** ।। नारायणोऽसौ परमो विचिन्त्यो मुमुक्षुभिः कर्मपाशादमुष्मादित्युदाहृतश्रुतिशेषः । नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वामिति श्रुतेश्च । इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेदिति स्मृतेः । प्रथमं श्रुत्यर्थनिर्णायकेतिहाससारभूतां गीतामुदाहरति ।। **मत्प्रसादादिति** ।।

"मद्भक्तिं लभते पराम् ।
भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्वतः ।
ततो मां तत्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ।।"

इत्यधिकारिसम्बन्धिचरमसाधनमुक्त्वा दातृसम्बन्धिसाधनमुच्यते–

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः ।
मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ।

(न्यायकल्पलता)

एवं सर्वाधिकारिसाधारण्येनोक्त्वोत्तमाधिकारिणं प्रत्युपदिशति

चेतसा सर्वकर्माणि मयि सन्यस्य मत्परः ।
बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ।
मच्चितः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।।

इति पूर्वं ग्राह्यम् । अनेनोत्तरमपि वाक्यं गृह्यते ।

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।
तत्प्रसादात्परां शन्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ।। इति ।

उक्तमर्थमनुव्याख्यानोक्त्या द्रढयति ।। **तदुक्तमिति** ।। सर्वान्परो माययाऽयं सिनीते दृष्ट्वैव तं मुच्यते नापरेणेति श्रौतमवधारणं कर्तृसम्बन्धिकर्मादिसाधनेषु दर्शनस्यैव प्राधान्य-ज्ञापनार्थम् । दर्शनशब्देन तदन्तर्णीता (तद्घटिता) भक्तिरेव गृह्यते । ज्ञानपूर्वः परः स्नेहो नित्यो भक्तिरितीर्यत इति वचनात् । प्रकारान्तरेणापि विरोधं परिहरति ।। **दृष्ट्वैवेति** ।। पुराणमपि संवादयति ।। **उक्तं हीति** ।। **एवमिति** ।। जीवजडात्मकप्रपञ्चवैलक्षण्येन स्वस्मिन्ज्ञाते सतीत्यर्थः । अनितीत्यनः । सर्वचेष्टको मुख्यवायुः । अन्तर्णीतण्यर्थादन-चेष्टायामिति धातोः पचादित्वादच्प्रत्ययः । तस्यादिरनादिः । स प्राणमसृजतेति श्रुतेः । अन्यथा प्रागभावाप्रतियोगित्वस्याकारणकत्वस्यापि प्रकृत्यादिसाधारण्याद्विशेषणमनर्थकं स्यात् । पुरुषाभ्यां क्षराक्षराभ्यामुत्तमः पुरुषोत्तमः । पञ्चमीति योगविभागात्समासः । यस्मात्क्षर-मतीतोऽहमित्यादिगीतोक्तेः । अच्युतो यो गुणैर्नित्यमेवाखिलैः प्रच्युतोऽशेषदोषैः सदा पूर्तित इति भगवत्पादोक्तेरच्युतः ।।

श्रीवनमालिमिश्रविरचितम्

न्यायामृतसौगन्ध्यम्

नापि ज्ञाननिवर्त्यत्वान्यथानुपपत्तिस्तत्र मानम् । न हि ज्ञानमज्ञानस्यैव मिथ्याभूतस्यैव वा निवर्तकमिति नियमः । ईश्वरज्ञानेन घटादेश्च सेतुदर्शनादिना ब्रह्महत्यादेः सुहृद्दर्शनेन दुःखादेरग्निचित्कपिलादिदर्शनेन दुरितादिनिवृत्तेर्दशनात् । न चेश्वरज्ञानं उपादानप्रत्यक्षतयैव

(न्यायामृतसौगन्ध्यम्)

कार्यमात्रे कारणमिति निरुपादानके ध्वंसे न तत्कारणम् । उपादानपदेन समवायाभावीय-विशेषणतान्यतरसम्बन्धेन कार्याश्रयस्योक्तत्वात् । अन्यथा प्रलयं प्रतीश्वरज्ञानस्य हेतुत्वानुपपत्तेः । ननु न सेतुदर्शनमात्रस्य दुरितनाशकत्वं तत्रत्यम्लेच्छानामपि दुरितनाशप्रसङ्गात् । किन्तु छत्रपादुकादिवर्जनदोषोद्घोषणदूरगामित्वभिक्षाभोज्यत्वादिनियमविशिष्टस्य ज्ञानस्येति चेन्न । तत्रत्यम्लेच्छानामपि यत्किञ्चिदुरितनाशसम्भवात् । देवतागङ्गागुर्वादिदर्शनात् सन्निहितासन्निहितसाधारणदुरितनाशस्य घण्टाघोषत्वात् । विजातीयदुरितनाशं प्रति सेतुदर्शनत्वेनैव हेतुत्वं नियमपूर्वकदर्शनेन तु निःशेषदुरितनाशः । अन्यथा वासनारूपेण स्थितिसम्भवात् । किं च लोकेषु शुक्त्यादिप्रमा पापनाशनिरपेक्षैवाज्ञानकार्यनिवर्तिकेति कल्पितस्योक्तनिरपेक्षप्रमानिवर्त्यत्वव्याप्यत्वात् । तदभावात्प्रपञ्चे कल्पितत्वाभावसिद्धिः ।

यत्त्वधिष्ठानप्रमात्वेन निवर्तकत्वं शुक्त्यादावात्मनि च ज्ञानयोस्तुल्यम् । शुक्त्यादिज्ञानं प्रति काचादिदोष आत्मज्ञानं प्रति तु पापविशेषः प्रतिबन्धकः । तयोर्वैधर्म्यमात्रं अप्रयोजकम् । अन्यथा काचादीनां मिथो वैधर्म्यमपि दोषः स्यात् । अतः उक्तव्याप्यत्वमेवासिद्धमिति । तन्न । प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वसिद्धेः प्राक् भ्रमविषयरूपाधिष्ठानज्ञाननिवर्त्यत्वासिद्धेः । तथा चान्योन्याश्रयः । ज्ञानत्वेनैव निवेशे तु दूरगमनादेरश्रद्धादिदोषापसरण एवोपयोगेन सेतुदर्शनस्यापि ज्ञानत्वेनैव हि दुरितनिवर्तकत्वमिति तद्वदेवामिथ्यात्वोपपत्तेः ।

एतेन सेत्वादिदर्शनमज्ञाननिवृत्तिद्वारेणादृष्टद्वारेण वा तन्निनिवर्तकम् । साक्षान्निवर्तकत्वेऽपि न ज्ञानत्वेन किं तु विहितक्रियात्वेन उक्तनियमविशिष्टत्वेन चेति निरस्तम् । इहापि हि न ब्रह्मज्ञानमात्रं निवर्तकं तस्य त्वन्मते सर्वदैव सत्वात् । किंतु नियमाधीतवेदान्तश्रवणादिजन्यनियमादृष्टविशिष्टम् । भाषाप्रबन्धजन्येन प्रतिबद्धेन तेन तदनिवृत्तेः । अन्यथा वेदान्ताध्ययनस्य श्रवणादिनियमस्यासम्भवनादिनिवर्तकमननादेश्च वैय्यर्थ्यं स्यात् । किं च लोकेऽदृष्टत्वेऽपि विपक्षे बाधकाभावाच्छ्रुतिबलात्सत्यस्यैव बन्धस्य निवृत्तिः स्यात् । अन्यथा लोकेऽधिष्ठानतत्त्वे साक्षात्कृते कर्मवशादपि निरुपाधिकभ्रमाननुवृत्तेः जीवन्मुक्तिदशायां कर्मवशादनुवृत्तजगतः सत्यतैव स्यात् । किं च लोके कल्पितस्य नित्यनैमित्तिककर्मसाध्यान्तःकरणशुद्ध्यजन्यज्ञाननिवर्त्यत्वनियमात् तज्जन्यज्ञाननिवर्त्यस्य प्रपञ्चस्य सत्यतैव स्यात् । किञ्च लोके निवृत्तिनिवर्त्ययोः समसत्ताकत्वनियमादज्ञाननिवृत्तिवदेवाज्ञानमपि तात्त्विकं स्यात् । प्रातिभासिकस्य रूप्यस्य प्रध्वंसो व्यावहारिकश्चेत्तयोर्विरोधो न स्यात् ।

(न्यायामृतसौगन्ध्यम्)

किं चाज्ञानाज्ञेययोः दोषाधिष्ठानयोश्च समानसत्ताकत्वनियमात् ब्रह्मवदज्ञानमपि सत्यं स्यात् । किं च ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमित्यत्र ज्ञानं यदि ज्ञप्तिस्तदाऽसिद्धिः । त्वन्मते ज्ञप्तिरूपचैतन्यस्य बन्धानिवर्तकत्वात् । तन्निवर्तकवृत्तेरज्ञप्तित्वात् । न च वृत्ति-प्रतिबिम्बितचैतन्यं ज्ञाप्तिः सा च तन्निवर्तिकेति वाच्यम् । तस्याः ब्रह्माविषयकत्वेन तद्विषयकाज्ञाननिवर्तकत्वासम्भवात् । तस्य जडस्याध्यासिकसम्बन्धासम्भवेन तद्विषयका-ज्ञानानिवर्तकत्वाच्च । 'तरति शोकमात्मवित्' 'तदा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः' 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे' इत्यादि-श्रुतयः 'तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्' इत्यादिसूत्राणि च सत्यस्यैव बन्धस्य ज्ञानेन नाशं वदन्ति । न तु त्वदभिमतविश्वोपादानाज्ञानस्य । वस्तुतस्तु ईश्वर-प्रसादादेव बन्धनिवृत्तिः 'यस्य प्रसादात्परमार्तिरूपादस्मात्संसारान्मुच्यते नापरेण' इत्यादि-श्रुतेः 'मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम्' इत्यादिस्मृतेश्च । ज्ञानं च प्रसादहेतुः 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः' इति स्मृतेः । उक्तं च 'यथा दृष्ट्या प्रसन्नस्सन् राजा बन्धापनोदकृत् । एवं दृष्टस्स भगवान् कुर्याद्बन्धविभेदनम्' इति । उक्तं च वैष्णवे 'एवं ज्ञाते तु भगवाननादिः पुरुषोत्तमः । प्रसीदत्यच्युतस्तस्मिन् प्रसन्ने क्लेशसंक्षयः' इति ।

यत्तु अधिष्ठानप्रामात्वेन मिथ्यानिवर्तकत्वं लोके क्लृप्तम् । तरति शोकमात्म-विदित्यादेरिति । तदयुक्तम् । न हि ज्ञानं प्रसादहेतुत्वेन लोके क्लृप्तं किं तु सेवा । तथा च यस्य प्रसादादित्यादेरीश्वरसेवाजन्यप्रसादो ज्ञानद्वारा मोक्षप्रयोजक इत्यर्थः । यस्य देवे परा भक्तिरित्यादिश्रुतेः । यथा दृष्ट्येत्यादेस्तु प्रसन्नो राजा पश्चाद्दृष्टो यथा मोचकस्तथेशः । न हि राजा बद्धं प्रति दृष्टिमात्रेण प्रसन्नः प्रत्युत सापराधं बद्धं प्रति भूयो निग्राहकः । तमेवेत्यादिश्रुत्या शुद्धात्मज्ञानस्य सर्वद्वैतनिवर्तकत्वेन प्रसादहेतुत्वासम्भवाच्च । दृष्ट्वैवेत्यादेः सर्वत्र विष्णुरूपदर्शनस्यैव प्रतीतेः प्रसादाश्रवणाच्च । ज्ञात्वेत्यादौ ज्ञानं न तत्वदर्शनरूपं किन्तु समत्वरूपं, 'यतितव्यं समत्वे च निर्वाणमपि चेच्छता । देवा मनुष्याः पशवः पक्षिवृक्षसरीसृपाः । रूपमेतदनन्तस्य विष्णोर्भिन्नमिव स्थितम् । एतद्विजानता सर्वं जगत् स्थावरजङ्गमम् । द्रष्टव्यमात्मवद्विष्णुर्यतोऽयं विश्वरूपधृक् ॥' इति पूर्ववाक्यात् । अत एवात्मतुल्यत्वस्य रागद्वेषविषयत्वायोग्यत्वरूपस्य ज्ञानं तत्फलमुक्तम् । अत एव च 'सर्वत्र

(न्यायामृतसौगन्ध्यम्)

दैत्याः समतामुपेत्य समत्वमाराधनमच्युतस्य । तस्मिन् प्रसन्ने किमिहास्त्यलभ्यं धर्मार्थकामैरलमल्पकास्ते । समाश्रिताद्ब्रह्मतरोरनन्तान्निस्संशयं प्राप्स्यथ वै महत्फलमि'त्यत्र तत्रैव समत्वरूपाराधनजन्यप्रसादस्य तर्वाश्रयणदृष्टान्तेन परम्परया मोक्षप्रयोजकत्वमिति ।

तन्न । ब्रह्मणोऽधिष्ठानत्वासिद्धेः । तरणस्य नाशावाचकत्वात् । लक्षणाया आधुनिकत्वात् । ''यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः'' इत्यादिना प्रसादस्य मोक्षहेतुतायाः सिद्धत्वात् । न हि परैस्तद्यथार्थस्वरूपानभिज्ञैर्बहुधाऽराधितोऽपि महाजनस्तत्र महाप्रसादं करोति । किं तु भक्तिपूर्वकयथास्वरूपज्ञं प्रत्येव हि प्रसीदति । अवान्तरप्रसादस्य ज्ञानहेतुत्वेऽपि मत्प्रसादादवाप्नोतीत्याद्युक्तमहाप्रसादस्य साक्षात्कारणत्वात् । यस्येत्यस्य भक्त्याऽवान्तरप्रसादस्तेन यथास्वरूपज्ञानं तेन महाप्रसादस्तेन मोक्ष इत्यर्थः । यमेष इत्याद्यनुरोधात् । दृष्ट्वेत्यादेः सेवादिनाऽवान्तरप्रसादस्तद्युक्तो दृष्टो राजा महाप्रसन्नः सन् मोचयतीत्यर्थात् । तमेवेत्यादेः तं विदित्वैवेत्यन्वये हि मोक्षे ज्ञानायोगो व्यवच्छिद्यते । यथाश्रुतान्वये तु तस्यैव ज्ञानं मोक्षहेतुरित्यन्यज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वं व्यवच्छिद्यते इत्यर्थमाहावधारणेत्यादिना इति । द्वैतनिवर्तकता बोधस्य ते दुराशामात्रत्वात् । तच्छब्देनानन्तगुणविशिष्टस्यैवोपस्थापनात् । सर्वत्र विष्णुरूपताबोधकपदाभावात् । अश्रूयमाणोऽपि प्रसादो यमेष इत्यादिमानबलात्कल्प्यतेऽन्तर्यामितया ज्ञाप्यतेऽनेनेति रूपं भिन्नमि व स्वातन्त्र्येण ज्ञापकं भिन्नमिव आत्मा यथा प्रियो दृश्यते तथाऽसौ द्रष्टव्यः । 'यथा देहे तथा देवे'त्याद्यभियुक्तव्यवहारात् । विश्वरूपधृक् अन्तर्यामितया धर्त्ता इत्यर्थः । रागायोग्यत्वज्ञानस्य भगवति काप्यनुक्तत्वात् । अतः पूर्ववाक्यमविरुद्धमेव नः । अनन्तादिति तरोरपि विशेषणं तेन कल्पतरुर्लभ्यते । अत एव न हीत्यादि मन्दोक्तिरपावृता । न हि कल्पवृक्षस्य लोष्ठादिव्यापारोऽपेक्ष्यते ।

यत्तु ज्ञानेन सत्यस्य निवृत्तिश्चेत्कीदृशस्य ज्ञाननाश्यत्वनियमः ? किं ज्ञानस्याश्रयेण अथ विषयेण अथोभाभ्यां सम्बद्धस्य । नाद्यः । आत्मज्ञानेनाहमित्याकारेण धर्माधर्मानाशात् । न द्वितीयः । नीलपीतावयविनो नीलत्वेन ज्ञानात् पीतिमाद्यनिवृत्तेः । न तृतीयः । देहज्ञानेन देहात्मतादात्म्यानिवृत्तेरिति । तन्न । ज्ञानस्यारोपितस्य वा कस्य निवृत्तिः ? न तावदाश्रयेण सम्बद्धस्य । चैत्रस्य घटज्ञानेन तदीयपटाज्ञानस्यात्मन्यारोपितस्य देहतादात्म्यस्य चानिवृत्तेः । नापि विषयेण सम्बन्धस्य । चैत्रनिष्ठमैत्रविषयकज्ञानेन

(न्यायामृतसौगन्ध्यम्)

मैत्रघटविषयकाज्ञानस्य इदमंशज्ञानेन तत्रारोपितरूप्यस्य वाऽनिवृतेः । नाप्युभाभ्यां सम्बद्धस्य । चैत्रनिष्ठमैत्रविषयकज्ञानेन मैत्रनिष्ठचैत्रविषयकाज्ञानस्यात्मनिष्ठदेहविषयकज्ञानेन देहात्मतादात्म्यादेश्चानिवृत्तेरिति तवापि दोषसाम्यात् ।

यत्तु मिथ्याभूतस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वपक्षे तु ज्ञानतत्समानाश्रयसमानविषयकाज्ञानस्यैव निवृत्तिस्तया चाज्ञानप्रयुक्तस्यैव निवृत्तिरिति विवरणोक्तम् । तन्न । अज्ञानप्रयुक्तस्य ज्ञान-निवर्त्यत्वाभावेऽपि मिथ्यात्वानुपपत्तेरिति दिक् ।

।। इति ज्ञाननिवर्त्यत्वान्यथानुपपत्तिभङ्गः ।।

५१. सत्यस्य सत्य इति श्रुता(श्रौता)र्थापत्तिप्रमाणभङ्गः

नापि "प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्" इति श्रुतार्थापत्तिस्तत्र मानम् । राजराजः, देवदेवः, मन्मथमन्मथः, "पवित्राणां पवित्रं यो मङ्गलानां च मङ्गलम्" ("प्राणस्य प्राणः" "चक्षुषश्चक्षुः" "श्रोत्रस्य श्रोत्रम्") इत्यादौ राजत्वदेवत्वादीनामिव प्राणादिसत्यत्वस्य ज्ञानाबाध्यत्वे सत्येवापकृष्टत्वमात्रेण तदुपपत्तेः । नापि "सत्यं ज्ञानम्" इत्यादौ ब्रह्मणः सत्यत्वलक्षणोक्त्य-न्यथानुपपत्तिर्मानम् । छान्दोग्ये (८/३/५) (बृहदारण्यके इति कण्टकोद्धार-पाठः) "तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति तानि ह वा एतानि त्रीण्यक्षराणि सत् ति यमिति तद्यत् सत् तदमृतम्, अथ यत्ति तन्मर्त्यम्, अथ यद्यं तेनोभे यच्छति" इति मुक्तामुक्तनियन्तृत्वं सत्यत्वमित्युक्तेः ।

सत्ये प्रतिष्ठितः कृष्णः सत्यमस्मिन् प्रतिष्ठितम् ।
सत्तासत्ते च गोविन्दस्तस्मात् सत्यं सतां मतः ।।

इति भारतोक्तेश्च । न च रूढ्यर्थं श्रौतयोगत्यागः । "यदाजिमीयुस्तदा-ज्यानामाज्यत्वम्" इत्यादाविव निरवकाशश्रौतयोगबाधायोगात् । शास्त्रस्था वेति न्यायेनासति बाधके वेदे वैदिकार्थस्यैव ग्राह्यत्वाच्च । उक्तं च वार्तिके–

(न्यायामृतम्)

"गौणं लाक्षणिकं वाऽपि वाक्यभेदेन वा स्वयम् ।
वेदोऽयमाश्रयत्यर्थं को नु तं प्रतिकूलयेत् ।।" इति ।

किञ्च "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इत्यत्र "सैषाऽनन्दस्य" इत्यादिश्रुत्युक्त-मानुषाद्यानन्दव्यावृत्तापरिच्छिन्नानन्दत्ववदिहापि अन्यव्यावृत्तमनन्याधीनसत्यत्वं लक्षणमस्तु । नापि "विमुक्तश्च विमुच्यते" इति श्रुतार्थापत्तिर्मानम् । सज्जनस्यासत्सङ्गाद्दौर्जन्यस्य ताम्रद्रवत्वादिवत् सत्यत्वेऽपि "सज्जनः सज्जनो जातः" इतिवत् संसारस्य सत्यत्वेऽपि अस्वाभाविकत्वेन तदुपपत्तेः । भारते–

"उभे सत्ये क्षत्रियाद्यप्रवृत्ते मोहो मृत्युः सम्मतोऽयं कवीनाम् ।
प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि तथाऽप्रमादादमृतत्वं ब्रवीमि ।।" इति ।

संसारः सत्योऽप्यज्ञानाधीन इत्युक्तेः । एवमन्यदपि योज्यमिति सत्यमेव जगदिति ।

न्यायामृततरङ्गिणी

ननु बृहदारण्यके "तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यम्", इति "प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्" इति । अन्यत्रापि बृहदारण्यके "अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यम्" इति "प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्" इति ब्रह्मणि सत्यस्य सत्यमिति नामनिर्वचनेनान्यस्य ब्रह्मसत्तातोऽपकृष्टा सत्ता प्रतीयत इत्यत आह ।। **नापीति** ।। **एष सत्यमिति** ।। एष आत्मा । सत्यं सत्यः ।। **लक्षणोक्तीति** ।। "ब्रह्म-विदाप्नोति परम्" इति सूत्ररूपे वाक्ये उद्दिष्टस्य ब्रह्मणः "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यनेन लक्षणान्युच्यन्ते । तत्र ब्रह्मणोऽन्यस्य सत्यत्वे तत्रैव तल्लक्षणातिव्याप्तिः स्यादित्यर्थः । नात्र सत्यशब्देनाबाध्यत्वरूपसत्यत्वं ब्रह्मलक्षणत्वेनाभिमतम् । किन्तु सर्वनियन्तृत्वम् । तच्च प्रपञ्चसत्यत्वेऽपि न तत्रातिव्याप्तमित्याशयेन दहर-प्रकरणे छन्दोगोपनिषदि विद्यमानं सत्यशब्दनिर्वचनवाक्यं पठति ।। **तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति तानि ह वा एतानीत्यादि** ।। हशब्दद्वयं च

(न्यायामृततरङ्गिणी)

उभयत्र प्रसिद्धिद्योतनाय । उक्तं च सत्यशब्दस्यावयवत्रयवत्त्वं बृहदारण्यके – ''ते देवाः सत्यमेवोपासते तदेतदक्षरं सत्यमिति स इत्येकमक्षरं तीत्येकमक्षरम्'' इति । अत्र क्वचित् बृहदारण्यक इति पठित्वा तस्य ह वा एतस्येति वाक्यलेखनं तत्तु लेखकप्रमादात् । **सत्तासत्ते** मुक्तामुक्तौ गोविन्दाधीनौ ।

रथकारादिशब्दे रूढ्यर्थं योगत्यागवदिहापि तथा स्यादित्यत आह ।। **श्रौतेति** ।। सत्यपदान्वाख्यानलब्ध इत्यर्थः ।। **यदाजिमीयुरिति** ।। यदाजिमायन्निति छन्दोगानां पाठः । अन्यादृशस्त्वयुक्तः । एतच्च प्राक् प्रपञ्चितम् ।। **शास्त्रस्था वेति** ।। शास्त्रस्था वा त्तन्निमित्तत्वादिति जैमिनिसूत्रस्य सन्दिग्धार्थके शास्त्रे शास्त्रान्तरस्था प्रसिद्धिर्ग्राह्या । शास्त्रार्थनिर्णयस्य शास्त्राधीनत्वादित्यर्थः । यथा यवमयश्चरुर्भवतीत्यत्र यवशब्देन प्रियङ्ग्वादिकं वा दीर्घशूको वेति संशये पृथक्जनप्रसिद्ध्या प्रियङ्ग्वादीति प्राप्ते ''यदान्या ओषधयो म्लायन्तेऽथ ते मोदमानास्तिष्ठन्ति'' इति अन्यौषधिम्लानिकालेऽपि मोदमानानां दीर्घशूकानामेव यवशब्देन ग्रहणं तद्वदित्यर्थः । नन्वेवं घटादौ सत्यशब्दो न स्यात् । श्रौतयोगस्याभावादित्यत आह ।। **वेद इति** ।। यथा श्येनेन यजेतेति विहितयागे सामानाधिकरण्याच्छ्येननामकत्वेन प्रसिद्धेऽनेक-शक्तिकल्पनाभयाच्छ्येनशब्दस्य तद्वाचकभावानभ्युपगमेऽपि ''यथा वै श्येनो निपत्यादत्त एवमयं द्विषन्तं भ्रातृव्यं निपत्यादत्ते'' इत्यर्थवादावगतनिपत्यादायकत्व-सादृश्येन पक्षिजात्योपमितगौणत्वद्वारेण वाऽऽप्तप्रसिद्धिः श्येनशब्दः पुनरितरेषु यागेषु धर्मातिदेशाय समानमितरच्छ्येनेनेति प्रयुज्यमानो गौणोऽपि क्लृप्तत्वाद्यागविषय-त्वेनैवावसीयते, लोके तु श्येनत्वजात्यां रूढ्या पक्षिपरः, तथा लक्षणाद्युक्तौ रूढियोगाभ्यां सत्यादिशब्दा ब्रह्माभिदधति लोके रूढिमात्रेण तद्व्यवहार इति न दोषः । प्रत्युताबाध्यस्वरूपभिन्ने घटादौ त्वन्मत एव सत्यशब्दो न स्यादिति भावः ।

ननु धर्मातिदेशादिव्यवहारसिद्ध्यर्थं केनचिद् गुणयोगेन श्येनशब्दस्य याग-विशेषनामत्वाङ्गीकरणमर्थवत् । इह तु सत्यशब्दस्य रूढित्यागेन योगाङ्गीकारे न विशेषहेतुरस्तीत्याशङ्कां स्मृतिपादीयवार्तिकसम्मत्या परिहरति ।। **उक्तं चेति** ।। **गौणं** योगादिना लब्धम् । यथा श्येनशब्दस्य यागादिः ।। **लाक्षणिकमिति** ।।

(न्यायामृततरङ्गिणी)

पुरोडाशानलं कुर्वित्यादौ पुरोडाशशब्दस्य धानाः करम्भः पुरोडाशः परीवापः पयस्येति सवनीयहविःपञ्चकं लाक्षणिकोऽर्थः । अश्ववालः प्रस्तर इत्यादौ कुशानामश्ववालशब्दवाच्यत्वं तेषां प्रस्तरकार्ये विधानमिति वाक्यभेदोऽपि वेदाङ्गीकृतत्वान्न दोष इत्यर्थः । उक्तं चात्रैव वार्तिके । अथापि गौणशब्दत्वं तथापि बलवत्तरम् । स्वतन्त्रस्य हि वेदस्य गौणत्वं न विचार्यते ।। इति । तस्माच्छास्त्रमतैवैका प्रतिपत्तिर्बलीयसी । न समा मुक्तकाचारैर्विप्रकृष्टैः ससङ्करैरिति च ।। **भारत इति** ।। सनत्सुजाते "यदिदं शृणोमि मृत्युर्हि नास्तीति तवोपदेशम् । देवासुरा अचरन् ब्रह्मचर्यममृत्यवे तत्कतरन्नु सत्यम् ।" हे सनत्सुजात मृत्युर्नास्तीति तवोपदेशं शृणोमि देवासुराः पुनः अमृत्यवे मृत्योरभावाय ब्रह्मचर्यमाचरन्निति मृत्योः सत्त्वमवगम्यते । न ह्यविद्यमानस्य मिथ्याभूतस्य वा निवृत्तये ब्रह्मचरणं सम्भवति । तथा च मृत्युरस्ति नास्तीत्येतयोः पक्षयोः कतरत् सत्यमिति धृतराष्ट्रेण सनत्सुजातं प्रति पृष्टे उभे सत्ये इत्यादि धृतराष्ट्रं प्रति सनत्सुजातवाक्यम् । हे क्षत्रियाद्य मृत्युस्तदभावश्चेत्युभे अपि सत्ये एव प्रवृत्ते । तयोर्मध्ये मृत्युः संसारमोह इति सनत्सुजातवाक्यस्यार्थः ।

न्यायामृतकण्टकोद्धारः

ननु तथापि प्राणा वै सत्यमिति श्रुतौ सत्यस्य सत्यत्वमुच्यते । यद्युभयोः सत्यत्वं समानं तर्हि तस्य सत्त्वात् सत्यत्वोक्तिः वृथैव स्यादिति पूर्वसत्यत्वमौपचारिकं नास्तीति गम्यते इति सत्यसत्यत्वोक्त्यन्यथानुपपत्त्या मिथ्यात्वं सिद्ध्यतीत्यत आह ।। **नापीति** ।। तथा चोत्कृष्टत्वमात्रेण सत्यसत्यत्वोक्तिरुपपन्नेति भावः ।। **नापि सत्यमिति** ।। इतरव्यावृत्तस्यैव लक्षणत्वादितरस्य सत्त्वाभावः सिद्ध्यतीति भावः । सत्यं ज्ञानमित्यत्र न सत्यशब्दस्य रूढोऽर्थो गृह्यते, किन्तु श्रौतो यौगिकोऽर्थोऽतस्तस्यानतिप्रसक्तत्वाल्लक्षणत्वमुपपद्यत इत्याह ।। **बृहदारण्यक इति** ।। ननूत्सर्गप्राप्तो रूढोऽर्थो न त्याज्य इत्यत आह ।। **सत्य इति** ।। भारते प्रपञ्चस्य बहुवारं सत्त्वोक्तेः सत्त्वस्य प्रपञ्चे साधारणत्वेन लक्षणत्वायोगान्न रूढार्थपरिग्रह इति भावः । अत्र सत्तासत्ते चेति न मूलपाठः । सत्यासत्येत्याकरपाठः ।

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

ननु रूढेर्योगापहारकत्वस्य पङ्कजादौ दृष्टत्वात्प्रकृतेऽपि रूढार्थं गृहीत्वा तस्य लक्षणत्वार्थं प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमेवाङ्गीकर्तव्यम् । भारते सत्वोक्तिस्तु व्यावहारिकसत्वपराऽस्त्वित्याशङ्क्य निषेधति ।। **न चेति** ।। एवं च योगस्यापि निरवकाशत्वेन प्रबलत्वात् रूढ्या बाधो, न वा भारतवचनस्य व्यावहारिकपरत्वम् । अन्यथा चित्राज्याधिकरणेऽप्याज्यशब्दस्य रूढार्थपरिग्रहः स्यादिति भावः । आज्याधिकरणं शास्त्रस्था वेति न्यायश्च प्रागेव समर्थित इति न पुनः प्रयतितव्यम् । रूढ्यनङ्गीकारे मुख्यार्थपरिग्रहापत्तिरिति शङ्का भट्टवार्तिकसंमत्या परिहरति ।। **उक्तं चेति** ।। एवं च यदा रूढादिपरित्यागेन सर्वथा मुख्यलाक्षणिकादिपरिग्रहस्तदा रूढत्यागेन यौगिकपरिग्रहे न किमप्यनिष्टमिति भावः ।

अस्तु रूढार्थपरिग्रहस्तथापि नानिष्टमित्याह ।। **किञ्चेति** ।। **नापीति** ।। अत्र विमुक्तश्चेत्युक्त्या मिथ्यात्वं गम्यते । सत्यं चेद्विमुक्तत्वं न स्यात् । निगडादिबन्धयुक्ते तदप्रयोगादिति भावः ।। **अस्वाभाविकत्वेनेति** ।। तथा च विमुक्तत्वस्यान्यथाप्युपपत्तेर्न तेन मिथ्यात्वसिद्धिरिति भावः ।। **उभे सत्य इति** ।। क्षत्रियेतरस्य विद्धीति मूलपाठः । प्रमादं संसारम् । तथा च संसारस्य सत्यत्वं प्रमादत्वं चोक्तमित्यस्वाभाविकत्वमेव सिद्ध्यतीति भावः । उक्तन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति ।। **एवमिति** ।।

न्यायामृतप्रकाशः

श्रौतार्थापत्तिरिति ।। अत्र सत्यभूतप्राणानां सकाशादपि पुनः ब्रह्मणः सत्यत्वोक्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या तदपेक्षयाऽधिकसत्वं प्रतीयते । प्राणानां च तदपेक्षया व्यावहारिकसत्वलक्षणं न्यूनसत्यत्वं प्रतीयत इतीयं श्रौतार्थापत्तिरेव प्राणादिजगन्मिथ्यात्वे मानमित्यर्थः । **राजत्वेति** ।। अन्यथा तत्रापि प्रथमराजादिशब्दनिर्दिष्टेषु राजत्वादेः प्रातिभासिकत्वाद्यापातात् । न चैवम् । किं तु तत्रापकृष्टत्वमात्रमेवेति भावः । **लक्षणोक्तीति** ।। जगतोऽपि सत्यत्वे ब्रह्मलक्षणस्यातिव्याप्त्यापत्तेरतस्तदन्यथाऽनुपपत्त्या मिथ्यात्वमङ्गीकार्यमिति भावः । बृहदारण्यक इति पाठः प्रामादिकः । छान्दोग्य इत्येव पाठः । अस्य वाक्यस्य बृहदारण्यकेऽभावात् । छान्दोग्य एव भावादिति ज्ञातव्यम् । 'सत्तासत्ते मुक्तामुक्तौ गोविन्दाधीनौ' इति छान्दोग्यभारतोक्त्योः समानार्थत्वमित्याहुः । तथा च मुक्तामुक्तनियामकत्वरूपसत्यत्वाख्यब्रह्मलक्षणस्य नेतरत्रातिव्याप्तिप्रसक्तिरिति भावः ।

(न्यायामृतप्रकाशः)

ननु मुक्तामुक्तनियन्तृत्वस्य योगवृत्या सत्यशब्दार्थतया श्रुतत्वेऽपि रूढेर्बलवत्वात् पारमार्थिकत्वरूपसत्यत्वमेव श्रुतौ विवक्षितमस्तु । तथा च तस्य लक्षणत्वनिर्वाहाय जगतो मिथ्यात्वमङ्गीकार्यमित्याशङ्क्य निषेधति । **न चेति ।। यदाजिमिति ।।** आज्यैः स्तुवत इत्यत्र प्रसिद्धाज्यानां स्तोत्रकरणत्वासम्भवात् 'यदाजिमीयुः' इत्युत्तरवाक्यानुसारेण पञ्चदश-स्तोत्रविशेषेषु आज्यशब्दो यौगिक एव न तु रूढ इत्यङ्गीकृत्य योगेन रूढिबाधोऽङ्गीकृत इत्यर्थः । यैः पञ्चदशमन्त्रविशेषैः तदुच्चारणेनेति यावत् आजिं युद्धमण्डलं यज्ञस्थलविशेषं वा शूराः ऋत्विजो वा ईयुः प्राप्नुयः । यदाजिमीयुः तदेवाज्यानामाज्यपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति श्रुत्यर्थः । **शास्त्रस्था वेति न्यायेनेति ।।** सन्धिग्धार्थकशास्त्रार्थनिर्णयस्य शास्त्रान्तरस्थ-प्रसिद्ध्यधीनतायाः यववराहाधिकरणे निर्णीतत्वादिति भावः । किं च नात्र सत्यत्वलक्षणस्य अतिव्याप्तिप्रसक्तिः । यथा 'विज्ञानमानन्दम्' इत्यत्र आनन्दत्वस्य ब्रह्मलक्षणत्वमुक्तं तस्य जीवानन्दादावतिव्याप्तिवारणायापरिच्छिन्नानन्दत्वं लक्षणमुक्तम् । जीवानन्दस्तु परिच्छिन्नः । 'सैषाऽनन्दस्य' इत्यादितारत्म्यावगमात् । अतस्तद्वदपराधीनसत्यत्वं लक्षणमस्तु । तस्य च नातिव्याप्तिः । अतो न तदन्यथाऽनुपपत्तिर्मानमित्याह । **किं चेति ।। विमुक्तश्चेति ।।** बन्धस्य सत्यत्वे मोक्षात् पूर्वं जीवस्य मुक्तत्वोक्त्ययोगात् । अतः तदन्यथाऽनुपपत्त्या बन्धस्य मिथ्यात्वसिद्धिरिति भावः । **ताम्रेति ।।** यथा ताम्रद्रवत्वं न स्वाभाविकम् । किं तु अग्निसम्बन्धोपाधिकं सत्यमेव । तद्वदेव दौर्जन्यस्याप्यौपाधिकस्य सत्यत्वेऽपि अस्वाभावि-कत्वात् तदपेक्षया 'सज्जनः सज्जनो जातः' इति व्यपदेशवदुपपद्यते इत्यर्थः । **भारत इति ।** उद्योगपर्वणि सनत्सुजातीय इत्यर्थः । हे क्षत्रिया अद्य मृत्युः तदभावश्चेत्युभे अपि सत्ये एव प्रकृते । तयोर्मध्ये मृत्युः संसारो मोहो मोहहेतुकः । मोहश्चेत्तर्हि मिथ्या स्यात् । नेत्याह । **प्रमादं वै मृत्युमिति ।।** मृत्युं संसारं प्रमादम् अस्वाभाविकं भगवदज्ञाना-धीनमिति यावत् । तथा अमृतत्वं मोक्षम् अप्रमादात् भगवदज्ञानरूपप्रमादाभावात् तज्ज्ञानादिति यावत् ब्रवीमीत्यर्थः । क्वचित् 'मोहान्मृत्युः' इत्यपि पाठः । 'तथाऽप्रमाद-ममृतत्वं ब्रवीमि' इत्यपि पाठः । यथोक्तम्– प्रमादात्मकत्वात् बन्धस्य विमुक्तत्वं ह्युच्यत इति । **अन्यदपीति ।।** श्रौतार्थापत्त्यन्तरे परेण शङ्किते सति तदपि पूर्वोक्तन्यायेन योज्यमित्यर्थः । इति सत्यस्य सत्य इत्यादिश्रौतार्थापत्तिभङ्गविवरणम् ।

न्यायकल्पलता

ननु बृहदारण्यके ''तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमि''ति ''प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमि''ति । तस्य परमात्मनः उपनिषत् रहस्यं नाम । उत्तरत्रापि बृहदारण्यके ''अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यमि''ति ''प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमि''ति ब्रह्मणि सत्यस्य सत्यमिति नामनिर्वचनेनान्यस्य ब्रह्मसत्तातोऽपकृष्टा सत्ता प्रतीयत इति श्रुतार्थापत्तिमाशङ्क्य निराकरोति ।। **नापीति** ।। **एष सत्यमिति** ।। सर्वप्राणलोकदेवभूतस्रष्टा आत्मा तेषां मध्ये सत्यं सत्य इत्यर्थः । उत्तरत्रापि । एष पुरुषस्तेषां प्राणानां मध्ये सत्यं सत्यसत्य इति ।। **अपकृष्टत्वमात्रेणेति** ।। तदधीनत्वमात्रेणेत्यर्थः ।। **लक्षणोक्तीति** ।। ब्रह्मविदाप्नोति परमिति बह्वर्थसेचके वाक्ये किं तद्ब्रह्म किं तद्वेदनं का च तत्प्राप्तिरिति जिज्ञासायाः प्रथमोद्दिष्टस्य ब्रह्मणः सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यनेन लक्षणमुच्यते । तत्र ब्रह्मणोऽन्यस्य सत्यत्वे तत्रैव तल्लक्षणातिव्याप्तिः स्यादित्यर्थः । नात्र सत्यशब्देनाबाध्यत्व-रूपसत्यत्वं ब्रह्मलक्षणत्वेनाभिमतं किं तु सर्वनियन्तृत्वम् । तच्च प्रपञ्चसत्यत्वेऽपि न तत्रातिव्याप्तमित्याशयेनाह दहरप्रकरणे छन्दोगोपनिषदि विद्यमानं सत्यशब्दनिर्वचनवाक्यं पठति ।। तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति तानि ह वा एतानीत्यादि ।। हशब्दद्वयं वैशब्दद्वयं च प्रसिद्धिद्योतनार्थम् । उक्तं च सत्यशब्दस्यावयवत्रयवत्त्वं बृहदारण्यके ''ते देवाः सत्यमेवोपासते तदेतदक्षरं सत्यमिति स इत्येकमक्षरं तीत्येकमक्षरं यमित्येकमक्षरमि''ति । अत्र कुत्रचित् बृहदारण्यक इति पटित्वा तस्य ह वा एतस्येति वाक्यलेखनम् । तत्तु लेखकप्रमादात् । सत्तासत्ते मुक्तामुक्तौ गोविन्दाधीनौ । चशब्दात् मुक्तामुक्तावपि गोविन्दाधीनौ उतामृतत्वस्येशान इति मन्त्रवर्णात् । तल्प्रत्ययवत्त्वप्रत्ययः समूहार्थः । छन्दस्त्वात् । सोऽमृतस्याभयस्येशो मर्त्यमन्नं यदत्यगादिति भागवते ।

ननु रूढिर्योगमपहरतीति न्यायाद्योगत्याग इत्याशङ्क्य निराकरोति ।। **न चेति** ।। वर्षसु रथकारोऽग्रीनाद्धधीतेत्यादौ रथकारादिशब्दे रूढ्यर्थं योगत्यागवदिहापि तथा स्यादित्यत उक्तम् ।। **श्रोतेति** ।। सत्यपदान्वाख्यानलब्ध इत्यर्थः ।। **यदाजिमिति** ।। यदाजिमायन्निति छन्दोगानां पाठः । क्वचिदीयुरिति पाठस्तु चिन्त्यः ।। **निरवकाशेति** ।। सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशं बलीय इति न्यायादित्यर्थः ।। **शास्त्रस्था वेति** ।।

(न्यायकल्पलता)

शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वादिति जैमिनिसूत्रस्यायमर्थः । सन्दिग्धार्थके शास्त्रे शास्त्रान्तरस्था प्रसिद्धिरेव ग्राह्या । शास्त्रार्थनिर्णयस्य शास्त्राधीनत्वादिति । यवमयश्चरुर्भवतीत्यत्र यथा यवशब्देन प्रियङ्ग्वादिकं दीर्घशूको वेति संशये पृथग्जनप्रसिद्ध्या प्रियङ्ग्वादीति प्राप्ते ''यदाऽन्या औषधयो म्लायन्तेऽथ ते मोदमानास्तिष्टन्ती''ति अन्यौषधिम्लानिकालेऽपि मोदमानानां दीर्घशूकानामेव यवशब्देन ग्रहणं तद्वदित्यर्थः ।

नन्वेवं घटादौ सत्यशब्दप्रयोगो न स्यात् । श्रौतयोगस्याभावादित्यत उक्तम् ।। **वेद इति** ।। श्येनेन यजेतेति विहिते यागे यथा सामानाधिकरण्यात् श्येननामकत्वेन प्रसिद्धेऽनेकशक्तिकल्पनाभयात् श्येनशब्दस्य तद्वाचकत्वानभ्युपगमेऽपि 'यथा श्येनो निपत्यादत्त एवमयं द्विषन्तं भ्रातृव्यं निपत्यादत्ते' इत्यर्थवादावगतनिपत्यादायकत्वसादृश्येन पक्षिजात्योपमितगौणत्वद्वारेण वाऽप्रप्रसिद्धिः श्येनशब्दः पुनरितरेषु यागेषु धर्मातिदेशाय समानमितरच्छ्येनेनेति प्रयुज्यमानो गौणोऽपि क्लृप्तत्वाद्यागविषयत्वेनैवाश्रीयते, लोके तु श्येनत्वजात्यां रूढ्या पक्षिपरः, तथा लक्षणोक्तौ महारूढियोगाभ्यां सत्यादिशब्दा ब्रह्माभिदधति । लोके तु रूढ्या योगेन वा तद्व्यवहार इति न दोषः । प्रत्युताबाध्यस्वरूपभिन्ने घटादौ त्वन्मत एव सत्यशब्दप्रयोगो न स्यादिति भावः ।

ननु धर्मातिदेशादिव्यवहारसिद्ध्यर्थं केनचिद्गुणयोगेन श्येनशब्दस्य यागविशेषनामत्वाङ्गीकरणमर्थवत् । इह तु सत्यशब्दस्य रूढित्यागेन योगाङ्गीकारे न विशेषहेतुरस्तीत्याशङ्कां स्मृतिपादीयवार्तिकसम्मत्या परिहरति ।। **उक्तं चेति** ।। गौणं योगादिना लब्धम् । यथा श्येनशब्दस्य यागादिः ।। **लाक्षणिकमिति** ।। पुरोडाशानलङ्कुर्युरित्यादौ पुरोडाशशब्दस्य धानाः करम्भः पुरोडाशः परीवापः पयश्चेति सवनीयहविःपञ्चकं लाक्षणिकोऽर्थः । अश्ववालः प्रस्तर इत्यादौ काशानामश्ववालशब्दवाच्यत्वम् । तेषां प्रस्तरकार्ये विधानमिति वाक्यभेदोऽपि वेदाङ्गीकृतत्वान्न दोष इत्यर्थः । उक्तं चात्रैव वार्तिके 'अथापि गौणशब्दत्वं तथापि बलवत्तरम् । स्वतन्त्रस्य हि वेदस्य गौणत्वं न विचार्यते' इति । तस्माच्छास्त्रगतैवैक्यप्रतिपत्तिर्बलीयसी । न समामुक्तकाचारैर्विप्रकृष्टैः ससङ्करैरिति च । युक्त्यन्तरमभ्युच्चिनोति ।। **किञ्चेति** ।। 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' 'रातिर्दातुः परायणम् । तिष्ठमानस्य तद्विद' इत्यत्र बृहदारण्यके यथा आनन्दं ब्रह्मेत्यपरिच्छिन्नानन्दरूपत्वं ब्रह्मणो लक्षणं यतो वाचो निवर्तन्ते

(न्यायकल्पलता)

अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कदाचनेति श्रुतिबलादित्यर्थः । आनन्दमिति लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसत्वात् । मिथ्यात्वेऽर्थापत्यन्तरमाशङ्क्य निराकरोति ।। **नापीति** ।। इतिहाससमत्या द्रढयति ।। **भारत इति** ।। उद्योगपर्वणीति शेषः । सनत्सुजाते 'यदिदं शृणोमि मृत्युर्हि नास्तीति तवोपदेशम् । देवासुरा आचरन्ब्रह्मचर्याममृत्यवे तत्कतरन्नु सत्यम्' हे सनत्सुजात मृत्युः संसारो नास्तीति तवोपदेशं शृणोमि । देवासुराः । येषां च विरोधः शाश्वतिक इति नैकवद्भावः । बल्यादीनां शाश्वतिकविरोधाभावात् । पुनरमृत्यवे मृत्योरभावाय ब्रह्मचर्यमाचरन्निति मृत्योः सत्वमवगम्यते । न ह्यविद्यमानस्य मिथ्याभूतस्य वा निवृत्तये ब्रह्मचर्याचरणं सम्भवति । ब्रह्मचर्यं नाम वृत्ताध्ययनसम्पत्तिः । वृत्ताध्ययनसम्पत्तिर्ब्रह्मचर्यमितीरितमिति वचनात् । तथा च मृत्युरस्ति नास्तीत्येतयोरर्थयोः कतरत् सत्यमिति धृतराष्ट्रेण सनत्सुजातं प्रति पृष्टे तं प्रति उभे सत्ये इत्यादि धृतराष्टं प्रति सनत्सुजातवाक्यम् । हे क्षत्रियाद्य क्षत्रियश्रेष्ट संसारस्तन्मोक्षश्चेत्युभे अपि सत्ये एव प्रवृत्ते । प्रवृत्तं प्रवृत्तिरनयोरस्ति ते प्रवृत्ते । इश्वरेणेति शेषः । भावनिष्टान्तात्प्रवृत्तशब्दान्मत्वर्थीयोकारप्रत्ययः । अथवा हे क्षत्रिय क्षत्रकुलोद्भव । आद्यप्रवृत्ते इत्येकं पदम् । आद्येन भगवता प्रवर्तिते । अन्तर्णीतण्यर्थोऽयं प्रवृत्तशब्दः । बन्धको भवपाशेन भवपाशाच्च मोचकः । कैवल्यदः परं ब्रह्म विष्णुरेव न संशय इति स्कन्दपुराणोक्तेः । तयोर्मध्ये अयं प्रत्यक्षादिप्रमितः । मृत्युः संसारः मोहः । मुह्यतेऽनेनेति मोहः । मोहोद्भवः संसार इत्यर्थः । मोहश्चेत्तर्हि मिथ्या स्याच्छुक्तिरजतवदिति । नेत्याह । कवीनां ब्रह्मरुद्रादीनां संमतः सत्यत्वेनेति । माहेशब्दार्थमाह ।। **प्रमादमिति** ।। प्रमादोऽनवधानता । अहं मृत्युं संसारं प्रमादं तत्त्वानवधारणोद्भवं ब्रवीमि । वै इत्यनोक्तेऽर्थे श्रुतिप्रसिद्धिं दर्शयति । एष पन्था एतत्कर्म एतद्ब्रह्म एतत्सत्यं तस्मान्न प्रमाद्येतेति ह्यैतरयश्रुतिः । क्वचिन्मोहान्मृत्युरिति पाठः । अप्रमादात् प्रमादविरोधिब्रह्मतत्वावधारणोदिततत्प्रसादादमृतत्वं मोक्षं ब्रवीमि । इति सनत्सुजातश्लोकार्थः ।। अज्ञानाधीन इति ।। परमात्मस्वातन्त्र्याज्ञानाधीन इत्यर्थः ।

।। सत्यस्य सत्य इति श्रुतार्थापत्तिप्रमाणभङ्गः ।।

५२. दृष्टिसृष्टिभङ्गः

यच्च बौद्धाभिमतक्षणिकत्वसिद्ध्यर्थमुक्तं ''विश्वस्य दृष्टिसृष्टिः – चैत्रे सुप्ते तद्देहादिकं तं प्रति नास्त्येव । जाग्रतो मैत्रस्य तु तद्भ्रान्त्या भाति । प्रत्यभिज्ञा तु सोऽयं दीप इत्यादिवत् भ्रान्तिः'' इति । तन्न । ''षडस्माकमनादयः'' इति स्ववचनेन, बौद्धं प्रति प्रत्यभिज्ञादिना विश्वस्य स्थायित्वप्रतिपादकविवरणेन च विरोधात् । दृगन्यस्य सर्वस्य दृष्टिसृष्टित्वे तत्तत्कार्यस्य प्रतीतिमात्रशरीरत्वेन नियततत्तत्कारणाजन्यत्वेन श्रुतिषु स्वर्गाद्यर्थं ज्योतिष्टोमादिविधेर्ब्रह्मसाक्षात्कारार्थं श्रवणादिविधेराकाशादेर्वाय्वादिहेतुत्वोक्तेश्चायोगाच्च । तवापि तृप्त्यर्थं भोजने, परप्रत्यायनाद्यर्थं शब्दोच्चारणादौ च प्रवृत्त्ययोगेन स्वक्रियादिविरोधाच्च ।

यदि तूक्तश्रुत्यादिकमपि स्वाप्नश्रुत्यादितुल्यमिति न पर्यनुयोज्यं, तर्ह्यद्वैतश्रुतितन्मीमांसादिकमपि तथेति न तेनाद्वैतसिद्धिः । दृष्टिसृष्टिपक्षे घटादेः स्वज्ञानात्पूर्वमसत्त्वेन प्रतिकर्मव्यवस्थानुपपत्तेश्च । शुक्तीदमंशस्यापि रूप्यवदिदं रूप्यमिति ज्ञानात्प्रागसत्त्वेन सम्प्रयोगादिहेतुत्रयजन्यत्वरूपस्याध्यासतटस्थलक्षणस्य, सत्यस्य मिथ्यावस्तुसम्भेदावभासत्वरूपस्वरूपलक्षणस्य चायोगाच्च । इदं रूप्यमिति ज्ञानकाले शुक्तित्वादेरभावेनाध्यासस्य तदज्ञानकार्यत्वादिप्रक्रियाविरोधाच्च । इदं रूप्यं नेदं रूप्यमिति ज्ञानयोर्भिन्नविषयत्वेन बाध्यबाधकभावानुपपत्तेश्च । रूप्यादिबाधस्यापि दृष्टिसृष्टित्वेन तेन रूप्यादेर्मिथ्यात्वासिद्धेश्च । सुषुप्तिप्रलयादौ जीवब्रह्मविभागस्याप्रतीतत्वेनाविद्यमानतया प्रत्यहं प्रतिप्रलयं च मुक्तस्य पुनरावृत्त्यापाताच्च । सुप्तं प्रति संस्कारादेरप्यभावेन तस्य पुनरुद्बोधायोगाच्च । मोक्षस्यापि दृगन्यत्वेन स्वाप्नमोक्षवद् दृष्टिसृष्टिमात्रत्वापाताच्च । चिन्मात्रस्यैव घटादिदृष्टित्वे तस्य सदा प्रतीत्यापत्त्या विशिष्टस्य तत्त्वे वाच्ये तस्यापि विशिष्टस्य दृष्टिसृष्टित्वेऽनवस्थादिप्रसङ्गाच्च । उक्तन्यायेन दोषाज्ञानद्रष्टृदेहेन्द्रियादीनामभावे भ्रान्त्ययोगेन तेषामपि दृष्टिसृष्टित्वेऽनवस्थापाताच्च । घटादेर्दृष्टिसृष्टिरित्यस्यापि दृष्टिसृष्टित्वेन घटादेरदृष्टिसृष्त्या-

(न्यायामृतम्)

पाताच्च । प्रत्यभिज्ञाविरोधाच्च । दीपादौ परिमाणादिभेदकस्येवेह बाधकस्याभावात्, तदभावेऽपि भ्रान्तित्वे च घटादेरप्येकस्मिन्नपि क्षणे भेदस्याऽत्मनोऽपि प्रतिक्षणं भेदस्य च प्रसङ्गात् । सोऽयं देवदत्त इत्यादिदृष्टान्तेन तत्त्वमस्यादौ जहदहजल्लक्षणयैक्यपरत्वोक्त्ययोगाच्च । अत्राभेदस्यापि दृष्टिसृष्टित्वेन तज्ज्ञानस्य बाधकत्वायोगाच्च । ''ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवी ध्रुवासः पर्वता इमे ध्रुवं विश्वमिदं जगत्'' इत्यादिश्रुतिविरोधाच्च । भिन्नत्वेन प्रतीतस्य घटपटादेरभेदः, अभिन्नत्वेन प्रतीतस्य घटस्य प्रतिक्षणं भेद इति दृष्टहानादृष्टकल्पनापाताच्च । तस्मात्–

निर्बाधप्रत्यभिज्ञानाद् ध्रुवं विश्वमिति श्रुतेः ।
स्वक्रियादिविरोधाच्च दृष्टिसृष्टिर्न युज्यते ।।

''अस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे वेदाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति'' इति श्रुतावपि पूर्ववाक्ये ''यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूत्'' इति सुप्ताधारत्वेनोक्तस्य ब्रह्मणः सर्वस्रष्टृतोच्यते । न तु सुप्तोत्थिताज्जीवात् प्राणदिसृष्टिः, येनेयं दृष्टिसृष्टौ मानं स्यात् । अन्यथा वाक्यशेषे ''नाड्यो द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयात्पुरीततम्'' इत्यादिना सुषुप्तौ नाड्याद्युक्तिः, ''यथोर्णनाभिः'' ''यथाऽग्नेः क्षुद्रा विष्फुलिङ्गा'' इत्याद्युक्तिः, अत्रापि वाक्ये ''सर्वे लोका'' इत्याद्युक्तिश्चायुक्ता स्यात् । न हि दृष्टिसृष्टिपक्षे सुषुप्तौ नाड्यादिकपूर्णनाभ्यग्न्यादितः तन्तुविष्फुलिङ्गजन्म वा सुप्तोत्थितस्य सर्वलोकादिदृष्टिर्वाऽस्ति । न चोर्णनाभितन्त्वग्निविष्फुलिङ्गदृष्टान्तो दृष्टिसृष्ट्यनुगुण इति न कल्पितं जगदिति ।

अद्वैतसिद्धिः

शुक्तिरूप्यस्वप्नादिवद् दृष्टिसृष्ट्यन्यथानुपपत्त्याऽपि जगतो मिथ्यात्वसिद्धिः । अथ केयं दृष्टिसृष्टिः ? (१) दृष्टिरेव सृष्टिरिति वा ? (२) दृष्टिव्यतिरिक्तसृष्ट्यभावो वा ? (३) दृष्टिव्यतिरेकेण सृज्याभावो वा ? (४) दृष्टिसामग्रीजन्यत्वं वा ? (५) दृष्टिसमानकालीनसृष्टिर्वा ? (६) दृष्टिसत्तासमानसत्ताकसृष्टिर्वा ? (७) सदसद्विलक्षणत्वं वा ?

(अद्वैतसिद्धिः)

(८) त्रिविधसत्त्वबहिर्भूतत्वे सत्यसद्विलक्षणत्वं वा ? (९) अज्ञातसत्त्वाभावो वा ? (१०) ज्ञातैकसत्त्वं वा ? आद्ये वृत्तिरूपा चैतन्यरूपा वा दृष्टिरभिमता ? प्रथमे चरम-वृत्तिविषयब्रह्मणोऽपि दृष्टिसृष्ट्यापत्तिः । द्वितीये सर्वदाऽपि सृष्ट्यापत्तिः । न द्वितीयः । चैत्रेण सृष्टो मया दृष्ट इति वैलक्षण्येन व्यवहारानुपपत्तेः । न तृतीयः । 'ज्ञातो घटो न ज्ञानम्' इति अनुभवविरोधात् । न चतुर्थः । एकसामग्रीप्रसूतत्वेन घटादेर्दृष्ट्यभिन्नत्वेना-नन्तरोक्तदोषात् । न पञ्चमः । शाब्दादिज्ञानसमकालोत्पन्नघटादौ सिद्धसाधनात् । तद्वदन्यत्रार्थान्तरतापत्तेश्च । न षष्ठः । उभयसत्त्वेऽप्युपपत्तेः सिद्धसाधनात् । न सप्तमः । अस्यैव मिथ्यात्वरूपत्वेन तत्साधनायैव तदुपन्यासानुपपत्तेः । नाष्टमः । त्रिविधसत्त्वमध्ये प्रातिभासिकसत्त्वस्याप्यन्तर्भावेन दृष्टिसृष्टिपक्षे तद्वति जगति तद्बहिर्भावानुपपत्तेः । न नवमः । तुच्छसाधारण्यात् । न दशमः । सुखादौ सिद्धसाधनात्, तद्वदन्यत्रार्थान्तराच्चेति–चेन्न । दोषप्रयुक्तत्वनिबन्धनस्य ज्ञातैकसत्त्वस्याज्ञातसत्त्वाभावस्य वा, प्रतिपन्नोपाधि-दृष्टिजन्यजातैकसत्त्वस्य वा, द्रष्ट्रन्तरावेद्यत्वे सति ज्ञातैकसत्त्वस्य वा विवक्षितत्वात् । तथा च न सुखाद्यंशे सिद्धसाधनम्, तद्वदन्यत्रार्थान्तरं वा ।

ननु–

जीव ईशो विशुद्धा चित् तथा जीवेशयोर्भिदा ।
अविद्या तच्चितोर्योगः षडस्माकमनादयः ।।

इति प्राचां वचनेन, बौद्धं प्रति प्रत्यभिज्ञानादिना विश्वस्य स्थायित्वप्रतिपादकेन च सूत्रभाष्यवार्तिकविवरणादिग्रन्थेन विरोध इति चेन्न । अनाद्यतिरिक्ते सृष्टिविषय एव दृष्टिसृष्टिस्वीकारात्, कारणात्मना स्थायित्वस्वीकाराच्च । तावतैव बौद्धाभिमतक्षणिकत्व-निराकरणोपपत्तेर्नाकरविरोधः । प्रत्युताकरेषु बहुशो दृष्टिसृष्टिरुपपादितैव ।

नन्वेवं प्रतीतिमात्रशरीरत्वेन नियतकारणाजन्यत्वे श्रुतिषु स्वर्गाद्यर्थं ज्योतिष्टोमादि-विधेर्ब्रह्मसाक्षात्कारार्थं श्रवणादिविधेराकाशादेर्वाय्वादिहेतुत्वस्य चोक्तिरयुक्तेति चेन्न । स्वाप्न-कार्यकारणभावबोधकवाक्यवदुपपत्तेः । न चैवं वेदान्तवाक्यस्य तन्मीमांसायाश्च स्वप्नवाक्य-तन्मीमांसातुल्यतापत्तिः । विषयबाधाबाधाभ्यां विशेषोपपत्तेः । अत एव तृप्त्यर्थं भोजने परप्रत्ययनार्थं शब्दादौ च प्रवृत्तेरयोगेन स्वक्रियाव्याघात इति निरस्तम् । स्वाप्नव्यवहर-वदुपपत्तेः ।

(अद्वैतसिद्धिः)

अथैवं घटादेः स्वज्ञानात् पूर्वमसत्त्वेन प्रतिकर्मव्यवस्थानुपपत्तिः । अधिष्ठानस्यापि शुक्तीदमंशस्य रूप्यादिवद् 'इदं रजतम्' इति ज्ञानात् प्रागसत्त्वेन सम्प्रयोगादिहेतुत्रय-जन्यत्वरूपाध्यासतटस्थलक्षणस्य सत्यस्य वस्तुनो मिथ्यावस्तुसम्भेदाभाव इत्यस्य स्वरूप-लक्षणस्य चायोग इति चेन्न । प्रतिकर्मव्यवस्थायाः सम्प्रयोगादिहेतुत्रयजन्यत्वरूपाध्यास-तटस्थलक्षणस्य च मन्दाधिकारिविषयत्वात् । सत्यस्य वस्तुनो मिथ्यावस्तुसम्भेदावभास इति स्वरूपलक्षणं तु दृष्टिसृष्टिपक्षेऽप्यविरुद्धम् । न हीदमंशावच्छिन्नं चैतन्यं न वस्तु, न वा मिथ्यारूप्यस्य तेन सह न सम्भेदावभासः । न च– 'इदं रूप्यम्' इति ज्ञानकाले शुक्ति-त्वादेरभावेनाध्यासस्य तदज्ञानकार्यत्वादिप्रक्रियाविरोध इति– वाच्यम् । 'इदं रूप्यम्' इति ज्ञानकाले शुक्तित्वस्याभावेऽपि तदज्ञानस्थित्यविरोधात् । न हि सत्ताकाल इव सत्ताविरहकालेऽपि अज्ञानं विरुद्ध्यते । न च– 'इदं रूप्यं नेदं रूप्यम्' इति ज्ञानयोर्भिन्न-विषयत्वेन बाध्यबाधकभावानुपपत्तिरिति– वाच्यम् । भिन्नविषयत्वेऽपि विषययोः सारूप्यात् स्वप्नबाध्यबाधकयोरिव बाध्यबाधकभावोपपत्तेः । न च– रूप्यादिबाधस्यापि दृष्टिसृष्टित्वे तेन रूप्यादेर्मिथ्यात्वासिद्धिरिति– वाच्यम् । बाध्यान्यूनसत्ताकत्वमेव बाधकत्वे प्रयोजकम्, न त्वधिकसत्ताकत्वमित्यस्योपपादितत्वेन व्यावहारिकेण व्यावहारिकबाधवत् प्रातिभासिकेन प्रातिभासिकबाधाविरोधात् । न च– सुषुप्तिप्रलयादौ जीवब्रह्मविभागस्याप्रतीतत्वेना-विद्यमानतया प्रतिसुषुप्ति प्रतिप्रलयं च मुक्तस्य पुनरावृत्त्यापत्तिरिति– वाच्यम्, जीवब्रह्म-विभागादेरनादित्वेन दृष्टिसृष्टित्वानभ्युपगमस्योक्तत्वात् । न च सुप्तं प्रति संस्कारादेरप्यभावेन तस्य पुनः प्रबोधायोगः, कारणात्मना संस्कारादेः सत्त्वात् । न च मोक्षस्य दृगन्यत्वेन स्वाप्नमोक्षवद् दृष्टिसृष्ट्यापत्तिः । मोक्षस्य ब्रह्मस्वरूपत्वेन दृग्भिन्नत्वासिद्धेः । न च– चैतन्यमात्ररूपा दृष्टिर्न सृष्टिः । किन्तु वृत्तिविशिष्टचैतन्यरूपा वा, वृत्तिरूपा वा दृष्टिः सृष्टिरिति वाच्यम् । तथा च तस्या अपि दृष्ट्यन्तरं सृष्टिरित्यनवस्थेति– वाच्यम् । चैतन्यमात्रस्य दृष्टित्वे यद्यपि तत्समानसत्ताकतया घटादेः सदातनत्वापत्तिः, तथापि वृत्त्युपहितचैतन्यमेव दृष्टिशब्दार्थः । वृत्तावपि वृत्तिरेव स्वस्वरूपा चैतन्योपाधिरिति नानवस्था । अत एव– दोषाज्ञानद्रष्टृदेहेन्द्रियादीनामभावे न भ्रम इति तेषामपि दृष्टिसृष्टित्वे अनवस्थेति– निरस्तम् । स्वाप्नभ्रमवद् देहेन्द्रियादिनैरपेक्ष्येणाप्युपपत्तेः । अन्वयव्यतिरेकानु-विधानं च तद्वदेव । न च– दृष्टिसृष्टेरपि दृष्टिसृष्टित्वेन घटादेरदृष्टिसृष्टित्वापत्तिरिति–

(अद्वैतसिद्धिः)

वाच्यम् । ज्ञानस्य ज्ञेयत्वेऽपि विषयस्याज्ञेयत्वाभाववत् दृष्टिसृष्टेर्दृष्टिसृष्टित्वेऽपि घटादेरपि दृष्टिसृष्टित्वोपपत्तेः ।

ननु ऐक्यप्रत्यभिज्ञाविरोधः । पूर्वकालप्रतीतस्येदानीमभावात् । न चैषा भ्रान्तिः । दीपादौ परिणामभेदस्येवेह बाधकस्याभावात् । तदभावेऽपि भ्रान्तित्वे घटादेरप्येकस्मिन् क्षणे भेदस्यात्मनोऽपि प्रतिक्षणं भेदस्य च प्रसङ्ग इति चेन्न । 'नेह नाना' इत्यादिश्रुतिभिः प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वेऽवधृते रज्जुसर्पादिवत् प्रतिभासमात्रशरीरत्वेन प्रतिभासकालातिरिक्त-कालसत्त्वे बाधकम् । अतो भिन्नकालानामात्मभिन्नानां प्रत्यभिज्ञा भ्रान्तिः । आत्मन्येकत्व-प्रतीतिरेककालावच्छेदेन घटादौ चैक्यप्रत्यभिज्ञा न भ्रान्तिः । एककालावच्छिन्नघटादावात्मनि चाभेदे बाधकाभावात् । पुरुषान्तरप्रतीतेन सहैककालावच्छेदेनापि घटादौ प्रत्यभिज्ञानं भ्रम एव । प्रतिभासस्य भेदात् । यथा एकस्यामेव रज्ज्वां मन्दान्धकारवर्तिन्यां दशानां युगपत् सर्पभ्रमेण पलायमानानां परस्परसंवादेनैक एव सर्पः सर्वैरनुभूयत इति प्रत्यभिज्ञा भ्रमः, अन्यभ्रमसिद्धस्यान्येन ज्ञातुमशक्यत्वात् ।

ननु – अत्र कथमभेदभ्रमः ? तत्कारणस्य सादृश्यादेः कस्याप्यभावादिति चेन्न, स्वाप्नाभेदभ्रमवद् दृष्टिसृष्टिसिद्धसादृश्यादिसम्भवात् । न चैवमभेद एवोत्पद्यतामिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । रज्जुसर्पादिवदुत्पन्नस्यैव ग्रहणनियमात् । न च क्वचिदुत्पद्यते क्वचिन्नेत्यत्र नियामकाभावः । मायाया विचित्रशक्तिकत्वाभ्युपगमात् । न च 'सोऽयं देवदत्तः' इति दृष्टान्तेन तत्त्वमस्यादिवाक्ये जहदजहल्लक्षणयैक्यपरत्वोक्त्ययोग इति वाच्यम् । यद्यपि धर्मवद्धर्म्यभेदोऽपि बाधित एवेति जहदजहल्लक्षणापि न युज्यते । तथापि यदा धर्माभेदो बाधान्न गृहीतः, किन्तु धर्म्यभेद एव, तदा 'सोऽयम्' इत्यादौ जहदजहल्लक्षणासम्भवेन दृष्टान्तत्वोपपत्तिः । न चाभेदस्यापि दृष्टिसृष्टित्वेन तज्ज्ञानस्य बाधकत्वायोगः । आत्मा-भेदस्यात्मरूपत्वेन दृष्टिसृष्टित्वाभावात् । अन्यूनसत्ताकत्वमात्रेण बाधकत्वोपपत्तेश्च । न च साक्षात्कारस्यापि दृष्टिसृष्टित्वेन प्रमाणजन्यत्वाभावात् तत्त्वज्ञानत्वाभावेन ततो मुक्तिर्न स्यादिति– वाच्यम् । अबाधितविषयत्वेनैव तत्त्वज्ञानत्वोपपत्तेः । तस्य च दृष्टिसृष्टि-त्वेऽप्यक्षतेः । न च 'ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवी ध्रुवासः पर्वता इमे । ध्रुवं विश्वमिदं जगत्' इत्यादिश्रुतिविरोधः । अनित्यतावादिभिरपि ध्रुवेत्यस्यान्यथानयने आवश्यके दृष्टिसृष्टि-

(अद्वैतसिद्धिः)

प्रतिपादकश्रुत्यनुरोधेन आकल्पं सन्तानाविच्छेदपरत्वस्यैव युक्तत्वात् । अन्यथा 'ध्रुवो राजा' इत्यादावगतेः । दृष्टिसृष्टौ च 'एवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे वेदाः सर्वाणि भूतानि सर्व एत आत्मनो व्युच्चरन्ति' इति श्रुतिः सुप्तोत्थितजीवात् प्राणादिसृष्टिं प्रतिपादयन्ती प्रमाणम् । न च सुषुप्तौ प्राणादिप्रपञ्चस्य सत्त्वात्किमर्थं पुनः सृष्टिरिति वाच्यम् । 'न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत्' इत्यादिना सुषुप्तौ सकलकार्यप्रपञ्चलयश्रवणात् । न च सुषुप्तौ 'हिता नाम नाड्य' इति नाडीसत्त्वप्रतिपादक-वाक्यविरोधः । केन क्रमेण सुषुप्तो भवतीत्यपेक्षायां 'हिता नाम नाड्यो हृदयात्पुरीततमभि-प्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते' इत्यादिना सुषुप्त्यव्यवहितकाले क्रमोक्तये नाडीसत्त्वं प्रतिपाद्यते, न तु सुषुप्तिकालेऽपि । वाक्यान्तरविरोधात्, प्राक् सत्त्वमात्रेण च क्रमाभिधानपर्याप्तेः ।

ननु– 'यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूत्' इति यच्छब्देन सुप्ताधारत्वेनोक्तस्य ब्रह्मण एवास्मादात्मन इत्यनेन परामर्शात्तत्कर्तृकैव प्राणादिसृष्टिर्न तु सुप्तोत्थितजीवकर्तृका । अन्यथाऽग्न्यूर्ण-नाभ्यादेस्तन्तुविस्फुलिङ्गादिजननोक्तिरत्रापि वाक्ये सर्वलोकसृष्ट्युक्तिश्चालीकार्था स्यात् । न हि दृष्टिसृष्टिपक्षे अग्न्यूर्णनाभ्यादेस्तन्त्वादिजनकत्वं सर्वलोकसृष्टिर्वास्तीति चेत्, न । यत्रेत्यस्य कालपरत्वेन यच्छब्देन ब्रह्मणो निर्देशाभावात् । न च यत्रेत्यस्य ब्रह्मरूपाधि-करणपरत्वं कालपरत्वं वेत्यत्र विनिगमनाविरहः । अनन्तरवाक्ये 'कैष तदाभूत्' इत्यत्र क तदेति पदद्वयोपादानस्यैव विनिगमकत्वात्, यत्रेत्यनेन देशनिर्देशे केति देशप्रश्नानुपपत्तेः । कालानिर्देशे च तदेति प्रतिनिर्देशानुपपत्तेः । भाष्यकारादिभिश्च स्थूलाधिकारिणं प्रति तथा व्याख्यानात् । ऊर्णनाभ्यादेस्तन्त्वादिजन्मोक्तिस्तु लौकिकभ्रमसिद्धकार्यकारणभाव-प्रसिद्धिमनुरुध्य । सर्वलोकादिसृष्टिश्च तत्तद्दृष्टिव्यक्तिमभिप्रेत्य । यदा तत् पश्यति, तत्सम-कालं तत् सृजतीत्यत्र तात्पर्यात् । न चाविद्यासहकृतजीवकारणकत्वे जगद्वैचित्र्यानुपपत्तिः । जगदुपादानस्याज्ञानस्य विचित्रशक्तिकत्वात् । उपपत्त्यन्तरं चात्र सिद्धान्तबिन्दुकल्प-लतिकादावस्माभिरभिहितम् । वासिष्ठवार्तिकामृतादावाकारे च स्पष्टमेवोक्तम् । यथा –

'अविद्यायोनयो भावाः सर्वेऽमी बुद्बुदा इव ।
क्षणमुद्भूय गच्छन्ति ज्ञानैकजलधौ लयम्' ।

(अद्वैतसिद्धिः)

इत्यादि । तस्मात् ब्रह्मातिरिक्तं कृत्स्नं द्वैतजातं ज्ञानज्ञेयरूपमाविद्यकमेवेति प्रातीतिक-सत्त्वं सर्वस्येति सिद्धम् ।

रज्जुसर्पादिवद्विश्वं नाज्ञातं सदिति स्थितम् ।
प्रबुद्धदृष्टिसृष्टत्वात्सुषुप्तौ च लयश्रुतेः ।। इत्यद्वैतसिद्धौ दृष्टिसृष्ट्युपपत्तिः ।

न्यायामृततरङ्गिणी

अत्र कश्चित् शुक्तिरूप्यस्वप्नादिवत् दृष्टिसृष्टित्वान्यथानुपपत्त्या जगतो मिथ्यात्व-मिति वक्तुं जगतो दृष्टिसृष्टिरित्याह । तन्निराकरोति ।। **यच्चेति** ।। दृष्टिसृष्ट्यङ्गीकारे क्षणिकत्वमर्थतोऽङ्गीकृतं स्यादित्याह ।। **बौद्धेति** ।। **षडस्माकमिति** ।। 'जीवो ब्रह्म विशुद्धा चिद्विभागस्त्वनयोर्द्वयोः । अविद्या तच्चितोर्योगः षडस्माकमनादयः' इति । नन्वनाद्यतिरिक्ते सृष्टिविषय एव दृष्टिसृष्टिस्वीकारान्न विरोध इति चेन्मैवम् । विभागादीनां दृष्टिसृष्ट्या मिथ्यात्वासिद्ध्या दृष्टिसृष्ट्या विश्वमिथ्यात्वसिद्धिरिति स्वोक्तिविरोधात् ।। **स्वर्गाद्यर्थमिति** ।। स्वप्नादिसाम्यज्ञाने सति ज्योतिष्टोमादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् । ननु स्वाप्नकार्यकारणभावबोधकवाक्यवदुपपत्तिरिति शङ्कां निरा-करोति ।। **यदीति** ।। स्वप्नवेदान्तवाक्यतन्मीमांसासाम्येन जागरे तत्र प्रवृत्तिर्न स्यात् । न च विषयाबाधतद्बाधाभ्यां स्वप्नाद्विशेषः । स्वप्नादविशेषे विषया-बाधादेरयोगात् ।। **शुक्तीदमंशस्येति** ।। यस्तु प्रतिकर्मव्यवस्थामध्यासतटस्थलक्षणं च मन्दाधिकारिकमित्याह स स्वाचार्यप्रक्रियायै न स्पृहयत इत्युपेक्षणीयः ।। **सत्यस्येति** ।। शुक्तीदमंशस्यापि रूप्यवन्मिथ्यात्वात्सत्यं वस्तु नास्तीत्यर्थः ।

ननु दृष्टिसृष्टिपक्षेऽपि इदमंशावच्छिन्नचैतन्येन मिथ्यारूप्यस्य तेन सह सम्भेदाव-भासोऽस्त्येवेति । मैवम् । इदंवृत्तेः प्रागिदमोऽभावेन तदवच्छिन्नचैतन्यस्याभावात् । तस्य मिथ्यात्वाच्च ।। **इदं रूप्यमिति ज्ञानकाल इति** ।। शुक्तित्वाज्ञाने शुक्तित्व-रूपस्यैवाभावात् । तज्ज्ञाने तु तस्य सत्त्वेऽपि नाज्ञानावच्छेदकत्वम् । तस्य ज्ञातत्वात् । ननु शुक्तित्वाभावेऽपि तदज्ञानमस्तु । सत्ताकाल इव सत्ताविरह-कालेऽप्यज्ञानाविरोधात् । मैवम् । ज्ञानस्य ज्ञातैकसत्त्वात् । तज्ज्ञानस्य च

(न्यायामृततरङ्गिणी)

तदवच्छेदकविषयकत्वात् तदवच्छेदकस्य दृष्टिसृष्टित्वात् सत्ताविरहकालेऽज्ञानमित्यस्यासिद्धेः । सत्ताकालेऽज्ञानमिति तु सुतरामसङ्गतम् । ज्ञानस्यैव तत्सत्तारूपत्वात् । न च स्थायित्वपक्षे सत्ताकाल इति दृष्टान्तः । सत्ताविरहकालेऽज्ञानमित्यस्योक्तविधयाऽ सङ्गतेः ।। **भिन्नेति** ।। भ्रमकाले बाधकाले चेदमंशयोर्भेदात् । न च भेदेऽपि सारूप्याद्बाधादिव्यवस्थेति वाच्यम् । सारूप्यस्यापि दृष्टिसृष्टित्वेनोभयानुगतस्याभावात् ।। **रूप्यादिबाधस्यापीति** ।। अधिकबलस्यैव बाधकत्वात् । एतेन बाधान्यूनसत्ताकत्वमेवाबाध्यत्वे प्रयोजकं, न त्वधिकसत्ताकत्वमित्यपास्तम् ।। **सुषुप्तीति** ।। न च जीवादिविभागस्यानादितया न दृष्टिसृष्टिरिति वाच्यम् । तस्य मिथ्यात्वासिद्धेरित्युक्तत्वात् ।। **सुप्तं प्रतीति** ।। न च कारणात्मना संस्कारोऽस्तीति वाच्यम् । कारणस्यापि दृष्टिसृष्टित्वेन सुप्तौ तस्याप्यभावात् ।। **मोक्षस्यापीति** ।। अविद्यानिवृत्तिरूपस्येत्यर्थः ।। **दृगिति** ।। मोक्षस्य दृग्रूपत्वेऽसाध्यत्वं स्यात् ।। **सदेति** ।। अर्थज्ञानस्य सदात्वेनार्थस्यापि सदातनत्वापत्त्या सदा प्रतीत्यापत्तिरित्यर्थः । न च वृत्त्युपहितचैतन्यमेव घटादेर्दृष्टिः, वृत्तौ तु वृत्तिरेव स्वस्वरूपा चैतन्योपाधिरिति वाच्यम् । वृत्तिज्ञानं विना वृत्तिस्वरूपासिद्ध्या वृत्तिविशिष्टचैतन्याभावेन वृत्तिस्वरूपसिद्ध्यर्थं वृत्त्यन्तरविशिष्टचैतन्यस्य वृत्तिज्ञानत्वं वाच्यम् । एवमन्यस्यान्यस्येत्यनवस्था ।। **उक्तन्यायेनेति** ।। न च स्वाप्नवद्देहेन्द्रियनैरपेक्ष्येणैवायं भ्रम इति वाच्यम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां भ्रममात्रे देहादेर्हेतुत्वेन स्वाप्नभ्रमेऽपि तद्धेतुत्वात् । दोषाज्ञानादेरवश्यं भ्रमहेतुत्वाच्च । अन्यथा मोक्षेऽपि भ्रमः स्यात् ।

।। **घटादेरिति** ।। यदा घटादौ दृष्टिसृष्टिरिति ज्ञानं नास्ति तदा घटादीनां दृष्टिसृष्टेरभावात् ।। **ध्रुवा द्यौरिति** ।। यत्त्वत्र आकल्पसन्तानाविच्छेदपरत्वं ध्रुवपदस्य । अन्यथा ध्रुवो राजेत्यादावगतिरिति केनचिदुक्तं तद्वेदान्तार्थज्ञानगन्धवैधुर्यनिबन्धनम् । अनेन सूक्तेन सङ्ग्रामायोद्यतो राजा पुरोधसा नु सन्नाहनीयः । उक्तं च सूत्रे 'सङ्ग्रामे समुपोह्ले राजानं सन्नाहयेदात्वाहार्षमन्तरेधीति पश्चाद्रथस्यावस्थाय जीमूतस्येव भवति प्रतीकमिति कवचं प्रयच्छेत्' इत्यादि । समुपोह्ले

(न्यायामृततरङ्गिणी)

समुपस्थिते । पश्चाद्रथस्यावस्थाय पुरोहितो जपतीति शेषः । चैत्ययज्ञ इति खण्डे यत्र वेत्थ वनस्पत इत्येतयर्चेति ऋग्ग्रहणेन ऋचं पादग्रहणं इति परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात् आ त्वाहार्षमन्तरेधीति पश्चाद्रथस्येत्यत्र पादग्रहणे सत्यपि सूक्तस्यैव ग्रहणमिति वृत्तिकारोक्तेरत्र च सूक्ते अविचाचलिः मापच्योष्ठा इत्यादिना राज्ञे स्थिरत्वमाशास्यते । तत्र दृष्टान्तो ध्रुवा द्यौरित्यादिना । यथा द्यौः पृथिवी पर्वताः विश्वं जगत् ध्रुवं स्थिरं तथा त्वमपि राजा स्थिरो भवेति । माधवीयेऽप्येवमेव व्याख्यातम् । तत्र कः प्रसङ्गः सन्तानादिकल्पनायाः । अन्यथा तत्सत्यमित्यादेरप्येवमेवार्थः कल्प्येतेति स्पष्टं बौद्धवादः स्यात् ।

ननु ''सहोवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषः एष तदा तु कुत एतदागादिति तदुह न मेने गार्ग्यः स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयस्तदेतेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिंच्छेते इत्याद्युक्त्वा अथ यदा सुप्तो भवति यदा न कस्यचन वेद हिता नाम नाड्यो द्वासप्ततिः सहस्राणि हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते । स यथा कुमारो वा महाराजो वा महाब्राह्मणो वाऽतिघ्नीमानन्दस्य गत्वा शयीतैवमेवैष एतच्छेते । अतिशयेन हन्तीत्यतिघ्नीं आनन्दस्यावस्थाम् । स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेद्यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति । तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्'' इति । अत्र अब्रह्मविदं गार्ग्यं प्रति क्षत्रियोऽपि सन् ब्रह्मवित् काश्यो ब्रह्म बोधयितुं गार्ग्येण सह सुप्तं पुरुषं प्रत्यागम्य तं पाणिना पेष्य बोधयित्वा गार्ग्येण कर्तुमर्हं प्रश्नं अज्ञानादकृतं स्वयमेव काश्यो गार्ग्यं प्रति कृतवान् स होवाचेत्याद्यकण्डिकया । एतदिति क्रियाविशेषः । एष विज्ञानमयोऽन्तःकरणप्रायो यत्र सुप्तोऽभूत् तदा एषः काभूत्, कुत आगात् । एतत्प्रश्नद्वयं प्रतिवक्तुं गार्ग्यो न ज्ञातवान् । अतः काश्य एव तदुत्तरं वक्ति स होवाचेत्यादिद्वितीयकण्डिकया । अन्तर्हृदये विद्यमानो य आकाशः तस्मिन् शेत इति सुषुप्तप्रकारनिरूपणाय अथ यदा सुषुप्तो भवतीत्यादिकण्डिका । कुत एव तदागादिति

(न्यायामृततरङ्गिणी)

द्वितीयप्रश्नस्योत्तरं तस्मादात्मनः सर्वे प्राणा इत्यादि । तस्मादियं श्रुतिः सुप्तोत्थ-जीवात्प्राणादीनां सृष्टिं वक्तीति दृष्टिसृष्टौ प्रमाणमित्यत आह ।। **तस्मादात्मन इति** ।। पाणिपेषादिना प्रबोधितस्य सुप्तस्य क आधार इति यत्रैष एतत्सुप्तोऽ-भूदित्यादिना काश्येन पृष्टस्य य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिंच्छेत इत्यादिना प्रतिवचनं ब्रुवता काश्येनैव आकाशशब्दवाच्यः परमात्मा सुप्तपुरुषाधारत्वेन य उक्तः स एव अस्मादात्मन इत्यत्र इदंशब्देन परामृश्यत इति परमात्मन एव प्राणादिसृष्टिर्न तु सुप्तोत्थितात् । परेषां बृहदारण्यकभाष्येऽपि सुप्ताधारत्वेनात्रोक्त आकाशः परमात्मैवेति प्रतिपादितम् । अत एव तत्रैव ननु एवमेवास्मादात्मन इति संसारिण एवोत्पत्तिं दर्शयतीति चोदयित्वा य एषोऽन्तर्हृदय आकाश इति परस्य प्रकृतत्वा-दस्मादात्मन इति परस्यैव परामर्श इत्युक्तम् ।

ननु यत्रैष इति प्रश्नवाक्ये यत्रेति नाधारप्रश्नः । किं तु कालप्रश्नः । अन्यथा क्वैष तदाभूदिति पुनर्देशप्रश्नानुपपत्तेः । मैवम् । तथाऽपि क्वेत्याधारप्रश्नस्यैवोत्तरं य एषोऽन्तर्हृदय आकाश इति । तत एव च सृष्टिः । वस्तुतस्तु यत्रेत्याधारप्रश्न एव । यत्राधारे सुप्तोऽभूत्स किंप्रकार आधार इति यत्रक्वशब्दयोरेकार्थत्वात् ।। **अन्यथेति** ।। ननु केन क्रमेण सुषुप्तो भवतीत्यपेक्षायां हिता नाम नाड्य इति सुषुप्त्यव्यवहितकाले नाडीनां सत्त्वं प्रतिपाद्यते । न तु सुप्तिकाले । मैवम् । यदा सुषुप्तो भवति यदा न कस्यचन वेद हिता नाम नाड्य इत्यत्र यदेति निर्देशात्तदेत्यवश्यमवगतेः सुषुप्तिकाल एव हि पुरीतन्नामकनाड्यादिसत्त्वावगमात् । पुरीतति शेत इति पुरीतत्स्थस्य सुप्ताधारत्वश्रुतेश्च । तस्मात् श्रुत्या स्वभाष्येण च विरोधान्न जीवात्प्राणादीनां सृष्टिः । अतिघ्र्यादिशब्दानामर्थास्तु आनन्दस्य परमात्मनः अतिघ्र्यी समीपं कुमारो रुद्रः महाराजो वायुः महाब्रह्मणो ब्रह्मा इत्याचार्योक्ताः । यस्तु भाष्यं मन्दाधिकारिकमित्याह स स्वयमेव मन्दाधिकारी ।

अस्मादात्मन इति वाक्ये पूर्ववाक्येन विरोधमभिधाय स्ववाक्येन विरोधमाह ।। **अत्रापीति** ।। **नाड्यादिकमिति** ।। सुषुप्तौ नाड्यादिसृष्टेरभावात् ।। **तन्तु-विस्फुलिङ्गेति** ।। जीवस्य तन्त्वादिदृष्टिरेव तन्त्वादिजन्म । न तु ऊर्णनाभ्यादित-

(न्यायामृततरङ्गिणी)

स्तन्त्वादिजन्मेत्यर्थः । सर्वलोकदृष्टिः सर्वलोकसाक्षात्कारः । तथा च सर्वलोकसाक्षात्काराभावात्सर्वलोकजन्मोक्तिरयुक्ता स्यात् ।। **न चोर्णनाभीति** ।। न हि ऊर्णनाभिनाऽन्निना वा तन्तूनां विस्फुलिङ्गानां वा दर्शनमेव तयोर्जन्म । किं तु स्वशरीरान्निष्कासनमेव । तस्मात् कुत एतदागादिति वाक्ये जीवस्य सुप्तिकालेऽविद्यमानं ज्ञातृत्वादिकं कुत आगतमिति द्वितीयप्रश्नस्य सर्वकर्तुः परमात्मन आगतमित्युत्तरं वक्तुं सर्वकर्तृत्वं परमात्मन उच्यते अस्मादात्मन इति वाक्ये ।

न्यायामृतकण्टकोद्धारः

ननु तथापि शुक्तिरूप्यस्वप्नादिवद् दृष्टिसृष्ट्यन्यथानुपपत्या मिथ्यात्वं सेत्स्यति । दृष्टिसृष्टेर्मिथ्यात्वं विनानुपपत्तेः । शुक्तिरजतादौ सिद्धत्वादिति । तदेतद्दूषयितुमनुवदति ।। **यच्चेति** ।। अत्र हि दृष्टिसृष्टिपदार्थस्यैव निर्वक्तुमशक्यत्वान्न तदन्यथानुपपत्त्या प्रपञ्चमिथ्यात्वसिद्धिः ।

तथा हि । केयं दृष्टिसृष्टिः ? दृष्टिरेव सृष्टिरिति वा, दृष्टिव्यतिरेके सृष्ट्यभावो वा, दृष्टिव्यतिरेकेण सृज्याभावो वा, दृष्टिसामग्रीजन्यत्वं वा, दृष्टिसमानकालीनसृष्टिर्वा, दृष्टिसमानसत्ताकसृष्टिर्वा, सदसद्विलक्षणत्वं वा त्रिविधसत्त्वबहिर्भूतत्वे सति असद्विलक्षणत्वं वा, अज्ञातसत्त्वाभावो वा, ज्ञातैकसत्त्वं वा । आद्ये दृष्टिः वृत्तिर्वा चैतन्यरूपा वा । प्रथमे चरमवृत्तिविषयब्रह्मणो दृष्टिसृष्ट्यापत्तिः । द्वितीये सर्वदा सृष्ट्यापत्तिः । न द्वितीयः । चैत्रेण सृष्टो मया दृष्ट इति विलक्षणव्यवहारानुपपत्तेः । न तृतीयः । ज्ञातो घटः न ज्ञानमित्यनुभवविरोधात् । न चतुर्थः । एकसामग्रीप्रसूतत्वेन घटादेर्दृष्ट्यभिन्नत्वेऽनन्तरोक्तदोषात् । न पञ्चमः । शाब्दादिज्ञानसमानकालोत्पन्नघटादौ सिद्धसाधनात् । तद्वदन्यत्रार्थान्तरापत्तेश्च । न षष्ठः । उभयसत्त्वेऽप्युपपत्तेः सिद्धसाधनात् । न सप्तमः । अस्यैव मिथ्यात्वरूपत्वेन तत्साधनायैतदुपन्यासानुपपत्तेः । नाष्टमः । त्रिविधसत्त्वमध्ये प्रातिभासिकसत्त्वस्यान्तर्भूतत्वेन दृष्टिसृष्टिपक्षे तद्वति जगति तद्बहिर्भावानुपपत्तेः । न नवमः । तुच्छसाधारणत्वात् । न दशमः । सुखादौ सिद्धसाधनात् । तद्वदन्यत्रार्थान्तराच्च । न च दोषप्रयुक्तत्वनिबन्धनस्य ज्ञातैकसत्त्वस्य अज्ञातसत्त्वाभावस्य वा प्रतिपन्नोपाधिदृष्टिजन्यज्ञातैकसत्त्वस्य वा द्रष्ट्रन्तरावेद्यत्वे सति ज्ञातैकसत्त्वस्य वा

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

विवक्षितत्वात् । एवं च न सुखाद्यंशे सिद्धसाधनं तद्वदन्यत्रार्थान्तरं वेति वाच्यम् । प्रमितानुपपत्त्या हि उपपादकार्थसिद्धिः । उक्तविधं च दृष्टिसृष्टित्वं प्रपञ्चेऽस्तीत्यत्र न किञ्चित्प्रमाणम् । प्रत्यक्षेण तदसिद्धेः । नाप्यनुमानम् । दृष्टान्ताभावात् । नाप्यागमः । तस्योक्तविधदृष्टिसृष्टित्वप्रतिपादकत्वस्यानुपलम्भात् । मिथ्यात्वादेव दृष्टिसृष्टित्वं चेदन्योन्याश्रयः । तृतीयचतुर्थयोः सुखादिवत्सत्त्वेऽप्युपपत्त्याऽर्थान्तराच्च । स्वसुखादेरपि दृष्ट्यन्तरावेद्यत्वस्य सत्त्वात् । परसुखादेः परस्य प्रत्यक्षत्वात् । यदीश्वरे दृष्टिवेद्यत्वं तदाऽसिद्धिः । अन्यथैतादृशदृष्टिसृष्टित्वस्य बौद्धैर्ब्रह्मण्यपि सुवचत्वेन तस्यापि मिथ्यात्वं स्यात् । यदि चैतादृशदृष्टिसृष्टित्वं तस्य प्रमाणाप्रमितं प्रमाणविरुद्धमिति तदैतदन्यत्रापि तुल्यमिति दूषणे सत्येव दूषणान्तरमाह ।। **तन्नेत्यादिना** ।।

किञ्च सर्वत्र प्रपञ्चे दृष्टिसृष्ट्यङ्गीकारे सिद्धान्तविरोध इत्याह ।। **षडिति** ।।

"जीवो ब्रह्म विशुद्धा चिद् विभागस्त्वनयोर्द्वयोः ।
अविद्या तच्चितोर्योगः षडस्माकमनादयः ।।"

इति तद्वचनेनेत्यर्थः । न चानाद्यतिरिक्ते सृष्टिविषय एव दृष्टिसृष्टिस्वीकारात् नानादित्वप्रतिपादकवचनविरोधो, नापि प्रत्यभिज्ञायाः स्थायित्वप्रतिपादनविरोधः कारणात्मना स्थायित्वाङ्गीकारादिति वाच्यम् । एवं ह्यविद्यादौ मिथ्यात्वसाधकाभावात्तस्य मिथ्यात्वासिद्धेः । तत्र प्रकारान्तरेण मिथ्यात्वे तेनैव सर्वत्र सम्भवेऽस्यासिद्धस्य तत्साधकत्वानुपपत्तेः ।

किञ्च स्वाचार्यवचनविरोधेन तदतिरिक्तविषयत्वमङ्गीकुर्वता "अनादिर्वाऽयमाकाशः" इत्यादिश्रुत्याऽऽकाशादिव्यतिरिक्तविषयत्वमेव स्वीकर्तव्यम् । स्वाचार्यवचनात् श्रुतेः प्रबलत्वात् श्रुतेरप्रामाण्ये चाचार्यवचनस्य सुतरामप्रामाण्यम् ।

अपि च दृष्टिसृष्टिप्रमाणाभिमतस्य ब्रह्मातिरिक्तसर्वसाधारणत्वान्नाविद्याद्यतिरिक्तविषयत्वम् । दृश्यत्वादिना घटादिप्रपञ्चवद् दृष्टिसृष्टित्वस्यैवोचितत्वाच्च । दृष्टिसृष्टित्वे दृश्यत्वादेरप्रयोजकत्वे मिथ्यात्वे तत्त्वापाताच्च ।

किञ्चानादित्वाङ्गीकारे ब्रह्मवत्सत्वापत्तेः । कारणात्मना स्थायित्वं तु नाविद्यादिकमादाय तस्योक्तरीत्या दृष्टिसृष्टित्वात् चाक्षुषादिप्रत्यभिज्ञाने अविद्यायाः विषयत्वा-

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

सम्भवाच्च । नापि ब्रह्मादाय शून्यमादाय । तन्मतेऽपि प्रत्यभिज्ञासम्भवादविशेषापत्तेः । उपनिषदेकसमधिगम्यस्य चाक्षुषादिप्रत्यभिज्ञाविषयत्वासम्भवाच्चेति दिक् ।

न चाचार्यवचनविवरणादिकं न वास्तवाभिप्रायम् । किञ्चापातप्रतीतार्थपरं परमताभिप्रायं वेति न तद्विरोध इत्यत आह ।। **दृगन्यस्येति** ।। **तर्हीति** ।। न च विषयबाधाबाधाभ्यां विशेषादतुल्यत्वमिति वाच्यम् । बाधाबाधयोरपि दृष्टिसृष्टित्वेनोभयत्र साम्यात् । कल्पिते बाधस्य तत्रापि सत्वात् । अकल्पितबाधस्य तत्राप्यभावात् । अबाधस्य ब्रह्मातिरिक्तत्वेन कल्पितत्वावश्यंभावात् । प्रपञ्चबाधकाभावस्योपपादितत्वाच्च ।। **दृष्टिसृष्टिपक्ष इति** ।। न च प्रतिकर्मव्यवस्थादिकं मन्दाधिकारिविषयम् । नोत्तमाधिकारिविषयमिति वाच्यम् । वैपरीत्यस्यापि सम्भवात् । नियामकाभावात् । ब्रह्मवादो मन्दाधिकारिविषयः शून्यवादस्तूत्तमाधिकारिविषय इत्यापाताच्च । प्रौढाधिकारिणो घटादिनियतविषयज्ञानानुपपत्तेश्च । शुक्तिरजतादिज्ञानार्थं सम्प्रयोगाद्यपेक्षाभावापत्तेश्च । न च तेषां शुक्तिरजतादिभ्रमो न भवत्येवेति वाच्यम् । तथात्वे प्रपञ्चभ्रमाभावेन सङ्करादीनां भिक्षाटनादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् ।। **शुक्तीदमंशस्येति** ।। न च सत्वस्य मिथ्यावस्तुसम्भेदावभासत्वरूपं स्वरूपलक्षणं युज्यते शुक्तेरसत्यत्वेऽपि शुक्तीदमंशावच्छिन्नचैतन्यस्य सत्यत्वादिति वाच्यम् । इदमित्यत्र शुक्तेरेव विषयत्वेन चैतन्याविषयत्वात् । तस्य रूपादिरहितत्वेन चाक्षुषादिज्ञानविषयत्वासम्भवात् ।

किञ्च केवलस्य विषयत्वे सद्यो मोक्षापातोऽवच्छिन्नस्य चेतनत्वे तस्य मिथ्यात्वेनोक्तलक्षणासम्भव एवेति वाच्यम् । किञ्चेदमित्यत्र चैतन्यविषयत्वे चैतन्यज्ञानमिति व्यवहारापत्तिः ।। **इदं रूप्यमितीति** ।। न च शुक्तित्वाभावे तद्विषयकाज्ञानसत्ता न विरुद्धेति वाच्यम् । विषयावरणार्थमज्ञानं तत्र च तत्कृत्यं तज्ज्ञानप्रतिबन्धः । तत्र तदभावादेव तज्ज्ञानाभावे नावरणकृत्यमिति न तद्भावे तदज्ञानम् । अन्यथा शुक्तिरूप्यविषयकमज्ञानमपि स्यात् ।

अपि च शुक्तित्वस्य सृष्टित्वेन प्रातिभासिकत्वात् । प्रातिभासिकविषयकाज्ञानस्यादृष्टेर्न तद्विषयकाज्ञानमिति ।। **इदं रूप्यं नेदं रूप्यमितीति** ।। न च भिन्नविषयत्वेऽपि विषययोः सारूप्यात् स्वप्नबाधकयोरिव बाध्यबाधकभावोपपत्तिरिति वाच्यम् । सारूप्याद् बाधकत्वेऽप्रतिबद्धस्येव प्रतिबद्धस्यापि तथापत्तेः । विषयसारूप्यस्य

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

बाधकत्वोपयुक्तस्य तत्रापि सत्वात् । सर्वसारूप्यस्य प्रकृतेऽप्यभावात् । दृष्टान्ते भिन्नविषयत्वासम्प्रतिपत्तेश्च । सारूप्यमात्रेण तत्कार्यकारित्वे गुञ्जापुञ्जादपि दाहापत्तेश्च ।। **रूप्यादीति** ।। न च बाध्यान्यूनसत्ताकत्वस्यैव बाधकत्वे तन्त्रत्वेन प्रातिभासिकस्यापि व्यावहारिकवत् प्रातिभासिकबाधकतोपपत्तिरिति वाच्यम् । बाध्यान्यूनसत्ताकत्वस्य बाध्येऽपि सत्त्वेन बाधकत्वप्रयोजकत्वासम्भवात् । अन्यथा इदं रजतमित्यनेनापि नेदं रजतमित्यस्य बाधापत्तेः । तस्यापि बाध्यान्यूनसत्ताकत्वात् । द्वयोरपि प्रातिभासिकत्वात् । तस्मादधिकसत्त्वमेव तन्त्रमिति तदभावेन तस्य बाधकत्वासम्भवात् रूप्यादिमिथ्यात्वासिद्धिरिति ।। **सुषुप्तिप्रलयादाविति** ।। न च जीवब्रह्मविभागस्यानादित्वेन दृष्टिसृष्ट्यविषयत्वमिति वाच्यम् । तदनादित्वस्य प्रागेव दूषितत्वात् । आकाशादेरपि दृष्टिसृष्टिविषयत्वाभावापाताच्च ।

।। **सुप्तं प्रतीति** ।। ननु संस्कारादेः कारणात्मनाऽवस्थानाभ्युपगमात् पुनरुद्बोधसम्भव इति चेन्न । कारणस्याविद्यादेः प्रातीतिकत्वेन तदभावे कारणात्मनावस्थानासम्भवात् । न च तत्प्रतीतिः शुद्धचिद्रूपैवेति वाच्यम् । मोक्षेऽप्यविद्यादेरनुवृत्यापातात् । ब्रह्मरूपकारणस्य च मोक्षेऽपि सद्भावेन मोक्षानन्तरमपि तदुद्बोधापाताच्च ।। **मोक्षस्यापीति** ।। न च तस्य ब्रह्मरूपत्वेन न दृष्टिसृष्टित्वमिति वाच्यम् । ब्रह्मरूपत्वे श्रवणादिसाध्यत्वानुपपत्तेः । संसारदशायामपि ब्रह्मसद्भावेन मुक्तत्वापाताच्च ।। **अनवस्थादीति** ।। न च वृत्त्युपहितचैतन्यमेव दृष्टिः वृत्तावपि वृत्तिरेव स्वस्वरूपा चैतन्योपाधिरिति नानवस्थादिकमिति वाच्यम् । एवं हि वृत्तिविशिष्टचैतन्यमेव वृत्तिविशिष्टचैतन्यदृष्टिरिति आयातम् । तथा च वृत्तेः स्वविषयकत्वे स्वप्रकाशत्वापत्तेः वृत्तेरुपलक्षणत्वे तदुपलक्षितचैतन्यस्य वृत्तिदृष्टित्वे तस्य मोक्षेऽपि सद्भावेन तत्रापि वृत्त्यनुवृत्त्यापत्तेः । विशेषणत्वोपलक्षणत्वातिरिक्तोपाधित्वपक्षस्य प्रागेव दूषितत्वात् । एवं च वृत्त्यन्तरविशिष्टचैतन्यस्य दृष्टित्वे कथं नानवस्थेति ।। **उक्तन्यायेनेति** ।। न च स्वाप्नवद्देहेन्द्रियादिनिरपेक्ष एव भ्रम इति वाच्यम् । स्वाप्नभ्रमेऽपि देहेन्द्रियाद्यभावासम्प्रतिपत्तेः । क्लृप्तदेहेन्द्रियादिकारणं विनापि भ्रमाङ्गीकारेऽज्ञानाद्यभावेऽपि भ्रमापत्तौ मोक्षेऽपि तदापत्तेश्च ।। **घटादेरिति** ।। न च ज्ञानस्य ज्ञेयत्वेऽपि विषयस्याज्ञेयत्वाभाववद् दृष्टिसृष्टेः दृष्टिसृष्टित्वेऽपि घटादेरपि दृष्टिसृष्टितोपपत्तिरिति वाच्यम् । भावानवबोधात् । तथा हि । ज्ञानस्य ज्ञानमित्यस्य ज्ञानं नेति नार्थः । तथात्वे घटस्याज्ञेयत्वावश्यंभावात् । दृष्टिसृष्टे-

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

र्दृष्टिसृष्टिरित्यस्य तु वस्तुतो न दृष्टिसृष्टिरित्येवार्थः पर्यवस्यति । तथा च वास्तवदृष्टि-सृष्टित्वाभावेऽवास्तवदृष्टिसृष्टित्वमेव पर्यवस्यति । विरुद्धयोरन्यतरस्यावास्तवत्वेऽन्यतरस्य वास्तवत्वनियमादिति युक्तमेवोक्तम् ।

ननु दीपादाविव प्रत्यभिज्ञा भ्रान्तिरित्यत आह ।। **दीपादाविति** ।। नन्विहापि प्रतिभासकालातिरिक्तकालसत्त्वे प्रतिभासमात्रशरीरत्वमेव बाधकम् । न च तदेवासिद्धम् ''नेह नाना'' इति श्रुत्या मिथ्यात्वेन तत्सिद्धेरिति चेन्न । नेह नानेत्यादिश्रुतीनां मिथ्यात्वपरत्वाभावस्य सम्यक्प्रतिपादितत्वात् । नेह नानेति श्रुतेरपि दृष्टिसृष्टित्वेन तत्सिद्धमिथ्यात्वादेर्दृष्टिसृष्टित्वेनामिथ्यात्वादेरदृष्टिसृष्टित्वापाताच्च । अभेदभ्रमकारण-सादृश्याद्यभावेनाभेदभ्रमायोगाच्च । न च दृष्टिसृष्टिसिद्धमेव सादृश्यादिकं तत्कारणमिति वाच्यम् । तत्रापि तत्कारणान्तरान्वेषणेऽनवस्थापातात् । कारणं विना भ्रमाङ्गीकारे च मोक्षेऽपि तदापातात् । अत एवाह ।। **तदभाव इति** ।। न च तत्र बाधकाभावादात्मनि एकस्मिन्क्षणे घटादौ चाभेदो न भेद इति वाच्यम् । दृष्टिसृष्टिसिद्धबाधकस्य तत्रापि वक्तुं शक्यत्वात् । वास्तवबाधकस्य च प्रकृतेऽप्यभावादिति ।। **सोऽयमिति** ।। न च यदा धर्माभेदो न गृहीतः किन्तु धर्म्यभेद एव तदा सोऽयमित्यादौ जहदजहल्लक्षणासम्भवेन दृष्टान्ततोपपत्तिरिति वाच्यम् । दृष्टिसृष्टिपक्षे धर्मभेदग्रहसमय एव धर्मिभेदस्यापि भावत्वेन धर्म्यभेदग्रहासम्भवात् । तद्वदेव वास्तवाभेदपरत्वस्यापाताच्च । बाधाबाधाभ्यां व्यवस्थेति तु निरस्तम् ।। **अभेदस्येति** ।। न चाभेदो ब्रह्मस्वरूपोऽतो नोक्तदोष इति वाच्यम् । अभेदस्य सोपाधिकत्वेन निरूपाधिकब्रह्मस्वरूपत्वासम्भवात् । अन्यथा चिन्मात्रस्य प्रत्यहं भातत्वेन तदभिन्ने अभेदे विप्रतिपत्त्यादि न स्यात् ।

न चान्यूनसत्ताकत्वमात्रेण बाधकत्वमिति वाच्यम् । तस्य बाध्येऽपि सत्त्वेन बाधकताप्रयोजकत्वासम्भवात् । किञ्चाभेदसाक्षात्कारस्य दृष्टिसृष्टित्वेन प्रमाणजन्यत्वा-भावात् तत्त्वज्ञानत्वाभावे ततो मोक्षो न स्यात् । न चाबाधितविषयत्वेन तत्त्वज्ञानत्व-मिति वाच्यम् । दृष्टिसृष्टिसिद्धबाधस्य तत्रापि सम्भवात् । वास्तवबाधस्य प्रकृतेऽप्य-भावात् । बाधाभावस्य ब्रह्मातिरिक्तत्वेन दृष्टिसृष्टित्वावश्यम्भावात् ।। **ध्रुवेति** ।। न चानित्यत्वपक्षेऽपि ध्रुवेत्यस्यान्यार्थपरत्वे आवश्यके दृष्टिसृष्टिपक्षेऽपि दृष्टिसृष्टिप्रतिपादक-श्रुत्यनुरोधेनाकल्पसन्तानाविच्छेदपरत्वमेव युक्तमिति वाच्यम् । ध्रुवपदस्य बहुकाल-

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

वस्थायित्वमात्रवाचकत्वेनान्यार्थपरत्वाभावात् । पञ्चमहाभूतानामुपचितरूपेण नित्यत्वाभावेऽपि सूक्ष्मरूपेण नित्यत्वाच्च । न च राजेत्यादावगतिरिति वाच्यम् । राजशब्देन नियामकेश्वरग्रहणेन तस्य ध्रुवत्वसम्भवात् । तस्यैव राजशब्दमुख्यार्थत्वात् । बुद्धिस्थत्वेनेदंशब्दप्रयोगासम्भवाच्च । उक्तमर्थं कारिकारूढं करोति ।। **तस्मादिति** ।।

ननु "अस्मादात्मनः" इति दृष्टिसृष्टिप्रतिपादकप्रमाणस्यैव बाधकस्य सद्भावे कथं प्रत्यभिज्ञानिर्बाध इत्यत आह ।। **अस्मादिति** ।। अस्य वाक्यस्य ब्रह्मणः सर्वसृष्टिप्रतिपादनपरत्वेन सुप्तोत्थितजीवप्राणादिसृष्टिप्रतिपादकत्वाभावात् । ब्रह्मण्येवात्मशब्दस्य मुख्यत्वात् । अत एव द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दादित्यत्रात्मशब्देन ब्रह्मत्वं साधयामास सूत्रकारः ।

किञ्च प्राणादेः श्वसादिरूपेण सत्त्वात् न तत्सृष्टिप्रतिपादकत्वम् । न च न तु तद्वितीयमस्तीत्यनेन सुप्तौ सर्वप्रपञ्चाभावः प्रतिपाद्यत इति वाच्यम् । तस्य प्रागेव सम्यग्व्याख्यातत्वात् । प्रत्यक्षादिविरोधाच्च न प्राणादिसृष्टिप्रतिपादकत्वम् ।

ननु प्राक् ब्रह्मणः प्रकृतत्वात्कथमस्मादित्यनेन परामर्श इत्यत आह ।। **यत्रेति** ।। तथा च यच्छब्देन प्रकृतत्वेनास्मादिति परामर्शो युज्यत इति भावः । न च यत्रेति कालपरमिति वाच्यम् । त्रलो देश एव व्युत्पत्तेः । न च क्व तदेति देशप्रश्नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । देशविशेषाभिप्रायेण तदुपपत्तेः । न च तदेति प्रतिनिर्देशानुपपत्तिरिति वाच्यम् । बुद्धिस्थत्वेन तदुपपत्तेः ।

किञ्चास्य वाक्यस्य जीवात्सृष्टिप्रतिपादनपरत्वमनुपपन्नम् । जीवस्य सर्वलोकस्रष्टृत्वासम्भवात् । बाधकान्तरं चाह ।। **अन्यथेति** ।। न च केन क्रमेण सुप्तो भवतीत्यपेक्षायां हिता नाम नाड्यो पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते, ताभिः प्रत्यवसृत्य पुरीतति शेते इत्यादिना सुप्त्यव्यवहितकाले क्रमोक्तये नाडीसत्त्वं प्रतिपाद्यते न सुप्तिकाल इति वाच्यम् । क्रमप्रतिपादकशब्दाभावेन सुप्तिकाल एव नाडीसत्त्वप्रतीतेः वाक्यान्तरे आसु तदा नाडीषु सुप्तो भवतीति सुप्त्याधारत्वेन नाडीसत्वोक्तेश्च । अन्यथाऽश्रुतकल्पनापत्तेः भाष्यकारादिव्याख्यानविरोधाच्च ।

न च भाष्यकारादिभिः स्थलाधिकारिणं प्रति तथा व्याख्यातमिति वाच्यम् । अस्याः कल्पनायाः दृष्टिसृष्टिसिद्ध्युत्तरकालीनत्वेनान्योन्याश्रयात् । न चोर्णनाभ्यादेः तन्त्वादि-

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

जन्मोक्तिर्लौकिकभ्रमसिद्धकार्यकारणभावप्रसिद्धिमनुसृत्येति वाच्यम् । अन्योन्याश्रयादेव ।। अत्रापीति ।। न च सर्वलोकदृष्टिरेव सर्वलोकसृष्टिरिति वाच्यम् । सुप्तोत्थितस्य सर्वलोकदृष्ट्यभावाद् दृष्टौ व्युच्चरतीति प्रयोगाभावाच्च । बाधकाभावे लक्षणाया अन्याय्यत्वात् ।

किञ्चाविद्यासहकृतजीवकारणत्वे जगद्वैचित्र्यानुपपत्तिः । न च जगदुपादानस्याज्ञानस्य विचित्रशक्तित्वाज्जगद्वैचित्र्यमिति वाच्यम् । अज्ञानवैचित्र्यस्याप्रामाणिकत्वात् । न च जगद्वैचित्र्यान्यथानुपपत्या तत्कल्पनम् । प्रमितेश्वरशक्तिवैचित्र्येणैव तदुपपत्तेः । तस्मान्न जगतः प्रतिभासमात्रशरीरत्वरूपं दृष्टिसृष्टित्वमिति न तदन्यथानुपपत्या मिथ्यात्वमिति ।

न्यायामृतप्रकाशः

अत्र कैश्चित् शुक्तिरूप्यस्वप्नादिवत् दृष्टिसृष्टित्वान्यथाऽनुपपत्या जगतो मिथ्यात्वसिद्धि-रङ्गीकृता । तदूषयितुमनुवदति ।। **यच्चेति** ।। दृष्टिसृष्ट्यङ्गीकारे क्षणिकत्वमर्थतोऽङ्गीकृतं स्यादित्याह ।। **बौद्धेति** ।। बौद्धाभिमतक्षणिकत्वसिद्ध्यर्थं विश्वस्येत्यारभ्य इतिवद् भ्रान्ति-रिति यच्चोक्तमित्यन्वयः । तद्देहादिकं तद्देहेन्द्रियादिकं जगत्, तं प्रति चैत्रं प्रति भाति तद्देहादिकं जगत् । ननु दृष्टिसृष्टत्वे दृष्टेः क्षणिकत्वेन पदार्थानामपि क्षणिकत्वापत्त्या सोऽयं घटः इत्यादिप्रत्यभिज्ञाविरोध इत्यत आह ।। **प्रत्यभिज्ञा त्विति** ।। दीपे परिमाणभेदेन भेदात् तत्र पूर्वोत्तरदीपाभेदग्राहिप्रत्यभिज्ञा भ्रान्तिरूपा दृष्टा । तद्वदित्यर्थः । **षडिति** ।।

"जीवो ब्रह्म विशुद्धा चित् विभागस्त्वनयोर्द्वयोः ।
अविद्या तच्चितोर्योगः षडस्माकमनादयः ।।"

इत्यङ्गीकारेण सर्वस्यापि जगतो दृष्टिसृष्ट्यङ्गीकारेऽपि तद्विरोधः स्यादिति भावः । न च जीवादिषड्व्यतिरिक्तमेव दृष्टिसृष्टमिति वाच्यम् । त्वन्मते दृष्टिसृष्टस्यैव मिथ्यात्वेन तेषां मिथ्यात्वासिद्धेः । **बौद्धमिति** ।। दृष्टिसृष्ट्यङ्गीकारे त्वयाप्यर्थात् क्षणिकत्वस्यैवाङ्गीकारादिति भावः । **नियतेति** ।। दृष्टिमात्रसृष्टत्वे मृदादितत्तन्नियतकारणजन्यत्वं न प्राप्तमित्यर्थः । नियतकारणाजन्यत्वे सति किं स्यादित्यतः **श्रुतिष्विति । तृप्त्यर्थमिति** ।। 'तृप्तिर्मेऽस्तु' इति दृष्ट्या कल्पनयैव तृप्त्युपपत्तेः तदर्थं भोजनं व्यर्थमिति भावः । **परेति** ।। परप्रत्यायनं

(न्यायामृतप्रकाशः)

स्यादिति कल्पनयैव तदुपपत्तौ तदर्थं शब्दोच्चारणं व्यर्थमित्याशयः । **स्वक्रियेति** ।। दृष्टिमात्रसृष्ट्यङ्गीकारे भोजनादिक्रियापेक्षा तृप्त्यादौ नास्तीत्यर्थतोऽङ्गीकृतं स्यात् । पुनश्च तदर्थं भोजनादिक्रियाकरणे स्वक्रियाविरोध इत्यर्थः ।

ननु यथा स्वप्ने ज्योतिष्टोमादिवाक्यात् साध्यसाधनभावं जानतः स्वर्गार्थं ज्योतिष्टोमादौ प्रवृत्तिः तेन च फलं यथा च तृप्त्यर्थं स्वप्नभोजनादिप्रवृत्तिः तया च तृप्त्यादिकं फलं, परप्रत्यायनार्थं शब्दोच्चारणादिकं चास्ति तद्वत् जाग्रत्पदार्थानामपि प्रतीतिमात्रशरीरत्वेऽपि नोक्तव्यवस्थाऽनुपपत्तिरित्याशङ्कते ।। **यदि त्विति** ।। पर्यनुयोज्यं विचारार्हम् । तथा, स्वप्नश्रुत्यादितुल्यम् । तेन, स्वाप्नश्रुतितुल्येनाद्वैतश्रुतितन्मीमांसादिना । **प्रतिकर्मेति** ।। तदुपपादकेन्द्रियसन्निकर्षाभावादिति भावः । **शुक्तीति** ।। इदमंशरूप्ययोरुभयोरपि दृष्टिसृष्टत्वादिति भावः । **सम्प्रयोगादीति** ।। अधिष्ठानं, प्रधानम्, अधिष्ठानेन्द्रियसम्प्रयोगश्चेति कारणत्रयेत्यर्थः । **तटस्थेति** ।। सम्प्रयोगादिकादाचित्कनानापदार्थघटितस्य स्वरूपलक्षणत्वायोगादिति भावः । सम्भेदो नाम मिश्रितत्वम् । अभेद इति यावत् । **अवभासत्वेति** ।। तद्रूपस्वरूपलक्षणेत्यर्थः । तथा च रूप्यवदिदमंशस्यापि दृष्टिसृष्टतया ज्ञानात् प्रागभावेनाधिष्ठानसम्प्रयोगादेरभावेन तटस्थलक्षणस्य, उभयोरपि दृष्टिसृष्टत्वाविशेषे शुक्तिरूप्ययोः सत्यत्वमिथ्यात्वविवेकाभावेन स्वरूपलक्षणस्याप्ययोगादिति भावः । **शुक्तित्वादेरिति** ।। शुक्तित्वसर्जकदृष्टेरभावेन शुक्तित्वस्वरूपस्यैवाभावात् । तज्ज्ञाने तु तदज्ञानमेव न सम्भवतीत्यर्थः । **इदं रूप्यमिति** ।। प्रतिदृष्टि विषयभेदस्वीकारेणेदं रजतं नेदं रजतमिति ज्ञानविषयीभूतेदमंशयोर्भेदेन तयोर्ज्ञानयोर्भिन्नधर्मिकतया बाध्यबाधकभावायोगादित्यर्थः । **रूप्यादिबाधस्येति** ।। अत्र बाधशब्दो विरोधिपरः । रूप्यादिविरोधिनः । तदभावस्येत्यर्थः । एवं च रूप्यतदभावयोरप्यस्मिन् पक्षे दृष्टिसृष्टतया तुल्यसत्ताकत्वेन तद्विषयकज्ञानयोर्हीनाधिकबलवत्वाभावाद् बाध्यबाधकभावायोगेन रूप्याभावविषयकेण नेदं रजतमिति ज्ञानेन रूप्यमिथ्यात्वासिद्धरित्यर्थः । **अप्रतीतत्वेनेति** ।। चिन्मात्रस्याप्रत्येतृत्वात् जीवानामपि तदा देहादेर्नाशेनाप्रत्येतृतया सर्जकदृष्टेरभावेन जीवब्रह्मविभागस्याविद्यमानत्वापत्त्याऽभेदस्यैव प्राप्तेः त्वन्मते ब्रह्माभेदस्यैव मुक्तिरूपत्वात् सुप्तेः पुनरुद्बोधाङ्गीकारे मुक्तस्यैव पुनरावृत्तिरङ्गीकृता स्यात् । तथा प्रलयानन्तरं सृष्ट्या पुनरावृत्तेः सत्वात्

(न्यायामृतप्रकाशः)

तत्रापि मुक्तस्यैव पुनरावृत्तिरङ्गीकृता स्यात् । तथा च 'न पुनरावर्तते,' 'अनावृत्तिः शब्दात्' इत्यादिश्रुतिसूत्रविरोधः स्यादित्यर्थः । तस्यानादित्वाङ्गीकारे तु मिथ्यात्वासिद्धिरित्युक्तम् । **सुप्तं प्रतीति** ।। न च कारणात्मना संस्कारोऽप्यस्तीति वाच्यम् । कारणस्यापि दृष्टिसृष्टत्वेन सुप्तौ तस्याप्यभावादिति भावः । **मोक्षस्यापीति** ।। अविद्यानिवृत्तिरूपस्येत्यर्थः । **दृगिति** ।। मोक्षस्य दृगूरूपत्वेऽसाध्यत्वं स्यादिति भावः । दृष्टिसृष्टत्वं जगतोऽङ्गीकुर्वता त्वया दृष्टिशब्देन चिन्मात्रं विवक्षितम्? विशिष्टं वा ? नोभयमपीत्याह ।। **चिन्मात्रस्यैवेति** ।। अर्थज्ञानरूपचैतन्यस्य सदा सत्वेनार्थस्यापि सदातनत्वापत्त्या सदा प्रतीत्यापत्तिरित्यर्थः । तत्त्वे घटादिदृष्टित्वे । **अनवस्थादीति** ।। विशिष्टस्यापि दृष्टिसृष्टत्वात् तत्र चिन्मात्रस्यैव विशिष्टस्य सदा प्रतीत्यापत्या विशिष्टस्यैव विशिष्टदृष्टित्वे वाच्ये तस्यापि विशिष्टस्य दृष्टिसृष्टित्वेनानवस्थाप्रसङ्गादित्यर्थः । **उक्तन्यायेनेति** ।। प्रतिकूलतर्कपराहतिकथनसमये उक्तन्यायेनेत्यर्थः । तेषामपि देहेन्द्रियादीनामपि इत्यर्थः । भ्रान्त्यर्थमिति शेषः । **अनवस्थेति** ।। जगद्भ्रान्तिजनकदेहेन्द्रियादिभ्रान्तिजनकदेहेन्द्रियादेरपि दृष्टिसृष्टत्वेऽनवस्थेत्यर्थः । **इत्यस्यापि प्रमेयस्य दृष्टिसृष्टित्वेनेति** ।। मिथ्यात्वादिति भावः । दृष्टिसृष्ट्यङ्गीकारे क्षणिकत्वापत्त्या स्थायित्वग्राहिप्रत्यभिज्ञाविरोधश्च स्यादित्याह । **प्रत्यभिज्ञेति** ।।

ननु सोऽयं दीप इतिवत् प्रत्यभिज्ञा भ्रान्तिरित्युक्तमिति चेत् तत्राह ।। **दीपादाविति** ।। दीपैक्यबाधकस्येत्यर्थः । **इहेति** ।। प्रपञ्चस्य दृष्टिसृष्ट्या भेदाङ्गीकारे इत्यर्थः । **तदभावेऽपीति** ।। बाधकाभावेऽपीत्यर्थः । **एकस्मिन्निति** ।। यस्मिन् क्षणे सत्त्वं त्वया कथ्यते तस्मिन्नपि क्षणे इत्यर्थः । तादृशसूक्ष्मतरकालेऽपि योगिनामभेदग्राहिप्रत्यभिज्ञा वाच्या । तस्या अपि भ्रान्तित्वापातादित्यर्थः । **आत्मनोऽपीति** ।। अनादिनित्यतयाऽङ्गीकृतस्य ब्रह्मणोऽपीत्यर्थः ।। तत्र च पूर्वोत्तरक्षणयोरैक्यग्राहिशुकादिप्रत्यभिज्ञा वाच्या । तस्या अपि भ्रान्तित्वापत्तेरित्याशयः । **सोऽयमिति** ।। यथा सोऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञा तावत् प्रमा । तत्र च तद्देशकालविशिष्टस्यैतद्देशकालविशिष्टेनाभेदे एतद्देशकालयोरपि तदानीं सत्वापत्तेः । एतद्देशकालविशिष्टस्य तद्देशकालविशिष्टेनाभेदे तद्देशकालयोरपीदानीं सत्त्वापत्तेः। अतः तदेतद्देशकालभागत्यागेन देवदत्तस्वरूपमात्रस्यैवाभेदः सिद्ध्यति । तद्दृष्टान्तेन

(न्यायामृतप्रकाशः)

तत्त्वमसीत्यादावपि विशेषणांशत्यागेन चिन्मात्रैक्यमङ्गीकृतम् । तन्न स्यात् । सोऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञाया अपि भ्रान्तित्वोपपत्त्या दृष्टान्तत्वासम्भवादिति भावः । तस्मात् बाधकाभावेनैतासां प्रत्यभिज्ञानां प्रमात्वं वाच्यम् । तत् प्रपञ्चप्रत्यभिज्ञाया अपि तुल्यमिति भावः।

ननु जगतो दृष्टिसृष्ट्या मिथ्यात्वानङ्गीकारेऽभेदज्ञानमेव बाधकमस्तीति चेत् तत्राह ।। **अभेदस्यापीति** ।। अभेदस्यापि दृष्टिसृष्टत्वेन प्रपञ्चतुल्यतया तज्ज्ञानस्य प्राबल्यायोगेन भेदबाधकत्वाभावादित्यर्थः । स्थायित्वग्राहिश्रुतिविरोधाच्च न दृष्टिसृष्टिर्युक्तेत्याह ।। **ध्रुवा द्यौरिति । भिन्नत्वेनेति** ।। 'घटपटौ भिन्नौ' इति प्रतीतेर्दृष्टिसृष्टिपक्षे भ्रमत्वेन घटपटयोर्क्लृप्तभेदत्यागः । परस्परविरोधे तु न प्रकारान्तरस्थितिरिति न्यायेनाक्लृप्ताभेदकल्पनं कार्यम् । तथा सोऽयं घट इति प्रतीतेरपि दृष्टिसृष्टिपक्षे भ्रमत्वेनैकस्मिन्नेव घटे क्लृप्ताभेदत्यागः । परस्परविरोधे त्विति न्यायेनाक्लृप्तभेदकल्पनं चाप्रामाणिकमेवाङ्गीकार्यमिति भावः । **सङ्गृह्णाति । तस्मादिति** ।। **स्वक्रियादीति** ।। दृगन्यस्य सर्वस्य दृष्टिसृष्टत्वे इत्याद्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः । नन्वास्मादात्मन इत्यादिश्रुतौ अस्मादात्मनः सुप्तात् जीवात् प्रबोधानन्तरं प्राणादयः सर्वे पुनर्जायन्त इत्युक्तत्वेन इयं श्रुतिरेव जगतो दृष्टिसृष्टत्वे मानमिति चेत् तत्राह । **अस्मादात्मन इति** ।। **अन्यथेति** ।। अस्य वाक्यस्य सुप्तजीवादेव प्राणादिसृष्टिकथनपरत्व इत्यर्थः । कुतोऽयुक्ता स्यादित्याह ।। **न हीति** ।। **नाड्यादिकमिति** ।। सुषुप्तौ नाड्यादिदृष्टेरभावादिति भावः । **ऊर्णनाभ्यादित इति** ।। आदिपदेनाग्निग्रहणम् । **सर्वलोकादीति** ।। सर्वलोकसाक्षात्काराभावेन सर्वलोकजन्मोक्तिरयुक्ता स्यादित्यर्थः । **ऊर्णनाभितन्त्वित्यादि** । न हि तन्तूनां विष्फुलिङ्गानाम् ऊर्णनाभ्यग्निभ्यां दृष्टिसृष्टिरस्ति । किन्तु स्वशरीरात् निष्कासनरूपैवोर्णनाभेस्तन्तुसृष्टिः । विष्णुलिङ्गानां त्वग्नितो जडात् व्युच्चरणमेवेति भावः । इति दृष्टिसृष्टिभङ्गविवरणम् ।

न्यायकल्पलता

अत्र कश्चिन्मायावादी शुक्तिरूप्यस्वप्नादिवत दृष्टिसृष्टित्वान्यथानुपपत्या जगतो मिथ्यात्वमिति वक्तुं जगतो दृष्टिसृष्टिरित्याह । तद्दूषयितुमनुवदति ।। **यच्चेति** ।। दृष्टिसृष्ट्यङ्गीकारे क्षाणिकत्वमर्थतोऽङ्गीकृतं स्यादिति भावेनोक्तम् ।। **बौद्धेति** ।। कुतो नेत्यत

(न्यायकल्पलता)

स्ववचनविरोधं तावदाह ।। **षडस्माकमिति** ।। 'जीवो ब्रह्म विशुद्धा चिद्विभागस्त्वनयोर्द्वयोः । अविद्या तच्चितोर्योगः षडस्माकमनादयः' इति । नन्वनाद्यतिरिक्ते सृष्टिविषय एव दृष्टिसृष्टिस्वीकारान्न विरोध इति चेत् । मैवम् । विभागादीनां दृष्टिसृष्ट्या मिथ्यात्वासिद्ध्या दृष्टिसृष्ट्या मिथ्यात्वसिद्धिरिति स्वोक्तिविरोधात् ।। **स्वर्गाद्यर्थमिति** ।। स्वप्नादिसाम्यज्ञाने सति ज्योतिष्टोमादौ प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । स्वक्रियास्वन्यायविरोधावप्याह ।। **तवापीति** ।। ननु स्वाप्नकार्यकारणभावबोधकवाक्यवदुपपत्तिरित्याशङ्क्य निराकरोति ।। **यदीति** ।। स्वप्नवेदान्ततन्मीमांसासाम्येन जागरे तत्र प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । न च विषयाबाधतद्बाधाभ्यां स्वप्नाद्विशेषः । स्वप्नादविशेषे विषयाबाधादेरेवायोगात् ।। **घटादेरिति** ।। सादेरपीत्यर्थः ।। **शुक्तीदमंशस्यापीति** ।। यस्तु प्रतिमकर्मव्यवस्थामध्यासतटस्थलक्षणं च मन्दाधिकारिकमित्याह । स स्वाचार्यप्रक्रियामेव न मन्यत इत्युपेक्षणीयः ।। **सत्यस्येति** ।। शुक्तीदमंशस्यापि रूप्यवन्मिथ्यात्वात् सत्यं वस्तु नास्तीत्यर्थः ।

ननु दृष्टिसृष्टिपक्षेऽपीदमंशावच्छिन्नचैतन्येन मिथ्यारूप्यस्य तेन सह सम्भेदावभासोऽस्त्येवेति । मैवम् । इदंवृत्तेः प्रागिदमोऽसत्वेन तदवच्छिन्नचैतन्यस्याभावात् । तस्य मिथ्यात्वाच्च ।। **इदं रूप्यमिति ज्ञानकाल इति** ।। शुक्तित्वाज्ञाने शुक्तित्वस्वरूपस्यैवासत्वात् । तज्ज्ञानकाले तु तस्य सत्वेऽपि नाज्ञानावच्छेदकत्वम् । तस्य ज्ञातत्वात् । ननु शुक्तित्वाभावेऽपि तदज्ञानमस्तु । सत्ताकाल इव सत्ताविरहकालेऽप्यज्ञानाविरोधात् । मैवम् । अज्ञानस्य ज्ञातैकसत्वात् । तज्ज्ञानस्य च तदवच्छेदकविषयत्वात् । तदवच्छेदकस्य दृष्टिसृष्टित्वात् । सत्ताविरहकालेऽज्ञानमित्यस्यासिद्धेः । सत्ताकालेऽज्ञानमिति तु सुतरामसङ्गतम् । ज्ञानस्यैव तत्सत्तारूपत्वात् । न च स्थायित्वपक्षे सत्ताकाल इति दृष्टान्तः । सत्ताविरहकालेऽज्ञानमित्यस्योक्तविधयाऽसङ्गतेरिति भावः ।। **भिन्नेति** ।। भ्रमकाले बाधकाले चेदमंशयोर्भेदात् । न च भेदेऽपि सारूप्यात् बाधादिव्यवस्थेति वाच्यम् । सारूप्यस्यापि दृष्टिसृष्टित्वेनोभयानुगतस्याभावात् ।। **रूप्यादिबाधस्यापीति** ।। अधिकबलस्यैव बाधकत्वात् । एतेन बाध्यान्यूनसत्ताकत्वमेव बाधकत्वे प्रयोजकं न त्वधिकसत्ताकत्वमित्यपास्तम् । अव्यवस्थापातात् ।। **सुषुप्तीति** ।। न च जीवादिविभागस्यानादितया न दृष्टिसृष्टिरिति वाच्यम् । तस्य मिथ्यात्वासिद्धेरित्युक्तत्वात् ।। **सुप्तं प्रतीति** ।। न च

(न्यायकल्पलता)

कारणात्मना संस्कारोऽस्तीति वाच्यम् । कारणस्यापि दृष्टिसृष्टित्वेन सुप्तौ तस्याप्यभावात् ।। **मोक्षस्यापीति** ।। अविद्यानिवृत्तिरूपस्येत्यर्थः । मोक्षस्य दृग्रूपत्वेऽसाध्यत्वं स्यादिति भावेनोक्तम् ।। **दृगन्यस्येति** ।। **सदेति** ।। अर्थज्ञानस्य सदा सत्त्वेनार्थस्यापि सदातनत्वापत्या सदा प्रतीत्यापत्तेरित्यर्थः । न च वृत्त्युपहितचैतन्यमेव घटादेर्दृष्टिः । वृत्तौ तु वृत्तिरेव स्वस्वरूपचैतन्योपाधिरिति वाच्यम् । वृत्तिज्ञानं विना वृत्तिस्वरूपासिद्ध्या वृत्तिविशिष्टचैतन्याभावेन वृत्तिस्वरूपसिद्ध्यर्थं वृत्त्यन्तरविशिष्टचैतन्यस्य वृत्तिज्ञानत्वं वाच्यम् । एवमन्यस्यान्यस्येत्यनवस्थेत्यर्थः ।। **उक्तन्यायेनेति** ।। न च स्वाप्नवदेहेन्द्रियनैरपेक्ष्येणैवायं भ्रम इति वाच्यम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां भ्रममात्रे देहादेर्हेतुत्वेन स्वाप्नभ्रमेऽपि तद्धेतुत्वात् । दोषाज्ञानादेरवश्यं भ्रमहेतुत्वाच्च । अन्यथा मोक्षेऽपि भ्रमः स्यादिति भावः ।

तत्तेदन्ताविशिष्टार्थावगाहिप्रत्यक्षविरोधश्च स्यादित्याह ।। **प्रत्यभिज्ञेति** ।। सेयं दीपकलिका सोऽयं कुन्तलकलाप इतिवत्स्यादित्याशंक्य बाधाभावलक्षणं प्रकृते तद्वैलक्षण्यमाह ।। **दीपादाविति** ।। विपक्षे बाधकमाह ।। **तदभावेऽपीति** ।। दृष्टिसृष्टिवादी घटादेः क्षणिकत्वं वैय्याध्येनाभ्युपगच्छेदत उक्तम् ।। **आत्मनोऽपीति** ।। यद्वा यदा घटादौ दृष्टिसृष्टिरिति ज्ञानं नास्ति तदा घटादीनां दृष्टिसृष्टेरभाव इति भावेनोक्तम् ।। **घटादेरिति** ।। एतेन नेह नानेति श्रुत्या प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वेऽवधृते रज्जुसर्पादिवत्प्रतिभासमात्रशरीरत्वमेव प्रतिभासकालातिरिक्तकालसत्वे बाधकमिति निरस्तम् । अनुस्मृतेश्चेति स्थायित्वप्रतिपादकसूत्रविरोधात् ।। **सोऽहमिति** ।। ननु यदा तत्तेदन्तासामानाधिकरण्यं न गृहीतं किन्तु धर्म्यभेद एव तदा सोऽयमित्यादौ जहदजहल्लक्षणासम्भवेन दृष्टान्तत्वोपपत्तेरिति । मैवम् । तत्तेदन्तासामानाधिकरण्याग्रहे धर्म्यभेदस्यैव दुर्ग्रहत्वात् ।। **अभेदस्येति** ।। अद्वैतश्रुतिबोध्यस्यापीत्यर्थः । न चात्माभेदस्यात्मरूपत्वेन दृष्टिसृष्टित्वाभाव इति युक्तम् । अभेदस्य स्वप्रकाशात्मरूपत्वे वेदान्तवेद्यत्वानुपपत्तेः ।

श्रुतिविरोधमप्याह ।। **ध्रुवा द्यौरिति** ।। यत्त्वत्र केनचित्प्रलपितम् । आकल्पसन्तानाविच्छेदपरत्वं ध्रुवश्रुतेः । अन्यथा ध्रुवो राजेत्यादावगतिरिति । तद्वेदार्थज्ञानगन्धवैधुर्यनिबन्धनम् । अनेन हि सूक्तेन सङ्ग्रामायोद्यतो राजा पुरोधसा सन्नाहवनीयः । उक्तं चाश्वलायनसूत्रे ''सङ्ग्रामे समुपोह्ले राजानं सन्नाहयेदात्वाहार्षमन्तरेधीति पश्चाद्रथस्यावस्थाय

(न्यायकल्पलता)

जीमूतस्येव भवति प्रतीकमिति कवचं प्रयच्छेदुत्तराया धनुरुत्तरां वाचयेत्स्वयं चतुर्थीं जपेत्पञ्चम्येषुधिं प्रयच्छेदि''त्यादि । समुपोह्ले समुपस्थिते । रथस्य पश्चादवस्थाय पुरोहितो जपेदिति शेषः । चैत्ययज्ञे प्राक्स्वितकृतश्चैत्याय बलिं हरेदिति खण्डे यत्र वेत्थ वनस्पत इत्येतयर्चेति ऋक्ग्रहणेन ऋचं पादग्रहणं पाद इति परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात् आ त्वाहार्षमन्तरेधीति पश्चाद्रथस्येत्यत्र पादग्रहणे सत्यपि सूक्तस्यैव ग्रहणमिति वृत्तिकारोक्तेः अत्र च सूक्ते अविचाचलिः मापच्योष्ठा इत्यादिना राज्ञे स्थिरत्वमाशास्यते । तत्र दृष्टान्तो ध्रुवा द्यौरित्यादिना । यथा द्यौः स्वर्लोकः । पृथिवी पर्वताः विश्वं जगत् इदं यथायथं प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रमितं ध्रुवं स्थिरं तथा त्वमप्यस्मदीयो राजा स्थिरो भवेति । माधवीयेऽ-प्येवमेव व्याख्यातम् । कः प्रसङ्गः आकल्पसतोऽनादिकल्पनायाः । अन्यथा तत्सत्यं स आत्मेत्यादेरप्येवमेवार्थः कल्प्येतेति स्पष्टं बौद्धवादः स्यात् । दृष्टहानादिनापि दूषयति ।। **भिन्नत्वेनेति** ।। सङ्गृह्णाति ।। **तस्मादिति** ।।

ननु ''स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषः कैष तदाऽभूत्कुत एतदागादिति तदु ह न मेने गार्ग्यः । स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते तानि यदा गृह्णात्यथ हैतत्पुरुषः । स्वपिति नामे''त्याद्युक्त्वा । ''अथ यदा सुप्तो भवति तदा न कस्यचन वेह हिता नाम नाड्यो द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयात्पुरीततमभि-प्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते स यथा कुमारो वा महाराजो वा महाब्राह्मणो वाऽतिघ्नीमानन्दस्य गत्वा शयीतैवमेवैष एतच्छेते । अतिशयेन क्लेशान् हन्तीति अन्तिघ्नी ताम् । आनन्दस्यावस्थाम् । स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेद्यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चर-न्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति । तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमि''ति । अत्राब्रह्मविदं गार्ग्यं प्रति क्षत्रियोऽपि सन् ब्रह्मवित् काश्यो ब्रह्म बोधयितुं गार्ग्येण सह सुप्तं पुरुषं प्रत्यागम्य तं पाणिना पेष्य बोधयित्वा गार्ग्येण कर्तुमर्हं प्रश्नमज्ञानादकृतं स्वयमेव काश्यो गार्ग्यं प्रति कृतवान् स होवाचेत्याद्यकण्डिकया । एतदिति क्रियाविशेषणम् । एष विज्ञानमयोऽन्तः-करणप्रायो यत्र सुप्तोऽभवत् तदा एषः काभूत् । कुत आगात् । एतत्प्रश्नद्वयं प्रतिवक्तुं

(न्यायकल्पलता)

गार्ग्यो न ज्ञातवान् । अतः काश्य एव तदुत्तरं वक्ति स होवाचेत्यादिद्वितीयकण्डिकया । अन्तर्हृदये विद्यमानो य आकाशस्तस्मिन् शेत इति सुषुप्तप्रकारनिरूपणाय अथ यदा सुषुप्तो भवतीत्यादिकण्डिका । कुत एव तदागादिति द्वितीयप्रश्नस्योत्तरं तस्मादात्मनः सर्वे प्राणा इत्यादि । तस्मादियं श्रुतिः सुप्तोत्थजीवात्प्राणादीनां सृष्टिं वक्तीति दृष्टिसृष्टौ प्रमाणमित्याशङ्कां व्युदसितुं यथावत्तदर्थमाह ।। **तस्मादात्मन इति** ।। पाणिपेषादिना प्रबोधितस्य सुप्तस्य क आधार इति यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूदित्यादिना काश्येन पृष्टस्य य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिंच्छेते इत्यादिना प्रतिवचनं ब्रुवता काश्येनैव आकाशशब्दवाच्यः परमात्मा सुप्तपुरुषाधारत्वेन य उक्तः स एवास्मादात्मन इत्यत्रेदंशब्देन परामृश्यत इति परमात्मन एव प्राणादिसृष्टिर्न तु सुप्तोत्थिताज्जीवात् । उक्तं हि बृहदारण्यकभाष्ये ''येषां बहिरुपासनेन मोक्षस्तेषामपि हृद्युपासनं किञ्चित्कर्तव्यमेव । स्वहृदिस्थेन भगवद्रूपेण विशेषसम्बन्धदर्शनार्थमेव यत्रैष एषत्सुप्तोऽभूदित्यादिप्रश्नप्रतिवचनं समस्तम् । यत्र यस्मिन्परमेश्वरे एतस्मिन्विज्ञानमये एष जीवः सुप्तोऽभूत् । यत्रेत्यधिकरणभूत एव य एष विज्ञानमय इति परामृश्यते । 'अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः' 'विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेदे'ति श्रुतेः'' इत्याद्युक्त्वा ''आनन्दस्य परमात्मनः अतिर्ध्री अतिशयेन दुःखं हन्तीति अतिघ्री तां समीपवृत्तिम् । कुमारो रुद्रः । महाराजो वायुः । महाब्राह्मणो ब्रह्मा । न हि जीवो विज्ञानपूर्वकं प्राणानां विज्ञानमादते । न च सर्वप्राणलोकदेवभूतानां स्रष्टे''त्यादि । परेषां बृहदारण्यकभाष्येऽपि सुप्ताधारत्वेनात्रोक्त आकाशः परमात्मैवेति प्रतिपादितम् । अत एव तत्रैव । ननु एवमेवास्मादात्मन इति संसारिण एवोत्पत्तिं दर्शयतीति चोदयित्वा य एषोऽन्तर्हृदय आकाश इति परस्य प्रकृतत्वादस्मादात्मन इति युक्तः परस्यैव परमार्श इत्युक्तम् ।।

ननु यत्रैष इति प्रश्नवाक्ये यत्रेति नाधारप्रश्नः किं तु कालप्रश्नः । अन्यथा कैष तदाभूदिति पुनर्देशप्रश्नानुपपत्तेरिति । मैवम् । तथापि केति आधारप्रश्नस्यैवोत्तरं य एषोऽन्तर्हृदय आकाश इति । तत एव च सृष्टिः । वस्तुतस्तु यत्रेत्याधारप्रश्न एव । यत्राधारे सुप्तोऽभूत्स किंप्रकार आधार इति यत्रकशब्दयोरेकार्थत्वात् ।। **अन्यथेति** ।। ननु केन प्रकारेण सुषुप्तो भवतीत्यपेक्षायां हिता नाम नाड्य इति सुषुप्त्यव्यवहितकाले नाडीनां सत्वं प्रतिपाद्यते । न तु सुषुप्तिकाले । मैवम् । यदा सुषुप्तो भवति यदा न कस्यचन वेद

(न्यायकल्पलता)
हिता नाम नाड्य इत्यत्र यदेति निर्देशात्तदेत्यवश्यमवगतेः सुषुप्तिकाल एव हि पुरीतन्नामकनाड्यादिसत्वावगमात् । पुरीतति शेत इति पुरीतत्स्थस्य सुप्ताधारत्वश्रुतेश्च । तथा च श्रुत्या स्वभाष्येण च विरोधान्न जीवात्प्राणादीनां सृष्टिः । यस्तु स्वभाष्यं मन्दाधिकारिकमित्याह स स्वयमेव मन्दाधिकारी सद्भिरुपेक्षणीयः ।

अस्मादात्मन इति वाक्ये पूर्ववाक्येन विरोधमभिधाय स्ववाक्येनापि विरोधमाह ।। **अत्रापीति ।। न हीति ।।** सुषुप्तौ नाड्यादिसृरेवाभावात् नाड्यादिकं नास्ति जीवस्य तन्त्वादिदृष्टिरेव तन्त्वादिजन्म । न तूर्णनाभ्यादितस्तन्त्वादिजन्म वा । सुप्तोत्थितस्य सर्वलोकदृष्टिः सर्वलोकसाक्षात्कारः । तथा च सर्वलोकापरोक्षज्ञानाभावात्सर्वलोकजन्मोक्ति-रयुक्ता स्यादित्यर्थः ।। **न चोर्णनाभीति ।।** न हि ऊर्णानाभिनाऽग्निना वा तन्तूनां विष्फुलिङ्गानां वा दर्शनमेव तेषां जन्म । किन्तु स्वदेहान्निष्कासनमेव । तस्मात् कुत एतदागादिति पूर्ववाक्ये जीवस्य सुषुप्तिकालेऽविद्यमानं ज्ञतृत्वादिकं कुत आगतमिति द्वितीय-प्रश्नस्य सर्वकर्तुः परमात्मन आगतमित्युत्तरं वक्तुं अनायासेन सर्वकर्तृत्वं परमात्मन उच्यते अस्मादात्मन इति वाक्येनेति । एतेन रज्जुसर्पादिवद्विश्वं नाज्ञातं सदिति स्थितम् । प्रबुद्धद्रष्टृस्रष्टृत्वात्सुषुप्तौ च लयश्रुतेरिति निरस्तम् ।।

अपि च केयं दृष्टिसृष्टिः । दृष्टिरेव सृष्टिरिति वा ।। १ ।। दृष्टिव्यतिरिक्तसृष्ट्यभावो वा ।। २ ।। दृष्ट्यतिरेकेण सृज्याभावो वा ।। ३ ।। दृष्टिसामग्रीजन्यत्वं वा ।। ४ ।। दृष्टि-समानकालीनसृष्टिर्वा ।। ५ ।। दृष्टिसत्तासमानसताकसृष्टिर्वा ।। ६ ।। सदसद्विलक्षणत्वं वा ।। ७ ।। त्रिविधसत्वबहिर्भूतत्वे सत्यसद्विलक्षणत्वं वा ।। ८ ।। अज्ञातसत्वाभावो वा ।। ९ ।। जातैकसत्वं वा ।। १० ।।

आद्ये वृत्तिरूपा चैतन्यरूपा वा दृष्टिरभिमता । प्रथमे चरमवृत्तिविषयस्य ब्रह्मणोऽपि दृष्टिसृष्ट्यापत्तिः । द्वितीये सर्वदापि सृष्ट्यापत्तिः । न द्वितीयः । चैत्रेण सृष्टो मया दृष्ट इति वैलक्षण्येन व्यवहारानुपपत्तेः । न तृतीयः । ज्ञातो घटो न ज्ञानमित्यनुभवविरोधात् । न च चतुर्थः । एकसामग्रीप्रसूतत्वे घटादेर्दृष्ट्यभिन्नत्वेऽनन्तरोक्तदोषात् । न पञ्चमः । शाब्दादि-ज्ञानसमानकालोत्पन्नघटादौ सिद्धसाधनात् । तद्वदन्यत्रार्थान्तरापत्तेश्च । न षष्ठः । उभय-सत्वेऽप्युपपत्तेः सिद्धसाधनात् । न सप्तमः । अस्यैव मिथ्यात्वरूपत्वेन तत्साधनायैतदुप-

(न्यायकल्पलता)

न्यासानुपपत्तेः । नाष्टमः । त्रिविधसत्वमध्ये प्रातिभासिक सत्वस्याप्यन्तर्भावेन दृष्टिसृष्टिपक्षे तद्वति जगति तद्बहिर्भावानुपपत्तेः । न नवमः । तुच्छसाधारण्यात् । न दशमः । सुखादौ सिद्धसाधनात् । तद्वदन्यत्रार्थान्तरत्वाच्च । ननु दोषप्रयुक्तत्वनिबन्धनस्य ज्ञातैकसत्वस्य ज्ञातसत्वाभावस्य वा प्रतिपन्नोपाधिदृष्टिजन्यज्ञातैकसत्वस्य वा दृष्ट्यन्तरावेद्यत्वे सति ज्ञातैकसत्वस्य वा विवक्षितत्वान्न दोष इति चेत् । न । आद्यस्यानाद्यविद्यादावभावात् । द्वितीयस्य तुच्छसाधारण्यात् । तृतीयस्य घटादावप्यसत्वात् । चतुर्थस्य धर्मादावसिद्धेः । ब्रह्मण्यतिव्याप्तेश्च । अन्यथा सर्वप्रत्ययवेद्य इति स्ववचनविरोध इति दिक् ।।

न्यायामृतसौगन्ध्यम्

यच्च बौद्धाभिमतक्षणिकत्वसिद्ध्यर्थमुक्तं ''विश्वस्य दृष्टिसृष्टिः । चैत्रे सुप्ते तद्देहादिकं तं प्रति नास्त्येव । जाग्रतो मैत्रस्य भ्रान्त्या भाति । प्रत्यभिज्ञा तु सोऽयं दीप इतिवद्भ्रान्तिः । दृष्टिसृष्टित्वं च दोषप्रयुक्तत्वनिबन्धनं ज्ञातैकसत्वं अज्ञातसत्वाभावः प्रतिपन्नोपाधिदृष्टिजन्य-ज्ञातैकसत्वं द्रष्ट्रन्तरावेद्यत्वे सति ज्ञातैकसत्वं वा विवक्षितमिति । तन्न । षडस्माकमनादय इति स्ववचनेन बौद्धं प्रति प्रत्यभिज्ञानादिना विश्वस्य स्थायित्वप्रतिपादकविवरणेन च विरोधात् ।

न चानाद्यतिरिक्ते सृष्टिविषय एव दृष्टिसृष्टिस्वीकारः कारणात्मना स्थायित्वस्वीकारश्चेति वाच्यम् । पक्षातिरिक्त एव दृष्टिसृष्टिरिति स्वीकारौचित्यात् । अनादीनां मिथ्यात्वासिद्धेश्च । न च दृश्यत्वेनैव तन्मिथ्यात्वसिद्धिः । तेनैव सर्वत्र तत्सिद्धौ दृष्टिसृष्टिस्वीकारस्य निरर्थ-कत्वात् । दृगभावे कारणात्मनाऽवस्थानासम्भवाच्च ।

किं च प्रतीतिमात्रशरीरत्वेन नियतकारणाजन्यत्वे श्रुतिषु स्वर्गाद्यर्थं ज्योतिष्टोमादिविधेः ब्रह्मसाक्षात्कारार्थं श्रवणादिविधेः आकाशादेर्वाय्वादिहेतुत्वस्य चोक्तिरयुक्ता स्यात् । न च स्वाप्नकार्यकारणभावबोधकवाक्यवदुपपत्तिः । वेदान्तवाक्यस्य तन्मीमांसायाश्च स्वाप्नवाक्य-तन्मीमांसातुल्यतापत्तेः । न च विषयाबाधतद्बाधाभ्यां विशेषोपपत्तिः । स्वाप्नाविशेषे विषयाबाधस्यैवासम्भवात् ।

(न्यायामृतसौगन्ध्यम्)

यत्तु दोषप्रयुक्ताप्रयुक्तत्वाभ्यां बाधाबाधयोरुपपत्तिः । अन्यथा 'अहमेवेदं सर्वोऽस्मी'ति श्रुत्युक्तस्वात्मतत्वविद्याया अपि बाधापत्तिः । उक्तं हि शाबरभाष्ये । यस्य दुष्टं करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययस्तत्र भ्रान्तिरन्यत्समीचीनमिति । तन्न । स्वाप्नास्वाप्नशुक्लादेस्तु प्रामाण्य-योग्यतादेश्च दृष्टिसृष्टितुल्यत्वेन तद्विषयस्य दोषाप्रयुक्तत्वासम्भवात् । प्रामाण्ययोग्यतादेः विषयेण सह समसत्ताकत्वस्योपपादितत्वात् । उक्तं चेति न शोभते । त्वन्मते धीमात्रस्य दोषजन्यत्वात् । अस्मन्मते घटादिप्रत्यक्षादेरपि दोषाजन्यत्वात् मिथ्येति प्रत्ययाभावाच्च ।

किञ्चैवं घटादेः स्वज्ञानात्पूर्वमसत्वेन प्रतिकर्मव्यवस्थानुपपत्तिः । अधिष्ठानस्यापि शुक्तीदमंशस्य रूप्यादिवत् 'इदं रजतं' इति ज्ञानात्प्रागसत्वेन संप्रयोगादिहेतुत्रयजन्यत्व-स्याध्यासतटस्थलक्षणस्य सत्यस्य वस्तुनो मिथ्यावस्तुसम्भेदावभास इत्यस्य स्वरूपलक्षणस्य चायोगः । न च प्रतिकर्मव्यवस्थाया संप्रयोगादिहेतुत्रयजन्यत्वरूपाध्यासतटस्थलक्षणस्य च मन्दाधिकारिविषयत्वं, सत्यस्य वस्तुनो मिथ्यावस्तुसम्भेदावभास इति स्वरूपलक्षणं तु दृष्टिसृष्टिपक्षेऽप्यविरुद्धम् । न हीदमंशावच्छिन्नचैतन्यं न वस्तु, न वा मिथ्यारूप्यस्य तेन सह न सम्भेदावभास इति वाच्यम् । वस्तुनिर्विकल्पाभावेन प्रतिकर्मव्यवस्थादेरनुपपत्ते-स्तादवस्थ्यात् । इदमर्थस्यापि दृष्टिसृष्टित्वेन तदवच्छिन्नचैतन्यस्यावस्तुत्वात् । अन्यथा दृश्यत्वस्य तत्र व्यभिचारापत्तेः ।

किं चेदं रूप्यमिति ज्ञानकाले शुक्तित्वादेरभावेनाध्यासस्य तदज्ञानकार्यत्वमतहानिः । न चेदं रूप्यमिति ज्ञानकाले शुक्तित्वस्याभावेऽपि तदज्ञानस्थित्यविरोधः । न हि सत्ताकाल इव सत्ताविरहकालेऽप्यज्ञानं विरुद्ध्यत इति वाच्यम् । अज्ञानस्य ज्ञातैकसतो विषयनिरूप्यस्य स्वविषयविषयकज्ञानेन विरोधेनावस्थानासम्भवात् ।

किञ्च इदं रूप्यं नेदं रूप्यमिति ज्ञानयोर्भिन्नविषयत्वेन बाध्यबाधकभावानुपपत्तिः । न च भिन्नविषयत्वेऽपि विषययोः सारूप्यात् स्वप्नबाध्यबाधकयोरिव बाध्यबाधकभावोपपत्तिरिति वाच्यम् । रूप्यत्वादेरपि दृष्टिसृष्टित्वेन प्रतिव्यक्तिभिन्नत्वेन तेन रूपेण सादृश्यासम्भवात् । उभयानुगतधर्मेण हि सादृश्यं स्यात् । न च दृष्टिसृष्टिमते तदस्ति ।

किञ्च सुषुप्तिप्रलयादौ जीवब्रह्मविभागस्याप्रतीतत्वेनाविद्यमानतया प्रतिसुषुप्ति प्रतिप्रलयं

(न्यायामृतसौगन्ध्यम्)

च मुक्तस्य पुनरावृत्यापत्तिः । न चानादेर्जीवब्रह्मविभागस्य न दृष्टिसृष्टिः । तन्मिथ्यात्वासिद्धेरुक्तत्वात् । सुप्तं प्रति संस्कारादेरप्यभावेन पुनरुद्बोधो न स्यात् । न च कारणत्मना संस्कारादिरस्ति । दृष्ट्यभावेन तदसम्भवात् ।

किं च चैतन्यमात्ररूपा दृष्टिर्न सृष्टिः । किन्तु वृत्तिविशिष्टचैतन्यरूपा वा वृत्तिरूपा वा दृष्टिः सृष्टिरिति वाच्यम् । तथा च तस्या अपि दृष्ट्यन्तरं सृष्टिरित्यनवस्था स्यात् । ननु चैतन्यमात्रस्य दृष्टित्वे यद्यपि तत्समसत्ताकतया घटादेः सदातनत्वापत्तिस्तथापि वृत्युपहितचैतन्यमेव दृष्टिशब्दार्थः । वृत्तावपि वृत्तिरेव स्वस्वरूपा चैतन्योपाधिरिति नानवस्थेति चेन्न । वृत्तेरपि दृष्टिसृष्टित्वेन तद्विषयकदृष्ट्यन्तरावश्यकत्वेनानवस्थातादावस्थ्यात् ।

किञ्च दोषाज्ञानद्रष्टृदेहेन्द्रियादीनामभावे न भ्रम इति तेषामपि दृष्टिसृष्टित्वेनानवस्था स्यात् । न च स्वाप्नभ्रमवद्देहेन्द्रियादिनैरपेक्ष्येणोपपत्तिः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्रापि देहादेः सत्वात् । किं च दृष्टिसृष्टेरपि दृष्टिसृष्टित्वेन घटादेरदृष्टिसृष्टित्वापत्तिः । न च ज्ञानस्य ज्ञेयत्वेऽपि विषयस्यापि ज्ञेयत्ववत् दृष्टिसृष्टेरपि दृष्टिसृष्टित्वेऽपि घटादेरपि दृष्टिसृष्टित्वोपपत्तिः । ज्ञानत्वज्ञेयत्वयोरितरस्येतरस्वरूपानपहारकत्वेन तथात्वोपपत्तावपि दृष्टिसृष्टेरपि दृष्टिसृष्टित्वे स्वरूपेणैव तदभावसिद्धौ घटादेरदृष्टित्वोपपत्तेः ।

किञ्च स एवायं घट इत्यैक्यप्रत्यभिज्ञाविरोधः । पूर्वकालप्रतीतस्य दृष्टिसृष्टिपक्षे तदभावात् । न चैषा भ्रान्तिः । दीपादौ परिमाणभेदस्येवेह बाधकस्याभावात् । तदभावेऽपि भ्रान्तित्वे घटादेरप्येकस्मिन् क्षणे भेदस्यात्मनोऽपि प्रतिक्षणं भेदस्य च प्रसङ्गः । ननु नेह नानेत्यादिश्रुतिभिः प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वेऽवधृते रज्जुसर्पादिवत् प्रतिभासमात्रशरीरत्वमेव प्रतिभासकालातिरिक्तकालसत्वे बाधकम् । अतो भिन्नकालानामात्मभिन्नानां प्रत्यभिज्ञा भ्रान्तिः । आत्मन्येकत्वप्रतीतिरेककालावच्छेदेन घटादौ चैक्यप्रत्यभिज्ञा न भ्रान्तिः । एककालावच्छिन्नघटादावात्मनि चाभेदे बाधकाभावादिति चेन्न । परीक्षितप्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधेन श्रुतेस्त्वदभिमतार्थपरत्वासम्भवात् । बाधकाभावस्यापत्तावलङ्कारत्वात् ।

एतेन पुरुषान्तरप्रतीतेन सहैककालावच्छेदेनापि घटादौ प्रत्यभिज्ञानं भ्रम एव । प्रतिभासस्य भेदात् । यथा ऐकस्यामेव रज्वां मन्दान्धकारवर्तिन्यां दशानां युगपत् सर्पभ्रमेण

(न्यायामृतसौगन्ध्यम्)

पलायमानानां परस्परसंवादेनैक एव सर्पः सर्वैरनुभूयत इति प्रत्यभिज्ञा भ्रमः, अन्यभ्रम-सिद्धस्यान्येन ज्ञातुमशक्यत्वात् इति परास्तम् । प्रतिभासभेदेनार्थभेदासिद्धेः । अन्यथा ब्रह्मणोऽपि प्रतिभासभेदेनार्थभेदः स्यात् । रज्जुसर्पादौ परीक्षितप्रत्यक्षबाधेन प्रतिभासमात्र-शरीरत्वेऽपि घटादौ बाधकाभावेन ज्ञानभेदेन भेदाभावात् ।

किं च सोऽयं देवदत्त इत्यादिदृष्टान्तेन तत्वमस्यादिवाक्यस्य जहदजहल्लक्षणयैक्य-परत्वोक्तिरयुक्ता स्यात् । धर्मवद्धर्म्यभेदोऽपि बाधित एवेति जहदजहल्लक्षणाऽप्ययुक्ता स्यात् । न च यदा धर्माभेदो बाधान्न गृहीतः किं तु धर्म्यभेद एव तदा सोऽयमित्यादौ जहद-जहल्लक्षणासम्भवेन दृष्टान्तत्वोपपत्तिरिति वाच्यम् । दृष्टिसृष्टिमते धर्म्यभेदग्रहस्य भ्रमत्वेन दृष्टान्तत्वासम्भवात् । न हि भ्रमसिद्धाभेददृष्टान्तेन जीवेशयोस्तात्विकाभेदसिद्धिः । किं चा-भेदस्यापि दृष्टिसृष्टित्वेन तज्ज्ञानस्य भेदबाधकत्वं न स्यात् । एतेनात्माभेदस्यात्मरूपत्वेन न दृष्टिसृष्टित्वम् । अन्यूनसत्ताकत्वमात्रेण च बाधकत्वोपपत्तिरिति निरस्तम् । आत्मज्ञानस्य भेदाविरोधित्वात् । समसत्ताकविषययोर्बाध्यबाधकभावस्य त्वयैव प्रलपितत्वात्काप्यदृष्टत्वाच्च ।

किञ्च ब्रह्मसाक्षात्कारस्यापि दृष्टिसृष्टित्वेन प्रमाणजन्यत्वाभावात् तत्वज्ञानत्वाभावेन ततो विमुक्तिर्न स्यात् । न चाबाधितविषयत्वेन तत्वज्ञानत्वोपपत्तिः । अप्रामाणजन्यज्ञानस्य बाधितार्थकत्वनियमेनार्थाबाधस्यासम्भवात् । किं च 'ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवी ध्रुवासः पर्वता इमे ध्रुवं विश्वमिदं जगत्' इत्यादिश्रुतिविरोधः । ननु दृष्टिसृष्टिप्रतिपादकश्रुत्यनुरोधेनाकल्पं सन्तानाविच्छेदपरत्वम् । अन्यथा ध्रुवो राजेत्यादावगतेः । दृष्टिसृष्टौ च 'एवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे वेदाः सर्वाणि भूतानि सर्व एत आत्मनो व्युच्चरन्ति' इति श्रुतिः सुप्तोत्थिताज्जीवात्प्राणादिसृष्टिं प्रतिपादयन्ती प्रामाणं इति चेन्न । श्रुत्यर्थानवबोधात् । अनेन हि सूक्तेन अविचाचलिः मापच्योष्ठा इत्यादिना राज्ञे स्थिरत्वमाशास्यते । तत्र दृष्टान्तः ध्रुवा द्यौरित्यादि । यथा द्यौः पृथिवी पर्वताः विश्वं जगत् ध्रुवं स्थिरं तथा त्वमपि राजा स्थिरो भवेति । माधवीयेऽप्येवमेव व्याख्यातम् । तत्र कः प्रसङ्गः सन्तानादि-कल्पनायाः ? अन्यथा तत्सत्यमित्यादेरपि एवमेवार्थः कल्प्येतेति स्पष्टं बौद्धवादः स्यात् ।

ननु ''स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेतेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते'' इत्याद्युक्त्वा ''अथ यदा

(न्यायामृतसौगन्ध्यम्)

सुप्तो भवति तदा न कस्यचन वेद हिता नाम नाड्यो द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते स यथा कुमारो वा महाराजो वा महाब्राह्मणो वाऽत्रिघ्नीमानन्दस्य गत्वा शयीत एवमेवैष एतच्छेते'' अतिशयेन हन्तीत्यतिघ्नी आनन्दस्यावस्था ''स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेद्यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति एवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति । तस्योपनिषत् सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्'' इति । अत्राब्रह्मविदं गार्ग्यं प्रति क्षत्रियोऽपि सन् ब्रह्मवित् काश्यो ब्रह्म बोधयितुं गार्ग्येण सह सुप्तपुरुषं प्रत्यागम्य तं पाणिना पेष्य बोधयित्वा गार्ग्येण कर्तुमर्हं प्रश्नं अज्ञानादकृतं स्वयमेव काश्यो गार्ग्यं प्रति कृतवान् । स होवाचेत्याद्यकण्डिकया ।

एतदिति क्रियाविशेषणम् । एष विज्ञानमयोऽन्तःकरणप्रायो यत्र सुप्तोऽभूत् तदा एषः काभूत् कुतः आगात् । एतत् प्रश्नद्वयं प्रतिवक्तुं गार्ग्यो न ज्ञातवान् । अतः काश्य एव तदुत्तरं वक्ति स होवाचेत्यादिना द्वितीयकंडिकया । अन्तर्हृदये विद्यमानो यः आकाशः तस्मिन् शेते इति सुषुप्तप्रकारनिरूपणाय अथ यदा सुप्तो भवतीत्यादिकण्डिका । कुत एतदागादिति द्वितीयप्रश्नस्योत्तरं अस्मादात्मनः सर्वे प्राणा इत्यादि । तस्मादियं श्रुतिः सुप्तात्थितजीवात्प्राणादीनां सृष्टिं वक्तीति दृष्टिसृष्टौ प्रमाणं इति चेत् । पाणिपेषादिना प्रबोधितस्य सुप्तस्य क आधार इति यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूत् इत्यादिना काश्येन पृष्टस्य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते इत्यादिना प्रतिवचनं ब्रुवता काश्येनैव आकाशशब्दवाच्यः परमात्मा सुप्तपुरुषाधारत्वेन य उक्तः अस्मादात्मन इत्यत्रात्मशब्देन परमर्शात् । अन्यथा वाक्यशेषे हिता नाम नाड्य इति नाडीसत्वप्रतिपादनं विरुद्धचेत । न हि सुषुप्तौ तद्विषयकदृष्टिरस्ति ।

एतेन केन क्रमेण सुप्तो भवतीत्यपेक्षायां 'हिता नाम नाड्यो हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते' इत्यादिना सुषुप्त्यव्यवहितकाले क्रमोक्तये नाडीसत्वं प्रतिपाद्यते, न तु सुषुप्तिकालेऽपि इति परास्तम् । यदा सुप्तो भवति तदा न कस्यचन वेद हिता नाम नाड्य इत्यत्र यदेतिशब्दनिर्देशात् तदेत्यवश्यमवगतेः सुषुप्तिकाल एव हितानामकनाड्यादिसत्वावगमात् । पुरीततस्य सुप्ताधारत्वश्रुतेश्च ।

(न्यायामृतसौगन्ध्यम्)

ननु यत्रैष इति प्रश्नवाक्ये यत्रेति नाधारप्रश्नः, किं तु कालप्रश्नः । अन्यथा क्वैष तदाऽभूत् इति पुनर्निर्देशप्रश्नानुपपत्तेरिति चेन्न । तथापि क्वेत्याधारप्रश्नस्यैवोत्तरं एषोऽन्तर्हृदय आकाश इति । तत एव च सृष्टिः । वस्तुतस्तु यत्रेत्याधारप्रश्न एव । यत्राधारे सुप्तोऽभूत्स किंप्रकारक आधार इति यत्रकशब्दयोरेकार्थत्वात् । किं च भुक्तस्य गलाधोगतस्यान्नस्य दृष्टेरभावेन तेन ते तृष्णादिकं उदरगतैरज्ञातैः काम्यादिभिः पीडादिकं च न स्यात् आप्रवातादिरौगैश्च पीडा न स्यात् । न हि ते दृश्यन्ते । भुक्तान्नादेरदृष्टपृष्ठभागेन पतनं च न स्यात् । अज्ञातभक्षितविषादेर्मरणं च न स्यात् । निद्रादावज्ञातवृश्चिकसर्पादिदंशात् पीडामरणादिकं च न स्यात् ।

॥ इति दृष्टिसृष्टिभङ्गः ॥

५३. एकजीवाज्ञानकल्पितत्वभङ्गः

यच्चेदमुच्यते– "एकमेव च शरीरं सजीवमन्यानि तु स्वाप्नशरीरवन्निर्जीवानि । कृत्स्नं च जगत्तदज्ञानकल्पितम् । बद्धमुक्तव्यवस्था तु नास्त्येव । जीवस्यैकत्वात् । गुरुशिष्यादिव्यवस्था तु यावदविद्यं स्वप्नवद्युक्ता । निवृत्तायां तु तस्यां नास्त्येव" इति । तन्न । तस्मिन्नेकस्मिन् जीवे सुप्ते जगदप्रतीत्यापातात् । दृष्टिसृष्टिपक्षे तस्य सुषुप्तावुद्बोधकस्य संस्कारादेरप्यभावेन पुनरुद्बोधायोगाच्च । मम कल्पकत्वे तव मोक्षार्थं प्रवृत्त्ययोगेन तवैव कल्पकत्वे वाच्येऽस्मदादिबोधार्थं तव शब्दप्रयोगरूपस्वक्रियाविरोधाच्च । परमार्थतो मया नोच्यत इति चेन्न । व्यवहारत उक्तावपि मूकोऽहमित्यादाविव स्वक्रियाविरोधात् । न च स्वाप्नपुरुषवत् त्वत्कल्पितत्वादहं न पर्यनुयोज्य इति वाच्यम् । अपर्यनुयोज्यत्वे निर्मर्यादतया कथानधिकारापातात् । सजीवशरीर इवान्यत्रापि प्रतिशरीरमहं दुःखी अहं संसारी अहमस्वाप्समिति संसाराद्याधारजीवात्मानुभवाच्च । न चेयं धीर्भ्रान्तित्वादेव निर्जीवेष्वेव शरीरेषु युक्ता । तेषामयं दुःखीत्यादिभ्रान्तिविषयत्वेऽप्यहं दुःखीत्यादिभ्रान्त्याधारत्वायोगात् । न

(न्यायामृतम्)

हि स्वाप्नानि शरीराणि तथा भ्राम्यन्ति । न चेयं धीः सर्वदेहानुगत-चिन्मात्रस्यैव न तु जीवस्येति युक्तम् । प्रतिबिम्बरूपे जीव एव तदौचित्यात् ।

ननु जीवो न ब्रह्मप्रतिबिम्बादिः, किं तु कौन्तेयस्यैव राधेयत्ववत् ब्रह्मण एव जीवत्वं तच्च सर्वदेहगतमिति चेत्, कथं तर्हि शरीरान्तराणां निर्जीवत्वम् । वक्ष्यते च कल्पितेनापि संसारेण कदाऽप्यस्पृष्टचैतन्याभावे नित्यमुक्तत्व-श्रुतिविरोधः । नापीयं धीः कल्पकजीवकल्पितजीवान्तरस्य । कल्पितस्य भ्रान्त्याधारत्वायोगात् । अन्यथा अज्ञानभ्रान्तिसम्यग्ज्ञानमोक्षाणामैकाधिकरण्य-नियमेन बहुजीववादः स्यात् । कल्पितस्य जीवस्य कल्पकं प्रति प्रत्यक्त्वा-योगाच्च । अप्रत्यक्त्वेन भासमाने च प्रत्यक्त्वारोपायोगात् । अन्यस्य च प्रत्यक्त्वेनानुभवितुश्चेतनस्याभावात् । तथानुभवापलापे च तस्याप्येकस्य जीवस्याद्वैतश्रुतेश्चासिद्धेः । ननु चोक्ता दोषा एकशरीरैकजीववादे, न त्वनेक-शरीरैकजीववादे, तस्य सर्वत्रापि सत्त्वादिति चेन्न । तथात्वेऽननुसन्धाने तन्त्रस्य व्यावहारिकजीवभेदस्याप्यभावेन योगिनोऽनेकशरीरेष्विव तस्य सर्वशरीरगतदुःखाद्यनुसन्धानापातात् । तस्य शुकादिदेहस्थस्य तत्त्वज्ञान-मोक्षावन्यदेहस्थस्य तु न ताविति बन्धमोक्षादिसङ्करापाताच्च । तस्यैव तमेव प्रति प्रत्यक्त्वपरोक्षत्वयोरयोगेन मैत्रं प्रति त्वमिति धीविषयस्य चैत्रस्य तमेव प्रत्यहमिति धीविषयत्वायोगाच्च ।

किं च श्रुतिषु "अविद्यायामन्तरे वर्तमाना" इत्यादावविद्या "रमणीय-चरणा" इत्यादौ कर्मबन्धः "सति सम्पद्य न विदु"रित्यादौ सुषुप्तिः "वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था" इत्यादौ तत्त्वज्ञानं "परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे" इत्यादौ मुक्तिश्च चेतनधर्मः कथमनेकेषूच्येत । न ह्यस्मिन्मते चेतन-बहुत्वं व्यावहारिकमप्यस्ति । न च मुक्तादिबहुत्वं प्राप्तम् । येन श्रुतिरतत्परा स्यात् । किं चैकस्यैव जीवस्येश्वरादिसर्वकल्पकत्वे जीवस्य कारणत्वं निषिध्येश्वरस्य कारणत्वविधायकैरविद्यायाश्चिन्मात्राश्रितत्वभङ्गे वक्ष्यमाणैः

(न्यायामृतम्)
श्रुतिस्मृतिसूत्रैर्विरोधः । किं चैवं सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वादिश्रुतीनां निर्विषयत्वं स्यात् । चिन्मात्रे ज्ञत्वस्यैवाभावाद् । ईश्वरस्य च अयं सर्वज्ञ इति जीवेन कल्पितत्वेऽप्यहं सर्वज्ञ इति ज्ञातृत्वाभावेन, ''तान्यहं वेद सर्वाणि'' इत्याद्ययोगात् । जीवस्य चासार्वज्ञादिनैवानुभवात् । अपि च यः कल्पको जीवस्तस्यापि भावितत्त्वज्ञानमुपदेशसाध्यम् । ''आचार्यवान् पुरुषो वेद'' इति श्रुतेः । न चान्यस्तत्त्वविद् गुरुरस्ति ।

ननु स्वप्नवत्तत्त्वविच्चेनैवान्यो गुरुः कल्पित इति चेन्न । तत्त्वविद् गुरुः शिष्यायाद्वैतमुपदिशतीति भ्रान्तेः कल्पके जीवे प्रागेव जातत्वेनाद्वैतस्य ज्ञाततया तदैव मोक्षापातात् । तत्त्वविशेषवित्त्वेन गुरुकल्पनाकाल एव तत्त्वस्य ज्ञाततया पुनरुपदेशवैयर्थ्याच्च । गुरोः कल्पितत्वस्यापि तत्त्वान्तर्गतत्वेन तत्त्ववित्त्वेन कल्पनाकाल एव गुरोः कल्पितत्वस्य निश्चिततया तच्छ्रवणे प्रवृत्त्ययोगाच्च । स्वप्ने तु शब्दविशेषवक्तृत्वेनैव गुरुकल्पना न तूपदेशसाध्य-ज्ञानविषयतत्त्वविशेषवित्त्वेन । न च प्रकृतेऽपि तथा ''यदेव भगवान् वेद तदेव मे ब्रूहि'' इत्यादिश्रुतेः ''उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः'' इत्यादिस्मृतेश्चायोगात् ।

किं च ''स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम्'' इत्यादिविधिरपि भावि-तत्त्वज्ञानं कल्पकं चेतनं प्रत्येव । न च तस्य शिष्यः स्वाज्ञानकल्पित इति जानतस्तन्मोक्षार्थं प्रवचने प्रवृत्तिर्युक्ता । स्वप्ने तु कल्पितत्वाज्ञानात्प्रवृत्तिः । न चापरोक्षज्ञानाभावात्प्रवृत्तिः । दिङ्मोहादौ परोक्षज्ञानेनापि तत्प्रतिबन्धात् । न च संस्कारवशात् प्रवृत्तिः । न ह्ययं वेगादिवद् बलात्प्रवर्तकः । किं तु तत्त्वनिश्चयप्रवृत्तिप्रतिबन्धद्वारा । ततश्च भिक्षाटनादौ कथञ्चित् प्रवर्ततां नाम । अद्वैतं बोधयंस्तु कथं तदनुसन्धानहीनः स्यात् ? न चायं स्वाप्नगुरुवत् कल्पितत्वादपर्यनुयोज्यः । कल्पकस्यैव गुरुत्वोक्तेः । कल्पितत्वेऽपि तत्त्व-ज्ञानहेतुत्वेन वेदस्य मीमांस्यत्ववद् गुरोरपि पर्यनुयोज्यत्वाच्च । अन्यथा कथासु सदुत्तराप्रतीतावहं त्वत्कल्पितो न पर्यनुयोज्य इत्येवोत्तरं स्यात् ।

(न्यायामृतम्)

एतेन यावदविद्यं स्वप्नवद् व्यवस्थेति निरस्तम् । इह कल्पक एव शिष्यत्वगुरुत्वयोरुक्तत्वेन स्वाप्नवैषम्यात् । किं च स कल्पकजीव इदानीं निश्चिताद्वैतो न वा ? आद्ये इदानीं संशयाद्यभावेनाद्वैतशास्त्रप्रणयनादि व्यर्थं स्यात् । अन्त्ये त्वद्वैतशास्त्रं प्रमामूलं न स्यात् । अपि च सोऽमुक इत्य-निश्चितो, निश्चितो वा ? नाद्यः । बह्वायाससाध्यमोक्षार्थं प्रवृत्त्ययोगात् । न चाभिसन्धिपूर्विकाऽपीयं प्रवृत्तिः कल्पितत्वादपर्यनुयोज्या । कथासु स्वक्रिया-विरोधादेरप्यनुद्भाव्यतापातात् । न द्वितीयः । त्वया जीवन्मुक्तत्वेन निश्चि-तेष्वद्वैतिषु मृतेष्वपि विश्वभ्रमानुवृत्तिदर्शनेन स गुरुश्शिष्यो वा, गुरुत्वेऽपि चैत्रौ मैत्रो वेति निश्चेतुमशक्यत्वात् । ननु गुरुशिष्यादिशब्दैः केनचित्क्रोडीकृतं चैतन्यमुच्यते निरस्तसमस्तभेदं वा ? नाद्यः । तस्य मिथ्यात्वेनाकल्प-कत्वात् । अन्त्ये कथमनिश्चयः ? तस्यैकत्वादिति चेत् । मैवम् । भ्रमाधिष्ठा-नस्य चिन्मात्रस्यैकत्वेऽपि तस्य मुखमात्रस्थानीयस्यासंसारित्वेनाकल्पकत्वात् । तस्य मोक्षार्थं प्रवृत्त्ययोगाच्च । कल्पकानां च संसारिणामनेकेषामुपलम्भेनायं सत्यः संसारीत्यनिश्चयेन मुमुक्षुप्रवृत्त्ययोगात् ।

अपि चानादौ संसारे कस्यचित्तत्त्वज्ञानं मुक्तिश्चाभून्न वा ? आद्ये इदानीं संसारोपलब्धिर्न स्यात् । जीवान्तराभावात् । नान्त्यः, सम्प्रदायाभावेनोत्तर-त्रापि तत्त्वज्ञानासम्भवात् । तत्त्ववित्त्वेन कल्पितगुरुसम्प्रदायस्य च निरासात् । तत्त्ववित्त्वेन श्रुत्यादिसिद्धानां शुकादीनां त्वदभिमतानां गौडपादादीनां चाभूता मुक्तिरन्यस्य भविष्यतीत्याशायोगाच्च । मोक्षशास्त्रप्रामाण्यात् सा युक्तेति चेदेवं यदि शास्त्रे श्रद्धा तर्हि "तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम्" "अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्त-भोगामजोऽन्यः" "बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः" इत्यादि-श्रुतिस्मृतिप्रामाण्यात् पूर्वमपि केषाञ्चिन्मुक्तिः किं न स्यात् ? न हि प्रत्यक्षेण, सुखदुःखाद्यनुसन्धाननानुसन्धानादिलिङ्गेन, "चेतनश्चेतनानाम्" इत्यादि-श्रुत्या, "इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः" इत्यादिस्मृत्या च सिद्धे

(न्यायामृतम्)
जीवभेदे बाधकमस्ति । ''अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः'' इत्यादि-श्रुतावेकवचनं तु ''यदा नीतिपरो राजा'' इत्यादिवत्, ''स्वर्गकामो यजेत'' इत्यादिवच्च युक्तम् । अन्यथा ''इति सृष्टौ विनिश्चिताः'' इति पूर्वेण, ''स पूज्यः सर्वभूतानाम्'' इत्युत्तरेण च जीवभेदवाक्येन विरोधात् । न चाविद्यैक्येन तदुपहितजीवस्यैकत्वेऽप्यन्तःकरणोपहितानामनेकत्वाद् बद्धमुक्त-व्यवस्थेति वाच्यम् । जीवभावेऽन्तःकरणोपाधेरपि तन्त्रत्वे बहुजीववादा-पाताद् । अननुगमाच्च । अतन्त्रत्वे देहादिनिवृत्तिवदन्तःकरणनिवृत्तेरप्य-मुक्तित्वेनोक्तव्यवस्थायोगात् ।

एतेनैव हिरण्यगर्भ एव ब्रह्मप्रतिबिम्बो मुख्यो जीवः । अन्ये तु तत्प्रति-बिम्बभूता जीवाभासाः संसारादिभाज इति निरस्तम् । हिरण्यगर्भमुक्तितः प्राक्स्याप्यमुक्त्यापातात् । अतीतहिरण्यगर्भमुक्तेः श्रुत्यादिसिद्धत्वेनेदानीं संसार्युपलम्भायोगाच्च । सादिहिरण्यगर्भप्रतिबिम्बस्थस्य संसारस्य सादित्वा-पाताच्च । न चातीतकल्पानामानन्त्येनैकैकस्मिन् कल्पे एकैकस्य मुक्तावपि एकैकमाषापचये माषराश्यपचयवत् क्रमेण सर्वजीवमुक्तेरिदानीं संसारोपलम्भो न स्यादिति बाधकम् । कल्पानन्त्यात्क्षणानन्त्य इव क्षणानन्त्या-ज्जीवानन्त्येऽतिशयस्य

अतीतानागताश्चैव यावन्तः सहिताः क्षणाः ।
अतोऽप्यनन्तगुणिता जीवानां राशयः पृथक् ।।

इत्यादिस्मृतिसिद्धत्वेन प्रतिक्षणमेकैकमुक्तावपीदानीं संसारोपलम्भसम्भवात् । तस्मात्

एकजीवमतं शब्दयुक्तिप्रत्यक्षबाधितम् ।
तदप्रमाणतायां तु सोऽपि जीवो न सिद्ध्यति ।।

तस्माज्जगन्नाविद्यकमिति ।

अद्वैतसिद्धिः

स च द्रष्टैक एव । तन्नानात्वे मानाभावात् । ननु– कथमेक एव जीवः ? प्रतिशरीरं 'अहं सुखी, अहं दुःखी, अहं संसारी, अहमस्वाप्स'मित्याद्यनुभवविरोधादिति चेन्न । अविद्यावशाद् ब्रह्मैवैकं संसरति । स एव जीवः । तस्यैव प्रतिशरीरमहमित्यादिबुद्धिः । स्वाप्नशरीरे 'अयं सुखी, अयं दुःखी' इत्येव यत्र बुद्धिर्न त्वहं सुखीत्यादि, तत्तु निर्जीवम् । यत्र त्वहमित्यादि तत् सजीवम् । जाग्रच्छरीरान्तरे अहमिति प्रतीत्यवच्छेदके सजीवतोक्तिर्न द्वितीयेन जीवेन सजीवत्वमित्यभिप्रेत्य । तत्र मानाभावात् । बन्धमोक्षादिव्यवस्थानुपपत्तिस्तत्र मानमिति चेन्न । बन्धमोक्षगुरुशिष्यादिव्यवस्थायाः स्वप्नवद्यावदविद्यमुपपत्तेः । न चैवं तस्मिन्नेकस्मिन्नेव जीवे सुप्ते समस्तजगदप्रतीत्यापातः । समष्ट्यभिमानिनो मुख्यजीवस्यासुप्तत्वात् । तस्मिन् लयकाले प्रसुप्ते जगदप्रतीतेः । अन्तःकरणावच्छिन्ने जीवाभासे तु सुप्ते तमेव प्रति जगदप्रतीतिः । न त्वन्यानपि प्रति । तदुपाधीनामप्रलीनत्वात् । संस्कारस्य कारणात्मना स्थितेर्न सुप्तस्य पुनरुत्थानानुपपत्तिरित्युक्तम् ।

एतेन– मम कल्पकत्वे तव मोक्षार्थं प्रवृत्त्ययोगः । तव कल्पकत्वे त्वत्कल्पितास्मदादिबोधार्थं तव शब्दप्रयोगाद्यनुपपत्तिः । न च स्वप्नवत् पर्यनुयोगायोगः । एवमपर्यनुयोज्यत्वे निर्मर्यादतया कथानधिकारप्रसङ्गादिति निरस्तम् । चैत्रमैत्रादिसर्वाभिमानिनो जीवस्य कल्पकत्वेन तव ममेत्यादिविकल्पानुपपत्तेः । नापि स्वक्रियादिविरोधः । स्वक्रियायाः कल्पितत्वादिनिश्चयविरहकालीनत्वेन पर्यनुयोगायोगात् । अथ ब्रह्मण एव जीवत्वेन तस्यैव बन्धमोक्षाविति तस्य नित्यमुक्तत्वादिश्रुतिविरोधः । न । मुक्तेः स्वस्वरूपत्वेन बन्धस्य चाऽविद्यकत्वेन तदविरोधः । न हि मृगतृष्णिकाकल्पितोदकेन स्वभावशुष्काऽपि मरुभूमिरार्द्रीभवति ।

एतेन कल्पितस्य जीवस्य कल्पकं प्रति प्रत्यक्त्वायोगः । तेन कल्पकेन प्रत्यक्त्वेनाज्ञानात् । अन्यस्यानुभवितुरभावात् । तथाऽनुभवापलापे एकजीवाद्वैतश्रुत्यादेरप्यसिद्धिरिति निरस्तम् । अनेकशरीरैकजीववादस्याङ्गीकारात् । न च तर्हि तमेव प्रति प्रत्यक्त्वपरात्त्वयोरयोगः । मैत्रं प्रति त्वमिति धीविषयस्य चैत्रस्य तमेव प्रति अहमिति धीविषयत्वायोगश्चेति वाच्यम् । भिन्नभिन्नान्तःकरणाभेदाध्यासेन तत्तदन्तःकरणमादाय प्रत्यक्त्व-

(अद्वैतसिद्धिः)

परात्त्वाहमित्यादिबुद्धिविषयत्वव्यवस्थोपपत्तेः । न च चैत्रसुखदुःखादीनां मैत्रेणानुसन्धानापत्तिः । अन्तःकरणावच्छिन्नेनाविद्यावच्छिन्नेन वा ? नाद्यः । तत्र परस्परं भेदात् । न द्वितीयः । इष्टापत्तेः । अत एव चैत्रस्य शुक्तिसाक्षात्कारेण रजतभ्रमनिवृत्तावन्येषामपि तन्निवृत्तिः स्यादिति निरस्तम् । अन्तःकरणभेदेन व्यवस्थोपपत्तेः । ननु एवं मुक्तावपि चैत्राद्यन्यतमान्तःकरणावच्छेदेन साक्षात्कारे उत्पन्ने तदवच्छेदेनैव संसारनिवृत्तिः स्यात्, न तु तदितरान्तःकरणावच्छेदेनापीति चेन्न । तत्साक्षात्कारस्य सविलासमूलाज्ञाननिवृत्तिरूपतया तत्कालेऽन्तःकरणस्याभावेन वैषम्यात् ।

ननु श्रुतिषु 'अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः' इत्यादावविद्या, 'रमणीयचरणाः' इत्यादौ कर्मबन्धः, 'सति सम्पद्य न विदुः' इत्यादौ सुषुप्तिः, 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः' इत्यादौ तत्त्वज्ञानं, 'परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे' इत्यादौ मुक्तिश्च चेतनधर्मः कथमनेकेषूच्यत इति चेन्न । 'अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते' इत्यादिश्रुतिस्थैकवचनप्राप्तैकत्वविरोधेनोदाहृतश्रुतीनामनेकत्वपरत्वाभावात् । सर्वजनीनभ्रमसिद्धतदनुवादेनाविरोधात् । न चोदाहृतश्रुतिविरोधेन 'इति सृष्टौ विनिश्चिताः' इति पूर्वेण 'स पूज्यः सर्वभूतानाम्' इत्युत्तरेण च विरोधेनेदमेकवचनं 'यदा नीतिपरो राजा,' 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिवन्नैकत्वपरमित्येव किं न स्यादिति वाच्यम् । प्रत्यक्त्वपराक्त्वत्वमहमित्यादि व्यवहारप्रयोजकान्तःकरणाभेदाध्यासबलाद् बहुत्वस्य प्राप्तत्वेन पूर्वोत्तरवाक्योदाहृतश्रुत्यादीनामतत्परत्वात् । न च मुक्तबहुत्वं नान्यतः प्राप्तमिति वाच्यम् । जीवबहुत्वस्य प्राप्तत्वेन मुक्त्यंश एवाप्राप्तत्वपर्यवसानात् । न चैकस्यैव जीवस्य सर्वकल्पकत्वे जीवस्य कारणत्वं निषिध्य ईश्वरकारणत्वविधायकैः श्रुत्यादिभिर्विरोधः । अविद्यायाः चिन्मात्राश्रयत्वोपपादने निरसिष्यमाणत्वात् । न चैवं सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वादिबोधकश्रुतीनां निर्विषयत्वम् । शुद्धचैतन्ये ज्ञत्त्वस्यैवाभावात् । ईश्वरस्य च जीवभिन्नस्याभावाद्, जीवे सार्वज्ञ्यस्यानुभवबाधितत्वादिति वाच्यम् । समष्ट्यभिमानिनो जीवस्य सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वादिस्वीकारात् । न चानुभवविरोधः । अन्तःकरणाभेदाध्यासबलात्तदननुभवतद्विपरीतानुभवयोरुपपत्तेः । सर्वाभिमानिनस्तु सार्वज्ञ्यानुभवोऽस्त्येव । अत एव 'तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप' इत्याद्युपपद्यते । न च 'आचार्यवान् पुरुषो वेद' इति श्रुतेरुपदेशं विना जीवस्य तत्त्वज्ञानमनुपपन्नम् । उपदेष्टव्या-

(अद्वैतसिद्धिः)

दन्यस्य चैतन्यस्याभावाच्च नोपदेशो युज्यत इति वाच्यम् । स्वप्न इवोपदेष्टुः कल्पितस्य सम्भवात् ।

ननु उपदेष्टृत्वं न कल्पितमात्रस्य । किन्तु तत्त्ववित्त्वेन कल्पितस्य । तथा चोपदेशात्प्राक् तत्त्वज्ञाने तदैव मोक्षापत्तिः । उपदेशवैयर्थ्यं च । न चैवं स्वप्नेऽपि तुल्यम् । तदा हि शब्दविशेषवक्तृत्वेनैव गुरुकल्पना, न तूपदेशसाध्यज्ञानविषयविशेषवित्त्वेनेति विशेषादिति चेन्न । अत्रापि तद्वदेव वाक्यविशेषवक्तृत्वेनैव तत्कल्पनसम्भवात् । ननु तर्हि 'यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहि' इत्यादिश्रुतिः, 'उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः' इत्यादिस्मृतिश्चायुक्ता स्यादिति चेन्न । सामान्यतो मोक्षोपयोगिज्ञानविषयवित्त्वेनाज्ञाततत्त्ववित्त्वेन तत्त्वमस्यादिवाक्यवक्तृत्वेन वा कल्पितस्य उपदेष्टृत्वसम्भवेन उदाहृतवाक्याविरोधात् । अन्यथा तवापि मते तत्त्ववित्त्वेन प्रमित एवाचार्यत्वेनानुसरणीय इति प्रथमत एव तत्त्वज्ञाने तत्कालमोक्षापत्त्युपदेशवैयर्थ्यादिकं च स्यात् । एतेन 'स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम्' इत्यादिविधिरपि भावितत्त्वज्ञानिकल्पकचेतनं प्रत्येव । न च तस्य शिष्यः स्वाज्ञानकल्पित इति जानतस्तन्मोक्षार्थं प्रवचने प्रवृत्तिर्युक्ता । न च स्वप्नवत् कल्पितत्वाज्ञानात्प्रवृत्तिः । तत्त्वविदस्तदज्ञानानुपपत्तेरिति निरस्तम् । स्वप्नगुरुवत् कल्पितत्वेन गुरोरपर्यनुयोज्यत्वात् । न च तत्त्वज्ञानहेतुत्वेन वेदस्य मीमांस्यत्ववद् गुरोरपि पर्यनुयोज्यत्वमिति वाच्यम् । तर्केण वेद इव तत्तद्रूपकल्पनया गुरावपि तत्परिहारात् । न च कथास्वपि सदुत्तरापरिस्फूर्तावहं त्वत्कल्पितो न पर्यनुयोज्य इत्युत्तरं स्यादिति वाच्यम् । कथायाः कल्पितत्वानिश्चयकालीनत्वेन समयबन्धविशेषनिबन्धनत्वेन च तादृगुत्तरानवकाशात् । तस्माच्छिष्यवत् गुरोरपि कल्पितत्वात् स्वप्नवत्सर्वव्यवस्थोपपत्तिः ।

अथ कल्पको न निश्चिताद्वैतः । शास्त्रप्रणयनवैयर्थ्यात् । नाप्यनिश्चिताद्वैतः । शास्त्रस्य प्रमामूलकत्वाभावप्रसङ्गादिति चेन्न । प्रमामूलकत्वाभावेऽप्यबाधितविषयत्वेन शास्त्रप्रामाण्योपपत्तेरन्त्यपक्षाभ्युपगमात् । न चामुकः स इत्यनिश्चये बह्वायाससाध्यमोक्षार्थं प्रवृत्त्ययोगः । प्रतिशरीरमहमहमिकया 'बद्धोऽहम्' इति निश्चयस्य स्वानुभवसाक्षिकत्वेन प्रवृत्तिसम्भवात्, एकेनैव जीवेन चैत्रमैत्रादिशरीराणां सजीवत्वसम्भवस्य प्रागेवोक्तत्वात् । किं च चैत्रमैत्रादिषु 'कोऽसौ' इति प्रश्नस्य किं केनचित् क्रोडीकृतं चैतन्यं विषयः । किं वा

(अद्वैतसिद्धिः)

निरस्तसमस्तभेदम् । नाद्यः । तस्य कल्पितत्वेनाकल्पकत्वात् । न द्वितीयः । तस्यैकत्वेन तदनिश्चयासिद्धेः । शुद्धचित एकत्वेन वस्तुतोऽसंसारित्वेऽपि आवरणविक्षेपशक्तिद्वय-शालिस्वाश्रिताविद्यावशात् संसारित्वकल्पकत्वमोक्षार्थं यतमानत्वाद्युपपत्तिः ।

नन्वनादौ संसारे कस्यचित्तत्त्वज्ञानं मुक्तिश्चाभून्न वा ? आद्ये इदानीं संसारोपलब्धिर्न स्यात् । जीवस्यैकत्वाद् । अन्त्ये सम्प्रदायासम्भवेन तत्त्वज्ञानासम्भव इति चेन्न । न ह्यसाम्प्रदायिकत्वमुत्पत्तिविरोधि । अपूर्वजातीयानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । किन्तु कारणासत्त्वम् । तन्नेदानीमुपदेष्ट्रादिकारणस्य कल्पनासुदृढस्य सत्त्वात् । जीवैक्यस्य प्रमाणासिद्धत्वेन संसारोपलम्भ एवातः पूर्वं तत्त्वज्ञानानुत्पत्तौ प्रमाणम् । न च तत्त्ववित्त्वेन श्रुत्यादिसिद्धानां शुकवामदेवादीनां मुक्तिर्मा भूत्, मम तु भविष्यतीति कथं श्रद्दध्यादिति वाच्यम् । शास्त्रप्रामाण्यदाढर्त्यादिति गृहाण । अन्यथा तेषां महानुभावानां मुक्तत्वेऽपि मम भविष्यति न वेति शङ्कापिशाच्या प्रवृत्तिप्रतिबन्धापत्तेः । ननु तर्हि श्रुतिप्रामाण्यबलादेव तत्सिद्धो जीवभेदः, पूर्वमपि केषाञ्चिन्मोक्षश्चाभ्युपेयताम् । श्रूयते हि 'तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम्', 'अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः', 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्' इत्यादि । स्मर्यते च –

बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमाश्रिताः ।
इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।।

इत्यादीति चेन्न । उक्तवाक्यानां सार्वलौकिकभ्रमसिद्धभेदानुवादकत्वेन तत्परत्वाभावात् । जीवैक्यबोधकवाक्यानां च मानान्तराप्राप्तस्वार्थपरत्वात् । स्वप्नन्यायेन भेदस्य कल्पितत्वो-पपत्तेश्च । ज्ञानस्तुतिपराणि वाक्यानि नात्मभेदं प्रमातुं शक्नुवन्ति । तात्पर्यवद्वाक्या-विरोधेनातात्पर्यवद्वाक्यानां गुणवादत्वोपपत्तेः ।

''अतीतानागताश्चैव यावन्तः सहिताः क्षणाः ।
ततोऽप्यनन्तगुणिता जीवानां राशयः पृथक् ।।''

इत्यादिस्मृतिरपि जीवोपाधिभेदानुवादकतया व्याख्येया । तस्मादविद्योपाधिको जीव एक एवेति सिद्धम् । इत्यद्वैतसिद्धौ एकजीवाज्ञानकल्पितत्वोपपत्तिः ।।

न्यायामृततरङ्गिणी

।। **तस्मिन्निति** ।। आन्ध्यमप्रतीतिः । ननु सुप्त्यभिमानिनो मुख्यजीवस्य हिरण्यगर्भस्यासुप्तत्वान्न जगदान्ध्यम् । तस्मिंस्तु लयकाले सुप्ते जगदप्रतीतिरिष्टैव । अन्तःकरणावच्छिन्ने जीवाभासे तु सुप्ते तमेव प्रति जगदप्रतीतिः । न त्वन्यानपि प्रति । तदुपाधीनामप्रलीनत्वात् । मैवम् । अन्तःकरणावच्छिन्नानां जीवाभासानां चित्त्वे नानाजीववादापत्तेः । अचित्त्वे जगदान्ध्यापातात् । अतीतहिरण्यगर्भमुक्तेः प्रमाणसिद्धत्वेनेदानीं संसार्युपलम्भायोगादिति वक्ष्यमाणत्वाच्च ।। **दृष्टिसृष्टीति** ।। कारणात्मनाऽपि संस्कारावस्थानायोगस्योक्तत्वादित्यर्थः । **स्वप्नपुरुषवत्** स्वप्नद्रष्टृ-पुरुषवत् । त्वदिति पञ्चम्यन्तं पर्यनुयोज्य इत्यनेन सम्बध्यते । चैत्रमैत्रादि-सर्वाभिमानिनो जीवस्य कल्पकत्वेन तव ममेत्यादिकल्पना न युक्तेति तु निरस्तम् ।। **अनुसन्धानापातादिति** ।। ननु भिन्नभिन्नान्तःकरणभेदाध्यासेन तत्तदन्तःकरण-मादाय प्रत्यक्त्वपराक्त्वत्वमित्यादिबुद्धिविषयत्वं सुखानुसन्धानाननुसन्धानादिकं चोपपन्नमिति । मैवम् । बन्धतत्वज्ञानमोक्षावच्छेदकानामन्तःकरणादीनां भेदे नानाजीववादापत्तेः । तदभेदे तु दुःखाद्यनुसन्धानप्रत्यक्त्वाद्यनुपपत्तेर्दुष्परिहरणीय-त्वात् । वक्ष्यते चैतज्जीवभेदप्रस्तावे ।

।। **यदेव मे भगवान् वेदिति** ।। एतेन सामान्यतो मोक्षोपयोगिज्ञानविषय-चित्त्वेन तत्त्वमस्यादिवाक्यवक्तृत्वेन वा कल्पितस्योपदेष्टृत्वमिति निरस्तम् । भेदस्यापि तादृशज्ञानविषयत्वसम्भावनया विशिष्य ज्ञातव्यत्वात् । भेदवादिनोऽपि तत्त्वमस्यादिवाक्यवक्तृत्वाच्च ।। **मीमांस्यत्ववदिति** ।। न च तर्केण वेद इव तत्तद्रूपकल्पनया गुरावपि तत्परिहार इति वाच्यम् । तथा कल्पनासम्भवस्योक्तत्वात् ।। **सदुत्तरेति** ।। न च कथायाः कल्पितत्वानिश्चयकालीनत्वेन समयबन्धविशेष-निबन्धनत्वेन तादृगुत्तरानवकाश इति वाच्यम् । अद्वैतिनः कल्पितत्वनिश्चयव-तस्तदनिश्चयसमयबन्धविशेषयोरसम्भवात् ।। **सम्प्रदायाभावेनेति** ।। ननु सम्प्रदायाभावेऽप्यपूर्ववदुत्पत्तिरस्त्विति चेन्मूर्खोऽसि । न ह्यनादौ संसारेऽद्याप्यनु-पपन्नजातीयमपूर्वमुत्पद्यत इति कोऽप्यभ्युपैति । किन्तूत्पन्नपूर्वजातीयमेवा-

(न्यायामृततरङ्गिणी)

पूर्वमग्रेऽप्युत्पद्यते । कर्मणां तज्जन्यापूर्वाणां तत्फलानां च नियतत्वात् ।। **तत्त्व-वित्त्वेनेति** ।। कल्पनाकाल एव तत्त्वस्य ज्ञातत्वादुपदेशानर्थक्यादिनेत्यर्थः ।। **इति पूर्वेणेति** ।। 'इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टिरिति सृष्टौ विनिश्चिता' इति पूर्ववाक्ये बहुवचनेन ।। **उत्तरेणेति** ।। 'त्रिषु धामसु यत् तुल्यं सामान्यं वेत्ति निश्चितः । स पूज्यः सर्वभावानां वन्द्यश्चैव महामुनिः' इत्युत्तरवाक्ये पूजावन्दनकर्तृत्वेन निश्चितचित्तानां भावानामिति बहुवचनेन बहुत्वावगमात्तेन विरोध इत्यर्थः ।

व्यासाद्रिसृततर्काम्बुपूरैः पक्षयुगं युजि ।।
न्यायामृततरङ्गिण्यां विश्वं नैकाज्ञकल्पितम् ।।

न्यायामृतकण्टकोद्धारः

नन्वेकजीवमात्रदृष्टत्वान्यथानुपपत्या मिथ्यात्वम् । एकजीवमात्रदृष्टे स्वप्नादौ तद्दर्शनात् । न चैकजीवमात्रदृष्टत्वमसिद्धम् । द्रष्टुर्नानात्वे मानाभावात् । एकस्यैव सर्वद्रष्टृत्वोपपत्तेरित्येकजीववाद एव मिथ्यात्वप्रमापक इति तदेन्मतं दूषयितुमनुवदति ।। **यद्येति** ।। नन्वेकस्यैव जीवत्वे बद्धमुक्तव्यवस्था न स्यादित्यत आह ।। **बद्धेति** ।। शुकवामदेवादिमुक्तादिवादस्त्वर्थवाद एवेति भावः ।। **तस्मिन्निति** ।। न च समष्ट्यभिमानिनो मुख्यजीवस्यासुप्तत्वात् सोऽज्ञानेन जगत्कल्पयतीति न जगदप्रतीत्यापत्तिरिति वाच्यम् । तस्मिन्सुप्ते जगदप्रतीत्यापत्तेः । न च स प्रलय एव स्वपिति तदा जगदप्रतीतिरिष्टेवेति वाच्यम् । स प्रलय एव स्वपिति मध्ये नेत्यत्र मानाभावात् । अहरहर्गच्छन्त्य एव ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति अनृतेन हि प्रत्यूढा इति बहुनामत्वोक्तिविरोधश्च ।

किञ्च समष्ट्यभिमानिन एव मुख्याज्ञत्वे इदानीं प्रत्यहं सुप्तोत्थितानामहमज्ञो न किमप्यवेदिषमिति प्रतीत्या अज्ञानसिद्ध्युक्तिविरोधः । तेषां जडत्वेन घटवदज्ञानशून्यत्वात् । सुप्तोत्थितसमष्टिजीवप्रतीतेश्चासिद्धेः ।

किञ्चेदानीं शास्त्रेण समष्टिजीवकल्पित इति निश्चितवतस्तव शिष्यबोधनार्थं प्रवृत्तिर्न स्यात् । स्वप्ने तु स्वप्नत्वाज्ञानादेव प्रवृत्तिरित्यलमतिपल्लवेन ।। **दृष्टिसृष्टिपक्ष इति** ।।

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

न च संस्कारस्य कारणरूपेण स्थितत्वात्पुनरुद्बोधोपपत्तिरिति वाच्यम् । अविद्यादेरपि दृष्टिसृष्टित्वेन तदात्मना स्थित्ययोगस्योक्तत्वात् । अविद्यादेरपि दृष्टिसृष्टित्वस्योपपादितत्वात् ॥ **मम कल्पकत्व इति** ॥ न च चैत्रमैत्रादिसर्वजीवाभिमानिनः कल्पकत्वेन तव ममेत्यादिविकल्पानुपपत्तिः । सर्वजीवाभिमानिकल्पिता वयमिति शास्त्रव्याख्यातुर्गुरोर्निश्चयोऽस्ति न वा । आद्ये शिष्यबोधनानुपपत्तिः । द्वितीये वेदान्तव्याख्याने गुरुत्वं न स्यात् । न ह्यत्र स्वप्नादिसाम्यमित्युक्तम् ॥ **स्वक्रियेति** ॥ न च क्रियायाः कल्पितत्वादिनिश्चयविरहकालीनत्वेन पर्यनुयोगायोग इति वाच्यम् । कल्पितत्वादिनिश्चयकाले एव स्वक्रियाया उक्तत्वेन पर्यनुयोगात् । अन्यथा गुरुत्वानुपपत्तेः ।

किञ्चैकं शरीरं सजीवमन्यानि निर्जीवानीति निश्चयो नोपपद्यते । सजीवत्वप्रयोजकानुभवस्य सर्वत्राविशिष्टत्वेन विनिगमकाभावात् । अनुभवापलापे त्वेकस्यापि सजीवत्वं न स्यादित्याह ॥ **सजीवेति** ॥ ननु अन्यानि निर्जीवानीत्यस्य सर्वथा निर्जीवत्वं नार्थः । किन्तु तत्रापि जीवोऽस्ति द्वितीयो नास्तीति । न चैवं बद्धमुक्तव्यवस्थाद्यनुपपत्तिः । तस्य यावदविद्यं स्वप्नवत्कल्पितत्वादिति चेन्न । एवं एक एव सर्वशरीरेऽस्तीत्युक्तं भवति । तस्य प्रतिशरीरं कल्पितोऽपि भेदो नास्ति उतास्तीति । आद्ये सर्वदेहेषु सर्वेषां ममायं देह इति प्रतीत्यापत्तेः । स्वीयपरकीयव्यवस्थानुपपत्तिश्च । द्वितीये बहुजीववादापातः । बहुजीववादिभिरपि प्रतिशरीरं कल्पितभेदस्वीकारात् । वास्तवभेदस्य काप्यनङ्गीकारात् । न च बहुजीववादिमते चैतन्यस्यैवाज्ञानान्यवच्छेदकानि । तत्तदज्ञानावच्छिन्नस्यान्तःकरणान्यवच्छेदकानि । एकजीववादे तु एकाज्ञानावच्छिन्नस्यान्तःकरणान्यवच्छेदकानीति भेद इति वाच्यम् । तत्तदज्ञानावच्छेदेन चैतन्यभेदवत् तत्तदन्तःकरणावच्छेदेन जीवभेदस्यावश्यकत्वात् । लाघवादन्तःकरणानामेवावच्छेदकत्वोपपत्तेश्च । एकाज्ञानपक्षस्य दूषितत्वात् दूषयिष्यमाणत्वाच्च ॥ **प्रतिबिम्बादीति** ॥ उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वात् । अन्यथाऽहमिति न प्रयुज्येत । अहमिति स्थाने चिन्मात्रमिति प्रयुज्येतेति भावः ॥ **नित्यमुक्तेति** ॥ न च मुक्तेः स्वरूपत्वेन बन्धस्य चाविद्यकत्वेनाविरोध इति वाच्यम् । मुक्तेः स्वरूपत्वे मुक्तेर्ज्ञानसाध्यत्वश्रुतिविरोधः ।

किञ्च प्रातिभासिकाज्ञानादिकमेव संसारस्तन्निवृत्तिरेव मोक्ष इति हि त्वया वक्तव्यम् । एवं च संसारनिवृत्तिर्नित्या तत्प्रतीतिश्चेति महद्वैशसम् ॥ **अन्यथेति** ॥ कल्पितस्य

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

भ्रान्त्याधारत्व इत्यर्थः । भ्रान्त्याधारस्यैव मुक्तत्वेनानेके संसरन्ति मुच्यन्त इत्यङ्गीकारे बहुजीववादः स्पष्ट एवेति भावः ।। **कल्पितस्येति** ।। तथा चाहं सुखीत्यादिप्रत्ययः सर्वशरीरावच्छेदेन न स्यादिति भावः । ननु प्रत्यक्त्वाभावेऽपि तदारोपात्तथा धीरित्यत आह ।। **अप्रत्यक्त्वेनेति** ।। ननु तत्रान्य एव प्रत्यक्त्वेनानुभवितेत्यत आह ।। **अन्यस्य चेति** ।। **तस्यैवेति** ।। न च विद्याप्रयुक्तभेदाभावेऽपि भिन्नभिन्नान्तःकरणावच्छेदप्रयुक्तभेदस्य विद्यमानत्वात् सुखादिव्यवस्थाद्युपपत्तिरिति चेन्न । सुखादिव्यवस्थानिमित्तस्यैव जीवत्वप्रयोजकत्वेन बहुजीववादापातात् । अन्यथैकान्तःकरणावच्छिन्नस्यानेकदेहावच्छेदे तत्प्रयुक्तभेदस्य विद्यमानत्वात् योगिनोऽनेकशरीरेष्वनुसन्धानं न स्यात् । तत्र त्वया जीवत्वप्रयोजकभेदस्यैव सुखादिव्यवस्थापकत्वमिति वक्तव्यम् । तथा च तदभावे पूर्वोक्तदोषानतिवृत्तिः ।। **किञ्चेति** ।। न च "अनादिमायया सुप्तः" इत्येकवचनानुरोधेन बहुवचनस्यैकत्वपरत्वात् नोक्तविरोध इति वाच्यम् । एकवचनस्यैव समुदायैकत्वपरत्वेन सावकाशत्वात् । सावकाशेन च निरवकाशबाधायोगात् । तस्यैकत्वपरत्वे पूर्वोत्तरविरोधस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । न च जीवबहुत्वस्यान्तःकरणाध्यासभेदात्प्राप्ततया श्रुतेन तत्परत्वमिति वाच्यम् । अन्तःकरणभेदाध्यासस्यासिद्धेः । मुक्तबहुत्वस्याप्राप्तेश्च । न च मुक्त्यंश एवाप्राप्तिरिति वाच्यम् । एवं हि विशिष्टार्थपरं किमपि न स्यात् । अंशप्राप्तेः सर्वत्र सम्भवात् । तथा च "तत्त्वमसि" इत्यादेरपि जीवब्रह्मैक्यपरता न स्यात् ।

ननु कल्पकजीव एव सर्वज्ञत्वादिश्रुतीनां विषय इत्यत आह ।। **जीवस्येति** ।। न च सकलजीवाभिमानिनः सर्वज्ञत्वमङ्गीक्रियत इति वाच्यम् । सर्वज्ञत्वेऽज्ञानायोगेन कल्पकत्वानुपपत्तेः । सर्वज्ञस्य चाधिष्ठानतत्वसाक्षात्कारस्यावश्यकत्वात् । अधिष्ठानतत्वसाक्षात्कारस्य चाज्ञानविरोधित्वात् । अन्यथा सर्वज्ञत्वानुपपत्तेः । यादृशतादृशसर्वज्ञत्वस्य च सर्वसाधारणत्वात् ।। **तथेति** ।। वाक्यविशेषवक्तृत्वेनेत्यर्थः ।। **सदैवेति** ।। श्रुतिस्मृत्योः तत्त्वविशेषवित्त्वेनैव गुरुत्वनिश्चयप्रतीतेरिति भावः । न च सामान्येन तत्त्वज्ञानेऽपि विशेषतोऽज्ञातत्वात् न सद्यो मोक्षादिकम् । अन्यथा भवतामपि तत्त्वज्ञो गुरुरिति निश्चयानन्तरं प्रवृत्तौ तत्त्वस्य निश्चितत्वात् श्रवणादिवैयर्थ्यमेव स्यादिति वाच्यम् । निर्विशेषे चित्त्वे ज्ञाताज्ञातविभागायोगात् । अत एव नास्मत्प्रतिबन्दी । अस्माभिर्निर्विशेषत्वानङ्गीकारात् ।

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

किञ्च येन रूपेण कल्पकेन कल्पितस्तेनैव रूपेण स इति त्वन्मतम् । तथा च गुरौ तदकल्पितविशेषवित्वाभावात्तद्वाक्याद् विशेषज्ञानं न स्यादेवेति । ततः श्रवणादि व्यर्थमेव । न च तत्त्वमसिवाक्यवक्तृत्वेन गुरुकल्पनमिति वाच्यम् । तथापि तस्य वाक्यस्यैक्यप्रतिपादकत्वस्याकल्पितत्वे तस्य तन्न स्यात् । कल्पितत्वे कल्पनासमय एव तत्वस्य ज्ञातत्वेन पूर्वोक्तदोषतादवस्थ्यमेवेति ।। **किं चेति** ।। अचेतनस्य प्रमादादेर-प्रसक्त्या तत्प्रति तदभावविधानासम्भवादिति भावः ।। **न चेति** ।। न चासौ गुरुः स्वशिष्यः स्वाज्ञानकल्पित इति न जानात्यतस्तन्मोक्षार्थं स्वाप्नगुरुवत्प्रवर्तत इति वाच्यम् । शास्त्रार्थः सर्वं स्वातिरिक्तं मदज्ञानकल्पितमिति तदनुसन्धानाभावे च तस्याद्वैतशास्त्रव्याख्यातृत्वाभावेन गुरुत्वमेव न स्यादिति तं प्रति निषेधोऽप्यर्थ एव इति भावः ।। **कल्पितत्वेऽपीति** ।। गुरोरिति शेषः । न तर्केण वेद इव गुरोरपि तत्तद्रूप-परिकल्पनया परिहार इति वाच्यम् । तत्ववित्वेनैतदंशपरिहारकरूपपरिकल्पनानुपपत्तेः ।। **अन्यथेति** ।। यदि कल्पितत्वेनापर्यनुयोज्यत्वमित्यर्थः । न च कथाया कल्पितत्वा-निश्चयकालीनत्वेन समयबन्धविशेषनिबन्धकत्वेन तादृगुत्तरानवकाश इति वाच्यम् । शास्त्रार्थविचारसमये शास्त्रार्थानिश्चयायोगात् । शास्त्रार्थानिश्चये च कथकत्वासम्भवाच्च । एतादृशमुत्तरं न वक्तव्यमिति समयबन्धानिश्चयाच्च । कथायाम् अवयवादिनियमादौ समयभङ्गः । न त्वेतादृशं न वक्तव्यमित्यत्रापि । अन्यथा समयबन्धेन बाधिताद्यवचने बाधादेरदूषणत्वमेव स्यादिति दिक् ।। **बह्वायासेति** ।। न च प्रतिशरीरम् अहमहमिकया बद्धोऽहमिति निश्चयस्यानुभवसाक्षित्वेन प्रवृत्तिसम्भव इति वाच्यम् । कल्पकानिर्धारण एव एवं, तन्निर्धारणे तु तादृशनिश्चयस्यैवानुपपत्तेः । न चैकेनैव जीवेन मैत्रादिशरीराणां सजीवत्वसम्भवः प्रागुपपादित इति वाच्यम् । सर्वशरीराणामेकजीववत्वे सुखादि-व्यवस्थायोगस्योक्तत्वात् । अन्यथैकत्वोक्तेरुक्तत्वात् ।। **तस्येति** ।। न च शुद्धचित् एकत्वेऽपि वस्तुतोऽसंसारित्वेऽप्यावरणविक्षेपशक्तिस्वाश्रितविद्यावशात् संसारित्व-कल्पकत्वमोक्षार्थं यतमानत्वाद्युपपत्तिरिति वाच्यम् । तर्हि एकजीववादभङ्गप्रसङ्गात् न स्वस्मिन् जीवः कल्पकः । चिन्मात्र एवाविद्यासहकारेण कल्पकत्वोक्तेः । सर्वस्य चैतन्यस्य संसारित्वेन बद्धाबद्धव्यवस्थायोगाच्च । एतत्पक्षे जीवस्य संसारिणोऽभावेन तत्त्वमसीत्यादेः जीवब्रह्मैक्यपरत्वायोगाच्च । न च चैतन्यमेव जीवशब्दवाच्यमिति वाच्यम् । तथात्वे तदतिरिक्तशुद्धब्रह्माभावे पूर्वोक्तदोषानतिवृत्तेः । अहमिति प्रत्ययवेद्ये एव जीवत्वव्यवहाराच्च । व्यवहारात्तु मेयत्वात्सङ्केतस्येत्यलम् ।

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

ननु सत्यसंसारिण एव मोक्षार्थं प्रवृत्तिर्भविष्यतीत्यत आह ।। **कल्पकानां चेति** ।। **सम्प्रदायाभावेनेति** ।। न चासाम्प्रदायिकत्वं नोत्पत्तिविरोधि । अपूर्वजातीयानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । किन्तु कारणासत्वम् । तत्रेदानीम्, उपदेष्ट्रादिकारणस्य कल्पनासुदृढस्य सत्वादिति वाच्यम् । अन्यत्रासाम्प्रदायिकत्वस्य उत्पत्यविरोधकत्वेऽपि तत्त्वज्ञानेऽप्रामाण्यशङ्काधायकतयाऽसाम्प्रदायिकत्वस्य तत्वज्ञानविरोधित्वेन साम्प्रदायिकत्वस्य तत्वज्ञानोपयोगित्वात् । अन्यथा श्रुतिपुराणादावितिहासो नोच्येत । न चापौरुषेयत्वादिना सकलशङ्कानिरास इति वाच्यम् । कल्पितापौरुषेयत्वस्य गूढकर्तृकवाक्येऽपि सत्वात् । वास्तवस्य च वेदेऽप्यभावात् ।

ननु तत्त्ववित्वेन गुरुकल्पितसम्प्रदायस्य सत्वान्नोक्तदोष इत्यत आह ।। **तत्ववित्वेनेति** ।। कल्पनासमय एव तत्वज्ञानस्योत्पन्नत्वेन गुरूपसत्यादिवैयर्थ्यादिनेत्यर्थः । पूर्वं तत्वज्ञानं नोत्पन्नमित्यत्र प्रमाणाभावाच्च । न च जीवैक्यस्य प्रमाणसिद्धत्वे संसारोपलम्भ एवातः पूर्वतत्वज्ञानानुदये प्रमाणमिति वाच्यम् । जीवैक्यस्यैव प्रामाणिकत्वात् । वक्ष्यमाणरीत्या प्रमाणाभावनिश्चयोपपत्तेः ।। **तत्ववित्वेनेति** ।। न च महानुभावानां तेषां मोक्षसत्वेऽपि मम भविष्यति न वेति शङ्का भवत्पक्षेऽपि स्यादिति तुल्यमिति वाच्यम् । गुरूपदेशेन निश्चयोपपत्तेः ।

ननु जीवभेदे प्रमाणाभावात् बाधकसत्त्वाच्च कथं कस्यचिन्मुक्तिः कस्यचित्संसार इति स्वीकर्तव्यम् । जीवभेदप्रसङ्गात् । तस्मात् ज्ञानप्रशंसापराण्युदाहृतवाक्यानीत्यत आह ।। **न हि प्रत्यक्षेणेति** ।। न चोक्तवाक्यानां सार्वलौकिकभ्रमसिद्धभेदानुवादकत्वेनातत्परत्वमिति वाच्यम् । भेदस्य भ्रमसिद्धत्वे वाक्यस्यातत्परत्वं, वाक्यस्यातत्परत्वे चैकजीवसिद्धौ भेदस्य भ्रमसिद्धत्वमित्यन्योन्याश्रयात् । द्वयोः प्रणयन्तीत्यादिवाक्यवत् भेदवाक्यानामबाध्यभेदप्रापकत्वापत्तेश्च । मिथ्यात्वश्रुत्यादेरेव विज्ञानवादादिप्राप्तमिथ्यात्वानुवादित्वापत्तेश्च । बहुप्रमाणसंवादस्य दार्ढ्यहेतुत्वाच्च । ऐक्यवाक्यस्यैवाद्वैतिशास्त्रापादितभ्रमसिद्धजीवब्रह्मैक्यानुवादकत्वापत्तेश्चेति दिक् ।

न चातात्पर्यवद्वाक्यं तात्पर्यवद्वाक्यानुसारेण नेयमिति वाच्यम् । ऐक्यवाक्यस्य ऐक्ये तात्पर्यं, भेदवाक्यस्य न भेदे तात्पर्यमित्यस्यासिद्धेः । तात्पर्यज्ञापकस्य प्रकृतेऽपि सद्भावात् । यथा चैतत्तथा प्रागेवोक्तम् ।

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

ननु कथं भेदप्रतिपादकवाक्यस्य बाधकाभावः । "अनादिमायया सुप्तः" इत्येकजीवप्रतिपादकं वाक्यमेव बाधकमित्यत आह ।। **अनादिमाययेति** ।। अत्रैकवचनं समुदायाभिप्रायत्वात्सावकाशत्वेन न तद्बाधकमिति भावः ।। **अन्यथेति** ।। एकजीवप्रतिपादकत्व इत्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । बद्धमुक्तादिव्यवस्था च न स्यादिति द्रष्टव्यम् । अत एव बद्धमुक्तादिव्यवस्थोपपत्तिमाशङ्क्य निषेधति ।। **न चेति** ।। **अननुगमाच्चेति** ।। अविद्यान्तःकरणमात्रसाधारणस्यैकस्योपाधेरनुगमकस्याभावादिति भावः ।

ननु हिरण्यगर्भमुक्तितः प्राक्स्यापि मुक्तिर्नास्त्येव प्रमाणाभावात् । शुको मुक्त इत्यादिरर्थवाद एवेत्यत आह ।। **अतीतेति** ।। प्रमाणसिद्धस्याप्यतीतमुक्तस्यापलापे कापि वस्तुसिद्धिर्न स्यादिति भावः ।

नन्वतीतमुक्त्यङ्गीकारे संसारानुपलम्भबाधकस्य विद्यमानत्वात् न श्रुतिस्तत्परेत्यत आह ।। **न चेति** ।। **अतीतानागताश्चेति** ।। न चेयं श्रुतिरनुवाद इति वाच्यम् । उक्तलक्षणजीवानन्त्यस्य प्रमाणान्तराप्राप्तत्वात् । न चेयं श्रुतिरनानुभाविकार्थत्वादतत्परेति वाच्यम् । त्वत्पक्षे तस्य गुणत्वात् । उक्तमर्थं कारिकारूढं करोति ।। **तस्मादिति** ।। तथा च मिथ्यात्वे प्रमाणाभावान्न प्रपञ्चः आविद्यकः ।

न्यायामृतप्रकाशः

जीवस्यैकत्वादिति ।। तस्यैकस्य बद्धत्वावस्थायां न मुक्तोऽस्ति । तस्य च मुक्तत्वावस्थायां न बद्धोऽस्ति । तथा च कश्चित् बद्धः कश्चित् मुक्त इत्येवं बद्धमुक्तव्यवस्थाऽनेकजीववादिमत इव नास्तीत्यर्थः । ननु सर्वस्यैकजीवाज्ञानपरिकल्पितत्वे गुरुशिष्यादिव्यवस्था न स्यादित्यत आह ।। **गुरुशिष्यादीति** ।। **स्वप्नवदिति** ।। यथा स्वप्ने कश्चित् गुरुः कश्चित् शिष्यः तस्य ततो व्याख्यानश्रवणं दृष्टं तद्वदिति भावः । निवृत्तायामविद्यायाम् । सा व्यवस्था ।। आन्ध्यम् अप्रतीतिः । **तस्येति** ।। कल्पकैकजीवस्येत्यर्थः । सुप्तौ सत्याम् । **ममेति** । प्रतिवादिनो ममेत्यर्थः । **तवेति** ।। कल्पकस्य ममैव मोक्षार्थे प्रवृत्तिः स्यात्, न परिदृश्यमाना त्वदीया प्रवृत्तिर्युक्तेत्यर्थः । वादिनस्तवैव । बोधार्थम्, अस्मदादीनां मिथ्यात्वबोधनार्थम् । **तवेति** ।। एते मदज्ञानपरिकल्पिता मिथ्याभूता इति जानतस्तव मां प्रति शब्दप्रयोगासम्भवेन तत्प्रयोगरूपक्रियया त्वत्कल्पितत्वरूपार्थस्य

(न्यायामृतप्रकाशः)

विरोधादित्यर्थः । परमार्थ इति व्यावहारिकीं दशामालम्ब्यैवोच्यते । अतः कल्पितत्वस्या-पारमार्थिकत्वेऽपि शब्दप्रयोगादेर्व्यावहारिकत्वात् न तत्र स्वक्रियाविरोधः । विरोधस्य व्यवहारदशायामदोषत्वादिति भावः । **मूकोऽहमिति** ।। तत्रापि व्यवहारदशायामेव मूकोऽह-मित्युक्ते स्वक्रियाविरोध उद्भाव्यते । तदानीं सोऽपि दोषो न स्यादित्यर्थः । **न च स्वप्नेति** ।। इदं वाक्यमेवं सम्प्रदायशुद्ध्या योज्यम् – स्वप्नपुरुषवत् स्वप्नदृष्टपुरुषवत् । त्वदिति पञ्चम्यन्तं पर्यनुयोज्य इत्यनेन सम्बध्यते । कल्पितत्वात् मत्कल्पितत्वात् । तवेति शेषः । अयमर्थः । स्वप्नद्रष्टारं प्रति स्वप्नकल्पितः पुरुषो जाग्रदवस्थायां समागत्य तव स्वक्रियाविरोधादिदोषः समायातीति पर्यनुयोगं न करोति । एवं च स्वप्नपुरुषकर्तृक-पर्यनुयोगविषयत्वं यथा स्वप्नद्रष्टुर्नास्ति एवमेव मत्कल्पितत्वात् त्वत्तोऽहं न पर्यनुयोज्यः, तव स्वक्रियाविरोधः इत्येवमादिरूपेण त्वत्कर्तृकविचारापरपर्यायपर्यनुयोग विषयत्वं मम नास्तीति, त्वया शङ्का न कार्येति । एवमयोजने मायावादिना स्वस्य भेदवादिकल्पितत्वा-नङ्गीकारात् 'त्वत्कल्पितत्वात्' इत्येतदयुक्तं स्यात् । **निर्मर्यादतयेति** ।। वादिप्रतिवादि-गुरुशिष्यादिमर्यादाभावप्राप्त्येत्यर्थः । **कथेति** ।। केनचित् त्वयि कथायामाकारिते सति त्वयाऽहं कथार्थं नाकरणीयः । तव मदज्ञानकल्पितत्वात् इत्युक्त्वा कृती स्यादित्यर्थः । सजीवशरीरे कल्पकैककजीवशरीरे । अन्यत्रापि त्वत्कल्पिततयोच्यमाने शरीरसमुदाये । **जीवात्मानुभवाच्चेति** ।। जीवात्मसद्भावानुभवाच्चेत्यर्थः । अहं दुःखीत्याद्यनुभवो वस्तुतो य एको जीवस्तस्यैव युक्तो नान्यस्येति तदन्यथाऽनुपपत्त्याऽनेकेषु अनेके जीवा अङ्गीकार्या इति योज्यम् । **तेषामिति** ।। निर्जीवशरीराणां यः कल्पको एको जीवः तस्य 'अयं निर्जीवो देहो दुःखी' इति भ्रान्तिर्भवतीति वक्तव्यम् । तथा च निर्जीवशरीराणां कल्पक-जीवकर्तृका या उक्तदुःखीत्यादिरूपा भ्रान्तिः तद्विषयत्वेऽपि 'अहं दुःखी' इत्यादिभ्रान्त्या-धारताऽयोगादित्यर्थः । **तथा भ्राम्यन्तीति** ।। अहं दुःखीत्यादिरूपेण भ्रान्त्याधारत्वं नास्ति । किन्तु एतानि शरीराणि दुःखीनीत्येवं स्वप्नदृष्टपुरुषकर्तृकभ्रान्तिविषयत्वमेव दृष्टमित्यर्थः ।

ननु कल्पकशरीरव्यतिरिक्तशरीराणां निर्जीवत्वेऽपि चिन्मात्रस्यापरिच्छिन्नस्य सर्वत्र सत्त्वात् तत्रत्यस्य चिन्मात्रस्यैवाहं दुःखीत्यादिभ्रान्त्याधारत्वं युक्तमित्याशङ्क्य निषेधति ।। **न चेति** ।। **चिन्मात्रस्यैवेति** ।। यथा मुखप्रतिमुखानुस्यूतं मुखमात्रं किञ्चिदस्ति तद्वत्

(न्यायामृतप्रकाशः)

जीवब्रह्मानुस्यूतं चिन्मात्रमस्त्येवेत्यर्थः । कुतो न युक्तमित्यत आह ।। **प्रतिबिम्बादीति** ।। केषाञ्चित् मते जीवब्रह्मणोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावः केषाञ्चित् भास्करादीनां मते अंशांशिभावोऽस्ति तदभिप्रायेणादिपदम् । **जीव एवेति** ।। न चिन्मात्र इत्येवार्थः । उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वादिति भावः । तथा च त्वन्मते तत्र जीवान्तराभावात् 'अहं दुःखी' इत्यादिभ्रान्त्याधारत्वं न युक्तमिति ।। **कौन्तेयस्येति** ।। यथा कुन्तीतनयस्यैव कर्णस्य राधेयत्वं, न त्वन्यस्येत्यर्थः । **तच्चेति** ।। जीवत्वापन्नं ब्रह्मेत्यर्थः । तथा च तस्य युक्तम् अहं दुःखीत्यादिभ्रान्त्याधारत्वमित्यर्थः ।। **कथं तर्हीति** ।। जीवत्वापन्नब्रह्मण एव सर्वशरीरगतत्व इत्यर्थः । किं च ब्रह्मण एव जीवत्वे नित्यमुक्तत्वश्रुतिविरोधः स्यात् । न हि कौन्तेयस्यैव राधेयत्वेऽतिरिक्तः कौन्तेयोऽस्ति । अतो ब्रह्मण्येव दुःखादिसंसारप्राप्तिः ।

ननु पारमार्थिकदुःखादिसंसारास्पृष्टचैतन्याभावे खलु नित्यमुक्तत्वश्रुतिविरोधः । न चैवमुच्यते । किं तु पारमार्थिकसंसारास्पृष्टमेव चैतन्यं कल्पितसंसारोपस्पृष्टमिति । न हि आरोपितेन नीलिम्ना गगनस्य नीरूपत्वमपैति इति चेत्तत्राह ।। **वक्ष्यते चेति** ।। सत्यं संसारस्य कल्पितत्वेन वस्तुतस्तस्य संसाराभावात् नित्यमुक्तत्वश्रुतिविरोधो नास्तीति । तथाऽपि त्वन्मतेऽकल्पितसंसाराप्रसिद्ध्या कल्पितेनैव संसारेण संसारित्वे वाच्ये नित्यमुक्तत्वश्रुतिविरोध एवेति वक्ष्यत इत्यर्थः । किं च प्रतिशरीरम् 'अहं दुःखी' इत्यादिभ्रान्त्याधारत्वं तावत् प्रतीयते । तत् कस्येति वाच्यम् । किं कल्पकजीवेन कल्पितं यत् जीवान्तरं तस्य वा? अन्यस्य कस्यचिद् वा? नाद्य इत्याह ।। **नापीति** ।। कुतो नेत्यत आह । **कल्पितस्येति** ।। कल्पितस्यैव भ्रान्त्याधारत्वे बाधकमाह ।। **अन्यथेति** ।। भ्रान्त्याधाराणामेव सम्यज्ज्ञानमोक्षप्राप्तौ एकस्यैव जीवस्य सम्यज्ज्ञानादिकमित्यस्य भङ्गेन बहुजीववादापत्तिरित्यर्थः । **कल्पितस्येति** ।। कल्पिताः जीवाः कल्पकमेकजीवं प्रति पराकृत्वेनैव भासन्ते, न प्रत्यकृत्वेनेत्यविवादम् । तेषां च 'अहं दुःखी' इत्यनुसन्धातृत्वे 'अहमित्येव यो वेद्यः स जीव इति कीर्तितः' इत्युक्तत्वात् अहमित्यनुसन्धातृत्वरूपजीवत्वापरपर्यायप्रत्यकृत्वं प्राप्तम् । न च तत् सम्भवति । तदा सम्भवेत् यदि कल्पककल्पितयोरैक्यं स्यात् । न चैवमङ्गीकृतमिति भावः ।

ननु कल्पितजीवानां वास्तवप्रत्यकृत्वाभावेऽपि कल्पकेनारोपितं प्रत्यकृत्वमस्तीति चेत् तत्राह **प्रत्यकृत्वेनेति** ।। पराकृत्वेनेत्यर्थः । तथा विशेषदर्शनसद्भावान्नारोपो युक्त इति

(न्यायामृतप्रकाशः)

भावः । नापि द्वितीय इत्याह ।। **अन्यस्येति** ।। कल्पकजीवतत्कल्पितजीवान्तरान्यस्येत्यर्थः । स्यादिदं विकल्प्य दूषणं यदि 'अहं दुःखी' इत्यादिभ्रान्तिरेव कल्पकजीवकल्पितव्यतिरिक्तानामनुभवसिद्धा स्यात् । न चैवमिति चेत् तत्राह ।। **तथानुभवेति** ।। **तस्यापीति** ।। कल्पकस्येत्यर्थः । कल्पकजीवो वा अद्वैतश्रुतिर्वा न स्यादित्यापादितेऽहमिति तदीयानुभवेनैव तत्सिद्धिर्वाच्या । तथाऽद्वैतश्रुतेस्तदनुभवसिद्धत्वात् तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । अनुभवापलापे तदपि न स्यादित्यर्थः । कुतस्तत्र नोक्तदोष इत्यत आह ।। **तस्येति** ।। एकस्यैव जीवस्येत्यर्थः । 'अहं दुःखी' इत्यादिभ्रान्त्याधारत्वप्रत्यकृत्वादिकं सर्वमपि सम्भवतीति भावः ।

ननु सर्वशरीरगतजीवानां व्यावहारिकभेदसद्भावान्नानुसन्धानापत्तिरित्यत उक्तम् । **अननुसन्धाने तन्त्रस्येति** ।। न ह्यनेकशरीरेषु मणिषु सूत्रमिवानुस्यूतस्य योगिनो व्यावहारिक भेदोऽप्यस्तीति भावः । जीवस्यैकस्यैव सर्वशरीरस्थत्वे शुकादिदेहस्थस्य तत्त्वज्ञानमोक्षौ, देवदत्तदेहस्थस्य न तौ इत्येवं बन्धमोक्षयोर्व्यवस्था याऽस्ति सा न स्यात् । तस्यैकस्यैव जीवस्य बद्धत्वावस्थायामेव मुक्तत्वं मुक्तत्वावस्थायामेव बद्धत्वमित्येवं बन्धमोक्षयोः सांकर्यं च स्यात् । औपाधिकभेदाङ्गीकारादिना व्यवस्थां तूत्तरत्र विकरिष्याम इत्याशयेनाह । **तस्येति** ।। **तस्यैवेति** ।। जीवानां प्रत्यकूपराकूभावस्तावदनुभूयते । एकस्यैव सर्वशरीरस्थत्वे स्वं प्रत्येव स्वस्य प्रत्यकृत्वपराकृत्वयोः प्राप्तौ मैत्रं प्रति त्वमिति धीविषयस्य चेत्रस्य मैत्रं प्रत्येवाहमिति धीविषयत्वापातात् । न चैवमस्तीत्यर्थः ।

।। **अनेकेष्विति** ।। श्रुतिषु बहुवचनसद्भावात् त्वन्मते चेतनस्यैकत्वादिति भावः । ननु चेतनेषु व्यावहारिकबहुत्वसद्भावादुक्तदूषणानवकाश इत्यत आह ।। **न हीति** ।। अनेकमण्यनुस्यूतसूत्रवत् योगिवद् वा तस्यैकत्वेन तद्व्यावहारिकभेदस्यापि बाधादिति भावः । ननु मुक्तादीनां बहुत्वस्य प्रमाणान्तरप्राप्तत्वात् तदनुवादकानां 'परिमुच्यन्ति सर्वे' इत्यादीनां न स्वार्थे प्रामाण्यमिति चेत् तत्राह ।। **न चेति** ।। **किं चेति** ।। ईश्वरादिसर्वकल्पकत्वे तस्यैव सर्वप्रपञ्चकारणत्वप्राप्तेरिति भावः । ननु चिन्मात्रस्यैव सर्वज्ञत्वात् श्रुतेर्न निर्विषयत्वमित्यत उक्तम् ।। **चिन्मात्रेति** ।। नन्वीश्वरस्यैव सर्वज्ञत्वात् श्रुतेर्न निर्विषयत्वम् । न चेश्वरस्य जीवेन कल्पितत्वात् तदयोग इति वाच्यम् । अयमीश्वरः सर्वज्ञः इत्येव जीवेन

(न्यायामृतप्रकाशः)

कल्पितत्वादिति चेन्न । तथात्वे 'अयं सर्वज्ञः' इति जीवेनेश्वरस्य कल्पिततया यथा कल्पितस्तथैव श्रुत्यादौ प्रयोगः स्यात् । तथा च 'अयं सर्वज्ञः' इत्येवं श्रुत्यादौ प्रयोगप्रसङ्गेन 'तान्यहं वेद' इत्यादिप्रयोगायोगः । कल्पितस्य तस्य 'अहं सर्वज्ञः' इति ज्ञातृत्वाभावादित्याह ।। **ईश्वरस्य चेति** ।।

ननु जीवस्यैव सर्वज्ञत्वादिश्रुतिविषयत्वमस्त्वित्यत आह ।। **जीवस्य चेति** ।। ननु चेश्वर एव सार्वज्ञादिश्रुतिविषयः 'अहं सर्वज्ञ इति ज्ञातृत्ववानास्तां' इत्येवेश्वरस्य जीवेन कल्पितत्वेनोक्तदोषाभावादित्यस्वरसादाह ।। **अपि चेति** ।। आचार्यवान् आचार्योपदेशवान् । **न चान्य इति** ।। यस्तस्योपदेष्टा स्यात् । अतस्तस्य तत्त्वज्ञानाभावेन मोक्षाभावः स्यादित्यर्थः । **स्वप्न इति** ।। यथा स्वप्ने गुर्वादिः कश्चित् कल्पितो दृश्यते तद्वदिहापीत्यर्थः । त्वन्मते कल्पको जीवः शुकवैशंपायनाद्या एव शास्त्रप्रणेतारो वाच्याः । तथा च तत्वविद् गुरुश्शुकाय मह्यमद्वैतमुपदिशतीति भ्रान्तिर्वाच्या । तथा च कल्पितगुरूपदेशात् प्रागेव तादृशभ्रान्तेर्जातत्वेनोपदेशकर्मतयाऽद्वैतस्यापि ज्ञातत्वात् तदैव मोक्षः स्यादित्याह । **तत्त्वविदिति** ।। ननु तत्वविशेषविद् गुरुः शुकाय मह्यमद्वैतमुपदिशतीति कल्प्यते । तथा च तत्वविशेषस्याज्ञातत्वात् न तदैव मोक्ष इत्यत आह ।। **तत्त्वविशेषविदिति** ।। तत्त्वस्य तत्त्वविशेषस्य । अन्यथा तद्वित्त्वेन तत्कल्पनासम्भवादिति भावः । **गुरोरिति** ।। कल्पको जीव एक एव सत्यः । अन्यत् सर्वं गुर्वादिकं तदज्ञानकल्पितमित्यस्यैव तत्वत्वादिति भावः । ननु यथा स्वप्ने तत्त्वविशेषवित्त्वेन गुरुं प्रकल्प्य ततः श्रवणादिकं क्रियामाणं दृष्टं तद्वदिहापि उपपद्यत इति चेत् तत्राह । **स्वप्ने त्विति** ।। **उपदेशेति** ।। शब्दविशेषेत्यर्थः । ननु तर्ह्यत्रापि शब्दविशेषवक्तृत्वेनैव गुरुकल्पना । न तु तत्साध्यज्ञानविषयार्थविशेषवित्वेनेत्याशङ्क्य निषेधति । **न चेति** ।। कुतो न चेत्यत आह ।। **यदेवेति** ।। यत् तत्वम् । ज्ञानं, ज्ञायत इति व्युत्पत्त्या तत्त्वम् । तथा चार्थविशेषवित्त्वेन कल्पितगुरोः सकाशादेव श्रवणाद्युक्तेरुपदेशवैयर्थ्यादिकं स्यादेवेति भावः । भावि तत्त्वज्ञानं यस्येति विग्रहः । **चेतनं प्रत्येवेति** ।। अन्यस्य कल्पितत्वेन विधिविषयत्वाभावादिति भावः ।

ननु यथा स्वप्ने स्वाज्ञानकल्पितं कञ्चित् शिष्यं प्रति तन्मोक्षार्थं व्याख्याने प्रवृत्तिः तद्वदिहाप्यस्त्वित्यत 'स्वप्ने तु कल्पितत्वाज्ञानादेव यतते' इति भगवत्पादवाक्यं मनसि

(न्यायामृतप्रकाशः)

निधायाह ।। **स्वप्ने त्विति** ।। ननु कल्पितत्वापरोक्षज्ञानस्यैव प्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वात् शिष्यादौ कल्पितत्वापरोक्षज्ञानाभावात् मोक्षार्थं प्रवचने प्रवृत्तिर्युक्तेति चेत् तत्राह ।। **न चेति** ।। **अपरोक्षेति** ।। कल्पितत्वापरोक्षेत्यर्थः । **दिङ्मोहादाविति** ।। यथा प्राचीं गन्तुकामं प्रति नेयं प्राचीत्युक्ते दिङ्मोहेन प्रवृत्तिः प्रतिबध्यते । एवं च परोक्षज्ञानस्यापि प्रवृत्तिप्रतिबन्धकताया दिङ्मोहादौ दर्शनात् प्रकृते शिष्यादौ कल्पितत्वपरोक्षज्ञानसद्भावात् तन्मोक्षार्थं प्रवचने प्रवृत्तिर्न युक्तेति भावः । ननु सत्यपि तत्त्वज्ञाने मिथ्याज्ञानाहित-संस्कारवशात् जीवन्मुक्ते भिक्षाटनादिप्रवृत्तिः, एवं शिष्ये कल्पितत्वगोचरतत्त्वज्ञानसद्भावेऽपि संस्कारवशादेव प्रवचने प्रवृत्तिः । वेगादिसंस्कारस्य बलात् शरादिप्रवर्तकत्वदर्शनादित्या-शङ्क्य निराकरोति ।। **न चेति** ।। कुतो न चेत्यत आह ।। **न हीति** ।। **तत्वेति** ।। मिथ्याज्ञानाहितसंस्कारः कल्पितत्वाद्वैतादिरूपतत्वनिश्चयप्रतिबन्धनद्वारैव प्रवर्तक इत्यर्थः । **भिक्षेति** ।। संस्कारेण तत्वनिश्चयप्रतिबन्धादिति भावः । **अद्वैतमिति** ।। कल्पितत्व-निश्चयाप्रतिबन्धेन शिष्यादेः कल्पितत्वाद्यनुसन्धानसद्भावेऽद्वैतबोधनमेवानुपपन्नमिति भावः ।

ननु यथा स्वप्ने शिष्यं बोधयति तत्र शिष्यस्याज्ञानपरिकल्पितत्वं जानता 'तं प्रति मोक्षार्थं प्रवचनादिकं न युज्यते' इति स्वान्येन गुरुर्न पर्यनुयुज्यते, तस्य कल्पितत्वात् । तथा जाग्रद्गुरोरपि कल्पितत्वात्, शिष्यमोक्षार्थं प्रवचनप्रवृत्तिर्न युक्तेति न पर्यनुयोज्य इत्या-शङ्क्य निषेधति ।। **न चेति** ।। कुतो न चेत्यत आह ।। **कल्पकस्यैवेति** ।। न जाग्रद्गुरोः स्वाप्नगुरुतुल्यत्वं वाच्यम् । स्वप्नगुरोः कल्पितत्वात् । न चायमपि गुरुः कल्पको न, कल्पित इति वाच्यम् । स्वाध्यायप्रवचनविध्यादि तत्वज्ञानयोग्यं कल्पकं चेतनं प्रत्येव । अन्यस्य कल्पितत्वेन विधिविषयत्वाभावात् इत्येवं स्वाध्यायप्रवचनविधिविषयस्य कल्पकस्य वास्तवजीवस्यैव गुरुत्वेन तस्याकल्पितत्वात् स पर्यनुयोज्य एवेत्यर्थः । अस्तु वा स्वाप्नगुरुवत् कल्पितत्वं जाग्रद्गुरोः तथाऽपि पर्यनुयोज्यत्वं युक्तमेवेत्याह ।। **कल्पित-त्वेऽपीति** ।। यदि कल्पितत्वमपर्यनुयोज्यत्वे तन्त्रं स्यात् तर्हि वेदस्यापि कल्पकेन कल्पितत्वात् स्वप्नवदुपक्रमादिमीमांस्यत्वं न स्यात् । न चेष्टापत्तिः । तत्वज्ञानहेतु-त्वाङ्गीकारात् । एवं च वेदस्य कल्पितत्वेऽपि तत्वज्ञानहेतुत्वेन स्वाप्नवेदवैलक्षण्यात् मीमांस्यत्वमस्ति एवं गुरोः कल्पितत्वेऽपि तत्वज्ञानहेतुत्वेन स्वाप्नगुरुवैलक्षण्यात् स

(न्यायामृतप्रकाशः)

पर्यनुयोज्य एवेत्यर्थः । **अन्यथेति** ।। कल्पितत्वस्यापर्यनुयोज्यत्वप्रयोजकत्व इत्यर्थः । उत्तरं स्यात् उत्तरं दत्त्वा कृती स्यात् । **व्यवस्थेति** ।। गुरुशिष्यादिव्यवस्थेत्यर्थः । एतेनेत्युक्तं विशदयति ।। **इहेति** ।। एक एव जीवः सर्वशरीरस्थित इति पक्षे प्रवचनविधिविषयत्वेन तस्यैव गुरुत्वं तस्यैव सर्वशरीरेषु सत्वात् शिष्यत्वं चेति स्वप्नवैषम्यात् । न हि स्वप्ने तस्यैव गुरुत्वं शिष्यत्वं च दृष्टम् । अतो न व्यवस्था युक्तेति भावः । संशयादीत्यादिपदेन विपर्ययग्रहणम् । **शास्त्रेति** ।। शास्त्रप्रणयनस्य तत्त्वनिश्चयद्वारा संशयादिपरिहारार्थत्वादिति भावः । **प्रमामूलमिति** ।। अद्वैतशास्त्रप्रणेतरि कल्पके जीवे तन्मूलाद्वैतप्रमारूपनिश्चयस्याभावादित्यर्थः । एवं च तस्याप्रामाण्यं स्यादिति भावः । सः कल्पको जीवः । **प्रवृत्तीति** ।। अस्माकं वास्तवजीवत्वाभावे अस्मत्प्रवृत्तेर्बह्वायाससाध्याया वैय्यर्थ्यमेव स्यादिति शङ्कया कस्यापि प्रवृत्त्ययोगादित्यर्थः । **अभिसन्धीति** ।। अस्माकं मोक्षो भूयादित्येवं मोक्षाभिसन्धिपूर्वककल्पकजीवप्रवृत्तिः । न चामुक इत्यनिश्चिते बह्वायाससाध्यमोक्षार्थं प्रवृत्ययोगादित्युक्तमिति वाच्यम् । अभिसन्धिपूर्विकाया अपि प्रवृत्तेः कल्पितत्वेन विचारानर्हत्वादित्यर्थः । **कथास्विति** ।। कथासु प्राप्तस्य स्वक्रियाविरोधादेरपि कल्पितत्वेनापर्यनुयोज्यत्वादिति भावः । **त्वयेति** ।। अमुकः कल्पक इति निश्चयपक्षेऽद्वैतज्ञानित्वेन निश्चितेषु सम्भावितेषु गौडपादादिषु शास्त्रप्रेणेतृषु मध्ये कश्चिदिति वाच्यम् । तन्न सम्भवति । कल्पकत्वेन सम्भावितेषु तेषु मृतेष्वपि विश्वभ्रमानुवृत्तिदर्शनेन विश्वकल्पकोऽमुक इति निश्चयो न सम्भवतीत्यर्थः । विश्वकल्पको जीवोऽमुक इति निश्चयः सम्भवत्येवेत्याशङ्कते ।

नन्विति ।। स कल्पकः किं गुरुः शिष्यो वेत्यादि विकल्पयितृभिः तत्ववादिभिरित्यर्थः । क्रोडीकृतं देहादिविशिष्टम् । **अकल्पकत्वादिति** ।। मया कल्पकत्वानङ्गीकारादित्यर्थः । **तस्येति** ।। निरस्तसमस्तभेदस्य चैतन्यस्येत्यर्थः । **एकत्वेऽपीति** ।। एवं निश्चयस्योपपन्नत्वे इत्यर्थः । **मुखमात्रेति** ।। यथा मुखप्रतिमुखानुस्यूतं मुखमात्रं तद्वत् अल्पज्ञत्वादिसर्वज्ञत्वादिविशिष्टबिम्बप्रतिबिम्बजीवब्रह्मानुस्यूतं चिन्मात्रमिति त्वयाऽङ्गीकारादिति भावः । **असंसारित्वादिति** ।। संसारिणो जीवस्यैव कल्पकत्वाङ्गीकारादिति भावः । **तस्येति** ।। चैतन्यस्य कल्पकत्वे कल्पकस्यैव मोक्षार्थं प्रवृत्तेर्वक्तव्यत्वात् चिन्मात्रस्य च नित्यमुक्तत्वेन तस्य मोक्षार्थं प्रवृत्त्ययोगादित्यर्थः ।

(न्यायामृतप्रकाशः)

ननु मास्तु चैतन्यस्य कल्पकत्वम् । किं नाम संसारिणां मध्ये एव कश्चन सत्यः संसारी स एव कल्पको भविष्यतीत्याशङ्कायामाह ।। **कल्पकानां चेति** ।। कल्पकत्वेन सम्भावितानाम् अद्वैतज्ञानित्वेन त्वत्संमतानां गौडपादादीनामित्यर्थः । **मुमुक्षिवति** ।। बाह्यायाससाध्यमोक्षार्थं प्रवृत्तेः सर्वेषामप्ययोगादित्यर्थः । कुतो न स्यादित्यत आह ।। **जीवान्तरेति** ।। एकजीववादिनः तव मते एकस्य तत्वज्ञानेन मुक्तौ तत्वज्ञानेन जगतो निवृत्तत्वात् जीवान्तरस्याभावात् कस्येदानीं संसारोपालम्भः स्यादित्यर्थः ।

ननु तत्त्ववित्त्वेन कश्चित् गुरुः कल्पकजीवेन कल्पितः तत्सम्प्रदायेन तत्वज्ञानोपपत्तिरित्यत आह ।। **तत्त्ववित्त्वेनेति** ।। **निरासादिति** ।। गुरोः स्वकल्पिततया निश्चयेन ततः श्रवणार्थं प्रवृत्तिर्न स्यादित्यादिदूषणेन निरासादित्यर्थः । अस्मद्रीत्याऽऽह ।। **श्रुत्यादीति** ।। परीक्षिज्जनमेजयादीन् प्रति शुकवैशंपायनादेरुपदेष्टृत्वेन तत्त्ववित्त्वस्य श्रुत्यादिसिद्धत्वादित्यर्थः । पररीत्याऽऽह **त्वदिति** ।। तत्त्ववित्त्वेनेति वर्तते । अभूता अजाता । ज्ञाततत्त्वतज्ज्ञानेन संसारस्यानिवृत्तत्वात् इदानीं संसारोपलम्भो न स्यादित्युक्तमिति भावः । **मोक्षशास्त्रेति** ।। तरति शोकमात्मविदिति मोक्षशास्त्रप्रामाण्यान्यथाऽनुपपत्त्या पूर्वेषामभूताऽपि मुक्तिरन्यस्य भविष्यतीति कल्पनीयमेव । अन्यथा तदप्रामाण्यापत्तेरिति भावः । तथा च पूर्वेषां ज्ञानेन मुक्तावपि जगतोऽनिवृत्तेरत्रापि कस्यचित् तत्त्वज्ञानेन मुक्तावपि संसारानिवृत्त्या तस्य सत्यत्वमेव स्यादिति भावः ।

ननु कश्चित् मुक्तोऽभूत् । उत्तरत्रापि केषाञ्चित् मुक्तिरित्यङ्गीकारे बहुजीववाद आपाद्यत इति चेन्न । इष्टापत्तेः । जीवबहुत्त्वस्य प्रत्यक्षेण परस्य सुखदुःखाद्यननुसन्धानरूपलिङ्गेन 'चेतनः चेतनानाम्' इत्यादिश्रुत्या च सिद्धत्वादिति वदन् स चैको जीवो ब्रह्माभिन्न एव । तस्य चैकस्य जीवस्य ब्रह्माभेदाभिव्यक्तिरेव मुक्तिरिति यत्पराभिप्रेतं तदपि दूषयति ।। **न हीति** ।। 'चेतनश्चेतनानाम्' इत्यादिविशिष्योक्त्येशस्य जीवेभ्यो भेदसिद्धिः । 'साधर्म्यमागताः' इति मुक्तेभ्योऽपि भेदसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् । जीवेशभेद इति जीवानां भेदो, जीवानाम् ईश्वरात् भेद इति योज्यम् । यद्वा यदि शास्त्रे श्रद्धा तर्हि श्रुत्यादिप्रामाण्यात् पूर्वमपि केषाञ्चित् मुक्तिः स्यादित्युक्तम् । तदुपलक्षणम् । श्रुत्यादिप्रामाण्यात् जीवबहुत्वं, जीवेश्वरभेदश्चाङ्गीकार्य इति योज्यम् । नन्विदमयुक्तम् । अप्रामाणिकत्वात्, बाधकसद्भावा-

(न्यायामृतप्रकाशः)

चेत्याकारकशङ्कायामाह ।। **न हीति** ।। नन्वेकजीववाद एवाङ्गीकार्यः । 'अनादिमायया' इति श्रुतौ 'जीवः' इत्येकवचनप्रयोगादित्यत आह ।। **अनादीति** ।। **इत्यादिवच्चेति** ।। न हि लोके एक एव राजा, स्वर्गकामो वा । तथा चैकवचनं तत्र यथा समुदायापेक्षम्, एवं जीव इत्येकवचनमपि समुदायापेक्षमिति भावः । **अन्यथेति** ।। एकजीवाद एवैक-वचनश्रुत्यभिप्रायश्चेदित्यर्थः । **पूर्वेणेति** ।। 'अनादिमायया' इत्यपेक्षया पूर्ववाक्येनेत्यर्थः । **भेदेनेति** ।। बहुवचनप्रयोगादिति भावः । नन्वेकजीववाद एकाङ्गीकार्यः । जीवत्वोपाधेर-विद्याया एकत्वात् । न च बहुमुक्तव्यवस्थाऽनुपपत्तिः जीवबहुत्वप्रतिपादकप्रमाणविरोधश्चेति वाच्यम् । अविद्याया एकत्वेन तदुपहितजीवस्यैकत्वात् । तस्यैव पुनर्नानान्तःकरणोपाधि-सम्बन्धप्रयुक्तभेदस्याप्यङ्गीकारेणान्तःकरणोपाधिसम्बन्धे बद्धः, स उपाधिः यस्य निवृत्तः स मुक्त इत्येवं बद्धमुक्तादिव्यवस्थोपपत्तेरित्याशङ्क्य निषेधति ।। **न चेति** ।। जीवभेदेऽन्तः-करणमपि तन्त्रम्? न वा? आद्येऽपि अविद्यासमुच्चितं तन्त्रम्? उत प्रत्येकम्? इति विकल्प्याद्यं दूषयति ।। **जीवभाव इति** ।। अविद्याया एकत्वेऽप्यन्तःकरणभेदप्रयुक्त-भेदस्यापि सत्त्वादिति भावः । द्वितीयं दूषयति ।। **अननुगमाच्चेति** ।। अविद्यान्तः-करणयोर्द्वयोरपि स्वातन्त्र्येण जीवत्वोपाधित्वेऽनुगमकधर्माभावेनाननुगमादिति भावः । तदन्यतरत्वं चाभावरूपत्वात् गुरुभूतमित्युपेक्ष्यम् । जीवत्वेऽन्तःकरणरूपोपाधेरतन्त्रत्वरूप तृतीयपक्षे त्वाह ।। **अतन्त्रत्व इति** ।। अन्तःकरणस्य जीवत्वोपाधित्वे तन्निवृत्त्या जीवत्वनिवृत्तौ मुक्तत्वापत्त्या बद्धमुक्तव्यवस्थोपपद्यते ।। तस्यातन्त्रत्वे तु देहेन्द्रियादिभेदस्य जीवत्वोपाधित्वाभावात् तन्निवृत्तौ जीवत्वानिवृत्त्या मुक्तत्वाभावः । एवमन्तःकरणनिवृत्तावपि जीवत्वानिवृत्त्या मुक्तत्वाभावेनोक्तव्यवस्थाया अयोगादित्यर्थः । तत्प्रतिबिम्बभूताः हिरण्यगर्भप्रतिबिम्बभूताः । कस्यापि तदाभासस्य जीवस्य ।। न हि बिम्बस्य मुक्त्यभावे प्रतिबिम्बमुक्तिर्युक्तेति भावः ।। **श्रुत्यादीति** ।। ''ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां'' इति श्रुत्यादीत्यर्थः । **संसारीति** ।। संसारिभूतहिरण्यगर्भेत्यर्थः । **सादीति** ।। सादिर्यो हिरण्यगर्भः तत्प्रतिबिम्बभूताः ये रुद्रादिजीवाः तत्स्थसंसारस्य सादित्वं स्यात् । स्वबिम्बस्य हिरण्यगर्भस्य सादित्वादिति भावः । हिरण्यगर्भसादित्वं च 'यदासीत् तत एवाद्यः स्वयम्भूः समभूदजः' इत्यादिप्रमाणसिद्धमिति मन्तव्यम् । बहुजीववादे बद्धमुक्त-व्यवस्थाऽभावमाशङ्क्य निषेधति । **न चेति** ।। **एकैकस्य मुक्तावपीति** ।। किमु एकस्मिन्

(न्यायामृतप्रकाशः)

कल्पे हिरण्यगर्भादिबहुजीवमुक्त्यङ्गीकार इत्यर्थः । **न स्यादिति** ।। तथा च बद्धमुक्त-व्यवस्थायाः भवत्पक्षेऽप्यसिद्धिरिति भावः । न स्यादिति बाधकं कुतो नेति चेत् कल्पानन्त्यात् क्षणानन्त्य इव क्षणानन्त्यादपि जीवानन्त्येऽतिशयाङ्गीकारेणैकैकस्मिन् क्षणे एकैकमुक्तौ न सर्वसमाप्तिः । किमु प्रतिकल्पं केषाञ्चिन्मुक्तौ । अतो न बद्धमुक्तव्यवस्थाया अयोगः इत्युत्तरमादौ वक्तव्यम् । एतदप्रामाणिकमिति चेत् तत्राह ।। **कल्पानन्त्यादिति** । उक्तं सङ्गृह्णाति ।। **तस्मादिति** ।। **शब्देत्यादि** ।। 'न हि सुखदुःखाद्यनुसन्धाननुसन्धानादि-लिङ्गेन' इत्याद्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः । तदप्रामाणतायां शब्दादेरप्रमाणतायाम् । 'अनादिमायया' इत्यादिश्रुत्यादिभिः कल्पकजीवसिद्धिर्वाच्या । शब्दादेरप्रामाण्ये एतद्वाक्यात् तज्जीवसिद्धिरपि न स्यादित्यर्थः । उत्तरप्रबन्धोपक्षेपं कुर्वन् एकजीवाज्ञानकल्पितत्वनिराकरणमुपसंहरति ।। **तस्मादिति** ।। इति एकजीवाज्ञानकल्पितत्वभङ्गविवरणम् ।

न्यायकल्पलता

बद्धमुक्तगुरुशिष्यादिव्यवस्थायाः स्वप्नवद्यावदविद्यमुपपत्तिरित्येकजीववादिमतमनूद्य दूषयति ।। **यच्चेति** ।। **तस्मिन्निति** ।। आन्ध्यं अप्रतीतिः । ननु समष्ट्यभिमानिनो मुख्यजीवस्य हिरण्यगर्भस्यासुप्तत्वान्न जगदान्ध्यम् । तस्मिंस्तु लयकाले सुप्ते जगदप्रतीति-रिष्टैव । अन्तःकरणवच्छिन्ने जीवाभासे सुप्ते तमेव प्रति जगदप्रतीतिः । न त्वन्यानपि प्रति । तदुपाधीनामप्रलीनत्वात् । मैवम् । अन्तःकरणावच्छिन्नानां जीवाभासानां चित्त्वे नानाजीववादापत्तेः । अचित्त्वे जगदान्ध्यापातात् । अतीतहिरण्यगर्भमुक्तेः प्रमाण-सिद्धत्वेनेदानीं संसार्युपलम्भायोगादिति वक्ष्यमाणत्वाच्च ।। **दृष्टिसृष्टीति** ।। कारणात्मनाऽपि संसारावस्थानायोगास्योक्तत्वादित्यर्थः ।। **तवेति** ।। कल्पितस्याचिद्रूपत्वादित्यर्थः ।। **अस्मदादीति** ।। शिष्यप्रतिवादिबोधार्थमित्यर्थः । शङ्कते ।। **परमार्थत इति** ।। उक्तदोषान्न मुक्तोऽस्तीत्याह ।। **व्यवहारत इति** ।। **स्वाप्नेति** ।। स्वप्नदृष्टपुरुषवदित्यर्थः । एतेन चैत्रमैत्रादिसर्वाभिमानिनो जीवस्य हिरण्यगर्भस्य कल्पकत्वेन तव ममेत्यादिकल्पना तु न युक्तेति निरस्तम् ।। **सजीवेति** ।। त्वदभिमतेति शेषः ।। **तेषामिति** ।। चेतना-नधिष्ठितानाम् ।। **न चेयं धीरिति** ।। जीवस्यानुसन्धानाभावे निर्विशेषचितः सुतरां तदयुक्तमिति दूषणे सत्येव दूषणान्तरमाह ।। **प्रतिबिम्बेति** ।। न शरीरान्तराणां

(न्यायकल्पलता)

निर्जीवत्व-मविद्यावच्छिन्नस्य ब्रह्मण एव सर्वशरीरानुस्यूतत्वादिति शङ्कते ।। **नन्विति** ।। व्याहत्या दूषयति ।। **कथमिति** ।। वैय्यधिकरण्येन विरोधो दुरुद्धर इत्याह ।। **नापीय-मिति** ।। **कल्पितस्येति** ।। अहमिति प्रतीतिविषयत्वायोगादित्यर्थः । दोषमुद्दिधीर्षुः शङ्कते ।। **ननु चेति** ।। **अनुसन्धानापातादिति** ।। ननु भिन्नभिन्नान्तःकरणभेदाध्यासेन तदन्तः-करणमादाय प्रत्यक्त्वपराक्त्वमहमित्यादिबुद्धिविषयत्वं सुखाद्यनुसन्धानाननुसन्धानादिकं चोपपन्नमिति । मैवम् । बन्धमोक्षतत्वज्ञानावच्छेदकानामन्तःकरणादीनां भेदे नानाजीव-वादापातात् । तदभेदे तु दुःखाद्यनुसन्धानप्रत्यक्त्वाद्यनुपपत्तेर्दुष्परिहरणीयत्वात् । वक्ष्यते चैतत् जीवभेदप्रस्तावे ।

जीवबहुत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधमप्याह ।। **किञ्चेति** ।। **वेदान्तेति** ।। ''वेदन्तविज्ञान-सुनिश्चितार्थाः सन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्वाः । ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृता-त्परिमुच्यन्ति सर्वे'' इति श्रुतौ परामृतान्नित्यमुक्तात्प्रसन्नात्परमेश्वरादनेकेषां तत्त्वापरोक्ष-ज्ञानिनां मुक्तिरुच्यत इत्यर्थः । परामृतः स्वयंराम इति वचनात् । ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे । परस्यान्ते परात्मानं प्रविशन्ति परं पदमिति स्मृतेश्चेति सूत्रोपात्त-वचनमपि द्रष्टव्यम् । जीवस्येश्वरादिकल्पकत्वे दोषमाह ।। **किञ्चैकस्यैवेति** ।। दोषान्तरं समुच्चितोति ।। **किञ्चैवमिति** ।। एतेन समष्ट्यभिमानिनो जीवस्य सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वादिकं स्वीक्रियते । सर्वाभिमानिनस्तदुपपत्तेरिति निरस्तम् । दुःखमिथ्याज्ञानादेरप्यापत्तेः । न भारती मेऽङ्ग मृषोपलक्ष्यत इत्यादिवेदगर्भोक्तिविरोधाच्च । उपदेष्टुस्तत्वज्ञस्याभावात्तत्त्वज्ञानं च न स्यादित्याह ।। **अपि चेति । न चेति** ।। तथा च मुक्तिर्न स्यादित्यर्थः । शिष्यः कल्पक इति मन्वानः शङ्कते ।। **नन्विति** ।। **तदैवेति** ।। तथा चेदानीं संसारोपलम्भो न स्यादित्यर्थः । तवापि समो दोष इति मन्दाशङ्कां परिहरति ।। **न च प्रकृतेऽपीति** ।। **यदेव भगवान् वेदेति** ।। ननु सामान्यतो मोक्षोपयोगिज्ञानविषयवित्त्वेन तत्त्वमस्यादि-वाक्यवक्तृत्वेन वा कल्पितस्योपदेष्टृत्वसम्भवेनोदाहृतवाक्याविरोधः । अन्यथा तवापि मते तत्वविन्त्वेन प्रमित एवाचार्यत्वेनानुसरणीय इति प्रथमत एव तत्वज्ञाने तत्कालमोक्षा-पत्त्युपदेशवैय्यर्थ्यादिकं च स्यादिति चेन्न । तत्वोपदेष्टृत्वादिना मया गुरोरकल्पनात् । एतदेवात्मभू राजन्नारदाय विपृच्छते । वेदगर्भोऽभ्यधात्साक्षाद्यदाह हरिरात्मन इति

(न्यायकल्पलता)

भागवतोक्तेः । इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययमित्यादिगीतोक्तेश्च । भेदस्यापि तादृश-ज्ञानविषयत्वसम्भावनया विशिष्यज्ञातव्यत्वात् । अन्यथा तत्वज्ञानमिथ्याज्ञानादेः सङ्कर-प्रसङ्गात् । भेदवादिनोऽपि तत्वमस्यादिवाक्यप्रवक्तृत्वाच्च ।

गुर्वज्ञानकल्पितः शिष्य इति पक्षं दूषयति ।। **किं चेति** ।। स्वप्नवत्स्यादित्याशङ्क्य तद्वैषम्यमाह ।। **स्वप्ने त्विति** ।। **वेदस्य मीमांस्यत्ववदिति** ।। न च तर्केण वेद इव तत्तद्रूपकल्पनया गुरावपि तत्परिहार इति वाच्यम् । तथा कल्पनासम्भवस्योक्तत्वात् ।। **सदुत्तरापरिस्फूर्ताविति** ।। ननु कथायाः कल्पितत्वानिश्चयकालीनत्वेन समयबन्धविशेष निबन्धनत्वेन च तादृगुत्तरानवकाशः । तस्माच्छिष्यवद्गुरोरपि कल्पितत्वात्स्वप्नवत्सर्व-व्यवस्थेति चेन्न । अद्वैतिनः कल्पितत्वनिश्चयवतस्तदनिश्चय समयबन्धविशेषयोरसम्भवात् । यदुक्तं शिष्यवद्गुरोरपि कल्पितत्वमिति । तदप्यपेशलम् । उभावप्यश्रुतग्रन्थावुभावपि जडात्मकौ । अहो देवस्य माहात्म्यं यदेकः शिष्यतां गत इतिवदुपहसनीयत्वात् । मन्दा-शङ्कां परिहरति ।। **एतेनेति** ।। शङ्कितुर्मन्दत्वमेव स्पष्टयति ।। **इहेति** ।। **अद्वैतशास्त्र-मिति** ।। अनिश्चिताद्वैतेन कल्पकेन जीवेन कल्पितत्वात् भ्रान्तिमूलं स्यादित्यर्थः । न च प्रमामूलत्वाभावेऽप्यबाधितविषयत्वेनाद्वैतशास्त्रप्रामाण्योपपत्तिरिति युक्तम् । गौडपादादि-प्रणीतशास्त्रस्य प्रमामूलत्वाभावे भ्रान्तिमूलत्वेनाबाधितविषयत्वासम्भवेनाप्रामाण्यापातात् ।। **सम्प्रदायाभावेनेति** ।। गुरुसदुपदेशपरम्पराऽभावेनेत्यर्थः । ननु नासाम्प्रदायिकत्वमुत्पत्ति-विरोधि । अपूर्वजातीयानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । किं तु कारणासत्वम् । एवं च सम्प्रदाया-भावेऽप्यपूर्ववत्तत्त्वज्ञानोत्पत्तिरस्त्विति चेन्न । देवानांप्रियोऽसि । न ह्यनादौ संसारेऽ-द्याप्यनुत्पन्नजातीयमपूर्वमुत्पद्यत इति कोऽप्यभ्युपैति । किन्तूत्पन्नपूर्वजातीयमेवापूर्वमग्रेऽ-प्युत्पद्यते । कर्मणां तज्जन्यापूर्वाणां तत्फलानां च नियतत्वात् ।। **तत्त्ववित्त्वेनेति** ।। शिष्येण तथा कल्पनाकाल एव तत्वस्य ज्ञातत्वादुपदेशानर्थक्यादिनेत्यर्थः ।। **शुकादीना-मिति** ।। तथा च मुमुक्षोरभावेन शास्त्रं निरधिकारिकं स्यादित्यर्थः ।। **देवानामिति** ।। देवत्वयोग्यानां मध्ये । सद्यः साधनसम्पत्तौ सत्यां ब्रह्मापरोक्षज्ञान्यभवत् । देवत्वयोग्य एव । तद्देवत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः । प्राप्त्यर्थभवतेः परस्मैपदं छन्दस्त्वात् । व्यत्ययो बहुलमिति सूत्रात् ।। **इदं ज्ञानमिति** ।। अन्यदपहायेदं ज्ञानमाश्रित्य साधर्म्यं दुःखासहचरानन्दानु-भोक्तृत्वं प्राप्ता इत्यर्थः ।

(न्यायकल्पलता)

नन्वनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यत इति माण्डूकोपनिषद्वाक्यस्य का गतिरित्यत आह ।। **अनादीति** ।। **यदेति** ।। ईश्वरानुग्रहेणेति शेषः । तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः । नाशयाम्यात्मभावस्थो यथा दीपेन भास्वतेति गीतोक्तेः ।। **इति पूर्वेणेति** ।। इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टिरिति सृष्टौ विनिश्चिता इति पूर्ववाक्ये बहुवचनेनेत्यर्थः ।। **उत्तरेणेति** ।। त्रिषु धामसु यत्तुल्यं सामान्यं वेत्ति नित्यशः । स पूज्यः सर्वभावानां वन्द्यश्चैव महा-मुनिरिति उत्तरवाक्ये पूजावन्दनकर्तृत्वेन निश्चितचित्तानां भावानामिति बहुवचनेन बहुत्वाव-गमात्तेन विरोध इत्यर्थः । महोपाधेरेकत्वेनैको जीवः, अवान्तरोपाधिनानाभावान्नाना जीवा इति व्यवस्थोपपत्तिरित्याशङ्क्य निराकरोति ।। **न चेति** ।। अविद्यावदन्तःकरणानामपि प्रत्येकं ब्रह्मणो जीवत्वे प्रमाणमस्ति न वा । आद्यं द्वेधा दूषयति ।। **जीवभाव इति** ।। द्वितीयाभावे दोषमाह ।। **उक्तेति** ।। बद्धमुक्तव्यवस्थानुपपत्तेरित्यर्थः । वेदगर्भ एव मुख्यो जीव अन्ये तु तदाभासा इति मतं निराचष्टे ।। **एतेनेति** ।। वेदगर्भस्य पूर्वब्रह्मकल्पेषु मुक्तिरभून्न वा । द्वितीयाभावे हेतुमाह ।। **हिरण्यगर्भेति** ।। नाद्य इत्याह ।। **अतीतेति** ।। जीवानां हिरण्यगर्भप्रतिबिम्बत्वे दोषान्तरमाह ।। **सादीति** ।। स्वपक्षे साधकमाशङ्क्य निराकरोति ।। **न चेति** ।। **जीवानां राशयः पृथगिति** ।। न चेदं वाक्यं जीवोपाधिभेदानुवादकतया व्याख्येयम् । भेदकोपाधेरेवानुपपत्तेः । सङ्गृह्णाति ।। **एक-जीवेति** ।। उपसंहरति ।। **तस्माज्जगदिति** ।।

श्रीमद्व्यासयतीन्द्रार्यसत्कल्पतरुसंश्रिति ।
न्यायकल्पलतायां हि विश्वं नैकाज्ञकल्पितम् ।।

न्यायामृतसौगन्ध्यम्

यत्तु स च द्रष्टा एक एव जीवस्तन्नानात्वे मानाभावात् इति । तन्न । प्रतिशरीरं अहं सुखी अहं दुःखी अहं संसारी अहमस्य स्वामी इत्याद्यनुभवविरोधात् । नन्वविद्यावशात् ब्रह्मैवैकं संसरति । स एव जीवः । तस्यैव प्रतिशरीरमहमिति बुद्धिरिति चेन्न । बन्धमोक्ष-गुरुशिष्यादिव्यवहारस्य दत्तजलांजलित्वापत्तेः । न च बन्धमोक्षगुरुशिष्यादिव्यवस्थायाः स्वप्नविद्यावदविद्यमुपपत्तिः । मोक्षस्य स्वाप्निकत्वे हि स्पष्ठ एव बाह्यमतप्रवेशः । श्रुत्यादि-

(न्यायामृतसौगन्ध्यम्)

प्रमाणसिद्धनित्यनिरविद्यस्याविद्यावशत्वासम्भवात् । तस्मिन्नेकस्मिन् जीवे सुप्ते समस्त-जगदप्रतीत्यापाताच्च । ननु समष्ट्यभिमानिनो मुख्यजीवस्यासुप्तत्वेन तस्मिन् लयकाले सुप्ते जगदप्रतीतिः । अन्तःकरणावच्छिन्ने जीवाभासे सुप्ते तमेव प्रति जगदप्रतीतिः, न त्वन्यानपि प्रतीति चेन्न । समष्ट्यभिमानितदसुप्तत्वयोः प्रमाणाभावात् । प्रत्युतान्तःकरणा-वच्छिन्ने अहमस्वाप्समित्यादिप्रत्यक्षानुभवाच्च । मोक्षसाधनाश्रयस्य सुखदुःखाद्यनुभवरूप-संसाराश्रयस्याहमर्थस्य जीवाभासत्वे बन्धमोक्षादिवैय्यधिकरण्यापत्तेः समष्ट्याख्यजीवस्य सुप्तस्य तदुपाधेर्लीनत्वात्पुनरुत्थानानुपपत्तेः । न च संस्कारस्य कारणात्मना स्थितेः पुनरुत्थानोपपत्तिः । उपाधिकारणस्य उपाधिकार्यकरत्वाभावात् । अन्यथा घटेन चूर्णेनापि जलाहरणापत्तेः ।

किं च मम कल्पकत्वे तव मोक्षार्थं प्रवृत्त्ययोगः, तव कल्पकत्वे त्वत्कल्पितास्मद्बोधार्थं तव प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । न च स्वप्नवदपर्यनुयोगः । एवमपर्यनुयोज्यत्वे निर्मर्यादतया कथा-नधिकारप्रसङ्गात् । न च चैत्रमैत्रादिसर्वाभिमानिनो जीवस्य कल्पकत्वेन तव ममेत्यादि-विकल्पानुपपत्तिः । त्वदभिमतोपदेष्टृणां गौडपादादीनां बहूनामुपलम्भेन नायं मुख्योऽहं मुख्य इति मुख्यत्वनिर्णयासम्भवेन मोक्षार्थं श्रवणादिषु प्रवृत्त्यनुपपत्तिः ।

किं च ब्रह्मण एव जीवत्वेन तस्यैव बन्धमोक्षाविति तन्नित्यमुक्तत्वादिबोधकश्रुति-विरोधः । न च मुक्तेः स्वस्वरूपत्वेन बन्धस्य चाविधकत्वेन तदविरोधः । न हि मृगतृष्णिकाकल्पितोदकेन स्वभावशुष्का मरुभूमिरार्द्रीभवतीति वाच्यम् । तव बन्ध-द्वैविध्याभावेन ज्ञानेनोच्छेतव्यकल्पितबन्धास्पृष्टचैतन्याभावे नित्यमुक्तत्वबोधकश्रुतेर्निरर्थ-कत्वानुद्धारात् ।

किञ्चैकस्यैव कल्पितस्य वा जीवस्याहं त्वमिति प्रत्यक्त्वपरात्त्वव्यवहारानुपपत्तिः । एतेनानेकशरीरैकजीववादाङ्गीकारेण नानुपपत्तिरिति निरस्तम् । तमेव प्रति प्रत्यक्त्व-परात्त्वयोरयोगात् । न हि मैत्रं प्रति त्वमिति धीविषयस्य चैत्रस्य तमेव प्रति अहमिति धीविषयत्वम् । न च भिन्नभिन्नान्तःकरणाभेदाध्यासेन तत्तदन्तःकरणमादाय प्रत्यक्त्वादि-व्यवहारोपपत्तिः । जीवानुपाधेरन्तःकरणस्य देहादिवत् तथा व्यवस्थापकत्वासम्भवात् । अन्यथा कांयव्यूहवत् योगिनः अहं त्वमित्यादिव्यवहारापत्तेः ।

(न्यायामृतसौगन्ध्यम्)

किं च चैत्रसुखदुःखादीनां मैत्रेणानुसन्धानापत्तिः । एवं चैत्रस्य शुक्तिसाक्षात्कारेण रजतभ्रमनिवृत्तावन्येषामपि तन्निवृत्तिः स्यात् । किं च मुक्तावपि चैत्राद्यन्यतमान्तःकरणावच्छेदेन साक्षात्कारे उत्पन्ने तदवच्छेदेनैव संसारनिवृत्तिः स्यात् । न तु तदितरान्तःकरणावच्छेदेनापि । न च तत्साक्षात्कारस्य सविलासमूलाज्ञाननिवृत्तिरूपतया तत्कालेऽन्तःकरणस्याभावेन वैषम्यमिति वाच्यम् । पूर्वपरकालवृत्तित्वघटितयोर्निवर्तकनिवृत्त्योरैक्यासम्भवात् ।

किञ्च श्रुतिषु 'अविद्यायामन्तरे वर्तमाना' इत्यादौ अविद्या, 'रमणीयचरणा' इत्यादौ कर्मबन्धः, 'सति संपद्य न विदुरि'त्यादौ सुषुप्तिः, 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था' इत्यादौ तत्वज्ञानं, 'परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे' इत्यादौ मुक्तिश्च चेतनधर्मः कथमनेकेषूच्यते ।

यत्तु 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च' 'पुरत्रये क्रीडति यस्तु जीवः प्रविश्यामूढो मूढ इव व्यवहरन्नास्ते स एष इह प्रविष्टमानः स्वाङ्गेभ्यः' 'मायया सन्निरुद्धः' 'अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुद्ध्यते' इत्यादिश्रुतिः, 'देही कर्मानुगोऽवशः' 'शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि' 'गृह्णाति नरोऽपराणि' (वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि । तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ।।) इत्यादिस्मृतिश्च मानमिति । तन्न । पुरत्रये ईशक्रीडनस्योक्तत्वात् । 'तदनुप्रविश्य सच्चत्यच्चाभव'दिति ईशस्यैव प्रवेशोक्तेः । सर्वज्ञोऽपि यथा सर्वजीवः प्रतिदेहमास्ते तथाऽस्ते इत्यर्थात् । उक्तं हि 'लोकवत्तु लीलाकैवल्यमि'ति । एकवचनं तु दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितमित्यादिवदुपपद्यते ।

किञ्च 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानां एको बहूनां यो विदधाति कामान्' 'न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः । न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ।। उपदेक्षन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्वदर्शिनः । तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति यत्परम् ।। ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् । येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् । ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ।। निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः । द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ।। 'पूता मद्भावमागताः' 'मम साधर्म्यमागता' इति जीवबहुत्वमानविरोधात् । न हि

(न्यायामृतसौगन्ध्यम्)

तत्वज्ञानमोक्षादयश्चिदाभासस्य सम्भवन्ति । तस्य मोक्षानर्हस्य सर्वास्तिकसिद्धसर्वज्ञेन भगवतोपदेशासम्भवात् । प्रकृतिर्मायया ख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी । पुरुषश्चाप्युभावेतौ लीयते परमात्मनीति स्मृतेः । अत एव प्रत्यक्त्वपराक्त्वत्वमहमित्यादिव्यवहारप्रयोजकान्तःकरणाभेदाध्यासबलात् बहुत्वस्य प्राप्तत्वेन पूर्वोत्तरवाक्योदाहृतश्रुत्यादीनामतत्परत्वमिति निरस्तम् । एकस्मिन्नेवानेकेषां विरुद्धानां युगपदभेदारोपासम्भवाच्च । अन्तःकरणस्य सर्वज्ञकर्तृकोपदेशानर्हत्वात् । न च जीवबहुत्वस्य प्राप्तत्वेन मुक्त्यंश एवाप्राप्तत्वपर्यवसानमिति वाच्यम् । बहुत्वबोधकानां निरवकाशमानानां सावकाशैकवचनमात्रानुरोधेनाप्रामाण्यकल्पनानौचित्यात् तद्बहुत्वस्य प्रत्यक्षाप्राप्तत्वात् । सर्वप्रत्ययवेद्यस्वरूपात्मकमोक्षस्यापि त्वन्मते नित्यसिद्धत्वाच्च । अस्वतन्त्रानुमानेन गृहीतस्य श्रुत्याऽनुवादासम्भवस्योक्तत्वात् । न च जीवबहुत्वस्य प्राप्तत्वेन मुक्त्यंश एवाप्राप्तत्वमिति वाच्यम् । मुक्तौ बहुत्वस्याप्राप्तत्वेनानुवादाद्यसम्भवात् । प्रत्युत मुक्त्यंशस्यैव त्वन्मते प्राप्तत्वात् । न हि नित्यसिद्धस्वप्रकाशस्वरूपातिरिक्तमुक्तिरस्ति ।

किं चैकस्यैव जीवस्य सर्वकल्पकत्वे जीवस्य कारणत्वं निषिध्येश्वरकारणत्वविधायकैः श्रुत्यादिभिर्विरोधः । सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वादिबोधकश्रुतीनां निर्विषयत्वं च स्यात् । ईश्वरस्य च जीवभिन्नस्य चाभावात्, जीवे सर्वकर्तृत्वादिकं त्वनुभवबाधितम् । ननु समष्ट्यभिमानिनो जीवस्य सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वादिस्वीकारः । सर्वाभिमानिनस्तु सार्वज्ञानुभवोऽस्त्येव । अत एव 'तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तपे'त्याद्युपपद्यते इति चेन्न । तदभिमानित्वं ह्यज्ञानादिदोषेण । तच्च सर्वज्ञे भगवति बाधितम् । न च स्वरूपाज्ञानं भगवतोऽस्ति । भगवतः सर्वाभिमानित्वे 'बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुने'त्यादिव्यवहारासङ्गतेः । ईश्वरस्य समष्ट्यभिमानित्वे 'मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते' 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः' 'बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः' 'मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय' 'मामेकं शरणं व्रजे'त्याद्यसङ्गतं स्यात् । (न च वृक्षाकाशस्थानीयस्य जीवस्य वनाकाशस्थानीयेश(प्राप्त्यादिः)प्रपत्त्यादिः युक्ता । वनाकाशवत्तस्यापि बद्धत्वेन तत्साम्यतायाः सिद्धत्वेन ज्ञानाद्यसाध्यत्वात्) (?) । एतेनान्तःकरणाभेदाध्यासात्सार्वज्ञ्याद्यननुभवः तद्विपरीतानुभवश्चोपपन्न इति निरस्तम् । जीवानुपाधेरन्तःकरणस्य तथा

(न्यायामृतसौगन्ध्यम्)

व्यवस्थापकत्वासम्भवात् । न हि कायव्यूहवतः देहादिभेदेन किंचिद्विषयकानुभावाननुभवयोर्यौगपद्यमस्ति ।

किंचोपदेष्टव्यस्यान्यस्याभावेनोपदेशासम्भवः । न च स्वप्न इवोपदेष्टुः कल्पितस्य उपदेष्टृत्वादिसम्भवः । उपदेष्टृत्वं हि न कल्पितमात्रस्य । किन्तु तत्त्ववित्त्वेन कल्पितस्य । तथा चोपदेशात् प्रागेव तत्वज्ञाने उपदेशवैय्यर्थ्यं मोक्षापत्तिश्च । न चैवं स्वप्नेऽपि तुल्यम् । तदा हि शब्दविशेषवक्तृत्त्वेनैव गुरुकल्पनम् । 'यदेव भगवान् वेद तन्मे ब्रूहि' 'उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्वदर्शिनः' इति श्रुतिस्मृतिविरोधापत्तेः ।

ननु सामान्यतो मोक्षोपयोगिज्ञानविषयवित्त्वेनाज्ञाततत्त्ववित्त्वेन तत्वमस्यादिवाक्यवक्तृत्वेन वा कल्पितस्योपदेष्टृत्वसम्भवेनोदाहृतवाक्याविरोधात् । अन्यथा तवापि मते तत्ववित्वेन प्रमित एवाचार्यत्वेनानुसरणीय इति प्रथमत एव तत्वज्ञाने तत्काल एव मोक्षापत्त्युपदेशवैय्यर्थ्यादिकं स्यादिति चेन्न । निर्विशेषवादे सामान्यविशेषविभागायोगात् । सविशेषवादिनां नः क्षतेरभावाच्च । त्वन्मते हि यावद्विशेषज्ञः शिष्यः तान् विशेषानेव गुरावारोपयतीति उपदेशादिवैय्यर्थ्यम् । अस्माकं तु शिष्याज्ञातमोक्षोपयोगिज्ञानविशेषविषयकज्ञानवत्वं गुरोः सम्भवतीति न दोषः ।

किञ्च ब्राह्मणत्वेन कल्पितस्य म्लेच्छस्य यागादिकर्तृत्वं त्वादृशं प्रति वेदान्तोपदेष्टृत्वं च स्यात् । किञ्च स्वस्य शिष्यकल्पितत्वं शिष्यस्य वा कल्पितत्वं जानतः अन्यतरमोक्षार्थं प्रवचनादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् । वस्तुनस्तथात्वं जानतस्तत्वज्ञत्वाभावात् । एतेन स्वप्नगुरुवत् कल्पितत्वेन गुरोरपर्यनुयोज्यत्वमिति निरस्तम् । तत्वज्ञानहेतुत्वेन वेदस्य मीमांस्यत्ववत् गुरोरपि पर्यनुयोज्यत्वात् । अन्यथा आरोपितसार्वज्ञस्य परस्यापि उपदेष्टृत्वापत्तेः । न च तर्केण वेद इव तत्तद्रूपकल्पनया गुरावपि तत्परिहारः । तर्कादिना विचारे आरोपासम्भवात् ।

किञ्च कल्पको यदि निश्चिताद्वैतश्चेत् शास्त्रवैय्यर्थ्यम् । अनिश्चिताद्वैतश्चेत् शास्त्रस्य प्रमामूलकत्वं न स्यात् । उपदेष्टुः प्रतारकत्वं च स्यात् । न च प्रमामूलकत्वाभावेऽप्यबाधितविषयत्वेन शास्त्रप्रामाण्योपपत्तिः । प्रमामूलकत्वाभावे अबाधितार्थकत्वस्यैवानुपपत्तेः । आप्तवाक्यं हि प्रामाणमबाधितार्थकं च ।

(न्यायामृतसौगन्ध्यम्)

किं च मुख्यो जीवो अहमन्यो वेति सन्देहेन बह्वायाससाध्यमोक्षार्थं प्रवृत्तिर्न स्यात् । ननु प्रतिशरीरमहमिति बद्धोऽहमिति निश्चयस्य स्वानुभवसाक्षिकत्वेन प्रवृत्तिसम्भवः एकेनैव जीवेन मैत्रादिशरीराणां सजीवत्वसम्भवः प्रागेवोक्तः । किञ्च चैत्रमैत्रादिषु कोऽसाविति प्रश्नस्य किं केनचित् क्रोडीकृतं चैतन्यं विषयः, किं वा निरस्तसमस्तभेदम् । नाद्यः । तस्य कल्पितत्वेनाकल्पकत्वात् । न द्वितीयः । तस्यैकत्वेन तदनिश्चयासिद्धेः । वस्तुतः शुद्धचितोऽसंसारित्वेऽपि आवरणविक्षेपशक्तिद्वयशालिस्वाश्रिताविद्यावशात् संसारित्वकल्पकत्वविमोक्षार्थंयतमानत्वाद्युपपत्तिरिति चेन्न । त्वदीयैकजीववादं श्रुत्वा कल्पकोऽहमन्यो वेति सन्दिहानस्य प्रवृत्त्यभावापादनात् । एकेनेत्यादि निरस्तम् । किञ्चेत्याद्ययुक्तम् । न हि निरस्तसमस्तभेदत्वादिना प्रश्नविषयः, किं तु लोके जीवत्वेनाभिमन्यमानेषु कः कल्पक इत्यर्थः । शुद्धस्य नित्यमुक्तस्याविद्यावशत्वासम्भवात् । उपदेशकाभावाच्च । न हि स्वयं मूढः स्वमन्यान् वोपदिशति ।

किं चानादौ संसारे कस्यचित्तत्वज्ञानं मुक्तिश्चाभून्न वा । आद्ये इदानीं संसारोपलब्धिर्न स्यात् । जीवस्यैकत्वात् । अन्त्ये सम्प्रदायासम्भवेन तत्वज्ञानासम्भवः । नन्वसाम्प्रदायिकत्वं नोत्पत्तिविरोधि । अपूर्वजातीयानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । किं तु कारणसत्वम् । तन्नेदानीम् । उपदेष्टृादिकारणस्य कल्पनासुदृढस्य सत्त्वात् । जीवैक्यस्य प्रमाणसिद्धत्वेन संसारोपलम्भ एवातः पूर्वं तत्वज्ञानानुदये प्रमाणमिति चेन्न । अनादौ संसारे अनुत्पन्नजातीयमपूर्वमुत्पद्यते इति केनाप्यनभ्युपगमात् । किन्तु उत्पन्नो पूर्वजातीयमेवापूर्वमग्रेऽप्युत्पद्यते । कर्मणां तज्जन्यापूर्वाणां च नियतत्वात् ।

किञ्च तत्त्ववित्त्वेन श्रुत्यादिसिद्धानां शुकवामदेवादीनां मुक्तिर्नाभूत् मम कथं भविष्यतीत्यनाश्वासेन मोक्षार्थं निश्शङ्कप्रवृत्तिर्न स्यात् । न च प्रामाण्याद्भविष्यति । अन्यथा तेषां महानुभावानां मुक्तत्वेऽपि मम भविष्यति न वेति शङ्कापिशाच्या प्रवृत्तिप्रतिबन्धः स्यादिति वाच्यम् । श्रुतिप्रामाण्यबलादेव हि सिद्धो जीवभेदः, पूर्वं बहूनां मुक्तिश्चाभ्युपेयताम् । श्रूयते हि 'तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुषाणां' 'अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः' 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामित्यादि । स्मर्यते च 'बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः । इदं

(न्यायामृतसौगन्ध्यम्)

ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः' इत्यादि । न च लौकिकवाक्यानां सार्वलौकिकभ्रम-सिद्धभेदानुवादकत्वेन तत्परत्वाभाव इति वाच्यम् । भ्रमसिद्धार्थानुवादकत्वे श्रुतीनाम-प्रामाण्यापत्तेः । 'मद्भावमागताः' 'मम साधर्म्यमागताः' इति प्रत्यक्षाप्राप्तमोक्षगत-भेदव्याप्यबहुत्वसङ्ख्याबोधनाच्च । 'अतीतानागताश्चैव यावन्तः सहिताः क्षणाः । ततोऽप्यनन्तगुणिता जीवानां राशयः पृथक्' इत्यादिस्मृतिभिः जीवानामपरिमितत्वबोधेन प्रतिकल्पं एकैकमुक्त्याऽपि न संसारसमाप्तिरिति ।

।। इति एकजीवाज्ञानकल्पितत्वभङ्गः ।।

५४. अविद्यालक्षणभङ्गः

यच्चोक्तम् (१) अनादिभावरूपत्वे सति ज्ञाननिवर्त्यत्वं, (२) भ्रमो-पादानत्वं वाऽविद्यालक्षणम् । प्रमाणं त्वहमज्ञः, मामन्यं च न जानामि, त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यादिप्रत्यक्षं, तथा एतावन्तं कालं न किञ्चिदह-मवेदिषमिति परामर्शसिद्धसौषुप्तिकानुभवः । तथा 'प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभाव-व्यतिरिक्तस्वविषयावरणस्वनिवर्त्यस्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकम्, अप्रकाशितार्थ-प्रकाशकत्वाद्, अन्धकारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावद्' इति विवरणोक्तमनुमानम् । स्वप्रागभावं, स्वोत्पादकादृष्टं, स्वप्रतिबन्धकादृष्टं, विषयगतमज्ञातत्वं च व्युदसितुं साध्यविशेषणानि । तथा 'चैत्रप्रमा चैत्रगतप्रमाप्रागभावातिरिक्तानादि निवर्तिका, प्रमात्वात्, मैत्रप्रमावत्,' 'विगीतो विभ्रमः एतज्जनकाबाध्याति-रिक्तोपादानकः, विभ्रमत्वात्, सम्मतवद्' इति तत्त्वप्रदीपिकोक्तानुमानम् । तथा ''तम आसीत्'' इत्यादिश्रुतिः । तथा मिथ्याभूतस्यार्थज्ञानात्मकस्य भ्रमस्य कादाचित्कत्वेन सोपादानत्वाद् भावरूपं कार्यानुगुणं मिथ्याभूत-मुपादानमनवस्थापरिहारार्थमनाद्यङ्गीकार्यमित्याद्यर्थापत्तिश्च । न च न जाना-मीति प्रत्यक्षं ज्ञानाभावविषयम् । धर्मिण्यात्मनि प्रतियोगिनि च ज्ञाने ज्ञाते तस्य विषयनिरूप्यत्वेन विषयस्यापि ज्ञाततया तज्ज्ञानाभावायोगात् । अज्ञाते

(न्यायामृतम्)

तु हेत्वभावेन ज्ञानाभावज्ञानायोगात् । न च विषयोऽपि सामान्यतो ज्ञायत इति युक्तम् । सामान्यस्य ज्ञातत्वादेव तज्ज्ञानाभावायोगात् । विशेषज्ञानाभावे सत्यपि निरूपकविशेषज्ञानाभावेन तन्निरूपितविशेषज्ञानाभावज्ञानायोगादिति।

तत्र ब्रूमः – आद्यलक्षणे अव्याप्तिः । सादिशुक्त्याद्यवच्छिन्नचैतन्यावरकाज्ञानानामनादित्वायोगस्योक्तत्वाद् । आरोपिताभावोपादानाज्ञाने भावत्वाभावाच्च । अभावस्य भावोपादानकत्वे असत्यस्य सत्योपादानकत्वापातात् । तस्याज्ञानानुपादानकत्वे ज्ञानान्निवृत्तिर्न स्यात् । शुद्धं ब्रह्म वृत्तिव्याप्यमपि नेति मते तदज्ञाने, चरमसाक्षात्कारानन्तरभाविजीवन्मुक्त्यनुवृत्ते अज्ञाने, ऊर्ध्वाग्रत्वाद्यधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारानिवर्तितजलस्थवृक्षाधोग्रत्वादिसोपाधिकभ्रमोपादानाज्ञाने च ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावाच्च । न हि अब्रह्मज्ञानेन ब्रह्माज्ञाननिवृत्तिः । जीवन्मुक्त्यनुवृत्ताज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वे च स्वकार्यैरारब्धकर्मभिः सह पूर्वेणैव साक्षात्कारेण निवृत्तिः स्यात् । न च सोपाधिकभ्रमोपादानमज्ञानमुपाधिनिवृत्तिसचिवतत्त्वज्ञाननिवर्त्यम् । तस्य स्वप्रागभावं प्रतीवाज्ञानं प्रत्यप्यन्यनिरपेक्षस्यैव निवर्तकत्वात् । न हि जाते क्वचिदपि न जानामीति धीरस्ति । चैतन्याविद्यासम्बन्धेऽतिव्याप्तिश्च । साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वविवक्षायां चानादिपदवैयर्थ्यम् । असम्भवश्च । कल्पितत्वेन दोषजन्यधीमात्रशरीरस्याज्ञानस्यानादित्वायोगस्योक्तत्वात् । ज्ञाननिवर्त्यस्याभावविलक्षणस्य रूप्यवदनादित्वायोगाच्च । अज्ञानसम्बन्धोऽपि पक्षतुल्यः । न चाज्ञानत्वानधिकरणत्वमुपाधिः, पक्षेतरत्वात् । अवच्छिन्नाज्ञाने साध्याव्याप्तेश्च । व्यतिरेकासिद्धेश्च । त्वन्मते अज्ञानस्य भावविलक्षणत्वेन भावत्वाभावाच्च । भावविलक्षणस्याभावत्वनियमेन भावविलक्षणे अभाववैलक्षण्यस्याप्ययोगाच्च । अपि चानादेरभावविलक्षणस्यात्मवदनिवर्त्यत्वम् । न च भावत्वमात्मत्वं वोपाधिः । अत्यन्ताभावे असति च साध्याव्याप्तेः । त्वन्मते आत्मन्यप्यभाववैलक्षण्यातिरेकेण भावत्वाभावाच्च ।

(न्यायामृतम्)

यदत्रोक्तं विवरणे – "न सादित्वमनादित्वं वा विनाशाविनाशयोर्निमित्तम् । किं तु विरोधिसन्निपातासन्निपातौ । किं चानादिभावो न निवर्तत इति सामान्यव्याप्तेरज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यमिति विशेषव्याप्तिर्बलीयसी । अपि चाभाववैलक्षण्यादात्मवदनिवृत्तौ भाववैलक्षण्यात्प्रागभाववन्निवृत्तिः किं न स्याद्" इति । तन्न । अनादिभावत्वेनैव विरोध्यसन्निपातस्याप्यनुमानात् । यः पर्वतः सोऽनग्निकः इति विशेषव्याप्तिरित्यतिप्रसङ्गाच्च । त्वदभिमतानाद्यज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वे दृष्टान्ताभावेनाज्ञानशब्देन सादिभ्रान्त्यादिसाधारणज्ञानविरोधिमात्रस्य विवक्षणीयत्वेन विशेषव्याप्तित्वायोगाच्च । भाववैलक्षण्येन निवृत्तावत्यन्ताभावस्य ध्वंसस्य च निवृत्त्यापाताच्च । अविद्यानिवृत्तिरूपमोक्षाभावोऽपि मयैवापाद्यते । प्रतीतिमात्रशरीरस्याज्ञानस्य यावत्स्वविषयधीरूपसाक्षिसत्त्वमनुवृत्तिनियमेन निवृत्त्ययोगाच्च । अज्ञानस्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्ववतो निवृत्त्ययोगस्योक्तत्वाच्च ।

द्वितीयलक्षणेऽपि, यावन्ति ज्ञानानि तावन्त्यज्ञानानीति मते अभ्रमपूर्वकप्रमानिवर्त्याज्ञाने, अभावारोपनिवर्तकप्रमानिवर्त्याज्ञाने चाव्याप्तिः । अभावस्य निरुपादानकत्वात् । सोपादनकत्वेऽपि भावरूपाज्ञानोपादानकत्वायोगात् । किं च, ब्रह्म जगदुपादानमायाधिष्ठानमिति पक्षे दोषाभावेऽपि मायावच्छिन्नं ब्रह्मोपादानमिति पक्षे असम्भवः । रज्वाः सूत्रद्वयमिव मायाब्रह्मणी उपादाने इति पक्षे अतिव्याप्तिः । अपि चार्थज्ञानरूपस्य भ्रमस्य भावविलक्षणत्वेन निरुपादानत्वादसम्भवः । न च भावविलक्षणाज्ञानोपादेयस्य भ्रमस्य भावत्वं युक्तम् । कार्यकारणयोरभेदात् । सोपादानत्वे च भावत्वमेव तन्त्रम् । न त्वभावविलक्षणत्वम् । गौरवात् । अपि चार्थस्य मन्मते असत्त्वेन त्वन्मते च सद्विलक्षणत्वेन निरुपादानत्वात्, ज्ञानस्य तु त्वन्मते सद्विलक्षणत्वेन निरुपादानत्वात्, मन्मते तु सत्त्वेन तत्प्रत्यात्मनोऽन्तःकरणस्य वोपादानत्वात् नाज्ञानमुपादानम् । सोपादानत्वे कदाचित्सत्त्वमेव तन्त्रम् । न त्वसद्विलक्षणत्वम् । कदाचिदेव सत्त्वेन प्रतीयमानत्वं वा, गौरवात् ।

(न्यायामृतम्)

तुच्छस्यापि शब्दाभासादिना सत्त्वेन प्रतीतिसम्भवाच्च । न च ज्ञानस्य सत्त्वेऽर्थस्यापि सत्त्वप्रसङ्गः । मिथ्याभूतमज्ञानं वेदान्ततात्पर्यं चरमसाक्षात्कारं च प्रति विषयस्य ब्रह्मणः सत्त्ववत्, सन्तं व्यवहारं परोक्षज्ञानं च प्रति विषयस्य खपुष्पादेरसत्त्ववत्, सत्यसाक्षिवेद्याज्ञानादेर्मिथ्यात्ववच्चोपपत्तेः । एतावन्तं कालं रजतज्ञानमासीदिति ज्ञानस्य सत्त्वानुसन्धानाच्च । असद्वैलक्षण्यमात्रेण सत्त्वानुसन्धाने च सद्वैलक्षण्येन नासीदित्यनुसन्धानापातात् । अर्थेऽप्यासीदित्यनुसन्धानापाताच्च । एतावन्तं कालमिहादर्शे मुखमासीदित्यनुसन्धानं तु प्रतिबिम्बस्य छायादिवत्सत्यत्वात् । किं चाज्ञानस्य भावविलक्षणत्वात् सद्विलक्षणत्वाच्च नोपादानत्वम् । अन्यथा तत्त्वज्ञानप्रागभाव एव भ्रमोपादानं स्यात् । उपादानत्वे च भावत्वं सत्त्वं च तन्त्रम् । न त्वाभावविलक्षणत्वमसद्विलक्षणत्वं वा । गौरवात् । किं च यद् यदनुविद्धतया भाति तत्तदुपादानकम् । न च रूप्यं तज्ज्ञानं वा अज्ञानमिति भाति ।

यत्तु ज्ञाननिवर्त्यत्वमज्ञानलक्षणम्, न च प्रपञ्चेऽतिव्याप्तिः, तस्याज्ञानपरिणामत्वात् । न हि पृथिवीलक्षणस्य घटादावतिव्याप्तिरिति । तन्न । जीवन्मुक्त्यनुवृत्ताज्ञानादावव्याप्त्यादेरुक्तत्वात् । यद्भावरूपाज्ञानं विप्रतिपन्नं तस्य शुक्तिरूप्यादिव्यावृत्तस्य कारणावस्थानाद्यज्ञानस्यैव लक्षणीयत्वेन, रूपित्वस्य तेजोलक्षणत्वे तत्परिणामेऽप्यबदाविवास्यापि प्रपञ्चेऽतिव्याप्तेश्च, पृथिवीलक्षणेऽपि कारणावस्थस्यैव लिलक्षयिषितत्वे घटादावतिव्याप्तिरेव । साक्षात्पदप्रक्षेपेणोपादाननिवृत्तिद्वारेण ज्ञानेन निवर्त्ये प्रपञ्चेऽतिव्याप्तिपरिहारेऽपि "अभावाभावो भावव्याप्यः" इति मते ज्ञानप्रागभावस्यापि साक्षात्तन्निवर्त्यत्वाच्च । अन्यथा विवरणाविद्यानुमाने आद्यविशेषणवैयर्थ्यम् ।

अद्वैतसिद्धिः

अथ– केयमविद्या ? न तावद् (१) अनादिभावरूपत्वे सति ज्ञाननिवर्त्या सेति । सादिशुक्त्यांद्यवच्छिन्नचैतन्यावारकाज्ञानेऽव्याप्तेः । तस्यानादित्वाभावात् । अभावोपादानाज्ञाने

(अद्वैतसिद्धिः)

च भावत्वाभावात्तत्राव्याप्तिः । अभावस्य भावोपादानकत्वे असत्यस्यापि सत्योपादानकत्वं स्यात् । अज्ञानानुपादानकत्वे तस्य ज्ञानान्निवृत्तिर्न स्यादिति । अत्र ब्रूमः– रूप्योपादानाज्ञानमप्यनादिचैतन्याश्रितत्वादनाद्येव । उदीच्यं शुक्त्यादिकं तु तदवच्छेदकमिति न तत्राव्याप्तिः । भावत्वं चात्राभावविलक्षणत्वमात्रं विवक्षितम् । अत आरोपिताभावोपादानाज्ञानेऽप्यभावविलक्षणत्वस्वीकारान्नाव्याप्तिः । न च सजातीयोपादानकत्वनियमः, अन्यथा असत्यस्यापि सत्यमुपादानं स्यादिति वाच्यम् । सर्वथा साजात्ये सर्वथा वैजात्ये वोपादानोपादेयभावादर्शनेन तथा साजात्यस्य वैजात्यस्य वा आपादयितुमशक्यत्वात् । न हि कार्याकारकारणाकारतोऽप्यभेदे कार्यकारणभावः । सत्यस्य त्वसत्योपादानत्वे सत्यस्य निवृत्त्यसम्भवेन तदुपादेयस्यासत्यस्यापि निवृत्तिर्न स्याद् । उपादाननिवृत्तिमन्तरेणोपादेयानिवृत्तेः । अतो न सत्यमसत्यस्योपादानम् । सत्यस्यापरिणामित्वाच्च । विवर्ताधिष्ठानत्वं त्वभ्युपेयत एव । न च ब्रह्माज्ञाने ब्रह्मणो वृत्त्यव्याप्यत्वपक्षेऽव्याप्तिः । तस्य ज्ञानानिवर्त्यत्वादिति वाच्यम् । स्वरूपसदुपाधिमत्तद्विषयकज्ञाननिवर्त्यस्य तन्मतेऽपि भावात् । उपपादितं चैतद् दृश्यत्वहेतूपपादने ।

अथ– औपाधिकभ्रमोपादानाज्ञाने, ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरविद्यमानजीवन्मुक्ताज्ञाने च ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावादव्याप्तिः । तयोर्ज्ञाननिवर्त्यत्वे उपाधिकालजीवन्मुक्तिकालयोरेव ज्ञानप्रागभाववत्तन्निवृत्त्यापत्तिरिति चेन्न । उपाधिप्रारब्धकर्मणोः प्रतिबन्धकयोरभावविलम्बेन निवृत्तिविलम्बेऽपि तयोर्ज्ञाननिवर्त्यत्वानपायात् । न हि क्वचिदविलम्बेन जनकस्य क्वचित् प्रतिबन्धेन विलम्बे जनकताऽपैति । न च तर्हि ज्ञातेऽपि तत्राज्ञात इति व्यवहारापत्तिः । तादृग्व्यवहारे आवरणशक्तिमदज्ञानस्य कारणत्वेन तदावरणशक्त्यभावादेव ईदृग्व्यवहारानापत्तेः । यथा चैतत्तथोपपादयिष्यते । न चाविद्याचैतन्यसम्बन्धेऽतिव्याप्तिः । साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य विवक्षितत्वात्, तस्याप्यविद्यात्मकत्वाद्वा । न च विशेषणान्तरवैयर्थ्यम् । अनादिपदस्योत्तरज्ञाननिवर्त्ये पूर्वज्ञाने, भावपदस्य ज्ञानप्रागभावे ज्ञानजन्यकार्यप्रागभावे चातिव्याप्तिवारकत्वेन सार्थकत्वात् । ज्ञानत्वेन साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वं तु भवति लक्षणान्तरम् । ननु – असम्भवः, कल्पितत्वेन दोषजन्यधीमात्रशरीरस्याज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यस्याभावविलक्षणस्य च रूप्यवदनादित्वायोगादिति चेन्न । कल्पितत्वमात्रं हि न

(अद्वैतसिद्धिः)

दोषजन्यधीमात्रशरीरत्वे सादित्वे वा तन्त्रम् । किन्तु प्रतिभासकल्पकसमानकालीन-कल्पकवत्त्वं, सादिकल्पकवत्त्वं, विद्याऽनिवृत्त्यप्रयुक्तनिवृत्तिप्रतियोगित्वं, प्रागभावप्रतियोगित्वं वा तन्त्रम् । न च तत् प्रकृतेऽस्ति । ज्ञाननिवर्त्यत्वसमानाधिकरणाभावविलक्षणत्वेना-विद्यायाः सादित्वसाधने 'अजामेकाम्', 'अनादिमायया' इत्यादिशास्त्रविरोधः । अनादित्व-साधकेन ज्ञाननिवर्त्यत्वे सति भावविलक्षणत्वेन सत्प्रतिपक्षश्च, भावत्वस्योपाधित्वं च ।

न च अभावविलक्षणाविद्यादौ भावविलक्षणत्वमसम्भवि, परस्परविरोधादिति वाच्यम् । भावत्वाभावत्वयोर्बाधकसत्त्वेन तृतीयप्रकारत्वसिद्धौ परस्परविरहव्यापकत्वरूपविरोधासिद्धेः । परस्परविरहव्याप्यत्वरूपस्तु विरोधो नैकविरहेणापरमाक्षिपति । न हि गोत्वविरहोऽश्वत्व-माक्षिपतीत्युक्तम् । न चात्मवदनादेरभावविलक्षणस्यानिवर्त्यत्वम् । आत्मत्वस्यैवोपाधि-त्वात् । न चात्यन्ताभावान्योन्याभावयोः साध्याव्याप्तिः । अधिकरणातिरिक्तस्यानिवर्त्य-स्यात्यन्ताभावादेरनभ्युपगमात् । न च तुच्छे साध्याव्याप्तिः । अभावविलक्षणत्वरूप-साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वोपपत्तेः । किं च सादित्वमनादित्वं वा न निवर्त्यत्वा-निवर्त्यत्वयोः प्रयोजकम् । ध्वंसप्रागभावयोस्तदभावात् । नापि भावत्वविशेषितं तत् तथा । अभावे तदसत्त्वेन भिन्नभिन्नप्रयोजककल्पनापत्तेः । भावनिवृत्त्यनिवृत्त्योरेव तयोः प्रयोजकत्वे च भावविलक्षणाविद्यादौ ताभ्यां तयोरनापादनात् । तस्मान्नाशसामग्रीसन्निपातासन्निपातावेव निवर्त्यत्वानिवर्त्यत्वयोः प्रयोजकाविति मन्तव्यम् । तौ च फलबलकल्प्याविति न कोऽपि दोषः । अपि च यद्यविद्यादेरभावविलक्षणत्वसमानाधिकरणानादित्वेनाऽत्मवदनिवर्त्यत्वं साध्यते । तर्हि भावविलक्षणत्वेन प्रागभाववन्निवर्त्यत्वमेव किं न साध्यते ? न च ध्वंसात्यन्तान्योन्याभावेषु व्यभिचारः । अधिकरणातिरेके तेषामपि निवर्त्यत्वाभ्युपगमात् । न च– अज्ञानस्य यावत्स्वविषयधीरूपसाक्षिसत्त्वमनुवृत्तिनियमेन निवृत्त्ययोग इति वाच्यम् । दुःखशुक्तिरूप्यादेः स्वभासके साक्षिणि सत्येव निवृत्त्यभ्युपगमेन साक्षिभास्यानां यावत्साक्षि-सत्त्वमवस्थाननियमानभ्युपगमात् । किं च केवलचिन्मात्रं न साक्षि, किन्त्वविद्यावृत्त्युप-हितम् । तथा चास्थिराविद्यावृत्त्युपहितस्य साक्षिणोऽप्यस्थिरत्वेन तत्सत्त्वपर्यन्तमव-स्थानेऽप्यविद्यादेर्निवृत्तिरुपपद्यते । न च वृत्त्यनुपधानदशायामविद्यादेः शुक्तिरूप्यवद-सत्त्वापत्तिः । सादिपदार्थ एवैतादृङ्नियमाद् । धारावाहिकाविद्यावृत्तिपरम्पराया अतिसूक्ष्माया अभ्युपगमाद्वेति शिवम् ।

(अद्वैतसिद्धिः)

(२) यद्वा भ्रमोपादानत्वमज्ञानलक्षणम् । इदं च लक्षणं विश्वभ्रमोपादानमायाधिष्ठानं ब्रह्मेति पक्षे । न तु ब्रह्ममात्रोपादानत्वपक्षे, ब्रह्मसहिताविद्योपादानत्वपक्षे वा । अतो ब्रह्मणि नातिव्याप्तिः । इतरत्र तु पक्षे परिणामित्वेनाचेतनत्वेन वा भ्रमोपादानं विशेषणीयमिति न दोषः । न चाभावारोपनिवर्तकप्रमानिवर्त्येऽव्याप्तिः । तस्यापि भ्रमोपादानत्वात् । ननु – भ्रमे भावविलक्षणाज्ञानोपादानकत्वं न घटते । भ्रमस्य भावविलक्षणत्वे उपादेयत्वायोगाद् । भावत्वे च भावोपादानकत्वनियमादिति चेन्न । अज्ञानस्य भ्रमस्य च भावविलक्षणत्वेऽप्युपादानोपादेयभावोपपत्तेः । न हि भावत्वमुपादानत्वे उपादेयत्वे वा प्रयोजकम् । आत्मनि तददर्शनात्, किन्त्वन्वयिकारणत्वमुपादानत्वे तन्त्रम् । सादित्वमुपादेयत्वे । तदुभयं च न भावत्वनियतम् । अत उपादानोपादेयभावोऽपि न भावत्वनियतः । न चैवं ध्वंसस्याप्युपादेयत्वापत्तिः, इष्टापत्तेः । न चैवं ज्ञानप्रागभावस्यैव भ्रमोपादानत्वमस्तु, किमभावविलक्षणाज्ञानोपादानकल्पनेनेति वाच्यम् । प्रागभावस्य प्रतियोगिमात्रजनकत्वनियमेन भ्रमं प्रति जनकत्वस्याप्यसिद्धेः, तद्विशेषरूपोपादानत्वस्यैव दूरनिरस्तत्वात् । अतः सद्विलक्षणयोरज्ञानभ्रमयोर्युक्त उपादानोपादेयभावः । भ्रमस्य च सद्विलक्षणत्वमुक्तम् । वक्ष्यते च । न चैवमज्ञानानुविद्धतया भ्रमस्य प्रतीत्यापत्तिः, मृदनुविद्धतया घटस्येवेति वाच्यम् । यद् यदुपादानकं, तत् तदनुविद्धतयैव प्रतीयत इति व्याप्त्यसिद्धेः । न हि घटोपादानकं रूपं घट इति प्रतीयते । प्रकृतिद्व्यणुकाद्यनुविद्धतया प्रतीतेः परैरप्यनभ्युपगमात् । केनचिद्धर्मेण तदनुवेधस्तु प्रकृतेऽपीष्ट एव । न च यावन्ति ज्ञानानि तावन्त्यज्ञानानीति पक्षे भ्रमापूर्वकप्रमानिवर्त्येऽज्ञाने अव्याप्तिः । भ्रमोपादानतायोग्यत्वस्य विवक्षितत्वात् । सहकारिवैकल्यात् कार्यानुदयेऽपि योग्यतानपायात् । अथ योग्यतावच्छेदकरूपापरिचये कथं तद्ग्रहणम् ? प्रथमलक्षणस्यैव योग्यतावच्छेदकत्वात् । एकमेवाज्ञानमिति पक्षे तु तत्र भ्रमोपादानत्वमक्षतमेव । न चैवं शुक्तिज्ञानेनैवाज्ञाननाशे मोक्षापत्तिः । तस्यावस्थाविशेषनाशकत्वाङ्गीकारात् । व्युत्पादितं चैतदस्माभिः सिद्धान्तबिन्दौ । ज्ञानत्वेन रूपेण साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वं वा तल्लक्षणमिति च प्रागुक्तमेव । तस्मान्नाविद्यालक्षणासम्भव इति सर्वमवदातम् ।

न्यायामृततरङ्गिणी

जगतोऽनाविद्यकत्वायाविद्यां प्रतिक्षिपति ।। **यच्चोक्तमित्यादिना** ।। **अनादीति** ।। शुक्तिरूप्यं उत्तरज्ञाननिवर्त्यज्ञानं वा, ज्ञानप्रागभावं आत्मानं च व्यावर्तयितुं क्रमेण विशेषणानि । चैतन्याविद्यासम्बन्धं वारयितुं ज्ञानपदम् । तस्य च न ज्ञाननिवर्त्यत्वं, किं तु ज्ञानजन्याज्ञाननिवृत्तिनिवर्त्यत्वमिति भावः ।। **भ्रमेति** ।। अन्तःकरणवृत्तेरभ्रमत्वात्तदुपादानेऽन्तःकरणे नातिव्याप्तिरित्यर्थः ।। **अहमज्ञ इति** ।। एतस्य अन्यविषयकज्ञानाभावविषयत्वं व्युदसितुमन्यं न जाना-मीत्युदाहृतम् । एतस्याप्यन्यार्थज्ञानाभावविषयत्वं व्युदसितुं त्वदुक्तमर्थं न जाना-मीत्युक्तम् । एतस्यापि तदुक्तार्थसङ्ख्याज्ञानाभावविषयत्वं व्युदसितुं सङ्ख्यां न जानामि शास्त्रार्थं न जानामीत्याद्युदाहर्तव्यम् । सङ्ख्यायां सङ्ख्यान्तराभावात्सङ्ख्यां न जानामीत्युक्तेः । सङ्ख्याज्ञानाभावविषयत्वं विरुद्धम् । ननु तत्रापि परोक्षतया ज्ञातेऽपरोक्षज्ञानाभावाभिप्रायेण व्यपदेशोपपत्तिरिति शङ्कानिरासाय शास्त्रार्थं न जानामीत्युदाहृतम् । नित्यपरोक्षापूर्वादौ तथा व्यपदेशस्यापरोक्षज्ञानाभावाभि-प्रायत्वानुपपत्तिरिति भावः ।

।। **प्रमाणज्ञानमिति** ।। अत्र विवादगोचरापन्नं प्रमाणज्ञानमिति विवरण-पाठानुसारेण पठनीयम् । धर्म्यंशप्रमाणवृत्तेरिदमित्याकाराया अज्ञानानिवर्तिकाया अपक्षत्वाय विवादेति विशेषणम् । रूप्यादिज्ञानेऽबाधाय प्रमाणपदम् ।। **स्वोत्पाद-केति** ।। एतच्चोपलक्षणम् । उत्तरज्ञानव्यावर्त्यपूर्वज्ञानवारणार्थमपि । मिथ्याज्ञान-व्यावृत्त्यर्थं वस्त्वन्तरेति । हेतौ द्वितीयादिज्ञाने व्यभिचारवारणायाप्रकाशितेति । दृष्टान्ते सौरालोकदेशस्थप्रभाव्यावृत्त्यर्थमन्धकारेति । द्वितीयादिप्रभाव्यावृत्त्यर्थं प्रथमेति विशेषणमित्याहुः ।। **चैत्रगतेति** ।। एतच्च प्रमाप्रागभावविशेषणम् । न प्रमायाः । तस्या अन्तःकरणसमवेतत्वेन चैत्रगतत्वाभावात् । चैत्रसम्बन्धित्व-मात्रविवक्षायां तु मैत्रनिष्ठचैत्रविषयकप्रमाप्रागभावातिरिक्तघटप्रमाप्रागभावनिवर्त-कत्वेन चैत्रप्रमायां सिद्धसाधनात् । पक्षे प्रमाप्रागभावातिरिक्तज्ञाननिवर्त्यानाद्यज्ञान-मादाय साध्यसिद्धिः । दृष्टान्ते तु चैत्रप्रमाप्रागभावभिन्नमैत्रप्रमाप्रागभावमादाय

(न्यायामृततरङ्गिणी)

साध्यसिद्धिरित्यर्थः ।। **एतज्जनकेति** ।। पक्षीभूतभ्रमस्य यदुपादानं तस्य पक्षीभूत-भ्रमजनकतया तदतिरिक्तत्वस्य तदुपादाने बाधितत्वेन तदुपादानेऽबाध्याति-रिक्तत्वसिद्ध्या पक्षीभूतभ्रमेऽबाध्यातिरिक्ताविद्योपादानकत्वं सिद्ध्यति । दृष्टान्ती-भूतभ्रमे तु पक्षीभूतभ्रमजनकातिरिक्तोपादानकत्वमादाय साध्यसिद्धिरित्यर्थः ।। **तम आसीदिति** ।। तमोनीहारादिशब्दा अविद्यावाचकाः । तन्मिथ्यात्वं तु नासदासी-दित्यादिना सदसती निषिध्य तम आसीदित्युच्यमानं तमोऽविद्याख्यं सदसद्विलक्षण-मुच्यत इत्यर्थात्सिद्धम् ।

।। **अव्याप्तिरिति** ।। शुक्त्याद्यज्ञानेष्विति शेषः । तेषां सादित्वादित्यर्थः । ननु रूप्योपादानाज्ञानमप्यनादिचैतन्याश्रितत्वादनाद्येव वाच्यम् । शुक्त्यादिकं तु तद-वच्छेदकमिति न तत्राव्याप्तिरिति तत्राऽह ।। **सादीति** ।। रूप्यस्य शुद्धचैतन्या-वरकाज्ञानोपादेयत्वे तदज्ञानस्य शुक्तिज्ञानान्निवृत्त्यभ्युपगमे सद्यो मोक्षापातः । अनभ्युपगमे रूप्यादेः सविलासाविद्यानिवृत्तिरूपबाधो न स्यात् । ज्ञानस्याज्ञान-निवर्तनद्वारेणैवान्यनिवर्तकतयाऽज्ञानमनिवर्त्य रूप्यनिवर्तकत्वासम्भवश्चेत्यर्थः ।। **उक्तत्वादिति** ।। प्रतिकर्मव्यवस्थाभङ्ग इति शेषः ।। **आरोपितेति** ।। अत्यन्तं वैजात्येनाभावं प्रति भावस्यानुपादानत्वादित्यर्थः । अनादित्वाभावश्चकारार्थः । ननु सर्वथा साजात्ये वैजात्ये चोपादानोपादेयभावादर्शनेन तथा साजात्यं वैजात्यं वा नोपपादयितुं शक्यम् । कार्याकारकारणाकारतया सति सादृश्ये कार्यकारणभावस्या-सम्भवः स्यादित्यत आह ।। **अभावस्येति** ।। सत्यासत्ययोरपि किञ्चित्सादृश्य-मस्तीति भावः । ननु सत्यस्यासत्योपादानत्वे सत्यस्य निवृत्त्यसम्भवेन तदुपादे-यस्यासत्यस्यापि निवृत्तिर्न स्यात् । सत्यस्यापरिणामित्वाच्च । भावस्याभावो-पादानत्वे तु न किञ्चिद्बाधकमिति । मैवम् । समवायिकारणनाशाद्वा, विरोधि-सन्निपाताद्वा कार्यनाशदर्शनात् । सत्यस्य दुग्धादेः परिणामदर्शनाच्च ।। **ज्ञाना-दिति** ।। त्वद्रीत्येति शेषः ।

न केवलमनादित्वाभावोऽपि तु ज्ञाननिवर्त्यत्वमपि नास्तीत्याह ।। **शुद्धमिति** ।। स्वरूपसद्वृत्त्युपहितस्यावृत्तिविषयत्वात् शुद्धस्य वृत्त्यविषयत्वं, तदज्ञानस्य ज्ञान-

(न्यायामृततरङ्गिणी)

निवर्त्यत्वं चोपपन्नमिति भावः । तदेवाह ।। **न हीति** ।। उपाधिरूपया वृत्त्या स्वरूपसत्याऽपि स्वोपधेये शुद्धे ब्रह्मणि किञ्चिन्मालिन्यकरणे तस्य शुद्धत्वाभावेन तद्विषयकवृत्तेः शुद्धब्रह्मज्ञानत्वाभावेन तया शुद्धब्रह्माज्ञाननिवृत्त्ययोगः । किञ्चिन्मालिन्यकरणे तस्याशुद्धत्वेन वृत्त्यविषयत्वान्न तदज्ञाननिवृत्तिः । न ह्यशुद्धब्रह्मज्ञानेन शुद्धब्रह्माज्ञाननिवृत्तिरित्यर्थः । ननु जीवन्मुक्त्यनुवृत्तस्य सोपाधिकभ्रमोपादानस्य चाज्ञानस्य प्रारब्धकर्मभिरुपाधिना च प्रतिबन्धनान्न पूर्वतनेन साक्षात्कारेण निवृत्तिः । न हि प्रतिबन्धदशायां कार्याजनकमकारणं भवतीत्याशङ्क्य निराकरोति ।। **न चेति** ।। एतज्जीवन्मुक्त्यनुवृत्ताज्ञानस्याप्युपलक्षणम् ।। **उपाधीति** ।। आरब्धकर्मणामप्युपलक्षणम् ।

ननु प्रतिबन्धकाभावस्य कार्यमात्रहेतुत्वात् ज्ञाने सत्यप्यज्ञानवृत्त्या सोऽपेक्षित इत्यत आह ।। **न हीति** ।। अज्ञाननिवृत्तिस्थले प्रतिबन्धकाभावस्य ज्ञानस्वरूपमात्रपर्यवसायित्वादिति भावः । नन्वावरणशक्तेर्न जानामीति व्यवहारहेतोरपगमान्न तथा व्यवहार इति चेन्न । शक्तेरज्ञानातिरिक्तत्वे तत्रैवैतल्लक्षणातिव्याप्तिः । अज्ञानरूपत्वे तन्निवृत्त्ययोगात् ।। **चैतन्येति** ।। तस्यानादित्वादिति भावः । न च तस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वं नास्तीत्युक्तमिति वाच्यम् । सर्वस्य चैतन्यान्यस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वमिति परमसिद्धान्तेनास्याभिधानात् ।। **अनादीति** ।। तद्व्यावर्त्यस्य घटादेः साक्षात् ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावादित्यर्थः । न चोत्तरज्ञाननिवर्त्यपूर्वपूर्वज्ञानं वारयितुमनादिपदमिति वाच्यम् । निवर्त्यमात्रस्य ज्ञाननिवर्त्यतया ज्ञानपदस्याव्यावर्तकतया ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वस्यावश्यवाच्यत्वे तत एव तद्वारणात् । न चैवं भावपदमपि व्यर्थमिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । ननु लक्षणद्वये तात्पर्यान्न कोऽपि दोष इति तत्राह ।। **असम्भवश्चेति** ।। ननु कल्पितत्वमात्रं न दोषजन्यधीमात्रशरीरत्वे सादित्वे वा तन्त्रम् । किं तु प्रतिभासकल्पकसमानकालीनकल्पकवत्त्वं वा प्रागभावप्रतियोगित्वं वा । न च तत्प्रकृतेऽस्तीत्यत आह ।। **उक्तत्वादिति** ।। कल्पितत्वेन प्रागभावप्रतियोगित्वादेरप्यापाद्यमानत्वादित्युक्तत्वादित्यर्थः ।। **ज्ञानेति** ।। न चात्रानुमानेऽजामेकां अनादिमाययेत्यादिशास्त्रविरोधः । आद्यस्य प्रकृतिविषयत्वात् ।

(न्यायामृततरङ्गिणी)

द्वितीयस्य भगवदिच्छाविषयत्वात् ।। **व्यतिरेकेति** ।। उपाधिव्यतिरेकवति पक्षे साध्यव्यतिरेकस्य सन्दिग्धत्वादित्यर्थः । भावत्वमपि नोपाधिः । प्रध्वंसे साध्याव्याप्तेः ।

प्रकारान्तरेणासम्भवमाह ।। **त्वन्मत इति** ।। ननु भावशब्देनाभाववैलक्षण्यमात्रं विवक्षितम् । किञ्चोक्तस्य सादित्वसाधकहेतोरनादित्वसाधकेन ज्ञाननिवर्त्यत्वे सति भावविलक्षणत्वेन हेतुना सत्प्रतिपक्ष इत्यत आह ।। **भावेति** ।। परस्पर-विरोधादित्यर्थः । तथा च स्वरूपासिद्ध्या न तुल्यबलत्वमत एवोक्तलक्षणस्या-सम्भवोऽपीति भावः । तृतीयप्रकारसिद्धौ न तयोर्विरोध इति त्वन्योन्याश्रयान्निरस्तम् ।। **अनिवर्त्यत्वमिति** ।। तथा चासम्भव इत्यर्थः ।। **अत्यन्ताभाव इति** ।। प्रतिपन्नोपाधिस्थनिषेध इत्यर्थः । अधिकरणस्वरूपातिरिक्तस्यात्यन्ताभावस्यानङ्गीकारे नेति नेतीति श्रौतनिषेधस्य ब्रह्मस्वरूपमात्रबोधनपर्यवसानेन परस्येष्टापत्तिरिति भावः ।। **असतीति** ।। न चाभावविलक्षणत्वरूपसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमिति वाच्यम् । असत्यभाववैलक्षण्यस्यापि सत्त्वादिति भावः ।। **आत्मनीति** ।। तथा च पक्षे नोपाधिविरह इत्यर्थः । उक्तानुमाने विरोध्यसन्निपातमुपाधिं शङ्कते ।। **यदत्रे-त्यादिना** ।। **सादित्वमिति** ।। ध्वंसप्रागभावयोर्व्यभिचारात् । भावत्वविशेषणेऽ-व्यभिचारेऽपि अभावे प्रयोजकान्तरकल्पनापत्तिः । अभावनिवृत्तिप्रयोजकेनानादि-भावत्वेन भावविलक्षणाविद्याया अनिवृत्त्यापादनायोगश्चेति भावः ।। **अनादिभाव-त्वेनेति** ।। तथा च पक्षे नोपाधिविरह इत्यर्थः ।। **विशेषेति** ।। प्रागभावादि-साधारण्यादिति भावः ।

परोक्तानुमाने व्यभिचारमाह ।। **भाववैलक्षण्यादिति** ।। **अत्यन्ताभावस्येति** ।। अत्यन्ताभावादेर्निवर्त्यत्वे प्रतियोगिसत्त्वापत्तिरिति भावः । नन्वज्ञानस्या-निवर्त्यत्वानुमाने तन्निवृत्तिबोधकागमबाध इत्यत आह ।। **अविद्येति** ।। अज्ञान-निवृत्तिबोधकागमवशात् भावत्वाद्यनन्तर्भावेनाज्ञानलक्षणं वाच्यम् । इतरथा तन्निवृत्तिरूपमोक्षासिद्धिः स्यादिति भावः ।। **प्रतीतिमात्रेति** ।। ननु सुखादेः शुक्तिरूप्यादेश्च स्वभासके साक्षिणि सत्येव निवृत्त्यभ्युपगमेन साक्षिभास्यानां

(न्यायामृततरङ्गिणी)

यावत्साक्षिसत्त्वमवस्थानं नेष्यते । किञ्च न केवलचिन्मात्रं साक्षि । किन्तु अविद्यावृत्त्युपहितम् । तथा चास्थिराविद्यावृत्त्युपहितस्य साक्षिणोऽप्यस्थिरत्वेन तत्सत्त्वपर्यन्तमवस्थानेऽप्यविद्यादेर्निवृत्तिरुपपद्यते । मैवम् । सुखादेरक्षणिकत्वस्य दुःखादिसमानकालीनत्वस्य च त्वयाङ्गीकृतत्वेन तत्प्रतीतिनिवृत्तिमन्तरेण तन्निवर्तकाभावेन यावत्प्रतीतिसत्त्वमवश्यं सुखादेरवस्थानं वाच्यम् । तदिदमुक्तम् **प्रतीतिमात्रशरीरस्येति** । अविद्यावृत्त्युपहितचितः साक्षित्वेऽविद्यावृत्तेर्दोषजन्यत्वेन सुखादिज्ञाने व्यवहारकालेऽपि भ्रमत्वापत्तिः । वृत्त्यनुपधानदशायामविद्यादेः शुक्ति-रूप्यवदसत्त्वापातच्च । न च सादिपदार्थ एवायं नियम इति वाच्यम् । नियामका-भावात् । अविद्यावृत्तेरपि वृत्त्यन्तरप्रतिबिम्बितचिद्वेद्यत्वेऽनवस्थादिकं च । विस्तृतं चैतदविद्याप्रतीतिभङ्गे ।। **अज्ञानस्येति** ।। मिथ्याभूते रूप्यादौ ज्ञाननिवर्त्यत्वा-ननुभवात् । न हि ज्ञानेन रूप्यं नष्टमिति प्रतीतिरित्यर्थः ।। **उक्तत्वादिति** ।। ज्ञाननिवर्त्यत्वभङ्ग इति शेषः ।

।। **अभ्रमेति** ।। न च योग्यत्वं विवक्षितं अभ्रमपूर्वकप्रमानिवर्त्याज्ञाने सहकारिवैकल्यात् कार्यानुत्पादकेऽपि तद्योग्यताऽस्त्येवेति वाच्यम् । योग्यता-वच्छेदकापरिचये तदग्रहात् । न चाद्यलक्षणमेव तदवच्छेदकम् । तस्य निरस्तत्वा-दिति भावः ।। **गौरवादिति** ।। एतच्चोपलक्षणम् । भावविलक्षणेऽभाववैलक्षण्य-स्याप्यभाव इत्युक्तम् । यत्त्वन्वयिकारणत्वमुपादानत्वे तन्त्रमिति । तन्न । तत्र किमन्वयित्वम् । न भावत्वम् । असिद्धेः । नाप्ययुतसिद्धत्वम् । अज्ञानेऽसिद्धेः । भ्रमं विविच्य तस्याज्ञानोपादानकत्वं दूषयति ।। **अपि चेति** ।। **अर्थस्येति** ।। नाज्ञानमुपादानमित्यनेनान्वयः ।। **अन्यथेति** ।। भावविलक्षणस्याप्युपादानत्व इत्यर्थः ।। **तत्वज्ञानेति** ।। न च प्रागभावस्य प्रतियोगिमात्रजनकत्वेन न भ्रमं प्रति जनकत्वम् । नितरां चोपादानत्वमिति वाच्यम् । धर्मिकल्पनागौरवेण क्लृप्त-प्रागभाव एव तत्कल्पनौचित्यात् । न चैकाविद्यातिरिक्तानन्तप्रागभावे मानाभावः । उत्पन्नस्योत्पत्त्यदर्शनेन तस्यावश्यकत्वात् । तस्याभावविलक्षणत्वाभावाच्च ।। **यद्यदनुविद्धेति** ।। न च रूपं घट इति प्रतीत्यभावान्नायं नियम इति वाच्यम् ।

(न्यायामृततरङ्गिणी)

शुक्लो घटश्चलति घट इति विशेषानुवेधस्य सत्त्वात् । न च प्रकृत्याद्यनुवेधः परमतेऽपि नास्तीति प्रकृत्युपादानकत्वमपि न स्यादिति वाच्यम् । मृद्घट इत्यादेरेव तदनुवेधात् । भ्रान्तेस्तु न केनापि रूपेणाज्ञानानुवेधः सम्भवतीति भावः ॥ **भावव्याप्य इतीति** ॥ अभावाभावो भाव इति मते ज्ञानप्रागभावनिवृत्तेः ज्ञानरूपाया न ज्ञानजन्यत्वमिति ज्ञानजन्यनिवृत्तिप्रतियोगित्वरूपं ज्ञाननिवर्त्यत्वं ज्ञानप्रागभावे नास्ति । प्रतियोगिव्याप्या प्रतियोगिभिन्ना प्रतियोगिजन्या प्रागभावस्य निवृत्तिरिति मते प्रागभावस्य साक्षाज्ज्ञाने निवर्त्यत्वमस्तीति तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** ॥ प्रागभावस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावे स्वनिवर्त्येति विशेषणेनैव तद्व्यावृत्तिसिद्धौ स्वप्रागभावव्यतिरिक्तेत्याद्यविशेषणमविद्यानुमाने व्यर्थं स्यादित्यर्थः ।

व्यासाद्रिसृततर्काम्बुपूरैः पक्षयुगं युजि ।
न्यायामृततरङ्गिण्यामविद्यालक्षणक्षतिः ॥

न्यायामृतकण्टकोद्धारः

किञ्च लक्षणप्रमाणाभावाच्चाविद्या गगनकुसुमायमानाऽतस्तन्मयत्वं प्रपञ्चस्यासम्भवीति वक्तुं परोक्तं लक्षणं प्रमाणं च दूषणायानुवदति ॥ **यच्चेति** ॥ तत्रानुभव इत्यन्तेन प्रत्यक्षमुक्तम् । यद्यपि न जानामीत्यादिकमपि साक्ष्यनुभवरूपं परामर्शसिद्धसौषुप्तिकानुभवोऽपि साक्षिप्रत्यक्षमेव, तथा च कस्यचित् प्रत्यक्षशब्देन कस्यचिदनुभवशब्देनोपादानमयुक्तम् । तथाप्यहमज्ञ इत्यादेः प्रत्यक्षत्वं तार्किकादिसिद्धम् न सौषुप्तिकानुभवस्येति तदभिप्रायेण अहमज्ञ इत्यादेः प्रत्यक्षत्वमुक्तमिति सामान्यविशेषभावाच्च समुच्चयोऽप्युपपद्यत इति भावः ॥ **तथा प्रमाणज्ञानमिति** ॥ अत्र यद्यपि उक्तलक्षणविशिष्टमज्ञानं न विषयः, ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य व्यापककोटिप्रवेशेऽपि अनादित्वभावत्वयोरप्रवेशात् । तथापि ज्ञाननिवर्त्यत्वसिद्धौ साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वेन हेतुना प्रागभावदृष्टान्तेनानादित्वस्योपादानत्वादिना भावत्वस्य सिद्धिरिति ।

यद्वा आवरणस्य सादित्वे तत्कारणपरम्परयाऽनवस्था स्यात् । अनादित्वे च लाघवमिति । लाघवप्रमाणोपस्थितमनादित्वं कर्त्रैकत्वमिव परमाणुनिरवयवत्वमिव च अनुमितावेव विषयो लाघवस्य प्रमाणमात्रसहकारित्वादिति आवरणत्वादेव भावत्व-

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

सिद्धिः । अन्धकारस्यापि भावत्वान्न तत्र व्यभिचारः । अत्राप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वं पक्षतावच्छेदककोटिनिविष्टम् । तेन द्वितीयादिज्ञानेन बाधासिद्धी । प्रथमोत्पन्नप्रमायाः पक्षीकरणाच्च ।

॥ अज्ञातत्वं चेति ॥ नन्वज्ञातत्वमज्ञानविषयत्वम् । तद्व्युदसनं नामाज्ञान-व्युदसनमेव । तथा चेदं विशेषणमज्ञानसिद्धिविरोधीति चेन्न । ज्ञातो घट इति प्रतीत्य-न्यथानुपपत्त्या ज्ञातत्वमिव अज्ञातो घट इति प्रतीत्यन्यथानुपपत्त्याऽज्ञातत्वमपि विषय-निष्ठं भिन्नं नाज्ञानविषयत्वम् । अन्यथा ज्ञातत्वमपि ज्ञानविषयत्वमेव स्यात् । तथा च विषयनिष्ठस्याज्ञातत्वस्य भिन्नत्वात्तद्व्यावृत्त्यर्थं स्वदेशगतत्वं विशेषणं युक्तम् ।

नन्वज्ञानं प्रमाणदेशगतं कथं प्रमाणज्ञानस्यान्तःकरणाश्रितत्वादज्ञानस्य च चिन्मात्रा-द्याश्रितत्वादिति चेन्न । प्रमाणज्ञानस्य ज्ञानस्य चैकचिन्मात्राध्यासेनाधिष्ठानैक्यादेकदेश-गतत्वम् । न चैवं विषयगताज्ञातत्वस्यापि तत्रैवाध्यासात्स्वदेशगतपदेन कथं तद्व्यावृत्ति-रिति वाच्यम् । तस्य विषयावच्छिन्ने चैतन्येऽध्यासेन भिन्नदेशगतत्वेन भवति तद्व्यावृत्ति-रिति । अत्रानुमाने विपक्षाविशेषदूषणावसर एव प्रपञ्चयिष्याम इति नेह मन्यते ॥ **तथेति ॥** अत्र चानुमानेऽनादित्वज्ञाननिवर्त्यत्वे सिद्ध्यतः । भावत्वमात्रमनुमानान्तरेण साध्यमिति पूर्वापेक्षया लाघवम् ॥ **विगीत इति ॥** अत्र भ्रमोपादानत्वविशिष्टमज्ञानं सिद्ध्यति । अभावभ्रमस्यापि सोपादानत्वान्न तत्र व्यभिचारः । न चैतन्मते शुक्ति-रजतभ्रमे संमतेऽबाध्यातिरिक्तोपादानत्वस्यातत्त्ववादिमतेऽभावाद्दृष्टान्तः साध्यविकलः । भ्रममात्र आत्मनः अन्तःकरणस्य वा सम्बाध्यस्यैवोपादानत्वात् इति वाच्यम् । तत्र भ्रमस्य मिथ्यात्वं प्रसाध्य वक्ष्यमाणयाऽर्थापत्त्या मिथ्याभूतमेवोपादानं स्वीकर्तव्यमिति सिद्धम् । कृत्वैतदनुमानप्रयोग इति न काप्यनुपपत्तिरिति ।

यद्वा आत्मनि व्यतिरेकव्याप्तिरिति । ननु प्रत्यक्षेण नाज्ञानसिद्धिस्तत्र । ज्ञाना-भावस्यैव विषयत्वात् । क्लृप्तेन ज्ञानाभावेन प्रतीतिव्यवहारयोरुपपत्तावतिरिक्तकल्पने गौरवादित्याशङ्क्य निषेधति ॥ **न चेति ॥ अज्ञाते त्विति ॥** तथा च न ज्ञानाभाव-विषयत्वेनोपपत्तिरिति भावः ॥ **उक्तत्वादिति ॥** प्रतिकर्मव्यवस्थाभङ्ग इति शेषः । आवरणस्य चाव्रियमाणेन व्याप्तत्वात्तदभावे तदसम्भवादिति भावः । न चेश्वरज्ञानस्य सादिघटादिविषयत्वेऽपि अनादित्वं, तथा प्रकृते शुक्त्यादेः सादित्वेऽप्यज्ञानमनादि किं न

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

स्यादिति वाच्यम् । तत्रानादिविषयान्तरसम्भवात् । सविषयकत्वादेः अज्ञान-स्वभावत्वात् । न च प्रकृतेऽप्यज्ञानस्यैक्याद्विषयान्तरं स्यादिति वाच्यम् । एकाज्ञानपक्षे शुक्तिज्ञानेन तन्नाशे सद्यो मोक्षापत्त्या प्रतिविषयमज्ञानमनेकमिति वाच्यम् । तथा चोक्तदोषः । न च चैतन्याश्रितत्वादनाद्येवाविद्या । उदीच्यशुक्त्यादिकं तु तदवच्छेदक-मिति न तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम् । शुद्धस्याश्रयत्वे विषयत्वे चैतन्यमज्ञं चैतन्य-मज्ञातमिति प्रतीत्यापत्त्या अहमज्ञो शुक्तिर्न ज्ञातेति प्रतीत्यनापत्त्या च विशिष्टस्य तत्त्वे तस्य ब्रह्मान्यत्वेन सादित्वात् तदाश्रिततद्विषयाज्ञानस्यानादित्वायोगात् । चैतन्यमात्रा-श्रयत्वे च शुक्तिज्ञानेन तस्य निवृत्तौ सद्यो मोक्षापाताच्च । तथा चाव्याप्तिः सुदृढेति भावः ॥ **आरोपितेति** ॥ न च भावपदेन अभावविलक्षणत्वं विवक्षितम् । आरोपिता-भावोपादानाज्ञाने तु अभावविलक्षणत्वस्वीकारात् न तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम् । अभावविलक्षणस्यारोपिताभावोपादानत्वानुपपत्तेः । कार्यस्य सजातीयोपादानकत्व-नियमात् । अन्यथा सत्योपादानकत्वापत्तेः । न च सर्वथा साम्ये उपादानो-पादेयभावानुपपत्तिरिति वाच्यम् । आकारभेदेऽप्यभावविलक्षणस्योपादानत्वानुपपत्तेः । अन्यथा मृद्विलक्षणस्य घटोपादानत्वानुपपत्तेः । न च सत्योपादानकत्वे ज्ञानान्निवृत्तिर्न स्यात् । उपादानद्वारैवोपादेयस्य निवृत्तेः । सत्यस्य चानिवृत्तेरिति वाच्यम् । सत्यस्यापि निवृत्तेः प्रागेव समर्थनात् । मिथ्याभूतत्वे परं निवृत्तिर्न युज्यते । न हि शुक्तिरजतस्य निवृत्तिरनुभूयत इत्युक्तम् । उपादाननिवृत्तिं विनापि द्व्यणुकादिवन्निवृत्तिसम्भवाच्च । तथा चारोपिताभावोपादानाज्ञाने भावत्वमवश्यं स्वीकर्तव्यमित्यव्याप्तिरेव ।

किञ्चोपादानत्वस्य भावत्वनियतत्वात्कथं तदभावोपादानत्वम् ? अन्यथाऽभावस्या-प्युपादानत्वं स्यात् । न चाभावविलक्षणत्वमेव तत्र तन्त्रम् । गौरवात् । भावत्वाभावे भावविलक्षणत्वानुपपत्तेश्चेत्यलम् ॥ **शुद्धं ब्रह्मेति** ॥ न च स्वरूपसदुपाधिमत्तद-विषयज्ञाननिवर्त्यत्वस्य तन्मते भावान्नोक्तदोष इति वाच्यम् । वृत्तिव्याप्यत्वाभावे ज्ञानस्य तद्विषयकत्वानुपपत्तेः ब्रह्मणो वृत्तिव्याप्यत्वाभावे वेदान्तजन्यज्ञानस्य तत्त्वानु-पपत्तेश्च । उपपादितं चैतत् दृश्यत्वभङ्ग इति नेह तन्यते ॥ **तस्येति** ॥ उपलक्षणं चैतत् । जीवन्मुक्तौ निरुपाधिकभ्रमो न स्यात् । तदभावे च भिक्षाटनाद्यर्थं प्रवृत्त्यभावापत्तिरिति द्रष्टव्यम् ॥ **न हीति** ॥ न च न जानामीति बुद्धावज्ञानगतावरणशक्तेः प्रयोजकत्वा-त्साक्षात्कारेण च तस्य निवृत्तत्वात् न जानामीति व्यवहारो न भवतीति वाच्यम् ।

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

आवरणशक्तेरप्यज्ञानकार्यत्वेनाज्ञानमनिवर्त्य तन्निवर्तकत्वायोगात् । आवरणशक्तेरज्ञानोपादानकत्वाभावे च ज्ञानान्निवृत्तिर्न स्यात् । ज्ञानस्याज्ञानतदुपादेयनिवृत्तावेव सामर्थ्यात् । न च चावरणशक्तिरज्ञानमेवेति वाच्यम् । तथात्वेऽज्ञानस्य निवृत्तत्वात्संसारोपलम्भो न स्यात् । न चावरणशक्तिरज्ञानांश इति वाच्यम् । अज्ञानस्य निरंशत्वात् । तस्मादज्ञानानिवृत्तौ न जानामीति व्यवहारः स्यादिति साधूक्तम् । एवं प्रत्येकविशेषणाभावप्रयुक्तामव्याप्तिमुक्त्वातिव्याप्तिमाह ।। **चैतन्येति** ।। साक्षादिति च शब्दो भिन्नक्रमः । तथा च अनादिपदवैयर्थ्यमतिव्याप्तिश्चेत्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । भावपदवैयर्थ्यं च द्रष्टव्यम् । न चाविद्याचैतन्यसम्बन्धस्याज्ञानमयत्वात्कथं साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वम् ? अज्ञाननिवृत्तिद्वारैव तस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वादिति वाच्यम् । अविद्यासम्बन्धस्यानादित्वेनाज्ञानमयत्वानुपपत्तेः । अज्ञानमयत्वं ह्यज्ञानोपादानकत्वम् । अन्यस्यानिर्वचनात् । तथा च कथमनादित्वम् ? अन्यथा ज्ञानस्याप्यज्ञानोपादानकत्वापत्तेः । तथा च तन्निवर्तकत्वमपि न साक्षादित्यसम्भवापत्तेः । न चोत्तरज्ञाननिवर्त्यपूर्वज्ञानेऽतिव्याप्तिनिराकरणार्थमनादिपदमिति वाच्यम् । तस्याप्यज्ञानमयत्वेन साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्त्वाभावस्य त्वया वक्तव्यत्वात् । न हि परप्रक्रियालक्षणप्रणयनमुचितम् । ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्यैवाज्ञानोपादानकत्वात् । न च प्रागभावेऽतिव्याप्तिवारणार्थं भावपदमिति वाच्यम् । तत्रोक्तरीत्या ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावादेवातिव्याप्त्यभावात् ।

किं च ज्ञाननिवर्त्यत्वं हि ज्ञानजन्यनिवृत्तिप्रतियोगित्वम् । न चैतत्प्रागभावेऽस्ति । ज्ञानस्यैव प्रागभावनिवृत्तित्वेन तज्ज्ञानजन्यनिवृत्तेरभावात् । विषयगताज्ञातत्वेऽप्यतिव्याप्तिश्च इति द्रष्टव्यम् । विषयगताज्ञातत्त्वं चावश्यमङ्गीकर्तव्यमित्युक्तम् ।। **कल्पितत्त्वेनेति** ।। ननु न कल्पितत्त्वमात्रं दोषजन्यधीमात्रशरीरत्वे सादित्वे प्रयोजकम् । किन्तु प्रतिभाससमानकालीनकल्पकवत्त्वम्, सादिकल्पकवत्त्वं वा अविद्यानिवृत्त्यप्रयुक्तनिवृत्तिप्रतियोगित्वं वा तन्त्रम् । न च तत्प्रकृतेऽस्ति । तथा चानादित्वसम्भवान्नासम्भव इति चेत् । मैवम् । लाघवात्कल्पितत्त्वस्यैव दोषजन्यप्रतिभासशरीरत्वे तत्वात् । दोषाजन्यस्यापि कल्पितत्वे ब्रह्मणोऽपि कल्पितत्त्वापत्तेः । उक्तप्रयोजकत्रयस्याविद्यादावपि सत्त्वाच्च । शुक्तिरजतादौ कल्पकस्य सादित्वं च शरीराद्यपेक्षया । तच्चाविद्याकल्पकेऽप्यस्ति । स्वरूपतस्तु शुक्तिरजतादिकल्पकेऽपि नास्ति । अविद्याया

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

अपि अविद्यानिवृत्त्यप्रयुक्तनिवृत्तिप्रतियोगित्वाच्च । न ह्यविद्यानिवृत्तिरविद्यानिवृत्ति-प्रयुक्ता । आत्माश्रयात् । आद्यं त्वविद्यायां स्पष्टम् । तत्कल्पकस्य प्रतिभाससमान-कालीनत्वात् । तत्प्रतिभासकाल एव वृत्तित्वं तु शुक्तरजतादिकल्पकेऽपि नास्ति । तस्मात्कल्पितत्त्वस्यैव सादित्वप्रयोजकत्वादसम्भवः सुस्थ इति ।। **ज्ञाननिवर्त्त्यस्येति** ।। न चाविद्यायाः सिद्धौ बाधः । तस्या अनादित्वेनैव सिद्धत्वात् । तदसिद्धौ पक्षासिद्धेः कथं सादित्वसाधनमिति वाच्यम् । जगदुपादानत्वेन पक्षत्वात् । न च तथापि भवन्मते बाधासिद्धी स्याताम् । भवद्भिर्जगदुपादानस्य सादित्वज्ञाननिवर्त्त्यत्वयोरनङ्गीकारादिति वाच्यम् । जगदुपादानं यदि ज्ञाननिवर्त्त्यत्वे सति अभावविलक्षणं स्यात् सादि स्यादित्यापादनमात्रस्याभिप्रेतत्वात् । अनेन "अजामेकाम्" इत्यादिश्रुतिबाधोऽप्य-पास्तः । तर्के तस्यानुगुणत्वात् । न च ज्ञाननिवर्त्त्यत्वे सति भावविलक्षणत्वेन सत्प्रति-पक्ष इति वाच्यम् । अभावविलक्षणत्वेन भावत्वेनासिद्धेः । परस्परविरुद्धयोरन्यतर-प्रतिक्षेपेऽन्यतरसत्तानियमात् । न च गोत्वाश्वत्वयोः व्यभिचारः । तृतीयप्रकाराभावे सतीति विशेषणात् । न चासिद्धिः । प्रकृतेऽप्युभयत्र बाधकात् तृतीयप्रकारकल्पनादिति वाच्यम् । एवं हि तृतीयप्रकारोऽपि न स्यात् । तत्रापि बाधकानामुक्तत्वात् । वक्ष्यमाणत्वाच्च । न च तत्र कथञ्चित्परिहारं प्रकल्प्य तृतीयः प्रकारः कल्प्यत इति वाच्यम् । एवं हि भावत्वाभावत्वयोरेव प्रामाणिकत्वात् । तत्रैव बाधकपरिहारः कल्प्यते । लाघवात् भावत्वे बाधकाभावाच्च । न चानिर्वचनमेव बाधकम् । तस्य ब्रह्मण्यपि साम्यात् । भावत्वादेरन्यत्र निरुक्तत्वाच्च । तथा चासिद्ध्या न सत्प्रति-पक्षत्वम् । ब्रह्मत्वस्योपाधित्वाच्च । न च प्रागभावे साध्याव्यापकत्वम् । अभाव-विलक्षणत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वसम्भवात् । अत एव भावत्वोपाधिरपि परास्तः । साधनव्यापकत्वादेव ।

ननु अज्ञानसम्बन्धे सन्दिग्धैनैकान्तिकतेत्यत आह ।। **अज्ञानेति** ।। ननु पक्षतुल्यत्वेऽपि सन्दिग्धानैकान्तिकतायाः भवद्भिरुपपादितत्वात्कथमत्र तदभाव इति चेन्न । अत्र तमादायापि पक्षत्वासम्भवात् । यत्रासम्भवस्तत्रैव सन्दिग्धानैकान्तिकताया उक्तत्वादित्याशयात् ।। **पक्षेतरत्वादिति** ।। न च पक्षेतरत्वं नाम पक्षमात्रव्यावर्तक-विशेषणवत्वम् । प्रकृते च तद्विशेषणाभावेऽप्रसिद्धिरेवेति वाच्यम् । अनधिकरणत्वं यत्किञ्चिदनधिकरणत्वं सर्वानधिकरणत्वं वा प्रसिद्धमेवेति पक्षेतरत्वमेव ।।

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

आवरणशक्तेरप्यज्ञानकार्यत्वेनाज्ञानमनिवर्त्य तन्निवर्तकत्वायोगात् । आवरणशक्तेरज्ञानोपादानकत्वाभावे च ज्ञानान्निवृत्तिर्न स्यात् । ज्ञानस्याज्ञानतदुपादेयनिवृत्तावेव सामर्थ्यात् । न च चावरणशक्तिरज्ञानमेवेति वाच्यम् । तथात्वेऽज्ञानस्य निवृत्तत्वात्संसारोपलम्भो न स्यात् । न चावरणशक्तिरज्ञानांश इति वाच्यम् । अज्ञानस्य निरंशत्वात् । तस्मादज्ञानानिवृत्तौ न जानामीति व्यवहारः स्यादिति साधूक्तम् । एवं प्रत्येकविशेषणाभावप्रयुक्तामव्याप्तिमुक्त्वातिव्याप्तिमाह ।। **चैतन्येति** ।। साक्षादिति च शब्दो भिन्नक्रमः । तथा च अनादिपदवैयर्थ्यमतिव्याप्तिश्चेत्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । भावपदवैयर्थ्यं च द्रष्टव्यम् । न चाविद्याचैतन्यसम्बन्धस्याज्ञानमयत्वात्कथं साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वम् ? अज्ञाननिवृत्तिद्वारैव तस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वादिति वाच्यम् । अविद्यासम्बन्धस्यानादित्वेनाज्ञानमयत्वानुपपत्तेः । अज्ञानमयत्वं ह्यज्ञानोपादानकत्वम् । अन्यस्यानिर्वचनात् । तथा च कथमनादित्वम् ? अन्यथा ज्ञानस्याप्यज्ञानोपादानकत्वापत्तेः । तथा च तन्निवर्तकत्वमपि न साक्षादित्यसम्भवापत्तेः । न चोत्तरज्ञाननिवर्त्यपूर्वज्ञानेऽतिव्याप्तिनिराकरणार्थमनादिपदमिति वाच्यम् । तस्याप्यज्ञानमयत्वेन साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्त्वाभावस्य त्वया वक्तव्यत्वात् । न हि परप्रक्रियालक्षणप्रणयनमुचितम् । ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्यैवाज्ञानोपादानकत्वात् । न च प्रागभावेऽतिव्याप्तिवारणार्थं भावपदमिति वाच्यम् । तत्रोक्तरीत्या ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावादेवातिव्याप्त्यभावात् ।

किं च ज्ञाननिवर्त्यत्वं हि ज्ञानजन्यनिवृत्तिप्रतियोगित्वम् । न चैतत्प्रागभावेऽस्ति । ज्ञानस्यैव प्रागभावनिवृत्तित्वेन तज्ज्ञानजन्यनिवृत्तेरभावात् । विषयगताज्ञातत्वेऽप्यतिव्याप्तिश्च इति द्रष्टव्यम् । विषयगताज्ञातत्त्वं चावश्यमङ्गीकर्तव्यमित्युक्तम् ।। **कल्पितत्त्वेनेति** ।। ननु न कल्पितत्त्वमात्रं दोषजन्यधीमात्रशरीरत्वे सादित्वे प्रयोजकम् । किन्तु प्रतिभाससमानकालीनकल्पकवत्वम्, सादिकल्पकवत्त्वं वा अविद्यानिवृत्त्यप्रयुक्तनिवृत्तिप्रतियोगित्वं वा तन्त्रम् । न च तत्प्रकृतेऽस्ति । तथा चानादित्वसम्भवान्नासम्भव इति चेत् । मैवम् । लाघवात्कल्पितत्त्वस्यैव दोषजन्यप्रतिभासशरीरत्वे तत्वात् । दोषाजन्यस्यापि कल्पितत्वे ब्रह्मणोऽपि कल्पितत्त्वापत्तेः । उक्तप्रयोजकत्रयस्याविद्यादावपि सत्त्वाच्च । शुक्तिरजतादौ कल्पकस्य सादित्वं च शरीराद्यपेक्षया । तच्चाविद्याकल्पकेऽप्यस्ति । स्वरूपतस्तु शुक्तिरजतादिकल्पकेऽपि नास्ति । अविद्याया

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

अपि अविद्यानिवृत्त्यप्रयुक्तनिवृत्तिप्रतियोगित्वाच्च । न ह्यविद्यानिवृत्तिरविद्यानिवृत्ति-प्रयुक्ता । आत्माश्रयात् । आद्यं त्वविद्यायां स्पष्टम् । तत्कल्पकस्य प्रतिभाससमान-कालीनत्वात् । तत्प्रतिभासकाल एव वृत्तित्वं तु शुक्तरजतादिकल्पकेऽपि नास्ति । तस्मात्कल्पितत्त्वस्यैव सादित्वप्रयोजकत्वादसम्भवः सुस्थ इति ।। **ज्ञाननिवर्त्त्यस्येति** ।। न चाविद्यायाः सिद्धौ बाधः । तस्या अनादित्वेनैव सिद्धत्वात् । तदसिद्धौ पक्षासिद्धेः कथं सादित्वसाधनमिति वाच्यम् । जगदुपादानत्वेन पक्षत्वात् । न च तथापि भवन्मते बाधासिद्धी स्याताम् । भवद्भिर्जगदुपादानस्य सादित्वज्ञाननिवर्त्त्यत्वयोरनङ्गीकारादिति वाच्यम् । जगदुपादानं यदि ज्ञाननिवर्त्त्यत्वे सति अभावविलक्षणं स्यात् सादि स्यादित्यापादनमात्रस्याभिप्रेतत्वात् । अनेन "अजामेकाम्" इत्यादिश्रुतिबाधोऽप्य-पास्तः । तर्के तस्यानुगुणत्वात् । न च ज्ञाननिवर्त्त्यत्वे सति भावविलक्षणत्वेन सत्प्रति-पक्ष इति वाच्यम् । अभावविलक्षणत्वेन भावत्वेनासिद्धेः । परस्परविरुद्धयोरन्यतर-प्रतिक्षेपेऽन्यतरसत्तानियमात् । न च गोत्वाश्वत्वयोः व्यभिचारः । तृतीयप्रकाराभावे सतीति विशेषणात् । न चासिद्धिः । प्रकृतेऽप्युभयत्र बाधकात् तृतीयप्रकारकल्पनादिति वाच्यम् । एवं हि तृतीयप्रकारोऽपि न स्यात् । तत्रापि बाधकानामुक्तत्वात् । वक्ष्यमाणत्वाच्च । न च तत्र कथञ्चित्परिहारं प्रकल्प्य तृतीयः प्रकारः कल्प्यत इति वाच्यम् । एवं हि भावत्वाभावत्वयोरेव प्रामाणिकत्वात् । तत्रैव बाधकपरिहारः कल्प्यते । लाघवात् भावत्वे बाधकाभावाच्च । न चानिर्वचनमेव बाधकम् । तस्य ब्रह्मण्यपि साम्यात् । भावत्वादेरन्यत्र निरुक्तत्वाच्च । तथा चासिद्ध्या न सत्प्रति-पक्षत्वम् । ब्रह्मत्वस्योपाधित्वाच्च । न च प्रागभावे साध्याव्यापकत्वम् । अभाव-विलक्षणत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वसम्भवात् । अत एव भावत्वोपाधिरपि परास्तः । साधनव्यापकत्वादेव ।

ननु अज्ञानसम्बन्धे सन्दिग्धैनैकान्तिकतेत्यत आह ।। **अज्ञानेति** ।। ननु पक्षतुल्यत्वेऽपि सन्दिग्धानैकान्तिकतायाः भवद्भिरुपपादितत्वात्कथमत्र तदभाव इति चेन्न । अत्र तमादायापि पक्षत्वासम्भवात् । यत्रासम्भवस्तत्रैव सन्दिग्धानैकान्तिकताया उक्तत्वादित्याशयात् ।। **पक्षेतरत्वादिति** ।। न च पक्षेतरत्वं नाम पक्षमात्रव्यावर्तक-विशेषणवत्वम् । प्रकृते च तद्विशेषणाभावेऽप्रसिद्धिरेवेति वाच्यम् । अनधिकरणत्वं यत्किञ्चिदनधिकरणत्वं सर्वानधिकरणत्वं वा प्रसिद्धमेवेति पक्षेतरत्वमेव ।।

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

अवच्छिन्नेति ।। सादिशुक्त्याद्यवच्छिन्न इत्यर्थः । तत्र सादित्वस्योपपादितत्वादिति भावः ।। **व्यतिरेकेति ।।** तथा च सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वं व्यभिचारोन्नायकत्वं वा न सम्भवति । उभयोरपि उपाधिव्यतिरेकसिद्ध्यधीनत्वादिति भावः ।। **त्वन्मत इति ।।** तथा च भावत्वाभावादप्यसम्भव इति भावः । ननु भावत्वमभावविलक्षणत्वमतो नोक्तदोष इत्यत आह ।। **भावविलक्षणस्येति ।।** तथाप्यसम्भव एवेति भावः । यथा चैतत्तथोपपादितम् । ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावाच्चासम्भव इत्याह ।। **अपि चेति ।। अत्यन्तेति ।।** न चाधिकरणातिरिक्तात्यन्तान्योन्याभावयोरनङ्गीकारान्नोक्तदोष इति वाच्यम् । प्रतीतिवैलक्षण्येन तयोरवश्यं स्वीकार्यत्वात् । अन्यथा प्रागभावप्रध्वंसयोरपि अधिकरणातिरिक्तत्वं न स्यात् । त्वदुक्तरीत्या सापेक्षस्याभावादेर्निरपेक्षाधिकरणात्मत्वानुपपत्तेश्च । न चाभाववैलक्षण्यावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वान्न तुच्छे साध्याव्याप्तिरिति वाच्यम् । तुच्छस्याप्यभावविलक्षणत्वात् । न हि तुच्छमभावः । तथात्वे तस्य सत्त्वापत्तेः । अभावस्य भाववत्सत्वात् ।। **त्वन्मत इति ।।** तथा च भावत्वोपाधिः साधनव्यापकोऽपीति भावः ।

ननु अनादिभावत्वादज्ञानस्यानिवर्त्यत्वसाधनं न युज्यतेऽप्रयोजकत्वात् । न च निवर्त्यत्वे सादिभावत्वं प्रयोजकम् । प्रागभावे तदभावात् । न च तत्रान्यदेव प्रयोजकम् । भिन्नप्रयोजककल्पनायां गौरवात् । सर्वत्र विरोधिसन्निपातस्यैव निवर्त्यत्वप्रयोजकत्वे लाघवात् । तथा चाज्ञानस्य निवर्त्यत्वं युक्तमित्यभिप्रायेण शङ्कते ।। **यदत्रेति ।।** तथा च भवदीयानुमाने विरोध्यसन्निपातोपाधिरपीति भावः ।। **किञ्चेति ।।** सामान्यव्याप्तेर्विशेषे तत्र सावकाशत्वाद्दुर्बलत्वम् । विशेषव्याप्तेर्निरवकाशत्वेन प्रबलत्वात् । तथा सामान्यव्याप्तिबाध इति भावः ।। **अपि चेति ।।** नन्वेवं सत्प्रतिपक्षे ज्ञाननिवर्त्यत्वस्याप्यसिद्धौ कथं लक्षणत्वम् ? निश्चितस्यैवेतरभेदसाधकत्वेन लक्षणत्वादिति चेन्न । विशेषव्याप्तिसहितस्यैव तस्य बलवत्त्वेन निश्चायकत्वोपपत्तेः ।। **अनादीति ।।** तथा त्वत्कल्पितप्रयोजकस्याप्यभावादनिवर्त्यत्वमिति भावः । न च फलबलात्तत्कल्पनम् । फलाभावसाधकं प्रति फलबलस्यासिद्धेः । न चैवं प्रयोजकद्वयकल्पनागौरवं भावनिवर्त्यत्वाभावनिवर्त्यत्वयोः प्रयोज्ययोर्भेदे तस्यावश्यकत्वात् । किं चेत्युक्तं दूषयति ।। **यः पर्वत इति ।।** अप्रयोजकत्वान्न विशेषव्याप्तिरिति यदि तदैतदत्रापि तुल्यम् । विशेषव्याप्तित्वमपि नास्तीत्याह ।। **त्वदभिमतेति ।।** न च ज्ञानविरोधित्वं ज्ञानाविरोधिभ्यो विशेष एवेति वाच्यम् । तर्हि अनादिभावत्वस्यापि

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

सादिभावापेक्षया विशेषत्वेन विशेषव्याप्तित्वापत्तेः साम्यात् । यद्येकव्यक्तिमात्रविषयत्वमेव विशेषव्याप्तित्वं तदा तत्प्रकृतेऽपि नास्तीति भावः ।। **भाववैलक्षण्येनेति** ।। न च ध्वंसादीनामधिकरणव्यतिरेकेणासत्वान्न तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । प्रागभाववत्तेषामप्यतिरिक्तत्वस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा तस्याप्यधिकरणस्वरूपत्वापत्तेः ।

किं च ध्वंसस्याधिकरणमात्रत्वे प्रतियोगिकालेऽप्यधिकरणस्य सत्वेन ध्वंससत्वापत्त्या ध्वंसप्रतियोगिनः कालिकविरोधः सर्वसिद्धो न स्यात् । अज्ञाननिवृत्तिरूपमोक्षस्य ब्रह्मस्वरूपत्वेन श्रवणादिसाध्यत्वानुपपत्तेस्तद्विधिवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । आधाराधेयभावप्रतीत्ययोगाच्च । तच्छब्दानां पर्यायतापाताच्च ।

नन्वविद्यायाः निवृत्त्यनङ्गीकारे मोक्षो न स्यात् । तथा च मोक्षशास्त्रविरोध इत्यत आह ।। **अविद्येति** ।। आपादने प्रमाणविरोधो न दूषणमिति भावः ।। **प्रतीतिमात्रशरीरस्येति** ।। न च सुखशुक्तिरूप्यादीनां साक्षिप्रतीतिमात्रशरीराणामपि साक्षिणि सत्येव यथा निवृत्तिस्तथा प्रकृतेऽपि स्यात् इति वाच्यम् । सुखादीनां साक्षिप्रतीतिमात्रशरीरत्वानभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा तस्यापि पक्षतुल्यत्वात् ।

ननु न चिन्मात्रं साक्षी । तथात्वे ह्यसङ्गश्रुतिविरोधात् । किन्त्वविद्यावृत्त्युपहितम् । तथा च साक्षिणोऽप्यस्थिरत्वेन तत्पर्यन्तमवस्थानेऽप्यविद्यानिवृत्त्युपपत्तिरिति चेन्न । उपहितस्य जहत्वेन साक्षित्वानुपपत्तेः । सत्यां चाविद्यायां तादृशः साक्षी तस्मिंश्च सति तत्प्रतीतिशरीराविद्या इत्यन्योन्याश्रायाद्यापाताच्च । सुषुप्तावविद्यावृत्त्यभावेनाविद्याप्रतीत्यभावे परामर्शविरोधश्च । अविद्यावृत्तेरप्यविद्यावृत्त्युपहितचिद्वेद्यत्वेऽन्योन्याश्रयाद्यापाताच्च । वृत्त्युपधानदशायां शुक्तिरूप्यवदविद्यादेरसत्वापत्तेश्च । न च सादिपदार्थ एव तादृङ्नियम इति वाच्यम् । सादिप्रतीतिमात्रशरीरस्यासत्वानुपपत्तेः । न च धारावाहिकाया अविद्यावृत्तिपरम्परायाः अतिसूक्ष्माया अभ्युपगमान्नोक्तदोष इति वाच्यम् । तस्या एवासिद्धौ तद्वृत्तिपरम्परयाः खपुष्पायमानत्वात् । एवं च चिन्मात्रस्यैव साक्षित्वे तन्मात्रप्रतीतिरूपाया अविद्यायाः निवृत्तिर्न सम्भवतीत्यसम्भवः सुस्थः ।। **अज्ञानस्येति** ।। सादिसत्यत्वस्यैव भावनिवृत्तिप्रयोजकत्वात् । अन्यथा शशविषाणस्यापि निवृत्तिः स्यादिति भावः । एवमव्याप्त्यतिव्याप्त्यसम्भवग्रस्तत्वात्प्रथमलक्षणमयुक्तमित्युपपादितम् । इदानीं द्वितीयलक्षणं दूषयति ।। **द्वितीयलक्षणेऽपीति** ।। न च भ्रमोपादानत्वयोग्यत्वं

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

विवक्षितमतो नाभ्रमपूर्वकप्रमानिवर्त्याज्ञानेऽव्याप्तिरिति वाच्यम् । अवच्छेदकाभावेन योग्यताया ज्ञातुमशक्यत्वात् । न च सर्वं लक्ष्यमवच्छेदकं, तस्य दूषितत्वात् ।

नन्वभावारोपनिवर्तकप्रमानिवर्त्यज्ञाने नाव्याप्तिः । तस्यापि भ्रमोपादानत्वात् । न चैवमभावस्यापि सोपादानत्वापत्तिः । तन्मतेऽर्थज्ञानात्मकस्याध्यासस्य भ्रमत्वादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेरित्यत आह ।। **अभावस्येति** ।। सोपादानत्वे साकारत्वापत्तिः । न ह्यभावस्य संस्थानविशेषात्मकाकारोपलब्धिरस्ति । न च सोपादानत्वेऽपि गुणादाविवोपपत्तिरिति वाच्यम् । गुणादीनां गुण्याद्यभेदेन तदाकारस्यैव तदाकारत्वसम्भवात् । न च प्रकृतेऽप्यन्यभावस्याधिकरणाभेदेनाकारोपपत्तिरिति वाच्यम् । दत्तोत्तरत्वात् । नन्वज्ञानमपि भावविलक्षणमित्यरुचेराह ।। **किं चेति** ।। न च प्रथमपक्ष एवेदं लक्षणमिति वाच्यम् । विवरणादिपर्यालोचनयाऽस्य सर्वमतसाधारणत्वप्रतीतेः । ननु मतत्रयसाधारणमेवेदं लक्षणमस्तु । न च द्वितीयतृतीययोरसम्भवातिव्याप्ती इति वाच्यम् । द्वितीयपक्षे भ्रमोपादानकावच्छेदकत्वस्य लक्षणत्वात् तृतीये परिणामित्वेनाचेतनत्वेन विशेषणान्ना कोऽपि दोष इति चेन्न । तथाऽपि साधारणत्वानुपपत्तेः । भ्रमोपादानकावच्छेदकत्वस्य प्रथमपक्षे सम्भवात् । परिणामित्वादिविशिष्टस्य च द्वितीयपक्षे सम्भवात् । न च तत्तन्मतानुसारेण व्यवस्थितमेव लक्षणमिति वाच्यम् । वस्तुव्यवस्थायोगेन सर्वस्याप्यसम्भवात् । न ह्येकमेवोपादानतावच्छेदकमुपा ानं परिणाम्यपरिणामि चेति सम्भवति । न त्वभ्युपगमाधीना वस्तुव्यवस्था । गुञ्जापुञ्जस्य वह्नित्वापत्तेः ।

ननु भ्रमस्य भावत्वाद्धेतुरसिद्ध इत्यत आह ।। **न चेति** ।। **कार्यकारणयोरिति** ।। तथात्वेऽज्ञानस्यापि भावत्वं स्यात् । अन्यथोपादानोपादेययोरभेदो न स्यात् । न चासावसिद्ध इति वाच्यम् । अपसिद्धान्तापातात् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्योपादानोपादेयभावेनोपपादनासम्भवाच्च ।। **गौरवादिति** ।। न च सोपादानत्वे सादित्वं तन्त्रम् । न तु भावत्वम् । तथा च भावविलक्षणत्वेऽपि सोपादानत्वं भविष्यतीति वाच्यम् । तथात्वे भावस्यापि सोपादानत्वापत्तेः । न चेष्टापत्तिरिति वाच्यम् । तस्य प्रागेव दूषितत्वात् ।। **अपि चेति** ।। न च सद्विलक्षणत्वमेव सोपादानत्वे तन्त्रमिति वाच्यम् । तथात्वे सतोऽपि सोपादानत्वापत्तेः । न चासद्विलक्षणत्वे सति सद्विलक्षणत्वम् । गौरवादसिद्धेश्च । तथा चासम्भव एवेति ।। **कादाचित्कत्वमेवेति** ।। कादाचित्क-

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

भावत्वमित्यर्थः । तेन नाभावस्य सोपादानत्वापत्तिरिति भावः । आद्ये दोषमाह ।। **गौरवादिति** ।। अन्त्य आह ।। **तुच्छस्यापीति** ।। उपलक्षणमेतत् । ब्रह्मणोऽपि सोपादानत्वं स्यादित्यपि बोध्यम् । किमत्र ज्ञानस्य यादृशं रूपं तादृशं विषयस्येति सामान्यव्याप्तिरुत ज्ञानस्य सत्वे विषयस्यापि सत्वमिति विशेषव्याप्तिः । आद्ये **मिथ्याभूतमिति** । द्वितीये **सन्तमिति** ।

नन्वसद्विषयकज्ञानादेः सत्त्वं न सम्प्रतिपन्नमित्यत आह ।। **सत्येति** ।। न चाविद्यावच्छिन्नचैतन्यस्य साक्षित्वात्तस्य च न सत्यत्वमिति वाच्यम् । मिथ्याभूतस्य जडत्वेन साक्षित्वानुपपत्तेः । अर्थासत्वेन ज्ञानासत्वे प्रत्यक्षविरोधश्च । न च प्रत्यक्षमसिद्धम् । अनुसन्धानसिद्धत्वादित्याह ।। **एतावन्तमिति** ।।

नन्वादर्शे मुखासत्वेऽपि सत्वानुसन्धानवत्प्रकृते किं न स्यादित्यत आह ।। **एतावन्तमिति** ।। तत् प्रतिमुखस्य सत्वादनुसन्धानं युक्तम् । न च प्रतिबिम्बस्य सत्वमसिद्धमिति वाच्यम् । प्रतिबिम्बस्य जीवस्यासत्वे तस्य ब्रह्मैक्यरूपमोक्षानुपपत्तेरुक्तत्वात् । प्रतिबिम्बसत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्चेति भावः । एवं तावदुपादेयत्वप्रयोजकाभावादुपादेयत्वं न सम्भवतीति न तदुपादानत्वमज्ञानस्येत्युपपाद्योपादानत्व-प्रयोजकाभावादपि उपादानत्वाभावादसम्भव इत्यत आह ।। **किं चेति** ।। **अन्यथेति** ।। भावविलक्षणस्याप्युपादानत्व इत्यर्थः । न च प्रागभावस्य प्रतियोगिमात्रजनकत्वनियमेन भ्रमं प्रति जनकत्वस्याप्यभावात् तद्विशेषोपादानत्वं सुतरामसम्भवीति वाच्यम् । धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनायाः लघीयस्त्वेन प्रतियोगिजनकत्वमात्रनियमं परित्यज्य तत्त्वज्ञानप्रागभाव एव भ्रमोपादानत्वस्य कल्प्यत्वात् । क्लृप्ताक्लृप्तयोः क्लृप्ते कार्यसम्प्रत्यय इति न्यायाच्च ।

ननु कार्योपादानत्वे कार्यान्वयित्वं प्रयोजकम् । तच्चास्त्यज्ञान इति चेत्किं कार्यकाले सत्वं कार्यान्वयित्वमुत कार्यजनकत्वम् । आद्यं तु तत्त्वज्ञानप्रागभावसाधारणम् । द्वितीयं तु निमित्तसाधारणम् ।। **किं चेति** ।। मृद्घट इति मृदनुविद्धतया घटप्रतीतिदर्शनादित्यर्थः । यद्यदुपादानकं तत्तदनुविद्धतया प्रतीयते इति नियमो नास्ति । घटोपादानकस्य रूपस्य तदनुविद्धतया प्रतीत्यभावादिति चेन्न । घटरूपयोरुपादानोपादेयभावासिद्धेः ।

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

किं च यत् यदुपादानकं तत् तत्समानाधिकरणतया प्रतीयते । अस्ति च रूपस्य श्यामो घट इति घटसामानाधिकरण्येन प्रतीतिः । न च प्रकृतेऽज्ञानं रजतमित्यस्ति प्रतीतिः कदाचिदपि । अतो नाज्ञानोपादानकत्वं प्रपञ्चस्येति ।। **यत्त्विति** ।। ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वमित्यर्थः । तेनोत्तरज्ञाननिवर्त्यपूर्वज्ञानादौ नातिव्याप्तिः ।। **जीवन्मुक्त्यनुवृत्तेति** ।। न च तत्र नाज्ञानानुवृत्तिः । किन्तु संस्कारादेरिति वाच्यम् । तस्याज्ञानान्यत्वोपादानत्वानुपपत्तेः । अन्यथाऽज्ञानसिद्धिरेव न स्यात् । तदात्मकत्वे तु कथं नाव्याप्त्यादि ? किं चोपादानोपादेयभावेऽप्यसङ्कीर्णव्यवहारार्थमंसङ्कीर्णमेव लक्षणं वाच्यमिति कारणलक्षणस्य कार्येऽव्याप्तिरेवेत्याह ।। **यदिति** ।। दृष्टान्तोऽप्यसम्प्रतिपन्न इत्याह ।। **पृथिवीति** ।। **अन्यथेति** ।। अभावाभावो भावव्याप्य इत्यनङ्गीकार इत्यर्थः । शुक्तितत्त्वज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौ सद्यो मोक्षश्च स्यादिति । न चाज्ञानावस्थैव तत्र निराक्रियते नाज्ञानमिति वाच्यम् । दत्तोत्तरत्वात् । दूषितं चैतत् प्रतिकर्मव्यवस्थाभङ्गे इत्यलम् । तस्मान्नाविद्यालक्षणं युक्तमिति ।

न्यायामृतप्रकाशः

वस्तुसिद्धेः लक्षणप्रमाणाधीनत्वेनाविद्यायां तदभावेन तस्या अप्रामाणिकत्वाच्च नाविद्यकं जगदिति वक्तुमनुवदति ।। **यच्चोक्तमित्यादिना** ।। वस्तुसिद्धेर्लक्षणाधीनत्वादादौ अविद्याया लक्षणद्वयमाह ।। **अनादीति** ।। शुक्तिरूप्ये उत्तरज्ञाननिवर्त्यपूर्वज्ञाने च ..... (अत्र कानिचित् वाक्यानि लुप्तानि) ..... ननु तत्रापि परोक्षतया ज्ञातेऽपरोक्षज्ञानाभावविषयकत्वेनापि सावकाशत्वशङ्कापरिहाराय शास्त्रार्थमपूर्वं न जानामीत्युदाहर्तव्यम् । नित्यपरोक्षे चापूर्वादौ अपरोक्षज्ञानप्रसक्तेरेवाभावेन नापरोक्षज्ञानाभावविषयकत्वमस्य प्रत्यक्षस्येति ज्ञातव्यम् ।

ननु जानन्नेव न जानामीति ब्रूते परपरीक्षार्थं न त्वज्ञानसद्भावादिति चेत्, तथात्वे शास्त्रार्थाज्ञानेन गुरुशुश्रूषाश्रवणादौ प्रवृत्तिरेव न स्यात् । तदन्यथानुपपत्या तत्र भावरूपाज्ञानमेवास्तीत्यङ्गीकार्यमिति सुधोक्तं द्रष्टव्यम् । सौषुप्तिकानुभवः प्रमाणमिति सम्बन्धः । सौषुप्तिकानुभवस्याप्रामाणिकत्वशङ्कापरिहारायैतावन्तमित्याद्युक्तम् । परामर्शः स्मरणम् ।

(न्यायामृतप्रकाशः)

अनुमानानि चात्र प्रमाणानि भवन्तीत्याह ।। **तथा प्रमाणज्ञानमिति** ।। अत्र प्रमाणज्ञानमित्येवोक्ते वेदान्तजन्यद्वितीयज्ञानमादाय बाधः स्यात् । तस्य प्रथमज्ञानरूपवस्तुपूर्वकत्वेऽपि तस्य स्वविषयप्रकाशकत्वेन स्वविषयावरणत्वाभावात् । अतो विवादगोचरापन्नेति वक्तव्यम् । प्रमाणजन्यं चरमसाक्षात्काररूपं प्रथमज्ञानमित्यर्थः । साध्ये स्वशब्देन पक्षभूतं प्रमाणज्ञानं ग्राह्यम् ।। **स्वप्रागभावमित्यादि** ।। अत्र स्वविषयावरणेत्याद्येवोक्तौ प्रमाणज्ञानप्रागभावरूपवस्त्वन्तरपूर्वकत्वमादायार्थान्तरता स्यात् । तस्यापि स्वविषयावरणत्वात् । स्वविषयावरणशब्देन स्वसत्तादशायां कार्यानुत्पादप्रयोजकत्वस्यैव विवक्षितत्वात् । अतः कथं प्रमाणज्ञानप्रागभावस्य स्वपदोक्तप्रमाणज्ञानविषयभूतब्रह्मावरकत्वं अभावस्यावरकत्वानङ्गीकारादिति कुचोद्यानवकाशः । एवं च प्रमाणज्ञानप्रागभावस्यापि स्वसत्तादशायां कार्यानुत्पादप्रयोजकत्वेन स्वविषयावरणत्वात् आत्मनिष्ठत्वेन प्रमाणज्ञानसमानदेशत्वात् स्वेन निवर्त्यत्वाच्च ।

ननु प्रमाणज्ञानप्रागभावस्य कथं प्रमाणज्ञाननिवर्त्यत्वं, स्वजन्यध्वंसप्रतियोगित्वमेव हि स्वनिवर्त्यत्वं न हीदं प्रमाणज्ञानप्रागभावे युक्तम् । अभावाभावस्य भावत्वेन प्रतियोगिन एव प्रागभावध्वंसरूपत्वेन प्रमाणज्ञानस्यैव प्रमाणज्ञानप्रागभावध्वंसरूपतया स्वस्य स्वजन्यत्वाभावादिति चेत् । सत्यम् । अभावाभावो भावव्याप्य इति मते प्रागभावनिवृत्तेः प्रतियोग्यन्यत्वात् प्रमाणज्ञानजन्यध्वंसप्रतियोगित्वरूपं स्वनिवर्त्यत्वं प्रमाणज्ञानप्रागभावेऽस्त्येवातः स्वप्रागभावव्यतिरिक्तेत्युक्तम् । स्वविषयावरणपदत्यागे प्रमाणज्ञानोत्पादकादृष्टरूपवत्वं तत्पूर्वकत्वमादायार्थान्तरता स्यात् । तस्यापि स्वप्रागभावव्यतिरिक्तत्वात् अदृष्टस्य फलनाश्यत्वेन प्रमाणज्ञानोत्पादकादृष्टस्य प्रमाणज्ञाननाश्यत्वात् आत्मगतत्वेन प्रमाणज्ञानसमानदेशत्वाच्च । तत उक्तम् ।। **स्वविषयावरणेति** ।। तस्य चोत्पत्त्यनुकूलत्वेन स्वसत्तादशायां कार्यानुत्पादप्रयोजकत्वरूपस्वविषयावरणत्वाभावान्न तदादायार्थान्तरता । स्वनिवर्त्यपदत्यागे प्रमाणज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकादृष्टरूपवस्त्वन्तरपूर्वकत्वमादायार्थान्तरता स्यात् । तस्यापि स्वप्रागभावव्यतिरिक्तत्वात् स्वोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वादेव स्वसत्तादशायां प्रमाणज्ञानरूपकार्यानुत्पादप्रयोजकत्वेन स्वविषयावरणत्वात् आत्मनिष्ठत्वेन स्वदेशगतत्वाच्च । अत उक्तम् ।। **स्वनिवर्त्येति** ।। लोके च प्रतिबन्धकनिवृत्त्यनन्तरमेव कार्योत्पत्तिदर्शनेन कार्येण

(न्यायामृतप्रकाशः)

प्रतिबन्धकनिवृत्त्यभावेन प्रमाणज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकादृष्टस्य प्रमाणज्ञाननिवर्त्यत्वाभावान्न तेनार्थान्तरता । स्वदेशगतपदत्यागे विषये ज्ञाततावदज्ञाततापि काचन तिष्ठति । एवं च विषयावरकत्वेन विषयभूतब्रह्मगताज्ञातत्वस्य विषयभूतब्रह्मावरणत्वात् प्रमाणज्ञाननिवर्त्यत्वाच्च तेनार्थान्तरतेत्यत उक्तम् ।। **स्वदेशगतेति** ।। प्रमाणज्ञानस्य चात्मगतत्वात्तस्य च विषयगतत्वेन समानदेशत्वाभावान्नार्थान्तरता । वस्त्वन्तरपदत्यागे स्वप्रागभावव्यतिरिक्तेत्यादि-विशेषणोपेतमिथ्याज्ञानपूर्वकत्वमादायार्थान्तरता स्यादतो वस्त्वन्तरपदम् । अर्थज्ञानोभय-विधभ्रमाङ्गीकारेण मिथ्याज्ञानस्यावस्तुत्वान्न तेनार्थान्तरतेति साध्ये पदानां कृत्यं द्रष्टव्यम् । हेतौ तु अर्थप्रकाशकत्वादित्येवोक्तौ धारावाहिकद्वितीयादिज्ञाने व्यभिचारः स्यात् तत्र प्रथम-ज्ञानेनैवाज्ञानस्य निवृत्तत्वेन द्वितीयादिज्ञानेन तदनिवृत्तेः स्वनिवर्त्यवस्त्वन्तरपूर्वकत्वाभावात् अतोऽप्रकाशितेत्युक्तम् । अर्थपदं तु स्पष्टीकरणार्थम् । दृष्टान्ते सौराद्यालोकप्रदेशे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभायां साध्यसाधनवैकल्यपरिहाराय अन्धकार इत्युक्तम् । अन्धकारोत्पन्न-द्वितीयादिप्रभायां उभयवैकल्यपरिहाराय प्रथमेत्युक्तम् । अत्र पक्षेऽज्ञानमादाय साध्यपर्यवसानं दृष्टान्तेऽन्धकारमादायेति विवेकः ।। **चैत्रप्रमेति** ।। अत्र पक्षे चैत्रप्रमाप्रागभावाति-रिक्तानाद्यज्ञानमादाय साध्यपर्यवसानं दृष्टान्ते चैत्रप्रमाप्रागभावातिरिक्तमैत्रीयप्रमाप्रागभाव-मादायेति द्रष्टव्यम् । साध्ये चैत्रप्रमेति विशेषणमप्रसिद्धिनिरणाय । दृष्टान्ते मैत्रप्रमायां अभावव्यतिरिक्तानादिनिवर्तकत्वस्य प्रतिवादिनोऽसंमतेः । प्रमाप्रागभावातिरिक्तेति विशेषणं प्रागभावमादाय सिद्धसाधनतावारणाय । पूर्वज्ञानं मिथ्यात्वज्ञानमादाय सिद्धसाधनता-वारणायानादीत्युक्तम् ।

।। **विगीतो विभ्रम इति** ।। प्रपञ्चभ्रम इत्यर्थः ।। **एतज्जनकेति** ।। पक्षीभूतभ्रमजनकं यदबाध्यं तदतिरिक्तोपादानक इत्यर्थः । एतज्जनकाबाध्यातिरिक्तत्वं एतज्जनकाबाध्यभिन्नत्वं इदं च विशिष्टस्य एतज्जनकाबाध्यत्वस्याभावरूपम् । एवं च दृष्टान्तीभूतो यो रूप्य-भ्रमस्तदुपादाने शुक्त्यज्ञानेऽबाध्यत्वरूपविशेष्यसत्त्वेऽपि एतज्जनकत्वरूपविशेषणाभावेन पक्षीभूतभ्रमजनकेऽज्ञाने एतज्जनकत्वरूपविशेषणसत्त्वेऽपि बाध्यत्वाभावरूपविशेष्याभावेन विशिष्टाभावोऽनुगतः । दृष्टान्त इव न विशेषणाभावमादाय विशिष्टाभावसिद्धिः । पक्षीभूत-भ्रमस्य यदुपादानं तस्य पक्षीभूतभ्रमजनकतया तत्रैतज्जनकातिरिक्तत्वस्य बाधितत्वादिति ध्येयम् । पक्षीभूतभ्रमेऽबाध्यातिरिक्तं बाध्यं यदज्ञानं तदुपादानकत्वमादाय साध्यसिद्धिः ।

(न्यायामृतप्रकाशः)

दृष्टान्तीभूतभ्रमे तु पक्षीभूतभ्रमजनकातिरिक्तशुक्त्यज्ञानोपादानकत्वमादायेति विवेकः । बाध्योपादानक इत्येवोक्ते दृष्टान्तेऽप्रसिद्धिः प्रतिवादिनस्तदुपादाने बाध्यत्वासंमतेः अतो नञ्द्वयगर्भं साध्यं तच्च विशेषणाभावेनोक्तरीत्यास्तीति ज्ञातव्यम् । भावरूपाविद्यासद्भावे श्रुतिं चाह ।। **तथा तम इति** ।। तमोनीहारादिशब्दानां तन्मतेऽविद्यावाचकत्वादिति भावः ।

ननु तदुपादानं मिथ्याभूतं कुतोऽङ्गीकरणीयं सत्यमेव किं न स्यादित्यत उक्तम् ।। **मिथ्याभूतस्येति** ।। भ्रमस्य तावन्मिथ्यात्वं सिद्धं तदुपादानस्याज्ञानस्य सत्यत्वे सत्योपादानकत्वाद्भ्रमस्यापि सत्यत्वापत्तेरतो मिथ्याभूतभ्रमरूपकार्यानुगुणं मिथ्याभूतमेवाङ्गीकार्यमिति भावः । एतादृशाज्ञानस्यानादित्वं कुतोऽङ्गीकार्यमित्यत उक्तम् ।। **अनवस्थेति** ।। तस्य सादित्वे पुनरज्ञानान्तरपरम्परयाऽनवस्था स्यादित्यर्थः । अहमज्ञ इति प्रत्यक्षं ज्ञानाभावविषयकं किं न स्यादित्याशङ्क्य निषेधति ।। **न चेति** ।। न जानामीति प्रत्यक्षं अहमज्ञ इति प्रत्यक्षम् । ज्ञानाभावविषयकं कुतो न भवतीत्यत आह ।। **धर्मिणीति** ।।

इदं वाक्यमित्थं सम्प्रदायपरिशुद्ध्या कक्षाक्रमेण बुद्ध्या विविच्य योज्यम् । तथाहि । न जानामीत्यस्य मयि ब्रह्मज्ञानं नास्तीत्यर्थः । तथा चास्य न ज्ञानाभावविषयकत्वं युज्यते । अत्र धर्मिभूतात्मज्ञानस्यैव सत्त्वादित्यादौ वाच्यम् । एतदुपरि शङ्का किमनेन धर्मिज्ञानोपपादनेनाजागलस्तनायितेन । एतावताऽज्ञ इति प्रत्यक्षस्य धर्मिज्ञानाभावविषयकत्वमुच्यते येनेदं दूषणं स्यात् किं तु ब्रह्मविषयकज्ञानाभावविषयकत्वमिति । अस्तु तर्हि धर्मिणो ज्ञातत्वाज्ञातत्वाभ्यां ज्ञानाभावज्ञानायोगः । किन्तु यदभावविषयकत्वं त्वयोच्यते तज्ज्ञानभावाभावाभ्यामेवास्य प्रत्यक्षस्य न तदभावविषयकत्वमित्याशयेनोक्तम् ।। **प्रतियोगिनि चेति** ।। न जानामीति प्रत्यक्षस्य ब्रह्मज्ञानाभावविषयकत्वं न वक्तुं शक्यते । तथाहि । अत्र प्रतियोगिभूतस्य ब्रह्मज्ञानस्य ज्ञानमस्ति न वा । नेति पक्षे प्रतियोगिज्ञानाभावादेव ज्ञानाभावज्ञानायोगः । आद्ये ब्रह्मज्ञानस्य ज्ञातत्वेन तस्य विषयनिरूप्यत्वेन विषयभूतस्य ब्रह्मणो ज्ञातत्वाद्ब्रह्मविषयकज्ञानाभावायोगेन प्रत्यक्षस्य तद्विषयकत्वं न सम्भवतीति भावरूपाज्ञानविषयकत्वमेव वाच्यमिति भावः । तत्र च नोक्तदोषावकाशः । तस्य भावत्वादेव प्रतियोगिज्ञानापेक्षाया अभावादिति ज्ञातव्यम् ।। **हेत्वभावेनेति** ।। अभावज्ञानहेतुभूतधर्मिप्रतियोगिज्ञानाभावेनेत्यर्थः । ननु ज्ञानाभावज्ञाने प्रतियोगिनो ब्रह्मज्ञानस्य

(न्यायामृतप्रकाशः)

ज्ञानमस्त्येव । न च ब्रह्मज्ञानस्य विषयनिरूप्यत्वेन ब्रह्मणोऽपि ज्ञाततया तज्ज्ञाना-भावज्ञानायोग इति वाच्यम् । विषयस्य ब्रह्मणोऽपि सामान्याकारेण ज्ञानाङ्गीकारादित्याशङ्क्य निषेधति ।। **न चेति** ।। अत्र सर्वत्र सामान्यविशेषशब्दौ सामान्यविशेषाकारपरौ ।

अयमर्थः । ब्रह्मणः सामान्यतो ज्ञातत्वेऽपि किमायातं प्रकृते । न ह्यहमज्ञ इति प्रत्यक्षस्य सामान्येन ब्रह्मज्ञानाभावविषयकत्वं युक्तम् । ब्रह्मज्ञानरूपप्रतियोगिनिरूपकस्य सामान्याकाररूपविषयस्यापि ज्ञातत्वात् । ननु सामान्यतो ज्ञाते तस्मिन्विशेषाकारज्ञानं नास्तीति विशेषज्ञानाभावविषयकत्वमेव प्रत्यक्षस्योच्यते तत्राभावज्ञानविरोधिनो विशेषज्ञानविषयीभूतविशेषाकारस्याज्ञातत्वाद्विशेषज्ञानाभावो युक्त एव । यच्चास्ति सामान्याकारज्ञानं तत् न विशेषाकारज्ञानाभावविरोधीति चेत् । सत्यम् । सामान्यतो विषयस्य ज्ञातत्वे तस्य तज्ज्ञानाभावविरोधित्वाद्विशेषज्ञानाभावः सम्भवत्येव तथापि तत्रैवायं विकल्पः प्रसरति । तथाहि । प्रतियोगिभूतं विशेषाकारज्ञानं ज्ञातं न वा । नेति पक्षे विशेषज्ञानाभावं प्रति प्रतियोगितया निरूपकस्य विशेषज्ञानस्य ज्ञानाभावेन तन्निरूपित-विशेषज्ञानाभावज्ञानायोगात् । आद्ये प्रतियोगिभूतविशेषाकारज्ञाने ज्ञाते तस्य विषय-निरूप्यत्वेन विषयस्य विशेषाकारस्यापि ज्ञातत्वाद्विशेषाकारज्ञानाभावज्ञानं न युक्तमिति न प्रत्यक्षस्य तद्विषयकत्वमपि तु भावरूपाज्ञानविषयकत्वमेवेति भावः ।

एवं पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्ताभिधानं प्रतिजानीते ।। **तत्र ब्रूम इति** ।। आद्यलक्षण-मव्याप्त्यसम्भवातिव्याप्तिभिर्दूषयितुं आदावव्याप्तिं तावदाह ।। **आद्य इति** ।। **सादीति** ।। शुक्त्यादेः सादित्वात्तदवच्छिन्नचैतन्यावरकाज्ञानमपि साद्येवेत्यनादित्वाभावादव्याप्तिरित्यर्थः । न च शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यावरकाज्ञानानामप्यनादित्वमेवेति वाच्यम् । तथात्वे शुक्त्यादेः सादित्वेन तदुत्पत्त्यपेक्षया पूर्वं निर्विषयावरणापत्तेः । न च तदा शुद्धचैतन्यमात्रा-वरकत्वमेवेति वाच्यम् । तथात्वे शुद्धचैतन्यावरकाज्ञानस्य मूलाज्ञानत्वापत्त्या रूप्यस्य तदुपादेयत्वे शुक्तिज्ञानेन निवृत्त्यापत्त्या मूलाज्ञानस्य नष्टत्वात् सद्यो मोक्षापत्तिरिति भावः ।। **उक्तत्वादिति** ।। प्रतिकर्मव्यवस्थाभङ्ग इति शेषः । अनादित्वविशेषणस्याव्याप्तिमुक्त्वा भावत्वरूपविशेषणस्याप्यव्याप्तिमाह ।। **आरोपितेति** ।। अज्ञानमभावोपादानमेव न भवति अभावस्य तन्मते निरुपादानत्वादित्यत उक्तमारोपितेति । व्यावहारिकस्य कथञ्चित्तथात्वेऽपि

(न्यायामृतप्रकाशः)

यदा घटवति भूतले घटाभावारोपो भवति तदाऽरोप्यमात्रस्याज्ञानोपादानकत्वमङ्गीकार्यं, अन्यथा द्वितीयलक्षणस्यासम्भवप्रसङ्गात् । अतस्तस्मिन्नारोपिताभावोपादानाज्ञाने भावत्वाभावादव्याप्तिः स्यादित्यर्थः ।

नन्वारोपिताभावोऽपि भावरूपाज्ञानोपादानक एवेति नाव्याप्तिरिति चेत्तर्हि अतिप्रसङ्ग इत्याह ।। **अभावस्येति** ।। ननु यद्यज्ञानोपादानकत्वमभावस्य स्यात् तदैव तदुम्पादानभूतेऽज्ञानेऽव्याप्तिः स्यात् । न च तदङ्गीक्रियत इति चेत्तर्हि घटवति भूतले आरोपितस्य घटाभावस्य घटज्ञानेन निवृत्तिर्दृश्यते सा न स्यात् यतो ज्ञानमज्ञानस्य निवर्तकमित्याह ।। **ज्ञानान्निवृत्तिर्न स्यादिति** ।। न चेष्टापत्तिरिति वाच्यम् । तथात्वे ब्रह्मवत्सत्त्वापत्तेरिति द्रष्टव्यम् ।

अनादित्वभावत्वयोर्विशेषणयोरव्याप्तिमुक्त्वा ज्ञाननिवर्त्यत्वस्याप्यव्याप्तिमाह ।। **शुद्धमिति** ।। अस्मन्मते पुङ्गतमेव तमः । परमते विषयावरकतया विषयगतम् । एवं च ब्रह्मावरकाज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वं नास्ति कुतः यतो ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यत्वमेव तस्य वक्तव्यं अब्रह्मज्ञानात्तन्निवृत्त्यनुपपत्तेः । तथा च ब्रह्मज्ञानमेव तन्मते नास्ति शुद्धब्रह्मणो वृत्तिव्याप्यत्वाभावात् । अतो ब्रह्मावरकाज्ञाने ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावादव्याप्तिरित्यर्थः ।। **जीवन्मुक्तीति** ।। जीवन्मुक्त्यनुवृत्ताज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वाङ्गीकारे स्वकार्यारब्धकर्मादिभिः सह पूर्वेण चरमसाक्षात्कारेण निवृत्त्यापत्त्या भिक्षाटनादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् । अतो ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावादव्याप्तिरित्यर्थः । जलस्येत्युक्त्या भ्रमोपाधिर्दर्शितः । शुद्धं ब्रह्म वृत्तिव्याप्यं नेति मते ब्रह्माज्ञानस्य ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यत्वाभावेऽपि ब्रह्मभिन्नज्ञानेन निवृत्तिरस्त्वित्यत आह ।। **न हीति** ।। तथा च ब्रह्मज्ञानेनैव तन्निवृत्तिर्वक्तव्या तच्च त्वन्मते न सम्भवतीत्यर्थः । जीवन्मुक्त्यनुवृत्ताज्ञानेऽव्याप्तिमुपपादयति ।। **जीवन्मुक्तीति** ।। जीवन्मुक्त्यनुवृत्ताज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वाङ्गीकारे स्वकार्यारब्धकर्मादिभिः सह पूर्वेण चरमसाक्षात्कारेण निवृत्त्यापत्त्या भिक्षाटनादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् । अतोऽज्ञाननिवर्त्यत्वाभावादव्याप्तिरित्यर्थः ।। **सोपाधिकेति** ।। वृक्षाधोग्रत्वादिसोपाधिकभ्रमाज्ञानेष्वव्याप्तिः । तत्र ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावात् । अधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारेणैव हि तन्निवृत्तिः वक्तव्या । न चासौ सम्भवति । अधिष्ठानभूतो यो वृक्षः तस्य यदूर्ध्वाग्रादितत्त्वं तत्साक्षात्कारे सत्यपि अज्ञानस्यानिवृत्तत्वात् । तन्निवृत्तौ

(न्यायामृतप्रकाशः)

च सोपाधिकभ्रमानुवृत्तिरेव न स्यादतः तत्राव्याप्तिरित्यर्थः । जलस्येत्युक्त्या भ्रमोपाधिः दर्शितः । शुद्धं ब्रह्म वृत्तिव्याप्यं नेति मते ब्रह्माज्ञानस्य ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यत्वाभावेऽपि ब्रह्मभिन्नज्ञानेन निवृत्तिरस्त्वित्यत आह ।। **न हीति** ।। तथा च ब्रह्मज्ञानेनैव तन्निवृत्तिर्वक्तव्या । तच्च त्वन्मते न सम्भवतीत्यर्थः ।

जीवन्मुक्त्यनुवृत्ताज्ञाने व्याप्तिमुपपादयति ।। **जीवन्मुक्तीति** ।। **पूर्वेणेति** ।। नोत्तरेणेत्यर्थः ।। **स्यादिति** ।। तथा च भिक्षाटनादौ प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । ननु न सोपाधिकभ्रमोपादानाज्ञानेऽव्याप्तिः । तत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वं हि लक्षणं तच्च सोपाधिक-भ्रमाज्ञानस्याप्यस्ति । वृक्षाधोग्रत्वादेर्जलाद्युपाधिनिवृत्तिसचिवोर्ध्वाग्रत्वाद्यधिष्ठानतत्वज्ञान-निवर्त्यत्वादित्याशङ्क्य निषेधति ।। **न चेति** ।। **तस्येति** ।। यथा तत्त्वज्ञानस्य स्वप्रागभावनिवर्तनेऽन्यनिरपेक्षत्वं एवमज्ञाननिरसनेऽप्यन्यनिरपेक्षस्यैव कारणत्वं वाच्यमित्यर्थः । अन्यनिरपेक्षस्यैवाज्ञाननिवर्तकत्वमुपपादयति ।। **न हीति** ।। यदि ज्ञानस्याज्ञान-निरसनेऽन्यापेक्षा तर्हि कदाचिद्वस्तुनि सुखादौ ज्ञातैकसति सहकरिविलम्बेन न जानामीति धीः स्यात् न ह्येवमस्त्यतो ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तनेऽन्यापेक्षा नास्तीत्यर्थः । एवं सति प्रकृते ज्ञाननिवर्त्यत्वमित्यत्रान्यनिरपेक्षतत्वज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वमेव लक्षणतयाऽभिप्रेतमित्यवश्यं वाच्यम् । सोपाधिकभ्रमोपादानाज्ञाने चोपाधिनिवृत्तिसचिवतत्वज्ञाननिवर्त्ये तदभावादव्याप्तिर्वज्रलेपायितेति भावः । अव्याप्तिमुक्त्वाऽतिव्याप्तिमप्याह ।। **चैतन्येति** ।। चैतन्यातिरिक्तस्य सर्वस्यापि ज्ञाननिवर्त्यत्वाङ्गीकाराच्चैतन्याविद्यासम्बन्धस्यापि जगदन्तःपातित्वाल्लक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः ।

ननु तत्र नातिव्याप्तिः साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य लक्षणतयाऽभिप्रेतत्वात् चैतन्याविद्या-सम्बन्धस्य चाविद्यारूपसम्बन्धिनिवृत्तिद्वारैव ज्ञानेन निवर्तमानत्वादित्यत आह ।। **साक्षादिति** ।। **अनादिपदेति** ।। शुक्तिरूप्येऽतिव्याप्तिवारणाय ह्यनादिपदं साक्षाज्ज्ञान-निवर्त्यत्वाभिप्राये च शुक्तिरूप्यादेरप्यज्ञाननिवृत्तिद्वारा निवर्तमानत्वेन साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वा-भावात्तेनैवातिव्याप्तिपरिहारे सति अनादीति विशेषणं व्यर्थमित्यर्थः ।। **असम्भवश्चेति** ।। क्रमेण विशेषणानामसम्भवमुपपादयितुमादावनादित्वविशेषणस्यासम्भवमाह ।। **कल्पित-त्वेनेति** ।। कथमज्ञानस्य दोषजन्यधीमात्रशरीरत्वमित्यत उक्तम् ।। **कल्पितत्वेनेति** ।।

(न्यायामृतप्रकाशः)

प्रातिभासिकत्वेनेत्यर्थः ।। **ज्ञानेति** ।। तथा च अज्ञानं नानादि ज्ञानविलक्षणत्वे सत्यभाव-विलक्षणत्वाद्रूप्यवदित्यनुमानमुक्तं भवति । ब्रह्मज्ञानप्रागभावयोर्व्यभिचारवारणाय विशेषण-विशेष्यभागौ । ननु चैतन्याविद्यासम्बन्धे ज्ञाननिवर्त्यत्वे सति अभावविलक्षणत्वमस्ति अनादित्वमेवास्तीति व्यभिचार इत्यत आह ।। **अज्ञानेति** ।। अत्राप्यनेनैव हेतुनाऽनादित्वाभावोऽनुमीयतेऽतः पक्षतुल्यत्वान्न व्यभिचार इति । न हि पक्षे पक्षतुल्ये वा व्यभिचार इति पदार्थविदो मन्यन्त इति भावः ।। **अज्ञानत्वेति** ।। अनादित्वाभाववति शुक्तिरूप्ये सत्त्वात्साध्यव्यापकः हेतुमति पक्षे चाविद्यमानत्वात्साधनाव्यापकश्चेति भावः ।। **पक्षेतरत्वादिति** ।। अज्ञानत्वाधिकरणत्वमेवाज्ञानत्वं तदनधिकरणत्वं नामाज्ञानेतरत्व-मेवेत्यर्थ इत्याहुः । वस्तुतस्तु अनधिकरणत्वस्य केवलान्वयितया साधनव्यापकत्वादज्ञानेति पदस्य पक्षमात्रव्यावर्तकत्वादुपाधेः पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्त्वेन पक्षेतरत्वमित्यर्थः । पक्षेतरत्वं चानुमानमात्रोच्छेदकत्वान्नोपाधिरित्याशयः ।। **अवच्छिन्नेति** ।। शुक्त्याद्य-वच्छिन्नाज्ञान इत्यर्थः । अनादित्वाभावे सत्यपि अज्ञानत्वाधिकरणत्वस्यैव सत्वादिति भावः ।। **व्यतिरेकेति** ।। साध्याभावाविनाभाव्यभावप्रतियोगिन एवोपाधित्वेन यत्राज्ञानत्वाधि-करणत्वं तत्रानादित्वमित्युपाध्यभावपुरस्सराव्याप्तिः सादिशुक्त्याद्यवच्छिन्नचैतन्यावरकाज्ञाने व्यभिचारादयुक्तेत्यर्थः । भावत्वविशेषणस्याप्यसम्भवमाह ।। **त्वन्मत इति** ।। अनिर्वाच्य-वादिनस्तव मत इत्यर्थः।

ननु भावत्वस्य नासम्भवः । लक्षणे भावशब्देनाभाववैलक्षण्यस्यैव विवक्षितत्वादिति चेत्तत्राह ।। **भावेति** ।। अज्ञानं अभावविलक्षणं न भवति । अभाव एवेति यावत् । भावविलक्षणत्वात्प्रागभाववदित्यनुमाने व्याप्त्युपपादनायोक्तम् ।। **भावविलक्षण इति** ।। परस्परविरुद्धयोरिति न्यायादिति भावः । तथा च भावशब्देनाभाववैलक्षण्यविवक्षायामप्य-सम्भव एवेति भावः । ज्ञाननिवर्त्यत्वविशेषणस्याप्यसम्भवमाह ।। **अपि चेति** ।। तथा चाज्ञानं न निवर्तते अनादित्वे सत्यभावविलक्षणत्वादात्मवदित्यनुमानमुक्तं भवति । घटतत्प्रागभावयोर्व्यभिचारवारणाय विशेषणविशेष्यभागौ ।। **भावत्वेति** ।। अनिवृत्ते आत्मनि तयोः सत्त्वाद्धेतुमति पक्षे चाभावादिति भावः ।। **अत्यन्ताभाव इति** ।। जगदत्यन्ताभाव इत्यर्थः । अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेनानिवर्त्यत्वादसतश्च ज्ञानेनानिवर्त्यत्वा-

(न्यायामृतप्रकाशः)

त्तयोश्च भावत्वस्यात्मत्वस्य चाभावादित्यर्थः । त्वन्मते भावत्वोपाधेरात्मनि निर्धर्मके साध्याव्याप्तिश्चेत्याह ।। **त्वन्मत इति** ।। अज्ञानं न निवर्तते अनादित्वे सत्यभावविलक्षणत्वादित्यनुमाने विरोध्यसन्निपात उपाधिः साध्यव्यापकत्वात्पक्षे ज्ञानस्यैव विरोधिनः सत्त्वेन साधनाव्यापकत्वाच्च, तथा च ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य नासम्भव इति विवरणोक्तं दूषयितुमनुवदति ।। **यदत्रोक्तं विवरण इति** ।। अनादित्वमविनाशेऽनिवर्त्यत्वे निमित्तं प्रयोजकं न भवति । किंनाम विरोध्यसन्निपात एव विनाशकसामग्र्यसन्निधानमेव प्रयोजकमित्यर्थः । यथा विनाशे सादित्वं न प्रयोजकं किं नाम विरोधिसन्निपात एव विनाशकसामग्रीसान्निध्यमेवेति दृष्टान्तार्थमिति केचित् । वस्तुतस्तु परेणोपाधिमुक्त्वा प्रतिपक्षोन्नयनं कार्यं अज्ञानं निवर्तते विरोधिसन्निपातवत्त्वादिति । तत्र सादित्वमुपाधिरिति प्रतिपक्षोन्नयनमयुक्तमिति शङ्कायां तत्रेदमुच्यते । विनाशे न सादित्वं प्रयोजकं किन्तु विरोधिसन्निपात एवेति । तथा चोपाधिना प्रतिपक्षोन्नयनं युक्तमिति भावः । अनादिभावः अनादित्वे सति अभावविलक्षणः ।। **सामान्यव्याप्तेरिति** ।। समस्तानादिसङ्ग्राहकत्वादिति भावः । अज्ञानं अनाद्यज्ञानम्, अज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यं अनाद्यज्ञानत्वादिति प्रतिपक्ष उक्तो भवति ।। **विशेषव्याप्तिरिति** ।। अनादिभावविशेषाज्ञाननिष्ठत्वादिति भावः । अस्मदनुमानस्य प्रतिकूलतर्कपराहतिं प्रतिपक्षान्तरं चाह ।। **अपि चेति** ।। अज्ञानं निवर्तते भावविलक्षणत्वात्प्रागभाववदिति प्रतिपक्षानुमानं द्रष्टव्यम् ।। **अनुमानादिति** ।। तथा चाज्ञानं विरोधिसन्निपातशून्यं अनादित्वे सति भावत्वादित्यनुमानेनोपाधेरपि पक्षे साधनात्साधनव्यापकोऽयमुपाधिस्ततश्चनुमानस्य निर्दोषत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावस्य सिद्ध्याऽसम्भवः सुस्थ इति भावः । किं चेत्यादिनोक्तं दूषयति ।। **य इति** ।। यो धूमवान् सोऽग्निमानिति सामान्यव्याप्तेः धूमवद्विशेषपर्वतनिष्ठा यः पर्वतः स निरग्निक इति विशेषव्याप्तिर्बलवती प्रसज्येत । तथा च पर्वतोऽग्निमानित्यस्यापि पर्वतो निरग्निकः पर्वतत्वादिति प्रतिपक्षसम्भवेनातिप्रसङ्ग इति भावः ।। **दृष्टान्ताभावेनेति** ।। अनाद्यज्ञानस्यैव पक्षत्वेनान्वयदृष्टान्ताभावादित्यर्थः । व्यतिरेकव्याप्तिश्च वक्रत्वादुपेक्षितेति हृदयम् ।

।। **अज्ञानशब्देनेति** ।। अयमर्थः । अत्र ज्ञाननिवर्त्यतावच्छेदकं नानाद्यज्ञानत्वम् । ज्ञाननिवर्त्येषु साद्यज्ञानेषु अभावेन न्यूनवृत्तित्वात् अतोऽनादित्वविशेषणं परित्यज्याज्ञानत्वमेव निवर्त्यतावच्छेदकमिति वक्तव्यम् । नेदमपि सम्भवति । ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य भ्रान्तावपि

(न्यायामृतप्रकाशः)

भावेन न्यूनवृत्तित्वात् । अतोऽनाद्यज्ञानसाद्यज्ञानभ्रान्तिसाधारणं ज्ञाननिवर्त्यतावच्छेदकं ज्ञानविरोधित्वमात्रं विवक्षणीयम् । एवं चाज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यं ज्ञानविरोधित्वादित्यनुमानं वाच्यम् । तथा च यज्ज्ञानविरोधि तज्ज्ञाननिवर्त्यमित्येवं व्याप्तिर्वाच्या । तथा चानादि-साद्यज्ञानभ्रान्तिसाधारणत्वान्नेयमपि विशेषव्याप्तिः । न च ज्ञानविरोधिविशेषभूतनाद्यज्ञाननिष्ठा व्याप्तिरिति वाच्यम् । अन्वये दृष्टान्ताभावादिति भावः । व्यतिरेकव्याप्तेरेव विशेषव्याप्ति-त्वोपपत्तेर्नेदं दूषणं समीचीनमिति । अपि चेत्यादिनोक्तं दूषयति ।। **भावेति** ।। निवृत्तौ आपादितायामिति शेषः । तथा चात्यन्ताभावे ध्वंसे च व्यभिचारः । तयोश्च निवर्त्यत्वे प्रतियोग्युन्मज्जनापत्तिरिति ध्येयम् । तथा चाज्ञानं न ज्ञाननिवर्त्यं अनादित्वे सत्यभाव-विलक्षणत्वादात्मवदित्यनुमानं सुस्थमिति भावः ।

ननु नैवमनुमातुं शक्यं ''विश्वमायानिवृत्तिः'' ''तरत्यविद्यामि''त्यादिज्ञाननिवर्त्यत्व-प्रतिपादकश्रुतिबाधापत्तेरिति चेन्न । स्यादिदं दूषणं यदि साधनानुमानमस्माकमभिप्रेतं स्यात् । न चैवं किं नाम अनादित्वे सत्यभावविलक्षणत्वादात्मवदज्ञानस्यानिवर्त्यत्वं स्यात् ततश्चासम्भव इत्यापाद्यमानत्वात् तत्र प्रमाणबाधादेरदूषणत्वादित्याशयेनाह ।। **अविद्येति** ।। अत्रादौ मयैवापाद्यत इत्येतद्योजनीयम् । मया आपाद्यत एव न साध्यते येन प्रमाणबाधः स्यादिति तदर्थः । तदुपर्येवमाशङ्का । ननु भवत्तर्कस्य प्रतितर्कपराहतिः । तथाहि । अनादित्वे सत्यभावविलक्षणत्वादज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यं न स्याद्यदि तर्ह्यविद्यानिवृत्तिरूपो मोक्षो न स्यात् । अस्ति चासौ प्रमाणप्रमितोऽतो ज्ञाननिवर्त्यत्वमङ्गीकार्यम् । ततश्च नासम्भव इत्याशङ्कायामविद्येत्यादिकं समग्रं वाक्यं योजनीयम् । तथाहि । नैतदेवं मयापाद्यते अपि तु ममायमाशयः । अज्ञानस्य भावविलक्षणत्वात्प्रागभाववन्निवृत्तिर्यदि स्यात् तर्ह्यनादित्वे सत्यभावविलक्षणत्वादनिवृत्तिरपि स्यादित्यापादिते अत्रेष्टापत्तिस्त्वया नाशङ्क्या । तथात्वेऽ-विद्यानिवृत्तिरूपो मोक्षो न स्यादिति मयैवापाद्यमानत्वादिति सम्प्रदायविदः । प्रकारान्तरेण ज्ञाननिवर्त्यत्वस्यासम्भवमाह ।। **प्रतीतीति** ।। अज्ञानस्य त्वन्मते प्रातिभासिकत्वेन प्रतीतिमात्रशरीरतया यावत्प्रतीतिसत्त्वमनुवृत्तिनियमात् प्रतीतिनिवृत्तिमन्तरेण निवर्तकाभावा-दज्ञानप्रतीतेश्च साक्षिचैतन्यरूपत्वेन तस्य च नित्यत्वेन निवृत्त्यभावान्नाज्ञाननिवर्त्यत्व-मज्ञानस्येति भावः ।

(न्यायामृतप्रकाशः)

नन्वविद्यावृत्तिप्रतिबिम्बितसाक्षिचैतन्यस्यैवाज्ञानप्रतीतिरूपत्वात्तस्य च विशिष्टजन्यत्वेन नाशादज्ञाननाशो युक्त एवेति न ज्ञाननिवर्त्यत्वस्यासम्भव इत्यस्वरसात्प्रकारान्तरेण असम्भवमाह ।। **अज्ञानस्येति** ।। **अत्यन्ताभावेति** ।। तादृशमिथ्यात्ववतो रूप्यादेर्ज्ञाननिवर्त्यत्वाननुभवात् । न हि शुक्तिज्ञानेन रूप्यं नष्टमिति धीरस्तीति ज्ञाननिवर्त्यत्वभङ्गे उक्तत्वेनाज्ञानस्यापि तादृशमिथ्यात्ववतो ज्ञानेन निवृत्तिरयुक्तेति सुस्थोऽसम्भव इति भावः ।

एवमाद्यं लक्षणमव्याप्त्यादिना दूषयित्वा भ्रमोपादानत्वरूपं द्वितीयलक्षणमप्यव्याप्त्यादिना दूषयति ।। **द्वितीयलक्षणेऽपीति** ।। अज्ञानमेकमेवेति मते तस्य चरमसाक्षात्कारनिवर्त्यत्वेन शुक्त्यादिप्रमानिवर्त्यत्वं नास्ति तथात्वेऽज्ञानस्यैकत्वेन तन्निवृत्तौ सद्यो मोक्ष एव स्यादत उक्तम् ।। **यावन्तीति** ।। भ्रमनिवर्त्याज्ञानाभावात् प्रमानिवर्त्येत्युक्तम् । नन्विदं रजतमिति भ्रमानन्तरं जायमाननेदं रजतमिति प्रमानिवर्त्यं यदज्ञानं शुक्त्यज्ञानं तत्र भ्रमोपादानत्वमस्त्येवेति नाव्याप्तिरित्यत उक्तम् ।। **अभ्रमपूर्वकेति** ।। भ्रमानन्तरं जायमाना प्रमा न भवतीत्यर्थः । तथा चादावेवेयं शुक्तिरिति जायमाना या प्रमा तया शुक्त्यज्ञानं निवर्तते तस्मिन्नज्ञाने भ्रमस्यैवाभावेन भ्रमोपादानत्वाभावादव्याप्तिः स्यादित्यर्थः । न च भ्रमोपादानत्वयोग्यत्वं विवक्षितं अभ्रमपूर्वकप्रमानिवर्त्याज्ञाने सहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्यानुत्पादकत्वरूपं योग्यत्वमस्त्येवेति वाच्यम् । योग्यता हि किञ्चिदवच्छेदेन ज्ञातव्या । प्रकृते च योग्यतावच्छेदकीभूतो धर्मो न निरूपयितुं शक्यः । न तावदज्ञानत्वं तस्येदानीं निरुच्यमानत्वात् । न चाद्यं लक्षणमेव योग्यतावच्छेदकमिति वाच्यम् । तस्य दूषितत्वादिति द्रष्टव्यम् । अत एवास्वरसादाह ।। **अभावारोपेति** ।। घटवति भूतले आरोपितो घटाभावो घटप्रमया घटाज्ञाननिवृत्तिद्वारा निवर्तते तस्मिन्नज्ञाने भ्रमोपादानत्वाभावादव्याप्तिः स्यादित्यर्थः । प्रमापदाभावे आरोपधारायां द्वितीयारोपेण पूर्वारोपो निवर्तते । तत्र प्रथमारोपनिवर्तकद्वितीयारोपनिवर्त्याज्ञानाभावात्तत्राव्याप्तिकथनमयुक्तं स्यादत उक्तम् ।। **प्रमानिवर्त्येति** ।। ननु तदप्यज्ञानं आरोपिताभावोपादानं भवत्विति चेत्तत्राह ।। **अभावस्येति** ।। **सोपादानकत्वेऽपीति** ।। सोपादानकत्वाङ्गीकारेऽपीत्यर्थः ।। **भावरूपेति** ।। तथात्वे अभावस्यापि भावोपादानकत्वाद्भावत्वमेव स्यात् । असत्यस्यापि सत्योपादानकत्वप्रसङ्गादिति भावः ।

(न्यायामृतप्रकाशः)

एवमव्याप्तिमुपपाद्यासम्भवातिव्याप्ती मतभेदेनोपपादयति ।। **किं चेति** ।। अत्र मतत्रयमस्ति । मायैव सर्वजगदुपादानं ब्रह्म तु तदधिष्ठानमात्रमित्येकं मतम् । मायावच्छिन्नं ब्रह्मैव सर्वजगदुपादानं न केवलं माया नापि केवलं ब्रह्मेत्यपरं मतम् । रज्ज्वाः सूत्रद्वयमिव मायाब्रह्मणी द्वे अपि प्रत्येकं जगदुपादाने इत्यन्यन्मतम् । तत्राद्ये मते नासम्भवः । मायाशब्दवाच्याज्ञानस्यैव सर्वजगदुपादानत्वाङ्गीकारात् भ्रमस्य च जगदन्तःपातित्वेन मायायां भ्रमोपादानत्वसम्भवात् । अतो द्वितीयमतेऽसम्भवः स्यात् । मायावच्छिन्नब्रह्मण एव सर्वजगदुपादानत्वेन मायायां भ्रमोपादानत्वाभावात् । विशिष्टस्य यद्भवतीति न्यायस्य च निरासात् ब्रह्मण्यतिव्याप्तिश्च द्रष्टव्या । तृतीये मतेऽसम्भवाभावेऽपि ब्रह्मण्यतिव्याप्तिः स्पष्टैवेत्यर्थः ।। **भावेति** ।। तथा च भ्रमो निरुपादानकः भावविलक्षणत्वादभाववदित्यनुमानं द्रष्टव्यम् । तथा च भ्रमस्य निरुपादानत्वादज्ञाने भ्रमोपादनत्वाभावादसम्भव इत्यर्थः ।

ननु भ्रमस्य भावत्वेन भावविलक्षणत्वाभावात्स्वरूपासिद्धिरित्यत आह ।। **न चेति** ।। **भावेति** ।। अज्ञानस्यानिर्वचनीयत्वेन भावाभावविलक्षणत्वादिति भावः । तथापि कुतो न युक्तमित्यत आह ।। **कार्येति** ।। तथा च भावविलक्षणाज्ञानकार्यस्य भाववैलक्षण्यमेव युक्तमिति न स्वरूपासिद्धिरिति भावः । ननु भवदनुमानस्य भ्रमः सोपादानः अभाव-विलक्षणत्वाद्घटत्वदिति सत्प्रतिपक्षत्वान्नासम्भव इत्यत आह ।। **सोपादानत्वे चेति** ।। तथा च भावत्वमत्रोपाधिः । घटादौ साध्यव्यापकत्वात् । हेतुमति पक्षे भावविलक्षणा-ज्ञानोपादाने भावत्वाभावेन साधनाव्यापकत्वाच्चेत्युक्तं भवति ।। **गौरवादिति** ।। अभाव-रूपत्वेन गौरवादिति भावः । इदानीं भ्रमस्वरूपं विविच्य तस्याज्ञानोपादानत्वं दूषयति ।। **अपि चेति** ।। भ्रमशब्देनार्थो विवक्षितः तज्ज्ञानं वा । नाद्य इत्याह ।। **अर्थस्येति** ।। तथा चार्थरूपो भ्रमो निरुपादानः असत्त्वाच्छशशृङ्गवदित्यनुमानेन निरुपादानत्वसिद्धेर-ज्ञानेऽर्थरूपभ्रमोपादानत्वाभावान्मद्रीत्याऽसम्भव इत्यर्थः । त्वद्रीत्या वाऽसम्भव इत्याह ।। **त्वन्मते चेति** ।। तथा चार्थरूपो भ्रमो निरुपादानः सद्विलक्षणत्वादज्ञानवदित्यनुमानेन निरुपादानत्वसिद्धेरज्ञाने तदुपादानत्वाभावात्त्वद्रीत्या चासम्भव इत्यर्थः । मायिनाऽर्थस्या-सद्विलक्षणत्वाङ्गीकारेणासत्त्वानङ्गीकारान्मद्रीत्या तन्मतेऽसत्त्वेन निरुपादानत्वानुमानायोगा-त्सद्विलक्षणत्वेनेत्युक्तम् । न द्वितीय इत्याह ।। **ज्ञानस्य त्विति** ।। **त्वन्मत इति** ।।

(न्यायामृतप्रकाशः)

तथा चार्थज्ञानं निरुपादानं सद्विलक्षणत्वादित्यनुमानेन निरुपादानत्वे सिद्धेऽज्ञाने तदुपादानत्वाभावात्त्वद्रीत्याऽसम्भव इत्यर्थः । मद्रीत्या चासम्भव इत्याह ।। **मन्मते त्विति** ।। **सत्त्वेनेति** ।। भ्रम आसीदित्यनुभवादित्यर्थः ।। **तत्प्रतीति** ।। भ्रमरूपज्ञानं प्रतीत्यर्थः । तार्किकरीत्या आत्मनः समवायिकारणत्वेनोपादानत्वान्नाज्ञानोपादानकत्वं स्वरीत्या तु ''धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवे''ति श्रुतेरन्तःकरणोपादानकत्वेनाज्ञानोपादानकत्वाभावादसम्भव इत्यर्थः । मनस्यतिव्याप्तिश्च ।

नन्वर्थज्ञानात्मको भ्रमः सोपादानो भवितुमर्हति । असद्विलक्षणत्वात् कदाचिदेव सत्त्वेन प्रतीयमानत्वात् घटवत् । कदाचिदेवेति विशेषणं ब्रह्मण्यतिव्याप्तिपरिहाराय । तथा चानेनानुमानेन सोपादानत्वसिद्धेर्न तदुपादानाज्ञानेऽसम्भव इत्यत आह ।। **सोपादानत्वे चेति** ।। तथा च कदाचित्सत्त्वमुपाधिरित्युक्तं भवति । अर्थे उभयरीत्या सत्वाभावात् ज्ञाने त्वद्रीत्या सत्त्वाभावात्साधनाव्यापक इति द्रष्टव्यम् ।। **गौरवादिति** ।। कदाचित्सत्त्वापेक्षयाऽसद्विलक्षणत्वस्याभावरूपत्वेन गुरुत्वात् द्वितीयस्य शब्दतोऽपि गुरुत्वादिति भावः । सोपादानत्वसाधकत्वदुक्तद्वितीयहेतोस्तुच्छे व्यभिचारश्चेत्याह ।। **तुच्छस्यापीति** ।। यदुक्तं भ्रमरूपज्ञानस्वरूपस्य सत्त्वेनान्तःकरणोपादानकतया नाज्ञानोपादानकत्वमिति तदयुक्तम् । तथात्वे ज्ञानस्य सत्त्वेऽर्थस्य रूप्यस्यापि सत्त्वापत्तेः विषयविषयिणोः समानसत्ताकत्वनियमादित्याशङ्क्य निषेधति ।। **न चेति** ।। कुतो न चेत्यतो विषयविषयिणोः समानसत्ताकत्वनियमो नास्ति विषयिणो मिथ्यात्वाद्व्यभिचार इत्याह ।। **मिथ्याभूतमिति** ।। एवमव्याख्याने ज्ञानसत्त्वेनार्थस्यापि सत्त्वे परेणोक्तेऽज्ञानादेर्मिथ्याभूतत्वेऽपि विषयस्य ब्रह्मणः सत्त्वोक्तेरसङ्गतत्वादिति ध्येयमिति सम्प्रदायविदः ।

।। **मिथ्याभूतमिति** ।। अज्ञानादित्रयस्य ब्रह्मव्यतिरेकेण स्वरूपतो मिथ्यात्वादिति भावः । विषयिणः सत्त्वेऽपि विषयस्य मिथ्यात्वाच्च नोक्तनियम इत्याह ।। **सन्तमिति** ।। पूर्वं सामान्यनियमे व्यभिचारमुक्त्वा इदानीं ज्ञानस्य सत्त्वेऽर्थस्यापि सत्त्वमिति परोक्तनियम एव व्यभिचारमाह ।। **सत्येति** ।। सत्यचैतन्यरूपत्वेन सत्यत्वादिति भावः । भ्रमरूपज्ञानस्वरूपस्य सत्त्वानङ्गीकारे तत्सत्त्वग्राहिणानुभवेन विरोध इत्याह ।। **एतावन्तमिति** ।। नन्वासीदित्यनेन न ज्ञानस्य सत्त्वं विषयीक्रियते किंनामासद्वैलक्षण्यमात्रमित्याशङ्क्याति-

(न्यायामृतप्रकाशः)

प्रसङ्गमाह ।। **असद्वैलक्षण्यमात्रेणेति** ।। न सत्त्वेनेत्यर्थः ।। **सद्वैलक्षण्येति** ।। भ्रमरूपज्ञानस्य सदसद्विलक्षणत्वाङ्गीकारादिति भावः । असद्वैलक्षण्यमात्रस्य सत्त्वानुसन्धान-प्रयोजकत्वेऽतिप्रसङ्गान्तरमाह ।। **अर्थेऽपीति** ।। रूप्येऽपीत्यर्थः । त्वन्मते तस्या-सद्विलक्षणस्वरूपत्वादिति भावः । तथा चैतावन्तं कालं रूप्यमासीदित्यनुसन्धानं स्यादिति भावः । नन्वारोपितार्थस्य क्वचित्सत्त्वमनुसन्धीयत एव । एतावन्तं कालं ग्रीवास्थं मुखं आदर्श आसीदित्यनुसन्धीयमानत्वादित्यत आह ।। **एतावन्तमिति** ।। मुखं ग्रीवास्थमेव मुखम् ।। **प्रतिबिम्बस्येति** ।। तथा च मुखमासीदित्यस्य मुखप्रतिबिम्बं आसीदित्यर्थः । नन्वेवं चेत्तर्हि प्रतिबिम्बस्यापि मिथ्यात्वात्तत्रैवासीदित्यनुसन्धानं प्राप्तमेवेति तत्राह ।। **छायादिवदिति** ।। अस्तु वा भ्रमस्वरूपं यत्किञ्चित् । तथाप्यज्ञानस्योपादानत्वं नास्तीत्य-सम्भव इत्याह ।। **किं चेति** ।। तथा चाज्ञानं नोपादानं भावविलक्षणत्वादभाववत् अज्ञानं नोपादानं सद्विलक्षणत्वात् खपुष्पवदित्यनुमानद्वयमुक्तं भवति । आद्यानुमानेऽप्रयोजकत्व-मतिप्रसङ्गेन परिहरति ।। **अन्यथेति** ।। भावविलक्षणस्याप्युपादानत्व इत्यर्थः ।

ननु अज्ञानं उपादानं अभावविलक्षणत्वादसद्विलक्षणत्वाद्वा मृद्वदित्यनुमानाभ्यां भवदनु-माने सत्प्रतिपक्षतेत्याशङ्कायां भावत्वं सत्वं वा उपाधिः मृदादौ साध्यव्यापकत्वाद-निर्वचनीयतया भावाभावविलक्षणे असद्विलक्षणे चाज्ञाने उक्तोपाध्योरभावेन साधनाव्यापकत्वा-च्चेत्याशयेनाह ।। **उपादानत्वे चेति** ।। **गौरवादिति** ।। अभावरूपत्वादिति भावः । एतावता प्रबन्धेनाज्ञाने भ्रमोपादानत्वं नास्तीत्युपपाद्येदानीं भ्रमेऽज्ञानोपादानकत्वं नास्तीत्याह ।। **किं चेति** ।। **यदिति** ।। मृद्घट इति मृदनुविद्धतया प्रतीयमानो घटो मृदुपादानको दृष्ट इत्यर्थः ।। **अज्ञानमितीति** ।। रूप्यमज्ञानं तज्ज्ञानं वा ज्ञानमित्य-ज्ञानानुविद्धतया न भाति येन तदुपादानकं स्यादित्यर्थः । यत्त्वित्यस्य तन्नेत्यनेनान्वयः । तदुक्तमनुवदति ।। **ज्ञानेति** ।। अनादित्वाद्यविशेषितमित्यर्थः । अस्य लक्षणस्य प्रपञ्चेऽति-व्याप्तत्वात्तत्परिहाराय विशेषणं देयमेवेत्याशङ्क्य परिहरति ।। **न चेति** ।। प्रपञ्चस्याज्ञान-परिणामत्वेऽपि कुतोऽज्ञानलक्षणस्य तत्कार्ये नातिव्याप्तिरित्यत आह ।। **न हीति** ।। न हि पृथिव्या गन्धवत्त्वं लक्षणमित्युक्ते घटेऽतिव्याप्तौ केनचिदुक्तायां तत्परिहाराय केनचिद्विशेषणं दीयते किं नाम तस्यापि पृथिवीविकारत्वेन लक्ष्यान्तर्गतत्वान्नातिव्याप्तिरित्येव समाधीयते

(न्यायामृतप्रकाशः)

तद्वदिहापि प्रपञ्चस्याज्ञानपरिणामत्वेन लक्ष्यान्तर्गतत्वान्नातिव्याप्तिशङ्केत्यर्थः ।। **जीवन्मुक्तीति** ।। भिक्षाटनाद्यन्यथानुपपत्त्येत्यर्थः । आदिशब्देनाज्ञानसंस्कारारब्धकर्मग्रहणम् ।। **विप्रतिपन्नमिति** ।। विषयावरकत्वानिर्वचनीयत्वादिना विप्रतिपन्नमित्यर्थः ।। **शुक्तीति** ।। शुक्तिरूप्यादिकमज्ञाननिवृत्तिद्वारा ज्ञाननिवर्त्यं तद्व्यावृत्तस्य साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्येत्यर्थः ।। **कारणेति** ।। प्रपञ्चादिकार्यं विहाय कारणावस्थं यदनाद्यज्ञानं तस्यैवेह लक्षणीयत्वादित्यर्थः।

अयमर्थः । ज्ञाननिवर्त्यत्वं हि कारणावस्थापन्नं यन्मूलाज्ञानं भावरूपं विवादास्पदं तस्यैव लक्षणं न तु सादिशुक्त्याद्यावरकाज्ञानादेः । तथा च कारणावस्थस्यैवानाद्यज्ञानस्य लक्ष्यत्वेन तल्लक्षणस्य तत्परिणामे प्रपञ्चेऽतिव्याप्तिः स्यादेव यथा ''अग्नेरापः'' इति श्रुतेरबादिकारणावस्थापन्नस्य सूक्ष्मतेजस एव लिलक्षयिषितत्वे रूपित्वलक्षणस्य तत्परिणामभूतेऽबादौ अतिव्याप्तिः स्यादेव तद्वदित्यर्थः । भेदाभेदसद्भावात् । नन्वेवं पृथिव्या गन्धो लक्षणमित्यत्रापि कारणावस्थापन्नसूक्ष्मपृथिव्या एव लिलक्षयिषितत्वे घटादावतिव्याप्तिः स्यादेवेति चेत् इष्टापत्तिरित्याह ।। **पृथिवीति** ।। ननु तर्हि प्रपञ्चेऽतिव्याप्तिवारणाय साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वं विवक्षितमिति चेन्न । तथापि ज्ञानप्रागभावेऽतिव्याप्तिः स्यात् । तस्य साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वात् । ननु ज्ञानप्रागभावे ज्ञानजन्यध्वंसप्रतियोगित्वरूपं ज्ञाननिवर्त्यत्वं नास्ति । अभावाभावो भाव एवेति नियमात् । ज्ञानस्यैव ज्ञानप्रागभावध्वंसरूपत्वेन ज्ञानस्य ज्ञानाजनकत्वादिति चेत् अभावाभावो भावव्याप्त इति मते प्रागभावध्वंसस्य प्रतियोग्यतिरिक्तत्वात् अन्यथा तन्मतानाश्रयणे विवरणकारोक्तं यदाद्यानुमानं ''प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्ते''त्यादिकं तत्र स्वप्रागभावव्यतिरिक्तेत्याद्यविशेषणं व्यर्थं स्यात् प्रागभावव्यावृत्त्यर्थं हि तद्विशेषणं तद्व्यावृत्तेश्च स्वनिवर्त्यपदेनैव जातत्वात् । अत उक्तमताश्रयणेनैव तद्विशेषणसार्थक्यं वाच्यम् । तथा च ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य ज्ञानप्रागभावेऽतिव्याप्तिः स्यादेवेति नाविद्यालक्षणद्वयमपि युक्तमित्याह ।। **साक्षादित्यादिना** ।।

न्यायकल्पलता

विश्वस्यानाविद्यकत्वायाविद्यां प्रतिक्षेप्तुं परोक्तमनुवदति ।। **यच्चोक्तमित्यादिना** ।। **अनादीति** ।। शुक्तिरूप्यमुत्तरज्ञाननिवर्त्यं पूर्वज्ञानं वा ज्ञानप्रागभावमात्मानं च व्यावर्तयितुं क्रमेण विशेषणानि । चैतन्याविद्यासम्बन्धं व्युदसितुं ज्ञानपदम् । तस्य च न

(न्यायकल्पलता)

ज्ञाननिवर्त्यत्वम् । किन्तु ज्ञानजन्याज्ञाननिवृत्तिनिवर्त्यत्वमिति भावः ।। **भ्रमेति** ।। अन्तःकरणवृत्तेरभ्रमत्वात्तदुपादानेऽन्तःकरणे नातिव्याप्तिरित्यर्थः ।। **अहमज्ञ इति** ।। अन्यविषयकज्ञानाभावविषयत्वं एतस्य व्युदसितुं अन्यं न जानामीत्युक्तम् । अस्यापि अन्योक्तार्थज्ञानाभावविषयत्वं निरसितुं त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्युक्तम् । एतस्यापि त्वदुक्तार्थसङ्ख्याज्ञानाभावविषयत्वं परिहर्तुं सङ्ख्यां न जानामि शास्त्रार्थं न जानामीत्याद्युदाहर्तव्यम् । सङ्ख्यायाः सङ्ख्यान्तराभावात्सङ्ख्यां न जानामीत्युक्तेः सङ्ख्याज्ञानाभावविषयत्वं विरुद्धम् । ननु तत्रापि परोक्षतया ज्ञातेऽपरोक्षज्ञानाभावाप्रायेण व्यपदेशोपपत्तिरिति शङ्कानिरासाय शास्त्रार्थं न जानामीत्युदाहृतम् । नित्यपरोक्षधर्मादौ तथा व्यपदेशस्यापरोक्षज्ञानाभावाभिप्रायत्वानुपपत्तिरिति भावः ।

।। **परामर्शेति** ।। अननुभूतस्यार्थस्य परामर्शानुपपत्तेरित्यर्थः । अनुमानमप्याह ।। **तथा प्रमाणज्ञानमिति** ।। तथाशब्दः समुच्चये । अत्र विवादगोचरापन्नं प्रमाणज्ञानमिति विवरणनिर्देशानुसारेण पक्षे विशेषणं देयम् । धर्म्यंशप्रमाणवृत्तेरिदमित्याकाराया अज्ञानानिवर्तिकाया अपक्षत्वाय विवादेति विशेषणम् । रूप्यादिज्ञानेऽबाधाय प्रमाणेत्युक्तम् ।। **स्वोत्पादकेति** ।। एतच्चोपलक्षणम् । उत्तरज्ञाननिवर्त्यपूर्वज्ञानवारणार्थमपि । मिथ्याज्ञानव्यावृत्यर्थं वस्त्वन्तरेति । हेतौ द्वितीयादिज्ञानेषु व्यभिचारपरिहारायाप्रकाशितेति । सौरालोकदेशस्थप्रभाव्यावृत्यर्थं दृष्टान्तेऽन्धकारेति । द्वितीयादिप्रभाव्यावृत्यर्थं प्रथमेति विशेषणमित्याहुः ।। **चैत्रगतेति** ।। एतच्च प्रमाप्रागभावविशेषणम् । न प्रमायाः । तस्या अन्तःकरणसमवेतत्वेन चैत्रगतत्वाभावात् । चैत्रसम्बन्धित्वमात्रविवक्षायां तु मैत्रनिष्ठचैत्रविषयकप्रमाप्रागभावातिरिक्तघटप्रमाप्रागभावनिवर्तकत्वेन चैत्रप्रमायां सिद्धसाधनता । पक्षे प्रमाप्रागभावातिरिक्तज्ञाननिवर्त्यानाद्यज्ञानमादाय साध्यसिद्धिः । वस्तुतस्तु प्रागभावस्यापि प्रतियोगिसमानाधिकरणतया चैतगतत्वाभावेन सम्बन्धविशेषस्तदीयतानियामकः प्रमाया अपि सम इति बोध्यम् । दृष्टान्ते तु चैत्रप्रमाप्रागभावभिन्नमैत्रप्रमाप्रागभावमादाय साध्यसिद्धिरित्यर्थः ।। **एतज्जनकेति** ।। पक्षीभूतभ्रमस्य यदुपादानं तस्य पक्षीभूतभ्रमजनकतया तदतिरिक्तत्वस्य तदुपादाने बाधितत्वेन तदुपादानेऽबाध्यातिरिक्तत्वसिद्ध्या पक्षीभूतभ्रमेऽबाध्यातिरिक्ताविद्योपादानकत्वं सिद्ध्यति । दृष्टान्तीकृतभ्रमे तु पक्षीकृतभ्रमजनकातिरिक्तो-

(न्यायकल्पलता)

पादानकत्वमादाय साध्यसिद्धिरित्यर्थः ।। **तम आसीदिति** ।। तमोनीहारादिशब्दा अविद्याभिधायकाः । तन्मिथ्यात्वं तु नासदासीदित्यादिना सदसती निषिध्य तम आसीदित्युच्यमानं तमोऽविद्याख्यं सदसद्विलक्षणमुच्यत इत्यर्थात्सिद्धमित्यर्थापत्तिस्तत्र मानमित्यर्थः ।

एवं श्रुतार्थापत्तिमुक्त्वाऽर्थापत्यन्तरमप्याह ।। **तथेति** ।। नन्वहमज्ञ इति प्रत्यक्षं न भावरूपाज्ञानविषयमित्याशङ्क्य निराकरोति ।। **न चेति** ।। **धर्मिणीति** ।। अभावस्याधिकरणप्रतियोगिनिरूप्यत्वेन ज्ञानरूपप्रतियोगिनश्च विषयांकितत्वेन च तद्ज्ञाने ज्ञानाभावानुपपत्तिः । अधिकरणादिज्ञानाभावे च कारणाभावादेव तदसम्भव इत्यर्थः । ननु सामान्यतोऽधिकरणादिज्ञानं ज्ञानाभावज्ञाने हेतुरित्याशङ्क्य निराचष्टे ।। **न च विषयेऽपीति** ।। उभयथाऽप्यनुपपत्तिरित्याह ।। **सामान्येति** ।। **विशेषेति** ।। निरूपकज्ञानाभावे तन्निरूप्यज्ञानानुपपत्तेरित्यर्थः ।।

।। **अव्याप्तिरिति** ।। शुक्त्याद्यज्ञानेष्विति शेषः । तेषां सादित्वादित्यर्थः । ननु रूप्योपादानाज्ञानमप्यनादिचैतन्याश्रितत्वादनाद्येव वाच्यम् । शुक्त्यादिकं तु तदवच्छेदकमिति न तत्राव्याप्तिरिति । तत्राह ।। **सादीति** ।। रूप्यस्य शुद्धचैतन्यावरकाज्ञानोपादेयत्वे तदज्ञानस्य शुक्तिज्ञानान्निवृत्यभ्युपगमे सद्यो मोक्षापातः । अनभ्युपगमे रूप्यादेः सविलासाविद्यानिवृत्तिरूपबाधो न स्यात् । ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तनद्वारेणैवान्यनिवर्तकतयाऽज्ञानमनिवर्त्य तदुपादेयरूप्यनिवर्तकत्वासम्भवश्चेत्यर्थः ।। **उक्तत्वादिति** ।। प्रतिकर्मव्यवस्थाभङ्ग इति शेषः ।। **आरोपितेति** ।। अत्यन्तं वैजात्येनाभावं प्रति भावस्यानुपादानत्वादित्यर्थः । अनादित्वाभावश्चकारार्थः ।

ननु सर्वथा साजात्ये सर्वथा वैजात्ये वोपादानोपादेयभावादर्शनेन तथा साजात्यं वैजात्यं वा नोपपादयितुं शक्यम् । कार्यकारणकारतयाऽपि सादृश्ये कार्यकारणभावस्यासम्भवः स्यादित्यत आह ।। **अभावस्येति** ।। सत्यासत्ययोरपि किञ्चित्सादृश्यमस्तीति भावः । ननु सत्यस्यासत्योपादनत्वे सत्यस्य निवृत्यसम्भवेन तदुपादेयस्यासत्यस्यापि निवृतिर्न स्यात् । उपादाननिवृतिमन्तरेणोपादेयानिवृत्तेः । अतो न सत्यमसत्यस्योपादानम् । सत्यस्यापरिणामित्वाच्च । भावस्याभावोपादानत्वे तु न किञ्चिद्बाधकमिति । मैवम् । असमवायिकारणनाशाद्वां विरोधिसन्निपाताद्वा कार्यनाशदर्शनात् । सत्यस्य क्षीरादेः परिणामदर्शनाच्च ।।

(न्यायकल्पलता)

ज्ञानादिति ।। त्वद्रीत्येति शेषः । न केवलमनादित्वाभावोऽपि तु ज्ञाननिवर्त्यत्वं च नास्तीत्याह ।। **शुद्धमिति** ।। स्वरूपसद्वृत्त्युपहितस्यावृत्तिविषयत्वात् शुद्धस्य वृत्यविषयत्वम् । तदज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वं चोपन्नमिति दृश्यत्वहेतुभङ्गे निरस्तमिति भावः । तदेवाह ।। **न हीति** ।। उपाधिभूतया वृत्या स्वरूपसत्याऽपि स्वोपधेये शुद्धे ब्रह्मणि किञ्चिन्मालिन्यकरणे तस्याशुद्धत्वापत्या तद्विषयवृत्तेः शुद्धब्रह्मज्ञानत्वाभावेन तया शुद्धब्रह्माज्ञाननिवृत्ययोगः । किञ्चिन्मालिन्यकरणे तस्याशुद्धत्वेन वृत्यविषयत्वान्न तज्ञाननिवृत्तिः । न ह्यशुद्धब्रह्मज्ञानेन शुद्धब्रह्माज्ञाननिवृत्तिरित्यर्थः ।

ननु जीवन्मुक्त्यनुवृत्तस्य सोपाधिकभ्रमोपादानस्य चाज्ञानस्य प्रारब्धकर्मभिरुपाधिना च प्रतिबन्धान्न पूर्वतनेनापरोक्षज्ञानेन निवृत्तिः । न हि क्वचिदविलम्बेन जनकस्य क्वचित्प्रतिबन्धने विलम्बे जनकताऽपैतीत्याशङ्क्य निराकरोति ।। **न चेति** ।। एतच्च जीवन्मुक्त्यनुवृत्तस्याज्ञानस्याप्युपलक्षणम् ।। **उपाधीति** ।। आरब्धकर्मणामप्युपलक्षणम् । ननु प्रतिबन्धकाभावस्य कार्यमात्रहेतुत्वात् ज्ञाने सत्यप्यज्ञाननिवृत्या सापेक्षित इत्यत आह ।। **न हीति** ।। अज्ञाननिवृत्तिस्थले प्रतिबन्धकाभावस्य ज्ञानस्वरूपमात्रपर्यवसायित्वादिति भावः । ननु न जानामीति व्यवहारे आवरणाशक्तिमदज्ञानस्य हेतुत्वेन तदावरणाशक्त्यभ्युपगमादेव न तथा व्यवहार इति चेन्न । शक्तेरज्ञानातिरिक्तत्वे तत्रैव लक्षणातिव्याप्तिः । अज्ञानरूपत्वे तन्निवृत्ययोगात् ।। **चैतन्येति** ।। तस्यानादित्वादिति भावः । न च साक्षाद्ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य विवक्षितत्वान्न तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तस्यानादित्वेनान्यप्रयुक्तज्ञाननिवर्त्यत्वायोगात् । तस्याप्यविद्यात्मकत्वेन यदि नातिव्याप्तिस्तर्हि चैतन्यात्मकत्वेनानिवृत्यापातः । दूषणान्तरं चाह ।। **अनादीति** ।। तद्यावर्त्यस्य घटादेः साक्षाद्ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावादित्यर्थः । न चोत्तरज्ञाननिवर्त्यपूर्वज्ञानं वारयितुमनादिपदमिति वाच्यम् । निवर्त्यमात्रस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वेन ज्ञानपदस्याव्यवर्तकतया ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वस्यावश्यं वाच्यत्वे तत एव तद्वारणात् । न चैवं भावपदमपि व्यर्थमिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः ।

ननु लक्षणद्वये तात्पर्यान्न कोऽपि दोष इति तत्राह ।। **असम्भवश्चेति** ।। ननु कल्पितत्वमात्रं न दोषजन्यधीमात्रशरीरत्वे सादित्वे वा तन्त्रं किन्तु प्रतिभासकल्पकसमानकालीनकल्पकवत्त्वं सादिकल्पकवत्त्वं वा प्रागभावप्रतियोगित्वं वा । न च तत्प्रकृतेऽ-

(न्यायकल्पलता)

स्तीत्यत आह ।। **उक्तत्वादिति** ।। कल्पितत्वेन प्रागभावप्रतियोगित्वादेरप्यापाद्यमानत्वादित्युक्तत्वादित्यर्थः ।। **ज्ञानेति** ।। न च ज्ञानजन्मनिवृत्तिसमानाधिकरणाभावविलक्षणत्वेनाविद्यायाः सादित्वानुमाने 'अजामेकां' 'अनादिमायया' इत्यादिशास्त्रविरोधः । आद्यस्य त्रिगुणात्मकप्रकृतिविषयत्वात् । द्वितीयस्य तु भगवदिच्छापरत्वात् ।। **अवच्छिन्नेति** ।। शुक्त्यज्ञान इत्यर्थः ।। **व्यतिरेकेति** ।। उपाधिव्यतिरेकवति पक्षे साध्यव्यतिरेकस्य सन्दिग्धत्वादित्यर्थः । भावत्वमपि नोपाधिः । प्रध्वंसे साध्याव्याप्तेः ।

प्रकारान्तरेण लक्षणस्यासम्भवमाह ।। **त्वन्मत इति** ।। ननु भावपदेनाभाववैलक्षण्यमात्रं विवक्षितम् । किञ्च सादित्वसाधकस्योक्तहेतोरनादित्वसाधकेन ज्ञाननिवर्त्यत्वे सति भावविलक्षणत्वेन हेतुना सत्प्रतिपक्ष इत्यत आह ।। **भावेति** ।। परस्परविरोधादित्यर्थः । तथा च स्वरूपासिद्ध्या न तुल्यबलत्वम् । अत एव चोक्तलक्षणस्यासम्भवोऽपीति भावः । ननु भावत्वाभावत्वयोर्बाधकसत्वेन तृतीयप्रकारसिद्धौ परस्परविरहव्यापकत्वरूपविरोधासिद्धिः । परस्परविरहव्याप्यत्वरूपस्तु विरोधो नैकविरहेणापरमाक्षिपति । न हि गोत्वविरहोऽश्वत्वाक्षेपीति चेन्न । तृतीयप्रकारासिद्धौ तयोरविरोधस्यान्योन्याश्रयेण निरस्तत्वात् ।। **अनिवर्त्यत्वमिति** ।। तथा चासम्भव इत्यर्थः ।। **अत्यन्ताभाव इति** ।। प्रतिपन्नोपाधिस्थत्रैकालिकनिषेध इत्यर्थः । अधिकरणस्वरूपातिरिक्तस्यात्यन्ताभावस्यानभ्युपगमे स एष आत्मा नेतीति श्रौतनिषेधस्य ब्रह्मस्वरूपमात्रबोधनपर्यवसायितया परस्येष्टापत्तिरिति भावः ।। **असतीति** ।। न चाभावविलक्षणत्वरूपसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमिति युक्तम् । तुच्छेऽभाववैलक्षण्यस्यापि सत्वादिति भावः ।। **आत्मन्यपीति** ।। तथा च पक्षे नोपाधिविरह इत्यर्थः ।

उक्तानुमाने विरोध्यसन्निपातमुपाधिं शङ्कते ।। **यदत्रेत्यादिना** ।। **न सादित्वमिति** ।। ध्वंसप्रागभावयोर्व्यभिचारात् । भावत्वविशेषणेनाव्यभिचारेऽपि अभावे प्रयोजकान्तर-कल्पनापत्तिः । भावानिवृत्तिप्रयोजकेऽनादिभावत्वेन भावविलक्षणाविद्याया अनिवृत्यापादना-योगश्चेति भावः । दूषयति ।। **अनादिभावत्वेनेति** ।। तथा च पक्षे नोपाधिविरह इत्यर्थः ।। **विशेषेति** ।। प्रागभावादिसाधारण्यादिति भावः ।

(न्यायकल्पलता)

परोक्तानुमाने व्यभिचारमप्याह ।। **भाववैलक्षण्यादिति** ।। अत्यन्ताभावादेर्निवर्त्यत्वे प्रतियोगिसत्वापत्तिरिति भावेनोक्तम् ।। **अत्यन्ताभावस्येत्यादि** ।। न चाज्ञानस्यानिवर्त्यत्वानुमाने तन्निवृत्तिबोधकागमबाध इत्यत आह ।। **अविद्येति** ।। अज्ञाननिवृत्तिबोधकागमवशात् भावत्वाद्यनन्तर्भावेनाज्ञानलक्षणं वाच्यम् । इतरथा तन्निवृत्तिरूपमोक्षासिद्धिः स्यादिति भावः ।। **प्रतीतिमात्रेति** ।। ननु सुखादेः शुक्तिरूप्यादेश्च स्वभासके साक्षिणि सत्येव निवृत्यभ्युपगमेन साक्षिभास्यानां यावत्साक्षिसत्वमवस्थानं नेष्यते । किञ्च न केवलं चिन्मात्रं साक्षि । किंत्वनिद्यावृत्युपहितम् । तथा चास्थिराविद्यावृत्युपहितस्य साक्षिणोऽप्यस्थिरत्वेन तत्सत्वपर्यन्तमवस्थानेऽप्यविद्यादेर्निवृत्तिरुपपद्यते । मैवम् । सुखादेरक्षणिकत्वस्य दुःखादिसमानकालीनत्वस्य च त्वयाऽङ्गीकृतत्वेन तत्प्रतीतिनिवृत्तिमन्तरेण तन्निवर्तकाभावेन यावत्प्रतीतिसत्वमवश्यं सुखादेरवस्थानस्य वाच्यत्वात् । तदिदमुक्तं प्रतीतिमात्रशरीरस्येति । अविद्यावृत्युपहितचितः साक्षित्वेऽविद्यावृत्तेर्दोषजन्यत्वेन सुखादिज्ञानस्य भ्रमतया व्यवहारेऽपि बाधापत्तिः । वेदान्तमहावाक्यजन्याद्वैतज्ञानस्यापि भ्रमत्वापातश्च । अविद्यावृत्युपहितस्यैव साक्षिणः तत्प्रामाण्यग्राहकत्वात् । वृत्यनुपधानदशायामविद्यादेः शुक्तिरूप्यवदसत्वप्रसङ्गश्च ।

ननु सादिपदार्थ एवायं नियमः । धारावाहिकाविद्यावृत्तिपरंपराया अतिसूक्ष्माया अभ्युपगम इति वा नोक्तदोष इति चेन्न । नियामकाभावात् । अविद्यावृत्तेरपि वृत्यन्तरप्रतिबिम्बितचिद्वेद्यत्वेऽनवस्थाद्यापाताच्च । विस्तृतं चैतदविद्याप्रतीतिभङ्गे ।। **अज्ञानस्येति** ।। मिथ्याभूते रूप्यादौ ज्ञाननिवर्त्यत्वाननुभवात् । न हि ज्ञानेन रूप्यं नष्टमिति प्रतीतिरित्यर्थः ।। **उक्तत्वादिति** ।। ज्ञाननिवर्त्यत्वभङ्ग इति शेषः ।

।। **अभ्रमेति** ।। ननु भ्रमोपादानतायोग्यत्वं विवक्षितम् । भ्रमापूर्वकप्रमानिवर्त्याज्ञाने सहकारिवैकल्यात्कार्यानुदयेऽपि योग्यतानपायादिति चेन्न । योग्यतावच्छेदकरूपापरिचये तदग्रहात् । न चाद्यलक्षणमेव तदवच्छेदकम् । तस्य निरस्तत्वादिति भावः ।। **दोषाभावेऽपीति** ।। अपिशब्दोऽनास्थायाम् ।। **गौरवादिति** ।। एतच्चोपलक्षणम् । भावविलक्षणेऽभाववैलक्षण्यमप्यनुपपन्नमित्युक्तं ज्ञेयम् । यत्तु अन्वयिकारणत्वमुपादानत्वे तन्त्रमिति । तन्न । तत्र किमन्वयित्वम् । न भावत्वम् । अनङ्गीकारात् । नाप्ययुतसिद्धत्वम् ।

(न्यायकल्पलता)

अज्ञानेऽसिद्धेः । भ्रमं विविच्य तस्याज्ञानोपादानकत्वं दूषयति ।। **अपि चेति** ।। अर्थस्य नाज्ञानमुपादानमित्यन्वयः ।। **अन्यथेति** ।। भावविलक्षणस्याप्युपादानत्व इत्यर्थः ।। **तत्वज्ञानेति** ।। ननु प्रागभावस्य प्रतियोगिमात्रजनकत्वेन भ्रमं प्रति न जनकत्वम् । नतरां चोपादानत्वमिति चेन्न । धर्मिकल्पनागौरवेण क्लृप्ते प्रागभाव एव तत्कल्पनौचित्यात् । न चैकाविद्यातिरिक्तानेकप्रागभावकल्पने मानाभावः । उत्पन्नस्योत्पत्यदर्शनेन तस्यावश्यकत्वात् । तस्याभावविलक्षणत्वाभावाच्च ।। **भावत्वमिति** ।। भावाचेतनत्वमित्यर्थः । तेन नात्मन्यतिप्रसङ्गः ।। **यद्यदनुविद्धतयेति** ।। न च रूपं घट इति प्रतीत्यभावान्नायं नियम इति युक्तम् । शुक्लो घटः पीतो घटो घटश्चलतीति विशेषानुवेधस्य सत्वात् । ननु प्रकृत्याद्यनुवेधो भवन्मतेऽपि नास्तीति प्रकृत्युपादानकत्वमपि न स्यादिति चेन्न । प्रत्यक्षे साक्षादुपादानानुवेधस्य विवक्षितत्वात् । मृद्घट इत्यादेस्तदनुवेधस्य सत्वात् । भ्रान्तेस्तु न केनापि रूपेणाज्ञानानुवेधः सम्भवतीति भावः ।। **तस्येति** ।। वियदादिप्रपञ्चो ब्रह्मविवर्तः । तदसमसत्ताकत्वात् । अज्ञानस्य तु परिणामः । तत्सत्तासमसत्ताकत्वादित्यर्थः ।। **जीवन्मुक्तीति** ।। अन्यथा प्रवचनादौ प्रवृत्यनुपपत्तेः ।। **भावव्याप्य इतीति** ।। अभावाभावो भाव इति मते ज्ञानप्रागभावनिवृत्तेः ज्ञानरूपाया न ज्ञानजन्यत्वमिति ज्ञानजन्यनिवृत्तिप्रतियोगित्वरूपं ज्ञाननिवर्त्यत्वं ज्ञानप्रागभावे नास्ति । प्रतियोगिव्याप्या प्रतियोगिभिन्ना प्रतियोगिजन्या प्रागभावस्य निवृत्तिरिति मते प्रागभावस्य साक्षाद्ज्ञाननिवर्त्यत्वमस्तीति तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः ।। **अन्यथेति** ।। प्रागभावस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावे स्वनिवर्त्येति विशेषणेनैव तद्व्यावृत्तिसिद्धौ स्वप्रागभावव्यतिरिक्तेत्याद्यविशेषणमविद्यानुमाने व्यर्थं स्यादित्यर्थः ।।

श्रीमद्व्यासयतीन्द्रार्यसत्कल्पतरुसंश्रिति ।
न्यायकल्पलतायां त्वविद्यालक्षणक्षतिः ।।

न्यायामृतसौगन्ध्यम्

किञ्च केयमविद्या, न तावदनादिभावरूपत्वे सति ज्ञाननिवर्त्या सेति । सादिशुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यावरकाज्ञानेऽव्याप्तेः । तस्यानादित्वाभावात् । अभावोपादानाज्ञाने च भावत्वाभावात् तत्राव्याप्तिः । अभावस्य भावोपादानकत्वेऽसत्यस्यापि सत्योपादानकत्वं स्यात् । अज्ञानानुपादानकत्वे तस्य ज्ञानान्निवृत्तिर्न स्यात् । न च रूप्योपादानाज्ञानमपि अनादि-

(न्यायामृतसौगन्ध्यम्)

चैतन्याश्रितत्वादनाद्येव । उदीच्यन्तु तदवच्छेदकमिति (न तत्राव्याप्तिरिति) वाच्यम् । अनाद्यावरकस्य साद्यावरकत्वासम्भवात् । न च शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यमनादि । अवच्छिन्नानवच्छिन्नचैतन्यावरकाज्ञानस्यैकत्वे शुक्त्यादिना ज्ञानेनैव तन्निवृत्या सद्यो मोक्षापत्तेः ।

यत्तु भावत्वं चात्राभावविलक्षणत्वमात्रं विवक्षितम् । अत आरोपिताभावोपादानाज्ञानेऽप्यभावविलक्षणत्वस्वीकारान्नाव्याप्तिरिति । तन्न । अभावविलक्षणस्याभावोपादानत्वासम्भवात् । अन्यथा सत्यस्यैवाज्ञानस्य मिथ्यावस्तूपादानत्वसम्भवे तवाज्ञानमिथ्यात्वकल्पनं निरर्थकं स्यात् । न च सत्यस्यासत्योपादानत्वे सत्यस्य निवृत्यसम्भवेन तदुपादेयस्यासत्यस्यापि निवृत्तिर्न स्यात् इत्युपादान(त्व)स्याप्यसत्वस्वीकारः न तूपादेयसाजात्येनेति वाच्यम् । समवायिनिवृत्तिं विनाऽप्यसमवायिकारणनिवृत्या कार्यनिवृत्तेः सम्भवात् । सत्यस्यैव शुक्त्यज्ञानभ्रमादेर्ज्ञानेन निवृत्तिदर्शनात् । न तु मिथ्याभूतस्य । न हि शुक्तिरूप्यं नष्टमिति प्रतीतिरस्ति ।

किञ्च ब्रह्माज्ञाने ब्रह्मणो वृत्त्यव्याप्यत्वपक्षेऽव्याप्तिस्तस्य ज्ञानानिवर्त्यत्वात् । न च स्वरूपसदुपाधिमत्तद्विषयकज्ञाननिवर्त्यत्वं तन्मतेऽप्यस्तीति वाच्यम् । उपहितविषयकज्ञानस्य अज्ञानासमानविषयकत्वेन तदनिवर्तकत्वात् ।

किञ्च सोपाधिकभ्रमोपादानाज्ञाने ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरविद्यमानजीवन्मुक्ताज्ञाने च ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावादव्याप्तिः । तयोर्ज्ञाननिवर्त्यत्वे उपाधिकालजीवन्मुक्तिकालयोरेव ज्ञानप्रागभाववत्तन्निवृत्यापत्तिः । न चोपाधिप्रारब्धकर्मणोः प्रतिबन्धकयोरभावविलम्बेन निवृत्तिविलम्बेऽपि तयोर्ज्ञाननिवर्त्यत्वानपायः । न हि क्वचिदविलम्बेन जनकस्य क्वचित्प्रतिबन्धेन विलम्बे जनकताऽपैति इति वाच्यम् । ज्ञानेन स्वप्रागभावनिवृत्ताविवाज्ञाननिवृत्तावपि प्रतिबन्धकाभावानपेक्षणात् । अन्यथा ज्ञातेऽपि तत्र अज्ञात इति व्यवहारापत्तेः । न च तादृग्व्यवहारे आवरणशक्तिमदज्ञानं हेतुः । तदा आवरणशक्त्यभावान्न तादृग्व्यवहार इति वाच्यम् । आवरणशक्तेरज्ञानातिरिक्तत्वे ज्ञानेन निवृत्यसम्भवात् । तदभिन्नत्वे तन्निवृत्तावज्ञानावस्थानासम्भवात् । न जानामीत्यावरणविषयकव्यवहारेणैव त्वया अज्ञानसाधनात् । एतेनानादिपदस्योत्तरज्ञाननिवर्त्यपूर्वज्ञाने, भावपदस्य ज्ञानप्रागभावे ज्ञानजन्यकार्यप्रागभावे वा अतिव्याप्तिवारकत्वेन सार्थक्यमिति निरस्तम् । साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वेनैव तद्वारणात् ।

(न्यायामृतसौगन्ध्यम्)

किञ्च असम्भवः, कल्पितत्वेन दोषजन्यधीमात्रशरीरस्य ज्ञाननिवर्त्यस्याभावविलक्षणस्य रूप्यवदनादित्वायोगात् । ननु कल्पितत्वं न दोषजन्यधीमात्रशरीरत्वे सादित्वे वा तन्त्रम् । किन्तु प्रतिभासकल्पकसमानकालीनकल्पकवत्त्वं, सादिकल्पकवत्त्वं, विद्याऽनिवृत्त्यप्रयुक्त-(अविद्यानिवृत्तिप्रयुक्त)निवृत्तिप्रतियोगित्वं प्रागभावप्रतियागित्वं वा तन्त्रम् । न च तत् प्रकृतेऽस्तीति चेन्न । विमतं तादृशकल्पकवत् सादिकल्पकवत् स्वकारणनिवृत्तिप्रयुक्तनिवृत्ति-प्रतियोगि वा प्रागभावप्रतियोगि वा कल्प्यत्वाच्छुक्तिरूप्यवदित्यापाद्यत्वात् । विमतं सादि ज्ञाननिवर्त्यत्वसमानाधिकरणाभावविलक्षणत्वात् सम्मतवत् । न च 'अजामेकाम्' 'अनादि-मायया' इति श्रुतिविरोधः । श्रुतेरनादिप्रकृतिपरत्वात् । न चानादित्वसाधकेन ज्ञान-निवर्त्यत्वे सति भावविलक्षणत्वेन सत्प्रतिपक्ष इति वाच्यम् । स्वरूपासिद्धेः । न च सादित्वसाधने भावत्वमुपाधिः । ध्वंसे साध्याव्याप्तेः । अभावविलक्षणाविद्यादौ भावविलक्षण-त्वस्य व्याहतत्वाच्च ।

किञ्चात्मवदनादेरभावविलक्षणस्यानिवर्त्यत्वनियमाच्च । न चात्मत्वमत्रोपाधिः । अत्यन्ताभावान्योन्याभावयोः साध्याव्याप्तेः । न चाधिकरणातिरिक्तानिवर्त्यात्यन्ताभावादि-र्नोपेयत इति वाच्यम् । अधिकरणस्य ब्रह्मणः सर्वाविरोधित्वेनाभावप्रतियोगिनः सत्यत्वो-पपत्तेः । उपाधेस्तुच्छे साध्याव्याप्तेश्च । न चाभावविलक्षणत्वरूपसाधनावच्छिन्नसाध्य-व्यापकत्वमिति वाच्यम् । तुच्छेऽपि अभावविलक्षणत्वरूपसाधनावच्छिन्नसाध्यस्य तत्रापि सत्वात् ।

एतेन सादित्वमनादित्वं वा न निवर्त्यत्वानिवर्त्यत्वयोः प्रयोजकं किन्तु नाशसामग्री-सन्निपातासन्निपातौ च फलबलकल्प्याविति निरस्तम् । न च यद्यविद्यादेरभावविलक्षणत्व-समानाधिकरणानादित्वेनात्मवदनिवर्त्यत्वं साध्यते तर्हि भावविलक्षणत्वेन प्रागभाव-वन्निवर्त्यत्वमेव किं न साध्यत इति वाच्यम् । ध्वंसात्यन्ताभावान्योन्याभावेषु व्यभिचारात् । न चाधिकरणातिरिक्ता तन्निवृत्तिरुपेयत इति वाच्यम् । तत्प्रतियोगिनः सत्यत्वापत्तेः ।

किञ्चाज्ञानस्य यावत्स्वविषयधीरूपसाक्षिसत्वमनुवृत्तिनियमेन ज्ञानानिवृत्तौ तन्निवृत्तिर्न युक्ता । ननु दुःखशुक्तिरूप्यादेः स्वभासके साक्षिणि सत्येव निवृत्त्यभ्युपगमेन साक्षिभास्यानां यावत्साक्षिसत्वमवस्थाननियमानभ्युपगमः । किञ्च केवलचिन्मात्रं न साक्षि, किन्त्वविद्या-

(न्यायामृतसौगन्ध्यम्)

वृत्त्युपहितम् । तथा चास्थिराविद्यावृत्त्युपहितस्य साक्षिणोऽप्यस्थिरत्वेन तत्सत्वपर्यन्तमवस्थानेऽप्यविद्यादेर्निवृत्तिरुपपद्यते इति चेन्न । प्रतिभासमात्रशरीरस्य रूप्यादेः प्रतिभासनिवृत्यतिरिक्तनिवर्तकाभावात् । दुःखादिज्ञानसमशरीरत्वाच्च । अविद्यावृत्त्युपहितस्य साक्षित्वे वृत्त्यनुदयदशायामविद्यादेः शुक्तिरूप्यवत्सत्वापत्तेः । न च सादिपदार्थ एवैतादृङ्नियमः । प्रतिभासमात्रशरीरत्वस्यापि सादिमात्रविषयत्वापत्तेः ।

एतेन भ्रमोपादानत्वमज्ञानलक्षणमिति निरस्तम् । अभावारोपनिवर्तकप्रमानिवर्त्येऽज्ञानेऽव्याप्तेः । न हि भ्रमस्य भावरूपस्य भावविलक्षणाज्ञानोपादानकत्वं घटते । भ्रमस्य भावविलक्षणत्वे उपादेयत्वं न स्यात् । न चाज्ञानभ्रमयोरुभयोर्भावविलक्षणत्वेऽप्युपादानोपादेयभावोपपत्तिः । भावविलक्षणयोरुपादानोपादेयभावस्य लोकेऽदर्शनात् ।

किञ्चैवं ज्ञानप्रागभावस्यैव भ्रमोपादानत्वमस्तु, किमभावविलक्षणाज्ञानकल्पनया । न च प्रागभावस्य प्रतियोगिमात्रजनकत्वनियमेन भ्रमं प्रति जनकत्वमप्यसिद्धं, तद्विशेषरूपोपादानत्वं दूरतो निरस्तमिति वाच्यम् । धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनाया लघीयस्त्वेन प्रागभावस्यैवोपादानत्वौचित्यात् ।

किञ्चाज्ञानानुविद्धतया भ्रमस्य प्रतीत्यापत्तिः, मृदनुविद्धतया घटस्येव । ननु यद्यदुपादानकं तत्तदनुविद्धतयैव प्रतीयत इति न नियमः । न हि घटोपादानकं रूपं घट इति प्रतीयते । प्रकृतिद्व्यणुकानुविद्धतया प्रतीतेः परैरपि नाङ्गीक्रियते । केनचिद्रूपेण तदनुवेधस्तु प्रकृतेऽप्यस्तीति चेन्न । शुक्लो घट इत्यनुवेधस्य घटेऽपि सत्वात् । मृद्घट इत्यादौ प्रकृतेरपि मृत्त्वादिना प्रकृत्यनुवेधस्य सत्वाच्च । इदं रजतमित्यादौ अज्ञानस्य हि न केनचिद्रूपेणानुवेधप्रतीतिः ।

किञ्च यावन्ति ज्ञानानि तावन्त्यज्ञानानीति पक्षे अभ्रमपूर्वक प्रमानिवर्त्याज्ञानेऽव्याप्तिः । न च भ्रमोपादानत्वयोग्यता तत्राप्यस्तीति वाच्यम् । योग्यतावच्छेदकरूपापरिचयेन योग्यताया असम्भवात् । न च प्रथमलक्षणमेव योग्यतावच्छेदकम् । अज्ञानतल्लक्षणासम्भवस्य दर्शितत्वात् । एकमेवाज्ञानमिति पक्षे शुक्तिज्ञानेनाज्ञाननाशे सद्यो मोक्षापत्तिः, तदनाशे सविलासभ्रमनिवृत्तिर्न स्यात् । न चावस्थाविशेषनाशात्तन्नाशः । अवस्थाविशेषस्य अज्ञानभिन्नत्वे भ्रमोपादानत्वे च नानाज्ञानवादापत्तेः, तदभिन्नत्वे निवृत्त्यनुपपत्तिरिति ।

।। इति अविद्यालक्षणभङ्गः ।।

५५. भावरूपाज्ञानप्रत्यक्षभङ्गः

यच्चाज्ञाने प्रत्यक्षं मानमित्युक्तम् । तन्न । त्वन्मतेऽप्यहमर्थस्य भावरूपाज्ञानानाश्रयत्वेनाहमज्ञोऽहं न जानामीत्यादेः प्रामाण्याय ज्ञानाभावविषयत्वावश्यम्भावात् । साक्षिवेद्यसुखदुःखाज्ञानादौ, प्रातिभासिके च भावरूपाज्ञानाभावेन सुखं न जानामि, शुक्तिरूप्यं न जानामीत्यादेः ज्ञानाभावविषयत्वे वक्तव्ये त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यादेरपि तथात्वाच्च । त्वन्मते परोक्षवृत्तेर्विषयावरकाज्ञानानिवर्तकत्वेन परोक्षतो ज्ञातेऽपि न जानामीत्यनुभवापाताच्च । त्वन्मते जडावरकाज्ञानाभावेन त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यादेरपि प्रामाण्याय ज्ञानाभावविषयत्वाच्च । न च जडे आवरणरूपातिशयाभावेऽपि विक्षेपरूपातिशयस्य सत्त्वादज्ञानविषयताऽस्तीति न जानामीत्यनुभव इति वाच्यम् । अपरोक्षतो घटत्वेन ज्ञातेऽपि घटेऽयं पट इति वाक्याभासाद्विक्षेपसद्भावेऽपि घटं न जानामीत्यनुभवाभावात् ।

ननु जडे न जानामीत्यनुभवस्य जडावच्छिन्नं चैतन्यं विषय इति चेन्न । निरसिष्यमाणत्वाद् । वृत्तिः चिदुपरागार्थेति मते जडावच्छिन्नचैतन्यावरकाज्ञानस्याप्यभावाच्च । भावरूपाज्ञानविषयत्वेनाभिमतस्याहमज्ञ इति ज्ञानस्य ज्ञानाभावविषयत्वेनाभिमतात् मयि ज्ञानं नास्तीति ज्ञानादघटं भूतलमिति ज्ञानस्य भूतले घटो नास्तीति ज्ञानादिवद्विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासं विना इच्छाद्वेषाभावज्ञानयोरिव विषयभेदाप्रतीतेश्च । प्रतियोगिज्ञानाज्ञानाभ्यां ज्ञानाभावज्ञानदूषणं तु स्वव्याहतम् । भावरूपाज्ञानवादेऽपि इदानीं वेदान्तश्रवणादिसाध्यमोक्षहेतुब्रह्मज्ञानप्रागभावस्य सत्त्वेन तज्ज्ञानस्य त्वयाऽपि वक्तव्यत्वात् । न च भावरूपाज्ञानेन लिङ्गेन ज्ञानाभावानुमेति वाच्यम् । वृत्तिज्ञानस्य साक्षिवेद्यत्वेन तदभावस्यापि दुःखाद्यभाववत् साक्षिणा अनुपलब्ध्या वा झटिति प्रतीतेः । त्वन्मते जडे भावरूपाज्ञानरूपलिङ्गाभावाच्च । अपरोक्षतो ज्ञाते भावरूपाज्ञानाभावेन तत्र परोक्षज्ञानाभावासिद्ध्यापाताच्च । दुःखादौ

(न्यायामृतम्)

प्रातिभासिके च भावरूपाज्ञानाभावेन दुःखादिज्ञानाभावप्रतीत्ययोगाच्च । प्रतियोग्यादिज्ञानाज्ञानाभ्यामनुमित्याऽपि ज्ञानाभावस्य दुर्ग्रहत्वाच्च ।

अपि च भावरूपाज्ञानमपि न जानामीति ज्ञानविरोधित्वेनैव भाति । मुग्धोऽस्मीत्यादौ तु प्रलयादिशब्देष्विव नञनुल्लेखमात्रम् । अत एव ज्ञानाभावाभिप्रायेणापि मुग्धोऽस्मीत्युच्यते । उक्तं च विवरणे– "अज्ञानमिति द्वयसापेक्षज्ञानपर्युदासेनाभिधानाद्" इति । अन्यथा ह्यज्ञानस्य ज्ञानविरोधोऽप्रामाणिकः स्यात् । तथा च विरोधनिरूपकभूतज्ञानस्य ज्ञानाज्ञानाभ्यामज्ञानस्यापि ज्ञानं दुर्घटं स्यात् । ज्ञानाभावोऽपि हि प्रमेयत्वादिना ज्ञाने प्रतियोग्यादिज्ञानानपेक्षः । एतेन निपुणे कुशलादिशब्दवद् भावरूपाज्ञाने अज्ञानशब्दो रूढ इति निरस्तम् । वृत्तिज्ञाननिवर्त्यस्याज्ञानस्य तद्विरुद्धत्वेन क्लृप्तावयवशक्त्यैवोपपत्तौ समुदायशक्तिकल्पकाभावात् । शब्दाप्रयोगेऽपि न जानामीति प्रत्यक्षेण ज्ञानविरोधप्रतीतेश्च । एवं च–

अभाव इव भावेऽपि ज्ञानाज्ञानविरोधिता ।
न जानामीत्यतश्चोद्यपरिहारौ समौ तयोः ।।

अपि च भावरूपाज्ञानावच्छेदकविषयस्याज्ञाने अज्ञानज्ञानायोगात् ज्ञाने चाज्ञानस्यैवाभावात् कथं भावरूपाज्ञानज्ञानम् ? ननु विरोधनिरूपकज्ञानावच्छेदकस्य च विषयस्य ज्ञानं साक्षिरूपमिति न तद्भावरूपाज्ञानविरोधि, वृत्तेरेव तद्विरोधित्वादिति चेत् । सममभावपक्षेऽपि । अवच्छेदकस्य विषयस्य ज्ञानं साक्षिरूपम् । न जानामीति धीस्तु वृत्तिज्ञानाभावविषयेति सुवचत्वात् । तस्मात् त्वयाऽप्यवच्छेदकस्य विषयस्य सामान्यतो ज्ञानेऽपि विशेषे भावरूपाज्ञानमिति वाच्यम् । तत्समं ज्ञानाभावेऽपि तद्विशेषज्ञानाभावज्ञानं प्रति च तत्सामान्यज्ञानमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुः, न तु तद्विशेषज्ञानमित्यविद्याविषयभङ्गे वक्ष्यते ।

(न्यायामृतम्)

अपरे तु विशेषस्य स्वरूपेण ज्ञानेऽपि विशेषप्रकारकज्ञानं निषिध्यते । तस्यैव संशयादिविरोधित्वात् । सम्भवति हि सर्वत्र प्रमेयत्वाद्याकारेण विशेष-ज्ञानमित्याहुः । केचित्तु करतलामलकादिज्ञाने स्वविषयेतरप्रतियोगिक-व्यावृत्त्यधिकरणतावच्छेदकधर्मविषयत्वादिकं प्रसिद्धमिह ज्ञाने निषिध्यत इत्याहुः । अन्ये तु साक्षात् त्वदुक्तार्थविषयकं प्रमाणज्ञानं मयि नास्तीत्यर्थः । न चास्यैव विशिष्टविषयज्ञानस्य प्रमाणत्वात् तद्विशेषणतयाऽर्थस्यापि प्रमाणे-नाधिगमात् स्ववचनव्याघात इति वाच्यम् । अस्य साक्षात्तद्विषयत्वाभावात् । साक्षात्प्रमाणविषयत्वस्यैव च सत्त्वप्रयोजकत्वादित्याहुः ।

किं चाज्ञानं वृत्त्यग्राह्यं चेत्, तत्रानुमानाद्युक्तिरयुक्ता स्यात् । रहस्यं न जानासीत्यादिपरवाक्यात् स्वनिष्ठाज्ञानधीश्च न स्यात् । वृत्तिग्राह्यं चेत्, तदव-च्छेदको विषयोऽपि तयैव गृह्यते न वा ? आद्ये कथं तत्राज्ञानम् ? त्वन्मतेऽपि वृत्तेरज्ञानविरोधित्वात् । न च परोक्षवृत्तिरज्ञानविरोधिनी नेति युक्तम् । परोक्षतोऽपि ज्ञाते कदाऽपि न जानामीत्यननुभवात् । अज्ञानानिवृत्तौ परोक्षे व्यवहाराद्ययोगाच्च । यदि च तत्राज्ञाननिवृत्तिं विना वृत्त्यैव व्यवहार-संस्कारादि, तस्यापरोक्षेऽपि तां विना वृत्त्यैव तत्स्यात् । विषयस्यापरोक्ष्यं त्वावश्यकाद् वृत्तिगतविशेषादेवेत्युक्तम् । परोक्षवृत्त्या परोक्षभ्रमार्निवृत्ति-प्रसङ्गाच्च । अनुमित्या वह्न्यज्ञानं शास्त्रश्रवणेन च धर्माद्यज्ञानं निवृत्तमित्यनु-भवाच्च । तस्य ज्ञानाभावविषयत्वे च भावरूपाज्ञानं न सिद्ध्येत् । परोक्षतो ज्ञातेऽप्यपरोक्षभ्रमोऽस्मन्मते उपाध्यादिदोषाद् युक्तः । त्वन्मते तु भ्रमस्या-ज्ञानोपादानकत्वात् स न स्यादेव । अन्त्ये तद्वदेव विषयाग्रहणेऽपि ज्ञाना-भावावच्छेदकस्य ज्ञानस्य ग्रहणसिद्धिः । न किञ्चिदहमवेदिषमिति परामर्शोऽपि एतावन्तं कालं दुःखं नावेदिषं, शुक्तिरूप्यं नावेदिषमित्यादिवत् ज्ञाना-भावविषयः । न च तदा धर्म्यादिज्ञानाभावादभावज्ञानायोगः । भावरूपा-ज्ञानस्याप्यज्ञानत्वेन प्रतीतौ तदपेक्षणात् । यदि च विषयसामान्यविशेषितमेव ज्ञानं सुषुप्तावज्ञाननिरूपकं तर्हि तदेव तदा ज्ञानाभावनिरूपकमस्तु ।

(न्यायामृतम्)

ननु तदा स्वरूपेणानुभूतमज्ञानमिदानीं प्रतियोगिविशेषावच्छेदेनानुभूयत इति चेत्, समं ज्ञानाभावेऽपि । अभावस्यापि प्रमेयत्वादिना ज्ञाने तदन-पेक्षणात् । यद्वा, नायं परामर्शः । किन्त्वानुमानिको ज्ञानाभावानुभवः । अवस्थाविशेषस्य वा, इन्द्रियसम्प्रसादेन तदुपरमानुमाने सामग्रभावस्य वा, प्रातर्गजाद्यभाव इव तत्तुल्ययोगक्षेमे आत्मादौ स्मर्यमाणेऽपि नियमेनास्मर्य-माणत्वस्य लिङ्गत्वात् । त्वन्मतेऽप्यहमर्थांशे परामर्शत्वाभावात् । सुषुप्तावह-मर्थाभावेनान्यानुभूते अज्ञानांशेऽप्यहमर्थस्य परामष्टृत्वायोगाच्च । सुषुप्ताव-ज्ञानस्याविद्यावृत्तिप्रतिबिम्बितसाक्षिवेद्यत्वे जागरणादावपि तद्वेद्यत्वापातेन वृत्त्यभावदशायामज्ञाने सन्देहाद्यापत्त्या केवलसाक्षिवेद्यत्वे वक्तव्ये त्वन्मते नित्यज्ञानस्य संस्काराजनकत्वेनाज्ञानपरामर्शायोगाच्च । अन्यथा तवापि सुषुप्तौ ज्ञानाभावो न सिद्ध्येत् । भावरूपाज्ञानेन लिङ्गेन सोऽनुमीयत इति चेन्न । त्वन्मते जडे भावरूपाज्ञानाभावादित्युक्तत्वात् । साक्षिवेद्य इच्छादौ तदा ज्ञानाभावासिद्ध्यापाताच्च । किं चैवं सुषुप्तिकालीनो रागाद्यभावो न सिद्ध्येत् । न हि तदा रागादिविरोधी द्वेषोऽस्ति, येनाज्ञानेन ज्ञानाभाव इव द्वेषेण राग-भावोऽनुमीयेत । न च ज्ञानाभावादेव रागाद्यभावसिद्धिः । प्रकाशमान आत्मादौ तदभावासिद्धेः । तस्मान्न प्रत्यक्षं भावरूपाज्ञाने मानम् ।

अद्वैतसिद्धिः

तत्र चाज्ञाने सामन्यतः 'अहमज्ञो मामन्यं च न जानाति' इति प्रत्यक्षं, 'त्वदुक्तमर्थं न जानामि' इति विशेषतः प्रत्यक्षम्, 'एतावन्तं कालं सुखमहमस्वाप्सं न किञ्चिदवेदिषम्' इति परमर्शसिद्धं सौषुप्तप्रत्यक्षं च प्रमाणम् । न च– अहमर्थस्याज्ञानानाश्रयत्वेन कथमयं प्रत्ययो भावरूपाज्ञानपक्षे उपपद्यत इति– वाच्यम् । अज्ञानाश्रयीभूतचैतन्ये अन्तःकरण-तादात्म्याध्यासेन एकाश्रयत्वसम्बन्धेनोपपत्तेः । अत एव– जडे आवरणकृत्याभावात् 'घटं न जानामि' इत्यादिप्रतीतेर्ज्ञानाभावविषयत्वे प्रकृतेऽपि तथाऽस्त्विति– निरस्तम् । तत्तदवच्छिन्नचैतन्यस्यैवाज्ञानाश्रयत्वेन तत्रापि तद्व्यवहारोपपत्तेः । न च– साक्षिवेद्ये

(अद्वैतसिद्धिः)

सुखदुःखाज्ञानादौ प्रातिभासिके च भावरूपाज्ञानाभावेन तत्र न जानामीति प्रतीतिः कथमुपपद्यत इति– वाच्यम् । स्वस्मिन्विद्यमाने साक्षिवेद्ये सुखादौ स्वभ्रमसिद्धे रूप्यादौ च 'न जानामि' इति व्यवहारासम्भवात्, परसुखादौ 'न जानामि' इति व्यवहारस्य परोक्ष-ज्ञाननिवर्त्येन प्रमातृगताज्ञानेनैवोपपत्तेः । अत एव परोक्षज्ञानेन प्रमातृगताज्ञाने नाशितेऽपि विषयगताज्ञानसत्त्वेन 'न जानामि' इति व्यवहारापत्तिरिति– निरस्तम् । प्रमातृगता-ज्ञानकार्यस्य 'न जानामि' इति व्यवहारस्य विषयगताज्ञानेनापादयितुमशक्यत्वात् ।

ननु– भावरूपाज्ञानविषयत्वेनाभिमतस्य 'अहमज्ञः' इति प्रत्ययस्य 'मयि ज्ञानं नास्ति' इति ज्ञानाभावविषयात् प्रत्ययात् 'अघटं भूतलम्' इति प्रत्ययस्य 'घटो नास्ति' इति प्रत्ययादिव विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासं विना इच्छाद्वेषाभावज्ञानयोरिव विषयभेदाप्रतीति-रिति– चेत्, सत्यम् । धर्मिप्रतियोगिज्ञानाज्ञानाभ्यां ज्ञानसामान्याभावज्ञानस्य व्याहतत्वेन 'मयि ज्ञानं नास्ति' इत्यस्यापि भावरूपाज्ञानविषयत्वेन विषयभेदाप्रतीतेर्युक्तत्वात् । तथा हि– 'मयि ज्ञानं नास्ति' इति प्रतीतिः 'वायौ रूपं नास्ति' इति प्रतीतिवद्यावद्विशेषा-भावान्यसामान्याभावविषया, सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावद्विशेषाभावविषया वा अभ्युपेया । तथा च तत्कारणीभूतधर्मिप्रतियोगिज्ञानाज्ञानाभ्यां कथं न व्याघातः ? यत्किञ्चिद्विशेषाभावस्य सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावात् । अभावज्ञाने प्रतियोग्यंशे प्रकारीभूतधर्मस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् । अन्यथा सामान्याभावसिद्धिर्न स्यात् । यावद्विशेषाभावान्यसामान्याभावानभ्युपगमेऽप्ययं दोषः । यत्किञ्चिद्विशेषाभावस्य सामान्या-वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे घटवत्यपि भूतले 'निर्घटं भूतलम्' इति प्रतीतिः स्यात् । 'वायौ रूपं नास्ति' 'पुरोदेशे रजतं नास्ति' इत्याद्याप्तवाक्यजन्यप्रतीत्यनन्तरमपि तत्तत्संशय-निवृत्तिर्न स्यात् । एकविशेषाभावबोधनेऽपि विशेषान्तरमादाय संशयोपपत्तेः ।

अथ – अभावबोधे प्रकारीभूतधर्मस्यावच्छेदकत्वं पूर्वानुपस्थितमपि संसर्गमर्यादया शाब्दबोधे अन्यत्र च भासते । न ह्यवच्छेदकत्वस्य स्वरूपसम्बन्धविशेषस्य ग्रहे अन्या सामग्री क्लृप्ता । तथा च तत्तद्विशेषाभावानां तत्तद्विशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात्, सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं यावद्विशेषाभावकूटे वा व्यासज्यवृत्तितदतिरिक्तसामान्याभावे वा प्रत्येकविश्रान्तमिति तादृगभावप्रतीतेर्यावद्विशेषप्रतीतिविरोधित्वात् कुतो विशेष-

(अद्वैतसिद्धिः)

संशयादिरिति चेत्, सत्यम् । प्रकृतेऽपि ज्ञानत्वसामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव-प्रतीतिर्यावज्ज्ञानविशेषविरोधिनीति कथं तत्तत्कारणत्वाभिमतज्ञानविशेषे सति सा न व्याहन्यते ? तथा च क्लृप्ताभावप्रतीतिवैलक्षण्येऽवश्यकल्प्ये लाघवाद्विषयस्यैवाभाववैलक्षण्यं कल्पयितुमुचितम् । विषयावैलक्षण्ये प्रतीतिवैलक्षण्यायोगात् । विषयाज्ञानमनुभूय च पुरुषस्तन्निवृत्त्यर्थं विचारे प्रवर्तत इति सर्वानुभवसिद्धम् । तद्यदि ज्ञानविशेषाभावो 'न जानामी'ति प्रतीतेर्विषयः, तदा ज्ञातेऽपि तथा प्रतीत्यापातः । तद्विचारार्थं च प्रवृत्तिः स्यात् । सामान्याभावे च बाधकमुक्तमेव । तस्मादभावविलक्षणमेवाज्ञानं 'मयि ज्ञानं नास्त्यहमज्ञः' इत्यादिधीविषय इति सिद्धम् ।

ननु अभावविलक्षणमप्यज्ञानं 'न जानामि' इति ज्ञानविरोधित्वेनैव भासते । मोहादि-पदेऽपि प्रलयादिपदवत्तदनुल्लेखमात्रम् । उक्तं च विवरणे– 'अज्ञानमिति द्वयसापेक्षज्ञान-पर्युदासेनाभिधानात्' इति । अन्यथा ज्ञानस्याज्ञानविरोधित्वमप्रामाणिकं स्यात् । तथा च विरोधनिरूपकज्ञानस्य ज्ञानाज्ञानाभ्यां तवापि कथं न व्याघातः ? एवं निर्विषयाज्ञाना-प्रतीतेर्विषयज्ञानाज्ञानयोरपि व्याघात आपदनीयः । तथा च

> यत्रोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः ।
> नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे ।।

इति न्यायेन उभयपरिहरणीयस्य व्याघातस्य ज्ञानाभावपक्ष एवापादनमनुचितमिति– चेन्न । प्रमाणवृत्तिनिवर्त्यस्यापि भावरूपाज्ञानस्य साक्षिवेद्यस्य विरोधिनिरूपकज्ञान-तद्व्यावर्तकविषयग्राहकेण साक्षिणा तत्साधकेन तदनाशाद्व्याहत्यनुपपत्तेः । अज्ञानग्रहे विषयगोचरप्रमापेक्षायां व्याहतिः स्यादेव, सा च नास्ति । तदुक्तं विवरणे– 'सर्वं वस्तु ज्ञाततयाऽज्ञाततया वा साक्षिचैतन्यस्य विषय एव' इति । न चैवं ज्ञानाभावपक्षेऽपि विषयादिज्ञानं साक्षिरूपम् । 'न जानामि' इति धीस्तु प्रमाणवृत्त्यभावविषयेति न व्याहतिरिति– वाच्यम् । भावरूपाज्ञानस्य साक्षात् साक्षिवेद्यत्वेन तदवच्छेदकविषयादेस्तद्वारा साक्षिवेद्यत्वसम्भवेऽपि अभावस्यानुपलब्धिगम्यत्वेन साक्षात् साक्षिवेद्यत्वाभावात् न तद्वारा तदवच्छेदकविषयादेः साक्षिवेद्यत्वमिति वैषम्यात् । यद्यपि ज्ञानं साक्षिवेद्यं, तद्वारा तदवच्छेदको विषयश्च साक्षिवेद्यः, तथापि ज्ञानाभावो न साक्षिवेद्यः, तस्यानुपलब्धत्वात् ।

(अद्वैतसिद्धिः)

उत्पन्नं च ज्ञानं साक्षात् साक्षिवेद्यम् । तस्मिंश्चोत्पन्ने तद्विषयोऽपि स्फुरतीति कुतो ज्ञानाभावोऽपि ? अज्ञानविशेषणतया तु अनुत्पन्नमपि ज्ञानं साक्षिवेद्यमिति न दोषसाम्यम् । न च– अवच्छेदकस्य विषयादेः प्रागज्ञाने कथं तद्विशिष्टाज्ञानज्ञानम् ? विशेषण-ज्ञानाधीनत्वाद्विशिष्टज्ञानस्येति– वाच्यम् । विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानजनकत्वे मानाभावात् । प्रतियोगित्वाभावत्वयोः पूर्वानुपस्थितयोरपि तार्किकैरभावबोधे प्रकारीभूय भानाभ्युपगमात् । तथापि– विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं विना कथं विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धिरिति– चेन्न । विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वेन विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेन च कार्यकारणभावे मानाभावात् । प्रत्यक्षत्वादिरूपेण पृथक् पृथक् क्लृप्तकार्यकारणभावेनैवोपपत्तेः विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वस्यार्थ-समाजसिद्धत्वात् । इह च सामग्रीतुल्यत्वेन 'विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरम्' इति न्यायेन विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानसम्भवात् । अन्यथा तार्किकाणामपीश्वरस्य भ्रान्तिज्ञत्वं न स्यात् । भ्रमविषयस्य स्वातन्त्र्येण ग्रहे भ्रान्तत्वापत्त्या भ्रमावच्छेदकतयैव तद्ग्रहणं वाच्यम् । तथा च क्व प्राक्तदवच्छेदकग्रहनियमः ? ग्रहणसामग्रीतुल्यत्वं च प्रकृतेऽपि समम् ।

ननु– श्रवणादिसाध्यमोक्षहेतुब्रह्मज्ञानप्रागभावस्य सत्त्वेन तज्ज्ञानं त्वयापि वाच्यम् । तथा च तत्रापि व्याहतिस्तुल्येति– चेन्न । श्रवणादिसाध्यमोक्षहेतुब्रह्मज्ञानरूपस्य प्रतियोगिनो ज्ञानाज्ञानाभ्यां व्याहत्यभावात् । न हि श्रवणादिसाध्यत्वमोक्षहेतुत्वादिप्रकारकं ब्रह्मज्ञानज्ञानं ब्रह्मज्ञानमपि सत् श्रवणादिसाध्यम्, मोक्षहेतुर्वा । येन तस्मिन् सति तादृग्ज्ञानप्रागभावो व्याहन्येत ।

नन्वेवं– 'न जानामि' इति धियो ज्ञानाभावविषयत्वेऽपि न प्रतियोगिज्ञानादिना व्याहतिः । सामान्यतो विषयप्रतियोगिज्ञानेऽपि विशेषतस्तदभावसम्भवात् । अन्यथा प्रागभावधीर्न स्यात् । तत्प्रतियोगिविशेषस्य सामान्यधर्मं विना विशेषतो ज्ञातुमशक्य-त्वादिति– चेन्न । विशेषज्ञानाभावे हि विशेषज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रतियोगीति तस्य ज्ञाने स विशेषोऽपि ज्ञात एवेति विशेषज्ञानाभावव्याघातात् । यत्किञ्चिद्विशेषाभावश्च न सामान्या-वच्छिन्नप्रतियोगिताक इत्युक्तम् । प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानाभावेन प्रागभावप्रतीतिर-सिद्धैव । ननु– प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानं नाभावज्ञाने कारणम् । किन्त्वभावज्ञाने भासमानप्रतियोगिवृत्तिधर्मप्रकारकं ज्ञानम् । सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यभ्युपगमे तु प्रतियोगि-

विषयत्वमपि तस्याधिकम् । इतरथा तु तदेव इष्टवृत्तिसामान्यधर्मप्रकारकज्ञानमिवासिद्ध-व्यक्तिविषयेच्छाकृत्योः । न च– प्रतियोगितानवच्छेदकधर्मेण कथं प्रतियोगिता गृह्यतामिति–वाच्यम् । विशेषावच्छिन्नाया व्याप्तेरिव सामान्येन ग्रहणसम्भवात् । तथा हि– 'इदमभिधेय-वत्, प्रमेयात्' इत्यनुमाने 'यत्र प्रमेयं तत्रभिधेयम्' इति व्याप्तिग्रहणसमये वृत्तिमत्प्रमेयत्वा-वच्छेदेनैव सामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिसत्त्वेऽपि तस्याः प्रमेयत्वरूपेणैव ग्रहणं, न तु वृत्ति-मत्प्रमेयत्वेन, गौरवात् । वृत्तिमत्त्वविशेषणस्य व्यभिचारावारकत्वेन वैयर्थ्याच्च । अवृत्तिषु साध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्यभाववत् साध्याभावसामानाधिकरण्यरूपव्यभिचारस्याप्यभावात् । व्यर्थविशेषणत्वरहितत्वे सति व्यभिचारिव्यावृत्तत्वमात्रेणैव व्याप्यतावच्छेदकत्वसम्भवाच्च । तथा च यथा वृत्तिमत्प्रमेयगतापि व्याप्तिः प्रमेयत्वेनैव गृह्यते, तथा तत्तन्नीलादिव्यक्तिगता प्रतियोगिता नीलत्वादिरूपेण गृह्यत इति न काचिदनुपपत्तिः । एवं च 'इहेदानीं घटो नास्ति' इति प्रतीतिरिव घटोपादानगततत्प्रागभावविषया 'मयि ज्ञानं नास्ति' इति प्रतीति-रपि प्रमातृगततत्प्रागभावविषयेति न काप्यनुपपत्तिरिति– चेन्न । अभावज्ञाने प्रतियोग्यंशे भासमानस्य धर्मस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकतया यत्किञ्चिद्विशेषाभावस्य सामान्यावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्वे घटवत्यपि भूतले 'निर्घटं भूतलम्' इति, घटज्ञानवत्यपि स्वस्मिन् 'मयि घटज्ञानं नास्ति' इति च प्रतीतेरापत्तेः पूर्वोक्तदोषात् । यत्किञ्चिद्घटज्ञानं घटाभावज्ञाने प्रतिबन्धकमिति तु ज्ञानज्ञानेऽपि तुल्यम् । उदाहृतव्याप्तिग्रहणे तु बाधकाभावात् सामान्यावच्छेदेऽपि न दोषः ।

अथैवं प्रागभावप्रतीतिरेव न स्यात् । न स्यादेव । 'घटो भविष्यति' इति प्रतीतेः धात्वर्थभविष्यत्तात्वविषयत्वेन प्रागभावाविषयत्वात् । अन्यथा दिनान्तरोत्पत्स्यमानघटे एतद्दिनवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वेन 'अद्य घटो भविष्यति' इति धीप्रसङ्गः । भविष्यत्त्वं च प्रतियोगितद्ध्वंसानाधारकालसम्बन्धित्वम् । ध्वंसत्वं च प्रागभावानङ्गीकर्तृमते कादाचित्का-भावत्वमेव । तदङ्गीकर्तृमतेऽपि प्रतियोग्यजनककादाचित्काभावत्वम् । जनकत्वं च स्वरूपसम्बन्धविशेषो न प्रागभावघटितः । प्रागभावस्याजनकत्वापत्तेः । अन्यथाऽत्माश्रयात् । अतः प्रागभावमङ्गीकुर्वतोऽपि तत्प्रत्यक्षत्वं दुर्लभम् । तमनङ्गीकुर्वतस्तु न काऽपि हानिः । 'इहेदानीं घटो नास्ति' इति प्रतीतिस्तु सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकतत्कालावच्छिन्नया-

(अद्वैतसिद्धिः)

वद्विशेषाभावविषया, समयविशेषस्याप्यभावावच्छेदकत्वात् । अन्यथा 'आद्यक्षणे घटो नीरूपः' इत्यादिप्रतीतिर्न स्यात् ।

अथ– अस्मिन्पक्षे सामान्याभावो न सिद्ध्येदिति– चेत्, प्रागभावाभ्युपगमेऽपि तुल्यमेतत् । सामान्याभावप्रागभावयोः सुन्दोपसुन्दयोरिव परस्परपराहतत्वात् । तथा हि– प्रागभावसिद्धौ विशेषाभावस्यापि सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् न तावन्मात्रप्रमाणकसामान्याभावसिद्धिः । सामान्याभावसिद्धौ च विशेषाभावस्य सामान्यावच्छिन्नप्रतियागिताकत्वाभावात् कादाचित्काभावस्य च सामान्याभावत्वायोगात् न सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकविशेषप्रतीतिमात्रशरणप्रागभावसिद्धिरिति न तदुभयमपि विपश्चितां चेतसि चमत्कारमावहति । ननु– यावद्विशेषाभावनिश्चयेऽपि 'रूपं वायुवृत्ति न वा', 'वायू रूपवान्न वा' इति रूपाभावसन्देहात् निश्चिते च संशायायोगाद्यावद्विशेषाभावान्यसामान्याभावसिद्धिः । अत एतावन्त्येव रूपाणीति निश्चयदशायामेतादृशसंशयस्याननुभूयमानत्वेन तदनिश्चयदशायामेवैतादृशः संशयो वाच्यः । तथा च 'रूपत्वं पार्थिवाप्यतैजसरूपत्रितयातिरिक्तवृत्ति भविष्यति' इत्यधिकसम्भावनया अनिश्चितेष्वेव संशयः । उक्तसम्भावनाविरहसहकृतनिश्चयस्यैव प्रतिबन्धकत्वादिति– चेन्न । एवं प्रतिबन्धककल्पने मानाभावात्, उक्तसम्भावनाविरहदशायामप्येतादृशसंशयदर्शनाच्च ।

ननु– यथा यावद्विशेषाभावेभ्योऽतिरिक्तः सामान्याभावो रूपस्य संशयकोटिः, तथा रूपसामान्यमपि यावद्विशेषेभ्योऽतिरिक्तं संशयकोटिर्नाभ्युपगन्तुं शक्यते । तथा च कथं रूपस्य संशयकोटित्वम् ? सर्वरूपाभावनिश्चयात् । यदि तु नीलपीताद्यभावत्वेन निश्चयेऽपि रूपाभावत्वेनानिश्चयाद्रूपसंशय इति ब्रूषे, तदा किं सामान्याभावेन ? रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेन संशयसम्भवात् । धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनाया लघुत्वेन यावद्विशेषाभावानामेव रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वकल्पनात् । अतो न यत्किञ्चिदभावमादाय 'घटो नीरूपः' इति प्रतीतिप्रसङ्ग इति– चेन्न । यावद्विशेषाभावेषु यद्रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं, तत् प्रत्येकविश्रान्तं, व्यासज्यवृत्ति वा ? आद्ये यत्किञ्चिदभावमादाय 'घटो नीरूपः' इति प्रतीतिप्रसङ्गः । द्वितीये, तत्तद्रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्याव्यासज्यवृत्तिस्वभावत्वेन तद्व्यतिरिक्तं रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं व्यासज्यवृत्ति

(अद्वैतसिद्धिः)

कल्पनीयम् । तद्धरं रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक एक एवाभावः कल्प्यते । ममैकोऽभावः रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं चेति वस्तुद्वयं कल्प्यम् । तव तु रूपत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्वं तस्य च व्यासज्यवृत्तित्वेन बहुष्वभावेषु प्रत्येकं सम्बन्धा इति बहु कल्प्यम् । 'धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनाया लघुत्वम्' इति न्यायस्तु कल्पनीयाधिक्यापेक्षः । किं च घटद्वये यावद्विशेषाभावसत्त्वेऽपि रूपसामान्याभावबुद्ध्यनुदयाद् ऐकाधिकरण्या-वच्छेदेनाप्यभावा विशेषणीयाः । तथा चातिगौरवम् । अपि च व्यासज्यवृत्तिधर्मग्रहे यावदाश्रयग्रहस्तद्भेदग्रहश्च हेतुः । अगृहीतेष्वभिन्नतया वा गृहीतेषु वस्त्रादिषु द्वित्वादि-बुद्ध्यनुदयात् । तथा च यावदभावतद्भेदाग्रहे प्रथमत एव नीरूप इति धीर्न स्यात् । व्यासज्यवृत्तिसामान्यप्रति योगिताकत्वस्याग्रहणात् । अतः सामान्याभावस्य प्रामाणिकत्वात् कथं तत्पराहतिरिति– चेत्, ।

अत्र ब्रूमः– एवं तर्हि सामान्यप्रकारेण विशेषाभावाप्रतीतेर्ज्ञानविशेषप्रागभावो न जानामीति धियो ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको न विषय इति सिद्धं नः समीहितम् । न हि प्रागाभावोऽपि कश्चित्सामान्याभावोऽस्ति । येन तत्प्रतियोगिता सामान्यधर्मेणावच्छिद्येत, विशेषाभावप्रतियोगिता तु तत्तद्घटत्वादिना विशेषेणावच्छिद्यते । न च तेन तेन रूपेण भविष्यद्घटादि ज्ञातुं शक्यम् । तज्जन्मानन्तरं तु तत्तद्रूपेण तज्ज्ञानसम्भवेऽपि न प्रागभावधीः प्रत्यक्षा स्यात् । तदानीं प्रागभावासत्त्वात् । प्रत्यक्षस्य विषयजन्यत्वात् । सामान्यप्रकारकज्ञानं च न विशेषाभावज्ञाने हेतुरित्युक्तम् । प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारक-प्रतियोगिज्ञानस्याभावत्वप्रकारकाभावज्ञाने हेतुत्वात् । तस्यानुमानगम्यत्वेऽपि 'न जानामि' इति धियोऽपरोक्षायास्तद्विषयत्वायोगात् । अवभिचारिलिङ्गाद्यभावात्तदनुमानमपि दूरनिरस्त-मेव । ननु– 'इदं मा भूत्' इतीच्छाविषयतया तत्सिद्धिः । न, प्रागभावस्य स्वरूपतोऽ-साध्यत्वेन प्रतियोगिजनकविघटनेन तत्सम्बन्धस्येवात्यन्ताभावसम्बन्धस्यापि साध्यत्वा-त्तेनैवान्यथासिद्धेः ।

अथ– उत्पन्नस्य द्वितीयक्षणे पुनरुत्पत्त्यभावात्तत्पूर्वक्षणे सामग्र्यभावो वाच्यः । स च प्रागभावाभावादेव । अन्यहेतूनां सत्त्वादिति– चेन्न । सामयिकात्यन्ताभावेनैवान्यथासिद्धेः । उत्पन्नस्यैव स्वोत्पत्तिविरोधित्वाच्च । अपि च सामग्री कार्यसत्त्वे प्रयोजिका, न तु

(अद्वैतसिद्धिः)

तस्याद्यकालसम्बन्धरूपोत्पत्तावपि । आद्यकालसम्बन्धो हि स्वसमानकालीनपदार्थध्वंसानाधारकालाधारत्वम् । तत्र सामग्री कार्यस्य कालाधारत्वांशमात्रे प्रयोजिका, न तु विशेषणांशेऽपि । तस्य तादृक्पदार्थध्वंससामग्रीविरहादेव सिद्धेः । पाकजरूपादिभेदोऽप्यग्निसंयोगभेदात् पूर्वरूपादिध्वंसभेदाद्वा, न तु प्रागभावभेदात् । प्रतियोगिभेदं विना प्रागभावभेदायोगाच्च । नाप्युपादानत्वव्यवस्था तत्र मानम् । तन्तुत्वादिनैव तत्सिद्धेः । अन्यथा प्रागभावस्य सम्बन्धिविशेषोऽपि कुतः सिद्ध्येत् ? न च तदत्यन्ताभाववतः कथं तदुपादानत्वम् ? सम्बन्धान्तरेण त्वयाऽप्यभ्युपगमात्समयावच्छेदतदनवच्छेदाभ्यां वैलक्षण्याभ्युपगमाच्चेत्यलमतिविस्तरेण ।

एवं सामान्याभावोऽपि गौरवपराहत एव । तथा हि– सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं, अभावः, तस्य च तत्तदधिकरणसम्बन्धा इति त्रयं वा कल्प्यताम् ? क्लृप्ततत्तदधिकरणसम्बन्धानामेकाधिकरणवृत्तित्वावच्छेदेन सिद्धानामभावानां सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं, तस्य च व्यासज्यवृत्तित्वमिति द्वयं वा कल्प्यताम् । तत्रोत्तरः पक्ष एव प्रेक्षावद्भ्यो रोचते । आद्यक्षणे 'घटो नीरूपः' इति प्रतीतेः सर्वसिद्धत्वात् । यावदाश्रयतद्भेदग्रहस्य दित्वादिग्रहे हेतुत्वेऽपि उक्तप्रतियोगिताग्रहे हेतुत्वानभ्युपगमात् । कार्योन्नेयधर्माणां यथाकार्यमुन्नयनात् । न चैवं– अतिलाघवात् क्लृप्तानामधिकरणानामेवाभावधीहेतुत्वमस्तु, किं विशेषाभावैरपीति– वाच्यम् । अस्माकमिष्टापत्तेः । घटाभावो नेत्यादावतिरिक्ताभावस्य त्वयाऽप्यनभ्युपगमेन भावस्याप्यभावत्वप्रकारकप्रमाहेतुत्वस्योभयवादिसिद्धत्वात् ।

यदपि कश्चिदाह– प्रतियोगितावच्छेदकभेदस्याभावभेदनियामकत्वाद्विशेषाभावान्यसामान्याभावसिद्धिः । अन्यथा अभावभेदासिद्धेः । प्रतियोगिभेदस्याभावभेदकत्वे एकघटप्रतियोगिकस्य प्रागभावादिचतुष्टयस्याभेदप्रसङ्गाद् । अवच्छेदकभेदात्तु तद्भेदे न कोऽपि दोषः । क्वचित्तादात्म्यस्य, क्वचित्संसर्गस्य, क्वचित् पूर्वापरकालीनतत्तद्घटत्वादेश्च भेदात्– इति ।

तन्न । संसर्गप्रतियोगिविशेषणसाधारणस्यैकस्यावच्छेदकत्वस्य दुर्वचत्वात् । तादात्म्यादेश्च प्रतियोगितावच्छेदकत्वे मानाभावात् । भेदसिद्धिस्तु भाववदभावस्यापि विरुद्धधर्माध्यासादेव । अवच्छेदकभेदस्याभावभेदनियामकत्वं लिङ्गविधया तज्ज्ञापकत्वमेव वाच्यम्, न तु तज्जनकत्वम् । तच्च न । विपक्षबाधकतर्काभावेन सामानाधिकरण्याभावेन च

(अद्वैतसिद्धिः)

व्याप्तेरेवासिद्धेः । अत एव– तदितरधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यत्वव्याप्यमित्यपि– निरस्तम् । एवं चावृत्तीनां गगनादीनां समनियतानां चान्येषां धर्माणामेक एवात्यन्ताभावः, युगपद्विनष्टानामुत्पन्नानां वा समानदेशानामसति बाधके एक एव ध्वंसः प्रागभावो वा, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽपि चेदभावः प्रामाणिकः, तदा तस्यैकस्यैव प्रतियोगिताः सर्वैरेव व्यधिकरणैः सर्वैश्च समानाधिकरणैः सम्बन्धैरेवावच्छिद्यन्ताम् । आकाशाभाव एव वा तथाऽऽस्ताम् । एकेनैवोपपत्तावभावभेदकल्पने मानाभावात् । न च– एवमेक एव जगतीतले भवत्वभावः । स एव तत्तदवच्छेदकदेशकालादिभेदेन तत्तद्व्यवहारभेदं जनयिष्यतीति किमधिककल्पनयेति– वाच्यम् । उपपद्यते चेदस्तु । प्रकृते तु न बाधकं किञ्चित् । अत एव वैशेषिकाणां स्वाभ्युपगतकालपदार्थस्यैव सर्वव्यवहारहेतुत्वोपपत्तौ न पदार्थान्तरसिद्धिरित्यद्वैतवादिनो वदन्ति । तदेवं 'अहमज्ञः' इति ज्ञानस्याभावज्ञानसामग्रीविलक्षणसामग्रीजन्यत्वादभावविलक्षणविषयत्वं सिद्धम् ।

एवं 'त्वदुक्तमर्थं न जानामि' इति प्रत्यक्षस्यापि । ननु– 'साक्षात्त्वदुक्तार्थविषयं प्रमाणज्ञानं मयि नास्ति' इत्येतद्विषयकमुदाहृतज्ञानम् । तच्च न साक्षादर्थविषयम् । प्रमाणज्ञानावच्छेदकतयाऽर्थस्य भानाद्, अतो न व्याघात इति– चेन्न । साक्षात्त्वदुक्तार्थमवेत्य हि तदभावो ग्राह्यः । तज्ज्ञानं च न साक्षिणा । स्वस्मिंस्तादृक्प्रमाणज्ञानाभावात् । अन्यनिष्ठं तु शब्दादिना ग्राह्यम् । शब्दादिश्च त्वदुक्तार्थं बोधयन्नेव तद्विषयत्वं ज्ञाने बोधयेत् । तथा च प्रथमतस्त्वदुक्तार्थविषयकं साक्षादेव ज्ञानमागतमिति तन्निषेधे न कुतो व्याघातः ? अत एव– विशेषस्य स्वरूपतो ज्ञानेऽपि विशेषप्रकारकज्ञानाभावो न व्याहत– इत्यपास्तम् । करतलामलकज्ञाने स्वविषयव्यावर्तकधर्मविषयत्वं प्रसिद्धमिह निषिध्यत इत्यपि न । त्वदुक्तत्वस्यापि मदुक्ताद्व्यावर्तकत्वेन सामान्यतो व्यावर्तकधर्मविषयत्वस्य निषेद्धुमशक्यत्वात् ।

ननु– अवच्छेदकतया विशेषज्ञाने जातेऽपि न व्याहतिः । तथा हि– न हि विशेषज्ञानाभावस्त्वदुक्तार्थविषयकज्ञानाभावो वाऽत्र प्रतीयते । किं तु त्वदुक्तार्थविशेष्यकविशेषप्रकारकज्ञानाभावः । तत्र च त्वदुक्तार्थविशेष्यकविशेषप्रकारकज्ञानत्वेन प्रतियोगिज्ञानेऽपि तादृक्प्रकारकतद्विशेष्यकज्ञानाभावसम्भवः । अस्य ज्ञानस्य ज्ञाने विशेष्ये विशेषप्रकारकत्वप्रकारकत्वात् । यत्रापि 'त्वदुक्तविशेषं न जानामि' इत्यभिलापः, तत्राप्येवमेव व्याहत्य-

(अद्वैतसिद्धिः)

भावः कथञ्चिदुन्नेयः । न च यत्रोक्तप्रतियोग्यप्रसिद्धिः तत्र कथमभावप्रतीतिरिति– वाच्यम् । समवेतवाच्यत्वं नास्तीत्यत्रेव विशेष्ये विशेषणाभावविषयत्वेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावविषयत्वेन वोपपत्तेरिति– चेन्न । अनुभवविरोधात् । विशेषज्ञानाभावस्य त्वदुक्तार्थज्ञानाभावस्य वाऽनभ्युपगमे तद्विषयज्ञानसत्त्वेन तद्व्यवहारापत्तेश्च । न चैवं दृश्यते । स्वतःप्रामाण्यमते तु तत्प्रकारकत्वे तद्विशेष्यकत्वे च गृह्यमाणे तद्वत्त्वग्रहण-स्यावश्यकतया तदंशे तत्प्रकारकतद्विशेष्यकत्वस्य तादृशप्रतियोगिज्ञाने सम्भवात् स्पष्ट एव व्याघातः । भावरूपाज्ञानपक्षे तु सर्वस्यापि साक्षिवेद्यतया न व्याघात इत्युक्तम् । तदेवं 'त्वदुक्तमर्थं न जानामि' इति प्रत्यक्षं भावरूपाज्ञानविषयमिति सिद्धम् ।

'एवमेतावन्तं कालं न किञ्चिन्दवेदिषम्' इति परामर्शसिद्धं सौषुप्तं प्रत्यक्षमपि भावरूपाज्ञानविषयमेव । ननु– परामर्शः किमनुमानं, किं वा स्मरणम् ? आद्ये ज्ञानाभाव एवानुमीयताम्, किं भावरूपाज्ञानेन ? तथा हि– सम्प्रतिपन्नोदयास्तमयकालवद्विवादपदयो-रप्युदयास्तमययोरन्तरालकालमनुमाय तत्कालमहं ज्ञानाभाववान्, अवस्थाविशेषवत्त्वात्, ज्ञानसामग्रीविरहवत्त्वात्, तुल्ययोगक्षेम आत्मादौ स्मर्यमाणेऽपि तद्वत्तया नियमेनास्मर्य-माणत्वाद्वेति प्रयोगसम्भवात् । द्वितीये तु नास्त्युपपत्तिः । संस्कारासम्भवात् । विनश्यदेव हि ज्ञानं संस्कारं जनयति, विना व्यापारं व्यवहितकार्यजननाक्षमत्वात् । अविनश्यता तु तेन स्वयमेव तत्कार्यस्य जनयितुं शक्यत्वात् किमिति संस्कारो जन्येत ? न हि संस्कारोऽपि प्रत्यक्षः । येन कार्यान्यथानुपपत्तिमन्तरेणापि अभ्युपेयेत । सौषुप्तं चानाद्य-ज्ञानोपरक्तं साक्षिचैतन्यरूपं ज्ञानं स्वतो वा उपाधितो वा न विनश्यतीति संस्कारं कथं जनयेत् ? तदभावात् कथं स्मर्येत, अस्मर्यमाणं वा कथं प्रमाणत्वेनोदाहियेतेति– चेन्न । न तावदनुमानं तत्र सम्भवति । हेतोः पक्षविशेषणस्य चाज्ञानात् । न हि ज्ञानाभाव-मन्तरेणावस्थायां विशेषो वक्तुं शक्यः । ज्ञानसामग्रीविरहश्च ज्ञानाभावानुमेयत्वेनान्योन्याश्रय-ग्रस्तः । न चेदानीन्तनेनेन्द्रियप्रसादेन पूर्वकालीनं तदुपरममनुमाय सामग्रीविरहानुमानम् । इन्द्रियप्रसादस्य सुखानुभवहेतुकस्य तदुपरमहेतुकत्वासिद्धेः । नियमेनास्मर्यमाणत्वं च यथा-श्रुतं वा सुषुप्तिकालावच्छेदेनेति वा ? आद्ये असिद्धिः । द्वितीये तूपेक्षणीयज्ञानाभावो न सिद्ध्येत् । तत्रैव व्यभिचारश्च ।

(अद्वैतसिद्धिः)

न च– तर्हि प्रातरनुभूतचत्वरे गजज्ञानाभावं कथमिति– वाच्यम् । ज्ञानानुपलब्ध्यै-वेत्यवेहि । अनुपलब्धिज्ञानं च भावरूपाज्ञानेन लिङ्गेन । तथा हि– पूर्वकालेऽहं, गजज्ञानाभाववान्, गजाज्ञानवत्त्वात्, यन्नैवं तन्नैवम्, यथा गजज्ञानवानहमिति । एवं सर्वत्राज्ञानस्य ज्ञानाभावव्याप्यत्वेन तदनुमापकत्वम् । न च– सुषुप्तिकाले ज्ञानाभावानु-मानार्थं भावरूपाज्ञानमिव रागाभावानुमार्थं द्वेषोऽपि स्वीकरणीयः, तद्विरोधिपदार्थानुभवं विना तदभावानुमानायोगादिति– वाच्यम् । भावरूपाज्ञानेन ज्ञानाभावेन वा रागाभावानुमान-सम्भवात् । तस्यापि तद्विरोधित्वात् । अथापरोक्षतो ज्ञाते त्वज्ञानाभावात् कथं परोक्ष-ज्ञानाभावानुमानम् ? सामग्रीविरहादिनेति गृहाण । न चात्राप्यन्योन्याश्रयः । शब्दादीनां योग्यानां योग्यानुपलब्ध्या अभावनिश्चयेन परोक्षज्ञानविरहज्ञानं विनैव सामग्रीविरहनिश्चयात् । सुषुप्तिकाले चेन्द्रियादिघटितसामग्रीविरहस्य फलाभावं विना ज्ञातुमशक्यत्वेनान्योन्या-श्रयोक्तेः । न च स्मरणपक्षे संस्कारानुपपत्तिः । अज्ञानस्याज्ञानवृत्तिप्रतिबिम्बितसाक्षि-भास्यत्वेन वृत्तिनाशादेव संस्कारोपपत्तेः । अज्ञानवृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यस्यैव साक्षिपदार्थ-त्वात् । न च– जागरेऽप्यज्ञानस्य वृत्तिवेद्यत्वे वृत्त्यभावदशायां संशयाद्यापत्तिरिति– वाच्यम् । अज्ञानविषयाज्ञानाभावेन तदयोगात् । संशयादेस्तत्कारणीभूताज्ञानसमानविषयत्व-नियमात् । भावत्वादिना संशये त्विष्टापत्तिरेव । भावत्वादेः साक्षिवेद्यत्वाभावेनाज्ञानविषय-त्वात् । अज्ञानस्य स्वरूपेणैव साक्षिवेद्यत्वात् । ननु– तदा ज्ञानाभावोऽपि स्वरूपेणैव भासताम् । सप्रतियोगिकत्वेनाभावज्ञान एव प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वात् । अन्यथा 'प्रमेयम्' इति ज्ञानेऽप्यभावो न भासेतेति– चेन्न । साक्षिणा तावन्न स्वरूपेणाभावावगाहनम् । तस्य साक्षात्साक्ष्यवेद्यत्वात् । नापि शब्दादिना । तदानीं तेषामभावात् । नाप्यनुपलब्ध्या । तस्याः प्रतियोगिज्ञाननिरपेक्षाया अजनकत्वात् । न च– दृष्टाभावान्तरविलक्षणस्वभाव एवायमभाव इति स्वरूपेण साक्षिवेद्योऽस्त्विति– वाच्यम् । निर्विकल्पकबुद्धिवेद्यत्वे भावत्व-स्यैवौचित्यात् । अन्यथा परिभाषामात्रापत्तेः । ननु ज्ञानविरोधित्वादेस्तदाऽननुभवेन 'नावेदिषम्' इति तेनाकारेण कथं परामर्शः ? न । द्रष्टर्यन्तःकरणतादात्म्येनाहमुल्लेखस्येव ज्ञानविरोधित्वादेरपि तदैवानुभूयमानत्वेन तदंशे परामर्शत्वानभ्युपगमात् । सुषुप्तिकालीनस्य द्रष्टुरेव परामृष्टत्वात् ।

(अद्वैतसिद्धिः)

नन्वज्ञानवृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यरूपस्याज्ञानानुभवस्य जाग्रत्यपि विद्यमानत्वात् कथमज्ञानस्मरणम् ? न हि धारावाहिकेषु अनुभवेषु तुल्यसामग्रीकेषु स्मरणव्यवहारः । तथा च धारावाहिकोऽज्ञानानुभव इति वक्तव्यम्, न तु परामर्श इति । सत्यम् । सुषुप्त्याख्यायास्तामस्या अज्ञानवृत्तेर्नाशेन जाग्रति तद्विशिष्टाज्ञानस्य साक्षिणाऽनुभूयमानत्वाभावेन संस्कारजन्याविद्यावृत्त्यैव सुषुप्तिविशिष्टाज्ञानभानात् परामर्शत्वोपपत्तेः । केवलाज्ञानांशे तु तुल्यसामग्रीकत्वाद्धारावाहिकत्वमेव । अत एव कार्योपाधिविनाशसंस्कृतमज्ञानमात्रमेव प्रलयोपमं सुषुप्तिरित्यभिप्रेत्य वार्तिककारपादैः सौषुप्ताज्ञानस्मरणमपाकृतम् । तथा चोक्तम्–

न सुषुप्तिगविज्ञानं नाज्ञासिषमिति स्मृतिः ।
कालाद्यव्यवधानत्वान्न ह्यात्मस्थमतीतभाक् ।।
न भूतकालस्पृक्प्रत्यङ् न चागामिस्पृगीक्ष्यते ।
स्वार्थदेशः परार्थोऽर्थो विकल्पस्तेन स स्मृतः ।।

इत्याद्यव्याकृतप्रक्रियायाम् । विवरणकारैस्तु– 'अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा' इति योगसूत्रानुसारेण तमोगुणात्मकावरणमात्रालम्बना काचिद्वृत्तिः सुषुप्तिरित्यभिप्रेत्य तदुपरक्तचैतन्यस्य तन्नाशेनैव नाशात्तत्कालीनाज्ञानानुभवजनितसंस्कारवशेन 'न किञ्चिदवेदिषम्' इति 'स्मरणमभ्युपेतम्' इति वार्तिकविवरणयोरप्यविरोधः । अत एवोक्तं वार्तिककारैरुषस्तिब्राह्मणे–

न चेदनुभवव्याप्तिः सुषुप्तस्याभ्युपेयते ।
नावेदिषं सुषुप्तोऽहमिति धीः किम्बलाद्भवेत् ।। इत्यादि ।

अभिप्रायस्तु वर्णित एव । साक्ष्यज्ञानसुखाकारास्तिस्रोऽविद्यावृत्तयः सुषुप्त्याख्यैकैव वा वृत्तिरित्यन्यदेतत् । निर्विकल्पकस्यापि स्मरणजनकत्वम्, अहङ्कारोपरागकालीनत्वाभावेन तत्तानुल्लेख इत्यादि सर्वमुपपादितमस्माभिः सिद्धान्तबिन्दौ । तस्मात् सौषुप्तानुभवोऽपि भावरूपाज्ञानविषय इति सिद्धम् । इत्यद्वैतसिद्धौ अज्ञानप्रत्यक्षत्वोपपत्तिः ।

न्यायामृततरङ्गिणी

त्वन्मत इति ।। अहमज्ञ इति प्रतीतेर्ज्ञानाभावविषयत्वं त्वयाऽपि वाच्यम् । अन्यथा तस्याः प्रामाण्यं न स्यादित्यर्थः । नन्वहमर्थस्याज्ञानानाश्रयत्वेऽपि तदाश्रयीभूतचैतन्येऽन्तःकरणतदात्म्याध्यासेनैकाश्रयसम्बन्धेन स्थूलो गच्छतीतिवदहमज्ञ इति प्रतीतिर्भावरूपाज्ञानविषयैवेति चेन्न । शुद्धचैतन्यस्याज्ञानाश्रयतया विशिष्य प्रतीत्यसम्भवेनान्यस्य मुख्यतत्प्रत्ययस्याभावेनाहमज्ञ इत्यस्यैव मुख्यप्रत्ययत्वे वाच्ये अहमर्थस्याज्ञानाश्रयतया तस्य ज्ञानाभावविषयत्वं त्वयाऽपि वाच्यमित्यर्थात् । स्पष्टयिष्यते चैतदविद्याश्रयभङ्गे ।। **साक्षीति** ।। न च स्वस्मिन्विद्यमाने साक्षिवेद्ये सुखादौ स्वभ्रमसिद्धे रूप्यादौ च न जानामीति न व्यवहारः । परसुखादौ तथा व्यवहारस्तु परोक्षज्ञाननिवर्त्येन प्रमातृगताज्ञानेनैवोपपन्न इति वाच्यम् । अर्थाबोधात् । स्वसमवेते स्वभ्रान्तिसिद्धे चातीतसुखादौ रूप्यादौ च न जानामीति व्यवहारस्य सर्वसिद्धस्य सुखादावज्ञानमनिच्छता त्वयाऽपि ज्ञानाभावविषयत्वेन समर्थनीयत्वादित्यर्थात् । विषये प्रमातरि चाज्ञानस्यैकत्वाच्च । आवृतं विषयमजानन् प्रमाताऽज्ञ इत्युच्यते । अत एव परोक्षज्ञानेन प्रमातृगताज्ञाने नाशितेऽपि विषयगताज्ञानसत्त्वेऽपि न न जानामीति व्यवहारापत्तिः । प्रमातृगताज्ञानकार्यस्य न जानामीति व्यवहारस्य विषयगताज्ञानेनापादयितुमशक्यत्वादिति निरस्तम् । तच्छक्तेरप्येकत्वाच्च ।। **विक्षेप इति** ।। विपर्यय इत्यर्थः ।। **अपरोक्षत इति** ।। विक्षेपरूपकार्यस्याज्ञानविषयत्वं प्रत्यप्रयोजकतया जडे न जानामीत्यस्य नाज्ञानविषयत्वमित्यर्थः ।। **निरसिष्यमाणत्वादिति** ।। तस्याज्ञानकल्पितत्वेनान्योन्याश्रयात् स्वयमेव प्रकाशहीने तत्कृत्याभावाच्चेत्यादिनाऽविद्याविषयभङ्ग इति शेषः ।। **वृत्तिरिति** ।। विषयप्रकाशकं सर्वगतजीवचैतन्यमविद्यानावृतमिति मते वृत्तेश्चिदुपरागार्थत्वादित्यर्थः ।

ननु मयि ज्ञानं नास्तीति प्रतीतिरपि न ज्ञानाभावविषया । तथाहि– अत्र हि ज्ञानाभावे ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमनुभूयते । तच्च तज्ज्ञानविशेषनिष्ठानां कथञ्चिदनुगतीकृतानां तत्तद्विशेषाभावकूटप्रतियोगिताकानां ज्ञानत्वस्यावच्छेदकत्वेन

(न्यायामृततरङ्गिणी)

वा, विशेषाभावकूटातिरिक्तसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषयत्वेन वा ? प्रकारान्तरासम्भवात् । तदुभयमपि न सम्भवति । अभावज्ञानकारणधर्म्यादिज्ञाने सति न तदुभयविधाभावज्ञानम् । प्रतियोगिभूतज्ञानज्ञानस्य तु स्वविषयीभूतज्ञान-विषयविषयकत्वेन तस्यैव तज्ज्ञानत्वात् । तयोर्यत्किञ्चित्प्रतियोगिव्यक्तिविरोधित्वेन तद्वति तयोरसम्भवात् । धर्म्यादिज्ञानाभावे तु कारणाभावादेव तयोर्न ज्ञानम् । अतो मयि ज्ञानं नास्तीत्यपि न ज्ञानाभावज्ञानम् । किन्तु भावरूपाज्ञानज्ञानमेवेति । मैवम् । यत्किञ्चिद्विशेषाभावस्यैव तथा प्रतीत्युपपत्तेः । न च तत्प्रतियोगिता न ज्ञानत्वावच्छिन्नेति वाच्यम् । अवच्छेदकत्वं हि नानतिरिक्तवृत्तित्वादिकम् । अवच्छेदकत्वाभिमतघटत्वादिसमनियतकम्बुग्रीवत्वाद्यतिप्रसक्तेः । किन्तु स्वरूप-सम्बन्धविशेष एव । तच्चास्ति सामान्यधर्मस्यापि विशेषप्रतियोगितया । नन्वेवं वायौ रूपं नास्ति, पुरोदेशे रजतं नास्तीत्याभासवाक्यजन्यप्रतीत्यनन्तरमपि तत्संशयादिनिवृत्तिर्न स्यात् । एकविशेषाभावबोधनेऽपि विशेषान्तरमादाय संशयोपपत्तेरिति चेत्, प्रथमं न कथञ्चित् । अपशवो वा अन्ये पशवो गोऽश्वेभ्य इत्यादाविव विशेषपरत्वशङ्कायाः सकलरूपाद्यभावतात्पर्यावगमान्निवृत्तौ उक्त-वाक्यात्संशयादिनिवृत्तेः । किं च वायौ रूपं नास्ति, मयि ज्ञानं नास्तीति समानाकारप्रतीत्योः कथं विषयवैजात्यम् । ननु प्रतियोगिज्ञानाज्ञानाभ्यामनु-पपत्त्याऽगत्या तत्कल्प्यत इति चेन्न । तर्हि तत एव यावदभावकिञ्चिदभाव-विषयत्वमेव कल्प्यताम् । एवं च प्रतीतिसारूप्यमपि समर्थितं स्यात् । त्वद्रीत्या एकस्या अभावविषयकत्वमन्यस्या अभावविलक्षणाज्ञानविषयत्वे सर्वथा तद्बाध एव भावरूपाज्ञानवादेऽपीति ।

ननु श्रवणादिसाध्यमोक्षहेतुब्रह्मज्ञानप्रागभावस्य ज्ञानेऽपि प्रतियोगिज्ञानाज्ञानाभ्यां न व्याहतिः । न हि श्रवणादिसाध्यत्वमोक्षहेतुत्वादिप्रकारकं ब्रह्मज्ञानज्ञानमपि सत् श्रवणादिसाध्यं मोक्षहेतुर्वा । येन तस्मिन् सति तादृक् ज्ञानप्रागभावो व्याहन्येतेति चेन्न । तद्विषयकज्ञाने सत्येव तद्विषयकज्ञानाभावस्य निरूपणं त्वयाऽपि वाच्य-मित्यत्र तात्पर्यात् । श्रवणादिसाध्यमोक्षहेतुज्ञानं निष्प्रपञ्चात्मविषयकमतस्तादृशात्म-

(न्यायामृततरङ्गिणी)

ज्ञानस्य ज्ञानमपि निष्प्रपञ्चात्मज्ञानस्य ज्ञानमिति तस्मिन् सति कथं तादृशज्ञान-प्रागभावस्तिष्ठेत् । निष्प्रपञ्चात्मविषयतयाऽऽत्मसाक्षात्कारस्य तस्मिन् सति कथं प्रपञ्चनिवर्तकता । न तु श्रवणादिजन्यत्वेनाधिष्ठानतत्वसाक्षात्कारे सति । निरुपाधिभ्रमादर्शनादिति भावः । अत एव साक्षात्कारभिन्नं शङ्कते ।। **न चेति** ।। **अनुपलब्ध्या वेति** ।। वाशब्दोऽनास्थायाम् । अनुमित्यभावे तात्पर्यात् । ननु ज्ञानाभावस्य झटिति प्रतीतिः स्वकारणस्य झटिति समवधानमाक्षेप्स्यति न तु स्वस्वानुमितिभिन्नत्वमित्यत आह ।। **त्वन्मत इति** ।।

ननु जडे ज्ञानाभावो न प्रत्यक्षः । ज्ञानरूपप्रतियोगिग्राहकस्य मनसो बहिर-स्वातन्त्र्येण यावत्प्रतियोग्युपलम्भकसमवधानरूपयोग्यतायुक्तप्रतियोग्यनुपलब्धि-विरहात् । अतो जडे लिङ्गान्तरमेव ज्ञानाभावानुमापकमिति चेन्न । घटो यद्यव-च्छेदकविशेषेण ज्ञानाधारः स्यात् प्रत्यङ् स्यात् । तादृशज्ञानत्वेनोपलभ्यमानत्वस्य प्रत्यक्त्वादित्यनुपलम्भप्रतियोग्युपलम्भापादनसम्भवात् ।। **अपरोक्षत इति** ।। लिङ्गान्तरं तु नानुसंहितमिति भावः ।। **दुःखादाविति** ।। स्ववृत्त्यतीत-दुःखादिज्ञानाभावस्येत्यर्थः । भावरूपाज्ञानेन लिङ्गेन ज्ञानाभावोऽनुमीयत इत्यत्र दूषणान्तरमाह ।। **प्रतियोगीति** ।। विषयावच्छिन्नज्ञानरूपविशेषणज्ञानं विना विशिष्टज्ञानानुदयादित्यर्थः । भावरूपाज्ञानसमानविषयकज्ञानसदसद्भावाभ्याम्ज्ञानज्ञानं तवापि दुर्लभमित्याह ।। **अपि चेति** ।। अज्ञानस्य ज्ञानविरोधित्वेन प्रतीत्यनियमं परिहरति ।। **मुग्ध इति** ।। नञोऽप्रयोगेऽपि नञर्थानुभवोऽस्तीत्यर्थः ।। **अत एवेति** ।। मुग्धादिशब्देषु नञर्थप्रवेशसद्भावादेवेत्यर्थः ।। **उक्तं चेति** ।। अज्ञान-विषयाश्रययोरभेदेऽभिहितेऽस्यास्मिन्नज्ञानमित्याश्रयविषयभेदप्रतीत्या विरोध इति शङ्कायां तत्प्रतीतिमन्यथयितुमुक्तमित्यर्थः ।। **अज्ञानमिति** ।। ज्ञानस्य द्वय-सापेक्षत्वात् तत्प्रतियोग्यज्ञानस्यापि तत्सापेक्षत्वप्रथा घटत इत्यर्थः ।। **अन्यथेति** ।। अज्ञानस्य ज्ञानविरोधित्वेन प्रतीतिनियमाभाव इत्यर्थः ।

ननु ज्ञानाज्ञानं विरोधनिरूपकज्ञानज्ञाननियतज्ञानम् । तमोनीहारादिशब्दैस्तेन विनाऽपि तज्ज्ञानादित्यत आह ।। **ज्ञानाभावोऽपि हीति** ।। अज्ञानज्ञानवदेव ज्ञानाभावस्यापि सामान्येन ज्ञाने ज्ञानज्ञानमनपेक्षितमिति भावः ।

(न्यायामृततरङ्गिणी)

ननु न ज्ञानमज्ञानमित्यज्ञानशब्दो न यौगिकः येनावयवार्थज्ञानविरोधभानमावश्यकमित्यत आह ।। **एतेनेति** ।। **वृत्तिज्ञानेति** ।। प्रोक्षण्यादिशब्दवदलब्धात्मकरूढ्यपेक्षया योगस्यैव बलवत्त्वमित्यर्थः । अस्त्वज्ञानशब्दोऽज्ञाने यौगिको रूढो वा । प्रत्यक्षेण तु ज्ञानविरोधित्वेनैवाज्ञानं प्रतीयत इत्याह ।। **शब्देति** ।। अन्यथाऽज्ञानस्य ज्ञानविरोधो न सिद्ध्येदिति भावः । उभयत्र परिहारं शङ्कते ।। **नन्विति** ।। **साक्षिरूपमिति** ।। ननु बाह्यो विषयः कथं साक्षिभास्योऽसम्बन्धादित्याशङ्कां परिहर्तुं ज्ञानावच्छेदकस्येत्याद्युक्तम् । तदुक्तं विवरणे– "सर्वं वस्तु ज्ञाततयाऽज्ञाततया वा साक्षिचैतन्यस्य विषय एव । तत्र ज्ञाततया विषयः प्रमाणव्यवधानमपेक्षते । अन्यस्तु सामान्याकारेण विशेषाकारेण वाऽज्ञानव्यावर्तकतया सदाऽवभासते" इति ।। **न तदिति** ।। साक्षिणो ज्ञानसाधकत्वान्न तद्विरोधित्वमित्यर्थः ।। **वृत्तेरेवेति** ।। प्रमाणवृत्तेरित्यर्थः ।। **सममिति** ।।

ननु भावरूपाज्ञानवत् ज्ञानाभावो न साक्षात्साक्षिवेद्यः । येन ज्ञानावच्छेदकविषयस्य ज्ञानद्वारा साक्षिवेद्यत्ववत् अभावप्रतियोगिज्ञानावच्छेदकविषयस्याभावद्वारा साक्षिवेद्यत्वं स्यात् । ज्ञानवत् तदभावस्य साक्षिवेद्यत्वेऽपि न विषयः साक्षिवेद्योऽसम्बन्धात् । न च प्रतियोगिभूतं ज्ञानं साक्षात् साक्षिवेद्यमिति तद्वारा तदवच्छेदकविषयोऽपि साक्षिवेद्यः स्यादिति वाच्यम् । उत्पन्नं हि ज्ञानं साक्षिवेद्यम् । तस्मिंश्चोत्पन्ने तद्विषयोऽपि स्फुरतीति कुतस्तज्ज्ञानाभावः । अनुत्पन्नस्य ज्ञानस्य साक्ष्यसम्बन्धान्न तेन ज्ञानग्रहणम् । नतराम् तद्वारा तद्विषयग्रहणमिति चेत् । मैवम् । विरोधिनिरूपकाज्ञानोत्पत्त्यनुत्पत्तिभ्यां भावरूपाज्ञानसत्त्वस्य ज्ञानद्वारकज्ञानविषयविषयकसाक्षिज्ञानस्य वा सम्भवेन साम्यात् । नन्वज्ञानविशेषणतयाऽनुत्पन्नमपि ज्ञानं तद्विषयश्च साक्षिवेद्य इति चेत् केदमवगतं भवता । ननु घटं न जानामीत्यनुभवादिति चेन्न । एतस्य त्वदभिमताज्ञानविषयत्वेऽसंमतेः । तस्मान्न जानामीति ज्ञानविरोधि किञ्चित् साक्षिणाऽनुभूयते । तद्वारा विषयोऽपीत्येतावत्सिद्धम् । तस्याभावविलक्षणत्वं प्रकल्प्य तद्वारा विषयानुभव इति कल्पनापेक्षया क्लृप्तेऽभावे विषयानुभावकताकल्पनैवोचिता । लाघवात् । भावविलक्षणस्य

(न्यायामृततरङ्गिणी)

द्वारत्ववदभावस्यापि तत्सम्भवाच्च । बाह्यविषयस्य साक्षिणा ग्रहणेऽतिप्रसङ्गभङ्गाय स्वसम्बद्धाभावप्रतियोगिज्ञानविषयत्वस्य नियामकस्य सम्भवाच्च ।

नन्ववच्छेदकस्य विषयादेः प्रागज्ञाने कथं तद्विशिष्टाभावज्ञानमिति शङ्का तत्परिहारश्च अभावबुद्धौ प्रतियोगित्वानुयोगित्वादिवत्पूर्वानुपस्थितस्यापि विशेषणस्य विशिष्टबुद्धौ भानसम्भवेन विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानजन्यत्वे मानाभाव इत्येवंरूपोऽपि समः । विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं विना कथं विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानमित्यपि न । प्रत्यक्षत्वादिरूपेण पृथक्क्लृप्तकार्यकारणभावेनैवोपपन्नस्यार्थसमाजसिद्धस्य विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वेन तत्र कारणान्तराकल्पनात् । इह च विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरमिति न्यायेन विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानसम्भवादिति । साक्षिणा विशेषतो ज्ञायमानेऽपि विषयेऽज्ञानमिति पक्षे ज्ञानाभावेनान्यथासिद्धिमुक्त्वा सामान्येन विषयज्ञाने विशेषतस्तज्ज्ञानमिति पक्षेऽपि ज्ञानाभावेनान्यथासिद्धिरित्याह ।। **तस्मादिति** ।। **अवच्छेदकस्येति** ।। विरोधनिरूपकज्ञानं प्रत्यज्ञानं च प्रत्यवच्छेदकस्येत्यर्थः । ननु विशेषज्ञानाभावे विशेषज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रतियोगीति तस्य ज्ञाने स विशेषोऽपि ज्ञात एवेति विशेषज्ञानाभावव्याघात इत्यत आह ।। **तद्विशेषेति** ।। **तत्सामान्येति** ।। निरूपणीयाभावप्रतियोगिज्ञानविषयीभूतविशेषसमानाधिकरणसामान्यधर्मविषयकज्ञानमित्यर्थः । ननु विशेषज्ञानाभावं प्रति सामान्यज्ञानं तत्प्रतियोगिज्ञानं वाऽप्रतियोगीति कथं तस्य विशेषज्ञानाभावज्ञानं प्रति हेतुताऽप्रयोजकता वा स्यादित्यत आह ।। **अन्वयेति** ।। निरूपणीयाभावप्रतियोगिविज्ञानव्यक्तिज्ञानं विनाऽपि सामान्येन तज्ज्ञाने सत्येव विशेषज्ञानाभावज्ञानस्यानुभूयमानत्वादित्यर्थः ।। **न त्विति** ।। यस्याः ज्ञानव्यक्तेरभावो निरूप्यते तज्ज्ञानव्यक्तिस्तत् ज्ञानं वा तदभावज्ञाने न हेतुरित्यर्थः ।। **अपर इति** ।। त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यादाविति शेषः । अत्र मते निरूपणीयाभावप्रतियोगिज्ञानापेक्षया अभावज्ञानहेतौ ज्ञाने व्यक्तिभेदे प्रकारभेदे सत्यपि समानविषयत्वं लभ्यत इत्यर्थः ।

।। **केचित्त्विति** ।। त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यादौ भासमानधर्मातिरिक्तो व्यावृत्त्यधिकरणतावच्छेदको धर्मो विवक्षितः । तेन त्वदुक्तत्वस्य मदुक्ताद्व्यावर्त-

(न्यायामृततरङ्गिणी)

कत्वेन सामान्यतो व्यावर्तकधर्मविषयत्वं निषेद्धुमशक्यमिति निरस्तम् ।। **तद्विशेषणतयेति** ।। तत्र विशिष्टार्थविषयके ज्ञाने प्रमाणज्ञानविशेषणतयेत्यर्थः । ज्ञानावच्छेदकविषयाग्रहे ज्ञानग्रहसम्भवादभावग्रहो भविष्यतीत्याह ।। **किं चेति** ।। **अनुमानादीति** ।। विषयाभावेनानुमितिरूपवृत्त्यसम्भवादित्यर्थः ।। **रहस्यमिति** ।। शब्दवृत्तेरज्ञानविषयत्वस्यानुभूयमानत्वादित्यर्थः ।। **आद्य इति** ।। अज्ञान-विषयकानुमित्यादिवृत्त्याऽज्ञानावच्छेदकविषयस्य ग्रहणे तयैव वृत्त्या तदज्ञाननाशा-पत्तिरित्यर्थः ।। **त्वन्मत इति** ।। साक्षिणोऽज्ञानाविरोधित्वेऽपि वृत्तेस्तद्विरोधित्वस्य त्वयाऽपि स्वीकारादित्यर्थः ।। **यदि चेति** ।। परोक्षवृत्त्या अज्ञानाभिभवे वा, प्रमातृगताज्ञाननाशेऽपि वा विषयावरकाज्ञाननिवृत्त्यनङ्गीकार इत्यर्थः ।। **तां विनेति** ।। अज्ञाननिवृत्तिं विनेत्यर्थः ।। **उक्तमिति** ।। दृश्यत्वहेतुभङ्गे ।। **परोक्षेति** ।। गुञ्जापुञ्जे वह्निभ्रमानन्तरमुष्णस्पर्शानुमितेः कण्ठे धार्यमाणत्वादिलिङ्ग-जन्यानुमित्यादिनेत्यर्थः ।। **भ्रमेति** ।। भ्रमोपादानस्याज्ञानस्य सत्त्वादित्यर्थः ।। **तस्येति** ।। अज्ञानाकारप्रतीतेरुभयत्र समत्वादिति भावः । ननु परोक्षवृत्तेर-ज्ञाननिवर्तकत्वे उपादानाभावादपरोक्षभ्रमो न स्यादित्यत आह ।। **परोक्षत इति** ।। अस्मन्मते ह्यज्ञानस्य भ्रमानुपादानत्वादिति भावः । तव मते तस्यापि दोषस्य बोद्धव्यत्वादित्याह ।। **त्वन्मत इति** ।। अज्ञानविषयकानुमित्यादिवृत्त्या तदव-च्छेदको विषयो न गृह्यत इति पक्षे आह ।। **अन्त्य इति** ।। परामर्शः स्मरणम् । सुषुप्त्यवस्थायां ज्ञानाभावानुभवाभावान्न तस्य जागरे परामर्शः सम्भवतीत्याशङ्क्य परिहरति ।। **न चेति** ।। धर्म्यादिज्ञानाभावनिमित्तकः सुषुप्त्यवस्थायां विशेषरूपेण ज्ञानाभावाननुभव इत्युच्यते सामान्यरूपेण वा । आद्य आह ।। **भावरूपेति** ।। तथा च सुषुप्त्यवस्थायां तेन रूपेण ज्ञानस्याप्यननुभवात्तस्यापि परामर्शो न स्यादित्यर्थः ।। **तदपेक्षणादिति** ।। अज्ञानावच्छेदकविषयविषयकविरोधनिरूपक-ज्ञानस्यापेक्षणादित्यर्थः । द्वितीये त्वाह ।। **सामान्येति** ।। विरोधनिरूपकं ज्ञान-मज्ञानविषयं सामान्यरूपेणोल्लिखतीति न विशेषरूपेऽज्ञानविरोध इत्यर्थः ।। **तर्हीति** ।। अभावप्रतियोगिभूतं ज्ञानमपि स्वविषयं सामान्येनोल्लिखदभावनिरूपक-मस्त्वित्यर्थः । द्वितीयपक्षे ज्ञानेन साम्यं वक्तुं शङ्कते ।। **नन्विति** ।। **सममिति** ।।

(न्यायामृततरङ्गिणी)

अज्ञानज्ञानाभावयोः साक्षियोग्यत्वतदयोग्यत्वाभ्यां वैषम्यमिति शङ्कां परिहरत्यपि-शब्देन ।

नन्वभावस्य ससम्बन्धिकत्वात्स्वरूपेण ज्ञानमेव नास्तीत्यत आह ।। **अभाव-स्यापीति** ।। ज्ञानाभावस्य ज्ञानग्राहकग्राह्यत्वेऽपि सुषुप्तौ न तद्ग्रहः । तस्या एव प्रतिबन्धकत्वादित्यत आह ।। **यद्वेति** ।। **किन्त्विति** ।। सुषुप्तौ ज्ञानाभावः स्थित इति जाग्रत्यनुमीयत इत्यर्थः ।। **अवस्थेति** ।। सम्प्रतिपन्नोदयास्तमयकालवद्विवाद-पदयोरप्युदयास्तमययोरन्तरालकालमनुमाय तत्कालेऽहंज्ञानाभावात् अवस्थाविशेष-वत्त्वात् व्यतिरेकेण जाग्रदहमिवेत्यनुमानेनेत्यर्थः । न च ज्ञानाभावमन्तरेणा-वस्थाविशेषो वक्तुमशक्य इति वाच्यम् । श्रुतिसिद्धप्राज्ञपरिष्वङ्गविशेषकालस्य सुषुप्त्याख्यस्य ज्ञानाभावभिन्नस्य सुवचत्वात् ।। **सामग्र्यभावस्येति** ।।

ननु ज्ञानसामग्रीविरहस्य ज्ञानरूपकार्यविरहानुमेयत्वेनान्योन्याश्रय इत्यत उक्तम् ।। **इन्द्रियेति** ।। इदानीन्तनेन्द्रियप्रसादेन सुषुप्तिकालीनेन्द्रियोपरमानुमान-मित्यर्थः । न चेन्द्रियप्रसादस्य सुखानुभवहेतुकस्य तदुपरमहेतुकत्वमसिद्धमिति वाच्यम् । स्वरूपसुखानुभवस्येन्द्रियोपरमं प्रत्यप्रयोजकत्वात् । इन्द्रियविषयानु-भवजन्यसुखानुभवस्य तदानीमभावात् ।। **तत् तुल्येति** ।। तुल्यत्वं चानुपेक्षणीय-त्वम् । तेनोपेक्षणीये न व्यभिचारः । तदंशे संस्कारानुद्बोधेनास्मर्यमाणे व्यभिचार-वारणाय नियमेनेति ।। **त्वन्मत इति** ।। सुषुप्तावहमर्थाभावेन तदा तस्याननु-भूततया न किञ्चिदवेदिषमिति जाग्रत्कालीनज्ञानस्याहमर्थे परामर्शत्वं न सम्भव-तीत्यर्थः ।। **अन्यानुभूत इति** ।। अहमर्थानवच्छिन्नस्य सुषुप्तावज्ञानद्रष्टृत्वं, तदवच्छिन्नस्य जाग्रति तत्परामर्शृत्वमित्यसम्भवेन अहमर्थानवच्छिन्नस्यैव जाग्रत्य-ज्ञानानुभव एवायमित्यस्यैव वक्तव्यत्वादित्यर्थः । संस्काराभावान्नाज्ञानांशे परामर्श इत्याह ।। **सुषुप्तावित्यादिना** ।। विनष्टस्य ज्ञानस्य स्मरणजननायोगेन तेन संस्कारो जननीयः । अविनश्यत्तु साक्षादेव स्मरणजननयोग्यमिति न तेन संस्कारो जन्यते । न हि संस्कारः प्रत्यक्षः । येन कार्यान्यथानुपपत्तिं विनापि स कल्प्येते-त्यभिप्रायेणोक्तं नित्यज्ञानस्येत्यादिना । अविद्यावृत्तेरनित्यत्वात् तदुपहितसाक्षि-

(न्यायामृततरङ्गिणी)

रूपस्याज्ञानज्ञानस्याप्यनित्यत्वात् तस्य संस्कारजनकत्वं भविष्यतीति शङ्कापरिहारायोक्तम् ।। **अविद्यावृत्तीत्यादि** ।। न चाज्ञानविषयकाज्ञानाभावेन न तत्र संशयादिरिति वाच्यम् । अज्ञानगोचरज्ञानाभावेन तत्राज्ञानस्याप्यापाद्यमानत्वादिति भावः ।

ननु प्रमाणस्यानाशेऽपि प्रमेयस्य नाशात् संस्कारोपपत्तिः । तथाहि – सुषुप्तिविशिष्टाज्ञानभानात् परामर्शत्वोपपत्तिरिति चेन्न । सुषुप्त्यवस्थाया अविद्यावृत्तित्वे मानाभावात् । दोषाजन्यत्वात् व्यवहारदशायामबाध्यत्वाच्च सुषुप्तेर्नाविद्यावृत्तित्वम् । तथापि केवलाज्ञानांशे सुषुप्तिजागरयोः तुल्यसामग्रीकत्वात् धारावाहिकबुद्धित्वमेव न परामर्शत्वम् । अत एवाव्याकृतप्रक्रियायां वार्तिक उक्तं–

"न सुषुप्तिगविज्ञानान्नाज्ञासिषमिति स्मृतिः ।
कालाद्यव्यवधानत्वान्न ह्यात्मस्थमतीतभाक् ।
न भूतकालस्पृक् प्रत्यङ् न चागामिस्पृगीक्षते ।
स्वार्थदेशपरार्थोऽर्थोऽविकल्पस्तेन स स्मृतः ।।" इति ।

एतत् सर्वमभिसन्धायोक्तम् ।। **जागरणादावपीति** ।। यदि सुषुप्तौ सुषुप्त्यवस्थाविशिष्टमनुभूयेत तर्हि जागरेऽपि तथैवानुभूयेतेत्यर्थः । [illegible]त्तानुल्लेखाच्च नायं परामर्शः । किन्तु ज्ञानाभावानुभव एव । अत एव अभावप्रत्ययालम्बनावृत्तिस्सिद्धेति योगसूत्रमिति । ज्ञानाभावानुमानानभ्युपगमे बाधकमाह ।। **अन्यथेति** ।। **इच्छादाविति** ।। इच्छादावज्ञानाभावादित्यर्थः । तदा सुषुप्तौ ।। **न हीति** ।। विरोधिपदार्थानुभवेनैव तदभावानुमानस्य त्वयाऽङ्गीकारादित्यर्थः ।। **ज्ञानाभावादेवेति** ।। अज्ञानानुमितादिति शेषः ।। **तदभावेति** ।। प्रकाशमाने आत्मादौ ज्ञानाभावाभावेन तत्र रागाद्यभावो न सिद्ध्येदित्यर्थः ।।

व्यासाद्रिसृततर्काम्बुपूरैः पक्षयुगं युजि ।
न्यायामृततरङ्गिण्यामज्ञानाक्षमभावगम् ।।

न्यायामृतकण्टकोद्धारः

प्रमाणज्येष्ठत्वात् निरपेक्षत्वेन प्रबलत्वाच्च प्रथमं प्रत्यक्षमज्ञाने प्रमाणत्वेनोक्तम् । अतस्तदेव दूषयति ।। **यच्चेति** ।। **त्वन्मतेऽपीति** ।। नन्वत्र नाहमर्थो ज्ञानाश्रयत्वेन प्रतीयते । किन्तु चैतन्यमेव तथा प्रतीतिस्त्वज्ञानाश्रयचैतन्येऽन्तःकरणतादात्म्याध्यासादिकार्थसम्बन्धेनैकं रूपमितिवदुपपद्यत इति चेन्न । किमियमेव प्रतीतिश्चिन्मात्राश्रयत्वे प्रमाणमन्या वा । नाद्यः । आहमज्ञो मय्यज्ञानमित्यहमर्थाश्रयत्वेनैवाज्ञानविषयत्वात् । न द्वितीयः । तस्या असिद्धेः । न हि चिन्मात्रमज्ञमिति प्रतीतिः कस्याप्यस्ति । एवं चान्योन्याश्रयः । सिद्धे चिन्मात्राश्रयत्वे प्रतीतेरेकार्थसम्बन्धेनोपपत्तिः । तदुपपत्तौ च चिन्मात्राश्रयत्वमिति ।

किं च चैतन्येऽन्तःकरणतादात्म्याध्यासोऽसिद्ध एव । तथा चासिद्धे न सिद्धसाधनमिति । मिथ्यात्वप्रमाणस्य प्रागेव सम्यग् दूषितत्वात् ।। **साक्षिवेद्य इति** ।। न च स्वसाक्षिसिद्धे स्वभ्रमसिद्धे च न जानामीति व्यवहार एव नेति वाच्यम् । सुखमात्रं जानामिति तद्विशेषं तु न जानामीत्येवमनुभवस्य सर्वसिद्धत्वात् । एवं भ्रमसिद्धेऽपीति । परसुखादौ न जानामीत्याद्यनुभवस्य सर्वसिद्धत्वाच्च । न च सोऽनुभवः प्रमातृगताज्ञानेनैवोपपन्नो न विषयगताज्ञानमपेक्षत इति वाच्यम् । एवं हि सर्वत्र न जानामीति व्यवहारस्य प्रमातृगताज्ञानेनैवोपपत्त्या विषयगताज्ञानासिद्धिप्रसङ्गात् । अहमज्ञ इत्यादेरपि प्रमातृगताज्ञाने प्रमाणत्वेन विषयगताज्ञाने प्रमाणाभावप्रसङ्गाच्च । प्रमातृगतमप्यज्ञानं परकीयसुखादिविषयमेव वाच्यम् । अन्यविषयस्यान्यत्र न जानामीति व्यवहारानापादकत्वात् । तथा चापसिद्धान्तः । दुःखादिविषयस्याज्ञानस्यानङ्गीकारात् । अज्ञानद्वैविध्यकल्पने गौरवाच्च । प्रमातृगताज्ञानस्य विषयगतार्थोपादानत्वायोगेन भ्रमोपादानत्वलक्षणासम्भवाच्च ।

।। **त्वन्मत इति** ।। ननु परोक्षज्ञानेन प्रमातृगतमज्ञानं निवृत्तम् । तेन विषयगताज्ञाने विद्यमानेऽपि प्रमातृगताज्ञानाभावान्न न जानामीति व्यवहारः । प्रमातृगताज्ञानकार्यस्य विषयगताज्ञानेनोपपादयितुमशक्यत्वात् इति चेन्न । उक्तप्रमाणानां प्रमातृगताज्ञान एव प्रमात्वेन विषयगताज्ञाने प्रमाणाभावात् । भ्रमान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पनमित्यपि न । तस्य प्रकारान्तरेणैवोपपाद्यमानत्वात् । न जानामीति व्यवहार-

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

रूपकार्याक्षमस्याज्ञानत्वे प्रमाणाभावाच्च । अज्ञानद्वैविध्ये गौरवाच्चेति ।। **त्वन्मत इति** ।। न च त्वदुक्तमर्थमित्यत्र जडावच्छिन्नं चैतन्यमेव विषय इति न ज्ञानासम्भव इति वाच्यम् । विशिष्टस्यापि जडत्वेनाज्ञानविषयत्वासम्भवात् । न चैते प्रत्ययाः अप्रमाणमेवेति वाच्यम् । अप्रमाणैः प्रमेयसाधनायोगात् । अन्यथा बाष्पारोपितधूमेनापि वह्निः सिद्ध्येत् । तथा च तेनाप्यर्थक्रिया स्यात् । तथा च त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यादेः ज्ञानाभावविषयत्वे तद्वदेवास्यापि तद्विषयत्वसम्भवः । निरसिष्यमाणत्वादविद्याविषयभङ्गे इति शेषः ।

।। **भावरूपाज्ञानविषयत्वेनेति** ।। ननु धर्मिप्रतियोगिज्ञानाज्ञानाभ्यां ज्ञानसामान्याभावस्य व्याहतत्वेन मयि ज्ञानं नास्तीत्यस्यापि भावरूपाज्ञानविषयत्वात् विषयभेदाप्रतीतिर्युक्ता । तथा हि । मयि ज्ञानं नास्तीति प्रतीतिः वायौ रूपं नास्तीति प्रतीतिवत् सामान्याभावविषया वा यावद्विशेषाभावविषया वा वाच्या । न च तद्युक्तम् । धर्मिप्रतियोगिज्ञानाज्ञानाभ्यां व्याहतत्वादिति चेन्न । मयि ज्ञानं नास्तीति प्रतीतेः विशेषाभावविषयत्वेनोक्तद्विविधपक्षानभ्युपगमात् । न च प्रतियोगितानवच्छेदकस्य प्रतियोग्यंशे प्रकारत्वात्प्रकृते च ज्ञानरूपप्रतियोग्यंशे प्रकारस्य ज्ञानत्वस्यैवावच्छेदकत्वम् । अन्यथा सामान्याभावसिद्धिर्न स्यादिति वाच्यम् । प्रतियोगिप्रकारत्वेन भावस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति नियमासिद्धेः । अन्यथा प्रथमे क्षणे रूपं नास्तीति प्रतीतेरपि सामान्याभावविषयत्वापत्तिः । न चेष्टापत्तिः । कस्यचित्प्रागभावेन कस्यचिदत्यन्ताभावेन सामान्याभावासम्भवात् । सामान्याभावे प्रतियोगिवत् तत्प्रागभावस्यापि प्रतियोगित्वेन तत्सत्वे तदसम्भवात् । सामान्याभावस्य यत्किञ्चित्प्रतियोगिसत्वविरोधित्वात् । प्रमेयो घटो नास्तीत्यत्र प्रमेयघटत्वस्याप्यवच्छेदकत्वापत्तेश्च । अत एव गङ्गेशचरणेन सामान्याभावे रूपं नास्तीति प्रतीतिः प्रमाणत्वेन नोपन्यस्ता । न चैवं सामान्याभावसिद्धिर्न स्यादिति वाच्यम् । तस्य गङ्गेश्वराद्युक्तरीत्या सिद्ध्युपपत्तेः । न चैवं वायौ रूपं नास्तीति प्रतीतेः सामान्याभावविषयत्वं न स्यादिति वाच्यम् । सामान्यप्रतीतेः सामान्यविषयत्वस्य बाधकैकापोद्यत्वेन वायौ रूपं नास्तीति प्रतीतेः सामान्याभावविषयत्वे बाधकाभावेन तदविषयत्वोपपत्तेः । न च प्रकृतेऽपि तथा । धर्मिप्रतियोगिज्ञानाज्ञानव्याघातरूपस्य बाधकस्य सत्वात् । नन्वत एवाज्ञानविषयत्वं कल्प्यतामिति चेन्न । विशेषविषयत्वेन चोपपत्तावतिरिक्तधर्म्यन्तराकल्पनात् । अज्ञान-

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

विषयत्वानुपपत्तेश्च । तथा हि अज्ञानमपि न जानामीति ज्ञानसामान्यविधिनोपेततया प्रतीयत इति वक्तव्यम् । तथा च विरोधनिरूपकज्ञानाज्ञानाभ्यां व्याघातस्तुल्य एव । तथा च सामग्रीवैचित्र्ये कल्प्यमानेऽभाव एव तत्कल्प्यताम् । क्लृप्तत्वेन लाघवात् । न त्वतिरिक्तमज्ञानं कल्पनीयम् । गौरवात् ।

किं चाज्ञानज्ञाने विद्यमाने कथं ज्ञानसामान्यविरोध्यज्ञानम् । न चाज्ञानं वृत्तिरूपविशेषज्ञानविरोधि न ज्ञानसामान्यविरोधीति वाच्यम् । न जानामीति सामान्य-विरोधित्वस्यैव प्रतीतेः । सामान्यविरोधित्वेन प्रतीयमानमपि बाधकात् विशेषविरोधीति कल्प्यते । तर्हि बाधकादेकसामान्यतोऽभावप्रतीतिरपि विशेषविषयेत्यस्तु ।

किञ्च वृत्तिरूपज्ञानस्य निरूपकत्वे तज्ज्ञानं वक्तव्यम् । तस्य च विषयनिरूप्यतया तद्विषयोऽपि ज्ञात इति कथं तत्राज्ञानम् ? न च निरूपकतद्विषयाज्ञानज्ञानं साक्षिरूप-मतस्तस्मिन्विद्यमानेऽपि वृत्तिरूपविरोधिज्ञानाभावात् ज्ञानं युक्तमिति वाच्यम् । तर्ह्य-ज्ञानज्ञानं तत्प्रतियोगितद्विषयज्ञानमपि साक्षिरूपमिति न काचिदनुपपत्तिः । न चायम-भाव अनुपलब्ध इति वाच्यम् । अभावस्याप्रत्यक्षत्वे साक्षात्करोमीत्यनुभवायोगात् । अभावस्य प्रतियोगिग्राहकग्राह्यत्वनियमाच्च । प्रतियोगिनोऽज्ञानस्य साक्षिवेद्यत्वे तदभावस्यापि तत्त्वमुचितमेव ।

ननु विषयाज्ञानम् अनुभूय पुरुषस्तन्निवृत्यर्थं तद्विचारे प्रवर्तते इति सर्वानुभव-सिद्धम् । तद्यदि ज्ञानाभावो न जानमीति प्रतीतेः विषयः स्यात्तदा ज्ञातेऽपि तथा प्रतीत्यापत्तिः । तद्विचारार्थं प्रवृत्यापत्तिरिति चेन्न । अज्ञानस्य ज्ञानविराधित्वेन प्रतीत्या निरूपकज्ञानावश्यकतया दूषणसाम्यात् । वक्ष्यमाणरीत्या सामान्यतो ज्ञाने विशेष-ज्ञानाभावसम्भवेन विशेषनिश्चयार्थं प्रवृत्याद्युपपत्तेश्च । तथा च मयि ज्ञानं नास्तीति प्रतीतौ नाज्ञानं विषयः । किन्तु ज्ञानाभावो विषय इति अहमज्ञ इत्यत्रापि ज्ञानाभाव एव विषय इति साधूक्तम् ।

एतेन भावरूपाज्ञानं च सर्ववृत्त्यधिष्ठानतया तत्र ज्ञानबुद्धिप्रयोजकज्ञानत्व-सामान्यभूतचैतन्यं निवर्त्यम् । चैतन्यं चैकमेवेति ज्ञानसामान्यविरोधीति निरस्तम् । चैतन्यरूपे ज्ञाने विद्यमानेऽप्यज्ञानानिवृत्तेस्तस्य ज्ञानसामान्यविरोधित्वाभावात् ।

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

चैतन्यरूपस्य साक्षिणो ज्ञानसाधकतया तद्विरोधित्वानुपपत्तेश्च । चैतन्यस्य ज्ञानत्वरूपत्वे प्रमाणाभावाच्च । वृत्तौ सत्यामेव घटं जानामीति प्रत्ययाद् वृत्तेरेव चैतन्ये ज्ञान-व्यवहारप्रयोजकत्वमिति वैपरीत्यापत्तेश्च ।। **भावरूपाज्ञानवादेऽपीति** ।।

ननु श्रवणादिसाध्यमोक्षहेतुब्रह्मज्ञानरूपस्य प्रतियोगिनो ज्ञानाज्ञानाभ्यां नाऽत्र व्याहतिः । न हि श्रवणादिसाध्यमोक्षहेतुत्वप्रकारकं ज्ञानं ब्रह्मज्ञानम् । ब्रह्मज्ञानमपि वा तत्र मोक्षहेतुर्न वा श्रवणादिसाध्यमतः प्रतियोगिनोऽभावेन प्रागभावसम्भव इति चेन्न । प्रतियोगिज्ञानस्य ब्रह्मज्ञानत्वे मोक्षहेतुत्वस्याप्यावश्यकत्वात् । "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इति ब्रह्मज्ञानम् तस्य मोक्षहेतुत्वावगमात् । न च ब्रह्मसाक्षात्कारस्तद्धेतुरिति वाच्यम् । उक्तज्ञानज्ञानस्य साक्षिवेद्यत्वेन तज्ज्ञानविषयविषयस्यापि साक्षात्कारसम्भवात् । तज्ज्ञानस्य साक्षिवेद्यत्वानङ्गीकारे ज्ञानमप्रामाणिकमेव स्यात् । ज्ञानस्यापि अबुबुत्सित-तयाङ्गत्वेन सुखादिवत् ज्ञातैकसत्वाच्च । ब्रह्मज्ञानत्वेनैव श्रवणादिसाध्यत्वस्याप्यापादनात् । एवं च श्रवणादिसाध्यमोक्षहेतुब्रह्मज्ञाने कथं प्रागभाव इति व्याहतिरेवोत्पाद्या ।

यद्वा शाब्दादिसाधारणब्रह्मज्ञानप्रागभावस्य सत्वात् तज्ज्ञाने प्रतियोगिविशेषज्ञाना-ज्ञानाभ्यां व्याहतिरित्यनेन ग्रन्थेनोपलक्षणाददोषः । न च प्रागभावस्य सामान्या-भावाभावशाब्दज्ञानं नास्तीति प्रतीयमानाभावस्य शाब्दज्ञाने विद्यमाने सम्भवात् शाब्द-ज्ञानपदं शाब्दज्ञानविशेषपरम् । अतो न व्याघात इति वाच्यम् । तथा सति न हि ज्ञानं नास्तीति तथैवेति प्रतिबन्दिमात्रे तात्पर्यात् । घटज्ञानप्रागभावादेरप्युपलक्षणमेतत् । तत्रापि घटज्ञानज्ञाने घटज्ञानस्य वृत्तत्वात् प्रागभावासम्भवो ज्ञाने प्रतियोगिज्ञानाभावात् प्रागभावज्ञानासम्भव इति व्याहतेः साम्यात् । प्रागभाव एव नास्ति तज्ज्ञानं वा नास्तीति तु निरसिष्यते ।। **वृत्तिज्ञानस्येति** ।। उपलक्षणमेतत् । अज्ञानस्यापि विषय-निरूप्यतया तज्ज्ञानाज्ञानाभ्यां ज्ञानं दुष्करमिति न तेन प्रागभावानुमानम् । लिङ्गज्ञाना-भावेऽनुमानासम्भवादिति द्रष्टव्यम् ।। **अनुपलब्ध्या वेति** ।। पररीत्या स्वमतेऽनुप-लब्धेरप्रमाणत्वात् ।। **झटितीति** ।। तथा च यदाऽज्ञानं प्रतीतं तदैव प्रागभावोऽपि प्रतीत सति न तयोः लिङ्गलिङ्गिभाव इति भावः । तद्दूषणं तु स्वव्याहतत्वेन जात्युत्तरमित्याह ।। **अपि चेति** ।।

ननु यद्यज्ञानं ज्ञानविरोधित्वेन प्रतीयते तर्हि मुग्धोऽस्मीत्यादौ विरोधभावार्थं नञ्

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

उल्लेखः स्यादित्यत आह ।। **मुग्धोऽस्मीत्यादौ त्विति** ।। नन्वज्ञानं प्रकारान्तरेण प्रतीयते यदा तदा ज्ञानविरोधित्वेन न प्रतीयत इति तत्प्रतीतौ न विरोधनिरूपक-ज्ञानाज्ञानाभ्यां व्याघातः । अभावस्तु यदा प्रतीयते तदा धर्मिप्रतियोगिसापेक्ष एव प्रतीयत इति तत्र व्याघात एवेत्यत आह ।। **ज्ञानाभावोऽपि हीति** ।। तथा चाज्ञान-प्रतीतिसाम्यमेवाभावप्रतीतेरिति भावः ।। **क्लृप्तावयवशक्त्यैवेति** ।। प्रोक्षण्यधिकरण-न्यायेनेति भावः ।

ननु बहुलप्रयोगादिना रूढिरवश्याभ्युपेया । अन्यथा पङ्कजादिशब्दानामपि रूढि-र्नाङ्गीकर्तव्या । योगस्यातिप्रसक्तत्वात् । तत्परिहारार्थं रूढिरभ्युपगम्यते चेत्तुल्यं प्रकृतेऽ-पीत्यत आह ।। **शब्दाप्रयोगेऽपीति** ।। तथा च शब्दजन्यप्रतीतौ विरोधाभावेऽपि प्रत्यक्षजन्यप्रतीतौ तद्ज्ञानमावश्यकमिति तत्र व्याघात एवेति भावः । उक्तमर्थं कारिकया सङ्गृह्णाति ।। **एवं चेति** ।।

किञ्च मास्तु विरोधनिरूपकज्ञानाज्ञानाभ्यां व्याघातोऽज्ञानावच्छेदकज्ञानाज्ञानाभ्यां तु सत्वात् अवच्छिन्नज्ञानेऽवच्छेदकस्य ज्ञानस्य कारणत्वात् । अन्यथा प्रतियोगिज्ञानादिक-मप्यभावज्ञानकारणं न स्यात् । यद्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतियोग्यादिज्ञानम् अभावज्ञान-कारणं तदा ससम्बन्धिकपदार्थज्ञाने सम्बन्धितावच्छेदकप्रकारकसम्बन्धिज्ञानस्य कारण-त्वात् तादृशज्ञाने कथमज्ञानम् ? न च सम्बन्धीति गौरवात्त्याज्यमिति वाच्यम् । सम्बन्धितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैव तद्विरोधित्वादित्याह ।। अपि चेति ।। सममिति ।। धर्मिप्रतियोग्यादिज्ञानस्यापि साक्षिरूपत्वादिति भावः ।

ननु तथाऽपि ज्ञानसामान्ये विद्यमाने कथं तदभावः ? सामान्याभावस्य यत्किञ्चि-त्प्रतियोगिसत्वविरोधित्वादित्यत आह ।। **न जानामीति धीस्त्विति** ।।

ननु सामान्याभावविषयतया प्रतीयमानस्य कथं विशेषाभाविषयेतेति चेत्तर्हि ज्ञानसामान्यविरोधितया प्रतीयमानस्य कथं वृत्तिरूपज्ञानविशेषविरोधित्वम् । ज्ञान-सामान्यविरोधित्वासम्भवादिति । यदि तदेतदत्रापि तुल्यम् । न चैवमुभयत्राप्यनु-पपत्तिसाम्येऽभावविषयत्वे किं बीजमिति चेदभावस्य क्लृप्तत्वेन तद्विषयत्वे लाघवम्, अज्ञानविषयत्वे गौरवमिति विभावय ।

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

एतेनैव त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यादिप्रतीतिरपि नाज्ञानविषयेति समाहितम् । तत्राप्यज्ञानावच्छेदकज्ञानाज्ञानाभ्यां अज्ञानज्ञानस्य व्याहतत्वात् । ननु सामान्यतोऽवच्छेदकज्ञानमेवावच्छिन्नज्ञाने कारणम् । तेन सामान्याकारेणावच्छेदके ज्ञातेऽपि विशेषाज्ञानं सम्भवति । न च येन रूपेणाज्ञानं तेन रूपेण ज्ञानं कारणमिति वाच्यम् । विशेषाज्ञानज्ञानेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां सामान्येनैवावच्छेदकज्ञानस्य हेतुत्वात् । अन्यथाऽसम्भवात् । तथा च न व्याघात इति चेत् तुल्यमेतत्सर्वमभावज्ञानेऽपीत्याह ।। **तस्मादिति ।।**

नन्वेतावता सामान्यतः प्रतियोगिज्ञाने अज्ञानविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावज्ञानमिति पर्यवसितम् । तच्चायुक्तम् । प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानस्याभावज्ञाने कारणत्वात् । अन्यथा प्रमेयत्वेन घटज्ञाने घटत्वेनाभावप्रतीतिः स्यादिति चेन्न । अज्ञानावच्छेदकस्याप्यज्ञानावच्छेदकतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं कारणम् । अन्यथा प्रमेयत्वेनावच्छेदकज्ञाने घटं न जानामीति प्रतीतिः स्यादिति तुल्यत्वात् । तत्र विशेषप्रकारकं ज्ञानं साक्षिरूपमिति यदि तदपि तुल्यमत एवाह ।। **वृत्तिरूपविशेषज्ञानाभाव इति ।।** यदि चान्यत्र तथाभावेऽपि अज्ञानावच्छेदकस्य सामान्यज्ञानमेव कारणं तर्हि अन्यत्र प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य कारणत्वेऽपि ज्ञानाभावज्ञाने सामान्येनैव प्रतियोगिज्ञानं कारणमिति तुल्यम् । वस्तुतस्तु अभावज्ञाने प्रतियोगिनि भासमानधर्मप्रकारकमेव ज्ञानं कारणम् । एवं च प्रमेयत्वेन ज्ञानमादाय नातिप्रसङ्गः । प्रमेयत्वमात्रस्याभावज्ञाने प्रतियोगिन्यभावात् । न चाभावज्ञाने प्रतियोग्यंशे प्रतियोगितावच्छेदकमेव भासते न तदतिरिक्तमिति वाच्यम् । अप्रयोजकत्वात् । प्रतियोगितानवच्छेदकस्यापि प्रमेयत्वस्य प्रमेयो घटो नास्तीति प्रतियोग्यंशे भानाच्च । प्रथमघटे घटे रूपं नास्तीति प्रतियोगितानवच्छेदकस्य रूपत्वस्य भावाच्च । अत एव घटानुत्पत्तिदशायां विशेषाभावरूपस्यापि घटप्रागभावस्य घटो नास्तीति ज्ञानं सम्भवति । प्रतियोगितावच्छेदकस्यैव प्रतियोगिनि भावनियमाभावात् । न च प्रतियोगितावच्छेदकधर्मेण कथं प्रतियोगिताया धीरिति वाच्यम् । वह्नौ वैजात्यस्य तृणजन्यताग्रहोत्तरकल्प्यत्वेन वह्नित्वेनोपस्थिते तृणाजन्यताग्रहवत् यागजन्यतावच्छेदकेन स्वर्गत्वेनोपस्थिते यागजन्यताग्रहवत् इदं अभिधेयवत् प्रमेयादित्यत्राभिधेयनिरूपितव्याप्यनवच्छेदेनापि प्रमेयत्वेन व्याप्यत्वग्रहवच्च प्रतियोगितानवच्छेदकधर्मपुरस्कारेणापि प्रतियोगिताग्रहोपपत्तेः । न चैवं घटवत्यपि घटो नास्तीति

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

प्रत्ययापत्तिरिति वाच्यम् । किं घटसामान्याभिप्रायेण वा घटविशेषाभिप्रायेण वा । नाद्यः । घटसामान्यस्य तत्रोपलब्धत्वेन सामान्याभिप्रायेण तादृशप्रत्ययासम्भवात् । न द्वितीयः । इष्टापत्तेः । विशेषाभिप्रायेण सामान्यव्यवहारस्य सकलजनसिद्धत्वात् । अत एव विशेषाभिप्रायेण मम धनं नास्तीति व्यवहरन्ति । न चैवं सामान्याभावसिद्धिर्न स्यात् । तत्प्रतीतेः सामान्यरूपेण विशेषाभावविषयत्वसम्भवादिति वाच्यम् । प्रतियोगिनि भासमानस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य बाधके सत्येव त्याज्यत्वेन यत्र बाधकाभावस्तत्र सामान्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन सामान्याभावप्रतीतिसम्भवात् । न हि विशेष्यवति विशिष्टाभावो विशेषणाभावपर्यवसायीति सर्वत्र तथात्वेन विशिष्टाभाव-सिद्धिः । उभयाभाववति तत्प्रतीतेरबाधात् । विशिष्टाभावतुल्ययोगक्षेमत्वात्सामान्या-भावस्य । न च यावद्विशेषाभाविषयत्वेन तत्प्रतीत्युपपत्तौ सामान्याभावः किमर्थ-मङ्गीकर्तव्य इति वाच्यम् । अस्य सामान्याभाववादत्वेनाज्ञानवादत्वाभावात् । न हि सामान्याभावसिद्धावज्ञानसिद्धिः । येन तवेष्टं स्यात् । सामान्याभावाङ्गीकर्त्रापि विशेषा-भावाङ्गीकारे यावद्विषयत्वेनाज्ञानप्रतीतेरुपपादयितुमशक्यत्वात् । किं वा प्रसिद्धरूपाभावे वायौ निश्चिते वायौ रूपं न वा वायू रूपवान्न वेति संशयस्यानुभवसिद्धत्वात् । तत्कोटित्वेन सामान्याभावसिद्धिः । न च यावद्विशेषाभावानामेव संशयकोटित्वमिति वाच्यम् । तेषां निश्चितत्वेन संशयकोटित्वासम्भवात् । न चैतावन्त्येव रूपाणीति निश्चयदशायां संशयाभाव आपाद्यते उत तदनिश्चयदशायाम् । नाद्यः । इष्टापत्तेः । न द्वितीयः । अतिरिक्तरूपसम्भावनया तादृशसंशयोपपत्तेः । उक्तसम्भावनाविरहसहकृतस्य यावद्विशेषाभावनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम् । उक्तरूपप्रतिबन्धकल्पने माना-भावात् । एतावन्त्येव रूपाणीति निश्चयदशायामपि अस्य संशयस्यानुभवसिद्धत्वाच्च ।

ननु यथा रूपं रूपत्वेन एककोटितया भासते तथा यावद्विशेषाभावोऽप्यनिश्चितेन रूपेण संशयकोटिरस्तु । अन्यथा रूपमप्यतिरिक्तं स्वीकर्तव्यमिति चेन्न । अनिश्चितं हि रूपं न रूपाभावत्वम् । विशेषाभावप्रतियोगिनि रूपत्वनिश्चयेन रूपत्वोपहिताभावत्वस्य निश्चितत्वात् । न च रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावत्वमनिश्चितमेवेति वाच्यम् । तस्यानिश्चितत्वेऽपि विशेषाभावे रूपत्वावच्छिन्नाभावत्वाभावेन तेन रूपेण विशेषाभावस्य संशयविषयत्वासम्भवात् । विशेषाभावो हि तत्तद्रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकः न तु रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकः । न हि तत्तद्रूपत्वावच्छिन्नं तत्तद्रूपं रूपत्वावच्छिन्नं रूपं तु

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

रूपत्वावच्छिन्नमिति न रूपप्रतिबन्धीगृहः । अतो विशेषाभावस्य संशयकोटित्वासम्भवात् संशयकोटित्वेन सामान्याभावः स्वीकर्तव्यः । अत एव गङ्गेश्वरेणापि तथैव विभावितम् । न चात्र संशये संशयकोटित्वेन भासमानाभावप्रतियोगिनि भासमानरूपत्वस्यावच्छेदकत्वं न भासत इति वाच्यम् । बाधकाभावे प्रतियोगिनि भासमानस्य स्वरूपसम्बन्धविशेष-रूपावच्छेदकत्त्वभासनियमात् । अत एव बाधकबलात् प्रतियोगिनि भासमानस्य नावच्छेदकत्वमित्युक्तम् ।

एवं हि 'घटो भूतः' इत्यत्रापि क्रियातीततैव भासते । अन्यथाऽनन्तध्वंसस्य तद्दिन-वर्त्तित्वेनाद्य 'भूतः' इति प्रतीतिप्रसङ्गात् । अतीतता च प्रतियोगितप्रागभावानाधार-समयसम्बन्धिता । प्रागभावत्वं च कादाचित्काभावत्वं प्रतियोगिजनकाभावत्वं वा । जनकत्वं चानन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वम् । पूर्ववृत्तित्वं च प्रागभावपरिमितसमय-वृत्तित्वम् । अतो न प्रागभावादावव्याप्तिः । सर्वथा निर्वचनासामर्थ्ये स्वरूपसम्बन्ध-विशेषपर्यन्तानुसरणात् । अन्यथा सर्वत्र तस्यैव लक्षणत्वापत्त्याऽविद्यालक्षणनिर्वचन-स्यायुक्तत्वप्रसङ्गाच्चेति । सर्वस्य वक्तुं शक्यत्वेन ध्वंसोऽपि न सिद्ध्येत् । अद्येति पदाप्रयोगश्च परदिनवर्त्तित्वव्यावृत्तिप्रतीतिर्मा भूदित्येतदर्थमिति वक्तुं शक्यत्वाच्च । यदि चैतादृशातीतताविषयत्वापेक्षया ध्वंसविषयत्वं सिद्ध्यति तर्हि तादृशभविष्यत्तापेक्षया प्रागभावविषयत्वं लध्विति समम् ।

न च तत्त्वज्ञानव्यतिरेके ब्रह्ममात्राविद्यानिवृत्तिव्यतिरेक इति सम्भवति । ब्रह्मणोऽ-नित्यत्वप्रसङ्गात् । न च 'घटो भूत' इति प्रतीतिबलात् ध्वंसोऽङ्गीकार्य इति वाच्यम् । तर्हि घटो भविष्यतीति प्रतीतिबलात् प्रागभावोऽपि स्वीकर्तव्यः । ननु तत्र प्रागभावो न विषयः । किन्तु क्रिया भविष्यत्येव । अन्यथा दिनान्तरोत्पत्स्यमानघटे एव दिनवर्त्ति-प्रागभावप्रतियोगित्वेनाद्य घटो भविष्यतीति प्रतीतिप्रसङ्गः । न च भविष्यत्ता प्रागभाव-मन्तरेण दुर्निरूपेति वाच्यम् । प्रतियोगितद्ध्वंसानाधारकालसम्बन्धित्वस्य भविष्यत्त्वस्य निर्वक्तुं शक्यत्वात् । न च ध्वंसत्वं प्रागभावप्रतियोग्यभावत्वमेवेति प्रागभावाङ्गीकार एवेति वाच्यम् । ध्वंसत्वस्य प्रतियोग्यजनकाभावत्वेन कादाचित्काभावत्वेन वा निर्वक्तुं शक्यत्वात् । न च जनकत्वं प्रागभावगर्भमिति वाच्यम् । तस्य स्वरूपसम्बन्ध-विशेषत्वात् । अन्यथा प्रागभावादावव्याप्तेरिति चेत् । मैवम् । माऽस्तु वा सामान्या-

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

भावः । तथाऽपि नास्माकं क्षतिः । प्रागभावादीनामेव विशेषाभावानां सामान्येन रूपेण 'अहमज्ञ' इत्यादौ प्रतीतिसम्भवादित्युक्तमेव । प्रतियोगिनि भासमानस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वनियमो नेत्यपि प्रतिपादितमेवेति ।

नन्वेवं ज्ञानप्रागभावविषयत्वेन 'अहमज्ञः' इत्यादीनाम् उपपत्तिरिति वाच्यम् । तन्न युज्यते । प्रागभावसत्त्वे प्रमाणाभावेन तस्याभावादिति चेत्, तर्हि ध्वंसोऽपि न स्यात् । न चेष्टापत्तिः । ध्वंसानङ्गीकारे अविद्यानिवृत्तिरूपमोक्षाभावे तदर्थं शास्त्रप्रणयनादौ न प्रवर्तेत । न चाज्ञानध्वंसो ब्रह्मस्वरूप एवेति वाच्यम् । तथात्वे मोक्षस्य नित्यसिद्धत्वेन संसारानुपलम्भप्रसङ्गात् । तत्त्वज्ञानसाध्यत्वानुपपत्तेश्च । न च योगक्षेमसाधारणं जन्यत्वमिहाप्यस्तीति वाच्यम् । यस्मिन् सत्यग्रिमक्षणे यत्सत्त्वं, यदभावे चासत्त्वं, तत्तेन गम्यम् । विपक्षबाधकस्य उक्तत्वात् । अनेनैतदपि निरस्तम् । सामान्याभावस्वीकारे त्रयं कल्प्यम् । सामान्याभावस्तस्य सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वं, तत्तदधिकरणसम्बन्ध इति । तदनङ्गीकारे तत्प्रतीतेर्यावद्विशेषाभावानां सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वं तस्य व्यासज्यवृत्तित्वमिति द्वयमेव । तथा च लाघवादुत्तरपक्षः समीचीन इति न सामान्याभावसिद्धिरिति । प्रमतिसिद्धेऽर्थे गौरवस्यादोषत्वात् । अनेकेषां विषयत्वे कारणत्वे च गौरवमिति वैपरीत्याच्च । सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वे द्वित्वादिवदनेकप्रतीतावेव प्रतीतिप्रसङ्गाच्च । तादृशस्यापि व्यासज्यवृत्तित्वे घटत्वस्यापि तत्त्वप्रसङ्गाच्च । विशेषावच्छिन्नानां सामान्यावच्छिन्नत्वस्याप्रामाणिकत्वाच्च । तस्मात् सामान्याभावसिद्धिरप्रत्यूहैवेति । अत एवावृत्तिगगनादीनामेक एवाभाव इति परास्तम् । ''गगनमिह नास्ति'' इति प्रतीयमानस्यापराभावत्वसम्भवादित्यलमतिविस्तरेण ।

तादात्म्यस्यावच्छेदकत्वे मानाभाव इति वाच्यम् । घटः पटो नेति प्रतीतेरेव मानत्वात् । अन्यथा घटस्याभावप्रतियोगित्वेऽपि प्रमाणाभावः स्यात् । न त्वत्र घटत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वे बाधकं पश्यामः । न चावच्छेदकभेदस्याभावभेदनियामकत्वं लिङ्गविधया तज्ज्ञापकत्वं, न तु तज्जनकत्वम् । तच्च न सम्भवति । विपक्षे बाधकतर्काभावेन सामानाधिकरण्याभावेन च व्याप्तेरसिद्धेरिति वाच्यम् । यदावच्छेदकभेदस्तदा तदवच्छिन्नाभावभेद इति कालिकव्याप्तिसम्भवात् । मन्मते व्याप्तेरविनाभावरूपत्वेन सामानाधिकरण्याघटितत्वाच्च । भिन्नभिन्नाभावप्रतीतेरबाधितत्वेन विपक्ष-

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

बाधकत्वसम्भवाच्च । यत्र तदितरधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तत्र तदवच्छिन्न-प्रतियोगिताकान्यत्वमिति दैशिकव्याप्तिरपि सम्भवति ।

किञ्चावच्छेदकभेदस्याभावभेदकत्वमवश्यं वाच्यम् । प्रतियोगिभेदस्य तत्त्वे प्रागभावादीनाञ्चतुर्णाम् ऐक्यं स्यात् । एवं च रूपत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकधर्मभान-नियमाभ्युपगमे सामान्याभावाद्यसिद्धिरूपबाधकाभावात् प्रतियोगितानवच्छेदकेनापि ज्ञान-त्वादिना रूपेण ज्ञानप्रागभावादिभानं युक्तमित्यहमज्ञ इत्यादिप्रतीतयो ज्ञानप्रागभाव-विषयत्वेन नाज्ञानविषया इति स्थितम् ।

नन्ववच्छेदकभेदेन कथमभावभेदः ? भिन्नानामवच्छेदकानां वक्तुमवशक्यत्वादिति चेन्न । क्वचित् तादात्म्यस्य क्वचित् संसर्गस्य क्वचित्पूर्वापरकालीनत्वादेश्चावच्छेदकभेदस्य सम्भवात् । न च संसर्गप्रतियोगिसाधारणमवच्छेदकत्वं दुर्वचमिति वाच्यम् । रूप-सम्बन्धविशेषत्वेन तस्य सुवचत्वात् । न च स्वरूपसम्बन्धत्वमपि दुर्वचमिति वाच्यम् । सम्बन्धान्तरमन्तराविशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वस्य तत्त्वात् । न च नष्टो ध्वस्त इति प्रतीत्या ध्वंससिद्धिरिति वाच्यम् । तत्रापि क्रियाविशेषातीतताया एव विषयत्व-सम्भवात् । न च ध्वंसोऽप्रत्यक्षोऽपि तु अनुमीयत इति वाच्यम् । साक्षात्करो-मीत्यबाधितप्रत्ययात् । तत्प्रतिबद्धलिङ्गाभावाच्चेति । प्रागभावेऽपि तथा वक्तुं शक्यत्वाच्च । तस्मादुरुत्तराप्रतिबन्दितरङ्गिणीध्वंसो नाङ्गीक्रियत इति तु निराकृतमेव । किं वेदं मा भूत् इति इच्छाविषयतया प्रागभावसिद्धिः । न च प्रागभावस्यासाध्यतया इच्छाविषयत्वा-सम्भव इति वाच्यम् । योगक्षेमसाधारसाध्यत्वस्य तत्र सम्भवात् । प्रतियोगिजनक-विघटनेन तत्सम्बन्धस्यापि साध्यत्वाच्च । न चात्यन्ताभावविषयतयोपपत्तिरिति वाच्यम् । तस्य तत्सम्बन्धस्य चानादिनित्यत्वेनासाध्यत्वात् । अन्यथाऽत्यन्ताभावत्वस्य पारिभाषिकतापत्तेः । अपि चोत्पन्नस्य द्वितीयक्षणे पुनरुत्पत्यभावात्पूर्वक्षणे सामग्र्यभावो वाच्यः । स च प्रागभावाभावादेव । अन्यहेतूनां सत्त्वादिति प्रागभावसिद्धिः । न च सामयिकात्यन्ताभावेनैवोपपत्तिरिति वाच्यम् । तस्य कादाचित्कत्वेऽत्यन्ताभावत्वस्य पारिभाषिकतापत्तेः । अनानि सान्तत्वे चेष्टस्यैव सिद्धेः । अनाद्यनन्तत्वे च पुनरुत्पत्ति-प्रसङ्गदोषातिवारणम् । न च घटस्यैव विरोधित्वात् नोत्पन्नस्य पुनरुत्पत्तिरिति वाच्यम् । विरोधिताया कारणविघटकत्वेनैव दृष्टत्वात् । तद्विघट्टकारणगवेषणायां प्रागभावे एव

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

विश्रामात् । न च सामग्रीसत्त्वप्रयोजिका नोत्पत्ताविति वाच्यम् । सामग्र्यभावेऽपि सत्त्वस्य दर्शनेनोत्पत्तावेव तस्याः प्रयोजकत्वात् । अन्यथा नित्येऽपि सामग्री-कल्पनापत्तेः । किञ्चोपादानत्वव्यवस्थार्थं प्रागभावस्य स्वीकरणमावश्यकम् । न च तन्तुत्वादिनैव तद्व्यवस्थेति वाच्यम् । तन्तुत्वादीनामनन्तत्वेन प्रागभावस्य कर्तृजन्यता-वच्छेदककार्यत्ववत् उपादानतावच्छेदकत्वात् तन्तुत्वादेश्च सर्वथा कार्याक्षमेऽपि सत्त्वे-नोपादानताव्यवस्थापकत्वाच्च । प्रागभावस्य च फलबलकल्प्यत्वेनानतिप्रसङ्गात् ।

किञ्च घटोत्पत्तावासन्नायामस्ति घटो नास्तीति प्रतीतिः । न च सा ध्वंस-विषयिणी । तदानीं तस्याभावात् । नाप्यत्यन्ताभावविषयिणी । तस्य सदा सत्त्वेन घटकालेऽपि प्रतीत्यापत्तेः । अभावभ्रमानुपपत्तेश्च । न च सा भ्रमः । बाधकाभावात् । तस्मात् प्रागभावविषयिण्येवेति सिद्धः प्रागभावः । न चोत्पत्तिक्षणावच्छिन्नघटात्यन्ता-भाव एव स इति वाच्यम् । दत्तोत्तरत्वात् । घटसत्त्वकालेऽपि तस्य सत्त्वेन तथाप्रतीत्यापत्तेश्च । प्रतियोगितावच्छेदकस्यैव प्रतियोगिनि भाननियमश्चोक्तप्रतीतिबलादेव त्याज्यः । उत्पादविनाशशीलात्यन्ताभावस्वीकरणं च गौरवादेव त्याज्यमिति संक्षेपः ।

एतेन सर्वे प्रागभावनिरसनप्रकाराः कण्ठकोलाहलरूपा इत्युपरम्यते । तथा च प्रागभावप्रतीतेरप्रत्यूहत्वात्तदविषयत्वेन अहमज्ञ इत्यादिप्रतीत्युपत्तेः साधूक्तं तस्मा-दित्यादिना ।। **अपरे त्विति** ।। न चैवं निर्विकल्पकविशेषज्ञानेऽपि तज्ज्ञानाभावप्रतीतिः स्यादिति वाच्यम् । निर्विकल्पकस्य खपुष्पतुल्यत्वात् । न चात्र प्रतियोगिज्ञानं न साक्षिणा । प्रतियोगिनोऽविद्यमानत्वात् । शाब्दं च तज्ज्ञानं विशेषप्रकारकमेवेति वाच्यम् । साक्षिणो विद्यमानमात्रस्यैव प्रतीयमानत्वादिति चिन्तनीयम् ।

किं च प्रागभावादिर्न कपाले घट इति विद्यमानताविरोधेन प्रतीयते । न तथाऽ-त्यन्ताभावः । तस्यान्यत्र विद्यमानताविरोधिविषयत्वानभ्युपगमेन तादृशप्रतियोगि-विषयत्वसम्भवात् । अन्यथा तस्य प्रामाण्यग्राहकत्वाभावे प्रामाण्यस्य परतस्त्वापत्तेः । प्रामाण्यस्याबाधितार्थकत्वरूपत्वेन अतीतादिघटितत्वात् । शाब्दज्ञानस्यापि विशेषप्रकार-त्वेऽपि येन रूपेण तदपेक्षितं तद्रूपेण प्रकारत्वाभावाच्च ।। **प्रमेयत्वाद्याकारेणेति** ।। अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा प्रतियोगिनिरूपकेऽर्थे भासमानप्रकारकज्ञानसम्भवादिति द्रष्टव्यम् ।। **केचित्त्विति** ।। न च त्वदुक्तस्य मदुक्ताद्व्यावर्तकत्वेन सामान्यतो

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

व्यावर्तकधर्मविषयत्वस्य निषेधोऽशक्य इति वाच्यम् । न मया सामान्यतो व्यावर्तकधर्मविषयत्वं निषिध्यते । किन्तु करतलामलेकेत्याद्युक्त्याऽसाधारणव्यावर्तकधर्मविषयत्वस्य निषेधात् । यादृशधर्मविषयत्वे सति तदधिकरणे साधारणे व्यवहारः केनाप्यभेदारोपो वा न भवति । अत एवाह ।। **करतलेति** ।। **अन्ये त्विति** ।। न चात्रापि साक्षात् त्वदुक्तार्थविषयप्रमाणज्ञानं प्रतियोगितज्ज्ञानं च न साक्षिणा । तस्य विद्यमानार्थविषयत्वात् । शब्दश्चार्थं बोधयन्नेव ज्ञानं बोधयतीति साक्षात् प्रमाणज्ञानस्य वृत्तत्वात्कथं तदभाव इति वाच्यम् । साक्षिणो विद्यमानमात्रविषयत्वनियमस्य प्रागेव दूषितत्वात् ।

किं च प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुता । न तु प्रतियोगिज्ञानत्वेन गौरवात् । तथा च तादृशज्ञानमन्यस्मिन्विद्यमाने साक्षिणा भविष्यतीति किमनुपपन्नम् । शब्देनापि ज्ञानविषयत्वेनैवार्थस्य बोधनसम्भवाच्च । साक्षादित्यस्यान्याविषयेत्यर्थात् । त्वदुक्तार्थविषयप्रमाणज्ञानमित्यादिशब्दादेश्च ज्ञानविशेषणतयैव अर्थज्ञानजनकत्वाच्च ।

किं च यत्र यत्र विशेषाज्ञानं प्रतीयते तत्र सर्वत्रार्थविशेष्यकविशेषविषयप्रकारकज्ञानाभावो वा अर्थसत्ताविश्वयरूपज्ञानाभावो वा निष्कम्प्रप्रवृत्तिजनकज्ञानाभावो वा विषय इति न कश्चित् क्षुद्रोपद्रवः । प्रतियोगिज्ञानं साक्षिरूपमानुमानिकं शाब्दं वा । घटो भवत्येवेत्यादिवत् । नार्थसत्ताविश्वयरूपम् । न वा निष्कम्प्रवृत्तिहेतुः । न वा घटविशेष्यकं घटत्वप्रकारकमिति हि सर्वसिद्धम् । तादृशत्वे वा तत्राज्ञानप्रतीतेरसिद्धेः । अत एव वादिवाक्यात् विशेषज्ञाने जातेऽपि तस्योक्तरूपत्वाभावात् न जानामीति व्यवहरन्ति इति सर्वमनवद्यम् । अत एव तादृशज्ञानप्रामाण्यग्राहिणाऽर्थतथात्वं विषयीकृतमिति तस्यार्थरूपत्वमिति परास्तम् । तादृशज्ञानेऽर्थांशे प्रामाण्यसंशयेनार्थांशे साक्षिणस्तथात्वानिश्चायकत्वात् । निश्चायकत्वे वा तत्राज्ञानप्रतीतेरसिद्धेरिति ।। **किं चेति** ।। नन्वनुमानादिना ज्ञानव्यावृत्तिरेव क्रियते । तेन त्वज्ञानं बोध्यते इति चेन्न । तद्बोधं विना तद्व्यावृत्तेः कर्तुमशक्यत्वात् । अनुमितेः व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनैयत्येनाज्ञानाव्यावृत्तिबोधकत्वासम्भवाच्च । तद्व्यावृत्तेस्तत्रैव पर्यवसानाच्च । प्रत्यक्षादावप्येवमेव वक्तुं शक्यत्वाच्च । जानामीति व्यवहारस्योभयत्र तुल्यत्वात् । समानन्यायेन शब्दस्यापि तदबोधकत्वेऽतीन्द्रियाद्यसिद्धिप्रसङ्गाच्च । अज्ञानाद्यनिवृत्तौ परोक्षज्ञानेनेति शेषः ।। **यदि चेति** ।। व्यवहाराद्यविरोधिनोऽज्ञानत्वस्य पारिभाषिकत्वादिति भावः ।

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

नन्वपरोक्षस्थलेऽज्ञाननिवृत्त्यनङ्गीकारे चैतन्याभिव्यक्त्यभावेऽपरोक्षैकरसचैतन्यसम्बन्धाभावविषयापरोक्ष्यं न स्यात् । विषयापरोक्ष्येऽन्यस्य प्रयोजकस्याभवादित्यत आह ।। **विषयापरोक्ष्यं त्विति** ।। वृत्तिमात्रस्य चैतन्याभिव्यक्तिहेतुत्वे परोक्षस्थलेऽपि तत्प्रसङ्गः । तथा च वृत्तिविशेषः स्वीकरणीय इति वृत्तिविशेषसम्बन्धादेव तत्सम्भवे चैतन्याभिव्यक्तेरप्रयोजकत्वमिति भावः ।। **परोक्षवृत्त्येति** ।। भ्रमस्याज्ञानोपादानत्वेन तन्निवृत्तिद्वारैव भ्रमनिवर्तकत्वादिति भावः ।। **तस्येति** ।। धर्माद्यज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवस्येत्यर्थः । ननु यदि परोक्षज्ञानमज्ञाननिवर्तकं तर्हि सोपाधिभ्रमो न स्यात् । उपादानाभावात् । अज्ञानस्य च परोक्षज्ञानेन नाशितत्वादित्यत आह ।। **परोक्षत इति** ।। आत्मादिकमेवोपादानमिति भावः ।। **त्वन्मत इति** ।। त्वयाऽन्तःकरणादेरुपादानत्वास्वीकारात् । अज्ञानस्य च नष्टत्वादिति भावः ।। **अन्त्य इति** ।। अज्ञानविषयोऽज्ञानवृत्त्या न गृह्यत इति पक्ष इत्यर्थः । ननु मास्तु अहमज्ञ इत्याद्यज्ञाने प्रमाणम् । न किञ्चिदहमवेदिषमित्यनुभवस्तु स्यात् । तस्यान्यथोपपादयितुमशक्यत्वादित्यत आह ।। **न किञ्चिदिति** ।। नन्वेवं भवन्मतेऽप्यज्ञानं न सिद्ध्येत् । सर्वस्याप्यनुभवस्योक्तरीत्या ज्ञानाभावविषयत्वादिति चेन्न । जीवस्वरूपावरणान्यथानुपपत्त्यादिनाऽज्ञानसिद्धिसम्भवात् । परमते च चैतन्यस्य निर्विशेषत्वेन तदसम्भवस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तथा च नास्मत्प्रतिबन्दी ग्रहः ।

किञ्च कथञ्चिज्ज्ञानविरोधिपदार्थमात्रसिद्धावपि उक्तविशेषणत्रयविशिष्टस्य न सिद्धिः । उक्तप्रत्यक्षेऽन्यतमस्यापि विशेषणस्यास्फुरणात् । तत्रैव विवादात् । न हि ज्ञानविरोधिनि पदार्थे कस्यापि विवादः । तथा चोक्तलक्षणविशिष्टे प्रमाणप्रश्ने ज्ञानविरोधिनि प्रमाणोपदर्शनमर्थान्तरग्रस्तमित्यपि बोध्यम् ।। **भावरूपेति** ।। न च सुषुप्तावज्ञानं नाज्ञानत्वेनाभूयत इति वाच्यम् । एवं हि सुतरां ज्ञानाभावविषयत्वं उपपन्नम् । ज्ञानाभावोऽपि नाभावत्वेन भासत इति वक्तुं शक्यत्वात् ।

ननु यथाकथञ्चिदप्यभावज्ञानं प्रतियोगिज्ञानसापेक्षमित्यत आह ।। **अभावस्यापीति** ।। न हि प्रमेयमित्यादिज्ञाने प्रतियोग्यादिज्ञानापेक्षेति भावः । किञ्चायं परामर्शः अनुमानमुत स्मरणम् । आद्ये ज्ञानाभाव एवानुमीयत इत्याह ।। **यद्वेति** ।। न च पक्षासम्भवात्कथमनुमानमिति वाच्यम् । तत्कालीनाहंपदार्थस्य पक्षत्वात् । न च

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

कालविशेषासिद्धेः पक्षासिद्धिरिति वाच्यम् । सम्प्रतिपन्नोदयास्तमयकालवत् विवादपदयोरप्युदयास्तमययोरन्तरा कालानुमानसम्भवात् । विप्रतिपन्नौ उदयास्तमयावन्तराकालयुक्तौ उदयास्तमयत्वात् सम्प्रतिपन्नोदयास्तमयवदित्यनुमानात् ।

यद्वा कालस्य तद्विशेषस्य वा केवलसाक्षिवेद्यत्वस्यान्यत्रोक्तत्वेन साक्षिणा कालविशेषसिद्धिसम्भवात् । न च तथाऽत्र ज्ञाने विद्यमाने कथं ज्ञानाभावानुमेति वाच्यम् । विशेषज्ञानाभावानुमानसम्भवात् । ननु तथापि हेतोरभावात् कथमनुमानमत आह ।। **अवस्थाविशेषत्वस्यापीति** ।। अत्रैवं प्रयोगः । तत्कालीनोऽहं ज्ञानाभाववान् अवस्थाविशेषवत्वात् ज्ञानसामान्यविरहवत्वात् । तुल्ययोगक्षेम आत्मादौ स्मर्यमाणेऽपि तद्वत्तया नियमेनास्मर्यमाणत्वात् वेति ।

नन्ववस्थाविशेषवत्त्वं नाम ज्ञानाभावत्वम् । अन्यस्य दुर्निरूपत्वात् । तथा च हेतोः साध्याविशेष इति चेन्न । कालविशेषरूपस्रुट्यपरनामकावस्थाविशेषस्य निर्वक्तुं शक्यत्वाच्च । कालविशेषश्च साक्षिसिद्ध इति पूर्वमेवोक्तम् । अत एव पक्षविशेषणासिद्धिरप्यपास्ता । न च द्वितीयेऽसिद्धिः । ज्ञानाभावेन च सामग्रीविरहानुमाने चान्योन्याश्रय इति वाच्यम् । इदानीन्तनेनेन्द्रियसम्प्रसादेन पूर्वकालीनतदुपरममनुमाय तेन सामग्रीविरहानुमानसम्भवात् । न इन्द्रियसम्प्रसादः सुखानुभवहेतुको नोपरमहेतुक इति वाच्यम् । सुखानुभवहेतुकत्वेऽपि उपरमहेतुकत्वाविरोधात् । सुषुप्तौ सुखानुभवे विद्यमानेऽपि इन्द्रियसम्प्रसादादर्शनाच्च ।

किञ्चेन्द्रियसम्प्रसादस्योन्मीलनादिव्यापाररूपतयोपरमस्य च तत्प्रागभावरूपतयाऽवश्यं सम्प्रसादस्योपरमहेतुत्वम् । तथा च तेन सामग्रीविरहानुमानसम्भवः । यद्वा इन्द्रियाणां स्वव्यापारत्वे तत्कार्यानुभवः स्यात् । तथा च तदन्यथानुपपत्त्या उपरमसिद्धौ सामग्रीविरहसिद्धिरिति ।

ननु तृतीये हेतौ नियमेनास्मर्यमाणत्वं किं यथाश्रुतम् । किं वा सुषुप्तिकालावच्छेदेन । नाद्योऽसिद्धेः । न द्वितीयः । अनुपेक्षणीयज्ञानाभावसिद्ध्यापत्तेस्तत्रैव व्यभिचाराच्चेति चेन्न । द्वितीयस्यैवाश्रयणीयत्वात् । यद्यदा यदवच्छेदेनैतत्तुल्ययोगक्षेमे स्मर्यमाणे नियमेन प्रतिबन्धाद्यभावेन स्मर्यते तत्तदा न ज्ञायत इति व्याप्तेरभिमतत्वात् ।

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

न ह्युपेक्षणीययोरेकं स्मर्यते नापरमिति सम्भवति । सत्यनुभवे उभयोरपि स्मरणात् । उपेक्षाज्ञानस्य संस्कारजनकत्वे तत्तुल्ययोगक्षेमस्य इति विशेषणाभावेन विशिष्टाभावसम्भवात् । न चैवं तदभावसिद्धिः कथम् । प्रकारान्तरेण तत्सिद्धिसम्भवात् । तदसिद्धावनिष्टाभावाच्च । अत एव तत्र व्यभिचारोऽप्यपास्तः । विशेषणाभावेन तदविशिष्टहेत्वभावात् । अन्यथा प्रातरनुभूतचत्वरे गजाभावज्ञानं न स्यात् । न च तत्र ज्ञानानुपलब्ध्याऽभावोऽनुमीयत इति वाच्यम् । अनुपलब्धिज्ञानोपायाभावात् । न च भावरूपाज्ञानमेव तत्र लिङ्गम् । तथा हि । अहं पूर्वकाले गजज्ञानाभाववान् गजाज्ञानवत्वात् यन्नैवं तन्नैवम् । यथा गजज्ञानवानहमिति वाच्यम् । भावरूपाज्ञानासिद्ध्या हेतोरसिद्धेः । जडे ज्ञानानङ्गीकाराच्च । अनुपलब्धे साक्षिवेद्यत्वेन तत्राज्ञानस्य लिङ्गत्वायुक्तेश्च । प्रकृतेऽपि ज्ञानुपलब्ध्या ज्ञानाभावानुमानसम्भवाच्चेति । नन्वयं परामर्शो नानुभवः अपि तु स्मरणमेवेति चेन्न । स्मरणस्य संस्कारजन्यत्वेन संस्काराभावे तदयोगात् । तदभावश्च जनकाभावात् । न च साक्षिरूपोऽनुभवः संस्कारजनक इति वाच्यम् । तस्य नित्यत्वेन तत्कार्यस्य कर्तुं शक्यतया तेन संस्काराजनकात् । न हि संस्कारः प्रत्यक्षसिद्धः । येन कार्याभावेऽपि कल्प्येत । तस्मान्नायं परामर्शः स्मरणम् ।

किञ्च सर्वांशे स्मरणं त्वन्मतेऽपि न सम्भवतीत्याह ।। **त्वन्मत इति** ।। सुप्तावहमर्थस्य त्वया लयाङ्गीकारादिति भावः । सुषुप्ताविति विशिष्टस्य केवलादन्यभावादिति भावः । नन्वयं परामर्शः स्मरणमेव । न च साक्षिरूपज्ञानस्य नित्यत्वात् न संस्कारजनकत्वम् । तथा च कथं स्मरणमिति वाच्यम् । अविद्याप्रतिबिम्बितचैतन्यस्य साक्षित्वाङ्गीकारादित्यत आह ।। **सुषुप्ताविति** ।। उपलक्षणमेतत् । वृत्तेरपि वृत्तिप्रतिबिम्बितसाक्षिवेद्यत्वेऽनवस्था चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।। **अन्यथेति** ।। ज्ञानाभावाद्यनुमानाङ्गीकार इत्यर्थः ।। **त्वन्मत इति** ।। अज्ञानासिद्ध्याऽन्योन्याश्रयाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । साक्षिवेद्य इति तत्राज्ञानानङ्गीकारादिति भावः ।। एवमिति ।। यद्यज्ञानेन लिङ्गेन ज्ञानाभावोऽनुमीयत इत्यर्थः ।

यद्वा ज्ञानविरोधिनाऽज्ञानेनैव ज्ञानाभावसिद्धिर्नान्येन तदेत्यर्थः ।। **प्रकाशमानेनेति** ।। तथा चात्मादिविषयकरागाभावो न सिद्ध्येदिति भावः । तत्र यदि प्रकारान्तरेण रागाभावसिद्धिस्तर्हि प्रकृतेऽपि ज्ञानाभावसिद्धिः प्रकारान्तरेणैवेति नाज्ञानं तत्र लिङ्गमिति भावः ।

न्यायामृतप्रकाशः

यच्चोक्तमहमज्ञ इति प्रत्यक्षं भावरूपाज्ञानसद्भावे मानमिति तदयुक्तम् । तस्य ज्ञानाभावविषयकत्वस्य त्वयाप्यवश्यं वाच्यत्वादित्यभिप्रेत्याह ।। **यच्चेत्यादिना** ।। **अहमर्थस्येति** ।। अहमज्ञ इति प्रतीतेः प्रामाण्याय ज्ञानाभावविषयकत्वं त्वयापि वाच्यम् । अन्यथा तस्याः प्रामाण्यमेव न स्यादिति भावः । अज्ञानानाश्रयेऽहमर्थेऽज्ञानाश्रयत्वावगाहित्वादिति भावः । किं च न जानामीति प्रतीतेर्ज्ञानाभावविषयकत्वं कुत्रचित्त्वयापि वाच्यं तन्न्यायेन ज्ञानाभावविषयकत्वमेव सर्वत्रास्तित्वत्याह ।। **साक्षीति** ।। साक्षिवेद्ये प्रातिभासिके अज्ञानसुखादौ शुक्तिरूप्यादौ च भावरूपाज्ञानं नाङ्गीकृतम् अज्ञानसुखाद्यावरकाज्ञानांङ्गीकारे साक्षिरूपशुद्धचैतन्यस्याज्ञानानिवर्तकत्वादन्तःकरणवृत्तेरेव तन्निवर्तकत्वात्तस्याश्च सुखादिविषयेऽभावात्तन्निवृत्तिरेव न स्यात् । ततश्च तज्ज्ञानमेव न स्यात् । अतस्तदभावे सुखं न जानामीत्यादेर्भावरूपाज्ञानविषयकत्वेऽप्रामाण्यप्राप्त्या तत्प्रामाण्याय ज्ञानाभावविषयकत्वमेवाङ्गीकार्यमिति भावः ।। **तथात्वाच्चेति** ।। ज्ञानाभावविषयकत्वस्यैव वक्तव्यत्वादित्यर्थः । किं च न जानामीति प्रत्यक्षस्य सर्वत्रापि भावरूपाज्ञानविषयकत्वे परोक्षतो ज्ञातेऽपि धर्मादौ न जानामीत्यनुभवः स्यात् भावरूपाज्ञानसद्भावात् । न च परोक्षज्ञानेनाज्ञानस्य निवृत्तत्वात्तथाऽनुभवाभाव इति वाच्यम् । त्वन्मते परोक्षवृत्तेरज्ञानानिवर्तकत्वात् । तथात्वेऽज्ञानस्य निवृत्तत्वेनापरोक्षचित्सम्बन्धाद्विषयस्याप्यापरोक्ष्यं स्यात् । अतो ज्ञानाभावविषयकत्वमेव वाच्यं परोक्षज्ञानेन तु ज्ञानाभावस्य निवृत्तत्वान्न जानामीति व्यवहाराभावो युक्तः । तथा च तन्न्यायेन सर्वत्रापि ज्ञानाभावविषयकत्वमस्त्वित्याशयेनाह ।। **त्वन्मत इति** ।। किं च त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यादेः प्रत्यक्षस्य ज्ञानाभावविषयकत्वमेव वाच्यं न भावरूपाज्ञानविषयकत्वं तथात्वेऽप्रामाण्यापत्तेः । त्वन्मते अज्ञानस्य विषयावरकतया विषयगतत्वाङ्गीकारात् जडे च प्रकाशप्रसक्तेरेवाभावेन प्राप्तप्रकाशप्रतिबन्धरूपावरणकृत्यभावेन भावरूपाज्ञानायोगात् । अतो भावरूपाज्ञानाभाववत्यर्थे तदवगाहित्वे प्रत्यक्षस्याप्रामाण्यापत्त्या तत्प्रामाण्याय ज्ञानाभावविषयकत्वमेव वाच्यमित्याह ।। **त्वन्मत इति** ।। जडे विषये । अज्ञानस्येति शेषः । आवरणरूपो योऽतिशयः फलंकृत्यमिति यावत् ।। **विक्षेपेति** ।। तदाकारप्रतिभासरूपेत्यर्थः ।। **न जानामीति** ।। तथा च भावरूपाज्ञानविषयकत्वेनैव प्रामाण्यमस्त्विति भावः ।

(न्यायामृतप्रकाशः)

।। **विक्षेपेति** ।। घटाद्यतदाकारप्रतिभासरूपकार्यसद्भावेन तत्कारणतया भावरूपाज्ञान-सत्वमङ्गीकार्यं तथा च घटं न जानामीत्यनुभवः स्यादिति भावः । नन्विदमयुक्तम् अपरोक्षतो घटत्वेन ज्ञातत्वेन योग्यतानिश्चयात्तत्र प्रयुज्यमानं वाक्यम् अयोग्यतानिश्चयेन स्वार्थाबोधकमिति विक्षेपकारी नेति चेत् सत्यम् । एवं हीदं योज्यम् । अपरोक्षत एकेन घटो घटत्वेन ज्ञातः अयं घट इति वाक्याभासाच्च विक्षेपरूपं कार्यं येन घटोऽपरोक्षतो घटत्वेन ज्ञातस्तस्यायोग्यतानिश्चयाभावो न सम्भवत्येव ततश्च घटे विक्षेपरूपकृत्य-सद्भावेनाज्ञानस्थितिप्राप्त्या येन घटत्वेनापरोक्षतो घटो ज्ञातस्तस्यापि घटं न जानामीत्यनु-भवः स्याद्विषयेऽज्ञानस्य सत्वादित्यर्थः इत्याहुः । यस्य विक्षेपस्तस्य भवत्येवायमनुभवः यस्यापरोक्षतो निश्चयस्तस्य तु भवत्येवेति कथमेतदिति विचार्यमस्ति ।। **जडे विषये न जानामीति** ।। जडे आवरणरूपकृत्याभावेन तत्राज्ञानाभावेऽपि जडावच्छिन्नचैतन्ये एव मयाऽज्ञानाङ्गीकारात् तस्य स्वप्रकाशत्वेन प्रकाशप्रसक्तौ तत्प्रतिबन्धकतया आवरणकृत्य-सद्भावात् । तथा च त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यादेर्भावरूपाज्ञानाविषयकत्वमेव सम्भवतीति भावः ।। **निरसिष्यमाणत्वादिति** ।। अज्ञानसिद्धौ जडसिद्ध्या तदवच्छिन्नचैतन्यसिद्धिः तत्सिद्धौ च तद्विषयाज्ञानसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयत्वेनेत्यर्थः ।। **वृत्तिरिति** ।। अज्ञानावृत-चैतन्यमेवाधिष्ठानं तस्य चासङ्गत्वेन विषयसम्बन्धाभावाद्वृत्तिश्चितोविषयोपरागमात्रमेव करोति नाज्ञानं नाशयतीति मते जडावच्छिन्नेऽनावृतचैतन्ये तदावरकाज्ञानाभावेन त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यादिप्रत्यक्षस्य ज्ञानाभावविषयकत्वमेवेति वाच्यम् । अन्यथाऽप्रामाण्यापत्तेरित्यर्थः ।। **भावरूपेत्यादि** ।। अहमज्ञ इति भावरूपाज्ञानविषयकतया त्वदभिमतस्य प्रत्यक्षस्य मयि ज्ञानं नास्तीति ज्ञानाभावविषयकप्रत्यक्षस्य च न विषयभेदः प्रतीयते किं तु अघटं भूतलं भूतले घटो नास्तीति प्रत्यक्षयोर्यथा एकत्र घटाभावो विशेषणं भूतलं विशेष्यम् अपरत्र तु भूतलं विशेषणं घटाभावो विशेष्यमिति विशेषणविशेष्यभावव्यत्यास एव प्रतीयते न विषयभेदः एवमिहापि एकत्राज्ञानं विशेषणम् आत्मा विशेष्यः अपरत्र तु आत्मा विशेषणं ज्ञानाभावो विशेष्य इति विशेषणविशेष्यभावव्यत्यास एव प्रतीयते न विषयभेदः तत्र व्यतिरेकेण दृष्टान्तः ।। **इच्छेति** ।। यथा इच्छाद्वेषाभावज्ञानयोरिच्छा द्वेषाभावरूपो विषयभेदः प्रतीयते तथा नेत्यर्थः । एवं चाहमज्ञ इति प्रतीतेर्मयि ज्ञानं नास्तीत्यत्र प्रतीयमानज्ञानाभावातिरिक्ताज्ञानविषयकत्वाङ्गीकारेऽघटं भूतलमिति प्रतीतेरपि भूतले घटो

(न्यायामृतप्रकाशः)

नास्तीत्यत्र प्रतीयमानात् घटाभावादतिरिक्त एवाघटो विषय इत्यङ्गीक्रियतामित्यतिप्रसङ्गः सूचितो भवतीति ध्येयम् ।। **प्रतियोगीति** ।। अहमज्ञ इति प्रतीतेर्ब्रह्मज्ञानाभावविषयकत्वे प्रतियोगिभूतज्ञानाज्ञाने ज्ञानाभावज्ञानानुपपत्त्या तज्ज्ञाने वाच्ये तस्य विषयनिरूप्यत्वेन विषयस्य ब्रह्मणोऽपि ज्ञातत्वात्तज्ज्ञानाभावज्ञानायोग इति दूषणमित्यर्थः । स्वव्याहतिमेवोपपादयति ।। **भावरूपेति** ।। इदानीमित्यादिविशेषणं ब्रह्मज्ञानप्रागभावसत्वावश्यकत्वोपपादनायेति ज्ञातव्यम् । ब्रह्मज्ञानप्रागभावाभावे ब्रह्मज्ञानसद्भावप्राप्त्या इदानीं वेदान्तश्रवणादेर्वैयर्थ्यापात इत्याशयः । तथा चेदानीं ब्रह्मज्ञानप्रागभावोऽस्तीति ज्ञात्वैव किल वेदान्तश्रवणाद्यनुष्ठीयते । तथा च प्रागभावस्य प्रतियोगिज्ञानाधीनज्ञानत्वेन प्रतियोगिभूतब्रह्मज्ञानज्ञानाभावे प्रागभावस्य ज्ञातुमशक्यत्वात्तज्ज्ञाने वाच्ये तस्य विषयनिरूप्यत्वेन ब्रह्मणोऽपि ज्ञातत्वात्तज्ज्ञानाभावज्ञानं न प्रत्यक्षेण येन प्रतियोगिज्ञानापेक्षा स्यादिति स्वव्याहतमित्यर्थः । स्वव्याहतिमाशङ्क्य निराकरोति ।। **न चेति** ।।

अयमर्थः । ब्रह्मज्ञानाभावज्ञानं न प्रत्यक्षेण येन प्रतियोगिज्ञानापेक्षा स्यात् किन्त्वनुमानेन । न च तत्र लिङ्गाभावः भावरूपाज्ञानस्यैव लिङ्गत्वात् । अभावप्रत्यक्षत्वावच्छेदेनैव प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वं नाभावानुमित्यवच्छेदेनापि । अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकव्यापकज्ञानाधीनत्वेनाभाववानित्यनुमितिः प्रतियोगिज्ञानाभावेऽपि भवत्येव तथा शब्दस्यापि शक्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानजनकत्वेनाभाव इति पदाज्जायमाने प्रतियोगिज्ञानानपेक्षणात् अतोऽहं ब्रह्मज्ञानाभाववान् अज्ञानवत्त्वादित्यनुमानेन ज्ञानाभावानुमानाङ्गीकारात् तत्र च प्रतियोगिज्ञानानपेक्षणान्न व्याहतिरिति भावः । कुतो न वाच्यमिति चेदनुभवबाधादित्याह ।। **वृत्तीति** ।। प्रतियोगितदभावयोरेकेन्द्रियग्राह्यत्वादिति भावः ।। **अनुपलब्ध्येति** ।। करणेनेत्यर्थः । षष्ठप्रमाणवादिभाट्टरीत्योक्तमिति ध्येयम् ।। **झडितीति** ।। ''झडित्येव परिज्ञानान्न लिङ्गोद्भवता मते''ति वचनात् । अनुमापकत्वाङ्गीकारेऽनुभवविरोध इति भावः ।। **त्वन्मत इति** ।। ज्ञानाभावः सर्वत्रानुमानवेद्य इति वदता जडे तावज्ज्ञानाभावज्ञानम् अनुमानेनेति वक्तव्यम् । तच्चायुक्तम् । जडे आवरणकृत्याभावेन भावरूपाज्ञानाख्यलिङ्गाभावादिति भावः ।

ननु तत्रापि विक्षेपाख्यकार्यसद्भावेन भावरूपाज्ञानसद्भावाज्ज्ञानाभावानुमानं सम्भव-

(न्यायामृतप्रकाशः)

त्येवेत्यस्वरसादाह ।। **अपरोक्षत इति** ।। **भावरूपेति** ।। अपरोक्षभावरूपाज्ञानस्य तन्निवर्त्यत्वेन लिङ्गाभावादिति भावः । अपराक्षतो ज्ञाते ज्ञानाभाव एव नास्तीत्यतः परोक्षेत्युक्तम् । प्रातिभासिके रूप्यादौ प्रातिभासिकदुःखादिपदार्थस्य साक्षिवेद्यत्वात्तद्विषयका-ज्ञानाङ्गीकारे तन्निवर्तकान्तःकरणवृत्तेस्तत्राभावेन शुद्धचैतन्यस्यानिवर्तकतयाऽज्ञाननिवृत्त्य-योगेन प्रातिभासिकज्ञानाभावापत्तेः अतस्तत्र दुःखादिविषयकभावरूपाज्ञानवत्त्वादित्यनुमानेन दुःखादिज्ञानाभावप्रतिपत्त्ययोग इत्यर्थः । अतः साक्षिप्रत्यक्षेण दुःखाभावप्रतिपत्तिर्वाच्या तत्र स्वव्याहतिरेवेति भावः । अस्तु वाऽनुमित्यैव ज्ञानाभावज्ञानं तथापि स्वव्याहतिः स्यादेव । अहं ज्ञानाभाववानित्यत्राधिकरणीभूतात्मज्ञानाभावे पक्षज्ञानाभावेनानुमित्यभावापत्तेस्तज्ज्ञाने वाच्ये ज्ञानसामान्याभावानुमित्ययोगात् ।

ननु मास्तु धर्मिज्ञानं किं तेन ब्रह्मविषयकज्ञानाभावानुमितिस्तावद्युक्तैवेति चेत्तर्हि प्रतियोगिभूतब्रह्मज्ञानज्ञानाभावे तदभावानुमित्ययोगात् तज्ज्ञाने वाच्ये तस्य विषय-निरूपणत्वेन विषयस्य ब्रह्मणोऽपि ज्ञातत्वात्तद्विषयकज्ञानाभावानुमित्ययोग एव । न च प्रतियोगिज्ञानमभावप्रत्यक्षे हेतुर्नानुमित्यादावित्युक्तमिति वाच्यम् । तत्रापि प्रतियोगिविशेष-घटिताभावज्ञानमात्रे प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वमावश्यकमेवेति कृते चानुमितेर्ब्रह्मज्ञानाभाव-विषयकत्वेन प्रतियोगिविशेषघटिताभावविषयकत्वात्प्रतियोगिज्ञानस्यावरूपत्वेन प्रतियोगि-ज्ञानापेक्षाया अभावात्कथं दौर्घट्यमिति वाच्यम् । अज्ञानं तावज्ज्ञानविरोधित्वेनैव प्रतीयत इति तवापि संमतम् । एवं च प्रतियोगिज्ञानाज्ञानाभ्यां दौर्घट्याभावेऽपि विरोधनिरूपकी-भूतज्ञानस्य ज्ञानाज्ञानाभ्यामेव दौर्घट्यं विरोधनिरूपकीभूतस्य ज्ञानस्याज्ञाने तन्निरूपित-विरोधस्यैव ज्ञातुमशक्यत्वेन तद्विरोध्यज्ञानज्ञानायोगः तज्ज्ञाने तु विरोधनिरूपकीभूतज्ञान-विषयतया ब्रह्मणोऽपि ज्ञातत्वाद्ब्रह्मज्ञानविरोध्यज्ञानस्यैवाभावेनाज्ञानस्य ज्ञानायोग इति स्वव्याहतिः स्यादेव ।

ननु स्यादिदं यद्यज्ञानं ज्ञानविरोधित्वेन प्रतीयेत । न चैवम् । अतो न दोष इत्या-शङ्कायामज्ञानस्य ज्ञानविरोधित्वेनैव प्रतीतिं तावदुपपादयति ।। **अपि चेत्यादिना** ।। **ज्ञानविरोधित्वेनैवेति** ।। नञो विरुद्धार्थत्वाज्ज्ञाधात्वर्थभूतज्ञानविरोधित्वं प्रतीयत इत्यर्थः । ननु यदाऽज्ञानं न जानामीति प्रतीयते तदा नञुल्लेखाज्ज्ञानविरोधित्वेन भानम् । यदा तु

(न्यायामृतप्रकाशः)

मुग्धोऽस्मीति प्रतीयते तदा कथं ज्ञानविरोधित्वेन भानं नञ्नुल्लेखाभावादित्यत आह ।। **मुग्धोऽस्मीत्यादावपीति** ।। मोहोऽज्ञानं तद्वानस्मीत्यर्थः । यथा प्रलयादिशब्देषु नञोऽनुल्लेखेऽपि ध्वंसो गम्यते एवमत्रापि नञोऽनुल्लेखेऽपि ज्ञानविरोधित्वं प्रतीयत एवेत्यर्थः ।। **अत एवेति** ।। नञोऽनुल्लेखेऽपि तदर्थस्य प्रतीयमानत्वादेवेत्यर्थः ।। **उक्तं चेति** ।। अज्ञानस्य ज्ञानविरोधित्वेन प्रतीयमानत्वमित्यर्थः ।। **द्वयेति** ।। आश्रयविषयेत्यर्थः । ज्ञानपर्युदासेन ज्ञानविरोधेन । तथा चाश्रयविषयरूपद्वयसापेक्षं यज्ज्ञानं तद्विरोधेनैवाज्ञानमुच्यत इत्यर्थः ।। **अन्यथेति** ।। अज्ञानस्य ज्ञानविरोधित्वेन प्रतीत्यनङ्गीकार इत्यर्थः । अज्ञानस्य ज्ञानविरोधः कुत इति शङ्कायां तथा प्रतीतिरेव तत्र प्रमाणत्वेन वक्तव्या तदनङ्गीकारे विरोधोऽप्रामाणिक एव स्यादित्यर्थः ।। **तथा चेति** ।। एवमज्ञानस्य ज्ञानविरोधित्वेन प्रतीयमानत्वे सिद्धे सतीत्यर्थः । ननु नाज्ञानं विरोधनिरूपकज्ञानज्ञाननियतज्ञानम् अज्ञानमित्यादिशब्दैस्तत्प्रतीतौ तन्नियमेऽपि तमोनीहारादिशब्दैः सामान्यतस्तत्प्रतीतौ विरोधस्यैवाप्रतीयमानत्वेन तन्निरूपकज्ञानज्ञानापेक्षणादित्यतोऽत्रापि मुग्धोऽस्मीत्यादाविव नञोऽनुल्लेखमात्रमिति समाधाने सत्येव समाधानान्तरमाह ।। **ज्ञानाभावोऽपीति** ।। यदा ज्ञानाभावोऽपि ज्ञानाभावत्वेनैव प्रतीयते तदैव प्रतियोग्यादिज्ञानापेक्षानियमेऽपि प्रमेयत्वादिना रूपेण सामान्यतः प्रतीतौ तदपेक्षाभावान्न त्वद्दूषणावकाश इत्यपि वक्तुं सुशकत्वादिति भावः ।

ननु यथा निपुणे कुशलशब्दो रूढ एव न तु कुशं लातीति व्युत्पत्त्या यौगिकः एवं न ज्ञानमज्ञानमिति अज्ञानशब्दो न यौगिकः येनावयवार्थभूतज्ञानविरोधस्य भानमावश्यकं स्यात् । न चैवं किं तु रूढ एवेत्याशङ्काऽपि निरस्तेत्याह ।। **एतेनेति** ।। एतेनेत्युक्तं विशदयति ।। **वृत्तीति** ।। तद्विरुद्धत्वोपपादनायोक्तम् ।। **वृत्तिज्ञाननिवर्त्यस्येति** ।। **क्लृप्तेति** ।। कुशलादिशब्दे तु ''निपुणः कुशलः कृती'' इत्यभिधानेन समुदायशक्तिः क्लृप्ता योगस्तु कल्प्य इति तत्र रूढ्या योगबाधः इह तु योग एव क्लृप्तो रूढिस्तु कल्प्या । अतः प्रोक्षण्यधिकरणन्यायेन रूढ्यपेक्षया योग एव प्रबल इति विरोधभानमावश्यकमिति भावः । अस्त्वज्ञानशब्दो यौगिको रूढो वा । अयं च विचारः शब्द एव यदा तु प्रत्यक्षेण अज्ञानं प्रतीयते तदा कथमिति चेत्तदापि ज्ञानविरोधित्वेनैवाऽज्ञानं प्रतीयत इत्याह ।। **शब्देति** ।। अन्यथाऽज्ञानस्य ज्ञानविरोधो न सिद्ध्येदिति भावः । सङ्गृह्णाति ।। **एवं**

(न्यायामृतप्रकाशः)

चेति ।। भावे भावरूपाज्ञाने तयोः ज्ञानभावाभावयोरित्यर्थः । प्रतियोगिज्ञानभावाभावाभ्यां चोद्यपरिहारौ । किं च भावरूपाज्ञानस्य ब्रह्मावेषयकमज्ञानमिति सविषयतानुभूयमानत्वाच्च तत्रापि विकल्प्य दूषणीयमित्याह ।। **अपि चेति** ।। **अज्ञानज्ञानेति** ।। विषयावच्छिन्नाज्ञानज्ञानायोगादित्यर्थः ।। **ज्ञाने चेति** ।। अवच्छेदकीभूतब्रह्मरूपविषयज्ञान इत्यर्थः ।। **अज्ञानस्येति** ।। ब्रह्मविषयकाज्ञानस्येत्यर्थः । उभयत्रापि परिहारमाशङ्कते ।। **नन्विति** ।।

यदुक्तं यौगिकत्वेन नञर्थविरोधनिरूपकीभूतज्ञानस्य ज्ञानाज्ञानाभ्याम् अज्ञानस्य ज्ञानं दुर्घटमिति तत्र वदामः । विरोधनिरूपकीभूतज्ञानज्ञानमस्तीति तत्र विरोधनिरूपकीभूतज्ञानविषयतया ब्रह्मणोऽपि ज्ञातत्वाद्ब्रह्मज्ञानविरोध्यज्ञानस्यैवाभावेनाज्ञानज्ञानायोग इति । तत्र वदामः विरोधनिरूपकीभूतज्ञानावच्छेदकस्य ब्रह्मणो ज्ञानं साक्षिरूपमस्त्येव । ननु तद्विरोध्यज्ञानायोग इति चेन्न साक्षिचैतन्यस्याज्ञानस्फोरकत्वेनाज्ञानाविरोधित्वात् प्रमाणजन्यान्तःकरणवृत्तेरेव तद्विरोधित्वात् तस्याश्चाभावात् । एवं च ब्रह्मज्ञानस्य साक्षिरूपस्य सत्वेऽपि तदविरोध्यज्ञानसम्भवादज्ञानज्ञानं युक्तमेव तथा च न जानामीत्यस्य साक्षिणा ज्ञाते ब्रह्मणि भावरूपाज्ञानमस्तीत्यर्थः । तथाऽज्ञानशब्दरूढिपक्षे भावरूपाज्ञानावच्छेदकविषयज्ञानाज्ञानाभ्यां भावरूपाज्ञानज्ञानायोग इति यदुक्तं तत्रापि वदामः अज्ञानावच्छेदकस्य ब्रह्मरूपविषयस्य ज्ञानं साक्षिरूपमस्त्येव तच्चाज्ञानाविरोध्येव अतस्तदविरोध्यज्ञानज्ञानं युक्तमेव साक्षिविषयब्रह्मविषयकभावरूपमज्ञानमस्तीत्यर्थोपपत्तेरिति भावः ।। **सममिति** ।। प्रतियोगिभूतब्रह्मज्ञानज्ञानभावाभावाभ्यां न जानामीति ब्रह्मज्ञानाभावज्ञानं न सम्भवतीति यदुक्तं तत्र वयमपि वदामः । प्रतियोगिभूतब्रह्मज्ञानज्ञानं साक्षिरूपमिति ।

ननु तर्हि ब्रह्मज्ञानावच्छेदकीभूतस्य ब्रह्मरूपविषयस्यापि ज्ञातत्वात्तदज्ञानासम्भव इति चेन्न । न जानामीत्यस्य वृत्तिज्ञानाभावविषयकत्वात् । एवं च न जानामीत्यस्यास्मन्मतेऽपि साक्षिणा ज्ञाते ब्रह्मणि प्रमाणजन्यवृत्तिज्ञानं नास्तीत्यर्थोपपत्तेरित्यर्थः । एवं प्रतिबन्धोत्तरमभिधाय परमुखेनैव समाधानं कथयति ।। **तस्मादिति** ।। **अवच्छेदकस्येति** ।। विरोधनिरूपकीभूतज्ञानावच्छेदकस्य ब्रह्मरूपविषयस्येत्यर्थः । सामान्यतः सामान्याकारे विशेषतः विशेषाकारे एवं च न जानामीत्यस्य सामान्यतो ज्ञाते ब्रह्मणि विशेषाकारविषयकं भावरूपाज्ञानमस्तीत्यर्थो वक्तव्यः ।। **तत्सममिति** ।। एवमेव न जानामीत्यस्य सामान्यतो ज्ञाते ब्रह्मणि विशेषज्ञानं मम नास्तीत्यर्थोपपत्तेरित्यर्थः ।

(न्यायामृतप्रकाशः)

ननु तर्ह्यत्रापि दूषणमुक्तं विशेषज्ञानाभावविषयकत्वे प्रतियोगिभूतस्य ज्ञानस्य ज्ञानमस्ति न वेति । नेति पक्षेऽभावज्ञानायोगः । आद्ये ज्ञानावच्छेदकतया विशेषस्यापि ज्ञातत्वेन तज्ज्ञानाभावस्यैवायोगेन तज्ज्ञानायोग इतीति चेन्न । यदुक्तं त्वया विशेषज्ञानज्ञानमस्ति न वेति तत्र नास्तीति ब्रूमः । तर्ह्यभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वेन विशेषज्ञानाभावज्ञाने विशेषज्ञानरूपप्रतियोगिज्ञानस्य कारणत्वात् । तदभावे प्रतियोगिज्ञानाभावे न तद्विशेष-ज्ञानाभावज्ञानायोग इति चेत्तत्राह ।। **तद्विशेषज्ञानाभावज्ञानं प्रतीति** ।। ब्रह्मगतविशेषा-कारेत्यर्थः ।। **तत्सामान्येति** ।। निरूपणीयाभावप्रतियोगिज्ञानविषयीभूतविशेषसमानाधि-करणसामान्यधर्मविषयकं ज्ञानमित्यर्थः । ननु विशेषज्ञानाभावं प्रति सामान्यज्ञानं न प्रतियोगिभूतमिति कथं तस्य विशेषज्ञानाभावज्ञानं प्रति हेतुत्वं स्यादित्यत आह ।। **अन्वयेति** ।। ज्ञायमानविशेषज्ञानाभावप्रतियोगिभूतविशेषज्ञानस्य ज्ञानाभावेऽपि सामान्येन तज्ज्ञाने सत्येव विशेषज्ञानाभावज्ञानस्यानुभूयमानत्वादित्यर्थः ।। **न त्विति** ।। यस्य विशेष ज्ञानस्याभावो निरूप्यते तद्विशेषज्ञानमेव तदभावज्ञाने न हेतुर्येन तज्ज्ञानापेक्षा स्यादित्यर्थः ।

।। **वक्ष्यत इति** ।। गुहायां किञ्चिदस्तीति सामान्यतो निश्चये सत्येव तत्किमिति विशेषे सन्देहो भवति तत्र तद्विशेषसंशये तत्सामान्यनिश्चयस्यैव हेतुत्वं न तु विशेषनिश्चय-स्यापि तथात्वे संशयानुपपत्तेः । एवं तद्विशेषज्ञानाभावज्ञानं प्रति तत्सामान्यज्ञानमेव हेतुः न तु तद्विशेषज्ञानं तथात्वे तद्विशेषज्ञानस्यैव सत्वेन विशेषज्ञानाभावस्य विरुद्धत्वेना-योगादित्यादिकं वक्ष्यत इत्यर्थः । पूर्वं न जानामीत्यस्य तद्विशेषज्ञानाभावार्थत्वेऽस्माभि-रभिहिते विशेषज्ञानस्य ज्ञानमस्ति न वेति पृष्टे नेति पक्षमङ्गीकृत्य स्वेन समाहितम् । अपरे तु विशेषज्ञानज्ञानमस्त्येव तर्हि तदवच्छेदकतया विशेषस्यापि ज्ञातत्वात्तदभावज्ञानायोग इति चेन्न । विशेषज्ञानं नास्तीत्यस्य विशषप्रकारकज्ञानं नास्तीत्यर्थः विशेषज्ञानं तु संसर्ग-मर्यादयास्तीत्यङ्गीक्रियते । एवं च तार्किकमते दण्डीत्यत्र संसर्गमर्यादया संसर्गस्य प्रतीतत्वेऽपि दण्डीति ज्ञानं दण्डसम्बन्धप्रकारकं न भवति ततश्च सम्बन्धस्य स्वरूपेण ज्ञाने सत्यपि सम्बन्धप्रकारकज्ञाननिषेधे न दोषः । एवं विशेषस्य स्वरूपेण ज्ञानेऽपि विशेषप्रकारकज्ञाननिषेध एव क्रियते कुत इति चेत् । विशेषप्रकारकज्ञानस्यैव संशयादि-विरोधित्वात् । तदपि कुत इति चेत् विशेषप्रकारकसंशयादिविरोधित्वानङ्गीकारे सर्वत्र

(न्यायामृतप्रकाशः)

संशयादिस्थले प्रमेयत्वादिना सामान्याकारेण विशेषज्ञानसद्भावात्संशयादिकं न स्यात् अतः स्वरूपेण विशेषज्ञाने सत्यपि संशयादिविरोधिभूतं यद्विशेषप्रकारकं ज्ञानं तन्मम नास्तीति न जानामीत्यस्यार्थ इत्यङ्गीकारे न कोऽपि दोष इत्याहुरित्याह ।। **अपरे त्विति** ।। **स्वरूपेणैवेति** ।। विशेषणतया विशेष्यतया च यन्न भासते तत्स्वरूपेण भासते संसर्ग-मर्यादया भासत इति यावदित्यर्थः । तस्यैव विशेषप्रकारकज्ञानस्यैव । तदनङ्गीकारे बाधक-माह ।। **सम्भवतीति** ।। **केचित्त्विति** ।। न जानामीत्यस्य ब्रह्मज्ञानं नास्तीति विशेष-विषयकज्ञाननिषेधो नार्थः येन पूर्वोक्तविकल्पदूषणावकाशः किं तु ब्रह्मज्ञाने विशेषविषयकत्वं नास्तीत्येवार्थः । अत्र चासाधारणधर्मो विशेषपदेन विवक्षितः । तथा च ज्ञानेऽसाधारण-धर्मविषयकत्वं नास्तीति निषध्यत इत्यर्थः । असाधारणधर्मत्वं नाम किमिति शङ्कायां शिष्यबुद्धिवैशद्याय तन्निर्वक्ति ।। **स्वेति** ।।

ननु कुत्राप्यप्रसिद्धस्य शशशृङ्गादेर्निषेधायोगादेतादृशासाधारणधर्मविषयकत्वं कुत्र प्रसिद्धं यदिह ज्ञाने निषिध्यत इत्यत उक्तम् ।। **करतलामलकादिज्ञान इति** ।। स्वेत्यादेरयमर्थः स्वशब्दः समभिव्याहृतपरः, तथा च स्वशब्देन करतलामलकादिज्ञानं तद्विषयः करतला-मलकादिः तदितरत् जगत् तत्प्रतियोगिकव्यावृत्त्यधिकरणं करतलामलकादिकं तत्राधिकरण-तास्ति तदवच्छेदकीभूतो धर्मः करतलामलकत्वादिरसाधारणो धर्म इति यावत् तद्विषयकत्वं करतलामलकादिज्ञानेऽस्ति । एवमिहापि स्वशब्दे ब्रह्मज्ञानं ग्राह्यं तद्विषयभूतं यत् ब्रह्म तदितरत् जगत् तत्प्रतियोगिकव्यावृत्त्यधिकरणं ब्रह्म तन्निष्ठाधिकरणतावच्छेदकभूतो यो धर्मोऽसाधारणो ब्रह्मत्वादिः तद्विषयकत्वं निषिध्यत इत्यर्थः । अत्र स्वेत्यनुक्त्वा करतला-मलकादिज्ञानविषयेत्येवोक्तौ करतलामलकत्वविषयकत्वं ब्रह्मज्ञाने निषिध्यत इति स्यात् । तच्चासङ्गतम् । ब्रह्मज्ञानेत्येवोक्तौ ब्रह्मत्वादिविषयकत्वं ब्रह्मज्ञाने निषिध्यत इति स्यात् । इदं चान्यत्राप्रसिद्धम् । अतः स्वेत्युक्तमिति मन्तव्यम् । साक्षादित्युक्तस्य कृत्यं वक्तुमाह ।। **न चेति** ।। **विशिष्टेति** ।। अर्थविशिष्टप्रमाणज्ञानविषयकस्याभावज्ञानस्येत्यर्थः ।। **तद्विशेषण-तयेति** ।। तत्र विशिष्टार्थविषयेऽभावज्ञाने प्रमाणज्ञानविषयतयेत्यर्थः ।। **स्ववचनेति** ।। अर्थविषये प्रमाणज्ञानं नास्तीति यदा ब्रूते तदा पुनरेतज्ज्ञानरूपप्रमाणविषयत्वप्राप्त्या स्ववचनव्याघात इत्यर्थः ।। **साक्षादिति** ।। अस्मिन्नभावज्ञाने प्रमाणज्ञानस्यैव निषेध्यतया साक्षादविषयत्वावच्छेदकतयार्थस्याविषयीकृतत्वान्न साक्षात्प्रमाणज्ञानविषयत्वमित्यर्थः ।

(न्यायामृतप्रकाशः)

ननु यथा कथञ्चिदेतत्प्रमाणज्ञानविषयतयार्थस्य सत्वप्राप्तेः पुनः प्रमाणज्ञाननिषेधे स्ववचनव्याहतिरेवेत्यत आह ।। **साक्षादिति** ।। अन्यथेदं रजतमिति ज्ञानवानहमिति ज्ञान-द्वाराऽनुव्यवसायरूपप्रमाणज्ञानविषयरूप्यस्यापि सत्वं सिद्धचेदित्यर्थः । ज्ञानावच्छेदकस्य विषयस्याग्रहेऽपि ज्ञानसम्भवादभावग्रहो भविष्यतीति वक्तुमाह ।। **किं चेति** ।। अज्ञानम् अनुमित्यादिवृत्तिविषयो न वा न तावद्वितीय इत्याह ।। **अज्ञानमिति** ।। तत्र अज्ञान-सद्भावे आदिपदेन ''तम आसीदि''ति श्रुत्युक्तिर्ग्राह्या । स्वनिष्ठा परकीया ज्ञानधीः सेत्यर्थः । न स्यात् सर्वथा ज्ञानाविषयत्वे शब्दवृत्तिविषयत्वम् अनुभूयमानं न स्यादित्यर्थः । आद्ये त्वाह ।। **वृत्तीति** ।। तया स्वग्राहकवृत्त्या ।। **त्वन्मत इति** ।। विषयस्य वृत्तिज्ञानविषयत्वात् वृत्तेरेव चाज्ञानविरोधित्वात्तद्विषयकाज्ञानं न सम्भवतीत्यर्थः ।

नन्वर्थस्य वृत्तिग्राह्यत्वेऽपि तत्राज्ञानं युक्तम् । अज्ञानस्य प्रमाणजन्यपरोक्षवृत्तिविषय-त्वेन तदवच्छेदकविषयस्यापि परोक्षवृत्तिविषयत्वात् परोक्षवृत्तेश्चाऽज्ञानाविरोधित्वादित्याशङ्क्य निषेधति ।। **न चेति** ।। **अननुभवादिति** ।। तथा च परोक्षवृत्तिरप्यज्ञानविरोधिन्येवेति भावः । अपरोक्षवृत्तेरज्ञानविरोधित्वानङ्गीकारे दूषणान्तरमाह ।। **अज्ञानानिवृत्ताविति** ।। परोक्षवृत्तेरज्ञानाविरोधित्वेन परोक्षवृत्तेः सकाशात् अज्ञानानिवृत्ताविति्यर्थः ।। **व्यवहारा-दीति** ।। आदिपदेन संस्कारग्रहणं व्यवहारादेरज्ञाननिवृत्तिकार्यत्वादिति भावः । तत्रापरोक्ष-वृत्त्यैव केवलवृत्तिमात्रेण । ताम् अज्ञाननिवृत्तिम् । ननु अपरोक्षस्थलेऽज्ञानानिवृत्त्यङ्गी-कारेऽभिव्यक्तापरोक्षचित्सम्बन्धाभावेन विषयस्यापरोक्ष्यं न सिद्धचेदित्यत आह ।। **विषय-स्येति** ।। चैतन्यविषयस्यापरोक्ष्यं चैतन्याभिव्यञ्जकत्वार्थम् । आवश्यकेनेन्द्रियजन्यत्वप्रयुक्तेन वृत्तिगतेन साक्षात्कारत्वविशेषेणैवोपपन्नमित्युक्तं दृश्यत्वभङ्ग इत्यर्थः । परोक्षवृत्त्या-ज्ञानानिवृत्तौ बाधकान्तरमाह ।। **परोक्षवृत्त्येति** ।। **भ्रमेति** ।। अज्ञानस्यैवानिवृत्तत्वेन भ्रमोपादानाज्ञानस्य सत्वादिति भावः । परोक्षवृत्त्याप्यज्ञाननिवृत्तेरनुभूयमानत्वात्तद्विरोध-श्चेत्याह ।। **अनुमित्येति** ।। **तस्येति** ।। अनुभवस्येत्यर्थः ।। **ज्ञानाभावेति** ।। वह्नि-धर्मादिज्ञानाभावो निवृत्त इति वह्निधर्मादिज्ञानाभावविषयकत्व इत्यर्थः ।। **भावरूपेति** ।। भावरूपाज्ञानसाधको योऽनुभवः कथ्यते तस्यापि ज्ञानाभावविषयकत्वस्यैव वक्तुं शक्यत्वादिति भावः ।

(न्यायामृतप्रकाशः)

ननु परोक्षवृत्तेरज्ञाननिवर्त्तकत्वाङ्गीकारे शङ्खः श्वेतः शङ्खत्वादित्यनुमितिरूपपरोक्षवृत्त्या भ्रमोपादानस्याज्ञानस्य नाशापत्त्याऽपरोक्षभ्रमानुवृत्तिनं स्यादित्यत आह ।। **परोक्षत इति** ।। **उपाधीति** ।। अस्मन्मते भ्रमस्यान्तःकरणरूपोपाध्युपादानकत्वेनाज्ञानानुपादानकत्वादित्यर्थः । प्रत्युतायं दोषस्त्वन्मत एवेत्याह ।। **त्वन्मते त्विति** ।। **स न स्यादिति** ।। परोक्षवृत्तेरज्ञाननिवर्तकत्वस्योपपादितत्वाच्छङ्खत्वानुमित्या श्वैत्याज्ञानस्य नष्टत्वात्स भ्रमो न स्यादिति मयैव त्वां प्रत्यापाद्यते न तवापादनावकाश इत्याशयः । अज्ञानविषयकानुमितिशाब्दवृत्त्या तदवच्छेदको विषयो न गृह्यत इति पक्षे आह ।। **अन्त्य इति** ।। **तद्वदेवेति** ।। अवच्छेदकीभूतविषयाग्रहणेपि यथा भावरूपाज्ञानं गृहीतं तद्वदेवेत्यर्थः ।। **अवच्छेदकेति** ।। प्रतियोगितयाऽवच्छेदकेत्यर्थः ।

एतावन्तं कालं न किञ्चिदहमवेदिषमिति परामर्शसिद्धसौषुप्तिकानुभवोऽप्यत्र मानमित्युक्तं तद्दूषयति ।। **न किञ्चिदिति** ।। परामर्शः स्मरणं तत्र भावरूपाज्ञानाङ्गीकारे दुःखादेरान्तरपदार्थत्वेन तन्निवर्तकान्तःकरणवृत्त्ययोगेन तदनिवृत्त्यापत्तेरुक्तत्वेन ज्ञानाभावविषयकत्वमेव तत्रेति भावः । तदा सुषुप्त्यवस्थायाम् ।। **धर्म्यादीति** ।। तदानीं सर्वज्ञानोपरमादिति भावः ।। **अयोग इति** ।। तथा च तदा ज्ञानाभावानुभवान्न परामर्शस्तद्विषयः किन्त्वनुभूतभावरूपाज्ञानविषय एवेत्यर्थः । अज्ञानत्वेन प्रतीतौ ज्ञानविरोधित्वेन प्रतीतावित्यर्थः । तदपेक्षणात् धर्म्यादिज्ञानापेक्षणात् तस्याप्याश्रयविषयद्वयसापेक्षज्ञानपर्युदासत्वादिति भावः । तथा च तदा सर्वज्ञानोपरामाद्विरोधनिरूपकज्ञानविषयादेरप्रतीतेज्ञार्नविरोधित्वेन भावरूपाज्ञानविषयकत्वमपि सौषुप्तिकानुभवस्य न युक्तमित्यवधेयम् । अज्ञानविरोधनिरूपकं ज्ञानविरोधित्वेनाज्ञानस्य प्रतीयमानत्वादज्ञाननिष्ठविरोधनिरूपकमित्यर्थः । तथा च विरोधनिरूपकं ज्ञानम् अज्ञानविषयं सामान्येनोल्लिखतीति न विशेषरूपेऽज्ञानविरोध इत्यर्थः ।। **तर्हीति** ।। अभावप्रतीयोगिभूतं ज्ञानमपि स्वविषयं सामान्येनोल्लिखदभावनिरूपकमित्यर्थः । तदा सुषुप्त्यवस्थायां स्वरूपेण ज्ञानविरोधित्वप्रकारौदासीन्येनेत्यर्थः । इदानीं जाग्रदवस्थायाम् ।। **प्रतियोगीति** ।। न किञ्चिद्रूपेणेत्यर्थः ।। **अनुभूयत इति** ।। तथा चैतावन्तं कालमित्यादिकं न स्मरणरूपं येन सुषुप्तविषयादिघटिताज्ञानविरोधित्वेन भावरूपाज्ञानानुभवानुपपत्तिः किं नाम तदा स्वरूपेणैवाज्ञानमनुभूतम् । इदानीं प्रतियोगिविषयावच्छेदयुक्त-

(न्यायामृतप्रकाशः)

तयाऽनुभूयते । अतो नोक्तदोष इत्यर्थः ।। **सममिति** ।। सुषुप्तौ ज्ञानाभावोऽपि स्वरूपेणैवानुभूतः इदानीं प्रतियोगिविशेषावच्छेदयुक्ततयाऽनुभूयत इति सममित्यर्थः । नन्वभावस्य ससम्बन्धिकत्वात्स्वरूपेण ज्ञानमेव नास्तीत्यत आह ।। **अभावस्यापीति** ।। तदनपेक्षणात् प्रतियोग्याद्यनपेक्षणात् । तथा च तद्वत्सुषुप्तावपि प्रतीतिर्युक्तेति भावः । परामर्शः ज्ञानाभावस्मरणमित्यर्थः ।

ननु लिङ्गाभावान्नानुमानिकानुभव इत्यत आह ।। **अवस्थेति** ।। अवस्थाविशेषवत्त्वस्येत्यर्थः । जाग्रत्स्वप्नान्तरकालिकोऽहं ज्ञानाभाववान् अवस्थाविशेषवत्त्वात् यथा जाग्रदहमित्यवस्थाविशेषवत्त्वस्य लिङ्गत्वादित्यर्थः । लिङ्गातरमाह ।। **सामग्रीति** ।। तत्कालीनोऽहं ज्ञानाभाववान् इन्द्रियसन्निकर्षादिरूपतत्सामग्रीशून्यत्वादिति सामग्र्यभावस्यैव लिङ्गत्वादित्यर्थः । स्वरूपासिद्धो हेतुरित्यत आह ।। **इन्द्रियसम्प्रसादेनेति** ।। सुषुप्तौ स्थितस्येन्द्रियाणि सम्यग्विकासविशेषरूपप्रमादवंन्ति भवन्ति । तेन सुषुप्ताविन्द्रियोपरमरूपं कार्यं तथा च सामग्र्याभावः सिद्ध इत्यर्थः । लिङ्गान्तरमाह ।। **प्रातरित्यादिना** ।। तथा च सुप्तौ ज्ञानं नानुभूतं स्मरणार्हतया ज्ञानतुल्ययोगक्षेमे आत्मादौ स्मर्यमाणेऽपि नियमेनास्मर्यमाणात्मान्तर्गतत्वाभावादित्यनुमानेन ज्ञानाभावानुमामित्यर्थः । हस्तिहस्तिपयोरुभयोरनुभवेऽपि तत्रैकस्मिन्दृष्टेऽपि संस्कारानुद्बोधेनापरास्मरणदशायां तस्मिन् व्यभिचारवारणाय नियमेनेत्युक्तम् । प्रातःकाले राजद्वारि गजाभावमनुभूयाऽन्यत्र गतः पुनः सायं दृष्ट्वा प्रातरत्र गजो नाभूदिति प्रत्येति तत्र गजाभावज्ञानं न प्रत्यक्षेण प्रतियोगिनः पुरतस्सत्वात् । अत उक्तलिङ्गेनैव तदभावानुमानं सिद्धमिति ज्ञेयम् ।। **त्वन्मतेऽपीति** ।। न किञ्चिदहमवेदिषमित्यस्य न त्वन्मतेऽप्यहमर्थांशे स्मरणरूपत्वं युक्तं सुषुप्तौ तद्विलयाङ्गीकारेणाननुभूतत्वादित्यर्थः । किं च न किञ्चिदहमवेदिषमिति अज्ञानांशेऽहमर्थस्य परामर्शत्वं प्रतीयते । तन्न युक्तम् । सुषुप्तावहमर्थस्याभावेनाज्ञानस्याहमर्थेनाननुभूतत्वात् । शुद्धचैतन्यमात्रेणैव तस्यानुभूतत्वादित्याह ।। **सुषुप्ताविति** ।। **अन्येति** ।। अन्येन शुद्धचैतन्येनेत्यर्थः । परामृष्टत्वं स्मृतत्वम् ।

किं च त्वन्मतेऽज्ञानस्मरणमेवायुक्तम् । तथाहि अज्ञानं किं वृत्तिप्रतिबिम्बितसाक्षिवेद्यं शुद्धसाक्षिवेद्यं वा । नाद्य इत्याह ।। **सुषुप्ताविति** ।। **तद्वेद्यत्वापातेनेति** ।। वृत्तिप्रति-

(न्यायामृतप्रकाशः)

बिम्बितसाक्षिवेद्यत्वापातेनेत्यर्थः । अस्त्विति चेत्तत्राह ।। **वृत्त्यभावेति** ।। वृत्तेः कादाचित्कत्वादिति भावः ।। **असन्देहेति** ।। ज्ञातैकसत्वेन सन्देहादेस्तत्रायोगादिति भावः । न चाविद्यावृत्तेरनित्यत्वात्तदुपहितसाक्षिरूपस्याज्ञानज्ञानस्याप्यनित्यत्वात्तस्य संस्कारजनकत्वं भविष्यतीति शङ्कापरिहाराय वृत्त्यभावदशायामित्याद्युक्तमिति ज्ञातव्यम् । सुषुप्तौ ज्ञानं नास्तीति जाग्रदवस्थायामनुमीयत इत्येवम् आनुमानिको ज्ञानाभावानुभव इत्यनङ्गीकारे बाधकमाह ।। **अन्यथेति** ।। **तवापीति** ।। सुप्तौ भावरूपाज्ञानवत् ज्ञानाभावोऽप्यस्ति स न सिद्ध्येत् । प्रतियोग्यादिज्ञानाभावेन सुषुप्तौ प्रत्यक्षेण तदनुभवायोगादिति भावः । शङ्कते ।। **भावरूपेति** ।। त्वन्मते विषयसम्बन्ध्यावरणत्वेन विषयनिष्ठत्वेन तत्रैव जडेऽहमर्थे भावरूपाज्ञानलिङ्गेन ज्ञानाभावानुमानं कार्यं तन्न सम्भवतीत्याह ।। **त्वन्मत इति** ।। जडे विषये तदावरकतयेति यावत् आवरणकृत्याभावादिति भावः । तथा चाहं घटादिज्ञानाभाववान् तद्विषयकभावरूपाज्ञानवत्त्वादित्यत्रासिद्धिः । विक्षेपसद्भावाद्युक्तमेवाज्ञानमित्यस्वरसादाह ।। **साक्षीति** ।। इच्छादौ विषये । तदा सुषुप्तौ । इच्छादौ भावरूपाज्ञानं नास्ति तथात्वे चैतन्यस्याज्ञानानिवर्तकत्वात् अन्तःकरणवृत्तेश्चेच्छादावभावेनाज्ञानानिवृत्त्या कदापीच्छादिप्रकाशो न स्यात् । अत इच्छादौ भावरूपाज्ञानरूपलिङ्गाभावात् । अहम् इच्छाज्ञानाभाववान् तद्विषयकभावरूपाज्ञानवत्त्वादित्येवं तत्र ज्ञानाभवो न सिद्ध्येदित्यर्थः ।

भावरूपाज्ञानेन तद्विरोधिनो ज्ञानस्याभावोऽनुमीयत इत्युक्तम् । तथा चैकस्य विरोधिनः पदार्थस्यानुभवेन तद्विरोधिनोऽपरस्य पदार्थस्याभावेऽनुमानं वदता विरोधिपदार्थाभावे तद्विरोध्यपरपदार्थानुभवः प्रयोजक इत्युक्तं स्यात्, ॐमिति चेत्तत्राह ।। **किं चेति** ।। तस्मिन्सत्यभवतस्तदप्रयोजकत्वादिति भावेन तदुपपादयति ।। **न हीति** ।। **रागादीति** ।। तथा चाहं रागाद्यभाववान् रागादिज्ञानशून्यत्वादित्यनुमानेन रागाद्यभावसिद्धिर्न तु तद्विरोधिद्वेषसद्भावेनेत्यर्थः । इच्छापरपर्यायरागादेर्ज्ञानसाध्यत्वाद्वस्तुसिद्धेर्ज्ञानाधीनत्वाच्चेति भावः । सुखादिवत् इच्छादावपि ज्ञातैकसत्वेन प्रकाशमानत्वादुत्पत्यनन्तरं ज्ञानाभावस्यैवाभावेन हेतोः स्वरूपासिद्धिरित्याह ।। **प्रकाशमानेति** ।। आत्मादावित्यत्रादिपदेनेच्छादेर्ग्रहणम् । तथा चोत्तरकालीनपरामर्शसिद्धसौषुप्तिकानुभवो न भावरूपाज्ञाने मानमित्याशयः । भङ्गार्थमुपसंहरति ।। **तस्मादिति** ।। उक्तप्रत्यक्षस्य भावरूपाज्ञानविषयत्वासमर्थनादित्यर्थः ।

न्यायकल्पलता

परमतेऽज्ञानासम्भवं वक्तुं लक्षणं निराकृत्य प्रमाणं निराचिकीर्षुस्तत्र प्रत्यक्षं निराकर्तुं तावदनुवदति ।। **यच्चेति** ।। **त्वन्मत इति** ।। अहमज्ञ इति प्रतीतेर्ज्ञानाभावविषयत्वं त्वयापि वाच्यम् । अन्यथा तस्या प्रामाण्यं न स्यादित्यर्थः । नन्वहमर्थस्याज्ञानानाश्रयत्वेऽपि तदाश्रयीभूतचैतन्येऽन्तःकरणतादात्म्याध्यासेनैकाश्रयसम्बन्धेन स्थूलो गच्छतीतिवदहमज्ञ इति प्रतीतिर्भावरूपाज्ञानविषयैवेति चेन्न । शुद्धचैतन्यस्याज्ञानाश्रयतया विशिष्य प्रतीत्यसम्भवेनान्यस्य मुख्यतत्प्रत्ययस्याभावेनाहमज्ञ इत्यस्यैव मुख्यप्रत्ययत्वे वाच्येऽहमर्थस्याज्ञानानाश्रयतया तस्य ज्ञानाभावविषयत्वं त्वयापि वाच्यम् । अन्यथा तस्य प्रामाण्यं न स्यादित्यर्थः । स्पष्टयिष्यते चैतदविद्याश्रयभङ्गे ।। **साक्षीति** ।। ननु स्वस्मिन्विद्यमाने साक्षिवेद्ये सुखादौ स्वभ्रमसिद्धे रूप्यादौ च न जानामीति व्यवहारो न । परसुखादौ न जानामीति व्यवहारस्तु परोक्षज्ञाननिवर्त्येन प्रमातृगताज्ञानेनैवोपपन्न इति चेत् । मैवम् । अर्थानवबोधात् । स्वसमवेते स्वभ्रान्तिसिद्धे चातीतसुखादौ रूप्यादौ च न जानामीति व्यवहारस्य सर्वसिद्धस्य च सुखादावज्ञानमनिच्छता त्वयापि ज्ञानाभावविषयत्वेन समर्थनीयत्वादित्यर्थात् । विषये प्रमातरि चाज्ञानस्यैकत्वाच्च । आवृतं विषयमजानन् प्रमाताऽज्ञ इत्युच्यते । अत एव परोक्षज्ञानेन प्रमातृगताज्ञाने नाशिते विषयगताज्ञानसत्वेऽपि न न जानामीति व्यवहारापत्तिः । प्रमातृगताज्ञानकार्यस्य न जानामीति व्यवहारस्य विषयगताज्ञानेनापादयितुमशक्यत्वादिति निरस्तम् । तच्छक्तेरप्येकत्वाच्च ।। **आवरणेति** ।। प्राप्तप्रकाशप्रतिबन्ध आवरणम् । अतदाकारप्रतिभासो विक्षेपः ।। **अपरोक्षत इति** ।। विक्षेपरूपकार्यस्याज्ञानविषयत्वं प्रत्यप्रयोजकतया जडे न जानामीति अनुभवायोग इत्यर्थः ।। निरसिष्यमाणत्वादिति ।। तस्याज्ञानकल्पितत्वेनान्योन्याश्रयात् । स्वयमेव प्रकाशहीने तत्कृत्याभावाच्चेत्यादिनाऽविषयभङ्ग इति शेषः ।। **वृत्तिरिति** ।। विषयप्रकाशकं सर्वगतं जीवचैतन्यमविद्यानावृतमिति मते वृत्तेश्चिदुपरागार्थत्वादित्यर्थः ।

।। **विषयभेदाप्रतीतेरिति** ।। अत्राहुः । मयि ज्ञानं नास्तीति प्रातीतिर्न ज्ञानाभावविषया । तथाहि अत्र हि ज्ञानाभावे ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमनुभूयते । तच्च तत्तज्ज्ञानविशेषगतानां कथंचिदनुगतीकृतानां तत्तद्विशेषाभावकूटप्रतियोगिकानां ज्ञानत्वस्या-

(न्यायकल्पलता)

वच्छेदकत्वेन वा, विशेषाभावकूटातिरिक्तसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषयत्वेन वा ? प्रकारान्तरासम्भवात् । तदुभयमपि न सम्भवति । अभावज्ञानकारणधर्म्यादिज्ञाने सति न तदुभयविधाभावज्ञानम् । प्रतियोगिभूतज्ञानज्ञानस्य तु स्वविषयीभूतज्ञानविषयविषयकत्वेन तस्यैव तज्ज्ञानत्वात् । तयोर्यत्किञ्चित्प्रतियोगिव्यक्तिविरोधित्वेन तद्वति तयोरसम्भवात् । धर्म्यादिज्ञानाभावे तु कारणाभावादेव तयोर्न ज्ञानमतो मयि ज्ञानं नास्तीत्यपि न ज्ञानाभावज्ञानं किन्तु भावरूपाज्ञानज्ञानमेवेति ।

अत्रोच्यते । यत्किञ्चिद्विशेषाभावस्यैव तथा प्रतीतिविषयत्वोपपत्तेर्न भावरूपाज्ञान-सिद्धिः । न तत्प्रतियोगिता न ज्ञानत्वावच्छिन्नेति देश्यम् । अवच्छेदकत्वं हि नानति-रिक्तवृत्तित्वादिकम् । अवच्छेदकत्वाभिमतघटत्वादिसमनियतकम्बुग्रीवत्वादेरपि तथात्वा-पातात् । किं तु स्वरूपविशेष एव । तच्चास्ति सामान्यधर्मस्यापि विशेषप्रतियोगितया । नन्वेवं वायौ रूपं नास्ति पुरोदेशे रजतं नास्तीत्याद्याप्तवाक्यजन्यप्रतीत्यनन्तरमपि तत्संशयादिनिवृतिर्न स्यात् । एकविशेषाभावबोधनेऽपि विशेषान्तरमादाय संशयोपपत्तेरिति चेत् । न । प्रथमं न किञ्चित् । अपशवो वा अन्ये गोऽश्वेभ्य इत्यादाविव विशेषपरत्त्व-शङ्कायाः सकलरूपाद्यभावतात्पर्यावगमान्निवृत्तौ उक्तवाक्यात्संशयादिनिवृत्तेः । किञ्च वायौ रूपं नास्ति मयि ज्ञानं नास्तीति समानाकारप्रतीत्योः कथं विषयवैजात्यम् । नन्वियं प्रतीतिर्यावद्विशेषाभावान्यसामान्यभावविषया । सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकविशेषाभाव-विषया वाऽभ्युपेया । तथा च तत्कारणीभूतधर्मिप्रतियोगिज्ञानाज्ञानाभ्यामनुपपत्याऽगत्या तत्कल्प्यत इति चेन्न । तर्हि तत एव यावदभावकिञ्चिदभावविषयत्वमेव कल्प्यताम् । एवं च प्रतीतप्रतीतिसारूप्यमपि समर्थितं स्यात् । त्वद्रीत्यैकस्या अभावविषयकत्वमन्यस्या अभावविलक्षणाज्ञानविषयत्वे सर्वथा तद्बाध एव ।।

।। **भावरूपाज्ञानवादेऽपीति** ।। ननु श्रवणादिसाध्यमोक्षहेतुब्रह्मज्ञानप्रागभावस्य ज्ञानेऽपि प्रतियोगिज्ञानाज्ञानाभ्यां न व्याहतिः । न हि श्रवणादिसाध्यत्वमोक्षहेतुत्वादि-प्रकारकब्रह्मज्ञानज्ञानं ब्रह्मज्ञानमपि सत् श्रवणादिसाध्यं मोक्षहेतुर्वा । येन तस्मिन् सति तादृग्ज्ञानप्रागभावो व्याहन्येतेति चेन्न । तद्विषयकज्ञाने सत्येव तद्विषयकज्ञानाभावस्य निरूपणं त्वयाऽपि वाच्यमित्यत्र तात्पर्यात् । श्रवणादिसाध्यमोक्षहेतुज्ञानं निष्प्रपञ्चात्म-

(न्यायकल्पलता)

विषयकमतस्तादृशात्मज्ञानस्य ज्ञानमपि निष्प्रपञ्चात्मज्ञानमपि तस्मिन्सति कथं तादृश-ज्ञानप्रागभावस्तिष्ठेत् । निष्प्रपञ्चात्मविषयतयाऽत्मसाक्षात्कारस्य प्रपञ्चनिवर्तकता । न तु श्रवणादिजन्यत्वेनाधिष्ठानतत्वसाक्षात्कारे सति । निरुपाधिकभ्रमादर्शनादिति भावः । अनुमेयत्वमाशङ्क्य निराकरोति ।। **न चेति** ।। **साक्षिणेति** ।। अमानानवसरादित्यर्थः ।। **अनुपलब्ध्या वेति** ।। वाशब्दोऽनास्थायाम् । अनुमित्यभावे तात्पर्यात् । ननु ज्ञानाभावस्य झटिति प्रतीतिः स्वकारणस्य झटिति समवधानमाक्षेप्स्यति । न तु स्वस्यानुमिति-भिन्नत्वमित्यत आह ।। **त्वन्मत इति** ।।

ननु जडे ज्ञानाभावो न प्रत्यक्षः । ज्ञानरूपप्रतियोगिग्राहकस्य मनसो बहिरस्वातन्त्र्येण यावत्प्रतियोग्युपलम्भकसमवधानरूपयोग्यतायुक्तप्रतियोग्यनुपलब्धिविरहात् । अतो जडे लिङ्गान्तरमेव ज्ञानाभावानुमापकमिति चेन्न । प्रसञ्जितप्रतियोगिसत्वविरोधित्वमनुपलब्धे-र्योग्यत्वम् । घटो यद्यवच्छेदकविशेषेण ज्ञानाश्रयः स्यात् । तथा चोपलभ्येत । तादृशज्ञानवत्वेनोपलभ्यमानत्वस्य प्रत्यक्त्वात् इत्यनुपलम्भविरोध्युपलम्भापादनसम्भवात् ।। **अपरोक्षत इति** ।। लिङ्गान्तरं तु नानुसंहितमिति भावः ।। **दुःखादाविति** ।। स्ववृत्यतीतदुःखादिज्ञानाभावो न प्रतीयेतेत्यर्थः । भावरूपाज्ञानेन लिङ्गेन ज्ञानाभावोऽनु-मीयत इत्यत्र दूषणान्तरमाह ।। **प्रतीयोगीति** ।। विषयावच्छिन्नज्ञानरूपविशेषणज्ञानं विना विशिष्टज्ञानानुदयादित्यर्थः । भावरूपाज्ञानसमानविषयकज्ञानसदसद्भावाभ्यामज्ञानज्ञानं तवापि दुर्लभमित्याह ।। **अपि चेति** ।। अज्ञानस्य ज्ञानविरोधित्वेन प्रतीत्यनियमं परिहरति ।। **मुग्ध इति** ।। नञोऽप्रयोगेऽपि नञर्थानुभवोऽस्तीत्यर्थः ।। **अत एवेति** ।। मुग्धादिशब्देषु नञर्थप्रवेशसद्भावादेवेत्यर्थः ।। **उक्तं चेति** ।। अज्ञानविषयाश्रययोरभेदेऽभिहितेऽस्यास्मिन्न-ज्ञानमित्याश्रयविषयभेदप्रतीत्या विरोध इति शङ्कायां तत्प्रतीतिमन्यथयितुमुक्तमित्यर्थः ।। **अज्ञानमिति** ।। ज्ञानस्य द्वयसापेक्षत्वात्तत्प्रतियोग्यज्ञानस्यापि तत्सापेक्षत्वप्रथा घटत इत्यर्थः ।। **अन्यथेति** ।। अज्ञानस्य ज्ञानविरोधित्वेन प्रतीतिनियमाभाव इत्यर्थः । ननु नाज्ञानं विरोधनिरूपकज्ञाननियतज्ञानम् । तमोनीहारादिशब्दैस्तेन विनापि तज्ज्ञानादित्यत आह ।। **ज्ञानाभावोऽपीति** ।। अज्ञानज्ञानवदेव ज्ञानाभावस्यापि सामान्येन ज्ञाने ज्ञानज्ञानमनपेक्षितमिति भावः ।

(न्यायकल्पलता)

ननु न ज्ञानमज्ञानमित्यज्ञानशब्दो न यौगिकः । येनावयवार्थज्ञानविरोधभानमावश्यकमित्याशङ्क्य निराकरोति ।। **एतेनेति** ।। **वृत्तिज्ञानेति** ।। प्रोक्षिण्यादिशब्दवदलब्धात्मकरूढ्यपेक्षया योगस्यैव बलवत्वादित्यर्थः । अस्त्वज्ञानशब्दोऽज्ञाने यौगिको रूढो वा प्रत्यक्षेण तु ज्ञानविरोधित्वेनैवाज्ञानं प्रतीयत इत्याह ।। **शब्देति** ।। अन्यथाऽज्ञानस्य ज्ञानविरोधो न सिद्ध्येदिति भावः । सङ्गृह्णाति ।। **एवं चेति** ।। विषयनिरूपणानिरूपणाभ्यां भावरूपाज्ञानमशक्यनिरूपणमित्याह ।। **अपि चेति** ।। उभयत्रापि समाधातुं शङ्कते ।। **नन्विति** ।। **साक्षिरूपमिति** ।। ननु बाह्यो विषयः कथं साक्षिभास्योऽसम्बन्धादित्याशङ्कां परिहर्तुं ज्ञानावच्छेदकस्येत्याद्युक्तम् । तदुक्तं विवरणे ''सर्वं वस्तु ज्ञाततयाऽज्ञाततया वा साक्षिचैतन्यस्य विषय एव । तत्र ज्ञाततया विषयः प्रमाणव्यवधानमपेक्षते । अन्यस्तु सामान्याकारेण विशेषाकारेण वाऽज्ञानव्यावर्तकतया सदाऽवभासते'' इति ।। **न तदिति** ।। साक्षिणो ज्ञानसाधकत्वान्न तद्विरोधित्वमित्यर्थः ।। **वृत्तेरेवेति** ।। प्रमाणवृत्तेरेवेत्यर्थः ।। **सममिति** ।। ननु भावरूपाज्ञानवत् ज्ञानाभावो न साक्षात्साक्षिवेद्यः । येन ज्ञानावच्छेदकविषयस्य ज्ञानद्वारा साक्षिवेद्यत्ववत् अभावप्रतियोगिज्ञानावच्छेदकविषयस्याभावद्वारा साक्षिवेद्यत्वं स्यात् । ज्ञानवत् तदभावस्य साक्षिवेद्यत्वेऽपि न विषयः साक्षिवेद्योऽसम्बन्धात् । न च प्रतियोगिभूतं ज्ञानं साक्षात्साक्षिवेद्यमिति तद्वारा तदवच्छेदकविषयोऽपि साक्षिवेद्यः स्यादिति वाच्यम् । उत्पन्नं हि ज्ञानं साक्षिवेद्यम् । तस्मिंश्चोत्पन्ने तद्विषयोऽपि स्फुरतीति कुतस्तज्ज्ञानाभावः । अनुत्पन्नज्ञानस्य साक्ष्यसम्बन्धान्न तेन ज्ञानग्रहणम् । नतरां तद्वारा तद्विषयग्रहणमिति । मैवम् । विरोधिनिरूपकाज्ञानोत्पत्यनुत्पत्तिभ्यां भावरूपाज्ञानसत्वस्य ज्ञानद्वारकज्ञानविषयविषयकसाक्षिज्ञानस्य चासम्भवेन साम्यात् ।

नन्वज्ञानविशेषणतयाऽनुत्पन्नमपि ज्ञानं तद्विषयश्च साक्षिवेद्य इति चेत् । केदमवगतमायुष्मता । न च घटं न जानामीत्यनुभवादिति युक्तम् । एतस्य त्वदभिमताज्ञानविषयत्वेऽसंमतेः । तस्मात् न जानामीति ज्ञानविरोधि किञ्चित्साक्षिणाऽनुभूयते । तद्वारा विषयोऽपीत्येतावत्सिद्धम् । तस्याभावविलक्षणत्वं प्रकल्प्य तद्वारा विषयानुभव इति कल्पनापेक्षया क्लृप्तेऽभावे विषयानुभावकताकल्पनैवोचिता । लाघवात् । भावविलक्षणस्य द्वारत्ववदभावस्यापि तत्सम्भवाच्च । बाह्यविषयस्य साक्षिणा ग्रहणेऽतिप्रसङ्गभङ्गाय स्वसम्बद्धाभावप्रतियोगिज्ञानविषयत्वस्य नियामकस्य सम्भवाच्च ।

(न्यायकल्पलता)

नन्ववच्छेदकस्य विषयादेः प्रागज्ञाने कथं तद्विशिष्टाभावज्ञानमिति शङ्का तत्परिहारश्च अभावबुद्धौ प्रतियोगित्वानुयोगित्वादिवत्पूर्वानुपस्थितस्यापि विशेषणस्य विशिष्टबुद्धौ भान-सम्भवेन विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानजन्यत्वे मानाभाव इत्येवंरूपोऽपि समः । विशेषणता-वच्छेदकप्रकारकज्ञानं विना कथं विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानमित्यपि न । जन्यविशिष्टज्ञानत्वरूपेण प्रत्यक्षत्वादिरूपेण वा पृथक् पृथक् कृप्तकार्यकारणभावेनैवोपपन्नस्यार्थसमाजसिद्धस्य विशिष्ट-वैशिष्ट्यज्ञानत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वेन तत्र कारणान्तराकल्पनात् । इह च विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरमिति न्यायेन विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानसम्भवादिति । साक्षिणा विशेषतो ज्ञायमनेऽपि विषयेऽज्ञानमिति पक्षे ज्ञानाभावेनान्यथासिद्धिमुक्त्वा सामान्येन विषयज्ञाने विशेषतस्तज्ज्ञानमिति पक्षेऽपि ज्ञानाभावेनान्यथासिद्धिरित्याशयेनोपसंहरति ।। **तस्मादिति** ।। **अवच्छेदकस्येति** ।। विरोधिनिरूपकज्ञानं प्रति अज्ञानं च प्रति अवच्छेदक-स्येत्यर्थः । ननु विशेषज्ञानभावे विशेषज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रतियोगीति तस्य ज्ञाने सति स विशेषोऽपि ज्ञात एवेति विशेषज्ञानाभावव्याघात इत्यत आह ।। **तद्विशेषेति** ।। **तत्सामा-न्येति** ।। निरूपणीयाभावप्रतियोगिज्ञानविषयीभूतविशेषसमानाधिकरणसामान्यधर्मविषयक-ज्ञानमित्यर्थः । ननु विशेषज्ञानाभावं प्रति सामान्यज्ञानं तत्प्रतियोगिज्ञानं वाऽप्रतियोगीति कथं तस्य विशेषज्ञानाभावज्ञानं प्रति हेतुताऽप्रयोजकता वा स्यादित्यत आह ।। **अन्वयेति** ।। निरूपणीयाभावप्रतियोगिज्ञानव्यक्तिज्ञानं विनाऽपि सामान्येन तज्ज्ञाने सत्येव विशेषज्ञानाभावज्ञानस्यानुभूयमानत्वादित्यर्थः ।। **न त्विति** ।। यस्याः ज्ञानव्यक्तेरभावो निरूप्यते तज्ज्ञानव्यक्तिस्तज्ज्ञानं वा तदभावज्ञाने न हेतुरित्यर्थः ।। **अपरे त्विति** ।। त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यादाविति शेषः । एतन्मते निरूपणीयाभावप्रतियोगिज्ञानापेक्षयाऽ-भावज्ञानहेतौ ज्ञाने व्यक्तिभेदे प्रकारभेदे सत्यपि समानविषयत्वं लभ्यत इत्यर्थः ।

।। **केचित्त्विति** ।। त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यस्मिन् ज्ञान इत्यर्थः ।। **अन्ये त्विति** ।। **साक्षादिति** ।। तथा च न व्याहतिरिति भावः । अज्ञानं वृत्तिवेद्यं न वा । द्वितीयं तावद्दूषयति ।। **तत्रेति** ।। आद्यमपि द्वेधा विकल्प्य प्रथमं तावद्दूषयति ।। **आद्य इति** ।। अज्ञानविषयकानुमित्यादिवृत्त्याऽज्ञानावच्छेदकविषयस्य ग्रहणे तयैव वृत्त्या तदज्ञाननाशापत्ति-रित्यर्थः ।। **त्वन्मत इति** ।। साक्षिणोऽज्ञानाविरोधित्वेऽपि वृतेस्तद्विरोधित्वस्य त्वयाऽपि

(न्यायकल्पलता)

स्वीकारादित्यर्थः । ननु परोक्षवृत्तिरज्ञानाविरोधिनी । तथाहि । द्विविधमावरणम् । एकमसत्वापादकमन्तःकरणावच्छिन्नसाक्षिनिष्ठम् । अन्यदभानापादकं विषयावच्छिन्न ब्रह्मचैतन्यनिष्ठम् । घटमहं न जानामीत्युभयावच्छेदानुभवात् । तत्राद्यं परोक्षापरोक्षसाधारणप्रमामात्रेण निवर्तते । अनुमितेऽपि वह्न्यादौ नास्तीति प्रतीत्यनुदयात् । द्वितीयं तु साक्षात्कारेणैव निवर्तते । यदाश्रयं यदाकारं ज्ञानं तदाश्रयं तदाकारमज्ञानं नाशयतीति नियमात् । परोक्षज्ञानस्य चेन्द्रियसन्निकर्षाभावेनान्तःकरणमात्राश्रयत्वादपरोक्षज्ञानस्यैव विषयव्यापारजन्यत्वेन विषयान्तःकरणजन्यत्वेन तदुभयनिष्ठत्वात् । तदुक्तम् परोक्षज्ञानतो नश्येदसत्वावृत्तिहेतुता । अपरोक्षधिया नश्येदभानावृत्तिहेतुतेति । तेनानुमानादावसत्वावरणनाशाद्व्यवहारः अभानावरणानिवृत्या च सोपाधिकसाक्षात्कारिभ्रमानिवृत्तिवदज्ञानानिवृत्तिरित्येतन्निराकरोति ।। **न चेति** ।। **परोक्षतोऽपीति** ।। तथा च तत्राभानावरणाकल्पनमप्रामाणिकमित्यर्थः ।। **यदि चेति** ।। परोक्षवृत्तेरज्ञानाभिभवे प्रमातृगताज्ञाननिवर्तनेऽपि वा विषयावरकाज्ञाननिवृत्यनङ्गीकार इत्यर्थः ।। **तां विनेति** ।। अज्ञाननिवृत्तिमन्तरेणेत्यर्थः ।। **उक्तमिति** ।। दृश्यत्वहेतुभङ्गे ।। **परोक्षेति** ।। गुञ्जापुञ्जे वह्निभ्रमानन्तरमुष्णस्पर्शानुमितेः कण्ठे धार्यमाणत्वादिलिङ्गजन्यानुमित्या शाब्दज्ञानेन वेत्यर्थः ।। **भ्रमेति** ।। भ्रमोपादानस्याज्ञानस्य सत्वादित्यर्थः ।। **तस्येति** ।। अज्ञानाकारप्रमितेरुभयत्र समत्वादिति भावः ।

ननु परोक्षवृतेरज्ञाननिवर्तकत्वे उपादानाभावादपरोक्षभ्रमो न स्यादित्यत आह ।। **परोक्षत इति** ।। अस्मन्मते ह्यज्ञानस्य भ्रमानुपादानत्वादिति भावः । तव मते तु तस्यापि दोषस्य बोद्धव्यत्वादित्याह ।। **त्वन्मत इति** ।। अज्ञानविषयकानुमित्यादिवृत्या तदवच्छेदको विषयो न गृह्यत इति चरमं पक्षं दूषयति ।। **अन्त्य इति** ।। परामर्शोऽनुसन्धानम् । सुषुप्त्यवस्थायां ज्ञानाभावानुभवाभावान्न तस्य जागरे परामर्शः सम्भवतीत्याशङ्क्य परिहरति ।। **न चेति** ।। धर्म्यादिज्ञानाभावनिमित्तकः सुषुप्त्यवस्थायां विशेषरूपेण ज्ञानाभावाननुभव इत्युच्यते सामान्यरूपेण वा । नाद्य इति भावेनाह ।। **भावरूपेति** ।। तथा च सुषुप्त्यवस्थायां तेन रूपेण ज्ञानस्याप्यननुभवात्तस्यापि परामर्शो न स्यादित्यर्थः ।। **तदपेक्षणादिति** ।। अज्ञानावच्छेदकविषयकविरोधनिरूपकज्ञानस्यापेक्षणादित्यर्थः । द्वितीये त्वाह ।। **सामान्येति** ।। विरोधनिरूपकं ज्ञानमज्ञानविषयं सामान्यरूपेणोल्लिखतीति न

(न्यायकल्पलता)

विशेषरूपेऽज्ञानविरोध इत्यर्थः ।। **तर्हीति** ।। अभावप्रतियोगिभूतज्ञानमपि स्वविषयं सामान्येनोल्लिखदभावनिरूपकमस्त्वित्यर्थः । द्वितीयपक्षेऽप्यज्ञानेन समं समाधानमिति वक्तुं शङ्कते ।। **नन्विति** ।। **सममिति** ।। अज्ञानज्ञानाभावयोः साक्षियोग्यत्वतदयोग्यत्वाभ्यां वैषम्यमिति शङ्कां परिहरत्यपिशब्देन ।

नन्वभावस्य ससम्बन्धिकत्वात्स्वरूपेण ज्ञानमेवानुपपन्नमित्यत आह ।। **अभावस्यापीति** ।। ज्ञानाभावस्य ज्ञानग्राहकग्राह्यत्वेऽपि सुषुप्तौ न तद्ग्रहः । तस्या एव प्रतिबन्धकत्वादित्यत आह ।। **यद्वेति** ।। **किन्त्विति** ।। सुषुप्तौ ज्ञानाभावः स्थित इति जाग्रत्यनुमीयत इत्यर्थः ।। **अवस्थेति** ।। सम्प्रतिपन्नोदयास्तमयकालवद्विवादपदयोरप्युदयास्तमययोरन्तरालकालमनुमाय तत्कालेऽहंज्ञानाभावात् अवस्थाविशेषवत्वात् व्यतिरेकेण जाग्रदहमिवेत्यनुमानेनेत्यर्थः ।

न च ज्ञानाभावमन्तरेणावस्थाविशेषो वक्तुमशक्य इति वाच्यम् । श्रुतिसिद्धप्राज्ञपरिष्वङ्गविशेषकालस्य सुषुप्त्याख्यस्य ज्ञानाभावभिन्नस्य सुवचत्वात् ।। **सामग्र्यभावस्य वेति** ।। ननु ज्ञानसामग्रीविरहस्य ज्ञानरूपकार्यविरहानुमेयत्वेनान्योन्याश्रय इत्यत उक्तम् ।। **इन्द्रियेति** ।। इदानीन्तनेन्द्रियप्रसादेन सुषुप्तिकालीनेन्द्रियोपरमानुमानमित्यर्थः । न चेन्द्रियप्रसादस्य सुखानुभवहेतुकस्य तदुपरमहेतुकत्वमसिद्धमिति वाच्यम् । स्वरूपसुखानुभवस्येन्द्रियोपरमं प्रत्यप्रयोजकत्वात् । इन्द्रियजन्यविषयानुभवहेतुकसुखानुभवस्य तदानीमभावात् ।। **तत्तुल्येति** ।। तुल्यत्वं चानुपेक्षणीयत्वम् । तेनोपेक्षणीये न व्यभिचारः । तदंशे संस्कारानुद्बोधेनास्मर्यमाणे व्यभिचारवारणाय नियमेनेति ।। **त्वन्मत इति** ।। सुषुप्तावहमर्थाभावेन तदा तस्याननुभूततया न किञ्चिदहमवेदिषमिति जाग्रत्कालीनज्ञानज्ञानस्याहमर्थे परामर्शत्वं न सम्भवतीत्यर्थः ।। **अन्यानुभूत इति** ।। अहमर्थानवच्छिन्नस्य सुषुप्तावज्ञानद्रष्टृत्वम् । तदवच्छिन्नस्य जाग्रति तत्परामर्ष्टृत्वमित्यसम्भवेनाहमर्थावच्छिन्नस्यैव जाग्रत्यज्ञानानुभव एवायमित्यस्यैव वक्तव्यत्वादित्यर्थः । संस्काराभावान्नाज्ञानांशे परामर्श इत्याह ।। **सुषुप्तावित्यादिना** ।। विनष्टेन ज्ञानेन स्मरणजननायोगात्तेन संस्कारो जननीयः । अविनश्यत्तु साक्षादेव तत्परामर्शरूपमिति न तेन संस्कारो जन्यते । न हि संस्कारः प्रत्यक्षः । येन कार्यान्यथानुपपत्तिं विनापि स कल्प्येतेत्यभिप्रायेणोक्तं नित्य-

(न्यायकल्पलता)

ज्ञानस्येति । अविद्यावृत्तेरनित्यत्वात् तदुपहितसाक्षिरूपस्याज्ञानज्ञानस्याप्यनित्यत्वात्तस्य संस्कारजनकत्वं भविष्यतीति शङ्कापरिहारायोक्तम् ।। **अविद्यावृत्तीत्यादि** ।। न चाज्ञान-विषयकाज्ञानाभावेन तत्र न संशयादिरिति वाच्यम् । अज्ञानगोचरज्ञानाभावेन तत्राज्ञान-स्याप्यापाद्यमानत्वादिति भावः ।

ननु प्रमाणस्यानाशेऽपि प्रमेयस्य नाशात्संस्कारोपपत्तिः । तथाहि । सुषुप्त्याख्याया-स्तामस्या अज्ञानवृत्तेर्नाशेन जाग्रति तद्विशिष्टाज्ञानस्य साक्षिणानुभूयमानत्वाभावेन संस्कार-जन्याविद्यावृत्यैव सुषुप्तिविशिष्टाज्ञानभानात्परामर्शत्वोपपत्तिरिति । मैवम् । सुषुप्त्यवस्थाया अविद्यावृत्तित्वे मानाभावात् । दोषाजन्यत्वाद्व्यवहारदशायामबाध्यत्वाच्च सुषुप्तेर्नाविद्या-वृत्तित्वम् । तथापि केवलाज्ञानांशे सुषुप्तिजागरयोः तुल्यसामग्रीकत्वाद्धारावाहिकबुद्धित्वमेव । न परामर्शत्वम् । अत एवाव्याकृतप्रक्रियायां कार्योपाधिविनाशसंस्थितमज्ञानमात्रमेव प्रलये प्रलयोपमं सुषुप्तिरित्यभिप्रेत्य वार्तिके सौषुप्ताज्ञानस्मरणमपाकृतम् । उक्तं च न सुषुप्तिग-विज्ञानं नाज्ञासिषमिति स्मृतिः । कालाद्यव्यवधानत्वान्न ह्यात्मस्थमतीतभाक् । न भूतकाल-स्पृक् प्रत्यङ् न चागमिस्पृगीक्षते । स्वार्थदेशः परार्थोऽर्थो विकल्पस्तेन स स्मृतरिति । तथा । न चेदनुभवव्याप्तिः सुषुप्तस्याभ्युपेयते । नावेदिषं सुषुप्तोऽहमिति धीः किं बला-द्भवेदिति । एतत्सर्वमभिसन्धायोक्तम् ।। **जागरणादावपीति** ।। यदि सुषुप्तौ सुषुप्त्यवस्था-विशिष्टमनुभूयेत तर्हि जागरेऽपि तथैवानुभूयेतेत्यर्थः । तत्तानुल्लेखाच्च नायं परामर्शः । किन्तु ज्ञानाभावानुभव एव । अत एव अभावप्रत्ययालम्बनावृत्तिर्निद्रेति योगसूत्रमिति । विवरणेऽपि तमोगुणात्मकावरणमात्रावलम्बना काचिद्वृत्तिः सुषुप्तिरिति । ज्ञानाभावानुमानानभ्युपगमे बाधकमाह ।। **अन्यथेति** ।। **इच्छादाविति** ।। इच्छादौ भावरूपाज्ञानाभावादित्यर्थः । तदा सुषुप्तौ ।। **न हीति** ।। विरोधिपदार्थानुभवेनैव तदभावानुमानस्य त्वयाऽङ्गीकारादित्यर्थः ।। **ज्ञानाभावादेवेति** ।। अज्ञानानुमितादिति शेषः ।। **तदभावेति** ।। प्रकाशमाने आत्मादौ ज्ञानाभावाभावेन तत्र रागाद्यभावो न सिद्ध्येदित्यर्थः । उपसंहरति ।। **तस्मादिति** ।।

श्रीमद्व्यासयतीन्द्रार्यसत्कल्पतरुसंश्रिति ।
न्यायकल्पलतायां हि त्वज्ञानाक्षमभावगम् ।।

न्यायामृतसौगन्ध्यम्

यदत्र अज्ञाने 'अहमज्ञो मामन्यं च न जानामि' इति प्रत्यक्षम् । 'त्वदुक्तमर्थं न जानामि' इति विशेषतः प्रत्यक्षं, 'एतावन्तं कालं सुखमहमस्वाप्सं' 'न किञ्चिदवेदिषम्' इति परामर्शसिद्धं सौषुप्तप्रत्यक्षं च प्रमाणमिति । तन्न । अज्ञानानाश्रयत्वेन त्वदभिमते अहमर्थे न जानामीति ज्ञानाभावस्यैव प्रतीयमानत्वात् । एवं घटं न जानामीति जडे प्रतीयमानो हि ज्ञानाभाव एव । ननु अज्ञानाश्रयीभूतचैतन्ये अन्तःकरणतादात्म्याध्यासेनैकाश्रयत्वसम्बन्धेनोपपत्तिः । तत्तदवच्छिन्नचैतन्यस्यैवाज्ञानाश्रयत्वेन तत्रापि तद्व्यवहारोपपत्तिरिति चेन्न । चिन्निष्ठतया मुख्याज्ञानाश्रयत्वविषयकज्ञानान्तरस्याभावेनैतस्यैव मुख्यत्वौचित्यात् । अनादेरावरणस्वभावस्याज्ञानस्य सादिघटाद्यवच्छिन्नचिदाश्रयत्वासम्भवाच्च ।

एतेन पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो नाश्रय इति युक्तेर्न किञ्चिदवेदिषमिति सौषुप्तिकस्य प्रत्यक्षस्य च तत्र मुख्यत्वमिति निरस्तम् । अहमज्ञ इति प्रत्यक्षमज्ञाने मानमित्युक्ते तस्याज्ञानाश्रयाहमर्थविषयत्वेन च प्रत्युक्ते तत्र युक्त्युपन्यासस्याकाण्डताण्डवत्वात् । सुषुप्तावप्यहमर्थनिष्ठतयैवानुभवात् तथा परामर्शानुरोधात् साक्षिवेद्ये सुखाज्ञानादौ प्रातिभासिके च भावरूपाज्ञानाभावेन तत्र न जानामीति प्रतीतेर्ज्ञानाभावविषयत्वात् ।

एतेन स्वस्मिन् विद्यमाने साक्षिवेद्ये सुखादौ स्वभ्रमसिद्धरूप्यादौ च न जानामीति व्यवहारासम्भवात् । परसुखादौ न जानामीति व्यवहारस्य परोक्षज्ञाननिवर्त्येन प्रमातृगताज्ञानेनैवोपपत्तेरिति निरस्तम् । स्वनिष्ठातीतसुखादौ स्वभ्रमसिद्धरूप्यादौ च न जानामीति व्यवहारसम्भवात् । न जानामीति प्रतीतिसिद्धप्रमातृगताज्ञानातिरिक्तविषयगताज्ञाने मानाभावाच्च ।

किञ्च भावरूपाज्ञानविषयत्वेनाभिमतस्याहमज्ञ इति प्रत्ययस्य मयि ज्ञानं नास्तीति ज्ञानाभावविषयात् प्रत्ययात् अघटं भूतलमिति प्रत्ययस्य घटो नास्तीति प्रत्ययादिव विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासं विना इच्छाद्वेषाभावज्ञानयोरिव विषयभेदाप्रतीतिः । ननु धर्मिप्रतियोगिज्ञानाज्ञानाभ्यां ज्ञानसामान्याभावज्ञानस्य व्याहतत्वेन मयि ज्ञानं नास्तीत्यस्यापि भावरूपाज्ञानविषयत्वेन विषयभेदाप्रतीतिर्युक्तेति चेन्न । त्वदभिमताभावविलक्षणस्याप्यज्ञानस्य

(न्यायामृतसौगन्ध्यम्)

न जानामीति ज्ञानसामान्यविरोधित्वेनैव प्रतीतेः । मोहादिपदेऽपि प्रलयादिपदवन्नञनुल्लेख-मात्रम् । अज्ञानमिति द्वयसापेक्षज्ञानपर्युदासेनाभिधानादिति विवरणोक्तेः । अन्यथा ज्ञानविरोधित्वमज्ञानस्याप्रामाणिकं स्यात् ।

यत्तु मनइन्द्रियाणि विराजदेवताः कोशाश्च सृष्ट्वा प्रविश्यामूढो मूढ इव व्यवहरन्नास्ते मायैव तस्मादद्वयमेवायमात्मेति तापनीये मायामयत्वेन तत्प्रविष्टस्याप्यात्मनः (तच्छून्य-त्वेन) अद्वयस्वभावत्वमुक्तमिति । तन्न । सर्वज्ञोऽपि मायया कृपया प्रपञ्चं सृष्ट्वा प्रविश्य च मूढो यो जीवस्तद्व्यवहरन्नास्ते 'माया कृपायां दम्भे चे'ति कोशात्, अयमात्मा परमात्माऽद्वयं समाभ्यधिकरहितं इत्यर्थात् ।

यत्तु ''एवमेवैषा माया स्वाव्यतिरिक्तानि परिपूर्णानि क्षेत्राणि दर्शयित्वा जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवती''ति श्रुत्या मायाविद्ययोरैक्यप्रतिपादनात् माया अज्ञानमेवेति । तन्न । एषा माया प्रकृतिः स्वाव्यतिरिक्तान्यभिन्नानि महत्तत्वानि परिपूर्णानि उत्तरकार्यजनने सर्मर्थानि क्षेत्राणि दर्शयित्वा अभिव्यक्तानि कृत्वा जीवेशौ अभासेन अन्यथाज्ञानेन सम्बद्धौ करोति, जीवस्याब्राह्मणोऽहं गौरोऽहमित्यादिकं अन्यथाज्ञानं हि अन्यसाधारणतया ईश्वरविषयकजीवनिष्ठं ज्ञानं करोतीत्यर्थात् । 'अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् । परं भावमजानन्तो (मम भूतमहेश्वरमिति) ममाव्ययमनुत्तममि'ति स्मृतेः ।

यत्तु 'विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते । भेदश्च तस्याज्ञानकृतमि'ति विष्णुपुराणे स्पष्टमज्ञानस्य भेदकत्वं [१]((देवादिभेदमध्यासद्यवरोहि स इति तन्नैवभेदनास्तित्वेन)) आवरकप्रयुक्तत्वं हेतूकृतमिति तत्प्रामाणिकमिति । तन्न । भेदजनके एकस्यापि जीवस्य देवमनुष्यादिभेदजनके तत्वज्ञाने [२]((ज्ञानविरोधिनिकमं विशेषे आत्यन्तिको नाशं प्रागभावाद्यसमानकालीन इत्यर्थः)) अत एव तादृश एव भेदो निषिध्यते । अन्यथा जीवानां सादित्वापत्तेः ।

---

१. (.....) एतच्चिह्नमध्यपतितं वाक्यमिदं उपलब्धमातृकायां दृश्यमानमपि अस्पष्टं वर्तते ।

२. (.....) एतच्चिह्नमध्यपतितं वाक्यमिदं उपलब्धमातृकायां दृश्यमानमपि अस्पष्टं वर्तते ।

(न्यायामृतसौगन्ध्यम्)

मायां च प्रकृतिं विद्यान्मायिनं च महेश्वरमिति श्रुतिर्न त्वदभिमताज्ञाने मानम् । ईश्वरस्याज्ञानित्वापत्तेः । मायां प्रकृतिं विश्वोपादानं मायिनं सर्वज्ञमित्यर्थः । मि गतौ इत्यस्य [३]((अधृशीयस्य)) मय गतौ इत्यस्य च णिजन्तस्याङ्प्रत्ययान्तस्य डाचन्तं मायेति रूपं, ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्था इत्यभियुक्तोक्तेः । माया वयुनं ज्ञानमिति च वेदनिघन्टूक्तेश्च । [४]((तथा च सत्यभूतनानार्थको मायाशब्द इति न निवर्त्यत्वनियामकस्य तन्निरूपितत्वस्य ज्ञानेऽवश्यं वाच्यत्वात् । तथा च न ज्ञानविरोधित्वं न जानामीति धीविषयः । किं त्वखण्डोऽज्ञानत्वाख्यो धर्म इति निरस्तम्)) तन्निरूपितत्वस्य सादृश्यादावतिप्रसक्तत्वेन तज्ज्ञाननिवृत्यर्थं तज्ज्ञानविरोधित्वेन भानावश्यकत्वात् सुरविरोधित्वमेवासुरत्वं यथा तथा ज्ञानविरोधित्वमेव ह्यज्ञानत्वं सखण्डमखण्डं वेत्यन्यदेतत् । अन्यथा जानामि न जानामीति युगपत्प्रत्ययापत्तेः ।

ननु प्रमाणवृत्तिनिवर्त्यस्यापि भावरूपाज्ञानस्य साक्षिवेद्यस्य विरोधनिरूपकज्ञान-तद्व्यावर्तकविषयग्राहकेण साक्षिणा तत्साधकेन तदनाशात् व्याहत्यनुपपत्तिः । अज्ञानग्रहे विषयगोचरप्रमापेक्षायां व्याहतिः स्यादेव, सा च नास्ति । तदुक्तं विवरणे सर्वं वस्तु ज्ञाततयाऽज्ञाततया वा साक्षिचैतन्यस्य विषय एवेतीति चेन्न । ज्ञानतद्विषयतदभावाः साक्षिग्राह्याः । न जानामीति धीस्तु प्रमाणवृत्यभावविषयेति ममापि व्याहत्यभावात् । न च भावरूपाज्ञानस्य साक्षात् साक्षिवद्यत्वेन तदवच्छेदकविषयादेस्तद्वारा साक्षिवेद्यत्वसम्भवेऽपि अभावस्यानुपलब्धिगम्यत्वेन साक्षात् साक्षिवेद्यत्वाभावान्न तद्वारा तदवच्छेदकविषयादेः साक्षिवेद्यत्वमिति वाच्यम् । अनुपलब्धेः प्रमाणसहकारिमात्रत्वेनाप्रामाणत्वात् । ज्ञानाभावस्य साक्षिवेद्यत्वे बाधकाभावाच्च । एतेन उत्पन्नं ज्ञानं साक्षात् साक्षिवेद्यम् । तस्मिंश्चोत्पन्ने तद्विषयोऽपि स्फुरतीति कुतो ज्ञानाभावोऽपि ? अज्ञानविशेषणतया त्वनुत्पन्नमपि ज्ञानं साक्षिवेद्यमिति निरस्तम् । अज्ञानविशेषणतयाऽनुत्पन्नमपि ज्ञानं साक्षी गृह्णाति न ज्ञानाभावविशेषणतयेत्यत्र तव दुराशाया एव तन्त्रत्वात् ।

अन्ये तु साक्षात्त्वदुक्तार्थविषयकप्रमाणज्ञानं मयि नास्तीत्येतद्विषयकं उदाहृतज्ञानम् । तच्च न साक्षादर्थविषयम् । प्रमाणज्ञानावच्छेदकतयाऽर्थस्य भानात् । अतो न व्याघातः ।

३. (.....) एतच्चिह्नमध्यपतितं पदमिदं उपलब्धमातृकायां दृश्यमानमपि अस्पष्टं वर्तते ।

४. (.....) एतच्चिह्नमध्यपतितानि वाक्यानि उपलब्धमातृकायां दृश्यमानान्यपि अस्पष्टानि वर्तन्ते ।

(न्यायामृतसौगन्ध्यम्)

ननु साक्षात्त्वदुक्तार्थमवे(त्य)क्ष्य हि तदभावो ग्राह्यः । तज्ज्ञानं च न साक्षिणा । स्वस्मिंस्तादृक्प्रमाणज्ञानाभावात् । अन्यनिष्ठं तु शब्दादिना ग्राह्यम् । शब्दादिश्च त्वदुक्तार्थं बोधयन्नेव तद्विषयत्वं ज्ञाने बोधयेदिति व्याहतिरेवेति चेन्न । ज्ञानतदभावतद्विषया हि साक्षिग्राह्याः स्वस्मिन्ननुत्पन्नमपि ज्ञानं अज्ञानविशेषणतयेव ज्ञानाभावविशेषणतयापि साक्षिग्राह्यत्वसम्भवात् ।

किञ्च न किञ्चिदवेदिषमिति परामर्शः अनुमानं स्मरणं वा । आद्ये ज्ञानाभाव एवानुमीयताम्, किं भावरूपाज्ञानेन ? तथाहि सम्प्रतिपन्नोदयास्तमयकालवत् विवादपदयोरपि उदयास्तमययोरन्तरालकालमनुमाय तत्काले अहं ज्ञानाभाववान्, अवस्थाविशेषवत्वात्, ज्ञानसामग्रीविरहवत्वात्, तत्तुल्ययोगक्षेमे आत्मादौ नियमेन स्मर्यमाणेऽपि तद्वत्तया नियमेनास्मर्यमाणत्वाद्वेति प्रयोगसम्भवात् । द्वितीये तु नास्त्युपपत्तिः । संस्काराभावात् । विनश्यदेव हि ज्ञानं संस्कारं जनयति, विना व्यापारं व्यवहितकार्यजननाक्षमत्वात् । अविनाश्यता तु तेन स्वयमेव तत्कार्यस्य जनयितुं शक्यत्वात् किं संस्कारेण ? सौषुप्तिकं चानाद्यज्ञानोपरक्तं साक्षिरूपं ज्ञानं स्वतो वा उपाधितो वा न नश्यतीति कथं संस्कारः ? कथं वा तं विना स्मरणं ?

न च हेतोः पक्षविशेषणस्य च ज्ञानासम्भवः । ज्ञानाभावमन्तरेण अवस्थाविशेषस्य वक्तुमशक्यत्वात् । ज्ञानसामग्रीविरहश्च ज्ञानाभावानुमेय इति अन्योन्याश्रय इति वाच्यम् । प्राज्ञेनात्मना परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेदेति श्रुत्या सुषुप्त्यवस्थायाः सिद्धत्वात् । इदानीन्तनेन्द्रियप्रसादेन सुषुप्तौ इन्द्रियोपरममनुमाय सामग्रीविरहानुमानाच्च । न चेन्द्रियप्रसादस्य सुखानुभवहेतुकत्वं न तु इन्द्रियोपरमहेतुकत्वमिति वाच्यम् । वैषयिकसुखानुभवेन इन्द्रियक्षोभस्यैवानुभाविकत्वात् । न च सुषुप्तौ उपेक्षणीयज्ञानाभावो न सिद्ध्येदिति तत्रैव व्यभिचारः । अनुपेक्षणीयत्वेन योगक्षेमतुल्यत्वोक्त्या तत्र हेतोरेवाभावात् ।

किञ्च सुषुप्तिकाले ज्ञानाभावानुमानार्थं भावरूपाज्ञानमिव रागाभावानुमानार्थं द्वेषोऽपि स्वीकर्तव्यः । न च भावरूपाज्ञानेन ज्ञानाभावेन वा रागाभावानुमानसम्भवः । सुषुप्तौ भासमाने आत्मादौ अज्ञानस्य ज्ञानाभावस्य वा असम्भवः । न चाज्ञानस्याज्ञानवृत्तिप्रतिबिम्बितस्य साक्षित्वे हि वृत्यभावकाले ज्ञातैकसतोऽज्ञानस्यासिद्ध्यापत्तिः, जागरादौ

(न्यायामृतसौगन्ध्यम्)

मायां च प्रकृतिं विद्यान्मायिनं च महेश्वरमिति श्रुतिर्न त्वदभिमताज्ञाने मानम् । ईश्वरस्याज्ञानित्वापत्तेः । मायां प्रकृतिं विश्वोपादानं मायिनं सर्वज्ञमित्यर्थः । मि गतौ इत्यस्य [३]((अधृशीयस्य)) मय गतौ इत्यस्य च णिजन्तस्याङ्प्रत्ययान्तस्य डाचन्तं मायेति रूपं, ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्था इत्यभियुक्तोक्तेः । माया वयुनं ज्ञानमिति च वेदनिघन्टूक्तेश्च । [४]((तथा च सत्यभूतनानार्थको मायाशब्द इति न निवर्त्यत्वनियामकस्य तन्निरूपितत्वस्य ज्ञानेऽवश्यं वाच्यत्वात् । तथा च न ज्ञानविरोधित्वं न जानामीति धीविषयः । किं त्वखण्डोऽज्ञानत्वाख्यो धर्म इति निरस्तम्)) तन्निरूपितत्वस्य सादृश्यादावतिप्रसक्तत्वेन तज्ज्ञाननिवृत्यर्थं तज्ज्ञानविरोधित्वेन भानावश्यकत्वात् सुरविरोधित्वमेवासुरत्वं यथा तथा ज्ञानविरोधित्वमेव ह्यज्ञानत्वं सखण्डमखण्डं वेत्यन्यदेतत् । अन्यथा जानामि न जानामीति युगपत्प्रत्ययापत्तेः ।

ननु प्रमाणवृत्तिनिवर्त्यस्यापि भावरूपाज्ञानस्य साक्षिवेद्यस्य विरोधनिरूपकज्ञान-तद्व्यावर्तकविषयग्राहकेण साक्षिणा तत्साधकेन तदनाशात् व्याहत्यनुपपत्तिः । अज्ञानग्रहे विषयगोचरप्रमापेक्षायां व्याहतिः स्यादेव, सा च नास्ति । तदुक्तं विवरणे सर्वं वस्तु ज्ञाततयाऽज्ञाततया वा साक्षिचैतन्यस्य विषय एवेतीति चेन्न । ज्ञानतद्विषयतदभावाः साक्षिग्राह्याः । न जानामीति धीस्तु प्रमाणवृत्यभावविषयेति ममापि व्याहत्यभावात् । न च भावरूपाज्ञानस्य साक्षात् साक्षिवद्यत्वेन तदवच्छेदकविषयादेस्तद्वारा साक्षिवेद्यत्वसम्भवेऽपि अभावस्यानुपलब्धिगम्यत्वेन साक्षात् साक्षिवेद्यत्वाभावान्न तद्वारा तदवच्छेदकविषयादेः साक्षिवेद्यत्वमिति वाच्यम् । अनुपलब्धेः प्रमाणसहकारिमात्रत्वेनाप्रामाणत्वात् । ज्ञानाभावस्य साक्षिवेद्यत्वे बाधकाभावाच्च । एतेन उत्पन्नं ज्ञानं साक्षात् साक्षिवेद्यम् । तस्मिंश्चोत्पन्ने तद्विषयोऽपि स्फुरतीति कुतो ज्ञानाभावोऽपि ? अज्ञानविशेषणतया त्वनुत्पन्नमपि ज्ञानं साक्षिवेद्यमिति निरस्तम् । अज्ञानविशेषणतयाऽनुत्पन्नमपि ज्ञानं साक्षी गृह्णाति न ज्ञानाभावविशेषणतयेत्यत्र तव दुराशाया एव तन्त्रत्वात् ।

अन्ये तु साक्षात्त्वदुक्तार्थविषयकप्रमाणज्ञानं मयि नास्तीत्येतद्विषयकं उदाहृतज्ञानम् । तच्च न साक्षादर्थविषयम् । प्रमाणज्ञानावच्छेदकतयाऽर्थस्य भानात् । अतो न व्याघातः ।

३. (.....) एतच्चिह्नमध्यपतितं पदमिदं उपलब्धमातृकायां दृश्यमानमपि अस्पष्टं वर्तते ।

४. (.....) एतच्चिह्नमध्यपतितानि वाक्यानि उपलब्धमातृकायां दृश्यमानान्यपि अस्पष्टानि वर्तन्ते ।

(न्यायामृतसौगन्ध्यम्)

ननु साक्षात्त्वदुक्तार्थमवे(त्य)क्ष्य हि तदभावो ग्राह्यः । तज्ज्ञानं च न साक्षिणा । स्वस्मिंस्तादृक्प्रमाणज्ञानाभावात् । अन्यनिष्ठं तु शब्दादिना ग्राह्यम् । शब्दादिश्च त्वदुक्तार्थं बोधयन्नेव तद्विषयत्वं ज्ञाने बोधयेदिति व्याहतिरेवेति चेन्न । ज्ञानतदभावतद्विषया हि साक्षिग्राह्याः स्वस्मिन्ननुत्पन्नमपि ज्ञानं अज्ञानविशेषणतयेव ज्ञानाभावविशेषणतयापि साक्षिग्राह्यत्वसम्भवात् ।

किञ्च न किञ्चिदवेदिषमिति परामर्शः अनुमानं स्मरणं वा । आद्ये ज्ञानाभाव एवानुमीयताम्, किं भावरूपाज्ञानेन ? तथाहि सम्प्रतिपन्नोदयास्तमयकालवत् विवादपदयोरपि उदयास्तमययोरन्तरालकालमनुमाय तत्काले अहं ज्ञानाभाववान्, अवस्थाविशेषवत्वात्, ज्ञानसामग्रीविरहवत्वात्, तत्तुल्ययोगक्षेमे आत्मादौ नियमेन स्मर्यमाणेऽपि तद्वत्तया नियमेनास्मर्यमाणत्वाद्वेति प्रयोगसम्भवात् । द्वितीये तु नास्त्युपपत्तिः । संस्काराभावात् । विनश्यदेव हि ज्ञानं संस्कारं जनयति, विना व्यापारं व्यवहितकार्यजननाक्षमत्वात् । अविनाश्यता तु तेन स्वयमेव तत्कार्यस्य जनयितुं शक्यत्वात् किं संस्कारेण ? सौषुप्तिकं चानाद्यज्ञानोपरक्तं साक्षिरूपं ज्ञानं स्वतो वा उपाधितो वा न नश्यतीति कथं संस्कारः ? कथं वा तं विना स्मरणं ?

न च हेतोः पक्षविशेषणस्य च ज्ञानासम्भवः । ज्ञानाभावमन्तरेण अवस्थाविशेषस्य वक्तुमशक्यत्वात् । ज्ञानसामग्रीविरहश्च ज्ञानाभावानुमेय इति अन्योन्याश्रय इति वाच्यम् । प्राज्ञेनात्मना परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेदेति श्रुत्या सुषुप्त्यवस्थायाः सिद्धत्वात् । इदानीन्तनेन्द्रियप्रसादेन सुषुप्तौ इन्द्रियोपरममनुमाय सामग्रीविरहानुमानाच्च । न चेन्द्रियप्रसादस्य सुखानुभवहेतुकत्वं न तु इन्द्रियोपरमहेतुकत्वमिति वाच्यम् । वैषयिकसुखानुभवेन इन्द्रियक्षोभस्यैवानुभाविकत्वात् । न च सुषुप्तौ उपेक्षणीयज्ञानाभावो न सिद्ध्येदिति तत्रैव व्यभिचारः । अनुपेक्षणीयत्वेन योगक्षेमतुल्यत्वोक्त्या तत्र हेतोरेवाभावात् ।

किञ्च सुषुप्तिकाले ज्ञानाभावानुमानार्थं भावरूपाज्ञानमिव रागाभावानुमानार्थं द्वेषोऽपि स्वीकर्तव्यः । न च भावरूपाज्ञानेन ज्ञानाभावेन वा रागाभावानुमानसम्भवः । सुषुप्तौ भासमाने आत्मादौ अज्ञानस्य ज्ञानाभावस्य वा असम्भवः । न चाज्ञानस्याज्ञानवृत्तिप्रतिबिम्बितस्य साक्षित्वे हि वृत्यभावकाले ज्ञातैकसतोऽज्ञानस्यासिद्ध्यापत्तिः, जागरादौ

(न्यायामृतसौगन्ध्यम्)
वृत्यभावदशायां संशयाद्यापत्तिश्च । सादिज्ञानविषयप्रमाणकस्य ज्ञातैकसतोऽनादित्वासिद्ध्यापाताच्च । न च जागरे अज्ञानविषयकाज्ञानाभावे तद्विषयकसंशयादिः ज्ञानाभावेनाज्ञानस्याप्यापाद्यत्वात् । न च सुषुप्तौ अज्ञानं स्वरूपेणैव साक्षिवेद्यं न ज्ञानाभावः तस्य साक्ष्यवेद्यत्वात् । नापि शब्दादिना तदानीं तेषामभावात् इति वाच्यम् । ज्ञानाभावस्य साक्षिवेद्यतया त्वया दण्डेनानिवारणात् ।

किञ्च त्वदभिमताज्ञानस्य तदीनीं ज्ञानविरोधित्वादेरननुभवेन न किञ्चिदवेदिषमिति तद्विषयसंस्कारपरामर्शयोरनुपपत्तिः । ननु द्रष्टर्यन्तःकरणतादात्म्येनाहमुल्लेखस्येव ज्ञानविरोधित्वादेरपि तदैवानुभूयमानत्वेन तदंशे न परामर्शः किं तु सुषुप्तिकालीनस्य द्रष्टुरेव परामर्शः । अहमर्थातिरिक्ते सुषुप्तिद्रष्टरि मानाभावेन दृष्टान्तासिद्धेः ।

किञ्चाज्ञानवृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यरूपस्याज्ञानानुभवस्य जाग्रत्यप्यज्ञानसिद्ध्यर्थमावश्यकत्वेन कथमज्ञानस्मरणम् । न हि धारावाहिकेषु अनुभवेषु तुल्यसामग्रीकेषु स्मरणव्यवहारः । ननु सुषुप्त्याख्यायास्तामस्याः अज्ञानवृत्तेर्नाशेन जाग्रति तद्विशिष्टाज्ञानस्य साक्षिणाऽनुभूयमानत्वाभावेन संस्कारजन्याविद्यावृत्त्यैव सुषुप्तिविशिष्टाज्ञानभानात् परामर्शत्वोपपत्तिः । केवलाज्ञानांशे तु तुल्यसामग्रीकत्वाद्धारावाहिकत्वमेवेति चेन्न । श्रुतिसिद्धसुषुप्तेरविद्यावृत्तित्वे मानाभावात् । अविद्यावृत्तेर्दोषजन्यत्वनियमेन संस्कारजन्यत्वात् सुषुप्तिविशिष्टाज्ञानपरामर्शानुपपत्तेः । न किञ्चिदवेदिषमित्यत्र केवलाज्ञानस्याननुभवाच्चेति ।

॥ भावरूपाज्ञानप्रत्यक्षभङ्गविवरणम् ॥

५६. अविद्यानुमानभङ्गः

यच्चाद्यानुमानं, तत्र सुखादिप्रमायां बाधः । तस्याः साक्षिरूपत्वेनाज्ञानानिवर्तकत्वात् । वृत्तेः पक्षत्वेऽपि परोक्षवृत्तौ बाधः । तस्याः स्वविषये अज्ञाननिवर्तकत्वे तद्विषयस्याभिव्यक्तापरोक्षैकरसचैतन्यसम्भेदेनापरोक्षत्वापाताच्च । उक्तं च विवरणे 'विषयत्वं नानुमेयादौ सुषुप्तिव्यावृत्तिः' इति । अपरोक्षवृत्तेः पक्षत्वेऽपि परोक्षवृत्तौ व्यभिचारः । तद्व्यावृत्त्यर्थं हेतुविशेषणे

(न्यायामृतम्)

अप्रयोजकत्वम् । सर्वभ्रमेष्वधिष्ठानत्वेनानुगतसदर्थविषयापरोक्षवृत्तौ बाधश्च । तन्निवर्त्याज्ञानसद्भावे भ्रमोपादानत्वलक्षणस्य तत्राव्याप्तिः स्यात् । न हि सदर्थरूपाधिष्ठानाज्ञाने क्वचिद् भ्रमः । तदन्यस्य पक्षत्वे धारावाहिकद्वितीयादि-प्रमायां बाधोऽसिद्धिश्च । स्वनिवर्त्यप्रथमप्रमाव्यवहितायास्तस्याः द्वितीयादि-प्रभायाः तमः प्रतीवाज्ञानं प्रत्यनिवर्तकत्वात् । सूक्ष्मतत्तत्क्षणानामप्रत्यक्षत्वेन प्रकाशितप्रकाशकत्वाच्च । तदन्यस्य पक्षत्वेऽपि अनात्मविषयापरोक्षवृत्तौ बाधः । त्वन्मते जडावरकाज्ञानाभावात् । ननु घटोऽयमित्यादिवृत्तिरपि तदवच्छिन्नचैतन्यविषया, अज्ञानमपि तथेति न बाध इति चेन्न । एकाज्ञानपक्षे तदभावाद् । अवच्छिन्नस्याप्यस्वप्रकाशत्वेनाप्रसक्तप्रकाशतयाऽऽवरणायोगाच्च । रूपादिहीनस्याऽत्मन आकाशादिवद् घटाद्यवच्छिन्नस्यापि चाक्षुषत्वाद्ययोग-स्योक्तत्वाच्च । अयं घट इति शब्दजन्येन घटमात्रविषयकज्ञानेनायं घट इत्यपरोक्षवृत्तेः विषयभेदाप्रतीतेश्च । आत्मविषयापरोक्षवृत्तेः पक्षत्वेऽप्यनात्म-ज्ञाने व्यभिचारः । आत्मविषयत्वेन हेतुविशेषणे दृष्टान्तस्य साधनवैकल्यमिति दिक् ।

साध्येऽप्याद्यं विशेषणं व्यर्थम् । यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति त्वन्मते, अभावनिवृत्तिरेव भाव इति मन्मते च स्वनिवर्त्यविशेषणेनैव प्रागभावव्यावृत्तिसिद्धेरभावव्यतिरिक्तपदेनैव तद्व्यावृत्तिसिद्ध्या शेषवैयर्थ्याच्च । द्वितीयं चायुक्तम् । जडे अज्ञानस्यानङ्गीकृतत्वात् । निर्विशेषचितश्चाज्ञानादि-साक्षितया प्रकाशमानत्वेनाज्ञानस्यावरणत्वायोगात् । स्वोत्पादकादृष्टव्यावृत्ते-रावरणपदेनैव सिद्ध्या शेषवैयर्थ्याच्च । ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति त्वन्मते स्वोत्पादकादृष्टस्य स्वनिवर्त्यपदेनैव व्यावृत्तिसिद्धेः । तृतीयं चायुक्तम् । वृत्ति-श्चिदुपरागार्थेति मते, घटाकारवृत्त्या तत्प्रतिबिम्बितचैतन्येन वाऽभिव्यक्तं घटाधिष्ठानचैतन्यं घटप्रकाशकमिति मते च घटप्रकाशकज्ञानस्य घटाज्ञाना-निवर्तकत्वात् । घटाकारवृत्तिः तत्प्रतिबिम्बितचैतन्यं वा घटप्रकाशकमिति मतस्य चाऽध्यासिकसम्बन्धस्यातन्त्रत्वापातेनायोगात् । चरमसाक्षात्कारोत्पत्ति-

(न्यायामृतम्)
प्रतिबन्धकादृष्टस्य तदनिवर्त्यत्वे मिथ्यात्वासिद्ध्या स्वनिवर्त्यपदेन तद्ध्यावृत्य-सिद्धेश्च । चतुर्थं चायुक्तम् । अज्ञानस्य चिन्मात्राश्रितत्वात् । वृत्तेः, तत्प्रति-बिम्बितचैतन्यस्य वा, तदभिव्यक्ताधिष्ठानचैतन्यस्य वा प्रमाणज्ञानस्य तदनाश्रितत्वात् । त्वन्मतेऽपि विषयस्थाज्ञानस्यैवावरणत्वाच्च । अज्ञातत्वस्य तद्विषयकज्ञानाभावरूपत्वे आद्यविशेषणेनैव व्यावृत्तिसिद्धेः अविद्याविषयत्व-रूपत्वे चाविद्यासिद्ध्या चतुर्थवैयर्थ्याच्च ।

किं च स्वविषयावरणपूर्वकमित्येतावतैवालम् । अन्यद् व्यर्थम् । न हि प्रमाप्रागभावः, प्रमोत्पत्तिप्रतिबन्धकादृष्टं वा, अज्ञानातिरिक्तमन्यत्किञ्चिद्वा आवरणम् । तथात्वे तेनैव स्वप्रकाशब्रह्मावरणसम्भवेन हेतोरप्रयोजकत्वा-पातात् । न च तमोव्युदासाय तृतीयम् । तस्य प्रमामात्रविषयावरणत्वा-भावात् । न च व्यापकविशेषणानामुद्देश्यप्रतीत्यर्थत्वादवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । यत्राविशेषितं साध्यं प्रति हेतोरप्रयोजकता विमतं भिन्नाभिन्नं, समानाधि-कृतत्वादित्यादौ तत्रैव विशिष्टप्रतीतेरुद्देष्टव्यत्वात् । अन्यथा अतिप्रसङ्गात् । नीलधूमकरणिका वह्निप्रमोद्देश्येत्यपि सुवचत्वेन हेतावपि व्यर्थविशेषणत्वस्या-दोषत्वापाताच्च ।

हेतौ च प्रकाशकत्वं ज्ञानत्वं वा ? ज्ञानहेतुत्वं वा ? साक्षात् परम्परया व्यवहारहेतुत्वमात्रं वा ? तमोनिवर्तकत्वं वा ? आवरणनिवर्तकत्वं वा ? अज्ञानान्धकारान्यतरनिवर्तकत्वं वा ? प्रकाशकशब्दवाच्यत्वमात्रं वा ? नाद्यः, दृष्टान्ते अभावात् । न द्वितीयः, असिद्धेः इन्द्रियादौ व्यभिचाराच्च । अत एव न तृतीयः । न चतुर्थः । अज्ञानान्धकारानुगततमस्त्वाभावात् । साध्या-वैशिष्ट्याच्च । अत एव न पञ्चमः । कुद्दालादौ व्यभिचाराच्च । न षष्ठः । साध्यावैशिष्ट्यादेव । न सप्तमः । शब्दसाम्येनैकसाध्यसाधने पृथिव्यादेरपि गोत्वेन शृङ्गित्वसाधनापातात् । उक्तं च विवरणे– ज्ञानप्रकाश्यत्वादज्ञान-विरोधिनोऽन्यदेवालोकप्रकाश्यत्वं तमोविरोधित्वं नामेति । एवं च–

(न्यायामृतम्)

पक्षदृष्टान्तानुगतं प्रकाशत्वं न विद्यते ।
शब्दसाम्येन चेत्पृथ्व्या गोत्वाच्छृङ्गं समापतेत् ।।

किं च प्रमाणस्य च ब्रह्मज्ञानस्य चिदन्याप्रकाशकत्वात् स्वप्रकाश-चितश्चाध्यासाधिष्ठानत्वादिना सदा प्रकाशमानत्वेनाप्रकाशितत्वाभावात् तत्र हेतोरसिद्धिः । किं चास्या अनुमितेरप्रकाशितप्रकाशित्वाभावे प्रकाशित-प्रकाशकत्वं वा, अप्रकाशकत्वं वा स्यादुभयथाप्यनुमितिर्व्यर्था । तत्प्रकाशकत्वे चात्रैव बाधो व्यभिचारो वा । अस्याः स्वविषयावरणानिवर्तकत्वात् । न ह्यज्ञानावरणमज्ञानमस्ति । दृष्टान्तेऽपि द्वितीयादिप्रभायाः अन्धकारानुत्पन्नत्वेन प्रथमपदं व्यर्थम् । दृष्टिसृष्टिपक्षे दृष्टान्ते उभयवैकल्यं च । अनादित्वे सति भावत्वमभावविलक्षणत्वं वा न निवर्त्यनिष्ठमनादिभावमात्रवृत्तित्वात् । अनाद्यभावविलक्षणमात्रवृत्तित्वाद्वा, आत्मत्ववत् । निवर्त्यत्वं वा नानादि-भावनिष्ठं नानाद्यभावविलक्षणनिष्ठं वा, निवर्त्यमात्रवृत्तित्वात्, प्रागभावत्ववत् । अनादित्वं वा, न आवरणनिष्ठं, अनादिमात्रवृत्तित्वात्, प्रागभावत्ववत् । प्रमाणज्ञानं वा अभावान्यानाद्यनिवर्तकम्, ज्ञानत्वाद् भ्रमवदित्यादिना सत्प्रति-पक्षता च । पूर्वं कृत्यभावमात्रेणाकृतस्य कृतिवत् स्मृत्यभावमात्रेणास्मृतस्य स्मृतिवच्च पूर्वं प्रकाशाभावमात्रेणाप्रकाशितस्य प्रकाशोपपत्तेरप्रयोजकत्वं च । किं च घटादिविषय आलोकप्रकाशस्तमोविरोधीति तन्निवर्तकोऽस्तु । ज्ञान-प्रकाशस्तु नाज्ञानविरोधी, घटाद्यधिष्ठानचैतन्यस्याज्ञानाविरोधित्वाद्, वृत्तेस्त्व-नधिष्ठानत्वेन तज्ज्ञानत्वाभावात् । त्वन्मते हि ज्ञानज्ञेययोराध्यासिकस्सम्बन्धः ।

द्वितीयानुमानेऽप्युक्तरीत्या सुखादिप्रमासु बाधः । किं च साध्ये चैत्रगतत्वं किं प्रमातत्प्रागभावयोरन्यतरविशेषणम् ? तदतिरिक्तानादेर्वा ? नाद्यः । वृत्ते-स्तत्प्रतिबिम्बितचैतन्यस्य वाऽधिष्ठानचैतन्यस्य वा, प्रमाया आत्मगतत्वा-भावात् । प्रमाप्रागभावस्य च प्रतियोगिसामानाधिकरण्यात् । न द्वितीयः । दृष्टान्ते साध्याभावात् । मैत्रप्रमायाः स्वसमानाधिकरणं स्वप्रागभावमज्ञानं च

(न्यायामृतम्)
प्रति निवर्तकत्वेऽपि चैत्रगतानाद्यनिवर्तकत्वात् । साध्ये प्रमापदवैयर्थ्यं च । चैत्रप्रमा चैत्रगतस्याभावातिरिक्तस्यानादेः निवर्तिका न, प्रमात्वान्मैत्र-प्रमावदिति प्रकारणसमता च । न चात्रोपाध्याभाससाम्ये शङ्क्ये । उक्त-साध्यानङ्गीकारे गौरवेण लाघवतर्कानुग्रहाच्चैत्रगतप्रमाभावातिरिक्ताभावनिवर्तकत्वं समव्याप्तोपाधिश्च । व्यतिरेकोपसंहारस्थलं च प्रागभावः । चैत्राप्रमा स्वप्राग-भावातिरिक्ताभावनिवर्तिका, प्रमात्वान्मैत्रप्रमावत् । घटः, चैत्रेच्छा वा, चैत्रा-प्रमा वा स्वप्रागभावातिरिक्तानादिनिवर्तिका, घटत्वाद् इच्छात्वाद्वा, अप्रमा-त्वाद्वा, घटान्तरवत्, मैत्रेच्छावद्वा, मैत्राप्रमावद्वेत्याद्याभाससाम्यं च ।

किं चैवं विशिष्टव्यतिरेकिणः चैत्रप्रमा चैत्रनिष्ठत्वे सति चैत्रप्रमा-भावातिरिक्तानादिनिवर्तकत्वानधिकरणम्, प्रमात्वान्मैत्रप्रमावदिति साध्या-भावेऽपि सुवचत्वात् स्वव्याघातः । न चात्रोपाधिः शङ्क्यः । अयमुपाधिः एतदुपाधित्वे सति साध्यव्यापकत्वानधिकरणं, धर्मत्वादित्यादिना विशिष्ट-व्यतिरेकिणैव साध्याव्यापकत्वादेः सुसाधत्वात् । अत एव तृतीयानुमानं निरस्तम् । किं च भ्रान्तेस्तद्विषयस्य वा पक्षत्वे द्वितीयलक्षणभङ्गरीत्या बाधः । विगीतो भ्रमः, एतज्जनकबाध्यातिरिक्तोपादानकः, विभ्रमत्वात् संमतवदिति प्रकरणसमता च । एतेन विमता अनित्यप्रमा प्रमाभावातिरिक्तस्यानादे-र्निवर्तिका कार्यत्वात् घटवत् । विमता प्रमा प्रमाभावातिरिक्तस्यानादेर्निवर्तिका ज्ञानत्वात् भ्रमवत् । भ्रमानुत्तरप्रमा स्वाभावातिरिक्तस्वविरोधिनिवर्तिका, प्रमा-त्वाद् भ्रमोत्तरप्रमावत् । ज्ञानत्वं स्वविषयावरणनिवर्तकनिष्ठं, अप्रकाशितार्थ-प्रकाशवृत्तित्वादालोकत्ववत् । अनित्यज्ञानमभावत्वानधिकरणस्वविरोधि-समानाधिकरणं प्रयत्नान्यत्वे सत्यनित्यत्वे सति सविषयकत्वादनित्येच्छावत् । इच्छा हि स्वविरोधिद्वेषसमानाधिकरणा, एवं चाज्ञानमित्यादिनवीनानुमानं निरस्तम् । अप्रयोजकत्वाद्यनिस्तारात् ।

अद्वैतसिद्धिः

अनुमानमपि तत्र विवरणोक्तं प्रमाणम्– विवादपदं प्रमाणज्ञानम्, स्वप्रागभावव्यतिरिक्त-स्वविषयावरणस्वनिवर्त्यस्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकम्, अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वात्, अन्धकारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावदिति । अत्र प्रमाणपदं प्रमाणवृत्तेरेव पक्षत्वेन सुखादिप्रमायां साक्षि-चैतन्यरूपायामज्ञानानिवर्तिकायां बाधवारणाय । धर्म्यंशप्रमाणवृत्तेरिदमित्याकाराया अज्ञाना-निवर्तिकायाः पक्षबहिर्भावाय विवादपदमिति विशेषणम् । विशेषाकारप्रमाणवृत्तिरिति फलितोऽर्थः । परोक्षप्रमाया अप्यसत्त्वावरणरूपप्रमातृगताज्ञाननिवर्तकत्वात् न तदंशेऽपि बाधः । नन्विदमिति प्रमाणवृत्तेरज्ञानानिवर्तकत्वे अज्ञातज्ञापकत्वरूपप्रमात्वेन व्यवहारो न स्यात्, न इदमाकारभ्रमसंशयादर्शनेन तद्गोचराज्ञानकल्पने मानाभावेन तत्र सुखादिज्ञान-वद्यथार्थत्वमात्रेण प्रमात्वव्यवहारोपपत्तेः । यथाहुः– 'धर्म्यंशे सर्वमभ्रान्तं प्रकारे तु विपर्यय' इति । यदि तु भ्रमसंशयाजनकमपि तदाकारमज्ञानमनुभवबलादास्थीयेत, तर्हि सापि पक्षेऽन्तर्भवतु, प्रमाणवृत्तित्वावच्छेदेनैवाज्ञाननिवर्तकत्वानपायात्, तदा च विवादपदमिति विशेषणमनादेयम् । एतस्मिन् पक्षे भ्रमोपादानत्वयोग्यत्वमविद्यालक्षणं द्रष्टव्यम्, भ्रमोपादा-नत्वस्य धर्म्यंशज्ञाननिवर्त्याज्ञानेऽव्याप्तेरित्यवधेयम् । धारावाहिकबुद्धीनां च तत्तत्काला-वच्छिन्नार्थविषयत्वेनाज्ञातज्ञापकत्वमस्त्येव; कालस्य सर्वप्रमाणवेद्यत्वाभ्युपगमात् । अनात्माकारप्रमाणवृत्तीनां च तत्तदवच्छिन्नचैतन्यविषयत्वेन स्वविषयावरणनिवर्तकत्वमस्त्येव, चित्त्वेनैव प्रकाशप्रसक्तेः, न त्वनवच्छिन्नचित्त्वेन, गौरवात्, 'एतावन्तं कालं मया न ज्ञातोऽयमिदानीं ज्ञात' इत्यनुभवाच्च । रूपादिहीनस्यापि तत्तदवच्छिन्नचैतन्यस्य प्रत्यक्षादि-विषयत्वमुक्तं प्राक् । प्रतिकर्मव्यवस्थामभ्युपगम्य चेदमनुमानम्, न तु दृष्टिसृष्टिपक्ष इति ध्येयम् । साध्ये चाद्यं विशेषणं प्रतियोग्यतिरिक्ता प्रागभावनिवृत्तिरिति मते प्रागभावे-नार्थान्तरवारणाय । तदुदीच्यध्वंसादिकमादाय नार्थान्तरप्रसक्तिः, किन्तु पूर्ववर्त्यभावमादायेति वस्तुगतिमनुरुध्य प्राक्पदम् । अवैयर्थ्यं च प्रतियोगिविशेषणत्वेनाखण्डाभावसम्पादकतया ।

एतेन– यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति नियमात् स्वनिवर्त्यपदेनैव प्रागभावव्युदासे किमाद्यविशेषणेनेति– निरस्तम्; प्रमात्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वमन्येषां नेत्यत्र तात्पर्यात् । न च स्वविषयावरणपदेनैव तद्व्युदासः, 'अस्ति प्रकाशत' इति व्यवहारविरोधित्वरूपस्यावरण-

(अद्वैतसिद्धिः)

त्वस्य भावाभावसाधारणत्वात् । वृत्तिजनकादृष्टेनार्थान्तरवारणाय तु विशेषणमिदम् । न चावरणपदेनैव तद्व्युदासे स्वविषयेति व्यर्थम्, यददृष्टं स्वविषयज्ञानजनकं विषयान्तरज्ञान-प्रतिबन्धकतया तदावरकं, तादृशादृष्टपूर्वकत्वेनार्थान्तरवारकत्वात् ।

न च जडे अज्ञानस्यानङ्गीकाराच्चितश्चाज्ञानादिसाक्षितया भासमानत्वात् कावरणमिति वाच्यम् । अज्ञानादिसाक्षितया चितः प्रकाशमानत्वेऽपि 'अस्ति प्रकाशत' इति व्यवहारा-भावेन तदंशेऽज्ञानावरणस्यावश्यकत्वात् । वक्ष्यते चैतत् । स्वनिवर्त्येति च विशेषणं वृत्तिप्रतिबन्धकादृष्टेनार्थान्तरवारणाय । न च चरमसाक्षात्कारोत्पत्तिप्रतिबन्धकादृष्टस्य तद-निवर्त्यत्वे मिथ्यात्वासिद्धिः तन्निवर्त्यत्वे तद्व्युदसनमशक्यमिति वाच्यम् । प्रतिबन्धकादृष्टे विद्यमाने न ज्ञानोत्पत्तिरिति प्रथमं तन्निवृत्तेः कारणात्मना स्थितस्य तस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वाच्च मिथ्यात्वम् । न चैवमपि स्वनिवर्त्यत्वमव्याहतम्, स्वनिवर्त्यस्वरूपत्वे तात्पर्यात् । अन्धकारेणार्थान्तरवारणार्थमिदमिति केचित् । तन्न, स्वदेशगतेत्यनेनैव तद्व्युदासात् । यथा च वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यस्य विषयावच्छिन्नचैतन्येन सहैकलोलीभावादज्ञाननिवर्तकत्वं, तथोक्तं प्राक् । स्वदेशगतेति च विशेषणं विषयगताज्ञातत्वेनार्थान्तरवाणाय । यद्यप्यविद्या-विषयत्वरूपमज्ञातत्वमसिद्धम्, ज्ञातत्वाभावरूपं तु प्रथमविशेषणेनैव परास्तम्, तथापि प्रथमेन प्रागभावव्युदासादत्यन्ताभावव्युदासाय चतुर्थमिति द्रष्टव्यम् ।

ननु कथं ज्ञानाश्रयगतत्वमज्ञानस्य ? वृत्त्यादिरूपस्य ज्ञानस्याज्ञानाश्रयचिदनाश्रित-त्वादिति चेन्न; अन्तःकरणस्य चिदाश्रितत्वेन तद्वृत्तेस्तत्प्रतिफलितचैतन्यस्य वा ज्ञानस्य चिदाश्रितत्वसम्भवात्, किञ्चिदवच्छिन्नतदाश्रितस्यापि तदाश्रितत्वानपायात्, कर्णशष्कुल्य-वच्छिन्नाकाशाश्रितस्य शब्दस्याकाशाश्रितत्ववत् । एवं च भावाभावसाधारणमावरणमिति मतेन साध्यमुपपादितम् । अभावो नावारक इति सिद्धान्ते तु साध्यद्वये तात्पर्यम्– स्वप्रागभावातिरिक्तस्वनिवर्त्यस्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकमित्येकम् । स्वविषयावरण(स्वनिवर्त्य-स्वदेशगतवस्त्वन्तर)पूर्वकमित्यपरमिति न किञ्चिदसमञ्जसम् ।

हेतौ च प्रकाशकत्वं प्रकाशकपदवाच्यत्वं, अप्रकाशविरोधित्वं वा ज्ञानालोकयोः साधारणम् । यद्यपि प्रकाशकपदवाच्यत्वं नामकरणवशात् कस्मिंश्चित् पुरुषेऽप्यस्ति, तथापि

(अद्वैतसिद्धिः)

प्रकाशकशब्देन शास्त्रे सर्वदेशकालयोर्वा व्यवह्रियमाणत्वं तद्विवक्षितम् । अथवाऽस्तु साधारणम् । अप्रकाशितार्थगोचरेति विशेषणाद् व्यभिचारव्युदासः ।

अप्रकाशितत्वं च 'न प्रकाशत' इति व्यवहारगोचरत्वम्, तच्च स्वप्रकाशचैतन्येऽप्यस्तीत्युपपादितम् । एवं निरुक्ताप्रकाशविरोधित्वमपि ज्ञानालोकयोः प्रत्यक्षसिद्धम् । उक्तं च विवरणे– 'ज्ञानप्रकाश्यत्वाज्ञानविरोधित्वादन्यदेव आलोकप्रकाश्यत्वं तमोविरोधित्वं नामे'ति । अत उभयोरेव साक्षादप्रकाशविरोधित्वसम्भवान्नेन्द्रियसन्निकर्षादौ व्यभिचारः । एवं चाप्रकाशितार्थगोचरत्वे सति प्रकाशशब्दवाच्यत्वाद् अप्रकाशविरोधिप्रकाशत्वादिति वा हेतुः पर्यवसितः । विपर्ययविषयस्तु नाज्ञातः, विपर्ययान्यकालासत्त्वेन तस्यानिर्वचनीयस्य मानगोचरत्वाभावेन प्रकाशप्राक्कालसत्त्वघटिताप्रकाशितत्वासम्भवाद्, अत एव स नाप्रकाशविरोधी, स्वविषये अप्रकाशाभावाद्, अधिष्ठानाप्रकाशस्तु तस्य जनक एव । स्मरणे च व्यभिचाराभावः स्पष्टः । अनुकूलतर्कश्च त्वदुक्तमर्थं न जानामीति प्रतीत्यन्यथानुपपत्त्यादिरूपः प्रागुक्त एव । एतेन गोशब्दवाच्यत्वेन पृथिव्या अपि शृङ्गित्वानुमानापातोऽपास्तः, तत्रानुकूलतर्काभावात् । अज्ञानस्य स्वरूपेणाज्ञानाविषयत्वेऽपि तद्भावत्वादिकमज्ञानविषयो भवत्येव, तस्याज्ञानग्राहकसाक्ष्यग्राह्यत्वात् । अन्यथा तत्र विवादो न स्यात् । एवं प्रमाया स्वविषयावरणाभावपूर्वकत्वमपि न प्रमास्वरूपग्राहकसाक्षिग्राह्यम् । तथा च तद्ग्राहिकाया एतस्या अनुमितेः साध्यसाधनोभयाधिकरणत्वात् न कोऽपि दोषः । दृष्टान्ते चान्धकाराव्यवहितोत्पत्तिकत्वं विशेषणम् । तेन न प्रथमपदवैयर्थ्यं न वा द्वितीयादिप्रभायां साध्यसाधनवैकल्यं विस्तरेण चान्यत्र व्युत्पादितमिदमस्माभिः ।

ननु– अनादित्वे सति भावत्वमभावविलक्षणत्वं वा, न निवर्त्यनिष्ठम्, अनादिभावमात्रवृत्तिधर्मत्वाद्, अनाद्यभावविलक्षणमात्रवृत्तित्वाद्वा, आत्मत्ववत् । निवर्त्यत्वं वा, नानादिभावनिष्ठम्, अनाद्यभावविलक्षणनिष्ठं नेति वा, निवर्त्यमात्रवृत्तित्वात्, प्रागभावत्ववत् । अनादित्वं वा, नावरणनिष्ठम्, अनादिमात्रवृत्तित्वात्, प्रागभावत्ववत् । प्रमाणज्ञानं वा अनाद्यभावान्यानाद्यनिवर्तकम्, ज्ञानत्वाद्, भ्रमवदित्यादिना सत्प्रतिपक्षता, कृत्यभावमात्रेणाकृतस्य कृतिवत् पूर्वप्रकाशाभावमात्रेणाप्रकाशितस्य प्रकाशोपपत्तेरप्रयोजकत्वं चेति– चेन्न, अनुकूलतर्काभावेनाप्रयोजकत्वात्, सिद्धान्तिहेतोश्चानुकूलतर्कसद्भावेन साध्यव्याप्यत्वे निश्चिते

(अद्वैतसिद्धिः)

सत्प्रतिपक्षाप्रयोजकत्वादीनामनवकाशात् । अनादिभावत्वस्य निवर्त्यावृत्तित्वेऽप्यविद्याया भावविलक्षणाया निवर्त्यत्वोपपत्तेराद्यानुमानेनाविरोधश्च । द्वितीये त्वनाश्रितमात्रवृत्तित्व-मुपाधिः । तृतीयचतुर्थयोः सकलनिवर्त्यावृत्तित्वमुपधिः । पञ्चमे सकलानाद्यवृत्तित्वमुपाधिः । षष्ठे प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिरिति च दूषणानि ।

तत्त्वप्रदीपिकोक्तं च– चैत्रप्रमा, चैत्रगतप्रमाप्रागभावातिरिक्तानादिनिवर्तिका, प्रमात्वा-न्मैत्रप्रमावत् । विगीतो विभ्रमः, एतज्जनकाबाध्यातिरिक्तोपादानकः, विभ्रमत्वात्, संमत-वदिति । अत्राद्ये सुखादिज्ञानेषु न बाधः, अन्तःकरणवृत्तेरेव प्रमापदेनोक्तेः । चैत्रगतत्वं च नानादेर्विशेषणम्, मैत्रप्रमायाश्चैत्रनिष्ठानादिनिवर्तकत्वाभावेन दृष्टान्ते साध्यवैकल्यापातात्, किन्तु प्रमातदभावयोरन्यतरस्य । प्रमायाश्चात्मगतत्वं प्राग्व्याख्यातम् । साध्ये तु प्रमापद-मुपरञ्जकमेव । यदि त्वभावे प्रागिति विशेषणं नास्ति, तदा भावरूपाज्ञानस्यापि स्वाभावा-भावत्वेन तदतिरिक्तानादिनिवर्तकत्वे बाधवारणाय । चैत्रासमवेतत्वं चैत्रान्यसमवेतत्वं च नोपाधिः, चैत्रसुखादौ व्यभिचारेण साध्याव्यापकत्वात् ।

न च चैत्रप्रमा चैत्रगतस्याभवातिरिक्तस्यानादेर्निवर्तिका न, प्रमात्वात्, मैत्रप्रमादिवदिति सत्प्रतिपक्षः, प्रतियोगिप्रसद्ध्यप्रसिद्धिभ्यां व्याहतेः । चैत्रगतप्रमाभावातिरिक्ताभावनिवर्तकत्वं तु नोपाधिः, चैत्रगतप्रमाभावातिरिक्तस्य स्वजन्यव्यवहारप्रागभावस्य निवर्तकतया पक्षे साधनव्यापकत्वात् । विपक्षबाधकसत्त्वाच्च नाभाससाम्यम् । अत एव द्वितीयानुमानमपि सम्यक् । न च – विगीतो विभ्रमः, एतज्ज्ञानजनकबाध्यातिरिक्तोपादानकः, विभ्रमत्वात्, संमतवदिति सत्प्रतिपक्ष इति– वाच्यम् । बाध्यस्य त्वन्मतेऽजनकत्वात्, साध्याप्रसिद्धेः, ब्रह्माविद्योभयोपादानकत्वेनाविरोधाच्च ।

नव्यास्तु विमता प्रमा, प्रमाभावातिरिक्तस्यानादेर्निवर्तिका, कार्यत्वाद्, घटवद् । भ्रमानुत्तरप्रमा, स्वाभावातिरिक्तस्वविरोधिनिवर्तिका, प्रमात्वात्, भ्रमोत्तरप्रमावत् । ज्ञानत्वं, स्वविषयावरणनिवर्तकनिष्ठम्, अप्रकाशितार्थप्रकाशवृत्तित्वाद् आलोकत्ववत् । अनित्यज्ञानम्, अभावत्वानधिकरणस्वविरोधिसमानाधिकरणम्, प्रयत्नान्यत्वे सति सविषयत्वे सत्यनित्य-त्वाद्, अनित्येच्छावत् । सा हि तादृग्द्वेषसमानाधिकरणा । न चैतेषु अप्रयोजकत्वशङ्का, विपक्षबाधकतर्कस्योक्तत्वात् । एवमन्यदप्यूहनीयम् । ज्ञानविरोधित्वं, अनादिभावत्व-

(अद्वैतसिद्धिः)

समानाधिकरणम्, सकलज्ञानविरोधिवृत्तित्वाद्, दृश्यत्ववत् । यद्वा– अनाद्यभावविलक्षणत्वम्, ज्ञानविरोधिवृत्ति, अनाद्यभावविलक्षणमात्रवृत्तित्वाद्, अभिधेयत्ववदिति । एवमभावविलक्षणाज्ञाने अनुमानान्यूहनीयानि ।

न्यायामृततरङ्गिणी

तस्या इति ।। साक्षिणोऽज्ञानसाधकत्वेन तदनिवर्तकत्वादित्यर्थः । परोक्षवृत्तेः स्वविषयेऽज्ञानानिवर्तकत्वे संमतिमाह ।। **उक्तं चेति ।।** अतीतादेर्ज्ञानं प्रति कारकत्वं नास्तीत्युक्ते तर्हि तद्वदेव विषयत्वमपि न स्यादित्याशङ्कायां तदपि नास्तीत्युत्तरिते विषयत्वस्योपलभ्यमानत्वात्कथं तदभाव इति पुनः शङ्कायां अतीतादिषु विषयत्वाभावं दर्शयितुं विषयशब्दार्थकथनपरमिदं विवरणवाक्यम् । विषयत्वं नामानुमेयेषु सुषुप्तिव्यावृत्तिः । सा चाभावस्तद्धर्मो न भवति । विज्ञानाकारतापि न विषयव्यापारः । किन्तु विज्ञानस्यैवेति नातीतेऽर्थे क्रियाकारित्वमिति । एतच्च तत्त्वप्रदीपने व्याख्यातम् । सुषुप्तिव्यावृत्तिस्तद्विषयाज्ञाननिवृत्तिः । सा चानुमेयधर्मो न भवति । किन्त्वज्ञानस्यात्माश्रितत्वात्तन्निवृत्तिरप्यात्माश्रितैवेति ।

अन्ये तु सुषुप्तिव्यावृत्तिरित्यस्य साधकाद्यभावात् विषयस्य या पूर्वसंशययोग्यता तस्याः निवृत्तिरित्यर्थः । स च नातीतादौ । असतस्तदाश्रयत्वायोगादित्याहुः । केचित्तु परोक्षस्थले विषयावच्छिन्नाभावावरणतत्कार्यसद्भावेऽपि प्रमात्रवच्छिन्नासत्त्वावरणानिवृत्त्याऽनुमेयादौ व्यवहारोपपत्तिः । इदमेव सुषुप्तिव्यावृत्तिशब्देनोक्तमित्याहुः । सर्वथाऽपि विषयावच्छिन्नप्रमेयचैतन्यगताज्ञानं न निवर्तत इत्यविवादम् । तदिदमुक्तं तस्याः स्वविषयेऽज्ञाननिवर्तकत्व इति । तथा च परोक्षवृत्तौ स्वविषयावरणस्य स्वनिवर्त्यत्वाभावाद्बाध इत्यर्थः ।

ननु धर्म्यंशाज्ञानेऽपि भ्रमोपादानत्वयोग्यताऽस्तीति तत्र नाव्याप्तिरित्यत आह ।। **न हीति ।।** धर्म्यंशाज्ञाने सति धर्मिणोऽज्ञानाभावात् भ्रमो न स्यादित्यर्थः ।। **धारावाहिकेति ।।** न चास्मन्मते धारावाहिका बुद्धिरेव नास्ति । एकस्यैव ज्ञानस्य तावत्समयस्थित्युपपत्तेरिति वाच्यम् । तथापि प्रतिपाद्यं नैयायिकं प्रति बाधः

(न्यायामृततरङ्गिणी)

स्यादेव । बाधमुपपादयति ।। **तस्या इति** ।। असिद्धिमुपपादयति ।। **सूक्ष्मेति** ।। **रूपादिहीनस्येति** ।। स्वरूपायोग्यस्य किञ्चिदवच्छिन्नस्यापि न चाक्षुषत्वमिति भावः ।। **उक्तत्वाच्चेति** ।। परिच्छिन्नत्वहेतुभङ्ग इति शेषः । एतेन रूपहीनस्यापि तार्किकाभिमतात्मनः प्रत्यक्षत्ववदरूपस्यापि रूपस्य चाक्षुषत्ववच्च सन् घट इति सदर्थस्य ब्रह्मणश्चाक्षुषत्वमविरुद्धमिति निरस्तम् ।। **अयं घट इति** ।। यथा शाब्द-ज्ञाने न चैतन्यं विषयस्तथा तत्समानविषयेऽपरोक्षज्ञानेऽपि न तद्विषय इत्यनात्म-विषयापरोक्षवृत्तौ बाध इति भावः ।। **आत्मविषयेति** ।। सा चान्ततश्चरम-वृत्तिरेवेति भावः ।। **यत इति** ।। प्रागभावस्याज्ञानभिन्नत्वान्न ज्ञाननिवर्त्यत्व-मित्यर्थः ।। **अभावेति** ।। प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावनिवृत्तिरेव न तु तन्निवर्तकमिति न प्रमाणज्ञानप्रागभावस्तन्निवर्त्य इत्यर्थः । न च प्रतियोग्यतिरिक्ता प्रागभाव-निवृत्तिरिति मतेनैतदुक्तमिति वाच्यम् । तस्याप्रामाणिकत्वात् ।। **शेषेति** ।। न च प्रतियोगिविशेषणत्वेनाखण्डाभावसम्पादकतया न वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । तत्त्वनिर्णयकथायां लघुना साध्यनिर्देशेन साध्यसिद्धौ सम्भवन्त्यामखण्डा-भावान्तर्भाविनः साध्यस्यानिर्देश्यत्वात् । अन्यथा अखण्डाभावन्यायेनाखण्डो-पाधावपि तदनापत्तेः ।। **आवरणत्वायोगादिति** ।। तथा च तद्विशेषणविशिष्टं साध्यं पक्षे बाधितमित्यर्थः । नन्वज्ञानादिसाक्षितया चितो भासमानत्वेऽप्यस्ति प्रकाशत इति व्यवहाराभावेन तदंशेऽज्ञानावरणमस्तीति शङ्कानिरासायोक्तम् ।। **निर्विशेषेति** ।। सत्ताप्रकाशयोः प्रकाशमानचिन्मात्रत्वेन तादृशव्यवहारानुपपत्तेरित्यर्थः ।। **स्वोत्पादकादृष्टेति** ।। अदृष्टस्यावरणत्वाभावादित्यर्थः ।। **शेषेति** ।। स्वविषयेत्य-स्येत्यर्थः । एतेन यददृष्टं स्वजनकं विषयान्तरज्ञानप्रतिबन्धकतया तदावरकं तादृशादृष्टपूर्वकत्वेनार्थान्तरवारणाय स्वविषयेति विशेषणमिति निरस्तम् । स्वजनकं स्वविषयज्ञानान्तरप्रतिबन्धकतया स्वविषयावरणं चादृष्टविशेषमादायार्थान्तरतादव-स्थाच्च ।। **वृत्तिरिति** ।। वृत्तिश्चिदुपरागोर्थेति मते चितोऽनावृतत्वेन वृत्ते-रावरणनिवर्तकत्वं नास्तीत्यर्थः ।। **घटाकारेति** ।। घटाकारवृत्त्यादिनैव घट-प्रकाशकघटाधिष्ठानचैतन्यस्यावरणाभिभवरूपाभिव्यक्तेर्जातत्वेन घटज्ञानरूपस्य घटाधिष्ठानचैतन्यस्यावरणनिवर्तकत्वं नास्तीत्यर्थः ।

(न्यायामृततरङ्गिणी)

ननु वृत्तिस्तत्प्रतिबिम्बितचैतन्यं वा घटप्रकाशकम् । तच्च घटाधिष्ठानचैतन्यस्य प्रमेयभूतस्यावरणं निवर्तयतीति शङ्कां परिहरति ।। **वृत्तिरिति** ।। ज्ञाने ज्ञेयाध्यास-स्यानुक्तेरित्यर्थः ।। **चरमेति** ।। न च चरमसाक्षात्कारप्रतिबन्धकादृष्टे सति न तदुत्पत्तिरिति प्रथमं तन्निवृत्तिः । कारणात्मनाऽवस्थितस्य तस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वाच्च मिथ्यात्वमपीति वाच्यम् । तावताऽपि ज्ञाननिवर्त्यत्वाव्याहतेः ।। **अज्ञानस्येति** ।। वृत्त्यादिरूपस्य ज्ञानस्याज्ञानाश्रयचिन्मात्रानाश्रितत्वादित्यर्थः । नन्वन्तःकरणस्य चिदाश्रितत्वेन तद्वृत्तिस्तत्प्रतिबिम्बितचैतन्यं वा ज्ञानं चिन्मात्राश्रितमेव । किञ्चि-दवच्छिन्नाश्रितस्याप्यवच्छेद्याश्रयत्वानपायात् । कर्णशुष्कुल्यवच्छिन्नाकाशाश्रितस्य शब्दस्याकाशाश्रितत्ववत् । मैवम् । त्वन्मतेऽवच्छेद्यावच्छिन्नयोर्भेदात् । अन्यथा विशिष्टनिष्ठयोर्दृश्यत्वमिथ्यात्वयोर्विशेष्यनिष्ठत्वं स्यात् । किञ्च वृत्तिस्तत्प्रतिबिम्बित-चैतन्यं वा न घटादिज्ञानम् । तत्र तदनध्यासात् । किन्तु वृत्त्याद्यभिव्यक्तं घटाधिष्ठानचैतन्यं घटादिज्ञानम् । तच्च नाज्ञानाश्रयचिन्मात्राश्रितम् । तदिदमुक्तम् तदभिव्यक्ताधिष्ठानचैतन्यस्य वेति । प्रमाणज्ञानस्यान्तःकरणनिष्ठत्वादावरणस्य विषयनिष्ठत्वान्न तयोः समानदेशत्वमित्याह ।। **त्वन्मत इति** ।। **आद्येति** ।। न चाद्यविशेषणेन प्रागभावो व्यवच्छिद्यते स्वनिवर्त्येत्यनेन त्वत्यन्ताभाव ईति वाच्यम् । स्वप्राक्पदविरहितेनाद्यविशेषणेनैवोभयव्यवच्छेदसम्भवादित्यर्थः ।। **अविद्येति** ।। अज्ञानसिद्धिरेव स्यान्न तु सिद्धसाधनादिकमित्यर्थः ।

ननु अस्ति प्रकाशत इति व्यवहारविरोधित्वरूपमावरणत्वं भावाभावसाधारणमत आह ।। **तथात्व इति** ।। **तस्येति** ।। असाधारण्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायेन वा मात्रशब्दान्तर्भावेण वा स्वविषयमात्रावरणत्वरूपार्थलाभसम्भवादिति भावः । यत्तु स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वनिवर्त्यस्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकमित्येकं साध्यं स्वविषयावरणस्वनिवर्त्यस्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकमिति द्वितीयं साध्यमिति साध्यद्वये तात्पर्यमिति । तन्न । उक्तरीत्या ज्ञानाज्ञानयोः समानदेशत्वाभावात् । प्रागभावस्य स्वनिवर्त्यत्वाभावेन प्रथमसाध्ये स्वप्रागभावव्यतिरिक्तेत्यस्य वैयर्थ्याच्च । द्वितीयसाध्ये आवरणपूर्वकमित्येतावतैव पूर्णत्वाच्च ।। **अप्रयोजकतेति** ।।

(न्यायामृततरङ्गिणी)

एतच्चोपलक्षणम् । यादृशसाध्यनिर्देशं विना विवादपदसाध्यसिद्धिर्न भवति तादृशं साध्यं निर्देष्टव्यमित्यर्थः । तेनार्थान्तरादिवारकविशेषणानां नानुपादानप्रसङ्गः । एतेन ईश्वरानुमानेऽदृष्टप्रागभावव्याप्यप्रागभावाप्रतियोगीति विशेषणं विनाभावकार्यत्वहेतोरप्रयोजकत्वाभावात्तद्विशेषणमप्यनुपादेयं स्यादिति निरस्तम् । तत्रार्थान्तरवारणात् । प्रकृते तदभावात् ।। **शब्दसाम्येनेति** ।। पर्वतमहानसवृत्तिधूमव्यक्त्योर्भेदेऽपि धूमत्वस्यैकत्ववत् ज्ञानप्रभयोरेकं प्रकाशत्वं नास्तीत्यर्थः । पक्षदृष्टान्तयोरनुगतो हेतुर्नास्तीत्यत्रोपष्टम्भकमाह ।। **उक्तं चेति** ।। अहङ्कारस्यात्मव्यतिरिक्तत्वसाधकसंविदभिन्नस्य स्वात्मनः स्वप्रकाशत्वं साधयितुं संविदो स्वप्रकाशत्वे विश्वस्यानवभासप्रसङ्ग इति दूषणेऽभिहिते नन्वप्रकाशमानमेव ज्ञानं चक्षुरादिवद्विषयमवभासयेदिति कुतो विश्वस्यानवभास इति शङ्कते विषयप्रकाशजनने न चक्षुषः प्रकाशकत्वं संवेदनं तु स्वयमर्थप्रकाश एव प्रदीपवदवभासमानमेवार्थं प्रकाशयतीति परिहृते ।

ननु प्रदीपालोकस्याप्यर्थानुभवजननेनैव चक्षुरादिवदर्थप्रकाशकताऽस्त्विति पुनः शङ्कायां ज्ञानप्रकाश्यत्वादज्ञानविरोधिनोऽन्यदेवालोकप्रकाश्यत्वं तमोविरोधितया प्रसिद्धम् । तदव्यवधानेनालोकेन क्रियत इत्यादिना चक्षुरपेक्षया आलोकसंवेदनयोर्वैलक्षण्यमभिधाय आलोकसंवेदनयोरपि प्रकाशकत्वे वैलक्षण्यमस्तीति विवरणेऽभिहितमित्यर्थः ।। **प्रमाणस्येति** ।। चरमवृत्तेरि यर्थः ।। **अध्यासेति** ।। प्रकाशमानस्यैवाधिष्ठानत्वादित्यर्थः । नन्वधिष्ठानचित्प्रकाशेऽप्यस्ति प्रकाशत इत्यादिरूपेण न प्रकाश इति चेन्न । निरस्तत्वात् ।। **अस्या इति** ।। अज्ञानविषयिण्याः ।। **प्रकाशितेति** ।। विशेषणाभावाद्विशिष्टहेतोरभावे प्रकाशितप्रकाशकत्वं विशेष्याभावात्तदभावेऽप्रकाशकत्वं स्यादित्यगत्याऽनुमितौ विशिष्टाभावस्यासम्भव इत्यर्थः ।। **उभयथेति** ।। आद्ये सिद्धसाधनम् । द्वितीये बाधादनुमितिर्व्यर्था । अर्थविषया न भवतीत्यर्थः । तर्कितानुमितौ विकल्पनान्न व्याघातः ।। **तदिति** ।। अप्रकाशितेत्यर्थः ।। **अत्रैवेति** ।। पक्षबहिर्भावे व्यभिचारः पक्षत्वे तु बाध इत्यर्थः ।

केचित्तु विवादगोचरापन्नमित्यनेन जन्यसविकल्पकाजन्यचाक्षुषघटप्रमाणज्ञानं विवक्षितम् । परमते जन्यज्ञानमात्रस्य सविकल्पकजन्यत्वात्सविकल्पकस्य जन्य-

(न्यायामृततरङ्गिणी)

ज्ञानजन्यत्वाच्च पक्षाप्रसिद्धिवारणाय जन्यसविकल्पकाजन्येत्युभयोपादानम् । अनेन धारावाहिकद्वितीयादिबुद्धिव्युदासः । पराभिमतेश्वरज्ञानव्यावृत्तये चाक्षुषप्रमाणज्ञानेति । साध्ये च स्वशब्दः समभिव्याहृतपरः । स्वप्रागभावपदेन स्वसमानाधिकरणप्रागभावः कथ्यते । स्वविषयावरणेति स्वजननायोग्यम् । स्वनिवर्त्येति स्वजन्यध्वंसप्रतियोगि । स्वदेशगतेति स्वाश्रये वर्तमानम् । एवं च पक्षीभूतज्ञानस्य घटपटादेः संशय-जनकत्वसम्भवात् तत्प्रागभावस्तन्निवर्त्य इति संशयादिप्रागभावात्मत्वस्वजनका-दृष्टेच्छा प्रागभावपूर्वकत्वेनार्थान्तरत्व व्यावृत्ते प्रातिलोम्येन विशेषणानि । अज्ञानं चैवंविधमिति न बाधः । अथवा प्रमाणज्ञानस्य प्रागभाव एव स्वप्रागभावः स्व-विषये संशयादिजनकतायोग्यमेव स्वविषयावरणम् । स्वसत्ताक्षणनियतध्वंस-प्रतियोगिस्वनिवर्त्यम् । ततश्च प्रागभावोऽपि परमते विशेषादर्शनतया संशयादिजनक इति स्वप्रागभावस्वजनकादृष्टान्धकारादिव्यावृत्तये स्वप्रागभावेत्यादिविशेषणानि । परमते मनःसंयोगपूर्वकत्वेनार्थान्तरनिवृत्तये स्वनिवर्त्येतीति ।

अत्र ब्रूमः । पटबुभुत्सयोन्मीलितेन चक्षुषा दैवात् घटपटसंयोगे सति इच्छाप्राबल्यात् पटज्ञानानन्तरं जायमाने घटचाक्षुषज्ञाने पटज्ञानपूर्वकत्वेन सिद्ध-साधनम् । पटज्ञानं हि स्वशब्दनिर्दिष्टघटज्ञानसमानाधिकरणप्रागभावव्यतिरिक्तं स्वजननायोग्यं स्वजन्यध्वंसप्रतियोगिस्वाश्रयगतं च भवति । द्वितीयसाध्येऽपि यत्र घटे पाषाणादिसंशयानन्तरं विशेषदर्शनं विनैव समीपागमनादिना घट इति प्रमाणज्ञानं चाक्षुषं जायते तत्र पूर्वतनसंशयमादाय सिद्धसाधनम् । घटविषयक-संशयोऽपि धर्मिज्ञानकोटिज्ञानत्वादिना घटविषयकसंशयान्तरजननयोग्य इति घटप्रमाविषयावरणं भवति । स्वसत्ताक्षणनियतध्वंसप्रतियोगी च भवतीति । यथाश्रुतेन स्वविषयावरणपूर्वकमित्यनेनैव साध्यसिद्धेरुक्तकुसृष्टेरनाश्रयणीयत्वाच्च । ग्रन्थस्वारस्यस्य त्वयाऽपि त्यक्तत्वाच्च । नन्वन्धकारनिवृत्त्यव्यवहितोत्तरकालीनं चाक्षुषज्ञानं पक्षत्वेनाभिमतम् । साध्यं च स्वसमानाधिकरणप्रागभावव्यतिरिक्तेत्यादि-विवक्षितमिति चेन्न । स्मृत्यभावमात्रेणास्मृतस्य स्मृत्यनन्तरं स्मृतत्ववत्पूर्वं प्रकाशाभावमात्रेणाप्रकाशितस्य तस्मिन्सति प्रकाशितत्वोपपत्त्याऽप्रयोजकत्वात् । एतच्च आकर एव स्पष्टम् । अन्धकारनिवर्तकत्वं चोपाधिः ।

(न्यायामृततरङ्गिणी)

।। **अनादित्वे सतीत्यादि** ।। नन्वनादिभावत्वस्य निवर्त्यावृत्तित्वेऽप्यविद्याया भावविलक्षणाया निवर्त्यत्वोपपत्तेर्न विरोध इति चेन्न । अनादित्वे सत्यभावविलक्षणत्वेनानिवर्त्यत्वस्यापि प्रसङ्गेनाभावविलक्षणनिवृत्तौ सादित्वस्यैव प्रयोजकत्वात् । न च द्वितीयानुमाने अनाश्रितमात्रवृत्तित्वमुपाधिः । ध्वंसत्वे साध्याव्याप्तेः ।। **निवर्त्यत्वं चेति** ।। न चैतयोः सफलनिवर्त्यावृत्तित्वमुपाधिः । विनाशसामग्रीयुक्तत्वे साध्याव्याप्तेः । न च विनाशसामग्रीयुक्तत्वेऽनादिभाव-निष्ठत्वस्य वा अनाद्यभावविलक्षणनिष्ठत्वस्य वा अभावो नेति न तत्र साध्याव्याप्तिरिति वाच्यम् । अभावविलक्षणस्य विनाशे सादित्वस्य प्रयोजकत्वेन अनादिभावे विनाशसामग्रीयुक्तत्वस्याभावात् । साध्यव्यापकोपाधिव्यतिरेकनिश्चयवति विनाशसामग्रीयुक्तत्वेऽनादिभावनिष्ठत्वादेः साध्यव्यतिरेकस्य सन्दिग्धत्वेन निश्चित-व्यापकाभाववति व्याप्यसंशयरूपव्यभिचारसंशयेनोपाधेर्व्यतिरेकव्याप्यसिद्धेश्च ।। **अनादित्वं चेति** ।। कारणाजन्यत्वमित्यर्थः । न चात्र सकलानाद्यवृत्तित्वमुपाधिः । निश्चितोपाधिव्यतिरेकवति प्रागभावप्रतियोगित्वादौ साध्यस्य सन्देहेनोपाधेर्व्यतिरेक-व्याप्यसिद्धेः ।। **प्रमाणज्ञानं चेति** ।। न चात्र प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । आवाभ्यामप्रसिद्धप्रतियोगिकस्याप्यभावस्य स्वीकारात् ।। **आत्मगतत्वा-भावादिति** ।। न च वृत्तिरूपैकोपाध्यारूढत्वेन प्रमायाश्चैत्रगतत्वमिति वाच्यम् । तथा सति प्रमातृप्रमाणप्रमेयसाङ्कर्यापत्त्या तत्परिहाराय कल्पितभेदमादाय व्यवस्था-यास्त्वस्याऽपि वाच्यत्वेन प्रमातत्तत्प्रागभावयोश्चैत्रगतत्वाभावादित्यर्थः ।। **साध्य इति** ।। चैत्रप्रमायाः पक्षीकृताया प्रमामात्रप्रागभावनिवर्तकत्वनिश्चयेन प्रमापदस्या-व्यावर्तकत्वादित्यर्थः ।। **प्रकरणसमता चेति** ।। तेनैव हेतुना सत्प्रतिपक्ष इत्यर्थः । ननु सत्प्रतिपक्षानुमाने चैत्रासमवेतत्वमुपाधिः । चैत्रप्रमा चैत्रगतानादिनिवर्तिका न प्रमात्वात् मैत्रप्रमावदित्यनुमानेन चैत्रप्रमाप्रागभावोऽपि न सिद्ध्येदित्याभास-साम्यमित्यत आह ।। **न चात्रेति** ।। आत्मत्वादौ साध्याव्याप्तेरित्यर्थः । आभास-साम्यं परिहरति ।। **उक्तेति** ।।

ननु जन्यमात्रे चैत्रगतप्रमाभावातिरिक्तस्वप्रागभावनिवर्तकत्वेनोपाधिसाध्ययोः सत्वात्तद्व्यतिरेकसहचाराग्रह इत्यत आह ।। **व्यतिरेकेति** ।। **प्रागभाव इति** ।।

(न्यायामृततरङ्गिणी)

आकाशादिरप्युत्पन्न इति पक्षे प्रागभावः । मतान्तरे त्वाकाशादिरप्युपसंहारस्थलमिति बोध्यम् ।। **चैत्रप्रमेति** ।। अनेन प्रागभावद्वयसिद्ध्यापत्तिः ।। **घट इति** ।। अनेन प्रागभावातिरिक्तमनादिभूतं घटविरोधि सिद्ध्यति ।। चैत्रेच्छा वेति ।। अनेन प्रागभावद्वेषाभ्यामतिरिक्तं इच्छाविरोधिभूतं अप्रमाप्रागभावाज्ञानाभ्यामतिरिक्त-प्रमानिवर्त्यं च सिद्ध्यतीत्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।। **चैत्रनिष्ठत्वे सतीति** ।। एतच्च निवर्तकत्वविशेषणम् । चैत्रप्रमायां चैत्रनिष्ठत्वस्य विशेषणत्वस्य सत्त्वेन तद्विशिष्टस्य चैत्रप्रमाभावातिरिक्तानादिनिवर्तकत्वस्यानधिकरणत्वे साध्यमाने विशेष्यभूतस्य निरुक्तनिवर्तकत्वस्यानधिकरणत्वं सिद्ध्यतीत्यर्थः । नन्वत्र चैत्रावृत्तित्वमुपाधिरित्यत आह ।। **न चेति** ।। **एतदुपाधित्वे सतीति** ।। एतच्च साध्यव्यापकत्वस्य विशेषणम् । साध्यव्यापकत्वानधिकरणत्वमादाय पक्षे साध्यसिद्धिः ।। **अत एवेति** ।। आभाससाम्यसत्प्रतिपक्षादिनेत्यर्थः ।। **किं चेति** ।। अभावभ्रमादौ व्यभिचारेण । ज्ञानस्य भ्रमानुपादानत्वादित्यर्थः ।। **एतज्जनकेति** ।। एतज्जनक-बाध्यातिरिक्तोपादानक इति पर्यवसितार्थः । न च बाध्यस्याजनकत्वादे-तज्जनकबाध्याप्रसिद्ध्या तदतिरिक्ताप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । प्रतियोग्यप्रसिद्धेर-भावप्रसिद्धिं प्रति गुणत्वेन दोषत्वभावात् ।। **प्रयत्नान्यत्वे सतीति** ।। एतच्च प्रवृत्त्यभाव एव निवृत्तिरिति मतमाश्रित्य प्रयत्ने व्यभिचारवारणाय । मतान्तरे तु प्रवृत्तेर्निवृत्त्या निवृत्तेश्च प्रवृत्त्या समानाधिकरणत्वेन साध्यसत्त्वाद्व्यभिचाराभावेन तदनुपादेयमिति ध्येयम् । नन्विच्छाविरोधिद्वेषसिद्धावपि अनिच्छा यथा न सिद्ध्यति तथा ज्ञानविरोधिनः सिद्धावपि कथमज्ञानसिद्धिरित्यत आह ।। **ज्ञानेति** ।। **अप्रयोजकत्वादिति** ।। स्मृत्यभावमात्रेणास्मृतत्ववदित्यादिनोक्तस्येति शेषः ।

व्यासाद्रिसृततर्काम्बुपूरैः पक्षयुगं युजि ।
न्यायामृततरङ्गिण्यां नानुमाऽज्ञानसाधिका ।।

न्यायामृतकण्टकोद्धारः

एवमज्ञाने प्रत्यक्षं निरस्यानुमानं निरस्यति ।। **यच्चेति** ।। **तस्या इति** ।। साक्षिणोऽज्ञानसाधकत्वेन न तद्बाधकत्वमिति भावः । ननु परोक्षप्रमाया अपि

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

स्वविषयावरणप्रमातृगताज्ञाननिवर्तकत्वात् कथं तत्र बाध इत्यत आह ।। **तस्या इति** ।। न च प्रमातृगताज्ञाननिवर्तकत्वेऽपि विषयगताज्ञानानिवृत्त्या चैतन्याभिव्यक्त्या न विषयापरोक्ष्यमिति वाच्यम् । अपरोक्षवृत्तिस्थलेऽपि तथात्वापत्त्या विषयापरोक्षत्वानापत्तेः । तत्राज्ञानद्वयस्य निवृत्तिः, अत्र तु प्रमातृगताज्ञानस्यैवेत्यत्र विनिगमकाभावात् । वृत्तिसम्बन्धस्योभयत्राप्यविशेषात् । वृत्तेस्तन्निष्ठत्वाभावस्य च प्रतिकर्मव्यवस्थाभङ्गे उपपादितत्वाच्च । अहमज्ञ इत्याद्यनुभवादीनां प्रमातृनिष्ठाज्ञानज्ञापकत्वेन विषयनिष्ठाज्ञाने प्रमाणाभावाच्च । भ्रमादेरन्यथैवोपपत्तेश्चोक्तत्वादिति दिक् । तथा च परोक्षवृत्तौ बाध एवेति परोक्षस्थलेऽज्ञाननिवृत्तिर्नेत्यत्र विवरणसम्मतिमाह ।। **उक्तं चेति** ।। **अप्रयोजकत्वमिति** ।। परोक्षवृत्तेरिवापरोक्षवृत्तेरपि उक्तसाध्याभावेऽपि व्यवहारादिकार्यसम्भवादिति भावः ।। **सर्वेति** ।। न चाधिष्ठानांशे वारणार्थं विवादपदमिति वाच्यम् । तदंशे हेतोर्व्यभिचारो विशेषणे चाप्रयोजकत्वमिति भावः ।

ननु धर्म्यंशे साध्यस्यापि सद्भावान्न व्यभिचार इत्यत आह ।। **तन्निवर्त्येति** ।। न च भ्रमोपादानत्वयोग्यत्वं लक्षणम् । तच्च तत्राप्यस्तीति नाव्याप्तिरिति वाच्यम् । योग्यतावच्छेदकरूपाभावे योग्यत्वस्याप्यसम्भवात् । योग्यत्वे वा कदाचिदपि तज्जातीये भ्रमाद्यापत्तेः । अन्यथा कस्यापि स्वरूपायोग्यत्वं न स्यात् । ननु कालमादायाज्ञानसम्भवात् न बाधासिद्धी इत्यत आह ।। **स्वस्येति** ।। न च कालस्य सर्वप्रमाणवेद्यतया कथं प्रत्यक्षत्वमिति वाच्यम् । साक्षिमात्रवेद्यत्वेन सर्वप्रमाणवेद्यत्वाभावात् । कालसामान्यस्य तथात्वेऽपि कालविशेषाणामतीन्द्रियत्वावश्यंभावात् । अन्यथा कदेति प्रश्नायोगात् । प्रश्नादौ विवादोऽपि न स्यात् । यदा च कालविशेषाणां स्थलोपाधीनां अतीन्द्रियत्वं तदा सुतरां सूक्ष्माणां क्षणलवादीनां क्षणादीनादायैवाप्रकाशित्वादिकं वक्तव्यम् । स्थूलोपाधेश्चैकत्वेनोक्तदोषानिस्तारात् । रूपादिचाक्षुषादिज्ञानविषयत्वासम्भवाच्च । महत्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवद्द्रव्यस्य चाक्षुषत्वनियमाच्च । अव्यवधानेन नियतोपनायकाभावाच्च ।। **त्वन्मत इति** ।। प्रकाशाप्रसक्तौ सत्यां तत्प्रतिबन्धकत्वेनावरणस्य कल्पनादिति हि त्वन्मतम् । तथा च कथं जडेऽज्ञानम् ? तत्र प्रकाशप्रसक्तेरभावादिति भावः ।। **एकेति** ।। प्रातिस्विकज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तेरभावात् । तन्निवृत्तौ च सद्यो मोक्षः स्यात् । अज्ञाननिवृत्तेरेव मोक्षत्वात् । नन्वनेकाज्ञानपक्ष एवेदं साध्यमतो नोक्तदोष इत्यत आह ।। **अवच्छिन्नस्येति** ।। विशिष्टस्य त्वन्मते

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

जडत्वादिति भावः ।। **रूपादीति** ।। इदं तु प्रागेवोपपादितम् ।। **अयमिति** ।। तथा च शाब्दवृत्तौ यथा नावच्छिन्नविषयत्वं केवलघटमात्रविषयत्वं तथा परोक्षवृत्तावपीति भावः । व्यभिचार इत्युपलक्षणम् । अप्रयोजकत्वं चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।

एवं पक्षं दूषयित्वा साध्यमपि दूषयति ।। **साध्येऽपीति** ।। प्रागभावव्यतिरिक्तेति विशेषणं व्यर्थमित्यर्थः ।। **यत इति** ।। न च प्रमात्वेन अन्येषां ज्ञाननिवर्त्यत्वं नेति नियमस्यार्थ इति वाच्यम् । अज्ञानेऽपि तेन रूपेण निवर्त्यत्वाभावेनान्येषामिति व्यर्थं स्यात् । न हि प्रमात्वेन ज्ञानमज्ञाननिवर्तकम् । परोक्षप्रमायाः अज्ञाननिवर्तकत्वाभावात् । न चापरोक्षप्रमात्वेन अज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यमेवेति वाच्यम् । चरमसाक्षात्कारोत्तरानुवृत्ताज्ञाने तदभावात् । तदा ज्ञाननिवृत्तौ जीवन्मुक्तस्य शरीराद्युपलब्धिर्न स्यात् । किञ्च प्रमात्वेन निवर्तकत्वे घटप्रमया पटाज्ञाननिवृत्तिः स्यात् । न च तत्प्रमात्वेन तदज्ञाननिवृत्तिरिति वाच्यम् । एवं हि तत्प्रमात्वेन तत्प्रागभावनिवृत्तिरिति कथमन्येषां प्रमात्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वं नेति नियमार्थ इति । न च प्रागभावे निवर्त्ये प्रमात्वं निवर्तकतावच्छेदकं न प्रवेश्यं, गौरवात् । किन्तु तद्व्यक्तित्वमेवेति वाच्यम् । अज्ञानेऽपि तुल्यत्वात् । तस्मादन्येषां ज्ञानसामान्यनिवर्त्यत्वाभाव एव नियमार्थ इति स्वनिवर्त्यपदेनैव प्रागभावव्यावृत्तिसिद्धेराद्यं विशेषणं व्यर्थमेव । किञ्च द्वितीयविशेषणेन प्रागभावव्यावृत्तिसिद्धेराद्यं व्यर्थम् । न चावरणत्वमस्ति प्रकाश इति व्यवहारविरोधित्वम् । तच्च ज्ञानप्रागभावस्यापीति न तेन तद्व्यावृत्तिरिति वाच्यम् । प्रमाणविषयस्य चितोऽज्ञानादिसाक्षितया प्रकाशमानत्वेन साक्षिज्ञानप्रकाशोऽस्ति साक्षी प्रकाशत इत्यादिव्यवहारे वृत्तिप्रागभावस्य विरोधित्वाभावेनावरणत्वाभावेन तेनैव व्यावृत्तिसिद्धेः । न च घटोऽस्ति घटः प्रकाशत इत्यादिव्यवहारविरोधित्वं प्रागभावस्यास्ति इति वाच्यम् । एवं हि प्रागभावो घटावरणं स्यात् नाज्ञानविषयावरणम् । जडस्याज्ञानविषयत्वानङ्गीकारात् ।

किञ्चाज्ञानेऽपि नैतादृशमावरणत्वम् । परोक्षवृत्तौ सत्त्यामज्ञाने विद्यमानेऽपि अस्ति प्रकाशत इति व्यवहारस्यापि जायमानत्वेन तद्विरोधित्वाभावात् । न चेदमावरणत्वं प्रमातृनिष्ठाज्ञानस्यैव । न विषयनिष्ठाज्ञानस्य । तच्च निवृत्तमेवेति वाच्यम् । आवरणत्वशून्यत्वस्याज्ञानस्यापारिभाषिकत्वात् । द्वैविध्यकल्पनस्य बहुशो दूषितत्वाच्चेति दिक् ।

।। **अभावेति** ।। न चाखण्डाभावसम्पादकतया सार्थकत्वमिति वाच्यम् । यत् हि

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

अविशिष्टाभावघटिते साध्ये हेतोरप्रयोजकत्वं तत्र विशिष्टाभावसम्पादकतया सार्थकत्वम् । अन्यत्र तु व्यर्थत्वमेव । न च प्रकृते तथा । तथा च कथमखण्डाभावसम्पादकतया सार्थकत्वमिति भावः ॥ **जड इति** ॥ न च प्रकाशमानत्वेऽप्यस्ति प्रकाशत इति व्यवहारविरोधित्वेनाज्ञानस्यावश्यकत्वमिति वाच्यम् । तादृशव्यवहारे प्रकाशमानत्वस्यैव प्रयोजकतया तत्सत्त्वे व्यवहारावश्यकत्वेनाज्ञानासम्भवात् । चैतन्यमस्ति चैतन्यं प्रकाशत इति व्यवहारस्य सकलसिद्धत्वाच्च ॥ **स्वेति** ॥ तथा च स्वविषयेति व्यर्थमिति भावः । न च यस्यादृष्टस्य घटज्ञानोत्पादकता पटज्ञानप्रतिबन्धकता च तादृशं स्वोत्पादकादृष्टं विवक्षितम् । तथा च कथमावरणपदेन व्यावृत्तिरिति वाच्यम् । तादृशादृष्टस्य असद्भावे मानाभावात् । सद्भावे वा स्वविषयेत्यनेन तस्यावरणात् । प्रमाणवृत्तिसामान्यस्य पक्षतया स्वपदेन तस्यैव परामर्शेन प्रमाणवृत्तिविषयावरणत्वात् । प्रमाणवृत्तित्वावच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्न आवरणत्वस्याज्ञानेऽप्यभावात् । न हि घटाज्ञानं पटावरकम् । न चाज्ञानजातीयं तथेति वाच्यम् । तर्हि यज्जातीयत्वावच्छिन्नमावरणमिति विवक्षयैव तादृशादृष्टावरणे शेषवैयर्थ्यमेव ।

किञ्च प्रतिबन्धकादृष्टस्यापि क्वचिज्जनकत्वसम्भवेन तस्यापि प्रमाणवृत्तिविषयत्वावच्छिन्नावरणत्वाभावेनानेनैव तद्व्यावृत्तिसम्भवेऽग्रिमविशेषणवैयर्थ्यमेवेति दिक् । ज्ञानमिति यथा नियमस्य नान्योऽर्थस्तथोक्तम् ॥ **वृत्तिरिति** ॥ न च वृत्तेरप्रकाशत्वेऽपि अज्ञाननिवर्तकत्वमस्तु । अतिप्रसङ्गस्य तत्सन्निकर्षजन्यत्वेन निरासादिति वाच्यम् । तथात्वे हेतोरसिद्धिः । अप्रकाशत्वात् । वृत्त्युपरक्तचैतन्यस्याप्यज्ञानानिवर्तकत्वाच्च ।

ननु वृत्त्या तत्प्रतिबिम्बितचैतन्याभिव्यक्तं घटाधिष्ठानचैतन्यं भवत्वज्ञाननिवर्तकम् । न चाज्ञानसाधकस्य कथं तन्निवर्तकत्वमिति वाच्यम् । केवलस्य साधकत्वेऽप्यभिव्यक्तस्य निवर्तकत्वसम्भवादिति चेन्न । अभिव्यक्तत्वस्य निवृत्ताज्ञानत्वरूपत्वेनाभिव्यक्तत्वेऽज्ञाननिवृत्तिः अज्ञाननिवृत्तौ चाभिव्यक्ताधिष्ठानचैतन्यमित्यन्योन्याश्रयात् ।

ननु वृत्तिस्तत्प्रतिबिम्बितं चैतन्यमेव प्रकाशकमिति मते नेदमनुमानमित्यत आह ॥ **घटाकारेति** ॥ तस्यातन्त्रत्वे मिथ्यात्वानुमानमप्रयोजकमेवेति भावः ॥ **चरमेति** ॥ न च चरमवृत्तिप्रतिबन्धकादृष्टं स्वरूपेण न चरमसाक्षात्कारेण नश्यति । ततः स्वनिवर्त्त्यपदेन तद्व्यावृत्तिसिद्धिः । कारणात्मना तु नश्यतीति मिथ्यात्वसिद्धिरिति वाच्यम् । एतादृशकल्पनायां प्रमाणाभावात् । चरमवृत्त्यनन्तरमपि तत्प्रतिबन्धका-

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

दृष्टसद्भावे प्रमाणाभावाच्च । उपादानोपादेययोरभेदेन कारणात्मना निवृत्तौ स्वरूपेणापि निवृत्तेरावश्यकत्वाच्च ।। **वृत्तेरिति** ।। न चान्तःकरणस्य चिदध्यस्तत्वात् तत्परिणाम-वृत्त्यादेस्तदाश्रितत्वमिति वाच्यम् । तन्तुपरिणामादेः कार्पासनिष्ठत्वानुभवात् । किञ्च ज्ञानस्य शुद्धचैतन्येऽध्यासः अन्तःकरणस्य चाज्ञानावच्छिन्न इति कथमेकदेशत्वम् । अवच्छिन्नानवच्छिन्नयोर्भेदात् । जीवनिष्ठसंसारादेः शुद्धनिष्ठत्वापातात् । तथा च शुद्धाशुद्धविभागो न स्यादिति भावः ।। **त्वन्मत इति** ।।

न विषयनिष्ठमिति वाच्यम् । तत्सद्भावे प्रमाणाभावात् । उक्तप्रमाणैश्चावरणरूपस्यैव तस्य सिद्धेश्च ।। **अज्ञातत्त्वस्य चेति** ।। न च ज्ञातो घट इत्यादिप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या ज्ञाततावत् अज्ञातो घट इति प्रतीत्यनुपपत्त्याऽज्ञाततापि विषयनिष्ठा स्वीक्रियत इति वाच्यम् । तस्यावरणत्वाभावेन तेनैव परिहारात् । आवरणत्वे वा तेनैवोपपत्त्याऽ-ज्ञानासिद्धिप्रसङ्गाच्च । ज्ञातमित्यादेर्ज्ञानविषयत्वेनैवोपपत्त्या दृष्टान्तासम्प्रतिपत्तेश्च ।

नन्वभावो नावरक इति मतेन साध्यद्वये तात्पर्यम् । तथा हि । स्वप्रागभाव-व्यतिरिक्तस्वनिवर्त्त्यस्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकमित्येकं साध्यम् । स्वविषयावरणस्वनिवर्त्त्य-स्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकमित्यपरम् । तथा च न वैयर्थ्यमित्यत आह ।। **किञ्चेति** ।। तथा च प्रथमसाध्ये उत्पादकादृष्टेनार्थान्तरम् । द्वितीयतृतीये विशेषणवैयर्थ्यं चेति भावः । न च स्वविषयावरणपूर्वकमित्येव साध्यं क्रियते । तावताप्यज्ञानसिद्धेरप्रत्यूहत्वादिति वाच्यम् । ज्ञानाभावेनैवाप्रकाशिप्रकाशत्वस्य धर्म्यंशे प्रत्यक्षादेवोपपत्त्याऽप्रयोजकत्वे तात्पर्यात् । तावतापि ज्ञाननिवर्त्त्याज्ञानासिद्धेश्च ।

ननु तथात्वे प्रमाप्रागभावप्रतिबन्धकादृष्टाभ्यामर्थान्तरं स्यादित्यत आह ।। **न हीति** ।। **अन्यथेति** ।। अविशेषितसाध्यं प्रत्यप्रयोजकत्वाभावेऽपि यदुद्देश्यत्वं तदा वह्नित्वेन विप्रतिपत्तौ प्रमेयवह्नित्वस्यापि साधनापत्तिरित्यर्थः ।। **हेतोवपीति** ।। न च व्यर्थ-विशेषणे हेतौ व्याप्तिरेव नेति वाच्यम् । अविनाभावरूपायाः व्याप्तेस्तत्राप्यप्रत्यूहत्वात् । एवं साध्यं दूषयित्वा हेतुं दूषयति ।। **हेतौ चेति** ।। **शब्दसामान्येति** ।। न च गो-शब्दवाच्यत्वेन पृथिव्याः शृङ्गित्वसाधनं न सम्भवति, अनुकूलतर्काभावात् । प्रकृते च न जानामीति प्रतीत्यनुपपत्तिलक्षणप्रतिकूलतर्कपराहतिरेव बाधिकेति वाच्यम् । तस्याः ज्ञानाभावविषयत्वेनैवोपपत्तेः । अनुपपत्तेः परिहृतत्वात् । पुरुषे व्यभिचारश्च । न च

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

प्रकाशशब्देन सर्वदेशकालयोर्व्यवह्रियमाणत्वं विवक्षितमिति वाच्यम् । निर्जनदेशे वृक्षजीवाज्ञानपक्षे मुक्तिकाले प्रलयकाले च तादृशव्यवहाराभावेन चासिद्धेः । न चास्तु प्रकाशशब्दवाच्यत्वमेव हेतुः । पुरुषे चाप्रकाशितार्थगोचरेति विशेषणात् व्यभिचारव्युदास इति वाच्यम् । प्रकाशितार्थगोचरत्वाभावस्य तत्रापि सत्त्वात् । न चाप्रकाशितत्त्वमर्थविशेषणम् । अर्थश्च गोचरत्वविशेषणमिति वाच्यम् । अर्थेऽप्यप्रकाशितत्वं नाम प्रकाशशब्दवाच्यगोचरत्वाभावः । तत्र किं यत्किञ्चित् प्रकाशशब्दवाच्यगोचरत्वाभावो वा प्रकाशशब्दवाच्यत्वावच्छिन्नगोचरत्वाभावो वा । नाद्यः । प्रकाशितप्रकाशे व्यभिचारात् । न द्वितीयः । प्रकाशशब्दवाच्यपुरुषगोचरत्वाप्रसिद्ध्या तदवच्छिन्नगोचरत्वरूपप्रतियोग्यप्रसिद्ध्या तदभावस्यासिद्धेः । अप्रकाशितत्वाभावश्च पक्षे मूले एव स्पष्टं प्रतिपादयिष्यते ।

एतेनाप्रकाशविरोधिप्रकाशत्वादिति विवक्षितमिति परास्तम् । प्रकाशशब्दवाच्याभावविरोधित्वे सति प्रकाशशब्दवाच्यत्वादि । अन्यस्य दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकोभयसाधारणत्वाभावात् । तथा च प्रकाशशब्दवाच्ये पुरुषे व्यभिचारः स्पष्ट एवेत्यलं मृतमारणेन । उक्तमर्थं कारिकारूढं करोति ।। **एवं चेति** ।। एवं विशेष्यासिद्धिमुक्त्वा विशेषणासिद्धिमाह ।। **किं चेति** ।। ब्रह्मान्यप्रकाशकत्वे तस्य तस्य बाधितत्वेनाबाधितार्थकत्वरूपप्रमाण्यविघात इत्यर्थः । न च प्रकाशितत्त्वं न प्रकाशत इति व्यवहारगोचरत्वम् । तत् चितोऽप्यस्तीति वाच्यम् । प्रकाशमाने न प्रकाशत इति व्यवहारासम्भवात् । अन्यथा घटे प्रकाशमानेऽपि तथात्वापातात् । एवं सम्पूर्णासिद्धिमुक्त्वा व्यभिचारमप्याह ।। **किं चेति** ।। **व्यभिचारो वा बाधो वेति** ।। अनुमितेरपक्षत्वे व्यभिचारः । पक्षत्वे बाध इति व्यवस्थितविकल्पार्थो वाशब्दः । हेतुसत्त्वमुक्त्वा साध्याभावमाह ।। **अस्या इति** ।।

नन्वज्ञानस्य स्वरूपतः साक्षिवेद्यत्वेऽपि तद्गतमनादित्वादिकं न साक्षिवेद्यम् । अन्यथा तत्र विवादो न स्यात् । अतस्तद्विषयाज्ञानमस्त्येवेति वाच्यम् । अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनैयत्येनानुमितावपि तस्याविषयत्वेन तया तज्ज्ञाननिवृत्तिर्न स्यात् । अनादिभावत्वादेरपि जडत्वेन अज्ञानविषयत्वायोगाच्च । त्वन्मते प्रातिभासिकाज्ञाननिष्ठस्य प्रातिभासिकत्वनियमेनानादित्वादेरपि प्रातिभासिकतयाऽज्ञानविषयत्वायोगाच्च । धर्मधर्मिणोरभेदेनानादित्वादेरपि साक्षिविषयत्वापरिहाराच्च । तस्मा-

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

दज्ञानानुमितौ व्यभिचारः सुस्थः । उपलक्षणं चैतत् । विपर्यये व्यभिचारश्च । न चाप्रकाशितत्वस्याज्ञानविषयत्वरूपस्य प्राक्कालसत्त्वघटिततया विपर्ययविषयेऽभावात् विपर्ययेन हेतुवृत्तिरिति वाच्यम् । प्रकाशशब्दवाच्यगोचरत्वाभावरूपस्याप्रकाशितत्त्वस्य विपर्ययविषयेऽपि सत्त्वात् । अन्यस्य पक्षेऽसिद्धत्वेनासिद्ध्यापत्तेरिति ।। **दृष्टान्तेऽपीति** ।। न चान्धकारोत्पन्नपटे चान्धकाराव्यवहितोत्पन्नत्वं विवक्षितम् । तच्च द्वितीयप्रभायामिति प्रथमविशेषणं सार्थकमिति वाच्यम् । लाघवादन्धकारसमानकालीनत्वविवक्षया द्वितीयादिवारणेन प्रथमविशेषणानर्थक्यतादवस्थ्यात् । अपदार्थत्वस्योभयत्र तुल्यत्वात् । विशेषणान्तरविवक्षया विशेषणसार्थक्योपपादनस्यानुचितत्वाच्च ।। **दृष्टिसृष्टीति** ।। न च दृष्टिसृष्टिपक्षे नेदमज्ञानसाधकमिति वाच्यम् । तर्हि तत्पक्षेऽज्ञानासिद्ध्यापातात् । प्रमाणान्तराभावात् । प्रत्यक्षस्य निरासात् । आगमादेश्च निरसिष्यमाणत्वात् । इदानीं सत्प्रतिपक्षमाह ।। **अनादित्वे सतीति** ।। न च पक्षभेदे कथं सत्प्रतिपक्षत्वम् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति वाच्यम् । विरोधित्वमात्रस्यैव सत्प्रतिपक्षत्वे तन्त्रत्वेन पक्षैक्यस्यातथात्वात् । अत एव केवलान्वयिनि सत्प्रतिपक्षावतारः । अन्यथा तत्र सत्प्रतिपक्षाभावेऽसत्प्रतिपक्षोपदर्शकावयवोऽपि तत्र न स्यात् । न चोक्तानुमानानाम् अप्रयोजकत्वेन दुर्बलत्वम् । सिद्धान्त्यनुमानं तु न तथेति वाच्यम् । तत्राप्य-प्रयोजकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । निरुपाधिकसहचारस्यैव विपक्षबाधकत्वसम्भवाच्च । न चाद्यानुमानमविरोधित्वेनानादिभावत्वस्य निवर्त्त्यनिष्ठत्वेऽप्यनाद्यभावविलक्षणत्वस्य निवर्त्त्यनिष्ठत्वे बाधकाभावादिति वाच्यम् । अभावविलक्षणत्वस्य भावत्वनियतत्वेन वा तस्य च भावत्वरूपत्वेन वा तस्य निवर्त्त्यानिष्ठत्वेनैव तस्यापि निवर्त्त्यनिष्ठत्वाभाव-सिद्धेः । न च द्वितीयानुमानेऽनादिमात्रवृत्तित्वमुपाधिरिति वाच्यम् । ध्वंसत्वे साध्याव्यापनात् । पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणत्वं न, पक्षेतरत्वाच्च । सिद्धान्त्यभिप्रेतानु-मानस्यापि भूतरूपवत्तेजस्त्वेनोपाधिना सोपाधिकत्वाच्च । न च तृतीयचतुर्थयोः सकलनिवर्त्त्यावृत्तित्वमुपाधिः । प्रागभावजन्यप्रागभावान्यतरत्वे साध्याव्यापकत्वात् । न च पञ्चमे सकलानाद्यवृत्तित्वमुपाधिरिति वाच्यम् । तमोऽन्यत्वे साध्याव्यापकत्वात् । न च तस्य प्रागभावनिष्ठत्वेन साध्याधिकरणत्वमेव नेति वाच्यम् । प्रागभाव-स्यावरणत्वाभावस्य प्रागेवोपपादितत्वात् । अन्यथा तेनैवार्थान्तरतापत्तेः । पक्षमात्र-व्यावर्तकविशेषणत्वेन पक्षेतरत्वाच्च । न च षष्ठे प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिरिति

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

वाच्यम् । शब्दाभासादिना तत्प्रसिद्धिसम्भवात् । अन्यथा सद्वैलक्षण्यज्ञानं तवापि न स्यात् । गौरवेण प्रतियोगिप्रमात्वेन कारणत्वाच्चेति दिक् ।

अप्रयोजकत्वमप्याह ।। **पूर्वमिति** ।। अन्यथा स्मृतत्वादेः पदार्थान्तरतापत्तिरिति भावः । बाधमप्याह ।। **किं चेति** ।। नन्वनधिष्ठानत्वेऽपि तज्ज्ञानत्वमस्त्विवत्यत आह ।। **त्वन्मते हीति** ।। न त्वाध्यासिकसम्बन्धस्य अतन्त्रत्वप्रसङ्गादिति भावः । न च वृत्त्यभिव्यक्तस्याधिष्ठानत्वात् तत्प्रकाशत्वमिति वाच्यम् । अन्योन्याश्रयादिति ।

अत्र कश्चिद् विवादगोचरापन्नमित्यनेन जन्यसविकल्पकाजन्यचाक्षुषप्रमाणज्ञानम् अन्धकारनिवृत्त्यव्यवहितोत्तरकालीनचाक्षुषज्ञानं वा विवक्षितम् । अत्र च प्रमाणज्ञानस्य पक्षत्वात् । चाक्षुषेत्यनेन च परोक्षवृत्तेः सविकल्पकाजन्येत्युक्त्या धारावाहिकबुद्धि-व्यावृत्तिः । अस्मन्मते तु धारावाहिकबुद्धिरेव नास्ति । एकस्यैव ज्ञानस्य तावत्पर्यन्त-मवस्थानसम्भवात् । न तस्य पक्षातापत्त्या बाधः । पराभिमतेश्वराज्ञानादिव्यावृत्तये चाक्षुषप्रमाणज्ञानेति । परमते सर्वस्यापि जन्यज्ञानस्य ईश्वरसविकल्पकजन्यत्वात् । जन्यज्ञानजन्यत्वाच्च । पक्षाप्रसिद्धिवारणाय जन्यसविकल्पकाजन्येति उभयोपादानम् । यथेश्वरानुमाने जन्यविशेषणम् । एवमेव द्वितीयनिरुक्तावपि । एवं च पक्षदूषणानव-काशः । साध्ये च स्वशब्दः समभिव्याहृतपरः । अत्र च स्वप्रागभावपदेन स्वसमानाधि-करणप्रागभावः कथ्यते । स्वविषयावरण इत्यनेन स्वजननायोग्यत्वं स्वनिवर्त्त्येत्यनेन स्वजन्यध्वंसप्रतियोगित्वं स्वदेशगतेत्यनेन स्वाश्रये वर्तमानत्वम् । एवं च पक्षीभूत-ज्ञानस्य घटापटादिसंयोगजनकत्वसम्भवात् तत्प्रागभावः स्वनिवर्त्त्य इति । संयोगादि-प्रागभावात्मत्वस्वजनकादृष्टेच्छाप्रागभावपूर्वकत्वेनार्थान्तरतावारणायैतानि विशेषणानि । अज्ञाने चैवं भूतमिति न बाधः । स्वप्रागभावान्यत्वं चाभावान्यत्वादन्यदेवेति न तद्वैयर्थ्यम् । अथवा प्रमाणज्ञानस्य प्रागभाव एव स्वप्रागभावः । स्वविषये संशया-जननयोग्यमेव स्वविषयावरणम् । स्वसत्ताक्षणनियतप्रतियोगिस्वनिवर्त्त्यम् । ततश्च प्रागभावोऽपि परमते विशेषदर्शनतया संशयादिजनक इति । स्वप्रागभावस्वजनका-दृष्टान्धकारादिव्यावृत्तये स्वप्रागभावेत्यादि विशेषणम् । परमते मनःसंयोगपूर्वकत्वे-नार्थान्तरतानिवृत्तये स्वनिवर्त्त्येति । अथवा पराभिमतप्रागभावान्यत्वघटज्ञानसमान-विषयत्वज्ञाननिवर्त्त्यत्वज्ञानसमानाश्रयत्वविशिष्टाज्ञानसिद्ध्यर्थानि विशेषणानीति न कस्यापि वैयर्थ्यम् । एकेनापि तेन विनोद्देशासिद्धेः । न चाज्ञानस्य कथं प्रमाणज्ञान-

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

समानाश्रयत्वमिति वाच्यम् । अज्ञानाश्रयघटत्वावच्छिन्नचैतन्ये वाऽन्तःकरणावच्छिन्नत्वमिति तन्निष्ठज्ञानस्यैवाज्ञानसमानाश्रयत्वमिति । न च नीरूपस्य ब्रह्मणः कथं चाक्षुषज्ञानविषयत्वम् ? महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवत एव चाक्षुषत्वादिति वाच्यम् । परमते घटः सन्निति चाक्षुषज्ञाने सत्ताया इव तदुपपत्तेः । सत्तास्थानीयत्वात् ब्रह्मणः । न च सत्तायाः जातित्वात् आत्मनस्तु द्रव्यत्वात् कथं सत्तातुल्यत्वमिति वाच्यम् । ज्ञानानन्दादिरूपत्वेन पराभिप्रेतात्मवैलक्षण्याङ्गीकारात् । तथा च सत्तातुल्यतैवेति । एवं च साध्यविशेषणानां सार्थकत्वेन साध्ये न वैयर्थ्यम् । हेतुरप्यप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वम् । न चोक्तदोषः । एतद्विषयावरणसमयवृत्तित्वे सति एतदावरणनिवर्तकत्वम् । न च वर्णिताज्ञानातिरिक्तप्रमाणज्ञाननिवर्त्त्यविषयावरणमस्ति । येन साध्यं विना हेतोरनुपपत्तेर्नाप्रयोजकतापि । स्वप्रागभावस्य स्वानिवर्त्त्यत्वात् न तेनोपपत्तिः । वस्तुतस्तदभाव एव । न चोक्तहेतोरसिद्धिः । ज्ञानेनाज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवेन ज्ञानेन तु तदज्ञानमिति स्मृत्या च सिद्धेः । एवं च न कोऽपि दोष इत्याह ।

तन्न । धर्म्यंशे सति कल्पके तथाऽपि बाधात् । न हि तदंशेऽप्यज्ञानं तवापि सम्मतम् । अन्यथा तदंशे भ्रमाभावेन तज्ज्ञाने भ्रमोपादानत्वलक्षणस्याव्याप्तिप्रसङ्गात् । किं च धारावाहिकद्वितीयादिबुद्धौ बाधोऽसिद्धिश्च । न च धारावाहिकबुद्धेर्जन्यसविकल्पकजन्यत्वात् जन्यसविकल्पकाजन्येत्यनेन तद्व्यावृत्तिरिति वाच्यम् । मया विशिष्टज्ञाने विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वानङ्गीकारात् । त्वयाऽप्यनङ्गीकाराच्च ।

किं च निर्विकल्पकानङ्गीकारेण जन्यज्ञानाजन्यत्वेनैव पूर्णत्वे सविकल्पकेत्यस्य वैयर्थ्याच्च । किञ्च चाक्षुषघटज्ञानविषये घटे आवरणरूपाज्ञानाभावेन बाधः । जडे प्रकाशप्रसक्त्यभावेन तत्प्रतिबन्धकत्वेनाज्ञानाङ्गीकारात् । न च चाक्षुषघटज्ञानपदेन घटावच्छिन्नचैतन्याज्ञानं विवक्षितमिति वाच्यम् । आश्रयासिद्धेः । अवच्छिन्नस्यापि घटतुल्यत्वेन तत्राप्यज्ञानासम्भवात् । तस्मान्न धर्मिसिद्धिः । साध्येऽप्याद्यविवक्षायां भ्रान्तिसंशयपूर्वकत्वेनार्थान्तरम् । अस्ति च भ्रान्तिसंशययोरुक्तविशेषणवत्ता । तयोः स्वप्रागभावव्यतिरिक्तत्वात् । व्यभिचारेण प्रमाणज्ञानजननायोग्यत्वात् । स्वनिवर्त्त्यत्वात् स्वदेशगत्वाच्च । न च तत्र न स्वनिवर्त्त्यत्वमिति वाच्यम् । अज्ञानेऽपि तदभावप्रसङ्गात् । ज्ञानेनाज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवात् तत्र तदङ्गीकारे सम्यग्ज्ञानेन संशयो वा

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

भ्रान्तिर्वा निवृत्तेत्यनुभवेन तत्रापि तदङ्गीकारणीयम् । न च तयोः स्वत एव निवृत्तिरिति वाच्यम् । सकलनिवृत्तकतत्त्वज्ञानसाध्यत्वात् । किं च प्रथमविवक्षया बाधः । अज्ञानस्य वासनोपादानत्वेन स्वजननयोग्यत्वाच्च । द्वितीयविवक्षायामपि ताभ्यामेवार्थान्तरम् । न च द्वितीयपक्षे कथं संशयादिनाऽर्थान्तरम् ? तस्य स्वविषये संशयजननयोग्यत्व-रूपावरणत्वाभावादिति वाच्यम् । संशयादेस्तत्त्वेन संशयादिकं प्रत्ययोग्यत्वेऽपि धारावाहिकसंशयादिकमादाय पूर्वस्य संशयादेरुत्तरत्र संशयादिकं प्रति धर्मिज्ञानत्वेन विशेषणज्ञानत्वेन तज्जननयोग्यत्वात् ।

किं च द्वितीयपक्षे स्वप्रागभावस्य न संशयादिजननयोग्यत्वम् । प्रमाणज्ञान-प्रागभावस्य संशयाद्यहेतुत्वात् । अन्यप्रागभावस्यान्यत्राहेतुत्वात् । तथा च तेनैव स्वप्रागभावनिवारणे प्रथमविशेषणे वैयर्थ्यमेव । न च विशेषादर्शनतया संशयादि-जननयोग्यतेति वाच्यम् । विशेषादर्शनस्य हेतुत्वे विशेषदर्शनकालेऽपि संशयापत्त्या तत्सामग्र्यभावस्यैव हेतुत्वात् । विशेषदर्शनानन्तरं च न संशयः । कोटिस्मरणाभावात् । किं च प्रथमविवक्षायामपीच्छाभावस्य स्वसमानाधिकरणत्वात् । स्वदेशगतेत्यनेन तद्व्यावृत्तेस्तेनैवार्थान्तरम् । तद्विशेषणवैयर्थ्यं च । न च द्वितीयविवक्षायामपि न स्वदेशगतेत्यनेन तमोवारणम् । प्रमाणजनितघटाकारवृत्तेर्घटनिष्ठत्वेन तमसोऽपि तद्देशगतत्वात् । अज्ञानस्य चैतन्यमात्राश्रयतया वृत्तेस्त्वन्तःकरणावच्छिन्नाश्रयतयाऽ वच्छिन्नशुद्धयोर्भेदेन समानाश्रयत्वस्याज्ञानेऽसम्भव एव । अन्यथा विशिष्टनिष्ठसंसारादेरपि शुद्धनिष्ठत्वापत्तेः । ब्रह्मणश्च गुणवत्त्वादिना द्रव्यत्वमन्यत्रोपपादितमिति न सत्तातुल्यता । तस्य चाक्षुषादिविषयत्वे च औपनिषदत्वभङ्गश्च । अवच्छिन्नस्य कल्पितत्वादेव नाधिष्ठानत्वमित्यादि ज्ञातव्यम् । प्रथमविवक्षायामप्यन्त्यविशेषणं व्यर्थमेव । अन्वय-व्यतिरेकयोरभावेनान्यतरकर्मादिनैव संयोगस्योपपत्त्या प्रमाणज्ञानस्य संयोगाजनकत्वेन संयोगप्रागभावस्य स्वनिवर्त्त्यत्वाभावात् ।

किं चोभयत्राभावव्यतिरिक्तेत्यनेनैवोपपत्त्या प्रागिति व्यर्थमेव । न चाखण्डा-भावत्वेनोपपत्तिः । यत्र च विशेष्याभावेन न कार्यनिर्वाहः तत्र विशिष्टाभावोपपादनात् । तत्र च वैयर्थ्ये तथा समाधानात् । अन्यथा धूमाभावे साध्ये प्रमेयवह्न्यभावोऽपि हेतुः स्यादिति । किं च पक्षद्वयेऽपि स्वविषयावरणेत्यनेनैव प्रसक्तप्रकाशप्रतिबन्धकत्व-

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

रूपावरणत्वमादाय सर्वनिवारणेऽनुपयुक्तकुसृष्टियुक्तिविवक्षया विशेषणान्तरसार्थक्यकथनायोगात् । अन्यथा प्रमेयत्वे सति धूमवत्वादिति प्रयुक्ते वैयर्थ्येऽभिहिते आरोपितधूमव्यभिचारवारणाय विशेषसार्धक्यमिति स्यात् । तस्मान्न विवक्षाद्वयं युक्तम् । नाप्युद्देशसिद्ध्यर्थमिति तृतीयः प्रकारः । यत्राविशिष्टं साध्यं प्रत्यप्रयोजकता तत्रैवोद्देश्यसिद्ध्यर्थत्वात् । न चेश्वरानुमानप्रतिबन्दी । तत्रादृष्टजनकज्ञानादिनाऽर्थान्तरत्वे प्राप्ते दुष्टप्रागभावेत्यादिविशेषणोपादानात् । न ह्यत्रार्थान्तरता । न वा तैर्विशेषणैस्तत्परिहारः । अन्यथाऽनुपयुक्तप्रमेयत्वादि विशेषणान्यादाय वैयर्थ्ये उद्देश्यसिद्ध्यर्थमिति स्यात् । यत्र च भेदसाधने ब्रह्म स्वसमसत्ताकभेदवदभ्रान्तत्वादित्यनुमानविशेषणोपादानं तत्रार्थान्तरतानिवृत्तिरूपप्रयोजनमप्यस्तीति दिक् ।

नाप्युक्तो हेतुर्युक्तः । असिद्धेर्निवर्त्यनिवर्तकयोरेकसमयावृत्तित्वे वा समानाधिकरणत्वे वा निवर्त्यनिवर्तकभावायोगात् । किं चोक्तावरणत्वस्य प्रागभावेऽपि सत्त्वेन तन्नवर्तकत्वेनैवोपपत्त्याऽप्रयोजकत्वाच्च । न च प्रागभाव एव नास्तीति वाच्यम् । तस्य पुरैव साधितत्वात् । परोक्षवृत्तौ व्यभिचारश्च । न च तत्र तन्निवर्तकतैव नेति वाच्यम् । परोक्षज्ञानेनाज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवात् । न च तदपि पक्षतुल्यमिति वाच्यम् । परोक्षस्थलेऽज्ञाननिवृत्त्यनङ्गीकारात् । किं च पक्षे हेतुज्ञानाभावात् कथमनुमानम् ? न च ज्ञानेनाज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवात् ज्ञानेन तु तदज्ञानमिति स्मृतेश्च तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । तत्राज्ञानपदेन ज्ञानप्रागभावस्य भ्रान्त्यादेर्वोक्तेः । ज्ञानविरोधित्वरूपाज्ञानत्वस्य तत्रापि सद्भावात् । ज्ञानत्वाधिकरणतया प्रतीयमानस्य कथमज्ञानत्वमिति चेन्न । न हि ज्ञानसामान्यविरोधित्वम् अज्ञानत्वम् । तस्याज्ञानेऽपि भावात् । न हि भ्रान्त्याज्ञाननिवृत्तिर्भ्रान्तेरज्ञानोपादानकत्वे भ्रान्तौ विद्यमानायां तदावश्यकत्वात् । तस्मात् ज्ञानविशेषविरोधित्वेनाज्ञानत्वं वाच्यम् । तच्च भ्रान्तावपि तुल्यम् । न च भ्रान्तिः स्वयमेव निवर्तत इति वाच्यम् । दत्तोत्तरत्वात् । साध्यावैशिष्ट्याच्च । न च साध्यमनेवंरूपमिति कथं तदवैशिष्ट्यमिति वाच्यम् । साध्यं यथा सन्दिग्धं तथा सन्दिग्धमित्यर्थात् । न चाज्ञानसिद्धिः । पूर्वमपि हेतोः सामान्यतो ज्ञानं सम्भवतीति वाच्यम् । अज्ञानसिद्धेः पूर्वं प्रागभावमादायैव हेतुज्ञानेनैवोपपत्त्याऽप्रयोजकत्वम् । आवरणनिवर्तकत्वेनैवोपपत्त्या प्रथमविशेषणवैयर्थ्यं च । एतेनैव प्रकारेण अन्यकुविवक्षान्तरमपि दूषणीयमित्यलं मृतमारणेनेति ।

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

यत्तु सर्गाद्यकालीनं कार्यं जडोपादानं कार्यत्वात् सम्मतवत् इत्यणुव्यतिरिक्तानादिजडोपादानसिद्धावनादित्वे सति जडोपादानत्वं भावत्वं वा ज्ञाननिवर्त्त्यवृत्ति जडवृत्तित्वात् घटत्वादिवत् । न च भावत्वस्य जीवत्वादिवृत्तित्वेनार्थान्तरत्वम् । ज्ञानत्वादेरपि तस्य ज्ञाननिवर्त्त्यत्वादिति भावरूपाज्ञानसिद्धिरिति । तदतितुच्छम् । दृष्टान्ते साध्यवैकल्यात् । न ह्यज्ञानासिद्धौ घटादेरपि घटत्वासिद्धौ घटादेर्ज्ञाननिवर्त्त्यत्वं सिद्धम् । किं चानादिभावत्वस्यापि नाश्यतावच्छेदकत्वेन तस्य निवर्त्त्यत्वासमानाधिकरणतया निवर्त्त्यसमानाधिकरणत्वबाधः । अन्यथा ब्रह्मत्वं निवर्त्त्यवृत्ति पदार्थवृत्तित्वात् घटत्ववत् इत्यपि स्यात् । न च निवर्त्त्यवृत्तीत्येव साध्यम् । अज्ञानसिद्ध्याऽर्थान्तरत्वात् । ध्वंसत्वे व्यभिचाराच्च । ध्वंसस्यापि निवृत्त्यङ्गीकारेऽज्ञाननिवृत्तेरपि निवृत्तौ मुक्तस्य संसारित्वापत्तेः । न च ध्वंसत्वं न जडवृत्तीति वाच्यम् । ध्वंसस्य चेतनत्वापत्तेः । न च ध्वंसो ब्रह्मरूप एवेति वाच्यम् । साध्यासाध्ययोरैक्यायोगात् ।

किं चानादित्वे सति जडोपादानत्वं भावत्वं वा न निवर्त्त्यवृत्त्यनादिभावमात्रवृत्तित्वात् ब्रह्मत्ववदिति सत्प्रतिपक्षताया भाववृत्तित्वानवच्छिन्नसाध्यव्यापकं सादिवृत्तित्वमुपाधिश्च । निवर्त्त्यवृत्तित्वाभावेऽपि जडवृत्तित्वोपपत्त्याऽप्रयोजकता चेति अलमतिविस्तरेण ।

एतेनैव ध्वंसातिरिक्तप्रत्यक्षधर्माजनकं घटादिजन्यज्ञानं वृत्तिजातिमदतिरिक्तप्रत्यक्षनिवर्तकं स्वसामग्रीकाले स्वसमानाधिकरणज्ञानाविषयविषयजन्यज्ञानत्वात् ध्वंसजनकप्रतियोगिप्रत्यक्षवत् ब्रह्मसाक्षात्कारः स्वविषयाज्ञाननिवर्तकः प्राथमिकसाक्षात्कारत्वात् घटादिसाक्षात्कारवदिति निरस्तम् । ज्ञानप्रागभावसंशयभ्रान्तिनिवर्तकत्वेनार्थान्तरत्वात् अप्रयोजकत्वाच्च । न चाज्ञानातिरिक्तस्य न ज्ञाननिवर्त्त्यत्वमिति वाच्यम् । अनुभवबलेन भ्रान्त्यादेरपि तन्निवर्त्त्यत्वात् । न चाज्ञानाभावे भ्रमाभाव इति वाच्यम् । दोषादिनैव तदुपपत्तेः । न च मोक्षशास्त्रानारम्भप्रसङ्गो बाधकः । भ्रान्त्यादिनिवर्तकत्वेन तदारम्भसम्भवात् इति दिक् ।

अथ तत्त्वप्रदीपिकोक्तमनुमानं दूषयति ।। **द्वितीयानुमानेऽपीति** ।। न च प्रमापदेनान्तःकरणवृत्तिरेव विवक्षितेति वाच्यम् । धर्म्यंशप्रमाधारावाहिकद्वितीयादिप्रमापरोक्षप्रमासु बाधापरिहारात् । अन्यत्तु प्रथमानुमानदूषणानुसारेण ज्ञेयम् ।। **वृत्तेरिति** ।।

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

न चात्मनो वृत्त्यवच्छेदे न वृत्तेस्तद्गतत्वमिति वाच्यम् । अत्र चैत्रशब्देन चैतन्यमात्रग्रहणे विशेषणासामर्थ्यम् । शरीरविशिष्टस्य ग्रहणे च शरीरविशिष्टे प्रमाया अभाव एव । अन्तःकरणविशिष्टस्य ग्रहणे तु विशिष्टनिष्ठया वृत्त्या न विशेष्यमात्रनिष्ठनिवृत्तिः । अन्यनिष्ठेनान्याज्ञानानिवृत्तेः । विशिष्टविशेष्ययोर्भेदादित्यत्र तात्पर्यम् । चैत्रासमवेतत्वस्य चैत्रान्यसमवेतत्वस्य वोपाधित्वं च । न च चैत्रसुखादौ साध्याव्यापकत्वमिति वाच्यम् । ज्ञानत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वात् ।। **चैत्रप्रमेति** ।। न चात्र प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या कथमभावसाधनमिति वाच्यम् । शब्दाभासादिना प्रतियोगिज्ञानसम्भवात् । न ह्यावयोर्मते प्रतियोगिप्रमाऽपेक्षिता । अन्यथा सद्वैलक्षण्यज्ञानं न स्यात् ।। **न चेति** ।। चैत्रासमवेतत्त्वं ज्ञानत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमुपाधिः । चैत्रप्रमा चैत्रगतस्यानादेर्निवर्तिका न प्रमात्वात् मैत्रप्रमावत् इत्याभाससाम्यं च ।। **उक्तेति** ।। तथा चानुकूलतर्केण हेतुसाध्ययोर्व्याप्यव्यापकभावग्रहे साध्यव्याप्यहेत्वव्यापकत्वादुपाधेः साध्याव्यापकत्वम् अत एव नाभाससाम्यं चेत्यर्थः ।। **चैत्रगतेति** ।। न च चैत्रगतप्रमाभावातिरिक्तस्य स्वजन्यव्यवहारप्रागभावस्य निवर्तकतया साधनव्यापकत्वान्नायमुपाधिरिति वाच्यम् । अभावाभावोऽतिरिक्त इति मते तदसम्भवात् । येन व्यवहारो नोत्पादितस्तत्र साधनाव्यापकत्वसम्भवात् । न हि सर्वमेव ज्ञानं व्यवहारजनकमिति नियमः । न च तत्रापि निवृत्तिजननयोग्यरूपं निवर्तकत्वमस्त्येवेति वाच्यम् । योग्यतावच्छेदकानिरुक्त्या तदसम्भवात् । निवृत्तिफलोपहितत्वस्यैवोपाधित्वसम्भवाच्च ।

ननु व्यतिरेकहीनः कथमुपाधिरित्यत आह ।। **व्यतिरेकेति** ।। **आभाससाम्यं चेति** ।। न चानुकूलतर्कसद्भावान्नाभाससाम्यम् । अनुकूलतर्काभावस्य प्रागेव व्युत्पादितत्वात् ।। **किं चैवमिति** ।। विशिष्टव्यतिरेकिण इत्यस्य सुवचत्वादित्यनेनान्वयः ।। **अत एवेति** ।। सत्प्रतिपक्षाप्रयोजकत्वादित एवेत्यर्थः ।। **विगीतो भ्रम इति** ।। न च त्वन्मते बाध्यजनकत्वस्याप्रसिद्धेः साध्याप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । पररीत्या प्रसिद्धिसम्भवात् । प्रतियोगिज्ञानमात्रस्याभावप्रतीतिकारणत्वादित्युक्तमेव । न च मायाब्रह्मणोरुभयोरुपादानत्वादविरोध इति वाच्यम् । एतज्जनकबाध्यातिरिक्तमात्रोपादानक इति साध्यकरणात् । ब्रह्मण उपादानत्वासम्भवस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ।। **एतेनेति** ।। उपलक्षणमेतत् । सत्प्रतिपक्षतोपाध्यादिकमपि द्रष्टव्यम् । एतेनैव ज्ञानविरोधित्वम् अनादिभावत्वसमानाधिकरणं ज्ञानविरोधिवृत्तित्वात् दृश्यत्ववत् । अनाद्यभावविलक्षणत्वं ज्ञान-

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

विरोधिवृत्त्यनाद्यभावविलक्षणमात्रवृत्तित्वात् । अभिधेयत्ववदिति निरस्तम् । ज्ञान-विरोधित्वं नानादिभावत्वसमानाधिकरणं ज्ञानविरोधिन्येव वृत्तित्वात् । ज्ञानप्रागभावत्व-वदिति प्रथमानुमाने सत्प्रतिपक्षताऽबाध्यवृत्तित्वमुपाधिश्च । द्वितीयानुमाने चानाद्यभाव-विलक्षणत्वं न ज्ञानविरोधिवृत्त्यनाद्यभावविलक्षण एव वृत्तित्वात् ब्रह्मत्ववदिति सत्प्रति-पक्षता । आत्मगुणज्ञानाभावान्यतरवृत्तित्वस्योपाधित्वात् । अप्रयोजकत्वानिस्ताराच्च । एवमेवान्यदप्यनुमानं निरसनीयमिति दिक् ।।

न्यायामृतप्रकाशः

आद्यानुमाने साध्यहेतुपक्षदृष्टान्तान्विविच्य दूषयितुमादौ तावत्त्वन्मते पक्षालाभ इत्या-शयेन पक्षं विविच्य दूषयति ।। **यच्चेति** ।। **सुखादीति** ।। साक्षिरूपसुखादिप्रमाया अपि प्रमाणभूतज्ञानत्वेन पक्षकोटिनिविष्टत्वादिति भावः । तस्य स्वनिवर्त्यवस्त्वन्तरपूर्वकत्वं नास्तीत्याह ।। **तस्या इति** ।। साक्षिणोऽज्ञानसाधकत्वेन तदनिवर्तकत्वादित्यर्थः । उक्तदूषणपरिहाराय पक्षं सङ्कोचयति ।। **वृत्तेरिति** ।। सूक्षिरूपप्रमाणज्ञानभिन्नाया इत्यर्थः ।। **बाध इति** ।। तस्याः स्वविषयेऽज्ञानानिवर्तकत्वात् परोक्षवृत्तौ स्वविषयावरणस्य स्व-निवर्त्यत्वाभावाद्बाध इति भावः । परोक्षवृत्तेरपि स्वविषयेऽज्ञाननिवर्त्तकत्वमङ्गीकृत्य बाध-परिहारे बाधकमाह ।। **तस्या इति** ।। तद्विषयस्य परोक्षवृत्तेर्विषयस्य ।। **सम्भेदेनेति** ।। सम्बन्धेनेत्यर्थः । परोक्षवृत्तेः स्वविषयेऽज्ञानानिवर्त्तकत्वे संमतिमाह ।। **उक्तं चेति** ।। विषयत्वं नानुमेयादौ सुषुप्तिः व्यावृत्तिः सा चाभावो न भवतीति विवरणवाक्यम् । तस्याय-मर्थः । सुषुप्तिरविद्या तथा च सुषुप्तिव्यावृत्तिरेवाज्ञाननिवृत्तिरेव लोके घटादेर्विषयत्वम् अभावोऽभावरूपा च सा सुषुप्तिव्यावृत्तिरनुमेयादौ परोक्षस्थले परोक्षवृत्त्या न भवतीति । उक्तदूषणपरिहाराय पुनः पक्षं सङ्कोचयति ।। **अपरोक्षवृत्तेरिति** ।। **व्यभिचार इति** ।। अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वसत्वेऽपि उक्तरीत्या साध्याभावादित्यर्थः ।

ननु परोक्षवृत्तिभिन्नत्वे सतीति हेतुविशेषणान्न व्यभिचार इत्यत आह ।। **तद्व्यावृत्त्यर्थ-मिति** ।। **अप्रयोजकत्वमिति** ।। यथा हेतुः परोक्षवृत्तौ विद्यमानोऽपि साध्यं प्रत्य-प्रयोजकः एवं पक्षेऽप्यप्रयोजकोऽस्त्वित्यर्थः ।। **सदर्थेति** ।। सदर्थो विद्यमानार्थः धर्म्यंशः इदमंशरूप इति यावत् । ननु इदमंशवृत्तिनिवर्त्त्याज्ञानस्यापि सत्वान्न बाध इत्यत आह ।।

(न्यायामृतप्रकाशः)

तन्निवर्त्येति ।। नन्विदमंशाज्ञानस्यापि भ्रमोपादानत्वमेवेति नाव्याप्तिरित्यत आह ।। **न हीति** ।। सदर्थरूपाधिष्ठानाज्ञाने प्रत्युत तज्ज्ञानस्यैव भ्रमहेतुत्वादित्यर्थः । एतद्दूषण-परिहाराय पुनः पक्षं सङ्कोचयति ।। **तदन्यस्येति** ।। इदमंशापरोक्षवृत्तिभिन्नपरोक्षवृत्तिरूप-प्रमाणज्ञानस्येत्यर्थः । बाधमुपपादयति ।। **स्वेति** ।। तत्रादावज्ञानम् अनन्तरं तन्निवर्तिका प्रथमा प्रमा तन्निवर्तिका च द्वितीयादिप्रमा एवं च सति द्वितीयादिप्रमाया अपि पक्ष-निविष्टत्वात् द्वितीयप्रमानिवर्त्या या प्रथमप्रमा तया द्वितीयादिप्रमाया व्यवहितत्वेन प्रथम-प्रमानिवर्त्तन एव चरितार्थतया प्रथमप्रमानिवर्त्याज्ञानानिवर्त्तकत्वाद्बाध इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः द्वितीयादीति । तमोनिवर्त्तिका प्रथमप्रमैव न द्वितीयादिप्रमा तद्वदित्यर्थः ।

ननु नासिद्धिः द्वितीयादिप्रमाणेऽपि अन्यान्यक्षणलवविशिष्टार्थप्रकाशकत्वेनाप्रकाशितार्थ-प्रकाशकत्वसद्भावादित्यत आह ।। **सूक्ष्मेति** ।। यथाऽऽहुः प्रत्यक्षेण सूक्ष्मकालभेदानामना-कलनादिति । एतद्दूषणपरिहारय पुनरपि पक्षं सङ्कोचयति ।। **तदन्यस्येति** ।। द्वितीयादि-प्रमाभिन्नापरोक्षप्रमारूपज्ञानस्येत्यर्थः ।। **अनात्मेति** ।। जडेत्यर्थः । बाधमुपपादयति ।। **त्वन्मत इति** ।। तथा च जडविषयापरोक्षवृत्तेरपि पक्षत्वेन तस्याः स्वनिवर्त्याज्ञान-पूर्वकत्वाभावाद्बाध इत्यर्थः । बाधपरिहारं शङ्कते ।। **नन्विति** ।। तथा च घटाद्य-वच्छिन्नचैतन्यावरकमित्यर्थः ।। **न बाध इति** ।। घटाद्यवच्छिन्नचैतन्ये त्वज्ञानमस्तीति स्वनिवर्त्याज्ञानपूर्वकत्वसद्भावान्न बाध इति भावः ।। **तदभावादिति** ।। घटोऽयमित्याद्य-परोक्षप्रमानिवर्त्यत्वमज्ञानस्य नास्ति तथात्वेऽज्ञानस्यैकत्वेन तन्निवृत्तौ सद्यो मोक्षापात इति भावः । अपसरणादिपक्षस्य दूषितत्वादिति भावः ।। **अस्वप्रकाशत्वेनेति** ।। शुद्ध-चैतन्यस्यैव प्रकाशत्वादिति भावः ।। **अयोगाच्चेति** ।। तत्प्रतिबन्धरूपावरणायोगाच्चेत्यर्थः । तथा च घटावच्छिन्नचैतन्येऽप्यज्ञानाभावादनात्मवृत्तौ बाधस्तदवस्थ इत्याशयः । घटोऽय-मित्याद्यपरोक्षवृत्तेस्तदवच्छिन्नचैतन्यविषयत्वम् अङ्गीकृत्याज्ञाननिवर्त्तकत्वं न सम्भवती-त्युक्तम्, अधुना घटोऽयमित्यादिवृत्तेश्चैतन्यविषयकत्वमेव नास्तीत्याह ।। **रूपादीति** ।। स्वतो रूपादिहीनस्य घटाद्यवच्छिन्नस्य चैतन्यस्य चाक्षुषत्वमस्तु । चन्द्रावच्छेदेन राहोरि-वेत्यत उक्तमाकाशादिवदिति । स्वतो रूपादिहीनस्याप्याकाशस्य घटाद्यवच्छेदेनापि चाक्षुष-ताया अदर्शनादित्यर्थः । राहोस्तु नीलरूपवत्त्वेन न स्वतो नीरूपत्वमिति भावः । यथा घटाद्यनात्मविषयशाब्दज्ञाने न चैतन्यं विषयः तथा तत्समानविषयेऽपरोक्षज्ञानेऽपीति आत्म-

(न्यायामृतप्रकाशः)

विषयापरोक्षवृत्तौ बाधस्तदवस्थ एवेत्याह ।। **अयं घट इति** ।। तथा चोभयवृत्त्योः साम्ये परोक्षवृत्तिवदपरोक्षवृत्तेरप्यज्ञानानिवर्त्तकत्वाद्बाध इति भावः । एतद्दूषणपरिहाराय पुनरपि पक्षं सङ्कोचयति ।। **आत्मेति** ।। सा चान्ततश्चरमवृत्तिरेवेति भावः ।। **व्यभिचार इति** ।। त्वन्मते जडावरकाज्ञानाभावेन साध्याभावादित्यर्थः ।। **दृष्टान्तस्येति** ।। अप्रकाशितार्थ-प्रकाशिकायां प्रदीपप्रभायाम् आत्मविषयकत्वाभावादित्यर्थः ।

एवं पक्षं दूषयित्वा साध्यं दूषयति ।। **साध्येऽपीति** ।। प्रागभावव्यावृत्त्यर्थं स्वप्राग-भावव्यतिरिक्तेति विशेषणमिति चेत्तत्राह ।। **यत इति** ।। प्रागभावस्याभिन्नत्वान्न ज्ञान-निवर्त्यत्वमिति भावः ।। **अभावेति** ।। प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावनिवृत्तिरेव न तु तन्निवर्त्तक-मिति न प्रमाणज्ञानप्रागभावस्तन्निवर्त्य इत्यर्थः । न चाभावाभावो भावव्याप्य इति मतानु-सारेण प्रतियोग्यतिरिक्तां प्रागभावनिवृत्तिमङ्गीकृत्यैतदुक्तमिति वाच्यम् । तन्मतस्या-प्रामाणिकत्वादित्याशयात् ।। **शेषेति** ।। प्रागित्यस्य वैयर्थ्यादित्यर्थः । न च प्रागभाव-स्यापि ध्वंसाद्यभावव्यतिरिक्तत्वेन पुनस्तमादायार्थान्तरतेति वाच्यम् । सामान्येन प्रयुक्तपदस्य विशेषार्थपर्यवसानेन दूषणेऽतिप्रसङ्ग इति भावः । न चाखण्डाभावे न वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । तत्वनिर्णयकथायां लघुना निर्देशेन साध्यसिद्धौ सम्भवन्त्यामखण्डाभावान्तर्भावेन साध्यस्या-निर्देष्टव्यत्वादित्याशयात् ।। **द्वितीयं चेति** ।। स्वविषयावरणपदमित्यर्थः । अज्ञानस्य नावरणत्वम् । तथा हि । आवरणं ह्याव्रियमाणेन व्याप्तम् । तच्चाव्रियमाणं जडं चैतन्यगत-विशेषो वा शुद्धचैतन्यं वा । नाद्य इत्याह ।। **जड इति** ।। विषय इत्यर्थः । आवरण-रूपतत्कृत्याभावादिति भावः । न द्वितीय इत्याह ।। **निर्विशेषेति** ।। न तृतीय इत्याह ।। **चितश्चेति** ।। **आवरणत्वेति** ।। तथा च तद्विशेषणविशिष्टं साध्यं पक्षे बाधितमिति भावः । ननु स्वोत्पादकादृष्टव्यावृत्त्यर्थं तद्विशेषणमिति चेत्तत्राह ।। **स्वेति** ।। **शेषेति** ।। स्वविषयेति पदेत्यर्थः । स्वोत्पादकादृष्टव्यावृत्तेः स्वनिवर्त्यपदेनैव सिद्धेः स्वविषयावरणपदं व्यर्थमेवेत्याह ।। **स्वोत्पादकेति** ।। स्वोत्पादकादृष्टस्याज्ञानभिन्नत्वान्न ज्ञानेन साक्षा-त्तन्निवर्त्यमित्यर्थः । वृत्तिश्चिदुपरागार्थेति मते चितोऽज्ञाननिवर्त्तकत्वेन पक्षीभूताया वृत्तेरावणनिवर्तकत्वाभावाद्बाध इत्यर्थः ।

मतान्तरेऽपि बाधमुपपायति ।। **घटाकारेति** ।। घटाकारतया तत्प्रतिबिम्बितचैतन्येन

(न्यायामृतप्रकाशः)

वा घटप्रकाशकस्य घटाधिष्ठानचैतन्यस्यावरणाभिभवरूपाभिव्यक्तेर्जातत्वेन पक्षीभूतस्य घट-ज्ञानरूपस्य घटाधिष्ठानचैतन्यस्यावरणनिवर्त्तकत्व नास्तीत्यर्थः । ननु वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यं वा घटप्रकाशकं ज्ञानं पक्षत्वेनाभिसंहितं तच्च घटादिष्ठानचैतन्यस्यावरणं निवर्त्तयतीति न बाध इत्यत आह ।। **घटाकारेति** ।। मतस्यायोगादित्यन्वयः । तत्र हेतुराध्यासिकेति । त्वन्मते ज्ञाने ज्ञेयस्याध्यस्तत्वेन वृत्तेस्तत्प्रतिबिम्बितचैतन्यस्य वा ज्ञानत्वे तत्र घटाध्यासो वाच्यः । स न युक्तः । त्वन्मते ज्ञानत्वेनाभिमतयोर्मिथ्यात्वेन घटाद्यधिकसत्ताकत्वाभावात् । अतस्तयोर्ज्ञानत्वाभावेन वृत्त्याद्यभिव्यक्तस्य घटाधिष्ठानचैतन्यस्यैव ज्ञानत्वे वाच्ये तस्य चावरणभूताज्ञानानिवर्त्तकत्वेन बाध एवेत्यर्थः । स्वप्रतिबन्धकादृष्टं व्यावर्त्तयितुं तद्विशेषण-मिति चेत्तत्राह ।। **चरमेति** ।। **तदनिवर्त्यत्व इति** ।। पक्षीभूतचरमसाक्षात्काररूपप्रमाण-ज्ञानानिवर्त्यत्वे ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावेन मिथ्यात्वासिद्ध्या तन्निवर्त्यत्वे वाच्ये स्वनिवर्त्यपदेन तद्व्यावृत्त्यसिद्धेश्चेत्यर्थः । न च चरमसाक्षात्कारप्रतिबन्धकादृष्टे सति तदनिवृत्तिरिति प्रथम-तन्निवृत्तिः कारणात्मनाऽवस्थितस्य प्रतिबन्धकादृष्टस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वाच्च मिथ्यात्वमपीति वाच्यम् । तावता ज्ञानविर्त्यत्वापरिहारात् ।। **चतुर्थं चेति** ।। स्वदेशगतविशेषणमित्यर्थः । प्रमाणज्ञानाज्ञानयोः समानदेशत्वमेव नास्तीत्याह ।। **अज्ञानस्येति** ।। **चिन्मात्रेति** ।। मुखमात्रस्थानीयं यज्जीवब्रह्मानुस्यूतं चिन्मात्रं तदाश्रितत्वात् ''आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विशेषचितिरेव केवले''ति वचनादित्यर्थः ।। **वृत्तेरित्यादि** ।। वृत्त्यादिरूपस्य ज्ञानस्या-ज्ञानाश्रयचिन्मात्रानाश्रितत्वादित्यर्थः । यत्राज्ञानं वर्तते न तत्र प्रमाणज्ञानमिति भावः । किञ्च **यद्विषयनिवृत्यादतो** न तयोः समानदेशत्वमित्याह ।। **त्वन्मत इति** ।।

ननु विषयगताज्ञातत्वं व्युदसितुमेतद्विशेषणं सार्थकमिति चेत्तत्राह ।। **अज्ञातत्व-स्येति** ।। विषयेऽज्ञातत्वं किं ज्ञानप्रागभावरूपत्वं ज्ञानात्यन्ताभावरूपत्वं वा । नाद्यः । आद्यविशेषणेनैव तद्व्यावृत्तिसिद्धेः प्रागभावस्य प्रतियोगिसमानदेशत्वेन स्वदेशगतपदेनापि व्यावृत्त्यसिद्धेश्च । नापि द्वितीयः । स्वप्रागभावव्यतिरिक्तेत्यत्र प्राक्पदवैयर्थ्यस्योक्तत्वादभाव-व्यतिरिक्तपदेनैव तद्व्यावृत्तिसिद्धेरित्यर्थः । आद्येत्येतदुपलक्षणपरं स्वनिवर्त्यपदेनात्यन्ताभाव-व्यावृत्तिर्द्रष्टव्येत्याहुः । अन्त्ये त्वाह ।। **अविद्येति** ।। अविद्यास्वरूपस्यैवासिद्धौ तद्विषयत्व-मादायार्थान्तरताप्रदानायोगेनैतदनुमानात्प्रागेवाविद्यायाः सिद्धत्वेनानुमानस्याधिगतार्थ-

(न्यायामृतप्रकाशः)

बोधकत्वेनाप्रामाण्यापत्त्या तत्र किमर्थान्तरतापरिहाराय विशेषणदानक्लेशेनेत्यर्थः ।। **अन्यदिति** ।। स्वप्रागभावव्यतिरिक्तेत्यादिविशेषणमित्यर्थः । ननु प्रागभावादित्यावृत्त्यर्थं तद्विशेषणमिति चेन्न । स्वविषयावरणपूर्वकमित्यनेन तद्व्यावृत्तिसिद्धेः । तत्कथमित्यत आह ।। **न हीति** ।। प्रमाप्रागभाव इति स्वप्रागभावव्यतिरिक्तपदव्यावर्त्य इत्यर्थः । प्रमेत्यादि-स्वनिवर्त्यपदव्यावर्त्य इत्यर्थः ।। **अन्यत्किञ्चिदिति** ।। स्वदेशगतपदव्यावर्त्यमित्यर्थः । अज्ञानस्यैवावरणत्वेनाज्ञातत्वस्यावरणत्वाभावादिति भावः ।

ननु प्रमाप्रागभावादीनामावरणत्वेन तदादायार्थान्तरतायाः स्वविषयावरणपूर्वकमित्यनेना-वारणात्तदर्थं तद्विशेषणजातं सार्थकमेवेत्यत आह ।। **तथात्व इति** ।। **तेनैवेति** ।। आवरणत्वेन त्वदभिमतप्रमाप्रागभावादिनेत्यर्थः ।। **अप्रयोजकत्वेति** ।। अप्रकाशितार्थ-प्रकाशकत्वस्य हेतोः प्रागभावादिव्यतिरिक्ताज्ञानाख्यावरणपूर्वकत्वरूपसाध्यं विनापि सत्व-मस्त्वित्यप्रयोजकता । न चैतादृशाज्ञानाख्यावरणपूर्वकत्वरूपसाध्याभावेऽपि हेतूच्छित्तिरेव बाधिकेति वाच्यम् । अज्ञानव्यतिरिक्तं त्वदभिमतं यत्प्रागभावादिरूपमावरणं तेनैव हेतो-रुपपत्तेस्तदुच्छित्त्यभावादित्यर्थः । स्वनिवर्त्यविशेषणस्य सार्थक्यमाशङ्क्य निराकरोति ।। **न चेति** ।। अन्धकारस्य प्रमाणविषयघटाद्यावणत्वेऽपि प्रमाणज्ञाननिवर्त्यत्वाभावात्तदा-दायार्थान्तरतेति भावः ।। **तस्येति** ।। अन्धकारस्येत्यर्थः ।। **प्रमामात्रेति** ।। अन्धकारे सति तत्रत्यशुक्तिप्रमा वा तत्र रजतभ्रमो वा न भवेच्चेवेति तस्य प्रमामात्रविषया-वरणत्वाभावात् । अत्र च स्वविषयावरणेत्यनेन प्रमामात्रविषयावरणत्वाभिधानान्न तदा-दायार्थान्तरतेत्यर्थः । इदं हि विवरणोक्तमनुमानम् । एतद्व्याख्यानावसरे त्वदीयेन प्राग-भावादिव्यतिरिक्तवेदान्तजन्यचरमसाक्षात्काररूपप्रमामात्रविषयावरणानाद्यज्ञानसिद्धिरित्युक्तत्वादिति भावः । अविशेषितं विमतं गुणादिकम् । गुण्यादिनेति शेषः । विमतमभिन्नमित्यभेदमात्रे साध्ये तस्मिन्सत्यभवतस्तदप्रयोज्यत्वादिति न्यायेनाभेदे सत्यपि घटः कलश इति सामानाधिकरण्यादर्शनादप्रयोजकत्वनिरासाय भिन्नाभिन्नमिति विशिष्टधीस्तत्रोद्देश्या दृष्टा । न चैवं प्रकृते प्रागभावव्यतिरिक्तेत्यादिविशेषणं विहाय स्वविषयावरणपूर्वकमित्यविशेष-साध्यकरणेऽप्रयोजकताऽस्ति येनात्रापि विशिष्टधीरुद्देश्येति विशेषणसार्थक्यं स्यादित्यर्थः । अविशेषितसाध्यं प्रति हेतोरप्रयोजकत्वभावेऽपि विमतम् उपादानगोचरापरोक्षज्ञान-

(न्यायामृतप्रकाशः)

चिकीर्षाकृतिमज्जन्यमित्यादाविव विशिष्टधिय उद्देश्यत्वान्न व्यापकगतविशेषणानां वैयर्थ्य-मित्यङ्गीकारे कुत्रापि व्यापकगतविशेषणवैयर्थ्यं नोद्भाव्येत । तथा च पर्वत उष्ण-स्पर्शापाकजशुक्लभास्वररूपवद्वह्निमान् धूमवत्त्वादित्याद्यपि स्यादित्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । यथा उद्देश्यप्रतीत्यर्थत्वेन व्यापकगतविशेषणानामवैयर्थ्यम्, एवं हेतुविशेषणेऽपि वक्तुं शक्यत्वा-द्व्यर्थविशेषणत्वस्यादूषणत्वमेव स्यादित्याह ।। **नीलधूमेति** ।।

एवं साध्यं दूषयित्वा हेतुं दूषयति ।। **हेताविति** ।। मात्रमित्यस्यैव विवरणं साक्षा-दिति । तन्मते द्वितीयादिज्ञाने साक्षात् आद्येऽज्ञाननिवृत्तिद्वारा परम्परयेत्यर्थः ।। **दृष्टान्त इति** ।। प्रभायां ज्ञानत्वाभावेन साधनवैकल्यादिति भावः ।। **असिद्धेरिति** ।। प्रमाणजन्ये प्रमाणरूपे ज्ञाने ज्ञानहेतुत्वाभावरूपा स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः ।। **इन्द्रियादाविति** ।। ज्ञानहेतुत्वे सत्यपि स्वनिवर्त्यवस्त्वन्तरपूर्वकत्वाभावात् न हि साक्षादिन्द्रियनिवर्त्यं प्रागभावादिव्यतिरिक्तं वस्त्वन्तरमस्ति । अज्ञानस्येन्द्रियनिवर्त्यत्वेऽपि ज्ञानद्वारैव निवर्त्यत्वं न साक्षात् । साक्षात् स्वनिवर्त्यत्वस्यैवात्र विवक्षितत्वादिति भावः ।। **अत एवेति** ।। इन्द्रियादेः साक्षाद्वस्तुव्यवहाराहेतुत्वे ज्ञानद्वारा घटादिव्यवहारहेतुत्वे च सत्यपि उक्तसाध्या-भावेन इन्द्रियादौ व्यभिचारादेवेत्यर्थः ।। **अज्ञानेति** ।। तमश्शब्देनाज्ञानविवक्षायां तन्निवर्त्त-कत्वस्य दृष्टान्ते प्रभायामभावात्साधनवैकल्यं स्यात् अन्धकारविवक्षायां तन्निवर्त्तकत्वस्य पक्षेऽसिद्धिः स्यात् उभयानुगतस्यैकस्य तमस्त्वस्याभावादित्यर्थः । अज्ञाननिवर्त्तकत्व-विवक्षायां दोषान्तरमाह ।। **साध्येति** ।। अज्ञानस्येदानीमप्यसिद्धत्वेन तद्घटितहेतोरपि सन्दिग्धत्वादिति भावः । आवरणशब्देनान्धकारविवक्षायां स्वरूपासिद्धिः अज्ञानविवक्षायां साधनवैकल्यं साध्यावैशिष्ट्यं च । उभयानुगतं चैकमावरणत्वं नास्त्येवेत्यर्थः ।। **कुद्दाला-दाविति** ।। कुद्दालायाः शलाकादेरपि कुड्याद्यावरणनिवर्त्तकत्वेन अज्ञानपूर्वकत्वाभावा-द्व्यभिचार इत्यर्थः ।। **साध्येति** ।। साध्यवत्तद्घटितहेतोरपि संमुग्धत्वादित्यर्थः ।। **न सप्तम इति** ।। ज्ञानप्रभयोर्नानुगतमेकप्रकारत्वमस्तीत्यर्थः । प्रकाशशब्दप्रयोगस्तावदस्तीति चेत्तत्राह ।। **शब्देति** ।। आलोकसंवेदनयोः प्रकाशत्वे वैलक्षण्यमस्तीत्यत्र विवरणसंमतिमाह ।। **उक्तं चेति** ।। अज्ञानविरोधिनः अज्ञानविरोधित्वात् । ज्ञानप्रकाशकत्वात् ज्ञाननिष्ठप्रकाशकत्वात् अन्यदेव तमोविरोधित्वरूपम् आलोकनिष्ठं प्रकाशकत्वं नामेत्यर्थः । अन्त्यपक्षदूषणं

(न्यायामृतप्रकाशः)

कारिकया सङ्गृह्णाति ।। **एवं चेति** ।। असिद्धिमप्याह ।। **किं चेति** ।। **अध्यासेति** ।। प्रकाशमानस्यैवाधिष्ठानत्वादिति भावः ।

ननु चिन्मात्रस्य सदा प्रकाशमानत्वेऽपि तद्गतविशेषस्य सदा प्रकाशमानत्वाभावान्न सिद्धिरित्यत उक्तम् ।। **प्रमाणस्येति** ।। वेदान्तजन्यचरमवृत्तिरूपस्येत्यर्थः ।। **चिदन्येति** ।। निष्प्रकारकत्वादिति भावः । प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तेत्यादिरूपायामस्यामेवानुमितौ व्यभिचारं बाधं च वक्तुमाह ।। **किञ्चेति** ।। अस्यामेवानुमितौ अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वं नास्त्युतास्तीति विकल्प्याद्ये दोषमाह ।। अप्रकाशितेति ।। विशेषणविशिष्टस्य हेतोरभावे प्रकाशितार्थप्रकाशकत्वमेव स्यात् । तथा चानुमितिर्व्यर्था सिद्धसाधनतापत्तेः । विशेष्याभावाद्विशिष्टहेतोरभावे सर्वथा प्रकाशकत्वमेव न स्यात् । तथा चाज्ञानसिद्धिरेव न स्यात् । अनुमितेः साध्याप्रकाशकत्वात् । अतोऽनुमितिर्व्यर्था स्यात् अनुमितेः साध्यज्ञास्यर्थत्वादिति भावः । द्वितीये दोषमाह ।। **तत्प्रकाशकत्वे चेति** ।। अनुमितेरप्रकाशितप्रकाशकत्वे चेत्यर्थः । अत्रापि प्रष्टव्यम् इयमनुमितिः पक्षीभूतप्रमाणशब्देन विवक्षिता न वेति । नेति पक्षे पक्षबहिर्भूतत्वादस्यामेवानुमितौ व्यभिचारः स्यात् । आद्येऽस्यानुमितेः पक्षान्तर्भावाद्बाधः स्यादित्यर्थः । व्यभिचारं बाधं च साध्याभावोपपादनेनोपपादयति ।। **अस्या इति** ।। अस्या अनुमितेः स्वविषयभूतं यदज्ञानं तदावरणनिवर्तकत्वं नास्तीत्यर्थः । कुत इत्यत आह ।। **न हीति** ।।

हेतुं दूषयित्वेदानीं दृष्टान्तं दूषयति ।। **दृष्टान्तेऽपीति** ।। न च द्वितीयादिप्रभायाम् उभयवैकल्यवारणाय तद्विशेषणमिति वाच्यम् । अन्धकार इत्युक्त्यैव तन्निरासात् । न हि द्वितीयादिप्रभा अन्धकारोत्पन्ना किन्त्वाद्यैवेत्यर्थः ।। **दृष्टिसृष्टीति** ।। आवरणभूतान्धकारस्य दृष्टिसृष्टत्वेन दृष्टिनिवृत्तावेव निवृत्त्यङ्गीकारात्प्रभायां तन्निवर्त्तकत्वानङ्गीकारेण स्वनिवर्त्यवस्त्वन्तरपूर्वकत्वाभावात्साध्यवैकल्यम् । प्रभाया अपि दृष्टिसृष्टत्वेन दृष्टेरेवार्थप्रकाशकतया प्रभायां तदभावात्साधनवैकल्यं चेत्यर्थः ।

प्रतिपक्षं चाह ।। **अनादित्वे सतीति** ।। प्रमाणज्ञानमित्याद्यनुमानेन ज्ञाननिवर्त्यमज्ञानं साधितं तद्विरोधप्रमाणमेतैरनुमानैः साध्यते अनादिभावत्वे सति ज्ञाननिवर्त्यत्वं लक्षणं तत्रानादिभावस्याज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वं नास्तीति यदा साध्यते तदेदं स्वनिवर्त्यत्वघटित-

(न्यायामृतप्रकाशः)

साध्यविरोधिभूतं सत् प्रतिपक्षरूपमिति द्रष्टव्यम् । अज्ञानलक्षणान्तर्गतं भावत्वम् अभाव-निवृत्तिरेव अज्ञानस्य भावाभावविलक्षणत्वादित्याशयेनाभावविलक्षणत्वं वेति पक्षनिर्देशः कृत इति ध्येयम् । तथा चानादित्वे सति भावत्वं न निवर्त्यनिष्ठम् अनादिभावमात्रवृत्तित्वात् आत्मत्ववत् अनादित्वे सत्यभावविलक्षणमात्रवृत्तित्वादात्मत्ववदित्यनुमानद्वयं द्रष्टव्यम् । अनुमानद्वयेऽपि भावत्वस्य वाऽभावविलक्षणत्वस्य वा ज्ञाननिवर्त्यघटादिनिष्ठत्वेन बाध-वारणायानादित्वे सतीत्युक्तम् । अनादित्वमात्रस्य निवर्त्यप्रागभावनिष्ठतया बाधवारणाय भावत्वपदम् । आद्ये हेतौ प्रागभावत्वे व्यभिचारवारणाय भावपदम् । घटत्वे व्यभिचार-वारणायानादिपदम् । प्रमेयत्वे व्यभिचारवारणाय मात्रपदम् । द्वितीयहेतावपि वृत्तित्वमात्रं प्रागभावत्वे व्यभिचारीति, अतो भावपदम् । प्रमेयत्वे व्यभिचारवारणाय मात्रपदम् । निवर्त्यत्वस्य घटादिनिष्ठतया बाधवारणायानादिपदम् । निवर्त्यत्वस्य प्रागभावनिष्ठतया बाध-वारणाय भावपदमिति मन्तव्यम् । घटत्वे व्यभिचारवारणायानादिपदम् ।। **निवर्त्येति** ।। वृत्तित्वमात्रम् आत्मत्वे व्यभिचारीति निवर्त्यपदम् । प्रमेयत्ववारणाय मात्रपदम् । स्वविषयावरणत्वघटितसाध्यविरोधिप्रतिपक्षमाह ।। **अनादित्वमिति** ।। अनाद्यावरणं नास्तीत्यनेनानुमानेन सिद्धमिति द्रष्टव्यम् । वृत्तित्वमात्रस्यान्धकारे व्यभिचारित्वादनादि-पदम् । प्रमेयत्ववारणाय मात्रपदम् । प्रतिपक्षत्वे विरोधिप्रमेयसाधकत्वमेव तन्त्रं न समान-धर्मिकत्वं न वा साध्याभावसाधकत्वं, तथात्वे केवलान्वयिन्यसत्प्रतिपक्षत्वाख्यरूपोपपादनं न स्यात् । तत्र सत्प्रतिपक्षप्रसक्तेरेवाभावात् शब्दोऽभिधेयो नेति साधयितुमशक्यत्वात् । अतः समानधर्मिकत्वादेरतन्त्रत्वमुक्त्वाऽभिधेयत्वं किञ्चिन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगीत्यादिरूपेण सत्प्रतिपक्षप्रसक्तिर्मणिकृतोपपादिता तद्वदिहापीति द्रष्टव्यम् । समानधर्मिकत्वादेरावश्यकत्वे तादृशमपि सत्प्रतिपक्षमाह ।। **प्रमाणज्ञानं वेति** ।। प्रागभावरूपानादिनिवर्त्तकत्वेन बाधवारणायाभावान्येत्युक्तम् । प्रागभावव्यतिरिक्तानादिनिवर्त्तकत्वस्य परेण साधितत्वात्तस्यायं प्रतिपक्ष इति ज्ञातव्यम् । भ्रमस्य स्वप्रागभावव्यतिरिक्तानाद्यनिवर्त्तकत्वात् दृष्टान्तत्वमिति ध्येयम् ।

अप्रयोजकतां चाह ।। **पूर्वमिति** ।। अप्रकाशितार्थस्य प्रकाशः पूर्वं प्रकाशाभावस्य सत्वादेवास्तु न तद्विषयकाप्रकाशशब्दवाच्यभावरूपाज्ञानसद्भावात् । तथाहि यथा अकृतस्य

(न्यायामृतप्रकाशः)

घटादेः कृतिः पूर्वं तद्विषयककृत्यभावादेव न तु घटादिविषयकभावरूपाकृतिश्रद्धावात् । यथा चास्मृतस्य घटादेः स्मृतिः पूर्वं तद्विषयकस्मृत्यभावादेव न तु घटादिविषयकभावरूपास्मृति-सद्भावात्तथेहापि । अन्यथाऽज्ञानवद्भावरूपाकृत्यस्मृती अप्यङ्गीकार्ये प्रसज्येते इत्यर्थः । किञ्च स्वविरोधिनिवर्त्तकत्वं चोपाधिरित्याह ।। **किञ्चेति** ।। **आलोकप्रकाश इति** ।। दृष्टान्तीभूतालोकरूपप्रकाश इत्यर्थः । तन्निवर्त्तकः स्वविरोधितमोनिवर्त्तकः । ज्ञानप्रकाशः ज्ञानरूपप्रकाशः ।। **नाज्ञानेति** ।। तथा चोक्तसाध्यवत्यालोके स्वविरोधितमोनिवर्त्तकत्व-सद्भावेन साध्यव्यापकत्वात् पक्षीभूते प्रमाणज्ञाने उक्तहेतुमति स्वविरोधिनिवर्त्तकत्वरूपो-पाध्यभावेन साधनाव्यापकत्वाच्चायमुपाधिरिति भावः । ननु साधनव्यापकोऽयमुपाधिः ज्ञानस्याज्ञानविरोधित्वेन स्वविरोध्यज्ञाननिवर्त्तकत्वादिति चेत् । अत्र प्रष्टव्यम् । अज्ञानविरोधिज्ञानं किं घटाधिष्ठानचैतन्यं वृत्तिर्वा तत्प्रबिम्बितचैतन्यं वा नाद्य इत्याह ।। **घटादीति** ।। अविरोधित्वेन तत्राज्ञानस्य निवृत्तत्वात्सर्वदा सर्वेषां घटप्रकाशापात इत्यर्थः । न द्वितीयतृतीयावित्याह ।। **वृत्तेरिति** ।। उभयोरपि मिथ्यात्वेन अध्यस्ताधिकतत्वा-वेदकत्वाभावेनाज्ञानत्वादिति भावः ।। **तज्ज्ञानत्वेति** ।। घटादिज्ञानत्वाभावादित्यर्थः । अनधिष्ठानत्वेऽपि तज्ज्ञानत्वमस्त्वित्यत आह ।। **त्वन्मत इति** ।। ज्ञेयस्याधिष्ठानभूते ज्ञान एवाध्यासाङ्गीकारादिति भावः ।

एवमाद्यानुमानं सविस्तरं निरस्य चैत्रप्रमापक्षकानुमानमपि निरस्याति ।। **द्वितीयेति** ।। **बाध इति** ।। सुखादिप्रमाणामपि चैत्रप्रमात्वेन पक्षत्वात्तासु चैत्रप्रमाप्रागभावव्यतिरिक्तानादि-निवर्त्तकत्वाभावाद्बाध इत्यर्थः । सुखादिविषये भावरूपाज्ञानाभावादिति भावः ।। **तदिति** ।। चैत्रेत्यर्थः ।। **तदतिरिक्तेति** ।। चैत्रप्रमातत्प्रागभावातिरिक्तस्यानादेर्वा विशेषणमित्यर्थः ।। **वृत्तेरित्यादि** ।। मतभेदेनेति ज्ञेयम् । प्रमायाः वृत्त्यादिरूपायाः प्रमायाः ।। **आत्मेति** ।। वृत्तेस्तत्प्रतिबिम्बितचैतन्यस्य चान्तःकरणनिष्ठत्वेनाधिष्ठानचैतन्यस्य च सर्वथाऽवृत्तित्वेनात्म-गतत्वाभावादित्यर्थः । तथा च बाध इति भावः । प्रागभावविशेषणत्वे दोषमाह ।। **प्राग-भावस्येति** ।। प्रागभावस्य प्रतियोगिसमानदेशत्वेन वृत्त्यादिरूपप्रमाया आत्मगतत्वाभावेन प्रागभावस्यापि तद्गतत्वाभावाद्बाध एवेत्यर्थः । तदेवोपपादयति ।। **मैत्रेति** ।। मैत्रप्रमाया-श्चैत्रगतः प्रमाप्रागभावातिरिक्तो योऽनादिश्चैत्रीयाज्ञानाख्यस्तन्निवर्त्तकत्वाभावात्साध्यवैकल्य-

(न्यायामृतप्रकाशः)

मित्यर्थः ।। **प्रमापदेति** ।। चैत्रप्रमाप्रागभावातिरिक्तेति साध्यकरणे समभिव्याहारादेव प्रमा-प्रागभावातिरिक्तेति प्राप्तेः प्रमापदमधिकमित्यर्थः । प्रतिरोधो द्विविधः तेनैव हेतुना हेत्वन्तरेण चेति । तत्राद्यः प्रकरणसम इत्युच्यते । द्वितीयः सत्प्रतिपक्ष इत्युच्यत इति टीकाकारैर्मिथ्यात्वानुमानखण्डनटीकायाम् उक्तत्वात्तेनैव हेतुना प्रतिरोधरूपप्रकरणसममाह ।। **चैत्रप्रमेति** ।। दृष्टान्ते चैत्रीयाज्ञानाख्यानादिनिवर्त्तकत्वाभावेन साध्यं द्रष्टव्यम् । ननु प्रकरणसमानुमानेऽपि चैत्रासमवेतत्वमुपाधिः । तथा चैत्रप्रमा चैत्रीयप्रमाप्रागभावनिवर्त्तिका न प्रमात्वान्मैत्रप्रमावदित्यनुमानेन चैत्रप्रमाप्रागभावस्यापि निवर्त्यत्वं न स्यादित्याभाससाम्य-मित्याशङ्क्य निराकरोति ।। **न चेति** ।। **उक्तेति** ।। हेतुभूतं प्रमात्वमङ्गीकृत्य प्राग-भावातिरिक्तानाद्यनिवर्त्तकत्वं न स्यादित्यभावानाद्यज्ञानोभयनिवर्त्तकत्वरूपं साध्याभाव-मङ्गीकृत्याप्रयोजकताशङ्कायां गौरवापत्तेर्लाघवात्प्रागभावनिवर्त्तकत्वमङ्गीकृत्यानादिनिवर्त्त-कत्वाभाव एव साध्य इति लाघवतर्कानुग्रहसद्भावादुपाध्याभाससाम्ययोराभासत्वमेव

''अनुकूलेन तर्केण सनाथे सति साधने ।
साध्यव्यापकताभङ्गात्पक्षे नोपाधिसम्भवः'' ।।

उपाधेरात्मत्वे साध्याव्यापकत्वं च द्रष्टव्यम् । लाघवतर्केणाभावनिवर्त्तकत्वस्य सिद्धत्वा-त्तद्विरोधेन आभाससाम्यानुमानमाभास एवेति भावः ।

एवं प्रकरणसमानुमानं समर्थ्योपाधिमप्याह ।। **चैत्रगतेति** ।। दृष्टान्तीकृतायां मैत्रप्रमायां चैत्रगतप्रमाप्रागभावातिरिक्तानादिनिवर्त्तकत्वमस्ति तथा चैत्रगतप्रमाप्रागभावातिरिक्तो योऽभावः स्वप्रमाप्रागभावः तन्निवर्त्तकत्वं चास्तीति साध्यव्यापकः । साध्योपाध्योरनाद्यज्ञानाभाव-घटितत्वेन भेदः । साध्यसमव्याप्तश्च हेतुमत्यां चैत्रप्रमायां चैत्रगतप्रमाप्रागभावातिरिक्ता-भावानिवर्त्तकत्वं नास्ति प्रागभावव्यतिरिक्ताभावस्य प्रध्वंसादेरनिवर्त्यत्वात् साधनाव्यापकश्चेति भावः । ननु जन्यपदार्थमात्रे चैत्रगतप्रमाप्रागभावातिरिक्तस्वप्रागभावनिवर्त्तकत्वस्य सत्वे-नोपाधिसाध्ययोः सत्वाद्व्यतिरेकसहचारग्रहस्थलाभावेन साध्याभावाविनाभाव्यभावत्वाभावान्नाय-मुपाधिरित्यत आह ।। **व्यतिरेकेति** ।। प्रागभावस्यानादित्वेन तत्प्रतियोगिकप्रागभावाभावेन चैत्रप्रमाभावातिरिक्तप्रागभावनिवर्त्तकत्वाभावोऽस्ति । तत एव चैत्रगतप्रमाप्रागभावातिरिक्ता-नादिनिवर्त्तकत्वाभावोऽप्यस्तीत्यर्थः ।

(न्यायामृतप्रकाशः)

आभाससाम्यं चाह ।। **चैत्रप्रमेति** ।। स्वशब्देन चैत्रप्रमा गाह्या दृष्टान्ते मैत्रप्रमायां चैत्रप्रमाप्रागभावातिरिक्तस्वप्रागभावनिवर्त्तकत्वेन साध्यं द्रष्टव्यम् । तथा चानेनानुमानेन चैत्र-प्रमानिवर्त्याभावद्वयसिद्ध्यापत्तिरिति भावः ।। **घट इत्यादि** ।। अत्रापि स्वशब्देन पक्षीभूतो घटो ग्राह्यः । घटः स्वप्रागभावातिरिक्तानादेर्निवर्त्तकः घटत्वाद्घटान्तरवदित्यनुमानेन स्व-प्रागभावातिरिक्तं घटनिवर्त्यं किञ्चिदनादि सिद्ध्येत् । पक्षीभूतो यो घटस्तत्प्रागभावाति-रिक्तस्वप्रागभावरूपानादिनिवर्त्तकत्वेन दृष्टान्ते न साध्यवैकल्यमिति द्रष्टव्यम् । तथा चैत्रेच्छा स्वप्रागभावातिरिक्तानादिनिवर्त्तिका इच्छात्वान्मैत्रेच्छावदित्यनुमानेन स्वप्रागभावातिरिक्तानादि-भूतं किञ्चिदिच्छानिवर्त्यमपि सिद्ध्येत् । द्वेषस्तु नानादिः । दृष्टान्ते पक्षीभूतेन प्रागभावातिरिक्तस्वप्रागभावस्यानादिभूतस्य भावादिति भावः । उपादाननिवर्त्तकत्वेन साध्यं द्रष्टव्यम् । तथा चैत्राप्रमास्वप्रागभावातिरिक्तानादेर्निवर्त्तिका अप्रमात्वान्मैत्राप्रमावदित्यनेन स्वप्रागभावातिरिक्तं किञ्चिदनादिभूतम् अप्रमानिवर्त्यमपि सिद्ध्येत् । दृष्टान्ते पक्षभूताप्रमा-प्रागभावातिरिक्तस्वप्रागभावरूपानादिनिवर्त्तकत्वात्साध्यं द्रष्टव्यमिति विवेकः ।

स्वव्याघातं चाह ।। **किञ्चैवमिति** ।। एवं विशिष्टव्यतिरेकिणः चैत्रगतप्रमा-प्रागभावातिरिक्तानादिनिवर्त्तकत्वरूपसाध्यस्याभावसाधनेऽपि सुवचत्वादित्यन्वयः ।। **चैत्र-प्रमेत्यादि** ।। अयमर्थः । चैत्रनिष्ठत्वे सति चैत्रप्रमाभावव्यतिरिक्तानादिनिवर्त्तकत्वादि-करणत्वं विशिष्टम् । एतदभावो दृष्टान्ते मैत्रप्रमायां चैत्रप्रागभावातिरिक्तो योऽनादिः स्वप्रागभावस्तन्निवर्त्तकत्वाधिकरणत्वरूपे विशेष्ये सत्यपि चैत्रनिष्ठत्वरूपविशेषणा-भावोऽस्ति । पक्षीभूतायां चैत्रप्रमायां चैत्रनिष्ठत्वरूपे विशेषणे सत्यपि चैत्रप्रमाप्रागभावाति-रिक्तो योऽनादिर्मैत्रप्रमाप्रागभावस्तन्निवर्त्तकत्वाधिकरणत्वरूपविशेष्याभावोऽस्तीति विशिष्टा-भावोऽनुगत इति ध्येयम् । नन्वत्र चैत्रावृत्तित्वमुपाधिरित्यत आह ।। **न चात्रेति** ।। अयमुपाधिः शङ्क्यमानचैत्रावृत्तित्वरूप उपाधिः । धर्मत्वादित्यनन्तरं निषिद्धत्वोपाधिवदिति दृष्टान्तो द्रष्टव्यः । एतदुपाधित्वे सति साध्यव्यापकत्वाधिकरणत्वस्य विशिष्टस्याभावो दृष्टान्ते विशेषणाभावेन पक्षे विशेष्याभावेन द्रष्टव्यः ।। **अत एवेति** ।। विशिष्टव्यतिरेकिणोऽति-प्रसञ्जकत्वादेवेत्यर्थः । विगीतो विभ्रमः एतज्जनकाबाध्यातिरिक्तोपादानकः इत्याद्याभास-साम्यादेवेत्यर्थ इत्यन्ये ।। **तृतीयेति** ।। विगीतो विभ्रम एतज्जनकाबाध्यातिरिक्तोपादानकः

(न्यायामृतप्रकाशः)

विभ्रमत्वात्संमतवदित्यनुमानमित्यर्थः । पक्षत्वे पक्षबोधकविभ्रमशब्देनाभिप्रेतत्वे ।। **द्वितीयलक्षणभङ्गेति** ।। अर्थस्य मन्मतेऽसत्वेन त्वन्मते च सद्विलक्षणत्वेन निरुपादानत्वात् भ्रान्तिरूपज्ञानस्य तु त्वन्मते सद्विलक्षणत्वेन निरुपादानत्वात् मन्मते तु सत्वेनान्तःकरणोपादानकत्वान्नाज्ञानमुपादानमित्युक्तरीत्येत्यर्थः ।

तेनैव हेतुना प्रतिरोधमाह ।। **विगीत इति** ।। एतज्जनकाबाध्यातिरिक्तोपादानक इत्यस्य एतज्जनकबाध्योपादानक इति पर्यवसितार्थः । तत्र प्रतिरोध उच्यते ।। **एतज्जनकेति** ।। एतज्जनकबाध्यातिरिक्तोपादानक इति पाठः । दृष्टान्तीकृतभ्रमोपादानशुक्त्यज्ञाने ज्ञाननिवर्त्यत्वाख्यबाध्यत्वरूपविशेष्यसत्वेऽपि एतज्जनकत्वरूपविशेषणाभावेन पक्षीभूतजगद्भ्रमजनके चाज्ञाने एतज्जनकत्वरूपिवशेषणसत्वेऽपि बाध्यत्वरूपविशेष्यस्यास्मद्रीत्याऽभावाद्विशिष्टाभावोऽनुगत इति द्रष्टव्यम् । एतज्जनकबाध्योपादानको नेत्यपि क्वाचित्कः पाठः । अत्रापि विशिष्टाभावो द्रष्टव्यः । अप्रयोजकत्वादिदूषणजातेन भावरूपाज्ञानसाधकानि नवीनानुमानान्यपि निरस्तानि भवन्तीत्याह ।। **एतेनेति** ।। प्रमामात्रपक्षीकारे ईश्वरप्रमाया अपि पक्षकोटिनिवेशे तत्र कार्यत्वहेतोः स्वरूपासिद्ध्यापत्तेरनित्यप्रमेत्युक्तम् । वेदान्तजन्या चरमप्रमेत्यर्थः । दृष्टान्ते स्वप्रागभावरूपानादित्वमादाय साध्यं द्रष्टव्यम् ।। **भ्रमोत्तरेति** ।। अयं घट इत्यादिप्रमेत्यर्थः । पक्षीभूतप्रमाप्रागभावातिरिक्तः यः स्वविरोधिभ्रमस्तन्निवर्त्तकत्वं दृष्टान्तेऽस्ति पक्षे तु स्वाभावातिरिक्तस्वविरोध्यज्ञाननिवर्त्तकत्वेन साध्यपर्यवसानं द्रष्टव्यम् । प्रमामात्रपक्षीकारे भ्रमोत्तरचरमप्रमाया अपि प्राप्त्या तस्याश्च स्वविरोधिभ्रमनिवर्त्तकत्वेनार्थान्तरतावारणाय भ्रमानुत्तरप्रमेत्युक्तम् । प्रमामात्रस्य दृष्टान्तत्वे तत्र प्रागभावातिरिक्तस्वविरोधिनिवर्त्तकत्वस्य प्रतिवादिनोऽसंमतेः साध्यवैकल्यं स्यादित्यतो भ्रमोत्तरेत्युक्तम् । तथा च स्वविरोधिभ्रममादाय दृष्टान्ते उक्तसाध्यमस्तीति ध्येयम् ।

।। **स्वेति** ।। स्वशब्देन पक्षीभूतज्ञानत्वाधिकरणं ज्ञानं तस्य यो विषयो ब्रह्म तदावरणं यत्तन्निवर्त्तकं यज्ज्ञानं तन्निष्ठमित्यर्थः । अनेन ज्ञाननिवर्त्यावरणसिद्धिः । तच्चाज्ञानमेवेति भावः ।। **आलोकत्ववदिति** ।। आलोकत्वस्यालोकविषयावरणान्धकारनिवर्त्तकालोकनिष्ठत्वादिति ध्येयम् ।। **अनित्यज्ञानमिति** ।। अनेन भावरूपज्ञानविरोधिस्वदेशगताज्ञानसिद्धिरिति ज्ञेयम् । ज्ञानमात्रस्य पक्षत्वे नित्येश्वरज्ञाने स्वविरोध्यज्ञानसामानाधिकरण्याभावेन

(न्यायामृतप्रकाशः)

बाधः स्यादतोऽनित्यज्ञानमित्युक्तम् । इच्छामात्रस्य दृष्टान्तत्वे ईश्वरेच्छाया अपि प्राप्त्या तत्र स्वविरोधिद्वेषसामानाधिकरण्याभावेन साध्यवैकल्यापत्तेरनित्येच्छावदित्युक्तम् । स्वविरोधि-प्रागभावसमानाधिकरणत्वेनार्थान्तरतावारणायाभावत्वानधिकरणेत्युक्तम् । स्वविषयकत्वादित्ये-वोक्तौ ईश्वरीयज्ञानेच्छयोर्व्यभिचारः स्यादतोऽनित्यत्वे सतीत्युक्तम् । तावत्युक्ते ज्ञानेच्छा-प्रयत्नानां सविषयकत्वात्तन्मध्ये ज्ञानस्य पक्षत्वादिच्छाया दृष्टान्तत्वादुर्वरिते प्रयत्ने व्यभिचारः स्यात् । ज्ञानविरोध्यज्ञानवदिच्छाविरोधिद्वेषवत्प्रयत्नविरोधिनोऽन्यस्याभावेन साध्याभावात् । अतः प्रयत्नान्यत्वे सतीत्युक्तम् । सविषयकत्वपदत्यागे घटादौ व्यभिचारः स्यादित्यादि ध्येयम् । दृष्टान्ते साध्यमुपपादयति ।। **इच्छा हीति** ।। पक्षे साध्यपर्यवसानं दर्शयति ।। **ज्ञानेति** ।। एतेनेत्युक्तमेव विशदयति ।। **अप्रयोजकत्वादीति** ।। अनुकूलतर्काभावेन कार्यत्वहेतोरुक्तसाध्यं विनाऽप्युपपत्तेरप्रयोजकत्वस्य आदिपदेन चैत्रप्रमास्वप्रागभावातिरिक्ता-भावनिवर्त्तिका प्रमात्वान्मैत्रप्रमावदित्याभाससाम्यस्य चानिस्तारादित्यर्थः ।

न्यायकल्पलता

परोक्तमनुमानं दूषयितुमाह ।। **यच्चेति** ।। बाधः अंशतो बाधः ।। **तस्या इति** ।। साक्षिणोऽज्ञानसाधकत्वेन तदनिवर्तकत्वादित्यर्थः । परोक्षवृत्तेः स्वविषयेऽज्ञानानिवर्तकत्वे संमतिमाह ।। **उक्तं चेति** ।। अतीतादेर्ज्ञानं प्रति कारकत्वं नास्तीत्युक्ते तर्हि तद्वदेव विषयत्वमपि न स्यादित्याशङ्कायां तदपि नास्तीत्यभिहिते विषयत्वस्योपलभ्यमानत्वात्कथं तदभाव इति पुनराशङ्कितेऽतीतादिषु विषयत्वाभावं दर्शयितुं विषयशब्दार्थकथनपरमिदं विवरणवाक्यम् । विषयत्वं नामानुमेयेषु सुषुप्तिव्यावृत्तिः । सा चाभावस्तद्धर्मो न भवति । विज्ञानाकारतापि न विषयव्यापारः किन्तु विज्ञानस्यैवेति नातीतेर्थे क्रियाकारित्वमिति । एतच्च तत्वदीपने व्याख्यातम् । सुषुप्तिव्यावृत्तिस्तद्विषयाज्ञाननिवृत्तिः । सा चानुमेयधर्मो न भवति । किन्तु अज्ञानस्यात्माश्रितत्वात्तन्निवृत्तिरप्यात्माश्रितैवेति । अन्ये तु सुषुप्ति-व्यावृत्तिरित्यस्य साधकाद्यभावात् । विषयस्य या पूर्वसंशययोग्यता तस्याः निवृत्तिरित्यर्थः । सा च नातीतादौ । असतस्तदाश्रयत्वायोगादित्याहुः । केचित्तु परोक्षस्थले विषयावच्छिन्ना-भावावरणतत्कार्यसद्भावेऽपि प्रमात्रवच्छिन्नासत्वावरणानिवृत्याऽनुमेयादौ व्यवहारोपपत्तिः । इदमेव सुषुप्तिव्यावृत्तिशब्देनोक्तमित्याहुः । सर्वथा विषयावच्छिन्नप्रमेयचैतन्यगताज्ञानं न

(न्यायकल्पलता)

निवर्तत इत्यविवादम् । तदिदमुक्तं तस्याः स्वविषयेऽज्ञाननिवर्तकत्व इति । तथा च परोक्षवृत्तौ स्वविषयावरणस्य स्वनिवर्त्यत्वाभावाद्बाध इत्यर्थः ।

ननु धर्म्यंशाज्ञानेऽपि भ्रमोपादानत्वयोग्यताऽस्तीति तत्र नाव्याप्तिरित्यत आह ।। **न हीति** ।। धर्म्यंशाज्ञाने सति धर्मिणोऽज्ञानाभावात् भ्रमो न स्यादित्यर्थः ।। **धारावाहिकेति** ।। नन्वस्मन्मते धारावाहिकबुद्धिरेव नास्ति । एकस्यैव ज्ञानस्य तावत्समयस्थित्युपपत्तेरिति चेन्न । तथात्वे श्रवणाद्यावृत्तेरसम्भवापातात् । आवृत्तिरसकृदुपदेशादिति सूत्रविरोधाच्च । प्रतिवादिनैय्यायिकादीन् प्रति बाधानुद्धाराच्च । उक्तं बाधमुपपादयति ।। **तस्या इति** ।। असिद्धिमप्युपपादयति ।। **सूक्ष्मेति** ।। बाधमुद्धर्तुं शङ्कते ।। **नन्विति** ।। दूषयति ।। **एकाज्ञानेति** ।। अनेकाज्ञानपक्षेऽपि दोषमाह ।। **अवच्छिन्नस्यापीति** ।। **रूपादिहीनस्येति** ।। परमतेन सर्वात्मना तत्वविन्मतेन तु प्राकृतभौतिकरूपादिशून्यस्येत्यर्थः । न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनमिति तैत्तरीयश्रुतेः स्वरूपायोग्यस्य किञ्चिदवच्छिन्नस्यापि न चाक्षुषत्वमिति भावः ।। **उक्तत्वाच्चेति** ।। परिच्छिन्नत्वहेतुभङ्ग इति शेषः । एतेन रूपहीनस्यापि तार्किकाभिमतात्मनः प्रत्यक्षत्ववत् अरूपस्यापि रूपस्य चाक्षुषत्ववच्च सन् घट इति सदर्थस्य ब्रह्मणश्चाक्षुषत्वमविरुद्धमिति निरस्तम् ।। **अयं घट इति** ।। यथा शाब्दज्ञाने न चैतन्यं विषयस्तथा तत्समानविषयेऽपरोक्षज्ञानेऽपि न तद्विषय इति अनात्मविषयापरोक्षवृत्तौ बाध इति भावः ।। **आत्मविषयेति** ।। सा चान्ततश्चरमवृत्तिरेवेति भावः । किञ्च कथं ज्ञानाश्रयगतत्वमज्ञानस्य । वृत्यादिरूपस्य ज्ञानस्याज्ञानाश्रयचिदनाश्रितत्वात् । नन्वन्तःकरणस्य चिदाश्रितत्वेन तद्वृत्तेस्तत्प्रतिफलितचैतन्यस्य वा ज्ञानस्य चिदाश्रितत्वम् । किञ्चिदवच्छिन्नतदाश्रितस्यापि तदाश्रितनिर्विशेषचिदाश्रितत्वानपायात् । कर्णशुष्कल्यवच्छिन्नाकाशाश्रितस्य शब्दस्याकाशाश्रितत्ववदिति चेन्न । अज्ञानस्य निर्विशेषचिदाश्रितत्वाङ्गीकारविरोधात् । अदृष्टोपगृहीतकर्णशुष्कल्यवच्छिन्नस्यैव नभस श्रोत्रत्वम् । अन्यथा बाधिराभावप्रसङ्गः । अतिरिक्तविशिष्टानभ्युपगन्तृमतेऽनुपपत्तिरेवेति दूषणं सूचयितुं दिगित्युक्तम् ।

।। **यत इति** ।। प्रागभावस्याज्ञानभिन्नत्वान्न ज्ञाननिवर्त्यत्वमित्यर्थः ।। **अभावेति** ।। प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावनिवृत्तिरेव न तु तन्निवर्तकमिति न प्रमाणज्ञानप्रागभावस्तन्निवर्त्य

(न्यायकल्पलता)

इत्यर्थः । न च प्रतियोग्यतिरिक्ता प्रागभावनिवृत्तिरिति मते नैतदुक्तमिति युक्तम् । अनवस्थापातेन तस्याप्रामाणिकत्वात् ।। **शेषेति** ।। न च प्रतियोगिविशेषणत्वेनाखण्डाभावसम्पादकतया न वैय्यर्थ्यमिति वाच्यम् । तत्वनिर्णयकथायां लघुना साध्यनिर्देशेन साध्यसिद्धौ सम्भवत्यामखण्डाभावान्तर्भावेण साध्यस्यानिर्देश्यत्वात् । अन्यथाऽखण्डाभावन्यायेनाखण्डोपाधावपि तदनापत्तेः ।। **आवरणत्वायोगादिति** ।। तथा च तद्विशेषणविशिष्टं साध्यं पक्षे बाधितमित्यर्थः । नन्वज्ञानादिसाक्षितया चितो भासमानत्वेऽपि अस्ति प्रकाशत इति व्यवहाराभावेन तदंशेऽज्ञानावरणमस्तीति शङ्कानिरासायोक्तम् ।। **निर्विशेषेति** ।। सत्ताप्रकाशयोः प्रकाशमानचिन्मात्रत्वेन तद्व्यवहारानुपपत्तेरित्यर्थः । तदुक्तमनुव्याख्याने निर्विशेषे स्वयम्भाते किमज्ञानावृतं भवेदिति ।। **स्वोत्पादकादृष्टेति** ।। अदृष्टस्यावरणत्वाभावादित्यर्थः ।। **शेषेति** ।। स्वविषयेत्यस्येत्यर्थः । एतेन यददृष्टं स्वजनकं विषयान्तरज्ञानप्रतिबन्धकतया तदावरकं तादृशादृष्टपूर्वकत्वेनार्थान्तरवारणाय स्वविषयेति विशेषणमिति निरस्तम् । स्वजनकं स्वविषयज्ञानान्तरप्रतिबन्धकतया स्वविषयावरणं चादृष्टविशेषमादायार्थान्तरतादवस्थ्याच्च ।। **वृत्तिरिति** ।। वृत्तिश्चिदुपरागार्थेति मते चितोऽनावृतत्वेन वृत्तेरावरणनिवर्तकत्वं नास्तीत्यर्थः ।। **घटाकारेति** ।। घटाकारवृत्यादिनैव घटप्रकाशकघटाधिष्ठानचैतन्यस्य आवरणाभिभवरूपाभिव्यक्तेर्जातत्वेन घटज्ञानरूपस्य घटाधिष्ठानचैतन्यस्यावरणनिवर्तकत्वं नास्तीत्यर्थः ।

ननु वृत्तिस्तत्प्रतिबिम्बितचैतन्यं वा घटप्रकाशकम् । तच्च घटाधिष्ठानचैतन्यस्य प्रमेयभूतस्यावरणं निवर्तयतीति शङ्कां परिहर्तुमुक्तम् ।। **वृत्तिरिति** ।। ज्ञाने ज्ञेयाध्यासस्यालाभादित्यर्थः ।। **चरमेति** ।। ननु चरमसाक्षात्कारप्रतिबन्धकादृष्टे सति न तदुत्पत्तिरिति प्रथमं तन्निवृत्तिः । कारणात्मनाऽवस्थितस्य तस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वाच्च मिथ्यात्वमपीति चेन्न । तावताऽपि ज्ञाननिवर्त्यत्वाव्याहतेः ।। **अज्ञानस्येति** ।। वृत्यादिरूपस्य ज्ञानस्याज्ञानाश्रयचिन्मात्रानाश्रितत्वादित्यर्थः । नन्वन्तःकरणस्य चिदाश्रितत्वेन तद्वृत्तिस्तत्प्रतिबिम्बितचैतन्यं वा ज्ञानं चिदाश्रितमेव । न हि किञ्चिदवच्छिन्नाश्रितस्यापि तदवच्छेद्याश्रयत्वमपैति । कर्णशुष्कुल्यवच्छिन्नाकाशाश्रितस्य शब्दस्याकाशाश्रितत्ववदिति । मैवम् । त्वन्मतेऽवच्छेद्यावच्छिन्नयोर्भेदात् । अन्यथा विशिष्टनिष्ठयोदृश्यत्वमिथ्यात्वयोर्विशेष्यनिष्ठत्वं स्यात् । किञ्च

(न्यायकल्पलता)

वृत्तिस्तत्प्रतिबिम्बितचैतन्यं वा न घटादिज्ञानम् । तत्र तदनध्यासात् । किन्तु वृत्याद्यभिव्यक्तं घटाद्यधिष्ठानचैतन्यं घटादिज्ञानम् । तच्च नाज्ञानाश्रयचिन्मात्राश्रितम् । तदिदमुक्तं तदभिव्यक्ताधिष्ठानचैतन्यस्य वेति । प्रमाणज्ञानस्यान्तःकरणनिष्ठत्वादावरणस्य विषयनिष्ठत्वान्न तयोः समानदेशत्वमित्याह ।। **त्वन्मत इति** ।। **आद्येति** ।। न चाद्यविशेषणेन प्रागभावो व्यवच्छिद्यते । स्वनिवर्त्येत्यनेन तु अत्यन्ताभाव इति युक्तम् । स्वप्राक्पदविरहितेनाद्यविशेषणेनैवोभयव्यवच्छेदसम्भवादित्यर्थः ।। **अविद्येति** ।। अज्ञानसिद्धिरेव स्यान्न तु सिद्धसाधनादिकमित्यर्थः ।

ननु अस्ति प्रकाशत इति व्यवहारविरोधित्वरूपमावरणत्वं भावाभावसाधारणमत आह ।। **तथात्व इति** ।। **तस्येति** ।। असाधारण्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायेन मात्रशब्दान्तर्भावेन वा स्वविषयमात्रावरणत्वरूपार्थलाभसम्भवादित्यर्थः ।

यत्तु स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वनिवर्त्यस्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकमित्येकं साध्यम् । स्वविषयावरणस्वनिवर्त्यस्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकमिति द्वितीयं साध्यमिति साध्यद्वये तात्पर्यमिति । तन्न । उक्तरीत्या ज्ञानाज्ञानयोः समानदेशत्वाभावात् । प्रागभावस्य स्वनिवर्त्यत्वाभावेन प्रथमसाध्ये स्वप्रागभावव्यतिरिक्तेत्यस्य वैय्यर्थ्याच्च । द्वितीयसाध्ये आवरणपूर्वकमित्येतावतैव पूर्णत्वाच्च ।। **अप्रयोजकतेति** ।। एतच्चोपलक्षणम् । यादृशसाध्यनिर्देशं विना विवादपदसाध्यसिद्धिर्न भवति तादृशं साध्यं निर्देष्टव्यमित्यर्थः । तेनार्थान्तरादिवारकविशेषणानां नानुपादानप्रसङ्गः । एतेनेश्वरानुमानेऽदृष्टप्रागभावव्याप्यप्रागभावाप्रतियोगीति विशेषणं विनाऽभावकार्यत्वहेतोरप्रयोजकत्वाभावात् तद्विशेषणमप्यनुपादेयं स्यादिति निरस्तम् । अदृष्टप्रागभावेत्यादिविशेषणं विनाऽर्थान्तरापत्या तद्वारकत्वेन तत्सार्थक्यात् । अत एव ब्रह्म स्वसमानसत्ताकजीवप्रतियोगिकभेदवत् अभ्रान्तित्वादित्यनुमाने कल्पितभेदवत्तयाऽर्थान्तरनिवृत्तये स्वाभिमतसाध्यसिद्धये स्वसमानसत्ताकेति विशेषणं तथाऽत्रापीति निरस्तम् । तत्रार्थान्तरवारणावत् । प्रकृते तदभावात् ।। **शब्दसाम्येनेति** ।। पर्वतमहानसवृत्तिधूमव्यक्त्योर्भेदेऽपि धूमत्वस्यैकत्ववत् ज्ञानप्रभयोरेकं प्रकाशत्वं नास्तीत्यर्थः । पक्षदृष्टान्तयोरनुगतो हेतुर्नास्तीत्यत्रोपष्टंम्भकमाह ।। **उक्तं चेति** ।। अहङ्कारस्यात्मव्यतिरिक्तत्वसाधकसंविदभिन्नस्यात्मनः स्वप्रकाशत्वं साधयितुं सविदोऽस्वप्रकाशत्वे विश्वस्यानवभासप्रसङ्ग

(न्यायकल्पलता)

इति दूषणेऽभिहिते नन्वप्रकाशमानमेव ज्ञानं चक्षुरादिवद्विषयमवभासयेदिति कुतो विश्वस्यानवभास इति शङ्कते विषयप्रकाशजनने न चक्षुषः प्रकाशकत्वं सवेदनं तु स्वयमर्थप्रकाश एव प्रदीपवदवभासमानमेवार्थं प्रकाशयतीति परिहृते ननु प्रदीपालोकस्याप्यर्थानुभवजननेनैव चक्षुरादिवदर्थप्रकाशकताऽस्त्विति पुनः शङ्कायां ज्ञानप्रकाश्यत्वादज्ञानविरोधिनोऽन्यदेवालोकप्रकाश्यत्वं तमोविरोधितया प्रसिद्धं तदव्यवधानेनालोकेन क्रियते इत्यादिना चक्षुरपेक्षया आलोकसंवेदनयोर्वैलक्षण्यमभिधाय आलोकसंवेदनयोरपि प्रकाशकत्वे वैलक्षण्यमस्तीति विवरणोऽभिहितमित्यर्थः ।

सङ्गृह्णाति ।। **एवं चेति** ।। **प्रमाणस्येति** ।। चरमवृत्तेरित्यर्थः ।। **अध्यासेति** ।। प्रकाशमानस्यैवाधिष्ठानत्वादित्यर्थः । नन्वधिष्ठानचितः प्रकाशेऽपि अस्ति प्रकाशत इत्यादिरूपेण न प्रकाशत इति चेन्न । निरस्तत्वात् । व्याहत्यापि दूषयति ।। **किञ्चेति** ।। अस्याः अज्ञानविषयिण्याः ।। **प्रकाशितेति** ।। विशेषणभावाद्विशिष्टहेतोरभावे प्रकाशितप्रकाशकत्वं, विशेष्याभावात्तदभावेऽप्रकाशकत्वं स्यादित्यगत्याऽनुमितौ विशिष्टाभावस्यासम्भव इत्यर्थः ।। **उभयथेति** ।। आद्ये सिद्धसाधनात् द्वितीये बाधादनुमितिर्व्यर्था । अर्थविषया न भवति । विगतार्थत्वाद्विरुद्धार्थत्वाच्चेत्यर्थः । पराभिमतानुमितौ विकल्पनान्न सिध्यसिद्धिव्याघातः ।। **तदिति** ।। अप्रकाशितेत्यर्थः ।। **अत्रैवेति** ।। पक्षबहिर्भावे व्यभिचारः । पक्षत्वे तु बाध इत्यर्थः ।। **अस्या इति** ।। उत्पत्स्यमानत्वेन पराभिमताया अनुमितेरित्यर्थः । केचित्तु विवादगोचरापन्नमित्यनेन जन्यसविकल्पकाजन्यचाक्षुषघटप्रमाणज्ञानं विवक्षितम् । परमते जन्यज्ञानमात्रस्य सविकल्पकजन्यत्वात्सविकल्पकस्य जन्यज्ञानजन्यत्वाच्च पक्षाप्रसिद्धिवारणाय जन्यसविकल्पकाजन्येत्युभयोपादानम् । अनेन धारावाहिकद्वितीयादिबुद्धिव्युदासः । पराभिमतेश्वरज्ञानव्यावृत्तये चाक्षुषप्रमाणज्ञानेति । साध्ये च स्वशब्दः समभिव्याहृतपरः । स्वप्रागभावपदेन स्वसमानाधिकरणप्रागभावः कथ्यते । स्वविषयावरणेति स्वजननायोग्यम् । स्वनिवर्त्येति स्वजन्यध्वंसप्रतियोगि । स्वदेशगतेति स्वाश्रये वर्तमानम् । एवं च पक्षीभूतज्ञानस्य घटपटादेः संयोगजनकत्वसम्भवात् तत्प्रागभावस्तन्निवर्त्य इति संयोगादिप्रागभावात्मत्वस्वजनकादृष्टेच्छाप्रागभावपूर्वकत्वेनार्थान्तरव्यावृत्तये प्रातिलोम्येन विशेषणानि । अज्ञानं चैवंविधमिति न बाधः । अथवा प्रमाण-

(न्यायकल्पलता)

ज्ञानस्य प्रागभाव एव स्वप्रागभावः । स्वविषये संशयादिजनकतायोग्यमेव स्वविषयावरणम् । स्वसत्ताक्षणनियतध्वंसप्रतियोगि स्वनिवर्त्यम् । ततश्च प्रागभावोऽपि परमते विशेषादर्शनतया संशयादिजनक इति स्वप्रागभावस्वजनकादृष्टान्धकारादिव्यावृत्तये स्वप्रागभावेत्यादिविशेषणानि । परमते मनःसंयोगपूर्वकत्वेनार्थान्तरनिवृत्तये स्वनिवर्त्येतीत्याहुः ।

अत्रोच्यते । पटबुभुत्सयोन्मीलितेन चक्षुषा दैवात् घटपटसंयोगे सति बुभुत्साप्राबल्यात्पटज्ञानानन्तरं जायमाने घटचाक्षुषज्ञाने पटज्ञानपूर्वकत्वेना सिद्धसाधनम् । पटज्ञानं हि स्वशब्दनिर्दिष्टघटज्ञानसमानाधिकरणप्रागभावव्यतिरिक्तं स्वजननायोग्यं स्वजन्यध्वंसप्रतियोगि स्वाश्रयगतं च भवति । द्वितीयसाध्येऽपि यत्र घटे पाषाणादिसंशयानन्तरं विशेषदर्शनं विनैव समीपगमनादिना घट इति चाक्षुषं प्रमाणज्ञानं जायते तत्र पूर्वतनसंशयमादाय सिद्धसाधनम् । घटविषयकसंशयोऽपि धर्मिज्ञानकोटिज्ञानत्वादिना घटविषयकसंशयान्तरजननयोग्य इति घटप्रमाविषयावरणं भवति । स्वसत्ताक्षणनियतध्वंसप्रतियोगी च भवतीति । यथाश्रुतेन स्वविषयावरणपूर्वकमित्यनेनैव साध्यसिद्धेरुक्तकुसृष्टेरनादरणीयत्वाच्च । ग्रन्थस्वारस्यस्य त्वया त्यक्तत्वाच्च । नन्वन्धकारनिवृत्त्यव्यवहितोत्तरकालीनचाक्षुषज्ञानं पक्षत्वेनाभिमतम् । साध्यं च स्वसमानाधिकरणप्रागभावव्यतिरिक्तेत्यादि विवक्षितमिति चेन्न । स्मृत्यभावमात्रेणास्मृतस्य स्मृत्यनन्तरं स्मृतत्ववत् पूर्वं प्रकाशाभावमात्रेणाप्रकाशितस्य तस्मिन्सति प्रकाशितत्वोपपत्याऽप्रयोजकत्वात् । एतच्चाकर एव स्पष्टम् । अन्धकारनिवर्तकत्वं चोपाधिः ।।

।। **अनादित्वे सतीत्यादि** ।। नन्वनादिभावत्वस्य निवर्त्यावृत्तित्वेऽप्यविद्याया भावविलक्षणाया निवर्त्यत्वोपपत्तेर्न विरोध इति चेन्न । अनादित्वे सत्यभावविलक्षणत्वेनानिवर्त्यत्वस्यापि प्रसङ्गेनाभावविलक्षणनिवृतौ सादित्वस्यैव प्रयोजकत्वात् । न च द्वितीयानुमाने अनाश्रितत्वमात्रवृत्तित्वमुपाधिः । ध्वंसत्वे साध्याव्याप्तेः ।। **निवर्त्यत्वं वेति** ।। न चैतयोः सकलनिवर्त्यावृत्तित्वमुपाधिः । विनाशसामग्रीयुक्तत्वे साध्याव्यापकत्वात् । न च विनाशसामग्रीयुक्तत्वेऽनादिभावनिष्ठत्वस्य वाऽनाद्यभावविलक्षणनिष्ठत्वस्य वाऽभावो नेति न तत्र साध्याव्याप्तिरिति वाच्यम् । अभावविलक्षणस्य विनाशे सादित्वस्य प्रयोजकत्वेनानादिभावे विनाशसामग्रीयुक्तत्वस्याभावात् । साध्यव्यापकोपाधिव्यतिरेकनिश्चयवति विनाशसामग्रीयुक्तत्वेऽनादिभावनिष्टत्वादेः साध्यव्यतिरेकस्य सन्दिग्धत्वेन निश्चितसाध्यव्यापका-

(न्यायकल्पलता)

भाववति व्याप्यसंशयरूपव्यभिचारसंशयेनोपाधेर्व्यतिरेकव्याप्यसिद्धेश्च ।। **अनादित्वं वेति** ।। कारणशून्यत्वमित्यर्थः । न चात्र सकलानाद्यवृत्तित्वमुपाधिः । निश्चितोपाधिव्यतिरेकवति प्रागभावाप्रतियोगित्वादौ साध्यस्य सन्देहेनोपाधेर्व्यतिरेकव्याप्यसिद्धेः ।। **प्रमाणज्ञानं वेति** ।। न चात्र प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । आवाभ्यामप्रसिद्ध-प्रतियोगिकस्याप्यभावस्य स्वीकारात् ।। **आत्मगतत्वाभावादिति** ।। न च वृत्तिरूपैको-पाध्यारूढत्वेन प्रमायाश्चैत्रगतत्वमिति वाच्यम् । तथा च प्रमातृप्रमाणप्रमेयसाङ्कर्यापत्या तत्परिहाराय कल्पितभेदमादाय व्यवस्थायास्त्वयाऽपि वाच्यत्वेन प्रमातत्प्रागभावयोर्न चैत्रगतत्वम् । वृत्तेरन्तःकरणगतत्वाच्चेत्यर्थः ।। **साध्य इति** ।। चैत्रप्रमायाः पक्षीकृतायाः प्रमामात्रप्रागभावनिवर्तकत्वनिश्चयेन प्रमापदस्याव्यावर्तकत्वादित्यर्थः ।। **प्रकरणसमता चेति** ।। तेनैव हेतुना सत्प्रतिपक्षतेत्यर्थः । ननु सत्प्रतिपक्षानुमाने चैत्रासमवेतत्वमुपाधिः । चैत्रप्रमा न चैत्रगतानादिनिवर्तिका प्रमात्वात् मैत्रप्रमावदित्यनुमानेन चैत्रप्रमाप्रागभावोऽपि न सिद्ध्येदित्याभाससाम्यमित्यत आह ।। **न चात्रेति** ।। आत्मत्वादौ साध्याव्याप्तेरित्यर्थः । आभाससाम्यं परिहरति ।। **उक्तेति** ।।

ननु जन्ममात्रे चैत्रगतप्रमाभावातिरिक्तस्वप्रागभावनिवर्तकत्वेनोपाधिसाध्ययोः सत्वा-त्तद्व्यतिरेकसहचाराग्रह इत्यत आह ।। **व्यतिरेकेति** ।। आकाशादिरप्युत्पन्न इति पक्षे प्रागभाव उपसंहारस्थलं मतान्तरे तु आकाशादिरपीति बोध्यम् ।। **चैत्रप्रमेति** ।। अनेन प्रागभावद्वयसिद्ध्यापत्तिः ।। **घट इति** ।। एतेन तु प्रागभावव्यतिरिक्तमनादिभूतं घटविरोधि सिद्ध्यति ।। **चैत्रेच्छा वेति** ।। अनेन प्रागभावद्वेषाभ्यामतिरिक्तमिच्छाविरोधिभूतं, अप्रामा-प्रागभावाज्ञानाभ्यामन्यदप्रमानिवर्त्यं च सिद्ध्यतीत्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।। **चैत्रनिष्ठत्वे सतीति** ।। एतच्च निवर्तकत्वविशेषणम् । चैत्रप्रमायां चैत्रनिष्ठत्वस्य विशेषणस्य सत्वेन तद्विशिष्टस्य चैत्रप्रमाभावातिरिक्तानादिनिवर्तकत्वस्यानधिकरणत्वे साध्यमाने विशेष्यभूतस्य निरुक्तनिवर्तकत्वस्यानधिकरणत्वं सिद्ध्यतीत्यर्थः । नन्वत्र चैत्रावृत्तित्वमुपाधिरित्यत आह ।। **न चेति** ।। **एतदुपाधित्वे सतीति** ।। एतच्च बुद्ध्या विविक्तस्य साध्यव्यापकत्वस्य विशेषणम् । साध्यव्यापकत्वानधिकरणत्वमादाय पक्षे साध्यसिद्धिः ।। **अत एवेति** ।। आभाससाम्यसत्प्रतिपक्षादिनेत्यर्थः ।। **किञ्चेति** ।। अभावभ्रमादौ व्यभिचारेणाज्ञानस्य

(न्यायकल्पलता)

भ्रमानुपादानत्वादित्यर्थः ।। **एतज्जनकेति** ।। एतज्जनकबाध्यातिरिक्तोपादानक इति पर्यवसितार्थः । न च बाध्यस्याजनकत्वादेतज्जनकबाध्याप्रसिद्ध्या तदतिरिक्ताप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । प्रतियोग्यप्रसिद्धेरभावप्रसिद्धिं प्रति गुणत्वेन दोषत्वाभावात् ।। **प्रयत्नान्यत्वे सतीति** ।। एतच्च प्रवृत्यभाव एव निवृत्तिरिति मतमाश्रित्य प्रयत्ने व्यभिचारवारणाय । मतान्तरे तु प्रवृत्तेर्निवृत्या निवृत्तेश्च प्रवृत्या समानाधिकरणत्वेन साध्यसत्वाद्व्यभिचाराभावेन तदनुपादेयमिति ध्येयम् । नन्विच्छाविरोधिद्वेषसिद्धावपि अनिच्छा यथा न सिद्ध्यति तथा ज्ञानविरोधिनः सिद्धावपि कथमज्ञानसिद्धिरित्यत आह ।। **ज्ञानेति** ।। एतेनेत्युक्तमेव दूषणजातं विशदयति ।। **अप्रयोजकत्वादीति** ।। पूर्वं कृत्यभावमात्रेणाकृतस्य कृतिवत्स्मृत्यभावमात्रेणास्मृतस्य स्मृतिवच्चेत्यादिनोक्तस्येति शेषः । एतेनैव ज्ञानविरोधित्वमनादिभावत्वसमानाधिकरणं सकलज्ञानविरोधिवृत्तित्वात् दृश्यत्ववत् । अनाद्यभावविलक्षणत्वं वा ज्ञानविरोधिवृत्ति अनाद्यभावविलक्षणमात्रवृत्तित्वात् । अभिधेयत्ववदित्यपि निरस्तम् ।।

श्रीमद्व्यासयतीन्द्रार्यसत्कल्पतरुसंश्रिति ।
न्यायकल्पलतायां हि नानुमाऽज्ञानसाधिका ।।

न्यायामृतसौगन्ध्यम्

यच्चात्र विवरणानुमानं प्रमाणं विवादपदं प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयावरणस्वनिवर्त्यस्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकं अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वात् । अन्धकारे प्रथमोत्पन्न प्रदीपप्रभावत् । स्वप्रागभावस्वोत्पादकादृष्टस्वोत्पत्तिप्रतिबन्धकादृष्टविषयगताज्ञातत्वैरर्थान्तरतावारणाय क्रमेण साध्यविशेषणानीति । तन्न । धारावाहिकद्वितीयादिबुद्धिषु बाधासिद्ध्यापत्तेः । न च (धारावाहिकबुद्धीनां) तत्तत्कालावच्छिन्नार्थविषयकत्वेनाज्ञातज्ञापकत्वात् नोक्तदोषः, (अनात्माकारप्रमाणवृत्तीनां तत्तदवच्छिन्नचैतन्यविषयत्वेन स्वविषयावरणनिवर्तकत्वात्) चित्त्वेनैव प्रकाशप्रसक्तिः न त्वनवच्छिन्नचित्त्वेन गौरवादिति वाच्यम् । तत्तत्कालावच्छिन्नस्य चैतन्यस्य शुद्धभिन्नत्वे तस्य दृश्यत्वेन तत्र मिथ्यात्वं नेति व्यभिचारः । तदभिन्नत्वे तद्दोषतादवस्थात् ।

ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति नियमात् स्वनिवर्त्यपदेनैव अर्थान्तरवारणेनेतरपदानां

(न्यायामृतसौगन्ध्यम्)

वैय्यर्थ्यात् । न च प्रमात्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वमन्येषां नेत्यत्र तात्पर्यम् । भ्रमस्याज्ञान-तदधीनान्यतरानिवर्तकत्वेन प्रमात्वेनैव सर्वनिवर्तकत्वात् । अज्ञानातिरिक्तस्य स्वविषया-वरणत्वाभावेन तेनैव सर्वपदान्तरवैयर्थ्यात् । न च अस्ति प्रकाशते इत्यादिव्यवहार-विरोधित्वरूपावरणत्वं स्वप्रागभावे स्वोत्पत्तिप्रतिबन्धकादृष्टेऽप्यस्तीति वाच्यम् । स्वप्रकाश-निर्विशेषस्वरूपातिरिक्तसत्ताप्रकाशयोस्त्वन्मते असत्वात् ।

किञ्च जडेऽज्ञानस्यानङ्गीकारात् चितश्चाज्ञानादिसाक्षितया सदा भासमानत्वात् आवरण-स्यैवाप्रसिद्धिः । एतेनाज्ञानादिसाक्षितया चितः प्रकाशमानत्वेऽप्यस्ति प्रकाशते इति व्यवहाराभावेन तदंशे अज्ञानावरणमावश्यकमिति निरस्तम् । मोक्षे उक्तव्यवहाराभावेना-ज्ञानावरणापाताच्च ।

किं च ज्ञानाश्रयगतत्वमज्ञानस्यासिद्धम् । न चान्तःकरणस्य चिदाश्रितत्वेन तद्वृत्ते-स्तत्प्रतिफलितज्ञानस्य वा चिदाश्रितत्वसम्भवः । किञ्चिदवच्छिन्नतदाश्रितस्यापि तदाश्रित-त्वानपायात् । कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नाकाशाश्रितस्य शब्दस्याकाशाश्रितत्ववदिति वाच्यम् । वृत्तेस्तत्प्रतिबिम्बितस्य च त्वन्मते ज्ञानत्वाभावात् । ज्ञानज्ञेययोर्हि आध्यासिकसम्बन्धः, स चोभयत्र नास्ति, किं तु वृत्त्यभिव्यक्ताधिष्ठानचैतन्ये सोऽस्ति । तदेव ज्ञानं, तच्चानाश्रित-मेव । किञ्चिदवच्छिन्नतदाश्रितस्य तदाश्रितत्वे साक्षात् ज्ञानस्याज्ञानाश्रयाश्रितत्वालाभात् । न हि घटाश्रितं घटत्वं साक्षाद्भूतलाश्रितमिति व्यवहृतिः ।

किञ्च प्रमाणज्ञानालोकसाधारणमेकं प्रकाशत्वमप्यसिद्धम् । न च प्रकाशकत्वं प्रकाशक-पदवाच्यत्वं अप्रकाशविरोधित्वं वा ज्ञानालोकयोः साधारणम् । प्रकाशपदवाच्यत्वस्याति-प्रसक्तत्वात् । अज्ञानान्धकारानुगताप्रकाशस्याप्रसिद्ध्या तद्विरोधित्वासम्भवात् । न च प्रकाशकपदेन शास्त्रे सर्वदेशकालयोर्वा व्यवह्रियमाणत्वं तद्विवक्षितमिति वाच्यम् । ज्ञाना-लोकसाधारणतया व्यवह्रियमाणत्वस्याप्यनुगतस्यासिद्धेः । उक्तं च विवरणे 'ज्ञान-प्रकाश्यत्वादज्ञानविरोधित्वादन्यदेव आलोकप्रकाश्यत्वं तमोविरोधित्वं नामे'ति ।

एतेन एवं चाप्रकाशितार्थगोचरत्वे सति प्रकाशशब्दवाच्यत्वादप्रकाशविरोधिप्रकाश-कत्वादिति वा हेतुः पर्यवसित इति निरस्तम् । स्वप्रकाशचितः सर्वदा भासमानत्वेना-प्रकाशितार्थगोरचत्वस्यैवासिद्धेः ।

(न्यायामृतसौगन्ध्यम्)

किञ्च गोपदवाच्यत्वेन पृथिव्या अपि शृङ्गित्वानुमानापाताच्च । किञ्चाज्ञानानुमितेः प्रकाशितार्थप्रकाशकत्वं अप्रकाशकत्वं वा स्यादिति उभयथा व्यर्थत्वापत्या अप्रकाशितार्थ-प्रकाशकत्वमवश्यं वाच्यम् । तथा च तत्र व्यभिचारः ।

किञ्चानादित्वे सति भावत्वं अभावविलक्षणत्वं च न निवर्त्यनिष्ठं अनादिभावमात्र-वृत्तिधर्मत्वात्, अनाद्यभावविलक्षणमात्रवृत्तित्वाद्वा आत्मत्ववत् । निवर्त्यत्वं वा नानादि-भावनिष्ठं अनाद्यभावविलक्षणनिष्ठं नेति वा निवर्त्यमात्रवृत्तित्वात् प्रागभावत्ववत् । अनादित्वं वा नावरणनिष्ठं अनादिभाववृत्तित्वात् प्रागभावत्ववत् । प्रमाणज्ञानं वा अभावान्यानाद्य-निवर्तकं ज्ञानत्वात् भ्रमवत् इत्यादिना सत्प्रतिपक्षता, कृत्यभावमात्रेणाकृतस्य कृतिवत् पूर्वं प्रकाशाभावमात्रेणाप्रकाशितस्य प्रकाशोपपत्तेरप्रयोजकत्वं च । ननु अनादिभावत्वस्य निवर्त्यावृत्तित्वेऽपि अविद्याया भावविलक्षणाया निवर्त्यत्वोपपत्तेर्न विरोध इति चेन्न । अभावविलक्षणे अज्ञाने भावादिवैलक्षण्यस्य व्याहतत्वात् । अनादित्वे सति अभावविलक्षण-त्वेनानिवर्त्यत्वस्यापि प्रसङ्गेन अभावविलक्षणवृत्तौ सादित्वस्यैव प्रयोजकत्वात् । न च द्वितायानुमाने अनाश्रितभावमात्रवृत्तित्वमुपाधिः । अत्यन्ताभावत्वान्योन्याभावत्वध्वंसत्वेषु साध्याव्याप्तेः । न चात्यन्ताभावादयोऽधिकरणातिरिक्ता नाङ्गीक्रियन्त इति वाच्यम् । सप्रतियोगिकाभावनिष्प्रतियोगिकनिर्विशेषब्रह्मणोरभेदासम्भवात् । स्वप्रागभावव्यतिरिक्तेति विशेषणं वदता विवरणेन ध्वंसस्य प्रतियोगिभिन्नत्वाङ्गीकारात् । न च तृतीयचतुर्थयोः सकलनिवर्त्यावृत्तित्वमुपाधिः । ध्वंसप्रतियोगित्वलक्षणानित्यत्वे साध्याव्याप्तेः । न च पञ्चमे सकलानाद्यवृत्तित्वमुपाधिः । प्रागभावप्रतियोगित्वरूपे नित्यत्वे साध्याव्याप्तेः । न चोक्त-नित्यत्वे आवरणावृत्तित्वं सन्दिग्धम् । उपाधेः साध्यव्यापकत्वसन्देहेन तदभावस्य साध्या-भावासाधकत्वात् । न च षष्ठे प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिः । आवाभ्यां अप्रसिद्ध-प्रतियोगिकस्याप्यभावस्य स्वीकारात् ।

यत्तु तत्त्वप्रदीपिकोक्तम् । चैत्रप्रमा चैत्रगतप्रमाप्रागभावातिरिक्तानादिनिवर्तिका प्रमात्वात् मैत्रप्रमावत् । विगीतो विभ्रमः एतज्जनकाबाध्यातिरिक्तोपादानकः विभ्रमत्वात् सम्मतवदिति । तन्न । प्रमायास्तत्प्रागभावस्य च चैत्रगतत्वाभावात् । न च वृत्तिरूपैकोपाध्यारूढत्वेन प्रमायाश्चैत्रगतत्वमिति वाच्यम् । वृत्यारूढस्य विषयेणाध्यासिकसम्बन्धाभावेन विषय-

(न्यायामृतसौगन्ध्यम्)

प्रकाशत्वरूपज्ञानत्वाभावात् । शुद्धचित्तोऽनाश्रितत्वाच्च । चैत्रप्रमा स्वप्रागभावातिरिक्तानादि-भावनिवर्त्तिका न चैत्रसमवेतत्वात् सुखादिवत् । चैत्रप्रमा चैत्रगतस्यानादिभावस्य निवर्तिका न प्रमात्वात् मैत्रप्रमावत् । चैत्रप्रमा स्वप्रागभावातिरिक्तभावनिवर्तिका प्रमात्वात् मैत्रप्रमावत् । घटश्चैत्रेच्छा वा चैत्राप्रमा वा स्वप्रागभावातिरिक्तानादिनिवर्तिका घटत्वादिच्छात्वाद्वा अप्रमात्वाद्वा घटान्तरवत् मैत्रेच्छावत् मैत्राप्रमावद्वेत्याभाससाम्यम् ।

द्वितीयानुमानमप्यशुद्धम् । विगीतो विभ्रमः एतज्जनकबाध्यातिरिक्तोपादानकः विभ्रमत्वात् सम्मतवत् इति सत्प्रतिपक्षात् । न च बाध्यस्य त्वन्मतेऽजनकत्वात् साध्याप्रसिद्धिः । पक्षविशेषणकानुमाने साध्याप्रसिद्धेरदोषत्वात् । प्रतियोग्यप्रसिद्धिरभावप्रसिद्धिं प्रत्यनुगुणत्वाच्च ।

एतेन विमता प्रमा प्रमाभावातिरिक्तस्य अनादेर्निवर्तिका कार्यत्वात् घटवत् ज्ञानत्वाद्वा भ्रमवत् । भ्रमानुत्तरप्रमा स्वप्रागभावातिरिक्तस्वविरोधिनिवर्तिका प्रमात्वात् भ्रमोत्तरप्रमावत् । ज्ञानत्वं स्वविषयावरणनिवर्तकनिष्ठं अप्रकाशितार्थप्रकाशवृत्तित्वादालोकत्ववत् । अनित्यज्ञानं अभावत्वानधिकरणस्वविरोधिसमानाधिकरणं प्रयत्नान्यत्वे सति सविषयत्वे सति अनित्यत्वात् अनित्येच्छावत् । इच्छा हि स्वविरोधिद्वेषसमानाधिकरणा ज्ञानविरोधिभावश्चाज्ञानमित्यादि नवीनानुमानानि निरस्तानि । विमता प्रमा स्वप्रागभावातिरिक्तस्याभावस्यानिवर्तिका कार्यत्वात् घटवत् । प्रमा स्वाभावातिरिक्तस्वविरोध्यनादिनिवर्तिका ज्ञानत्वात् भ्रमवदित्याभाससाम्य-माद्ये । द्वितीयतृतीययोः विमता प्रमा स्वप्रागभावातिरिक्तानादेर्निवर्तिका न कार्यत्वात् घटवत् । ज्ञानत्वं स्वविषयावरणनिवर्तकनिष्ठं न गुणत्वव्याप्यत्वात् रूपत्वादिवदिति सत्प्रतिपक्षात् । चतुर्थे संस्कारे व्यभिचारात् ।

ननु ज्ञानविरोधित्वं अनादिभावत्वसमानाधिकरणं सकलज्ञानविरोधिवृत्तित्वात् दृश्यत्व-वत् । यद्वा अनाद्यभावविलक्षणत्वं ज्ञानविरोधिवृत्ति अनाद्यभावविलक्षणमात्रवृत्तित्वात् अभिधेयत्ववदिति चेन्न । आद्ये ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वे व्यभिचारात् । द्वितीये अनाद्यभावविलक्षणत्वं न ज्ञानविरोधिवृत्ति भावमात्रवृत्तित्वादभावविलक्षणमात्रवृत्तित्वादिति सत्प्रतिपक्षात् ।

।। इति अविद्यानुमानभङ्गविवरणम् ।।

५७. श्रुतेरनिर्वाच्याविद्यापरत्वभङ्गः

''अनृतेन हि प्रत्यूढा'' इत्यत्रानृतशब्दो दुष्कर्मपरः । परिणामिप्रधानपरो वा । ''ऋतं पिबन्ता''वित्यादौ सत्कर्मणि ऋतशब्ददर्शनात् । ''ऋतं सत्यं तथा धर्म'' इति स्मृतेश्च । ''अनृतं परिणामत'' इति स्मृतेश्च । अज्ञानाविद्यातमोनीहारादिशब्दा अपि प्रकृतिपराः । न च सा मिथ्या । ''तम आसीत्'', ''गौरनाद्यन्तवती नित्या सततविक्रिये''त्यादिश्रुतिभिः सत्यत्वान्नित्यत्वाच्च । न चास्याः श्रुतेः अपूर्वपारमार्थिकसत्त्वपरत्वसम्भवे व्यावहारिकसत्त्वपरत्वं वा असद्वैलक्षण्यपरत्वं वा युक्तम् । मायाशब्दोऽपि क्वचित्प्रकृतिपरः । क्वचिच्च विचित्रेश्वरशक्त्यादिपरः, ''त्रिगुणात्मके''त्यादिस्मृतेः । ''विश्वमायानिवृत्ति''रित्यादौ निवृत्तिस्तरणमेव । ''मायामेतां तरन्ति ते'' इति स्मृतेः । न ह्यज्ञानं मायाशब्दार्थः । मायिनो ब्रह्मणोऽज्ञानित्वे सर्वज्ञत्वनिरवद्यत्वादिश्रुतिविरोधात् । मायाशब्दस्य 'मय ज्ञान' इति धातुजत्वाच्च । वेदनिघण्टौ 'माया वयुनं ज्ञानम्' इति पाठाच्च । मायाविशब्दस्य विचित्रशक्तियुक्त इवाज्ञानिन्यप्रयोगाच्च । ''योगमायां समादिशद्'' इति भागवते, ''ऋते मायां विशालाक्षीम्'' इति रामायणे च चेतने, 'जलं संस्तभ्य मायया' इति भारते जलस्तम्भनशक्तौ च प्रयोगाच्च । हरिवंशे–

मयश्च शम्बरश्चैव महामायाधरौ तथा ।
पार्जन्यवारुणी माये व्यधत्तां वारिविक्षरे ।।

इति पार्जन्यवरुणास्त्रयोर्मायाशब्दप्रयोगाच्च । तत्रैव 'मायामास्थाय युध्यस्वे'ति प्रकृतमायायाम्, 'आस्थाय तामसीं विद्याम्' इति विद्याशब्दप्रयोगाच्च । 'एकस्त्वमेव भगवन्निदमात्मशक्त्या मायाख्यया'' इति भागवते शक्तिर्मायेति व्याख्यातत्वाच्च । अत एव न मिथ्याभूतं मायाशब्दार्थः, शुक्तिरूप्यादौ तदप्रयोगात् । सत्यमन्त्रौषधादिमत्येव मायाविशब्दप्रयोगाच्च । मायामृगस्यापि मारीचस्य कामरूपित्वेन रामशरवेध्यत्वेन च सत्यत्वात् । देवासुरसङ्ग्रामादौ च

(न्यायामृतम्)

मायाशस्त्रादेः छेदाद्यर्थक्रियाकारित्वेन सत्यत्वात् । मिथ्याभूते ऐन्द्रजालिकादौ मायाधीनप्रतीतिकत्वेन मायाशब्दस्यामुख्यत्वात् । न च मायायाः सत्यत्वे ज्ञाननिवर्त्यत्वोक्तिविरोधः । सत्यस्यैव तन्निवर्त्यत्वात् । अत एव नाविद्यात्वोक्तिविरोधः, विद्यानिवर्त्यत्वात् । 'दैवी ह्येषा गुणमयी मम माये'त्यादौ गुणमयत्वाद्युक्तिरपि सत्यत्वानुगुणैव । शुक्त्याद्यज्ञाने रूप्यादौ त्रिगुणत्वादर्शनात् । तस्मान्न श्रुतिः सत्यप्रकृतीश्वरशक्त्याद्यतिरिक्तपराभिप्रेतानिर्वाच्याविद्यापरा ।

अद्वैतसिद्धिः

एवं श्रुतयश्च । तत्र छान्दोग्ये अष्टमाध्याये – 'तद्यथापि हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि सञ्चरन्तो न विन्देयुरेवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढा' इति श्रुतिर्ब्रह्मज्ञानप्रतिबन्धकत्वेनानृतं ब्रुवाणा तादृगज्ञाने प्रमाणम् । न च ऋतशब्दस्य 'ऋतं पिबन्ता'वित्यत्र सत्कर्मणि प्रयोगदर्शनाद् 'ऋतं सत्यं तथा धर्म' इति स्मृतेश्च ऋतशब्दस्य सत्कर्मपरत्वादनृतशब्दस्य दुष्कर्मपरत्वमिति वाच्यम् । उत्तरत्र 'य आत्माऽपहतपाप्मे'त्यादिना आत्मनोऽपहतपाप्मत्वप्रतिपादनेन दुष्कर्मप्रत्यूढत्वविरोधात् । सुषुप्तौ कर्ममात्रनाशे दुष्कर्मणोऽप्यभावात् । कारणात्मनाऽवस्थाने चाज्ञानस्यावश्यकत्वात् । कर्मण आवरणत्वानुपपत्तेश्च । ब्रह्मवेदनप्रतिबन्धकतया ह्यनादिब्रह्मावरकं ज्ञाननिवर्त्यं वाच्यम् । तथा च कर्मैव प्रधानमपि नानृतपदाभिधेयम् । तयोर्ज्ञानानिवर्त्यत्वात् । ज्ञाननिवर्त्यत्वे च 'भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्ति'रित्यादिश्रुतिर्मानम् ।

न च अत्र निवृत्तिस्तरणमात्रम् । 'मायामेतां तरन्ति ते' इति स्मृतेरिति वाच्यम् । ज्ञानहेतुकतरणस्य निवृत्त्यतिरिक्तस्यासम्भवेन उभयोर्नाशमात्रार्थत्वात् । न च 'तम आसी'दित्यस्य सत्त्वप्रतिपादकस्य बाधकं विना पारमार्थिकसत्त्वपरत्वेन कथमावरणस्यानृतत्वमिति वाच्यम् । 'नासदासीन्नो सदासी'दित्यनेन पारमार्थिकत्वतुच्छत्वयोर्निषेधेन व्यावहारिकसत्त्वपरत्वात् । न च अनेन माया प्रतिपाद्यते, मायाशब्दार्थश्च नाज्ञानम्, मायिनो ब्रह्मणोऽज्ञानित्वे सर्वज्ञत्वनिरवद्यत्वादिश्रुतिविरोधादिति वाच्यम् । उपाधेः

(अद्वैतसिद्धिः)

प्रतिबिम्बपक्षपातित्वेनेश्वरासार्वज्ञ्याद्यापादनायोगात् । सार्वज्ञ्याद्यैश्वर्यस्य मायानिबन्धनत्वाच्च । न च 'मय ज्ञान' इति धात्वर्थानुसारात् माया कथमज्ञानमिति वाच्यम् । 'एवमेवैषा माया स्वाव्यतिरिक्तानि परिपूर्णानि क्षेत्राणि दर्शयित्वा जीवेशावाभासीकरोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवती'ति श्रुत्या मायाऽविद्ययोरैक्यप्रतिपादनान्माया अज्ञानमेव । 'घट चेष्टाया'-मिति धातुजस्यापि घटशब्दस्य चेष्टावाचकत्वाभाववदत्रापि ज्ञानवाचकत्वाभावात् । 'माया प्रज्ञा वयुन'मिति ज्ञानपर्याये निघण्टुकारवचनं च ज्ञानाकारपरिणामित्वादज्ञानस्योपपन्नम् । वृत्तिज्ञानस्याज्ञानाभिन्नत्वाद् अज्ञानस्यैवानिर्वचनीयविचित्रशक्तियोगान्न विचित्रशक्तिमति मायाशब्दप्रयोगानुपपत्तिः । क्वचिन्मणिमन्त्रादौ तत्प्रयोगस्तूपचारात् । न च शुक्तिरूप्यादौ मायाशब्दाप्रयोगात् न मृषार्थोऽयमिति वाच्यम् । वज्रादौ पृथिवीत्वादिव्यवहाराभावेऽपि पृथिवीत्ववत् व्यवहाराभावेऽपि मायात्वानपायात् । ऐन्द्रजालिकादौ बहुशो मायाशब्द-प्रयोगदर्शनाच्च । मायाया अज्ञानान्यत्वे ज्ञाननिवर्त्यत्वविरोधाच्च । नीहारतमःशब्दावप्यस्मि-न्मते अज्ञानस्यावारकत्वाद्युज्येते, नान्यमते । अनृतनीहारादिशब्दानां दुष्कर्मपरत्वे श्रुत्यन्तरोक्तजीवेशभेदकत्वोपादानत्वादिविरोधश्च । तस्मात् 'अनृतेन प्रत्यूढाः', 'नीहारेण प्रावृताः', 'तम आसीत्', 'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्', 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्', 'अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः', 'भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्ति'रित्याद्याः श्रुतयो वर्णिता अज्ञाने प्रमाणमिति स्थितम् ।।

न्यायामृततरङ्गिणी

ननु छान्दोग्ये दशमे(अष्टमे)ऽध्याये दहरप्रकरणे ''त इमे सत्याः कामा अनृतापिधानास्तेषां सत्यानां सतामनृतमपिधानं यो यो ह्यस्येतः प्रैति न तमिह दर्शनाय लभतेऽथ ये चास्येह जीवा ये च प्रेता यच्चान्यदिच्छन्न लभते सर्वं तदत्र गत्वा विन्दतेऽत्र ह्यस्यैते सत्याः कामा अनृतापिधानास्तद्यथापि हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि सञ्चरन्तो न विन्देयुरेवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढा'' इत्यत्र अनृतशब्दवाच्यमिथ्या-भूताज्ञानबद्धत्वं चेतनानां प्रतीयत इति श्रुतिरविद्यायां मानमित्यत आह ।। अनृतेन हीति ।। ऋतशब्दस्य ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोक इत्यादौ सत्कर्मपरत्वादनृतशब्दो

(न्यायामृततरङ्गिणी)

दुष्कर्मपर इत्याह ।। **ऋतमिति** ।। अनृतशब्दस्य परिणामिपरत्वे प्रमाणमाह ।। **अनृतमिति** ।। ननु उत्तरत्र प्रजापतिवाक्ये य आत्मापहतपाम्पा विजरो विमृत्युरित्यादिनाऽपहतपाप्मत्वोक्तेः कथं तस्य दुष्कर्मपरत्वमिति चेन्न । अपहतपाप्मन्यज्ञानसम्बन्धस्याप्यभावात् । आविर्भूतस्वरूपापेक्षया तदुक्तौ तु दुष्कर्मण्यपि समानम् ।

नन्वविद्यायामनेक आगमः, तथा चोक्तं पञ्चपादिकायां येयं श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु नामरूपव्याकृतमविद्या माया प्रकृतिरग्रहणमव्यक्तं तमः कारणं लयः शक्तिर्महासुप्तिर्निर्द्राक्षरमाकाशमिति च तत्र तत्र बहुधा गीयते चैतन्यस्य स्वत एवावस्थितलक्षणब्रह्मरूपतावभासं प्रतिबध्य जीवत्वापादिकाऽविद्या कर्म पूर्वप्रज्ञा संस्कारचित्रभित्तिः सुषुप्ते प्रकाशाच्छादनविक्षेपसंस्कारमात्ररूपस्थितिरनादिरविद्येति । अत्र अविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञेति भ्रान्तिकर्मपूर्वानुभवसंस्कारा उच्यन्ते । विवरणेऽप्युक्तम् । समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशयाशोचति मुह्यमान इति स्वभावसिद्धेश्वरस्यानीश्वरत्वं तद्भावाप्रतिपत्तिरेव वस्तुनोऽनपायात्ततश्चेश्वरभावाप्रतिपत्तेः शोकस्य च निमित्तं मोहं दर्शयति । तथा न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव । नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति । नीहारं तमोऽज्ञानमित्यनर्थान्तरम् । तेन प्रावृतत्वमेव जीवानां ब्राह्मापरिज्ञाने जल्प्यत्वाद्यध्यासे च निमित्तं दर्शयति । तथा अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढा इति श्रेयोरूपब्रह्मापरिज्ञाने क्रियाकारकाद्यध्यासे च निमित्तभूतामविद्यां दर्शयति । अज्ञानेनावृतं ज्ञानमित्याद्याः स्मृतयश्चेति ।

मन्त्रार्थस्तु माधवीयभाष्ये हे नराः यः विश्वकर्मा इमानि भूतानि जजान उत्पादितवान् तं विश्वकर्माणं न विदाथ न जानीमः तत्र हेतुः युष्माकं अन्यदेव अन्तरं व्यवधानं बभूव । तदुच्यते नीहारेण नीहारसदृशेन अज्ञानेन प्रावृताः किञ्च जल्प्या अहं मनुष्योऽहं देव इत्याद्यनृतजल्पनशीलाः असून् प्राणान् तर्पयन्ति देहपोषकाः उक्थशासः उक्थशब्देन स्तोत्रशस्त्रादिकं लक्ष्यते नानाविधपक्षेषूक्तं प्रउगनिष्कैवल्यादिकं शंसन्ति । ऐहिकामुष्मिकभोगमात्रपरा इत्यर्थः ।

(न्यायामृततरङ्गिणी)

तदेतन्निराकरोति ।। **अज्ञानेत्यादिना** ।। सन्त्येवोदाहृतवाक्येष्वज्ञानादिशब्दाः । परन्तु ते प्रकृतिपरामर्शा इत्यर्थः । ननु मिथ्याभूता प्रकृतिरेवास्माकमविद्येत्यत आह ।। **न चेति** ।। उदाहृतवाक्येषु प्रकृतिमिथ्यात्वप्रतिपादकशब्दाभावादित्यर्थः । प्रत्युत वाक्यान्तरे प्रकृतेः सत्यत्वमेवोच्यत इत्याह ।। **तम इति** ।। गौः प्रकृतिः । ननु तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरित्यत्र ज्ञान-निवर्त्यत्वेन श्रुताया मायाया मिथ्यात्वसिद्धिरित्यत आह ।। **विश्वेति** ।। **तरण-मिति** ।। मायायां सत्यामेव तत्कृतपराभवाभाव इत्यर्थः ।। **मायिन इति** ।। न चोपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वेनेश्वरासार्वज्ञानापादकत्वमिति वाच्यम् । त्वन्मते बिम्बातिरिक्तस्य प्रतिबिम्बस्याभावेन तत्पक्षपातो न सम्भवतीति वक्ष्यमाणत्वात् ।। **मायाशब्दस्येति** ।। चिन्तिपूजीत्यत्र च कारादङ्प्रत्ययो व्याख्यातव्यः ।

ननु एवमेवैषा माया स्वाव्यतिरिक्तानि परिपूर्णानि क्षेत्राणि दर्शयित्वा जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवतीति श्रुत्या माया-विद्ययोरैक्यप्रतिपादनादज्ञानमेव मायेति चेन्न । जीवस्य परब्रह्मबोधतिरोधायिका भगवच्छक्तिरत्र प्रतिपाद्यते न तु त्वदभिमतानिर्वचनीया माया ।। **वेदेति** ।। न च ज्ञानाकारपरिणामित्वादज्ञानस्यापि ज्ञानत्वमुपपन्नमिति वाच्यम् । उपादानोपादेययोः साम्यदर्शनेन तथा परिणामसिद्धेः ।। **व्याख्यातत्वादिति** ।। आत्मशक्त्या मायाख्ययेत्यनेनेत्यर्थः ।। **तदप्रयोगादिति** ।। प्रामाणिकानामिति शेषः । तेन न वज्रादौ पृथिवीशब्दाप्रयोगसाम्यम् ।। **सत्येति** ।। अस्मायामेधास्रजोविनिरिति मत्वर्थे विन्प्रत्ययविधानादित्यर्थः । ननु मन्त्रौषधादिनिर्मिते सर्पादौ मिथ्याभूते मायाशब्दप्रयोगान्न तस्य सत्यवाचित्वनियम इत्यत आह ।। **मिथ्याभूत इति** ।। गौणत्वहेतुभूतमुख्यसम्बन्धस्योपपादनम् ।। **मायाधीनेति** ।। **ज्ञाननिवर्त्य-त्वोक्तीति** ।। न च तरणोक्त्यनुपपत्तिः । तत्रेश्वरीयबन्धकशक्तेस्तरणोक्तेः । अत्र तु प्रकृतेर्विनाश इति भेदात् ।। **सत्यस्यैवेति** ।। रूप्यादौ ज्ञाननिवर्त्यत्वादर्शना-दित्यर्थः । नन्वेकस्य विरुद्धसत्त्वादिगुणवत्त्ववचनमनिर्वचनीयत्वमावेदयतीत्यत आह ।। **दैवी हीति** ।। सत्त्वादीनां परस्परं सम्भिन्नत्वेन तद्विरोधोऽसिद्धः । अजामेकां

लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयन्तीं सरूपामिति तत्सामानाधिकरण्यश्रुतेरिति भावः । सत्त्वं सत्यत्वम् । ननु मायायास्त्वयाप्यङ्गीकारात्कथं तन्निराकरणमित्यत आह ।। **तस्मादिति** ।।

व्यासाद्रिसृततर्काम्बुपूरैः पक्षयुगं युजि ।
न्यायामृततरङ्गिण्यां पराविद्या ह्यनागमा ।।

न्यायामृतकण्टकोद्धारः

एवमज्ञानेऽनुमानं निराकृत्य श्रुतिमपि निराकरोति ।। **अनृतेन हीति** ।। ''तद्यथापि हिरण्यनिधिं पिहितम् अक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि सञ्चरन्तो न विन्देयुः, एवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दत्यनृतेन हि प्रत्यूढा'' इत्यत्रेत्यर्थः । ऋतशब्दस्य सत्कर्मपरत्वे स्मृतिश्रुती प्रमाणमाह ।। **ऋतमिति** ।। तथा चानृतशब्दो दुष्कर्मपरो युज्यत इति भावः । अनृतशब्दस्य परिणामिपरत्वे प्रमाणमाह ।। **अनृतमिति** ।।

''ऋ गताविति धातोस्तु पूर्वावगतवत्सदा ।
स्थितेर्ब्रह्मर्तमित्युक्तमनृतं परिणामतः ।।'' इति स्मृतिर्द्रष्टव्या ।

न च दुष्कर्मप्रत्यूढत्वप्रतिपादने उत्तरत्र 'य आत्म' इत्यादिनाऽपहतपाप्मत्वादि-प्रतिपादकेन विरोध इति वाच्यम् । अज्ञानपरत्वेऽपि तद्विरोधात् । न हि सत्य-सङ्कल्पस्याज्ञानं सम्भवति ।

किञ्च 'य आत्मे'त्यत्र परमात्मा प्रतिपाद्यते । सत्यसङ्कल्पादितल्लिङ्गात् । ''अनृतेन हि प्रत्यूढा'' इत्यत्र जीवाः । न विन्दन्तीत्यादितल्लिङ्गात् । तथा च जीवानां दुष्कर्मप्रत्यूढत्वस्य परमात्मनोऽपहतपाप्मत्वादिना न विरोधः । न च जीवब्रह्मणोरभेदः । कल्पितभेदस्य त्वयाप्यङ्गीकारात् । तस्यासिद्ध्याऽन्योन्याश्रयाच्च । न च सुषुप्तौ अनृतप्रत्यूढत्वमुच्यते । न च तदा दुष्कर्मकार्यमात्रविनाशादिति वाच्यम् । कार्यमात्रविनाशस्य सुप्तित्वानभ्युपगमात् । सर्वेन्द्रियव्यापारविगममात्रेण सुप्तित्वो-पपत्तेश्च । न च ब्रह्मवेदनप्रतिबन्धकतया ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यम् आवश्यकं बोध्यम् । न च प्रकृतिदुष्कर्मणी तादृशे तयोर्ज्ञानानिवर्त्यत्वादिति वाच्यम् । ''ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि''

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

इति स्मृत्या दुष्कर्मणोऽपि ज्ञाननिवर्त्यत्वाभिधानात् । प्रकृतेरपि आवश्यत्वावस्थाविशेषेण निवृत्त्युपपत्तेश्च ।। **अज्ञानेति** ।। ''अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ।'' ''अविद्यायामन्तरे वर्ममानाः'' ''नीहारेण प्रवृता चरन्ती''त्यादावित्यर्थः । न च प्रकृतिरेवाज्ञानम् । तस्य मिथ्यात्वाङ्गीकारात् । अस्याश्च सत्यत्वादित्याह ।। **न चेति** ।। नन्वियं श्रुतिरपरमार्थिकसत्वादिपरेत्यत आह ।। **न चेति** ।। ब्रह्मसत्यत्वश्रुतेरपि तथात्वप्रसङ्ग इति भावः ।

ननु श्रुतिपुराणादौ मायाशब्दश्रवणात् तस्य मिथ्याभूतवस्तुवाचित्वात् तेनाज्ञानसिद्धिः स्यात् इत्यत आह ।। **मायाशब्दोऽपीति** ।। ननु भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति ज्ञाननिवर्त्यत्वश्रवणात्कथं माया प्रकृतिरीश्वरशक्तिर्वेत्यत आह ।। **विश्वेति** ।। न च ज्ञानहेतुकतरणस्य निवृत्त्यतिरिक्तस्यासम्भवेन तरणशब्देन निवृत्तिरेवेति वाच्यम् । स्वकार्याक्षमत्वापादकत्वेन उत्तेजकेन मणिस्तीर्ण इतिवत् निवृत्त्यभावेऽपि ज्ञानहेतुक-तरणोपपत्तेः । निवृत्तिपरत्वेऽपि अवस्थाविशेषेण निवृत्त्यभ्युपगमान्न विरोधः । न च ज्ञानमेव मायाशब्दार्थः किं न स्यादित्यत आह ।। **न हीति** ।। न चाज्ञानस्य प्रतिबिम्बपक्षपातित्वेन नेश्वरसार्वज्ञ्यादिविरोधित्वमिति वाच्यम् । अस्याज्ञानसिद्ध्युत्तर-कल्प्यत्वेनान्योन्याश्रयात् । प्रतिबिम्बोपाधेर्बिम्बत्वादर्शनाच्च । न च सार्वज्ञ्याद्यैश्वर्यं मायानिबन्धनमिति वाच्यम् । ''एष सर्वेश्वर'' इत्याद्युक्त्या ''एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य'' इति तस्य नित्यत्वोक्त्या मायाधीनत्वासम्भवात् । उपपादयिष्यते चैतत् सगुणवादे ।

।। **मायाशब्दस्येति** ।। न चैवमेवमेवैषा माया स्वाव्यतिरिक्तानि परिपूर्णानि क्षेत्राणि दर्शयित्वा जीवेशावभासीकरोति । माया चाविद्या च स्वयमेव भवतीति श्रुत्या मायाविद्ययोरैक्यप्रतिपादनात् अज्ञानमेव मायाशब्दार्थः । घटशब्दस्य ''घट चेष्टायाम्'' इति चेष्टार्थकधातुजत्वेऽपि चेष्टावाचकत्वाभाववत् अत्राप्युपपत्तेः । निघण्टुवचनं च ज्ञानाकारपरिणामित्वात् ज्ञानमित्यभिप्रायेणोपपन्नमित्यत आह ।। **मायाशब्दस्येति** ।। प्रयोगानुसारेण रूढिः कल्प्या । तथा च ज्ञानिनि कदापि मायाविशब्दाप्रयोगात् न मायाशब्दो ज्ञाने रूढः । नापि यौगिकः । विरोधादिति भावः । श्रुतौ चाविद्याशब्दो अस्य विद्येति योगेन ईश्वरविचित्रशक्तिपरत्वेऽपि न किञ्चिदनुपपन्नम् । अवभासेनेत्युक्त्या

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

जीवेशभेदज्ञाने कारणत्वमुक्तम् । तच्च नास्माकं विरोधि । घटदृष्टान्तोपादानं च विषयम् । चेष्टाभाववति घटशब्द इव अज्ञाने मायाशब्दाप्रयोगात् । एवं च निघण्टुवचनं नान्यथा व्याख्येयम् ।

नन्वज्ञानादौ यथा न मायाशब्दप्रयोगः, तथा शक्त्यादावपि न प्रयोग इति कथं शक्तिपरत्वं तस्येत्यत आह ।। **योगेति** ।। नन्वस्तु मायाशब्दस्य शक्त्यादौ प्रयोग-स्तथापि ज्ञानार्थकधातुव्युत्पन्नस्य कथं तत्परत्वमित्यत आह ।। **तत्रैवेति** ।। तथा च ईश्वरशक्त्यादेर्ज्ञानादिरूपत्वात् तदर्थकस्यापि तस्य तत्परत्वं युक्तमिति भावः ।। **एक इति** ।। व्याख्यानतोऽपि विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणमिति न्यायेन व्याख्यानस्य संशयादिनिरासकत्वेन च प्रबलत्वात् । भागवते च शक्तिपरत्वेन व्याख्यातत्वात् । तत्परत्वमेव नान्यपरत्वमिति भावः ।। **अत एवेति** ।। व्याख्यानस्य बलत्वादेवेत्यर्थः ।

ननु मिथ्याभूतेऽपि मायाशब्दप्रयोगात् तदपि मायाशब्दार्थ इत्यत आह ।। **शक्ति-रूप्यादाविति** ।। न च वज्रादौ पृथिवीत्यादिव्यवहाराभावेऽपि पृथिवीत्ववदिहापि मायेति व्यवहाराभावेऽपि मायात्वं स्यादिति वैषम्यात् । न हि वज्रादौ पृथिवीव्यवहारो नास्ति । तथात्वे पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वव्याप्तौ वज्रे व्यभिचारकथनमसङ्गतं स्यात् । न चेन्द्रजालिके मिथ्याभूते मायाशब्दप्रयोगोऽस्तीति वाच्यम् । तत्रैन्द्रजालिकप्रदर्शनमन्त्रादावेव माया-शब्दस्य मुख्यत्वेन तज्जन्यज्ञानविषये मायाशब्दस्यौपाचारिकत्वात् । अन्यथोक्त-व्याख्यानादिविरोधात् । अत एव वक्ष्यति ।। **मिथ्याभूत इति** ।। मिथ्याभूतस्य गुणवत्त्वानुपपत्तेः ।

न्यायामृतप्रकाशः

नन्वनृतेन हि प्रत्यूढा इत्यत्रानृतशब्दवाच्यमिथ्याभूताज्ञानबद्धत्वं चेतनानां प्रतीयत इति श्रुतिरेवाविद्यायां मानमित्यत आह ।। **अनृतेन हीति** ।। ऋतशब्दस्य "ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोक" इत्यादौ सत्कर्मपरत्वादनृतशब्दो दुष्कर्मपर इत्याह ।। **अनृतेति** ।। अनृतशब्दस्य परिणामिपरत्वे प्रमाणमाह ।। **अनृतमिति** ।।

"ऋ गताविति धातोस्तु पूर्वावगतवत्सदा ।
स्थितेर्ब्रह्मर्त्तमित्युक्तमनृतं परिणामतः ।।"

(न्यायामृतप्रकाशः)

इति स्मृतेरित्यर्थः । तथा चानृतेन प्रकृत्या लिङ्गदेहरूपप्रकृत्या वा प्रत्यूढा बद्धाः सन्त एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्तीति पूर्वेण सम्बन्धः । नन्वज्ञानेनावृतं ज्ञानम्, अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः, नीहारेण प्रावृताः, तम आसीदित्यादौ मिथ्याभूताज्ञानमविद्यादिशब्दवाच्यं श्रूयत इत्यत आह ।। **अज्ञानेत्यादि** ।। नन्वस्तु तर्हि मिथ्याभूता प्रकृतिरविद्येत्यत आह ।। **न चेति** ।। उदाहृतवाक्येषु प्रकृतिमिथ्यात्वप्रतिपादकशब्दाभावादित्यर्थः । प्रत्युत वाक्यान्तरे प्रकृतेः सत्यत्वमेवोच्यत इत्याह ।। **तम आसीदिति** ।। गौः प्रकृतिः अनाद्यन्तवती आद्यन्तवती न भवतीत्यर्थः । अन्तशून्यत्वोक्त्या ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावाख्यमिथ्यात्वाभाव-स्याभिधानादित्यर्थः । नित्यत्वात् ज्ञाननिवर्त्यत्वशून्यत्वात्सत्यत्वाच्च न सा मिथ्येत्वन्वयः ।

ननु तम आसीदित्यादिश्रुतीनां व्यावहारिकसत्वपरत्वस्य सद्वैलक्षण्यपरत्वस्य वोपपत्तेर्न पारमार्थिकसत्यत्वपरत्वमित्यत आह ।। **न चेति** ।। **क्वचिदिति** ।। मम माया दुरत्यये-त्यादौ शक्त्यादीत्यादिपदेनास्त्रमन्त्रौषधादिग्रहणम् । प्रकृत्यादिपरत्वे ज्ञापकमाह ।। **त्रिगुणेति** ।। ननु ''भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्ति''रिति ज्ञाननिवर्त्यत्वेन श्रुताया मायाया मिथ्यात्वसिद्धिरित्यत आह ।। **विश्वेति** ।। यद्यज्ञानं मायाशब्दार्थस्तर्हि ''मायिनं तु महेश्वर''मित्यादौ मायित्वेनोद्दिष्टस्य ब्रह्मणोऽज्ञानित्वप्राप्तेः । अस्त्विति चेत्तत्राह ।। **मायिन इति** ।। मय ज्ञान इत्यस्मादण्प्रत्यये सति निष्पन्नमायाशब्दस्य ज्ञानवाचित्वान्ना-ज्ञानं मायाशब्दार्थ इत्याह ।। **मायाशब्दस्येति** ।। मय ज्ञान इत्यस्मादण्प्रत्यये णित्त्वा-दुपधावृद्धौ स्त्रियां टापि सवर्णदीर्घे सति मायेति रूपं द्रष्टव्यम् । यदि प्रयोगवशान्माया-शब्दस्य विचित्रशक्त्यादिपरत्वं तर्हि तत एवाज्ञानादिपरत्वमस्त्वित्यत आह ।। **मायावि-शब्दस्येति** ।। विचित्रशक्त्यादीत्यत्रादिशब्दोक्तार्थं दर्शयति ।। **योगमायामिति** ।। चेतने दुर्गायाम् ।। **वारिविक्षरे इति** ।। क्षर विनाशसन्ततदानयोरिति धातोः वारीणि विशेषतः क्षरतः दत्त इति वारिविक्षरे इत्यर्थः । तत्रैव हरिवंश एव ।। **व्याख्यातत्वादिति** ।। आत्मशक्त्या मायाख्ययेत्यनेनेत्यर्थः । अत एवेत्युक्तं विशदयति ।। **शुक्तीति** ।। मिथ्याभूते रूप्यादौ रूप्यं मिथ्येति रूप्यं मायेति मायाशब्दाप्रयोगादित्यर्थः । ननु मिथ्याभूतमायोपेते मायाविशब्दप्रयोगो दृश्यत इति चेत्तत्राह ।। **सत्येति** ।।

ननु ''मायामृगं दयितयेप्सित''मित्यादौ मारीचस्य मायामृगत्वमुच्यते । तच्च

(न्यायामृतप्रकाशः)

मिथ्याभूतमेवेत्यत आह ।। **मायामृगस्यापीति** ।। **कामेति** ।। तथा च मायामृगत्वं न मिथ्याभूतम् । मनोजवः कामरूपमित्युक्तरूपविशिष्टासुरसिद्धिरेवेत्यर्थः ।। **रामशरेति** ।। ''तेनाहतः शरवरेणे''ति रामशरवेध्यत्वोक्तेस्तस्य च मिथ्याभूतेऽसम्भवादित्यर्थः । ननु देवासुरसङ्ग्रामादौ मायाशस्त्रादिकं कथ्यते तच्च मिथ्याभूतमेवेत्यत आह ।। **देवासुरेति** ।। मायाशस्त्रादेर्मायाशब्दवाच्यमन्त्रादिनिर्मितशस्त्रादेरित्यर्थः । ननु ऐन्द्रजालिकपुरुषेण मन्त्रौषधादिना निर्मिते मिथ्याभूते सर्पादौ मायाशब्दप्रयोगान्न तस्य सत्यत्वमित्यत आह ।। **मिथ्याभूत इति** ।। ऐन्द्रजालिकादौ मायाशब्दस्यामुख्यत्वाद्गौणत्वादित्यर्थः । गौणत्वे हेतुभूतमुख्यसम्बन्धस्योपपादनं मायाधीनेति । सङ्ग्रामादौ निर्मितस्य सत्यशस्त्रादिप्रतीतेर्मिथ्याभूतैन्द्रजालिकसर्पादिप्रतीतेश्च मायाशब्दोक्तमन्त्रौषधाद्यधीनत्वादित्यर्थः ।। **ज्ञाननिवर्त्यत्वोक्तीति** ।। ''तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्ति''रिति श्रुताविति्यर्थः । यद्यप्यत्र निवृत्तिः स्मरणमेव ''मायामेतां तरन्ती''ति स्मृतेरित्युक्तत्वादेषा शङ्कैव नोदेति तथापि तत्र मायामेतामिति स्मृतौ ईश्वरीयबन्धकशक्तितरणमेवाभिप्रेतम्, अत्र पुनः प्रकृतेर्विनाश एव स च प्रकृतेः सत्यत्वे न सम्भवति सत्यस्य चानिवृत्तेरित्यर्थः । तथा च तदन्यथानुपपत्त्या मिथ्यात्वं कल्पनीयमित्यर्थः ।

अर्थापत्तेरन्यथोपपत्तिमाह ।। **सत्यस्यैवेति** ।। सत्यस्यैव ज्ञाननिवर्त्यत्वं न मिथ्याभूतस्य रूप्यादौ तददर्शनादिति प्राङ्निपुणतरमुपपादितमिति भावः । श्रुत्यादौ मायाया अविद्यात्वोक्त्यन्यथानुपपत्त्या मिथ्यात्वसिद्धिरित्यत आह ।। **अत एवेति** ।। अत एवेत्युक्तमेव विशदयति ।। **विद्येति** ।। तच्च सत्यस्यैवास्तीत्यर्थः । ननु ''दैवी ह्येषा गुणमयी मम माये''त्यादौ एकस्या एव मायायाः परस्परविरुद्धसत्वादिगुणत्रयात्मकत्वोक्त्याऽर्थादनिर्वचनीयत्वमेवावगम्यते । अतो मिथ्यात्वसिद्धिरित्यत आह ।। **दैवी हीति** ।। सत्तानुगुणा सत्यत्वानुगुणा सत्यत्वानुकूलैव न तु तत्प्रतिकूलेत्यर्थः । सत्वादीनां परस्परं मिश्रत्वेनाविरोधः सिद्ध एव । ''अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजा जनयन्तीं सरूपा''मिति तत्सामानाधिकरण्यश्रुतेरिति भावः । प्रत्युत गुणमयीत्युक्तं त्रिगुणात्मकत्वरूपं त्रैगुण्यं मायायाः सत्व एव युक्तं न मिथ्यात्वे कुत इत्यत आह ।। **शुक्त्यादीति** ।। मिथ्याभूत इति शेषः ।

(न्यायामृतप्रकाशः)

ननु भवद्भिरपि मायायाः श्रुतिप्रतिपाद्यत्वाङ्गीकारात्कथं तन्निराकरणमित्यत आह ।। **तस्मादिति** ।। शक्त्यादीत्यादिपदेन दुर्गामन्त्रौषधादिग्रहणम् । तथा चानेनास्मन्मते श्रुतिः सत्यभूतप्रकृत्यादिपरेत्युक्तं भवति ।

न्यायकल्पलता

ननु छान्दोग्ये दशमे(अष्टमे)ऽध्याये दहरप्रकरणे "त इमे सत्याः कामा अनृतापिधानास्तेषां सत्यानां सतामनृतमपिधानं यो यो ह्यस्येतः प्रैति न तमिह दर्शनाय लभतेऽथ ये चास्येह जीवा ये च प्रेता यच्चान्यदिच्छन्न लभते सर्वं तदत्र गत्वा विन्दतेऽत्र ह्यस्यैते सत्याः कामा अनृतापिधानास्तद्यथापि हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि सञ्चरन्तो न विन्देयुरेवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढा" इत्यत्र अनृतशब्दाभिधेयमिथ्याभूताज्ञानबद्धत्वं चेतनानां प्रतीयत इति श्रुतिरविद्यायां मानमित्यत आह ।। **अनृतेन हीति** ।। ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोक इत्यादौ ऋतशब्दस्य सत्कर्मपरत्वादनृतशब्दो दुष्कर्मपर इत्याह ।। **ऋतमिति** ।। अनृतशब्दस्य विकारिपरत्वमभिप्रेत्यापि तत्र प्रमाणं वक्ति ।। **अनृतमिति** ।। ऋ गताविति धातोस्तु पूर्वावगतवत्सदा । स्थितेर्ब्रह्मर्तमित्युक्तमनृतं परिणामत इति स्मृतेरिति ज्ञेयम् । ननु उत्तरत्र प्रजापतिवाक्ये य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युरित्यादिनाऽपहतपाप्मत्वोक्तेः कथं तस्य दुष्कर्मपरत्वमिति चेन्न । अपहतपाप्मनि अज्ञानसम्बन्धस्याप्यभावात् । आविर्भूतस्वरूपापेक्षया तदुक्तौ तु दुष्कर्मण्यपि समानम् । एतेन सुषुप्तौ कार्यमात्रनाशे दुष्कर्मणोऽप्यभाव इति निरस्तम् । धर्माधर्माद्यभावे पुनरुद्बोधायोगात् ।

[१]((वस्तुतस्तु दहर उत्तरेभ्य इति दहराधिकरणे य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान् यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह प्रजापतिरुवाचेत्युत्तरेभ्यो गुणेभ्यो दहराकाशे परमात्मैवेति विज्ञेयम् । सापेक्षनिरपेक्षयोश्च निरपेक्षं स्वीकर्तव्यम् । सत्यकामोऽपरो नास्ति तमृते विष्णुमव्ययम् । सत्यकामत्वमन्येषां भवेत्तत्काम्यकामितेति स्कान्दवचनात् ।।))

१. (.....) एतच्चिह्नमध्यपतितानि वाक्यानि उपलब्धमातृकायां दृश्यमानान्यपि अस्पष्टानि वर्तन्ते ।

(न्यायकल्पलता)

नन्विद्यायामनेके आगमाः । तथा चोक्तं पञ्चपादिकायाम् । येयं श्रुतिस्मृतीतिहास-पुराणेषु नामरूपव्याकृतमविद्या माया प्रकृतिरग्रहणमव्यक्तं तमः कारणं लयः शक्तिर्महासुप्ति-र्निद्राऽक्षरमाकाशमिति च तत्र तत्र बहुधा गीयते चैतन्यस्य स्वत एवावस्थितलक्षणब्रह्मरूप-तावभासं प्रतिबध्य जीवत्वापादिकाऽविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञासंस्कारचित्रभित्तिः सुषुप्ते प्रकाशाच्छादन-विक्षेपसंस्कारमात्ररूपस्थितिरनादिरविद्येति । अत्र अविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञेति भ्रान्तिकर्मपूर्वानुभव-संस्कारा उच्यन्ते । विवरणेऽप्युक्तम् । समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमान इति स्वभावसिद्धेश्वरस्यानीश्वरत्वं तद्भावाप्रतिपत्तिरेव वस्तुनोऽनपायात् ततश्चेश्वरभावा-प्रतिपत्तेः शोकस्य च निमित्तं मोहं दर्शयति । तथा न तं विदाथ य इमा जजानान्य-द्युष्माकमन्तरं बभूव । नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति । नीहारं तमोऽज्ञानमित्यनर्थान्तरम् । तेन प्रावृतत्वमेव जीवानां ब्रह्मापरिज्ञाने जल्प्यत्वाद्यध्यासे च निमित्तं दर्शयति । तथा अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढा इति श्रेयोरूपब्रह्मापरिज्ञाने क्रियाकारकाद्यध्यासे च निमित्तभूतामविद्यां दर्शयति । अज्ञानेनातृतं ज्ञानमित्याद्याः स्मृतयश्चेति ।।

मन्त्रार्थस्तु माधवीये । हे नराः यः विश्वकर्मा इमानि भूतानि जजान । उत्पादितवान् तं विश्वकर्माणं न विदाथ न जानीथ । तत्र हेतुः युष्माकं अन्यदेव अन्तरं व्यवधानं बभूव । तदुच्यते नीहारेण नीहारसदृशेन अज्ञानेन प्रावृताः । किञ्च जल्प्या अहं मनुष्योऽहं देव इत्याद्यनृतजल्पनशीलाः । असून्प्राणान् तर्पयन्ति ते असुतृपः देहपोषकाः । उक्थशास उक्थशब्देन स्तोत्रशस्त्रादिकं गृह्यते । नानाविधपक्षेषूक्तम् । प्रउगनिष्कैवल्यादिकं शंसन्ति । ऐहिकामुष्मिकभोगमात्रपरा इत्यर्थः ।

तदेतन्निराकरोति ।। **अज्ञानेत्यादिना** ।। सन्त्येवोदाहृतवाक्येष्वज्ञानादिशब्दाः । परन्तु ते प्रकृतिपरा इत्यर्थः । ननु मिथ्याभूता प्रकृतिरेवास्मकमविद्येत्याशङ्क्य निराकरोति ।। **न चेति** ।। उदाहृतवाक्येषु प्रकृतिमिथ्यात्वप्रतिपादकशब्दाभावादित्यर्थः । प्रत्युत वाक्यान्तरे प्रकृतेः सत्यत्वमेवोच्यत इत्याह ।। **तम इति** ।। गौः प्रकृतिः । ननु तस्याभिध्याना-द्योजनात्तत्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरित्यत्र ज्ञाननिवर्त्यत्वेन श्रुताया मायाया मिथ्यात्वसिद्धिरित्यत आह ।। **विश्वेति** ।। मायाया मिथ्यात्वे निवर्त्यत्वानुपपत्तेर्निवृत्ति-

(न्यायकल्पलता)

शब्दार्थमाह ।। **तरणमिति** ।। मायायां सत्यामेव परमेश्वरानुग्रहेण तत्कृतपराभवाभाव इत्यर्थः । मामेव ये प्रपद्यन्त इत्यादिगीतोक्तेरिति भावः । प्रपत्तिः शरणागतिः ।। **मायिन इति** ।। मायाशब्दस्य व्रीह्यादित्वात् व्रीह्यादिभ्यश्चेति मत्वर्थे इनिप्रत्ययः । ननूपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वेनेश्वरासर्वज्ञ्यानापादकत्वमिति चेन्न । सार्वज्ञ्यादेरनौपाधिकत्वापातात् । त्वन्मते बिम्बातिरिक्तस्य प्रतिबिम्बस्याभावेन तत्पक्षपातो न सम्भवतीति वक्ष्यमाणत्वाच्च ।। **मायाशब्दस्येति** ।। चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्चेति सूत्रे चकारादनुक्तसमुच्चयार्थादङ्प्रत्ययो व्याख्यातव्यः । न च घटचेष्टायामिति धातुजन्यस्यापि घटशब्दस्य चेष्टावाचकत्वाभाववदत्रापि ज्ञानवाचकत्वाभाव इति युक्तम् । क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकैकोऽर्थः प्रदर्श्यते । प्रयोगतोऽनुगन्तव्या अनेकार्था हि धातव इति वचनात् । मायाशब्दस्य मिथ्याभूते प्रयोगाभावं च वक्ष्यति ।

ननु एवमेवैषा स्वाव्यतिरिक्तानि परिपूर्णानि क्षेत्राणि दर्शयित्वा जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवतीति श्रुत्या मायाऽविद्ययोरैक्यप्रतिपादनादज्ञानमेव मायेति चेन्न । जीवस्य परब्रह्मबोधतिरोधायिका भगवच्छक्तिरत्र प्रतिपाद्यते । न तु पराभिमतानिर्वचनीया माया । स्वाधीनानि क्षेत्राणि महदहङ्कारादीनि दृष्ट्वा सृष्ट्वा जीवेशौ आभासयति । शक्तिशक्तिमतोरभेदात् । जीवबद्धत्वेन ईशं अप्रतिहेतेच्छत्वेनेत्यर्थः ।। **वेदेति** ।। न च ज्ञानाकारपरिणामित्वादज्ञानस्यापि ज्ञानत्वमुपपन्नमिति वाच्यम् । उपादानोपादेययोः साम्यदर्शनेन परिणामसिद्धेः ।। **वारिविक्षर इति** ।। वारि जलं विक्षरतः विसृजतस्ते तथोक्ते । क्षरविनाशसततदानयोरिति धातोः ।। **व्याख्यातत्वादिति** ।। आत्मशक्त्या मायाख्ययेत्यनेनेत्यर्थः ।। **तदप्रयोगादिति** ।। प्रामाणिकानामिति शेषः । तेन न वज्रादौ पृथिवीशब्दाप्रयोगसाम्यम् ।। **सत्येति** ।। अस्मायामेधास्रजो विनिरिति मत्वर्थे विन्प्रत्ययविधानादित्यर्थः । ननु मन्त्रौषधादिनिर्मिते सर्पादौ मिथ्याभूते मायाशब्दप्रयोगान्न तस्य सत्यवाचित्वनियम इत्यत आह ।। **मिथ्याभूत इति** ।। गौणत्वहेतुभूतमुख्यार्थसम्बन्धमुपपादयितुमुक्तम् ।। **मायाधीनेति** ।। **सत्यस्यैवेति** ।। तथा च रूप्यादौ ज्ञाननिवर्त्यत्वादर्शनात् । मिथ्यात्वे हेतुर्विरुद्ध इत्यर्थः । न च मायाया ईश्वरशक्तित्वे तत्तरणोक्तिविरोधः । ईशानुग्रहेण तदीयबन्धकशक्तेस्तिरोधानोक्तेः विश्वमायानिवृत्तिरित्यत्र । उक्तं हि श्रीभागवते

(न्यायकल्पलता)

यद्येषोपरता देवी माया वैशारदीमतिः । सम्पन्न एवेति विदुर्महिम्नि स्वमहीयत इति । नैनं जीवं संसारयामीति निवृत्तव्यापारा उपरता । बन्धको भवपाशेन भवपाशाच्च मोचक इति स्कान्दोक्तेश्च । अत्र तु प्रकृतिबन्धस्य विनाश इति भेदात् । प्रकृतेर्नित्यत्वं च गौरनाद्यन्तवतीति श्रुतिसिद्धम् । नन्वेकस्य विरुद्धसत्वादिवचनमनिर्वचनीयत्वमावेदयतीत्यत आह ।। **दैवी हीति** ।। सत्वादीनां परस्परं सम्भिन्नत्वेन तद्विरोधोऽसिद्धः । अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयन्तीं सरूपामिति तत्सामानाधिकरण्यश्रुतेरिति भावः । सत्वं कालत्रयाबाध्यत्वलक्षणं सत्यत्वम् । एषेति भगवद्दृष्टत्वान्न मिथ्यात्वम् । ननु मायायास्त्वयाप्यङ्गीकारात्कथं तन्निराकरणमित्यत आह ।। **तस्मादिति** ।।

श्रीमद्व्यासयतीन्द्रार्यसत्कल्पतरुसंश्रिति ।
न्यायकल्पलतायां हि पराविद्या त्वनागमा ।।

न्यायामृतसौगन्ध्यम्

नापि श्रुतिस्तत्र मानम् । 'अनृतेन हि प्रत्यूढाः' इत्यत्रानृतशब्दो हि दुष्कर्मपरः । 'ऋतं पिबन्तौ' इत्यादौ ऋतशब्दस्य सत्कर्मणि प्रयोगदर्शनात् । अविद्यानीहारादिशब्दाः प्रकृतिपराः । न तु सा मिथ्या । 'तम आसीत्' 'गौरनाद्यन्तवती नित्या सततविक्रिये'त्यादिश्रुतिभिः सत्यत्वनित्यत्वोक्तेः । मायाशब्दोऽपि क्वचित् प्रकृतिपरः, क्वचित् विचित्रेश्वरशक्त्यादिपरः । 'विश्वमायानिवृत्तिरि'त्यादौ निवृत्तिस्तरणमेव । 'तरति शोकमात्मविदि'ति श्रुतेः । 'मायामेतां तरन्ति ते' इति स्मृतेश्च । तरणं तु सत्यस्यैव । न हि मरुमरीचिकाजलस्य तरणमस्ति । न ह्यज्ञानं मायाशब्दार्थः । मायिनो ब्रह्मणोऽज्ञत्वे सर्वज्ञत्वनिरवद्यत्वादिश्रुतिविरोधात् । वेदनिघण्टौ 'माया वयुनं ज्ञानमि'ति पाठाच्च । मायाविशब्दस्य विचित्रशक्तिमति प्रयोगच्च । 'योगमायां समादिशत्' इति भागवते, 'ऋते मायां विशालाक्षीमि'ति रामायणे च चेतने, 'जलं संस्तभ्य माययै'ति भारते जलस्तम्भनशक्तौ च प्रयोगात् । हरिवंशे च–

मयश्च शंबरश्चैव महामायाधरौ तथा ।
पार्जन्यवारुणी माये व्यधत्तां वारिविक्षरे ।।

(न्यायामृतसौगन्ध्यम्)

इति पार्जन्यवारुणास्त्रयोस्तत्प्रयोगाच्च । तत्रैव 'मायामास्थाय युद्धचस्वे'ति प्रकृत-मायायां, 'आस्थाय तामसीं विद्यामि'ति विद्याशब्दप्रयोगाच्चेति ।

न मिथ्याभूतं मायाशब्दार्थः, शुक्तिरूप्यादौ तदप्रयोगात् । सत्यमन्त्रौषधादिमत्येव मायाविशब्दप्रयोगाच्च । मायामृगस्य मारीचस्य कामरूपित्वेन रामशरवेध्यत्वेन च सत्य-त्वात् । मिथ्याभूते ऐन्द्रजालिकादौ मायाधीनप्रतीतिकत्वेन मायाशब्दस्यामुख्यत्वात् । न च मायायाः सत्यत्वे ज्ञाननिवर्त्यत्वोक्तिविरोधः । सत्यस्यैव तन्निवर्त्यत्वात् । क्वचिद-विद्यात्वोक्तिर्विद्यानिवर्त्यत्वात् । 'दैवी ह्येषे'त्यादौ गुणमयत्वाद्युक्तिः सत्वानुगुणैव ।

एतेन ज्ञानहेतुकतरणस्य निवृत्यतिरिक्तस्यासम्भव इति निरस्तम् । 'गौरनाद्यन्तवती'-त्यादिश्रुत्यनुरोधात् नाशातिरिक्तस्यैव तरणपदार्थत्वात् ।

एतेन 'तम आसीदि'त्यस्य 'नासदासीन्नो सदासीदि'त्यनेन पारमार्थिकत्वतुच्छत्वयो-र्निषेधेन व्यावहारिकसत्वपरत्वमिति निरस्तम् । 'नासदासीदि'त्यस्य पञ्चभूतनिषेधपरत्वात् ।

यत्तु 'ऋतेऽर्थं यत् प्रतीयते' इत्यादिस्मृत्या मृषार्थस्य मायापदशब्दशक्यत्वं बोध्यते दुर्घटकारिणि निरूढलक्षणेति । तन्न । तत्र प्रतीत्यप्रतीतिभ्यां आगन्तुकत्वस्योक्तत्वात्, मायाशब्दस्य प्रकृतिपरत्वात् कार्यकारणयोरभेदात् ।

यत्तु मन्त्रौषधादौ मिथ्यार्थनिमित्तत्वात् मायापदप्रयोगः उपचारात्, क्वचिद्व्यवहाराभावो व्यञ्जकाभावात्, व्यञ्जके सति वज्रादौ पृथिवीत्वादेरिव रूप्यादावपि मायात्वं व्यवह्रियत एव । किञ्च कष्टं कर्मेत्यनुभवेन क्रियामात्रस्य दुःखजनकत्वेऽपि इदानीं मे दुःखमिति संवदानव्यवहारः प्रकृष्टदुःख एव तद्व्यवहारात् तथा चमत्कारविशेषाधायकत्वेन प्रकृष्टमायाया-मेव मायापदप्रयोगः (मायात्वव्यवहारः) । अत एव 'माया ह्येषा मया सृष्टा' 'नैवं मां द्रष्टुमर्हसी'ति नारदं प्रति भगवद्वाक्ये दृश्यमानस्य विश्वरूपप्रतिपन्नोपाधौ निषेध्यत्वे मायात्वं हेतूकृतं इति ।

तन्न । मायाशब्दस्य मिथ्यार्थे कुत्रापि प्रयोगाभावात् । रूप्यादौ तवैव हि तथा व्यवहारः । विचित्रमन्त्रादिमति मायाविपदप्रयोगस्य (आज्ञानिकत्वेन?) औपचारिकत्वा-

(न्यायामृतसौगन्ध्यम्)

नौचित्यात् । [१]((दृष्टियथाप्राप्त तन्न्यायैवेत्यत्र)) माया प्रकृतिः कार्यकारणयोरभेदात् । कष्टं कर्मेत्यत्र नान्तरीयकदुःखाधिजनककर्मण एवोक्तत्वात् । सति दुःखे व्यवहारो हि भवत्येव । न हि दुःखं अज्ञातं तिष्ठति । प्रकृष्टदुःखे तु ममाधिकं दुःखमिति व्यवहारात् । अन्यथा दुःखे तारतम्यव्यवहारो न स्यात् । माया ह्येषेत्यत्र तु पूर्वमुक्तस्य विराट्स्वरूपस्य मायापदेनोक्तेः कार्यकारणयोरभेदात् । इदमेव मदीयं मुमुक्षुज्ञेयं स्वरूपं इत्येवं मां द्रष्टुं नार्हसि किन्तु इतःपरं अप्राकृतरूपमस्तीति भावः । दिव्यविग्राहाभिप्राये तु मया एषा मायारूपा सृष्टा प्रकटिता पश्यसि ।।

।। श्रुतेरनिर्वाच्याविद्यापरत्वभङ्गविवरणम् ।।

५८. अविद्यार्थापत्तिभङ्गः

भ्रमोपादानत्वेनाविद्याकल्पनं तु द्वितीलक्षणनिरासेनैव निरस्तम् । किं च शुक्तिरूप्यमुपादानसहितं चेत्, सकर्तृकं भवेत् । न चेशो जीवो वा तस्य कर्तेति युज्यते । नापि निर्विकारस्य ब्रह्मणः श्रौतजगदुपादानत्वनिर्वाहाय तत्कल्पनम्, सत्यस्य त्रिगुणस्य प्रधानस्यैव तदुपादानत्वेन श्रुत्यादिसिद्धत्वाद्, अविद्याया अपि अनादित्वेन निरवयवतया ब्रह्मवदेव विकारायोगाच्च । किं च ब्रह्मण उपादानत्वेऽपि नाविद्या कल्प्या, त्वद्रीत्या ब्रह्मण एव तात्त्विका-विकाराविरुद्धेनातात्त्विकविकारेण शुक्त्यादिवद् विवर्ताधिष्ठानत्वरूपोपादानत्वो-पपत्तेः । अन्यथा अविद्यादेराश्रयसापेक्षस्य द्वितीयस्य तत्त्वतोऽद्वितीयाद् ब्रह्मणोऽन्यदधिकरणं कल्प्यं स्यात् ।

न च परिणामित्वेनाविद्याकल्पनम्, असत्यस्य सत्यरूपान्तरापत्तिरूप-परिणाम्यनपेक्षत्वात् । न च कार्यापेक्षितस्वसत्तासमानसत्ताकोपादानत्वेन तत्कल्पनम्, विवर्ताधिष्ठानरूपोपादानेन निवृत्तोपादानाकांक्षस्यापि घटादि-दृष्टान्तेनोक्तोपादानकल्पने घटादेः कार्यस्य स्वासमानसत्ताकोपादानानपेक्षत्वेना-

१. (....:) एतच्चिह्नमध्यपतितं वाक्यमिदं उपलब्धमातृकायां दृश्यमानमपि अस्पष्टं वर्तते ।

(न्यायामृतम्)

समानसत्ताकस्य ब्रह्मणो वियदादावनुपादानत्वापातात् । रूप्ये स्वसमान-सत्ताकनिमित्तस्यापि कल्पनापाताच्च । न च जीवस्यानवच्छिन्नब्रह्मानन्दा-प्रकाशाय तत्कल्पना, भेदेनैव तदुपपत्तेः । अनवच्छिन्नानन्दस्यापि प्रकाशमान-प्रत्यङ्मात्रत्वेनाप्रकाशानुपपत्तेश्च ।।

अद्वैतसिद्धिः

जीवस्यानवच्छिन्नब्रह्मानन्दाप्रकाशान्यथानुपपत्तिश्च तत्र मानम् । न च जीवस्य ब्रह्म-भेदेनैव तादृगप्रकाशोपपत्तिः, जीवब्रह्मभेदस्याग्रे निरसिष्यमाणत्वात् । न चानवच्छिन्ना-नन्दस्यापि प्रकाशमानप्रत्यङ्मात्रत्वेनाप्रकाशमानत्वानुपपत्तिः, शरीरप्रतियोगिकस्यात्मनि स्वरूपभेदस्यात्माकारेण प्रकाशमानत्वेऽपि भेदाकारेणाप्रकाशमानत्ववद्रूपान्तरेण ब्रह्मणः प्रकाशमानत्वेऽपि उक्ताकारेणाविद्यावशादप्रकाशमानत्वोपपत्तेरुक्तत्वात् ।

भ्रमस्य सोपादानत्वान्यथानुपपत्तिरपि अविद्यायां प्रमाणम् । न चान्तःकरणमुपादानम्, अन्तःकरणस्य ज्ञानजनने प्रमाणव्यापारसापेक्षत्वेन प्रमाणाविषये शुक्तिरूप्यादौ ज्ञाना-जनकत्वात्, सादित्वेनानादिभ्रमपरम्परानुपादानत्वाच्च । न च ब्रह्मैवोपादानम्, तस्या-परिणामित्वात् । न च विवर्ताधिष्ठानत्वेन शुक्त्यादेरिवोपादानत्वम्, अविद्यामन्तरेणा-तात्त्विकान्यथाभावलक्षणस्य विवर्तस्यैवासम्भवात्, शुक्त्यादेरधिष्ठानावच्छेदकतया विवर्ता-धिष्ठानत्वाभावात् । न च– उपादानापेक्षस्य विवर्तस्य तात्त्विकातिरिक्तोपादानकल्पनवद-विद्यादेराश्रयसापेक्षस्य ब्रह्मातिरिक्तमतात्त्विकमधिकरणं कल्प्यं स्यादिति– वाच्यम् । ब्रह्मण एव विकारित्वे अनित्यत्वादिप्रसक्तिवद् ब्रह्मण एवाधिष्ठानत्वे बाधकाभावेन द्वितीय-स्याधिकरणस्याकल्पनात् । न च– असत्यस्य सत्यरूपान्तरापत्तिलक्षणपरिणाम्यनपेक्षत्वेन परिणामित्वेनापि नाविद्याकल्पनमिति– वाच्यम् । परिणामिसत्तासमानसत्ताकत्वनियमेना-सत्यत्वस्यैवाभावात् । न च– घटादौ स्वसमानसत्ताकोपादानकत्वदर्शनेन प्रपञ्चेऽपि तादृशो-पादानकल्पने घटादेः स्वाधिकसत्ताकोपादानानपेक्षत्ववद् वियादादेरपि ब्रह्मानुपादानकत्वं स्यादिति– वाच्यम् । 'तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् स' इत्यनेन न्यायेन घटादेरपि मृदवस्थचैतन्योपादानकतया तादृशोपादानानपेक्षत्वासिद्धेः । अत एव– रूप्येऽपि स्वसमान-

(अद्वैतसिद्धिः)

सत्ताकस्य निमित्तस्यापि कल्पनापत्तिरिति– निरस्तम्, निमित्तमात्रे वा इयं कल्पना ? विशेषे वा ? नाद्यः, अधिष्ठानरूपनिमित्तस्य सर्वत्राधिकसत्ताकत्वात् । द्वितीये तूत्तरोत्तरभ्रमे पूर्वपूर्वभ्रमस्य निमित्तत्वेनेष्टापत्तेः । न च त्रिगुणात्मकं प्रधानमुपादानमिति वाच्यम्, तस्या-सत्यत्वे अविद्यानतिरेकात् । सत्यत्वेऽपि सावयवम् ? निरवयवं वा ? आद्ये अनादित्व-भङ्गः । द्वितीये परिणामित्वायोगो ब्रह्मवत् । न चाविद्यापक्षेऽपि समः पर्यनुयोगः, तस्याः काल्पनिकत्वेन पर्यनुयोगायोगात् । तस्मादर्थापत्तिरविद्यायां प्रमाणम् । इत्यद्वैतसिद्धाव-विद्यायामर्थापत्तिः ।

न्यायामृततरङ्गिणी

भ्रमशब्देन ज्ञानं वा अर्थो वा । नाद्य इत्याह ।। द्वितीयेति ।। अन्तःकरणस्यैव तदुपादानत्वसम्भवादिति भावः । न चान्तःकरणस्य प्रमाणसापेक्षस्यैव ज्ञानजनक-त्वेन प्रमाणाविषये शुक्तिरूप्यादौ न ज्ञानजनकत्वमिति वाच्यम् । शुक्तिविषय-प्रमाणसहितेनान्तःकरणेन दोषवशाद्रूप्यविशिष्टशुक्तिगोचरपरिणामविशेषजननसम्भवात् । द्वितीयं निराकरोति ।। **किञ्चेति ।।** सोपादानत्वव्यापकसकर्तृकत्वस्याभावान्न रूप्यं सोपादानमित्यर्थः ।। **सत्यस्येति ।।** ननु प्रधानस्य सावयवत्वेऽनादित्वभङ्गः निरवयवत्वे परिणामायोग इत्यत आह ।। **अविद्याया इति ।।** अविद्यायाम-विद्यात्वेनैव सर्वानुपपत्तिपरिहारे सत्ये प्रधाने ईश्वरशक्त्या तदस्त्वित्यर्थः ।। **अतात्त्विकेति ।।** न चाविद्यामन्तरेणातात्विकान्यथाभावलक्षणविवर्त एव न सम्भवतीति वाच्यम् । अविद्यान्तरं विनैवातात्विकाविद्यावदविद्यां विनैवातात्विक-वियदादिविवर्तसम्भवात् ।। **अन्यथेति ।।** उपादानापेक्षस्य वियदादिरूपविवृतस्य तात्विकब्रह्मातिरिक्तोपादानकल्पनायामित्यर्थः ।। **अन्यदिति ।।** सद्वितीयमतात्विक-मित्यर्थः । ननु वियदादिर्ब्रह्मणो विवर्तोऽविद्यायाः परिणामः, तथा च परिणामस्य परिणामिनं विनाऽयोगादविद्याकल्पनमित्यत आह ।। **न चेति ।।** सत्यभूत-परिणामस्यैव स्वोचितपरिणाम्यपेक्षा न त्वसत्यस्य तस्येत्याह ।। **असत्यस्येति ।।** तत्वतोऽसंसारिणः संसारित्ववत् तत्वतोऽपरिणामिनोऽपि मिथ्याभूतपरिणामित्वे

(न्यायामृततरङ्गिणी)

बाधकाभावाद्ब्रह्मण एव परिणामित्वोपपत्तिरित्यपि बोध्यम् । ननु घटादौ स्वसमसत्ताकोपादानदर्शनाद्रूप्यादेरपि तथाविधोपादनमविद्या कल्प्यत इत्यत आह ।। **न च कार्येति ।। कार्यस्येति ।।** रूप्यस्य घटादेश्चेत्यर्थः ।। **अनपेक्षत्वेनेति ।।** दृष्टत्वादिति शेषः । न च तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् स इत्यनेन न्यायेन घटादेरपि मृदवस्थचैतन्योपादानकतया तादृशोपादानापेक्षत्वमसिद्धमिति वाच्यम् । घटादौ चैतन्योपादानकत्वे मानाभावात् । रूप्यस्य घटादिदृष्टान्तेन स्वसमानसत्ताकोपादानकल्पनायां घटादेरिव तत्र स्वसमानसत्ताकनिमित्तकल्पनाप्यापद्यत इत्याह ।। **रूप्य इति ।।** रूप्यस्य स्वसमानसत्ताकनिमित्तकत्वं न स्यात् तथा चाधिष्ठानस्य सादृश्यादेश्च निमित्तत्वं न स्यादित्यर्थः । तेन उत्तरोत्तरभ्रमे पूर्वपूर्वभ्रमस्य निमित्तत्वेनेष्टापत्तिरिति निरस्तम् ।। **भेदेनेति ।।** तद्दूषणाभासस्य निरसिष्यमाणत्वादिति भावः । न च ममेव तव मते ब्रह्मणि विशेषोऽस्तीत्याह मात्रशब्देन ।

न्यायामृतकण्टकोद्धारः

।। **भ्रमोपादानत्वेनेति ।।** अन्तःकरणस्यात्मनो वा उपादानत्वसम्भवादिति भावः । न चान्तःकरणस्य ज्ञानजनने प्रमाणसापेक्षत्वनियमेन प्रमाणाविषये शुक्तिरूप्यादौ न ज्ञानजनकत्वमिति वाच्यम् । अन्तःकरणस्य लाघवेन ज्ञापकसापेक्षत्वेनैव ज्ञानजनकत्वसम्भवे प्रमाणसापेक्षत्वकल्पने गौरवात् । भ्रमेऽन्तःकरणानपेक्षणे व्यासक्तस्यापि भ्रमापत्तेश्च । न चान्तःकरणस्य सादित्वात् नानादिभ्रमपरम्परोपादानत्वमिति वाच्यम् । अन्तःकरणसादित्वस्याज्ञानसिद्ध्यधीनत्वेनान्योन्याश्रयात् । धर्मिकल्पनात् इति न्यायेन अन्तःकरणस्यैवानादित्वकल्पनौचित्याच्च । अन्तःकरणस्य सादित्वे नित्यं मनोऽनादित्वादित्यादिसयुक्तिकश्रुतिविरोधश्च । भ्रमपरम्पराया अनादित्वासिद्धेश्च । ननु भ्रमो द्विविधः अर्थज्ञानात्मकः । तथा च ज्ञानं प्रत्यन्तःकरणस्योपादानत्वेऽपि शुक्तिरूप्योपादानत्वेनाज्ञानं स्वीकर्तव्यमिति चेन्न । तस्य निरुपादानत्वात् सोपादानत्वव्यापकसकर्तृकत्वाभावात् इत्याशयेनाह ।। **शुक्तिरूप्यमिति ।।** उपादानगोचरचिकीर्षादेरभावात् न जीवस्य कर्तृत्वम् । ईश्वरस्य तु तत्प्रतीत्यभावादेव । अन्यथा भ्रान्तत्वापत्तेः । ईश्वरकर्तृकत्वे तस्य व्यावहारिकतापत्तेश्चेति भावः ।। **सत्यस्येति ।।** ननु प्रधानस्य

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

सावयवत्वेऽनादित्वायोगः । निरवयवत्वे परिणामित्वायोगो ब्रह्मवदिति चेन्न । निरवयवत्वेऽपि सांशत्वेन परिणामित्वोपपत्तेः । न चावयवातिरिक्ता अंशा एव न सन्ति प्रमाणाभावादिति वाच्यम् । तेषामिह पक्षी नेह पक्षीत्यादि प्रतीत्यन्यथानुपपत्त्यादिनाऽन्यत्र साधितत्वात् ।। **अविद्याया इति** ।। नन्वविद्यायाः काल्पनिकत्वेन तत्रानुपपत्तिर्न दूषणमिति चेत् तर्हि तस्या ब्रह्मरूपत्वं जगदावरकत्वमित्याद्यपि कल्प्यं स्यात् । तत्रानुपपत्तिपरिहारे अविद्यानिरवयवत्वेऽपि तत्परिहार आवश्यक इति भावः ।

।। **किञ्चेति** ।। न चाविद्यामन्तरेणातात्विकान्यथाभावलक्षणस्य विवर्तस्यासम्भव इति वाच्यम् । तस्य दोषेणैवोपपत्तेः । अन्यथाभावोऽन्यथाज्ञानं चेत् दोषान्तःकरणादिनैवोपपन्नम् । अर्थस्य त्वसत्त्वादेव न कारणान्तरापेक्षेति भावः ।। **अन्यथेति** ।। न च विकारित्वेऽनित्यत्वादिवत् अविद्याश्रयत्वे बाधकाभावात् नाविद्याया अधिकरणान्तरं कल्प्यमिति वाच्यम् । अतात्त्विकविकारेण वास्तवानित्यत्वापादनासम्भवात्, कल्पितानित्यत्वेऽप्यविरोधात् अज्ञानाश्रयत्वेऽपि सार्वज्ञाद्यभाव 'निरनिष्ट' इत्यादिश्रुतिविरोधरूपबाधकसद्भावाच्च ।। **असत्यस्येति** ।। न च परिणामस्य परिणामिसमसत्त्वनियमेनासत्यत्वमसिद्धमिति वाच्यम् । मिथ्यात्वेन परिणामस्यैवासम्भवात् । मिथ्यात्वादेवासत्यत्वनियमाच्च । सत्यत्वपक्ष एवोक्तनियमाच्च ।। **रूप्य इति** ।। न च निमित्तमात्र उक्तनियमकल्पनायां शुक्तिरूप्य एव व्यभिचारो निमित्तविशेषे तत्कल्पनायां इष्टापत्तिः । पूर्वभ्रमस्योत्तरोत्तरभ्रमकारणत्वादिति वाच्यम् । निमित्तमात्रे एतत्कल्पनाया आपाद्यत्वात् । तथा च अधिष्ठानरूपब्रह्मणोऽपि कार्यसमसत्त्वं स्यात् । शुक्तिरूप्याधिष्ठानमपि पक्षसममतो न तत्र व्यभिचारापादनमित्याशयात् ।। **भेदेनैवेति** ।। तस्या उपपादयिष्यमाणत्वात् इति भावः ।। **अनवच्छिन्नेति** ।। न च शरीरप्रतियोगिकस्यात्मभेदस्यात्माकारेण प्रकाशमानत्वेऽपि उक्ताकारेणाविद्यावशादप्रकाशमानत्वोपपत्तिरिति वाच्यम् । निर्विशेषे निराकारे चात्मनि रूपद्वयस्य वाऽकारद्वयस्य वाऽयोगात् । आकारस्य मिथ्यात्वेनाज्ञानस्य तदावरकत्वायोगाच्च । प्राप्ताप्राप्तविषयत्वेनाकारस्यैवावरणविषयत्वात् । तस्मान्नाविद्यायामर्थापत्तिर्मानम् ।

न्यायामृतप्रकाशः

यदुक्तं मिथ्याभूतस्य भ्रमस्य कादाचित्कत्वेन सोपादानत्वात्तदनुगुणं मिथ्याभूतमुपादान-

(न्यायामृतप्रकाशः)

मङ्गीकार्यं सैवाविद्येति भ्रमोपादानत्वान्यथानुपपत्त्याऽविद्यासिद्धिरिति भावरूपाज्ञानसद्भावेऽर्थापत्तिः प्रमाणमिति तद्दूषयति ।। **भ्रमेति** ।। अत्र भ्रमपदेन ज्ञानमर्थो वा । नाद्य इत्याह ।। **द्वितीयेति** ।। अन्तःकरणस्यैव तदुपादानत्वसम्भवेनार्थापत्तेरन्यथोपपत्तिरिति भावः । द्वितीयं निराकरोति ।। **किञ्चेति** ।। **भवेदिति** ।। घटादौ दृष्टत्वादित्यर्थः । सोपादानत्वस्य सकर्तृकत्वव्याप्यत्वात्तदङ्गीकारे सकर्तृकत्वमप्यङ्गीकार्यं स्यात् ॐमिति चेत्तत्र प्रष्टव्यं स कर्ता ईश्वरो वा जीवो वा । नाद्यः शुक्तिरूप्यं कालत्रयेऽपि नास्तीति जानत ईश्वरस्य तत्स्रष्टृत्वायोगात् । न द्वितीयः अनुभवविरुद्धत्वादित्याशयेनाह ।। **न चेश इति** ।। भावरूपाज्ञानसाधकार्थापत्त्यन्तरमाशङ्क्य निराकरोति ।। **नापीति** ।। **श्रौतेति** ।। 'यतो वा इमानी'त्यत्र पञ्चम्या अपादानत्वमर्थः 'अपादाने पञ्चमी'ति श्रवणात् उपादानत्वमेवास्यापादानत्वमिष्यते एवं श्रुतमुपादानत्वं निरवयवतया निर्विकारस्य न युक्तमिति तन्निर्वाहायाविद्या कल्प्यते तत्सम्बन्धाच्च युक्तमुपादानत्वमित्यर्थः । जगदुपादानत्वान्यथानुपपत्तेरन्यथोपपत्तिमाह ।। **सत्यस्येति** ।। **तदिति** ।। जगदित्यर्थः । तथा च ब्रह्मण उपादानत्वमेवाप्रामाणिकमित्याशयः । यत इति श्रुतपञ्चम्यर्थस्तु–

'अपादानत्वमेवास्य यद्युपादानतेष्यते ।
अङ्गीकृतं तत्पितृवन्न तु विश्वात्मना भव'

इत्यादिनोत्तरप्रस्थानोक्तरीत्या द्रष्टव्यः । ननु प्रधानस्य सावयवत्वेऽनादित्वभङ्गः निरवयवत्वे परिणामायोग इत्यत आह ।। **अविद्याया इति** ।। यद्धि सावयवं तद्विकृतं भवति न त्वखण्डं अविद्या च ब्रह्मवदेव निरंशाऽतस्तस्यां कल्पितायामपि न ब्रह्मणो जगत्कारणत्वनिर्वाहः उभयोरप्यखण्डत्वादिति भावः । ब्रह्मण एव विवर्त्तेत्याद्यन्वयः ।

अयमर्थः । ब्रह्मण उपादानत्वेऽपि नाविद्या कल्प्या । न च निर्विकारस्य तदयोगः अतात्विकविकाराङ्गीकारात् तस्य च तात्विकाऽविकाराविरोधित्वात् । अतात्विको विकारः कीदृश इति चेत् शुक्त्यादीनां रजतं प्रतीव विवर्ताधिष्ठानत्वमेवेति नाविद्या तदर्थं कल्प्येति ।। **अन्यथेति** ।। अतात्विकस्यापि तात्विकेन विरोधमङ्गीकृत्य ब्रह्मणः तात्विकाविकारवत एव उपादानत्वायोगेन तदर्थमुपादानान्तरभूताविद्याकल्पन इत्यर्थः ।। **अविद्यादेरिति** ।। आश्रयविषयसापेक्षत्वेन सद्वितीयत्वमविद्यास्वभावः ब्रह्मणश्च द्वितीयासहिष्णुत्वरूपमद्वितीयत्वं

(न्यायामृतप्रकाशः)

स्वभावः । एवं च सद्वितीयत्वस्वभावाविद्याधिकरणत्वं नाद्वितीयस्य ब्रह्मणो युक्तं तथात्वे सद्वितीयत्वस्वभावाविद्यास्वाधिकरणब्रह्माद्वितीयत्वस्वभावं व्याहन्यात् । स्वेनैव सद्वितीयत्वात् । अतोऽविद्याया ब्रह्मातिरिक्तमेवाधिकरणं कल्प्यं स्यात् । तथा च तत्र त्वया वक्तव्यं ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वं तात्विकं अविद्यायाः सद्वितीयत्वमतात्विकं एवं च तात्विकस्यातात्विकेन विरोधाभावान्नाधिकरणान्तरं कल्प्यत इति । एवं प्रकृतेऽपि विरोधाभावान्न कारणान्तरं कल्प्यमित्यर्थः । अन्ये तु अन्यथेत्यस्य उपादानापेक्षस्य तात्विक्रबह्मातिरिक्तोपादानकल्पनायामित्यर्थः । अन्यत् सद्वितीयं अतात्विकमित्यर्थ इत्याहुः।

ननु वियदादिर्ब्रह्मणो विवर्तोऽपि परिणामभूतः परिणामस्य परिणामि विनाऽयोगात् ब्रह्मणश्चापरिणामितयाऽविद्याकल्पनमित्यत आह ।। **न चेति ।। सत्येति ।।** सत्यरूपान्तरापत्तिरूपश्चासौ परिणामश्च सोऽस्यास्तीति परिणामी तदनपेक्षत्वादित्यर्थः । अविद्यायाः परिणामित्वं तदा स्यात् यदि सत्यजगदाख्यरूपान्तरापत्तिरूपः परिणामः स्यात् । न चैवं जगतः सत्यत्वाभावादित्यभिप्रेत्यासत्यस्येत्युक्तं सत्यरूपांतरापत्तिरूपपरिणाम्यनपेक्षत्वादसत्यस्येत्यन्वयः । सत्यभूतपरिणामस्यैव स्वोचितपरिणाम्यपेक्षा न त्वसत्यस्य । अतो न परिणामित्वेनाविद्याकल्पनमिति भावः ।। **कार्येति ।।** कार्यस्य घटादेर्व्यावहारिकस्य स्वसमानसत्ताकोपादानत्वदर्शनात् रूप्यादेरपि मिथ्यात्वेन समानसत्ताकोपादानापेक्षत्वात्तदनुगुणं मिथ्याभूतमुपादानं अविद्याख्यं कल्पनीयमित्यर्थः । रूप्यादेः किमुपादानमिति शङ्कायां विवर्त्ताधिष्ठानतया ब्रह्मैवोपादानमित्युक्त्या आकाङ्क्षाया निवृत्तत्वात् । न च घटादेः स्वसमानसत्ताकोपादानकत्वदर्शनात् रूप्यादावपि स्वसमानसत्ताकमुपादानं कल्पनीयं तच्चाविद्येति वाच्यम् । तर्हि घटादेः स्वसमानसत्ताकोपादानापेक्षत्वदर्शनात् वियदादिकार्यासमसत्ताकस्य ब्रह्मणो वियदादावुपादानत्वं त्वयोच्यमानं न स्यादित्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । यदि घटादिदृष्टान्तेन रूप्यादेः स्वसमानसत्ताकोपादानकत्वं कल्प्यते तर्हि घटादेः स्वसमानसत्ताकनिमित्तकारणकत्वदर्शनेन रूप्यादेरपि स्वसमानसत्ताकनिमित्तकारणत्वापत्त्या प्रातिभासिकं किञ्चिन्निमित्तकारणमपि कल्प्यं स्यादित्याह ।। **रूप्य इति ।।**

अर्थापत्त्यन्तरमाशङ्क्य निराकरोति ।। **न चेति ।।** जीवस्यापरिच्छिन्नानन्दात्मक-

(न्यायामृतप्रकाशः)

ब्रह्माभिन्नत्वेन सर्वदाऽनन्दप्रकाशः स्यात् । न चासावस्ति अतस्तदप्रकाशाय तत्प्रतिबन्धकतयाऽविद्या कल्प्यत इत्यर्थः । कुतो न चेत्यत आह ।। **भेदेनैवेति** ।। स्यादियं कल्पनाऽपि यद्यभेद एव जीवब्रह्मणोः स्यात् । न चैवं, किन्तु भेदस्यैव सत्वेनापरिच्छिन्नानन्दब्रह्मात्मकत्वस्यैवाभावेन तत्प्रकाशप्रसक्तेरेवाभावात् । तथा च तदप्रकाशाय तत्कल्पना न युक्तेति भावः । अस्तु वाऽनवच्छिन्नब्रह्मानन्दात्मकत्वं तथापि तदप्रकाश एव न युक्तः अपरिच्छिन्नानन्दस्यापि सर्वदाप्रकाशमानप्रत्यक्चैतन्यमात्रत्वेनाप्रकाशानुपपत्तेस्तदर्थमविद्याकल्पनमप्रामाणिकमित्याह ।। **अनवच्छिन्नेति** ।।

न्यायकल्पलता

ननु तथाऽपि भ्रमान्यथानुपपत्त्या तदुपादानत्वेनाज्ञानं सेस्त्यतीत्याशङ्क्य निराकरोति ।। **भ्रमोपादानत्वेनेति** ।। भ्रमशब्देन ज्ञानं वाऽर्थो वा । नाद्य इत्याह ।। **द्वितीयेति** ।। अन्तःकरणस्यैव तदुपादानत्वसम्भवादिति भावः । नन्वन्तःकरणस्य प्रमाणापेक्षस्यैव ज्ञानजनकत्वेन प्रमाणाविषये शुक्तिरूप्यादौ कथं ज्ञानजनकत्वमिति चेन्न । शुक्तिविषयप्रमाणसहितेनान्तःकरणेन दोषवशाद्रूप्यविशिष्टशुक्तिविषयकवृत्तिलक्षणज्ञानाख्यपरिणामस्य जननसम्भवात् । द्वितीयं निराकरोति ।। **किञ्चेति** ।। सोपादानत्वव्यापकसकर्तृकत्वस्याभावान्न रूप्यं सोपादानमित्यर्थः ।। **सत्यस्येति** ।। ननु प्रधानस्य सावयवत्वेऽनादित्वासम्भवः । निरवयवत्वे परिणामायोग इत्यत आह ।। **अविद्याया अपीति** ।। अविद्यायामविद्यात्वेनैव सर्वानुपपत्तिपरिहारे सत्ये प्रधानेऽपीश्वरशक्त्या तदुपपत्तिः । यद्धि युक्त्या विरुद्ध्येत तदीशकृतमेव हीति स्मृतेरिति भावः ।। **अतात्विकेति** ।। न चाविद्यामन्तरेणातात्विकान्यथाभावलक्षणविवर्त एव न सम्भवतीति वाच्यम् । अविद्यान्तरं विनैवातात्विकाविद्यावदविद्यां विनैवातात्विकवियदादिविवर्तसम्भवात् ।। **अन्यथेति** ।। उपादानापेक्षस्य वियदादिरूपविवर्तस्य तात्त्विकब्रह्मातिरिक्तोपादानकल्पनायामित्यर्थः ।। **अन्यदिति** ।। सद्वितीयमतात्विकमित्यर्थः ।

ननु वियदादिर्ब्रह्मणो विवर्तोऽविद्यायाः परिणामः तथा च परिणामस्य परिणामिनं विनाऽयोगादविद्याकल्पनमित्याशङ्क्य निराकरोति ।। **न चेति** ।। सत्यभूतपरिणामस्यैव स्वोचितपरिणाम्यपेक्षा न त्वसत्यस्य तस्येत्यभिप्रायेण दूषयति ।। **असत्यस्येति** ।।

(न्यायकल्पलता)

तत्त्वतोऽसंसारिणः संसारित्ववत्तत्वतोऽपरिणामिनोऽपि मिथ्याभूतपरिणामित्वे बाधकाभावाद्ब्रह्मण एव परिणामित्वोपपत्तिरित्यपि बोध्यम् । ननु घटादौ स्वसमसत्ताकोपादानदर्शनाद्रूप्यादेरपि तथाविधोपादानमविद्या कल्प्यत इत्याशङ्क्य निराकरोति ।। **न च कार्येति** ।। **कार्यस्येति** ।। रूप्यस्य घटादेश्चेत्यर्थः ।। **अनपेक्षत्वेनेति** ।। दृष्टत्वादिति शेषः । ननु तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्स इत्यनेन न्यायेन घटादेरपि मृदवस्थचैतन्योपादानतया तादृशोपादानानपेक्षत्वमसिद्धमिति चेन्न । घटादौ चैतन्योपादानकत्वे मानाभावात् । रूप्यस्य घटादिदृष्टान्तेन स्वसमानसत्ताकोपादानकल्पनायां घटादेरिव तत्र स्वसमानसताकनिमित्तकल्पनाऽप्यापद्यत इत्याह ।। **रूप्य इति** ।। रूप्यस्य स्वसमसत्ताकनिमित्तकत्वं न स्यात् । तथा चाधिष्ठानस्य सादृश्यादेश्चानिमित्तत्त्वं न स्यादित्यर्थः । तेन उत्तरोत्तरभ्रमे पूर्वपूर्वभ्रमस्य निमित्तत्वेनेष्टापत्तिरिति निरस्तम् ।। **भेदेनैवेति** ।। अभेदासहिष्णुभेदेनेत्यर्थः । तद्दूषणाभासस्य निरसिष्यमाणत्वादिति भावः । ननु रूपान्तरेण ब्रह्मणः प्रकाशमानत्वेऽपि अनवच्छिन्नानन्दाकारेण अविद्यावशादप्रकाशमानत्वमित्याशङ्कां व्यदसितुं मात्रशब्दः । न च तव मते ब्रह्मणि विशेषोऽस्ति । येन केनचिद्रूपेण प्रकाशमानत्वं रूपान्तरेणाप्रकाशमानत्वं स्यादिति भावः ।

ननु त्रिगुणात्मकं प्रधानमुपादानमिति भवता वाच्यम् । तस्यासत्यत्वेऽविद्यानतिरेकात् । सत्यत्वे सावयवं निरवयवं वा । आद्येऽनादित्वभङ्गः । द्वितीये परिणामित्वायोगो ब्रह्मवत् । न चाविद्यापक्षेऽपि समः पर्यनुयोगः । तस्याः काल्पनिकत्वेन पर्यनुयोगायोगादिति । मैवम् । प्रधानस्य ब्रह्मवत्स्वापृथक्सिद्धावयवयोगित्वरूपस्य सावयवत्वस्य सत्वात् । समर्थयिष्यते चैतत् । अविद्यायाः काल्पनिकत्वेऽनादित्वानुपपत्तेः । अन्योन्याश्रयादिदोषाणां दुरुद्धरत्वाच्चेत्यलं क्षोदीयस्यतिपीडया ।

न्यायामृतसौगन्ध्यम्

अथ जीवस्यानवच्छिन्नब्रह्मानन्दाप्रकाशान्यथानुपपत्तिस्तत्र मानमिति चेन्न । प्रत्यक्षानुमानश्रुतिसिद्धब्रह्मभिन्नजीवस्यैव तादृगप्रकाशोपपत्तेः । अनवच्छिन्नानन्दप्रकाशस्यापि प्रत्यङ्मात्रत्वेनाप्रकाशमानत्वानुपपत्तेश्च । न च शरीरप्रतियोगिकस्यात्मनि स्वरूपभेदस्यात्माकारेण प्रकाशमानत्वेऽपि भेदाकारेणाप्रकाशमानत्ववत् रूपान्तरेण ब्रह्मणः

(न्यायामृतसौगन्ध्यम्)

प्रकाशमानत्वेऽपि उक्ताकारेणाविद्यावशादप्रकाशोपपत्तिरिति वाच्यम् । निर्विशेषरूपभेदाभावात् अज्ञानकल्पितरूपस्य च अज्ञानावरणानर्हत्वात् ।

न च भ्रमस्य सोपादानत्वान्यथानुपपत्तिस्तत्र मानम् । अन्तःकरणस्यैव भ्रमोपादानत्वात् भ्रमविषयस्यासत्वेनानुपादेयत्वात् । न चान्तःकरणस्य ज्ञानजनने प्रमाणसापेक्षत्वेन प्रमाणाविषयशुक्तिरूप्यादौ कथं तस्य ज्ञानजनकत्वम् (इति वाच्यम्) । दोषसहकृतप्रमाणस्य भ्रमजनकस्य तत्रापि सत्वात् । न चानादिभ्रमे कथं तदुपादानमिति वाच्यम् । अनादिभ्रमस्यैवाभावात् । किञ्च न परिणामित्वेनाप्यविद्याकल्पनं युक्तम् । असत्यस्य सत्यरूपान्तरापत्तिलक्षणपरिणाम्यनपेक्षणात् । न च परिणामस्य परिणामिसमानसत्ताकत्वेनाविद्याकल्पनम् । त्रिगुणात्मकप्रकृतेरेव तथोपादानत्वात् । न च तस्य मिथ्यात्वेनाविद्यानतिरेकः, सत्यत्वे सावयवत्वे अनादित्वभङ्ग इति वाच्यम् । सावयवत्वं हि नावयवजन्यत्वं किन्तु सदेशत्वं तच्च नित्यदिगादाविव नानित्यत्वे बीजम् । किञ्च घटादौ स्वसमानसत्ताकोपादानकत्वदर्शनेन प्रपञ्चेऽपि तादृशोपादानकल्पने तस्य स्वाधिकसत्ताकोपादानकत्वानपेक्षत्ववत् वियदादेरपि त्वदभिमतब्रह्मोपादानकत्वं न स्यात् । शुक्तिरूप्येऽपि स्वसमानसत्ताकस्य कर्त्रादिनिमित्तकारणस्यापत्तिः ।

एतेन निमित्तमात्रे वा इयं कल्पना विशेषे वा । नाद्यः । अधिष्ठानरूपनिमित्तस्य सर्वत्राधिकसत्ताकत्वात् । द्वितीये तूत्तरोत्तरभ्रमे पूर्वपूर्वभ्रमस्य निमित्तत्वेनेःग्रपत्तेरिति निरस्तम् । स्वाप्रिकशुक्तिरूप्यभ्रमे अधिष्ठानस्याधिकसत्ताकत्वाभावात् । द्वितीयमप्यशुद्धं दोषेन्द्रियादेस्तथात्वापादानात् ।

यत्तु अतात्विकत्वस्य तत्वप्रमानिवर्त्यत्वव्याप्यत्वेन रूप्यादौ ग्रहादुक्तनिवर्त्यत्वस्य च प्रपञ्चे साक्षात्कल्पने गौरवस्योक्तत्वेन तत्त्वधीनाश्यतया श्रुत्यनुभवादिसिद्धस्य ज्ञानस्य नाशद्वारैव (अज्ञाननाशद्वारैव) तत्कल्पनीयम् । तथा चाज्ञानस्यानुपादानत्वे तन्नाशस्य प्रपञ्चनाशे हेतुत्वं कल्प्यम्, उपादानत्वे तु तत्कृप्तम्, अत उपादानत्वमावश्यकम् । किञ्च ब्रह्मणो मिथ्याभूतोऽन्यथाभावो विवर्तः, न च ब्रह्मान्यथा भवतीति तद्वताविद्याया अन्यथाभवनं वाच्यं इति । तन्न । शुक्तिरूप्यादौ तत्वज्ञाननिवर्त्यत्वस्यासम्प्रतिपन्नत्वात् । प्रपञ्चेऽपि तन्निवर्त्यत्वे मानाभावात् । भावे वा साक्षादेवास्तु प्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वात् ।

(न्यायामृतसौगन्ध्यम्)

अन्यथाभवनं हि अन्यथा भानमेव वाच्यम् । तच्च ब्रह्मणोऽप्यस्ति । अन्यथा अविद्याया अपि मिथ्यात्वेनान्यथाभवनासम्भवात् । कार्यकारणयोरभेदाच्च । न च विकारिणमुपादानं विना कार्यस्यादृष्टत्वात् विकारिकारणमावश्यकमिति वाच्यम् । सत्यायाः प्रकृतेरेव स्वीकर्तुमुचितत्वात् ।

॥ इति अविद्यार्थापत्तिभङ्गविवरणम् ॥

५९. सामान्येनाविद्याप्रमाणभङ्गः

किं च त्वन्मते अज्ञानस्याप्रामाणिकत्वात्कथं तत्र प्रमाणोक्तिः ?

अविद्याया अविद्यात्व इदमेव तु लक्षणम् ।
मानाघातासहिष्णुत्वमसाधारणमिष्यते ॥

इति सुरेश्वरोक्तेः । न चाज्ञानस्य व्यावहारिकत्वात्तत्र तत्प्रमाणोक्तिः, प्रतिभासिकोपादाने प्रातिभासिके अज्ञाने तदुक्त्ययुक्तेः । न हि व्यावहारिकं प्रातिभासिकं प्रत्युपादानम् । न च प्रातिभासिके मानमस्ति । न च साक्षिसिद्धे अज्ञाने प्रमाणैः असद्व्यावृत्तिमात्रं बोध्यत इति वाच्यम्, नित्यनिर्दोषसाक्षिवेद्यत्वे सुतरां प्रामाणिकत्वापातात् । तम आसीदित्यादौ सत्त्वस्यैव बोधनाच्च । उक्तानुमानेषु तदप्रतीतेश्च । न ह्यनुमानं विवक्षापरतन्त्रम् । प्रमाणैरज्ञानस्वरूपाग्रहे तत्रासद्व्यावृत्तेर्दुर्बोधत्वाच्च । न च प्रमाणानि साक्षिवेद्यत्वेनाविद्यां बोधयन्ति, येन भ्रमविषयत्वेनानुव्यवसायबोध्यस्य रूप्यादेरिव प्रामाणिकत्वं न स्यात् । न च प्रमाणानि प्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वेनाविद्यां बोधयन्ति, येन तथा बाधगोचरस्य रूप्यादेरिव प्रामाणिकत्वं न स्यात् । ज्ञाननिवर्त्यत्वेन प्रकाशनिवर्त्यान्धकारवदनित्यत्वस्यैव बोधनात् ॥

न्यायामृततरङ्गिणी

।। प्रमाणैरिति ।। ननु प्रमाणैरज्ञानस्वरूपाग्रहेप्यसद्व्यावृत्तिमात्रं क्वचिद्गृह्यते तदुपनीतासद्व्यावृत्तिविशिष्टाज्ञानं तु साक्षिणा गृह्यत इति चेन्न । यत्र यद्गृहीतं तत्र तद्विशिष्टग्रहे तद्ग्रह उपनायकः । अज्ञानेऽसद्व्यावृत्त्यग्रहे तदुपनयासम्भवात् । शुक्तौ रूप्यस्य ज्ञाने च प्रामाण्यं यथा नोपनयस्तथोक्तमन्यत्र । ननु प्रमाणसिद्धस्यापि रूप्यस्य प्रामाणिकत्वाभावादज्ञानस्यापि तदस्त्वित्यत आह **।। न च प्रमाणानीत्यादि ।।** ननु प्रमाणसिद्धमप्यज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यत्वादप्रामाणिकमित्यत आह **।। ज्ञानेति ।।**

न्यायामृतकण्टकोद्धारः

एवमविद्यायां विशेषाकारेण प्रमाणानि दूषयित्वा सामान्येनापि दूषयति **।। किञ्चेति ।।** अप्रामाणिकत्वात् सत्त्वेनेति शेषः । प्रमाणोक्तिः । सत्त्वेनेति शेषः । तेनाप्रामाणिकेऽप्यप्रामाणिकत्वबोधनार्थं प्रमाणोक्तेः कथमिदं दूषणं त्वन्मत इत्यसमर्थं चेति निरस्तम् **।। मानेति ।।** सत्त्वेन प्रमाणविषयत्वमित्यर्थः **।। तदुक्त्ययुक्तेरिति ।।** प्रमाणोक्त्ययुक्तेरित्यर्थः । अन्यथा प्रतिभासिकाज्ञानसिद्धिर्न स्यादिति भावः । ननु प्रातिभासिकमेव मानं तत्रोच्यत इत्यत आह **।। न चेति ।। नित्येति ।।** उपलक्षणमेतत् । द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सातिशयं गमयत इत्यज्ञानस्य सत्त्वस्यैव बोधनप्राप्तेश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । न चासद्व्यावृत्तिस्तटस्थैव बोध्यते नाज्ञाननिष्ठत्वेनेति वाच्यम् । तथा सति यस्य कस्यचिदसद्व्यावृत्तौ अज्ञानस्यासत्त्वशङ्का नापनीयेत । तथा च प्रमाणोक्तिर्व्यर्था स्यादिति भावः **।। उक्तेति ।।** अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियतत्वादिति भावः । न च साक्षी असद्व्यावृत्तिविशिष्टत्वेनाज्ञानं बोधयति । तत्रासद्व्यावृत्युपनाकत्वेन प्रमाणसार्थक्यमिति वाच्यम् । अहमज्ञ इत्यादिप्रतीतौ असद्व्यावृत्तेरभावात् । ननु यथा शुक्तिरूप्यं व्यवसायविषयत्वेन बोध्यते न च तावता तस्य प्रामाणिकत्वम् । तथा प्रकृतेऽपीत्यत आह **।। न चेति ।।** तथा प्रमाणैरनवगाहनादिति भावः । ननु प्रमाणानि अप्रामाणिकत्वेन बोधयन्ति । अतो नाज्ञानस्य प्रामाणिकत्वमित्यत आह **।। न चेति ।।** तथा प्रमाणेभ्यः प्रतीत्यभावादिति भावः । ननु ज्ञान-

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

निवर्त्यत्वेन बोधनान्मिथ्यात्वसिद्धिरित्यत आह ।। ज्ञाननिवर्त्यत्वेनेति ।। ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य पूर्वज्ञानादाविव सत्यत्वेऽप्युपपत्तेरिति भावः।

न्यायामृतप्रकाशः

।। **अप्रामाणिकत्वादिति** ।। सत्वाभावेन प्रमाणावेद्यत्वादित्यर्थः । संमतिमाह ।। **अविद्याया इति** ।। किं तदविद्यात्वमित्यत आह ।। **मानेति** ।। मानानामापपतः प्राप्तिः तदसहिष्णुत्वं प्रमाणाविषयत्वमिति यावत् । इदमेवासाधारणं लक्षणमित्यर्थः ।। तदुक्तीति ।। तस्य व्यावहारिकत्वाभावात्तत्र प्रमाणोक्तिरयुक्तेत्यर्थः । ननु तदपि व्यावहारिकमेवास्त्विति चेत्तत्राह ।। **न हीति** ।। उपादानोपादेययोरेकसत्ताकत्वनियमादिति भावः । ननु व्यावहारिकप्रमाणसिद्धत्वे विषयस्यापि व्यावहारिकसत्तया भाव्यं प्रातिभासिकाज्ञानं प्रातिभासिकप्रमाणगम्यं अतस्तदुक्तिर्युक्तेति चेत्तत्राह ।। **न चेति** ।। नन्वविद्यायाः प्रामाणिकत्वसत्वाभावे प्रमाणोक्तिर्युक्तेत्यत आह ।। **न चेति** ।। **असद्व्यावृत्तीति** ।। तथा च तद्बोधनाय प्रमाणोक्तिर्युक्तेत्यर्थः ।। **सुतरामिति** ।। दोषशङ्काकलङ्कितप्रमाणवेद्यत्वरूपप्रामाणिकत्वापेक्षया सुतरामित्यर्थः ।। **आपातादिति** ।। तथा च मानापातासहिष्णुत्वाख्यासाधारणलक्षणहानिरिति भावः । किञ्चासद्व्यावृत्तिमात्रं बोध्यत इत्यत्राज्ञानस्य सत्वं न बोध्यते किन्तु असद्व्यावृत्तिरेवेत्यभिप्रायः । किंवाऽज्ञानस्वरूपमेव न बोध्यते । किंनाम केवलाऽसद्व्यावृत्तिरेवेति नाद्य इत्याह ।। **सत्वस्यैवेति** ।। न त्वसद्व्यावृत्तेरित्यर्थः । उक्तानुमानेषु अज्ञानस्वरूपसाधकेषु ।। **तदप्रतीतेरिति** ।। असद्व्यावृत्त्यप्रतीतेरित्यर्थः ।

ननूक्तानुमानैरज्ञानस्वरूपेऽसद्व्यावृत्तिर्बोध्यतया विवक्षितेति चेत्तत्राह ।। **न हीति** ।। अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकमात्रप्रकारकत्वादिति भावः । न द्वितीय इत्याह ।। **प्रमाणैरिति** ।। असद्व्यावृत्तेः केवलायाः । अभावबोधस्याधिकरणसापेक्षत्वादिति भावः । ननूक्तानुमानप्रमाणैरज्ञानस्वरूपमपि बोध्यत एव न च प्रामाणिकत्वापत्त्या लक्षणविरोधः साक्षिवेद्यमेतदज्ञानमिति अन्यविषयत्वेनैवानुमानैर्बोधनेन साक्षाद्बोधकत्वाभावात् साक्षात्प्रमाणबोध्यत्वस्यैव प्रामाणिकत्वप्रयोजकत्वात् अन्यथा व्यवसायद्वाराऽनुव्यवसायविषयस्यापि रूप्यस्य तदापत्तेरित्याशङ्क्य निषेधति ।। **नचेति** ।। **साक्षीति** ।। इदमज्ञानं साक्षिविषय इति अनुमानैरविषयीकरणादित्यर्थः ।। **भ्रमेति** ।। इदं रजतमिति ज्ञानवानहमित्येवं

(न्यायामृतप्रकाशः)

भ्रमविषयतयाऽनुव्यवसायबोध्यस्येत्यर्थः ।। **न स्यादिति** ।। तथा चाज्ञानस्वरूपस्य साक्षादेव प्रमाणविषयत्वेऽङ्गीकार्ये प्रामाणिकत्वापत्त्या लक्षणविरोधस्तदवस्थोऽतस्तत्र प्रमाणोक्तिरयुक्तेत्याशयः । नन्वविद्याया अप्रामाणिकत्वेन सत्वाभावेऽपि प्रमाणविषयत्वं सम्भवति अप्रामाणिकत्वे विधिरूपतया प्रमाणविषयत्वं न सम्भवतीत्येव निषेध्यतया तद्विषयत्वं तु स्यादेव अप्रामाणिकस्यापि रूप्यस्य नेदं रूप्यमिति बाधविषयत्वदर्शनादित्याशङ्क्याह ।। **न चेति** ।। तथा निषेधप्रतियोगित्वेन ।। **न स्यादिति** ।। अतः प्रामाणिकत्वमङ्गीकार्यं ततश्च लक्षणविरोधापत्त्या प्रमाणोक्तिरयुक्तेत्याशयः । ननु प्रमाणैरुक्तरूपेणाज्ञानस्याबोधनेऽपि ज्ञाननिवर्त्यत्वेन बोधनादप्रामाणिकत्वेन मिथ्यात्वं दुर्वारं तथा च लक्षणविरोध इत्यत आह ।। **ज्ञाननिवर्त्यत्वेनेति** ।। ज्ञाननिवर्त्यत्वेनानित्यत्वस्यैव बोधनादित्यन्वयः । नाप्रामाणिकत्वरूपमिथ्यात्वस्येत्येवकारार्थः । तत्र दृष्टान्तः प्रकाशेति । न हि प्रकाशनिवर्त्यत्वेनान्धकारस्यापि मिथ्यात्वं वाच्यं किन्त्वनित्यत्वमेवेत्यर्थः । धीनाश्यत्वे त्वनित्यत्वमेव स्यान्न मृषात्मतेत्युक्तत्वादिति भावः । तथा चाज्ञानस्य प्रामाणिकत्वेऽङ्गीकार्ये लक्षणविरोधापत्त्या प्रमाणोक्तिरयुक्तेति सिद्धमिति भावः ।।

न्यायकल्पलता

परस्य स्वव्याघातमभ्युच्चिनेति ।। **किञ्चेति** ।। **अप्रामाणिकत्वादिति** ।। अविद्याया अविद्यात्व इदमेव तु लक्षणम् । मानाघातासहिष्णुत्वमसाधारणमिष्यत इति सुरेश्वरोक्तेरिति भावः ।। **प्रमाणैरिति** ।। ननु प्रमाणैरज्ञानस्वरूपाग्रहेऽपि असद्व्यावृत्तिमात्रं गृह्यते । तदुपनीतासद्व्यावृत्तिविशिष्टाज्ञानं तु साक्षिणा गृह्यते । तथा चासद्व्यावृत्युपनयने प्रमाणानां चरितार्थत्वमिति चेन्न । यत्र यद्गृहीतं तत्र तद्विशिष्टग्रहे तद्ग्रह उपनायकः । अज्ञाने असद्व्यावृत्यग्रहे तदुपनयासम्भवात् । ननु रूप्यवदविद्याया अप्रामाणिकत्वमित्यत आह ।। **न च प्रमाणानीत्यादि** ।। ननु प्रमाणसिद्धमप्यज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यत्वादप्रामाणिकमित्यत आह ।। **ज्ञानेति** ।।

।। सामान्येनाविद्यायां प्रमाणभङ्गविवरणम् ।।

६०. अविद्याप्रतीतिभङ्गः

किं चाविद्या किं शुद्धसाक्षिचैतन्येनैव भाति ? किं वा वृत्तिप्रतिबिम्बितेन तेन ? नाद्यः, निर्दोषचित्प्रकाश्यत्वेनाज्ञानस्य पारमार्थिकत्वापातात् । मोक्षेऽपि तत्प्रतीत्यापत्तेश्च । तदा सा निवृत्तत्वान्न भातीति चेन्न, प्रतीतिमात्रशरीरस्य प्रतीत्यनुवृत्तौ निवृत्त्ययोगात् । एतेनाज्ञानस्य राहुवत् स्वावृतप्रकाशेनैव स्फुरणमिति निरस्तम् । नान्त्यः, अज्ञानस्य कदाचिदप्रतीत्यापातात् । अन्तःकरणाविद्यावृत्त्योः प्रमाणदोषाभ्यां जन्यतयेहोभयाभावेन वृत्त्ययोगाच्च । वृत्तेरपि वृत्त्यन्तरप्रतिबिम्बितसाक्षिवेद्यत्वेऽनवस्थापातेन तदप्रतिबिम्बिततद्वेद्यत्वे मोक्षेऽपि वृत्तिप्रतीत्यापाताच्च । प्रतिबिम्बनोपाधित्वप्रयोजकस्य सत्त्वस्या-पारमार्थिकत्वेन प्रातीतिक्या वृत्तेः प्रतीत्यधीनत्वेनान्योन्याश्रयाच्च ।

अद्वैतसिद्धिः

सा चाविद्या साक्षिवेद्या, न तु शुद्धचित्प्रकाश्या । साक्षी चाविद्यावृत्तिप्रतिबिम्बित-चैतन्यम् । तेन निर्दोषचित्प्रकाश्यत्वेनाज्ञानस्य पारमार्थिकत्वापत्तिः, मोक्षेऽपि तत्प्रकाशा-पत्तिः, न च तदानीमविद्याया निवृत्तत्वात् तत्प्रकाशाभावः, प्रतीतिमात्रशरीरस्य प्रतीत्यवृत्तौ निवृत्त्ययोगादित्यादिदोषानवकाशः । अत एवोच्यते राहुवत् स्वावृतचैतन्यप्रकाश्याऽविद्येति । न चैवं कदाचिदविद्याया अप्रतीत्यापत्तिः, इष्टापत्तेः, समाधौ तथाभ्युपगमात् । न चाविद्यावृत्तेर्दोषजन्यत्वादत्र कथमविद्यावृत्तिः ? अविद्याया एव दोषत्वात् । न च वृत्तेरपि वृत्त्यन्तरप्रतिबिम्बितचिद्भास्यत्वे अनवस्था, स्वस्या एव स्वभानोपाधित्वात् ।

ननु प्रमाणागम्यायामविद्यायां प्रमाणोपन्यासवैयर्थ्यम्, न च प्रमाणैरसद्ब्यावृत्तिमात्रं बोध्यत इति वाच्यम्, अज्ञानमगृह्णतां तत्रासद्ब्यावृत्तिबोधेऽप्यसामर्थ्यादिति चेन्न, प्रमाणोपनीतासद्ब्यावृत्तिविशिष्टाज्ञानं हि साक्षिणा गृह्यते । तथा चासद्ब्यावृत्त्युपनयने प्रमाणानां चरितार्थत्वात् न काप्यनुपपत्तिः ।

न्यायामृततरङ्गिणी

शुद्धेति ।। मोक्षकालीनानन्दसाक्षिणेत्यर्थः । ननु साक्षी न शुद्धचैतन्यम् । किन्त्वविद्याप्रतिबिम्बितम् । तत् तस्य निर्दोषत्वाभावान्न तद्वेद्याज्ञानस्य पारमार्थिकत्वमिति चेन्न । प्रतिबिम्बनोपाधिं प्रति सत्त्वं प्रयोजकम् । अविद्यासत्त्वं च प्रातीतिकमिति साक्षिरूपाविद्याप्रतीतौ सत्यां तत्सत्त्वसिद्धिः तत्सिद्धौ चाविद्याप्रतिबिम्बितचैतन्यरूपसाक्षिलक्षणाविद्याप्रतीतिसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयात् शुद्धचैतन्यमेव साक्षीति वाच्यम् । तथा च तद्वेद्याविद्या कथं न पारमार्थिकीति भावः ।। **कदाचिदिति ।।** वृत्त्यभावकाल इत्यर्थः ।। **इहोभयाभावेनेति ।।** अविद्यायाः प्रातिभासिकत्वेनेन्द्रियसन्निकर्षाभावात्प्रमाणाभावः । स्वस्मिन्स्वस्यादोषत्वात् । अविद्यायामविद्यान्तराभावाच्च दोषाभाव इत्यर्थः ।।

न्यायामृतकण्टकोद्धारः

एवं सामान्यतः प्रमाणवेद्यत्वं निराकृत्य साक्षिवेद्यत्वं निराकरोति ।। **किञ्चेति ।। एतेनेति ।।** स्वस्य प्रतीतिमात्ररूपत्वेन प्रतीत्यनुवृत्तावनुवृत्तिनियमेन स्वावृतप्रकाशसम्भवान्मोक्षेऽपि प्रतीतिप्रसङ्गेनेत्यर्थः ।। **अज्ञानस्य चेति ।।** नन्वज्ञानस्य कदाचिदप्रतीतिरिष्टैव समाधावप्रतीयमानत्वादिति चेन्न । तथात्वे तस्य ज्ञातैकसत्त्वाभावप्रसङ्गात् साक्षिवेद्यस्य सुखादिवत् ज्ञातैकसत्त्वनियमात् । ननु सुखादिवदुपपत्तिः यदा प्रतीयते तदाऽस्ति अन्यदा नेति चेन्न । तथात्वे त्वज्ञानस्य सुखादिवत् सादित्वापातात् । न च घटादिवदज्ञानस्य प्रतीत्यभावेऽपि सत्वोपपत्तिरिति वाच्यम् । तस्य प्रातीतिकत्वात् प्रतीत्यभावेऽभावनियमात् । किञ्च वृत्तिर्द्विविधा अन्तःकरणवृत्तिरविद्यावृत्तिश्चेति । उभयथापि वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यवेद्यता न सम्भवतीत्याह ।। **अन्तःकरणेति ।।** इह अज्ञानविषये । अज्ञानस्य प्रातीतिकत्वेन तत्र प्रमाणाप्रवृत्या दोषाभावेन च वृत्तिद्वयस्याप्यसम्भवेन तत्प्रतिबिम्बितचैतन्यवेद्यता न सम्भवतीत्याशयः । न चाज्ञानमेव दोषोऽतो नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तस्य प्रातीतिकत्वेन प्रतीतिसत्त्वेऽज्ञानसत्त्वं तत्सत्त्वे च दोषसद्भावात् प्रतीतिरित्यन्योन्याश्रयात्माश्रयान्यतरप्रसङ्गात् ।। **वृत्तेरिति ।।** न च वृत्तिर्वृत्यन्तरप्रतिबिम्बितसाक्षिवेद्या न । किन्तु स्वप्रतिबिम्बितसाक्षिवेद्यैवातो नानवस्थेति

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

वाच्यम् । वृत्तेरपि प्रातीतिकत्वेनोक्तदोषात् । वृत्तेः स्वविषयप्रकाशान्तर्भावे वृत्तेः स्वप्रकाशत्वापाताच्च । वृत्तिप्रतिबिम्बितस्य जडत्वेन वृत्तिसाध्यत्वेन च आध्यसिक-सम्बन्धस्यातन्त्रत्वापाताच्च । तादृशस्य स्वप्रकाशत्वायोगेन ज्ञानान्तरसाध्यत्वेनानवस्था-पाताच्च । अन्तःकरणवृत्तितुल्यत्वेन तयैव सर्वोपपत्तौ तदङ्गीकारवैयर्थ्याच्चेति दिक् । किन्त्ववृत्तेर्वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यवेद्यत्वाङ्गीकारे वृत्तेः प्रतिबिम्बनोपाधित्वं वक्तव्यम् । प्रतिबिम्बनोपाधित्वे हि सत्त्वं प्रयोजकम् । तत्र च प्रातीतिक्यां वृत्तौ प्रतिबिम्ब-नोपाधित्वप्रयोजकसत्त्वस्य प्रतीत्यधीनत्वमङ्गीकर्तव्यम् । तथा चान्योन्याश्रयः । वृत्तेः प्रतीतौ सत्यां सत्त्वात्प्रतिबिम्बनोपाधित्वम् । प्रतिबिम्बनोपाधिके सति तत्प्रतिबिम्बित-चैतन्येन वृत्तिप्रतीतिरित्यन्योन्याश्रय इत्याह ।। प्रतिबिम्बनेति ।। ननु सत्यस्य प्रतीत्यधीनत्वं कुत इत्यत उक्तम् ।। अपारमार्थिकत्वेनेति ।। प्रातीतिकत्वेनेत्यर्थः ।

न्यायामृतप्रकाशः

शुद्धेति ।। मोक्षककालीनेत्यर्थः । तेन चैतन्येन ।। **मोक्षेऽपीति** ।। अज्ञान-प्रकाशिकायाश्रितः सत्वादित्यर्थः । तदा मोक्षावस्थायाम् । सा अविद्या ।। **प्रतीति-मात्रेति** ।। अज्ञानस्य प्रातिभासिकत्वादित्यर्थः ।। **प्रतीत्यनुवृत्ताविति** ।। शुद्धचैतन्य-रूपप्रतीतेर्मोक्षेऽप्यनुवृत्तत्वादित्यर्थः ।। **एतेनेति** ।। अज्ञानस्य शुद्धचैतन्यप्रकाश्यत्वे मोक्षेऽपि तत्प्रतीतावापादितायां केनचिदुक्तं अज्ञानं स्वावृतेन चैतन्यरूपप्रकाशेनैव स्फुरति, न चैतददृष्टचरं, राहोः स्वावृतचन्द्रप्रकाशेनैव स्फुरणात्, अतो मोक्षे स्वस्य निवृत्तत्वेन स्वावृतप्रकाशाभावान्न स्फुरणमिति तदप्यनेनैव निरस्तम् । अज्ञानस्य प्रतीतिमात्रशरीरत्वेन प्रतीत्यनुवृत्तौ तन्निवृत्तेरेवायोगात् । अतो मोक्षेऽपि तत्प्रतीत्यापत्तिर्दुर्वारित्यर्थः ।। **कदाचिदिति** ।। वृत्तिविलम्बे सतीत्यर्थः । तथा च वृत्तेः कादाचित्कत्वेन तत्प्रति-बिम्बितचैतन्यस्यापि कादाचित्कत्वात् कदाचिद्वृत्तिविलम्बे सति अनादितया पूर्वं विद्यमान-स्याप्यज्ञानस्याप्रतीत्यापत्त्या ज्ञातैकसत्वहानेरित्यर्थः । किञ्च वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्येना-ज्ञानभानमङ्गीकुर्वाणं प्रति प्रष्टव्यं वृत्तिशब्देनान्तःकरणवृत्तिर्विवक्षिता अविद्यावृत्तिर्वा । नाद्यः । अन्तःकरणवृत्तेः प्रमाणजन्यत्वेनेहाप्यविद्यायाः प्रातिभासिकत्वेनेन्द्रियसंनिकर्षाभावेन प्रमाणाभावात् । न द्वितीयः । अविद्यावृत्तेर्दोषजन्यत्वेनेह स्वस्मिन्स्वस्यादोषत्वेनाविद्यायाम-

(न्यायामृतप्रकाशः)

विद्यान्तराभावात् । अतो वृत्तेरेवायोगेन न वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्येनाविद्याभानमित्याह ।। **अन्तःकरणेति** ।। किञ्च न वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यमज्ञानभासकं वृत्तिस्वरूपे मानाभावात् ।

ननु तत्प्रतीतिरेव तत्र मानमिति चेत् तत्र वक्तव्यं किं वृत्तिरपि वृत्तिप्रतिबिम्बित-साक्षिवेद्या उत तदप्रतिबिम्बितसाक्षिवेद्येति । नाद्यः । अज्ञानाभासकवृत्तिभासकचैतन्य-प्रतिबिम्बनोपाधिभूताया अपि वृत्तेर्वृत्तिप्रतिबिम्बितसाक्षिवेद्यत्वेऽनवस्था स्यात् । न द्वितीयः। वृत्तिभासकस्य वृत्तिप्रतिबिम्बितशुद्धचैतन्यस्य मोक्षेऽपि सत्वेन तत्रापि वृत्तिप्रतीत्या-पातादित्याह ।। **वृत्तेरपीति** ।। अज्ञानस्य वृत्तिप्रतिबिम्बितसाक्षिचैतन्यवेद्यत्वे दूषणान्तरं चाह ।। **प्रतिबिम्बितेति** ।। अविद्यावृत्तिप्रतिबिम्बितसाक्षिवेद्यत्वमेवाज्ञानस्येति त्वन्मतम् । न च तत्र दोषाभावः । स्वस्मिन्स्वस्यैव दोषत्वात् । तथा चाविद्यावृत्तेरपि प्रातीतिकत्वेन प्रातीतिक्यां प्रातिभासिक्यां अविद्यायां विषये वर्त्तमाना या वृत्तिस्तस्यामविद्यायमिति यावत् चैतन्यप्रतिबिम्बनं वदता तत्प्रतिबिम्बनोपाधित्वप्रयोजकं सत्वं वाच्यम् । असतः शशशृङ्गादेः प्रतिबिम्बनोपाधित्वाभावात् । तच्च सत्वमपारमार्थिकमेव प्रातिभासिकमिति यावत् प्रातिभासिकवृत्तौ सत्वस्यापि प्रातिभासिकत्वात् । एवं चाविद्यायां चैतन्य-प्रतिबिम्बनोपाधित्वप्रयोजकसत्वस्याविद्याप्रतीत्यधीनत्वेनान्योन्याश्रयः । साक्षिरूपाविद्या-प्रतीतौ सत्यां अविद्यासत्वसिद्धिः तस्याः प्रातिभासिकत्वेन प्रतीतेरेव तत्सत्वरूपत्वात्, तत्सिद्धौ च प्रतिबिम्बनोपाधिभूतसत्वप्राप्त्या तत्र चैतन्यप्रतिबिम्बनसम्भवेनाविद्यावृत्ति-प्रतिबिम्बितचैतन्यरूपसाक्षिलक्षणाविद्याप्रतीतिसिद्धिरिति । तथा चाविद्याप्रतीतेरेवायुक्तत्वाद-विद्याऽप्रामाणिकीत्याशयः ।।

न्यायकल्पलता

पराभिमताज्ञानप्रतीतौ दूषणमभ्युच्चिनोति ।। **किञ्चेति** ।। **शुद्धेति** ।। मोक्षकालीना-नन्दसाक्षिणेत्यर्थः । मुक्तावानन्दाप्रकाशे चापुरुषार्थत्वं स्यादिति भावः ।। **निर्दोषेति** ।। ननु साक्षी न शुद्धचैतन्यं किन्त्वविद्याप्रतिबिम्बितं तत् । तस्य निर्दोषत्वाभावान्न तद्वेद्या-ज्ञानस्य परमार्थिकत्वमिति चेन्न । प्रतिबिम्बनोपाधिं प्रति सत्वं प्रयोजकम् । अविद्यासत्वं च प्रातीतिकमिति साक्षिरूपाविद्याप्रतीतौ सत्यां तत्सत्वसिद्धिः । तत्सिद्धौ चाविद्या-

(न्यायकल्पलता)

प्रतिबिम्बितचैतन्यरूपसाक्षिलक्षणाविद्याप्रतीतिसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयत्वात् शुद्धचैतन्यमेव साक्षीति वाच्यम् । तथा च तद्वेद्याविद्या कथं न पारमार्थिकीति भावः ।। **कदाचिदपीति** ।। वृत्यभावकाल इत्यर्थः ।। **इहोभयाभावेनेति** ।। अविद्यायाः प्रातिभासिकत्वेनेन्द्रियसन्निकर्षाभावात्प्रत्यक्षाभावः । तत एवानुमानागमयोरप्यप्रवृत्तिः । स्वस्मिन्स्वस्यादोषत्वादविद्यायामविद्यान्तराभावाच्च दोषाभावः । तथा चोभयविधवृत्यभाव इत्यर्थः ।। **वृत्तेरपीति** ।। तथा च नोभयथाऽप्यविद्यावृत्तिसम्भव इत्यर्थः ।।

न्यायामृतसौगन्ध्यम्

किञ्चाविद्या शुद्धचिद्वेद्या वृत्तिप्रतिबिम्बितेन वा ? नाद्यः । निर्दोषचित्प्रकाश्यत्वेन तस्याः पारमार्थिकत्वापत्तेः । मोक्षेऽपि तत्प्रकाशापत्तेश्च । न च तदानीमविद्याया निवृत्तत्वान्न तत्प्रकाशः । प्रतीतिमात्रशरीराया प्रतीत्यनुवृत्तौ निवृत्त्ययोगात् । न द्वितीयः । कदाचिदप्रतीत्यापत्तेः । न च समाधौ तत्प्रतीत्यभावे इष्टापत्तिः । अज्ञानविषयकाज्ञानाभावेनाप्रतीत्यसम्भवात् । ज्ञानाभावेन तदुपपत्तौ सर्वत्र तेनैवोपपत्या अविद्यायां मानाभावापत्तेः । अविद्यावृत्तेर्दोषजन्यत्वात् प्रकृते दोषाभावेनाज्ञानेऽविद्यावृत्तेरेवासम्भवात् । न चाविद्यावृत्तौ अविद्यैव दोषः । प्रतिभासमात्रशरीराया अविद्यायाः स्वप्रतिभासात्पूर्वं अविद्यमानायाः स्वप्रतिभासे तस्याः दोषत्वासम्भवात् । अविद्यावृत्तेर्वृत्यन्तरप्रतिबिम्बितचिद्भास्यत्वे अनवस्थापत्तेः, स्वस्या एव स्वभानोपाधित्वे आत्माश्रयापत्तेः ।

किञ्च प्रमाणागम्यायामविद्यायां प्रमाणोपन्यासवैय्यर्थ्यम् । न च प्रमाणैरसद्व्यावृत्तिमात्रं बोध्यते । अज्ञानमगृह्णतां तत्रासद्व्यावृत्तिबोधनेऽप्यसामर्थ्यात् । तम आसीदित्यादिश्रुतिभिर्विवरणानुमानैश्च धर्मिण एव सत्वबोधनात् । अहमज्ञ इत्यादिप्रत्यक्षेण स्वरूपं गृह्णता असद्व्यावृत्तेरबोधनात् ।

यत्तु प्रमाणवृत्तिविषयीभूतमेवासद्व्यावृत्तिविशिष्टाज्ञानं साक्षिणा गृह्यते, न तु तदविषयीभूतम् । पक्षविशेषान्तर्भावेनैवानुमितिरन्यथा साध्यपक्षयोः संसर्गाज्ञानेनानुमितिर्न स्यात् । तथा चासद्व्यावृत्तिविशिष्टरूपेण प्रमाणगम्यत्वेऽपि सविषयकत्वादिरूपेण साक्षिमात्रवेद्यमज्ञानमिति । तन्न । विशेष्याज्ञानाविषयकस्य प्रमाणज्ञानस्यासद्व्यावृत्त्यादिवैशिष्ट्या-

(न्यायामृतसौगन्ध्यम्)

विषयकत्वात् विशेष्यस्यापि तद्विषयत्वे पारमार्थिकत्वापत्तेः । 'अहमज्ञः' 'मामहं च न जानामि' 'अनृतेन हि प्रत्यूढा' इत्यादिमानस्य धर्मिण्युपन्यासात् । सविषयकत्वादेः साक्ष्यग्राह्यत्वात् । अन्यथा तत्र विवादानापत्तेः । तथा च स्वरूपमात्रग्राहिसाक्षिणो गृहीतग्राहित्वलक्षणप्रामाण्यहान्यापत्तेः ।

।। इति अविद्याप्रतीतिभङ्गविवरणम् ।।

६१. अज्ञानस्य विवरणोक्तचिन्मात्राश्रितत्वभङ्गः

अविद्याश्रयश्च दुर्वचः । यदत्रोक्तं विवरणे – चिन्मात्रमेवाज्ञानाश्रयः, तदन्यस्याज्ञानकल्पितत्वेन तदाश्रयत्वायोगात् । तदुक्तम्–

आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विशेषचितिरेव केवला ।
पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो नाश्रयो भवति नापि गोचरः ।। इति ।

दर्पणस्य मुखमात्रसम्बन्धेऽपि प्रतिमुखे मालिन्यवत् प्रतिबिम्बे जीवे संसारो न तु बिम्बे ब्रह्मणि, उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वादिति ।

अत्र ब्रूमः–

विरोधाद् धर्मिमानेन बाधात् श्रुतिविरोधतः ।
भ्रान्त्यैकाधिकरण्याच्च नाज्ञानं शुद्धचिद्गतम् ।।

तथा हि – एकविषयज्ञानभावरूपाज्ञानयोः तमःप्रकाशयोरिव विरुद्धत्वात्, नाश्रयाश्रयित्वम् । न हि ज्ञानानिवर्त्यमज्ञानं भवति । न च वृत्तिज्ञाननिवर्त्यं तद्, विवरणेऽन्तःकरणपरिणामे ज्ञानत्वोपचारादित्युक्तत्वेनौपचारिकज्ञान-विरोधिनो मुख्याज्ञानत्वायोगाद् अज्ञानाविरोधित्वे चैतन्यस्य घटादिवज्ज्ञान-त्वायोगाच्च । ज्ञानाज्ञाने हि ज्ञातुरर्थप्रकाशाप्रकाशौ । न च तदविरोधित्वेऽपि व्यवहारादिहेतुत्वात् ज्ञानत्वम् । अज्ञाननिवर्तकस्यैव तद्धेतुत्वानुभवात् । न च

(न्यायामृतम्)
विवरणे करणव्युत्पत्त्या बुद्धिवृत्तिर्ज्ञानमित्युक्तत्वेनाज्ञानं ज्ञानकरणविरोध्येव, न तु ज्ञप्तिविरोधीति वाच्यम्, न जानामीति ज्ञप्तिविरोधित्वेनानुभूयमानस्याज्ञानान्तरत्वापातात् । साक्षिवेद्ये सुखादावज्ञानादर्शनाच्च । न च चैतन्याज्ञानयोः सौरप्रकाशदिवाभीतान्धकारयोरिव तत्सत्यत्वमिथ्यात्वाभ्यामविरोधादाश्रयाश्रयितेति वाच्यम्, सौरप्रकाशविरुद्धतत्समसत्ताकतमोऽन्तरस्येव चैतन्यप्रकाशविरुद्धतत्समसत्ताकाज्ञानान्तरस्याभावेनातात्त्विकाज्ञानविरोधस्यैव वाच्यत्वात् । अन्यथा तात्त्विकसुखरूपस्यात्मनो व्यावहारिकदुःखरूपता स्यात् ।

किं चाहमज्ञ इति धर्मिग्राहकसाक्षिबाधः । न चात्मनि स्थौल्याश्रयदेहैक्याध्यासादहं स्थूल इतिवदहङ्कारे अज्ञानाश्रयचिदैक्याध्यासाद्वा दग्धृत्वायसोरेकाग्निसम्बन्धाद् अयो दहतीतिवदज्ञानाहङ्कारयोरेकचिदध्यासाद्वाऽहमज्ञ इति धीर्भ्रान्तिरिति वाच्यम्, अद्यापि चितोऽज्ञानाश्रयत्वासिद्ध्याऽन्योन्याश्रयात् । दोषाजन्यस्याहमज्ञ इति साक्षिज्ञानस्य भ्रान्तित्वायोगाच्च । बाधकाभिमतस्यैव धर्मिग्राहकैतद्बाधितत्वेनैतद्बाधकाभावाच्च । मिथ्यारूप्येदमंशसम्बन्धवत्तदध्यस्ताज्ञानसम्बन्धस्यापि तद्ग्राहकेणैव ग्राह्यत्वाच्च । अज्ञानाश्रयत्वधीबलादेवाहमर्थोऽकल्पितो वाऽविद्यायामनुपपत्तिरलङ्कारो वाऽस्तु ।

किं च "निरनिष्टो निरवद्यः शोकं मोहमत्येति नित्यमुक्तः" – इत्यादिश्रुतिविरोधः । न हि मौढ्यं न दोषः । नापि बन्धकाज्ञानाश्रयो मुक्तः । न च तात्त्विकावद्यादेरेव निषेधः, त्वन्मते तस्याप्रसक्तेः । जीवेऽपि तदभावेन जीवब्रह्मणोः सावद्यत्वनिरवद्यत्वादिव्यवस्थाश्रुतिविरोधाच्च । मुक्त्यन्वयिनि चिन्मात्रे जीव इव शोकस्य तात्त्विकस्याभावेऽपि मोहवद् व्यावहारिकत्वापाताच्च । न च श्रुतौ मोहशब्दस्तत्कार्यपरः, मुख्यार्थहानेः, तत्कार्यशोकादेः पृथगुक्तेश्च । न चेयं श्रुतिः बिम्बस्थानीयब्रह्मपरा । जीवेऽप्यज्ञानाभावेन ज्ञाज्ञावीशानीशावित्यादिश्रुतिषु जीवेऽज्ञानीशत्वोक्त्ययोगात् । यद्भावो मुक्तिस्तच्चिन्मात्रं सावद्यमन्यन्निरवद्यमित्यस्य विरोधाच्च । न च जीवस्येव शुद्धस्याज्ञत्वे श्रुत्याद्यस्ति ।

(न्यायामृतम्)

किं च शुक्त्याद्यज्ञानवत् ज्ञातुरर्थाप्रकाशरूपमिदमप्यज्ञानं स्वकार्येण भ्रान्तिसंसारादिना स्वनिवर्तकेन तत्त्वज्ञानेन स्वसमानयोगक्षेमेण ज्ञानप्रागभावेन च सामानाधिकरण्याय ज्ञात्रात्मनिष्ठम्, न तु ज्ञानमात्राश्रितम् । उक्तं हि विवरणेऽपि जडस्य चाज्ञानाश्रयत्वे भ्रान्तिसम्यग्ज्ञानयोरपि तदाश्रयत्वप्रसङ्गादिति । चिन्मात्रेऽपि ज्ञातृत्वाध्यासोऽस्तीति चेन्न, तस्याविद्याधीनत्वेनान्योन्याश्रयात् । चैतन्ये बुद्धिस्थकर्तृत्वाध्यासेन तत्स्थभोक्तृत्वाध्यासवद् बुद्धिस्थज्ञातृत्वाध्यासेन तत्स्थाज्ञत्वाध्यासापत्त्या बुद्धेरेवाज्ञानाश्रयत्वापाताच्च, देहादावपि ज्ञातृत्वाध्यासस्य सद्भावाच्च । बुद्ध्यवच्छिन्न एव तद्धर्माणां ज्ञातृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वादीनामध्यासेन चिन्मात्रे तदभावाच्च । तेषां चिन्मात्र एवाध्यासे तु ज्ञातृत्वादिमत्येवाज्ञानाङ्गीकारेण जीवाज्ञानमतं स्यात् । न च शुक्त्यज्ञानमपि शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्थमेव, अहं जानामीतिवदहं न जानामीति ज्ञातृस्थत्वानुभवात् । न च विशेष्यविशिष्टभावस्यैव तन्त्रत्वाद्विशेष्यस्थमज्ञानं विशिष्टे जीवे संसारहेतुर्विशिष्टस्थतत्त्वधीविरुद्धं चेति वाच्यम् । विशिष्टे ब्रह्मण्यपि संसारापातात् । देहं प्रति विशेष्याहङ्कारस्थकर्तृत्वेन देहविशिष्टे भोक्तृत्वापाताच्च । विशेष्यस्थमुक्तेर्विशिष्टस्थसंसारविरोधापाताच्च ।

एतेन विशेष्यविशिष्टयोरध्यस्तमैक्यं तन्त्रमिति निरस्तम् । न चोपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वस्वाभाव्यात् जीवे संसार इति वाच्यम्, श्रुत्यादिविरोधसाम्ये अर्धजरतीयायोगेन चिन्मात्र एवाज्ञानस्येव संसारस्याप्यङ्गीकार्यत्वात्, प्रतिबिम्बस्य च्छायादिवद्वस्त्वन्तरत्वाच्च । अचाक्षुषस्य चैतन्यस्य गन्धरसादिवत्प्रतिबिम्बनानर्हत्वाच्च । प्रतिबिम्बत्वे जीवस्य सादित्वाद्यापाताच्च । सूर्यस्य जल इव मरीचिकाजलेष्वप्रतिफलनेन चिदसमसत्ताकस्याज्ञानस्य चितं प्रत्युपाधित्वायोगाच्च । अस्वच्छद्रव्यस्याज्ञानस्य प्रतिबिम्बनोपाधित्वायोगाच्च । अविद्यायाश्चिन्मात्राभिमुख्याभावाच्च । उपाधेरज्ञानस्याकाशाद्यात्मना परिणामे प्रतिबिम्बापायापाताच्च । मुखप्रतिमुखानुगतमुखत्वातिरिक्तमुखमात्रत्वरूपव्यक्त्यन्तरस्यैव जीवब्रह्मानुगतचित्त्वातिरिक्तचिन्मात्ररूपस्याज्ञानाश्रयत्वयोग्य-

(न्यायामृतम्)
व्यक्त्यन्तरस्य चाभावाच्च । अनादिभावो न निवर्तत इति सामान्यव्याप्तेरज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यमिति विशेषव्याप्त्येवोपाधिः प्रतिबिम्बपक्षपातीति सामान्यव्याप्तेरज्ञानं स्वाश्रय एव भ्रान्त्यादिहेतुरिति विशेषव्याप्त्या बाधाच्च । बन्धस्य चिन्मात्राश्रितमोक्षासामानाधिकरण्याच्च । न च व्यक्त्यन्तराभावेऽपि जीवाश्रितमेवाज्ञानम्, चिदाश्रयत्वोक्तिस्तु चित्त्वस्याधिकरणतावच्छेदकत्वादिति युक्तम् । अन्योन्याश्रयादेर्वक्ष्यमाणत्वात् । ब्रह्मण्यतिप्रसक्तस्य चित्त्वस्याधिकरणतानवच्छेदकत्वाच्च । चिन्मात्ररूपविशेष्यस्थाज्ञानेन विशिष्टे संसार इति च निरस्तम् ।

किं चोपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वं किं तत्र स्वधर्मप्रतिभासकत्वम् ? स्वकार्यप्रतिभासकत्वं वा ? स्वकार्यनिष्ठधर्मप्रतिभासकत्वं वा ? प्रतिबिम्बं प्रति स्वविषयाच्छादकत्वं वा ? नाद्यः, मालिन्यादेर्दर्पणादिनिष्ठत्ववत् सुषुप्त्याद्यनुवृत्तस्याविद्यारूपस्य वाऽविद्यावच्छिन्नत्वरूपस्य वा तत्प्रतिबिम्बितत्वरूपस्य वा सुषुप्त्याद्यननुवृत्तस्य कर्तृत्वप्रमातृत्वादिरूपस्य वा संसारस्याज्ञाननिष्ठत्वाभावात् । ज्ञानक्रियासंस्काराणां च त्वन्मते अज्ञानस्थत्वेऽपि नित्यातीन्द्रियाणां तेषामात्मनि कदाप्यप्रतीतेः । "अविद्यास्तमयो मोक्षः सा संसार उदाहृत" इति त्वन्मतेऽपि अविद्या बन्धिका बन्धो वा, न तु बद्धा । न द्वितीयः, विच्छेदादेरुपाधिकार्यस्य बिम्बे महाकाशे च दर्शनान्मुखस्थबिम्बत्वादेः ब्रह्मस्थसार्वज्ञ्यादेश्चानौपाधिकत्वापाताच्च । प्रतिमुखगतस्थौल्यादेरुपाधिकार्यत्वेऽपीह जीवगतस्य संसारस्यानादित्वेनाकार्यत्वाच्च । न तृतीयचतुर्थौ दर्पणघटादावदृष्टेः । एवं बुद्धिरूपोपाधेरपि न प्रतिबिम्बपक्षपातित्वम्, तस्याः प्रतिबिम्बापक्षपातिजपाकुसुमस्थानीयत्वेन तत्पक्षपात्यादर्शस्थानीयत्वाभावात् ।

नन्वस्तु तर्हि चिन्मात्रस्यैवाज्ञानं संसारश्च, तदन्यस्य मिथ्यात्वेन मोक्षसमानाधिकरणबन्धायोगात् नित्यमुक्तत्वश्रुतिस्तु बिम्बस्थानीयब्रह्मपरेति चेन्न, घटदर्पणोपाधिकयोः परिच्छिन्नत्वमालिन्ययोरवच्छिन्नाकाशप्रतिबिम्बयो-

(न्यायामृतम्)

रिवाकाशमात्रमुखमात्रयोरदर्शनेनावच्छेदपक्षे प्रतिबिम्बपक्षे चास्यायोगात् । बिम्बे ब्रह्मणीव प्रतिबिम्बे जीवेऽपि संसाराभावेन जीवब्रह्मणोः संसारा-संसारव्यवस्थाश्रुत्ययोगाच्च । न च तार्किकमते आत्मनि दुःखाश्रयता देहादिने-वेहापि चिन्मात्रे संसाराश्रयता जीवत्वेनावच्छिन्ना तदभिप्राया च श्रुतिरिति वाच्यम्, त्वन्मते आत्मन इवात्रापि चित एवानर्थान्वयेन तद्भावरूपमुक्तेर-पुमर्थत्वापातात् । नित्यमुक्तत्वश्रुतेर्निर्विषयत्वापाताच्च, न हि सा कल्पित-विशिष्टविषया ।

अथ नावच्छेदो नापि प्रतिबिम्बनम्, किं त्वविद्यया ब्रह्मण एव जीवत्वम्।

राजसूनोः स्मृतिप्राप्तौ व्याधभावो निवर्तते ।
यथैवमात्मनोऽज्ञस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यतः ।।

इति वार्तिके । ''कश्चित्तु किल राजपुत्रो व्याधगृहे संवर्धित'' इत्यादि-बृहदारण्यकभाष्ये च व्याधवर्धितराजपुत्रदृष्टान्तोक्त्या ब्रह्मैव स्वाविद्यया संसरति स्वविद्यया च मुच्यत इति स्वीकारात् । नित्यमुक्तत्वश्रुतिस्तु तत्रैव तत्त्वतः कदापि संसाराभावाभिप्रायेति चेन्न । यादृशः कल्पितोऽप्यनर्थरूपः ज्ञाने-नोच्छेत्तव्यो बन्धः सदा तदभावस्यैव तच्छ्रुत्यर्थत्वेन कल्पितेनापि संसारेणा-स्पृष्टचैतन्याभावे नित्यमुक्तत्वश्रुतेर्निर्विषयत्वापातात् । अन्यथा मुक्तौ शोका-भावश्रुतिरपि शोकस्य तात्त्विकत्वनिषेधपरा स्याद्, असर्वज्ञत्वेनानुभवसिद्धात् जीवादन्यस्य चेतनस्याभावेन सार्वज्ञ्यादिश्रुतेर्निर्विषयत्वापाताच्च । बहुजीववादे ब्रह्मभावरूपमुक्तेरपुमर्थत्वापाताच्च । एकजीववादेऽपि जीवब्रह्मणोः संसारा-संसारादिव्यवस्थाश्रुतिविरोधाच्च । तयोर्व्यावहारिकमेदस्याप्यभावेन त्वन्मतेऽपि तत्पराभिः 'द्वा सुपर्णा' 'य आत्मनि तिष्ठन्' इत्यादिश्रुतिभिः,

''अन्यश्च परमो राजन् तथान्यः पञ्चविंशकः ।''
''तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप ।।''

(न्यायामृतम्)

इत्यादिस्मृतिभिः, ''शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते'' ''भेद-व्यपदेशाच्चान्य'' इत्यादिसूत्रैः, ''तस्माच्छारीरादन्य एवेश्वरः, आत्मानौ हि तावुभौ चेतनौ । एकः कर्ता भोक्ता अन्यस्तद्विपरीतोऽपहतपाप्मत्वादिगुण'' इत्यादित्वद्भाष्यैः ''तत्त्वज्ञानसंसरणे चावदातत्वश्यामत्वादिवत् नेतरेतरत्रा-वतिष्ठेते'' इत्यादिविवरणादिग्रन्थैश्च विरोधाच्च ।

किं च चिन्मात्रस्याज्ञानं स्वाभाविकं चेदानन्दादिवन्न निवर्तेत । औपाधिकत्वे उपाधिः स एव चेदात्माश्रयः, अन्यश्चेदन्योन्याश्रयश्चक्रक-मनवस्था वेति ।

अद्वैतसिद्धिः

अविद्याया आश्रयस्तु शुद्धं ब्रह्मैव । तदुक्तम् –

आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवला ।
पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो नाश्रयो भवति नापि गोचरः ।।

दर्पणस्य मुखमात्रसम्बन्धेऽपि प्रतिमुखे मालिन्यवत् प्रतिबिम्बे जीवे संसारः, न बिम्बे ब्रह्मणि, उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वात् । ननु कथं चैतन्यमज्ञानाश्रयः ? तस्य प्रकाशस्वरूपत्वात्, तयोश्च तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वाभावत्वादिति– चेन्न, अज्ञानविरोधि ज्ञानं हि न चैतन्यमात्रम्, किन्तु वृत्तिप्रतिबिम्बितम्, तच्च नाविद्याश्रयः, यच्चाविद्याश्रयः, तच्च नाज्ञानविरोधि । न च तर्हि शुद्धचितोऽज्ञानविरोधित्वाभावे घटादिवदप्रकाशत्वापत्तिः, वृत्त्यवच्छेदेन तस्या एवाज्ञानविरोधित्वात्, स्वतस्तृणतूलादिभासकस्य सौरालोकस्य सूर्यकान्तावच्छेदेन स्वभास्यतृणतूलादिदाहकत्ववत् स्वतोऽविद्यातत्कार्यभासकस्य चैतन्यस्य वृत्त्यवच्छेदेन तद्दाहकत्वात् । ननु अहमज्ञ इति धर्मिग्राहकेण साक्षिणा अहङ्काराश्रितत्वेना-ज्ञानस्य ग्रहणाद् बाधः, न च स्थौल्याश्रयदेहैक्याध्यासादहं स्थूल इतिवदज्ञानाश्रय-चिदैक्याध्यासाद् दग्धृत्वायसोरेकाग्निसम्बन्धादयो दहती'तिवदज्ञानाहङ्कारयोरेकचिदैक्याध्यासाद्वा 'अहमज्ञ' इति धीर्भ्रान्तेति वाच्यम्, चितोऽज्ञानाश्रयत्वासिद्ध्या अन्योन्याश्रयादिति चेन्न, अहङ्कारस्यांविद्याधीनत्वेन तदनाश्रयतया चित एवाज्ञानाश्रयत्वे सिद्धे 'अहमज्ञ' इति

(अद्वैतसिद्धिः)

प्रतीतेरैक्याध्यासनिबन्धनत्वेनाबाधकत्वात् । न च अविद्याश्रयत्वादेवाहङ्कारोऽकल्पितोऽस्तु, कल्पित एव वा तदाश्रयत्वमस्तु अविद्यायामनुपपत्तेरलङ्कारत्वादिति वाच्यम्, अहमर्थस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वेन दृश्यत्वेनाकल्पितत्वायोगात्, चिन्मात्राश्रितत्वं विना तद्गोचरचरमवृत्त्य-निवर्त्यत्वापातात्, स्वकल्पितस्य स्वाश्रितत्वेन स्वाश्रयत्वायोगात् । न चाविद्यायामनु-पपत्तिरलङ्कारः, अनुपपत्तिमात्रं नालङ्कारः, किन्तु सत्त्वादिप्रापकयुक्तावनुपपत्तिः, अन्यथा वादिवचसोऽनवकाशापत्तेः ।

ननु– 'निरनिष्टो निरवद्यः शोकं मोहमत्येति नित्यमुक्त' इति श्रुतिविरोधात् न शुद्ध-चितोऽविद्याश्रयत्वम्, न हि मौढ्यं न दोषः, नापि बन्धकाज्ञानाश्रयो मुक्तः, न च तात्त्विकाविद्यादेरेव निषेधः, त्वन्मते तस्याप्रसक्तेः, जीवेऽपि तदभावेन जीवब्रह्मणोः सावद्यत्वनिरवद्यत्वव्यवस्थाश्रुतिविरोध इति चेन्न, अवद्यस्य चिति कार्यकारित्वाभावेन कार्यकरत्वाकर्यकारत्वाभ्यामेव सावद्यत्वनिरवद्यत्वव्यवस्थोपपत्तेः, उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपाति-त्वात् । न च चिन्मात्रस्याविद्याश्रयत्वे प्रमाणाभावः, जीवाश्रितत्वे च प्रमाणमस्तीति वाच्यम्, 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वर'मिति श्रुतेरेव प्रमाणत्वात् । न च 'ज्ञाज्ञावीशानीशा'विति जीवाज्ञानप्रतिपादकश्रुतिविरोधः, तदाश्रयत्वाभावेऽपि तत्कार्ययोगि-तया अज्ञत्वव्यपदेशोपपत्तेः । न च ब्रह्मणोऽपि जीवाश्रिताज्ञानविषयत्वेन मायित्वो-पपत्तिरिति वाच्यम्, जीवत्वस्याश्रयतावच्छेदकत्वे परस्पराश्रयप्रसङ्गात् ।

ननु– शुक्त्याद्यज्ञानवत् ज्ञातुरर्थाप्रकाशरूपमिदमप्यज्ञानं स्वकार्येण भ्रान्त्यादिना स्वनिवर्तकेन तत्त्वज्ञानादिना स्वसमानयोगक्षेमेण ज्ञानप्रागभावेन च सामानाधिकरण्याय ज्ञात्रात्मनिष्ठम्, न तु चैतन्यरूपज्ञानमात्राश्रितमिति चेन्न । चैतन्यस्यैव ज्ञातृत्वेन ज्ञातुरर्थाप्रकाशरूपत्वस्य सम्यक् ज्ञानाश्रयत्वस्य भ्रान्त्यादिसामानाधिकरणस्य चोपपत्तेः । न चैवं ज्ञातृत्वे सत्यविद्याश्रयत्वम्, अविद्यायां च ज्ञातृत्वमित्यन्योन्याश्रय इति वाच्यम्, अविद्याया ज्ञातृत्वानपेक्षत्वेनान्योन्याश्रयाभावात् । न हि सामानाधिकरण्यमस्तीत्येतावतैव तदपेक्षया अनया भवितव्यम् । न च– शरीरेऽपि ज्ञातृत्वाध्याससम्भवेन तत्राप्यज्ञाना-श्रयत्वापत्तिरिति वाच्यम्, न हि ज्ञातृत्वाध्यासो अज्ञानाश्रयत्वे प्रयोजकः, येन तन्मात्रेण तदापद्येत, किन्तु प्रसक्तप्रकाशत्वं अज्ञानानाश्रितत्वं च । न चैवं अविद्याश्रयस्य

(अद्वैतसिद्धिः)

ज्ञातृत्वभोक्तृत्वादिमत्त्वे जीवाश्रिताज्ञानपक्षप्रवेश इति वाच्यम्, अविद्यावच्छिन्नस्य हि ज्ञातृत्वम्, अविद्या च नाविद्यावच्छेदेन, सामानाधिकरण्यं चावच्छेद्यांशैक्यमादाय । यथोपाधि-सम्बन्धो मुखमात्र एव, औपाधिकमालिन्यसम्बन्धस्तु उपाध्यवच्छिन्ने, बिम्बप्रतिबिम्बयो-रैक्यात्, तथा सामानाधिकरण्यमपि । यथा प्रतिबिम्बो न वस्त्वन्तरं, तथा वक्ष्यते ।

ननु– शुक्त्यज्ञानमपि शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यगतं वाच्यम्, तथा च 'अहं जानामीच्छा-मी'तिवद् 'अहं न जानामीति ज्ञातृस्थत्वानुभवविरोध इति चेन्न, अज्ञानद्वैविध्यात् । एकं हि शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्याश्रितं तद्भतापरोक्षभ्रमजनकं तद्विषयापरोक्षप्रमानाश्यम्, अपरं च परोक्षभ्रमजनकं तद्विषयप्रमामात्रनाश्यम् प्रमातृत्वप्रयोजकोपाध्यवच्छिन्नचैतन्याश्रितमित्युक्तं प्राक् । तत्र प्रमातृत्वप्रयोजकोपाध्यवच्छिन्नचैतन्यगताज्ञानविषयकोऽयमनुभवः । तेन प्रमातृनिष्ठत्वविषयताऽस्य न विरुध्यते । अत एव विषयगताज्ञाने विद्यमानेऽपि प्रमातृगताज्ञाननाशेन न जानामीति व्यवहाराभावः ।

ननु– उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वान्न ब्रह्मणः संसारित्वमित्युक्तं, तदयुक्तम्, बिम्बप्रतिबिम्बभावस्यैवासम्भवात् । तथा हि– अचाक्षुषस्य चैतन्यस्य गन्धरसादिवत् प्रतिबिम्बनानर्हत्वात्, प्रतिबिम्बत्वे जीवस्य सादित्वापाताच्च, सूर्यस्य सरिज्जल इव मरीचिकाजलेष्वप्रतिफलनेन चिदसमानसत्ताकस्याज्ञानस्य चितं प्रत्युपाधित्वायोगाद्, अस्वच्छस्याज्ञानस्य प्रतिबिम्बनोपाधित्वायोगाच्च, अविद्यायाश्चिन्मात्राभिमुख्यासम्भवाच्च, अज्ञानस्याकाशाद्यात्मना परिणामे प्रतिबिम्बापायापाताच्चेति चेन्न, रूपवत एव प्रतिबिम्ब इत्यस्या व्याप्तेः रूपादौ व्यभिचाराद् यथा भङ्गः, एवमाकाशादौ व्यभिचाराच्चाक्षुषस्यैव प्रतिबिम्ब इत्यस्या अपि व्याप्तेर्भङ्गः । वस्तुतस्तु– श्रुतिबलाच्चितः प्रतिबिम्बे सिद्धे तत्रैव व्यभिचारान्नेयं व्याप्तिः, तथा च रसादिव्यावृत्तं फलैकोन्नेयं प्रतिबिम्बप्रयोजकम् । नापि जीवस्य सादित्वापत्तिः, उपाधिबिम्बसम्बन्धानादित्वेनानादित्वोपपत्तेः । विस्तरस्तु सिद्धान्तबिन्दौ ।

यत्तूक्तं मरीचिकाजले सूर्यप्रतिबिम्बादर्शनाद् बिम्बसमानसत्ताकत्वं प्रतिबिम्बोद्ग्राहित्वे प्रयोजकमिति । तन्न, अध्यस्तस्य स्फटिकलौहित्यस्य दर्पणे प्रतिबिम्बदर्शनात् । तस्मा-न्मरीचिकाजलव्यावृत्तं स्वच्छत्वं फलैकोन्नेयं अननुगतमेव प्रतिबिम्बोद्ग्राहित्वे प्रयोजकम्, तच्च प्रकृतेऽप्यस्ति । अत एवाज्ञानस्यास्वच्छत्वान्न प्रतिबिम्बोपाधित्वमिति निरस्तम् ।

(अद्वैतसिद्धिः)

यच्चोक्तं– चिन्मात्राभिमुख्याभावादिति, तत्किं सर्वात्मना चिदाभिमुख्याभावाद्वा ? आभिमुख्यमात्राभावाद्वा ? नाद्यः, चैतन्यवद्विभुत्वपक्षे सर्वात्मनापि सम्भवात् । न्यून-परिमाणत्वेऽपि न दोषः, न्यूनपरिमाणस्यापि अधिकपरिमाणाकाशादिप्रतिबिम्बो-द्ग्राहित्वदर्शनात् । न द्वितीयः, चैतन्यस्य सर्वतोऽपि प्रसृतत्वेन व्यवधानाभावेन च आभि-मुख्यस्य सद्भावात् । न चाकाशाद्यात्मना परिणामे प्रतिबिम्बापायापत्तिः, प्रतिबिम्ब-प्रयोजकरूपाविरोधिपरिणामस्य प्रतिबिम्बाविरोधित्वेन प्रतिबिम्बानपायात् । न च– मुख-प्रतिमुखानुगतमुखत्वातिरिक्तमुखमात्रत्वरूपव्यक्त्यन्तरस्येव जीवब्रह्मानुगतचित्त्वातिरिक्त-चिन्मात्रत्वरूपस्याज्ञानाश्रयत्वयोग्यव्यक्त्यन्तरस्याभावान्मुखमात्रसम्बन्ध्यादर्शवच्छिन्मात्रसम्बन्ध्यज्ञानमिति कथम् इति वाच्यम्, अपरामृष्टभेदस्य मुखादेर्मात्रार्थत्वेनानुगतधर्म्यतिरेकसम्भवात् ।

ननु– उपाधिः प्रतिबिम्बपक्षपातीति सामान्यव्याप्तेरज्ञानं स्वाश्रय एव भ्रान्त्यादिहेतुरिति विशेषव्याप्त्या बाध इति चेन्न, विशेषव्याप्तिग्राहकसहचारदर्शनस्य विवादविषयातिरिक्तेऽ-सम्भवेन विशेषव्याप्त्यसम्भवात् । न च बन्धस्य चिन्मात्राश्रितमोक्षसामानाधिकरण्यानु-पपत्तिः, अवच्छेद्यांशमादाय सामानाधिकरण्यस्योक्तत्वात् ।

ननु– उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वं तत्र स्वधर्मप्रतिभासकत्वं वा ? स्वकार्य-प्रतिभासकत्वं वा ? स्वकार्यनिष्ठधर्मप्रतिभासकत्वं वा ? प्रतिबिम्बं प्रति स्वविषया-च्छादकत्वं वा ? नाद्यः, सुषुप्त्याद्यनुवृत्तस्याविद्यारूपस्याविद्यावच्छिन्नत्वरूपस्य वा, तत्प्रतिबिम्बितत्वस्य वा, सुषुप्त्यादाविननुवृत्तस्य कर्तृत्वप्रमातृत्वादिरूपस्य वा संसारस्याज्ञाननिष्ठत्वाभावात् । ज्ञानक्रियासंस्कारादीनां त्वन्मते अज्ञाननिष्ठत्वेऽपि नित्या-तीन्द्रियाणां तेषामात्मनि कदाप्यप्रतीतेः । 'अविद्यास्तमयो मोक्षः सा च बन्ध उदाहृतः ।' इति त्वन्मतेऽपि अविद्या बन्धिका बन्धो वा, न तु बद्धा, येन स्वनिष्ठबन्धरूपधर्म-सङ्क्रामकत्वं स्यात् । न द्वितीयः, विच्छेदादेरुपाधिकार्यस्य बिम्बे महाकाशे च दर्शनात्, मुखस्य बिम्बत्वादेर्ब्रह्मस्थसार्वज्ञ्यादेश्चानौपाधिकत्वापाताच्च । नापि तृतीयचतुर्थौ, दर्पण-घटादावदृष्टेः । एवं बुद्धिरूपोपाधिरपि न प्रतिबिम्बपक्षपातीति चेन्न, अतिशयेन कार्यकरत्वमेव तत्पक्षपातित्वम् । तथा च विच्छेदादिरूपकार्यकरत्वसाम्येऽपि स्थौल्याद्यव-भासरूपकार्यकरत्वेन दर्पणादेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्ववत् कर्तृत्वभोक्तृत्वादिसंसाररूपकार्य-करत्वेनाविद्यायामपि प्रतिबिम्बपक्षपातित्वोपपत्तेः ।

(अद्वैतसिद्धिः)

यत्तूक्तं मुखादिगतं बिम्बत्वं ब्रह्मगतं सार्वज्ञ्यादिकं चानौपाधिकं स्यादिति । तन्न, उपाधौ बिम्बकार्यकरत्वमेव नेतीति न ब्रूमः, किन्तु प्रतिबिम्बे अतिशयेनेति । यदपि बुद्धिरूपोपाधेरपि न प्रतिबिम्बपक्षपातित्वम्, तस्य प्रतिबिम्बापक्षपातिजपाकुसुमस्थानीयत्वेन तत्पक्षपात्यादर्शस्थानोयत्वाभावादिति । तन्न, स्वनिष्ठस्थौल्यावभासकत्वेनादर्शस्येवास्यापि स्वनिष्ठधर्मावभासकत्वेन तद्वत् पक्षपातित्वसम्भवात् । तस्मादविद्याकृतविच्छेदेन ब्रह्मण्येव नित्यमुक्तत्वसंसारित्वसर्वज्ञत्वकिञ्चिज्ज्ञत्वादिव्यवस्थोपपत्तिः ।

एतेन असर्वज्ञत्वादिनानुभवसिद्धाज्जीवात् अन्यस्य चेतनस्याभावेन सार्वज्ञ्यादिश्रुतिर्निविषया स्यात्, एकजीववादे संसार्यसंसारिव्यवस्थाऽयोगाद् 'द्वा सुपर्णा' 'य आत्मनि तिष्ठन्' इत्यादिश्रुतिभिः 'अन्यश्च परमो राजन् तथाऽन्यः पञ्चविंशकः ।' 'तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप' इत्यादिस्मृतिभिः 'शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते' 'भेदव्यपदेशाच्च' इत्यादिसूत्रैः 'तस्माच्छारीरादन्य एवेश्वरः । आत्मानौ तावेतौ चेतनौ, एकः कर्ता भोक्ता अन्यस्तद्विपरीतोऽपहतपाप्मत्वादिगुण' इत्यादिभाष्यैः 'तत्त्वज्ञानसंसरणे चावदातत्वश्यामत्वादिवत् नेतरेतरत्रावतिष्ठते' इत्यादिविवरणग्रन्थैश्च विरोध इति निरस्तम् ।

ननु चिन्मात्रस्याज्ञानं स्वाभाविकम् ? औपाधिकं वा ? नाद्यः, आत्मवदनिवृत्तिप्रसङ्गात् । नान्त्यः, स्वस्यैवोपाधित्वे आत्माश्रयाद्, एतदपेक्ष्यान्यापेक्षत्वे अन्योन्याश्रयात्, तदन्यान्यापेक्षत्वे चानवस्थानादिति– चेन्न, स्वस्यैवाश्रयत्वोपाधित्वात् । न चात्माश्रयः, भेदस्य स्वभेदकत्ववदुपपत्तेः, स्वाभाविकस्यापि घटरूपस्य तत्प्रागभावस्य च निवृत्तिदर्शनात्।

न्यायामृततरङ्गिणी

अविद्याश्रयश्चेति । परमत इति शेषः । गोचरः विषयः । ननु चिन्मात्राश्रिताज्ञानेन चिन्मात्रे स्वकार्यसंसारापादने जीव इव बिम्बभूतब्रह्मानुगतचिदंशेऽपि संसारः स्यादत आह ।। **दर्पणस्येति ।। विरोधादिति ।।** चैतन्यं नाज्ञानाश्रयः तद्विरुद्धत्वात् यथा प्रकाशस्तमस इति सामान्यव्याप्तिः । ननु विरोधाद्घटतदत्यन्ताभावयोरिव शुद्धचिदज्ञानयोः सामानाधिकरण्यं मा भूत् । आश्रयाश्रयिभावस्तु तद्वदेव

(न्यायामृततरङ्गिणी)

स्यादेवेति तत्रैव व्यभिचार इत्यत आह ।। **एकविषयेति** ।। नात्र विरोधस्तदभावरूपत्वम् । येनोक्तो व्यभिचारः स्यात् । किन्तु तन्निवर्तकत्वमित्यभिसन्धाय तदनुगुणं दृष्टान्तमाह ।। **तमःप्रकाशयोरिति** ।। ननु चैतन्यस्याज्ञानानिवर्तकत्वादुक्तहेतुरसिद्ध इत्यत आह ।। **न हीति** ।। विवक्षितस्याज्ञानत्वसिद्ध्यर्थं चैतन्यस्यावश्यं तन्निवर्तकत्वमास्थेयम् । तथा च नासिद्धिरित्यर्थः । ननु अज्ञानस्य चैतन्यानिवर्त्यत्वेऽपि न तस्याज्ञानत्वाभावः । वृत्तिरूपज्ञाननिवर्त्यत्वेनाप्यज्ञानलक्षणवत्तयाऽज्ञानत्वोपपत्तेरित्याशङ्क्य परिहरति ।। **न चेति** ।। **विवरण इति** ।। आत्मनः स्वप्रकाशत्वं साधयितुं प्रमाणीकृतायामत्रायं पुरुषः स्वयञ्ज्योतिरिति श्रुतौ ।

ननु ज्योतिःशब्देन प्रकाशगुणाभिधाने तदभिन्नात्मनोऽपि गुणत्वप्रसङ्ग इति प्रकाशगुणवद्द्रव्यं ज्योतिःशब्देनाभिधातव्यम् । तथा च जन्यज्ञानाख्यप्रकाशेनात्मा प्रकाशगुण इति नेयं श्रुतिः स्वप्रकाशत्वे प्रमाणमिति शङ्कायां, सर्वसाधारणस्य प्रकाशगुणवत्त्वरूपज्योतिष्त्वस्य व्यावर्तनाय श्रुतौ स्वयमिति विशेषणोपादानात्स्वयमेव ज्योतिर्न तु ज्योतिष्मानित्यर्थावगमाद्भवति श्रुतिस्तत्र प्रमाणमिति परिहृतायां, ननु कारकान्तरानपेक्षया स्वयमेव स्वात्मनि ज्ञानं जनयतीति स्वयमिति विशेषणं किं न स्यादिति पुनः शङ्कायां, ज्ञानजन्मप्रयुक्तत्वात्कारकापेक्षायास्तदभावेऽपेक्षैव नास्तीति परिहृतायां, ननु विमतं जन्मवत् ज्ञानत्वात् विषयज्ञानवदिति ज्ञानजन्माशङ्कायां, विषयज्ञानवदित्यत्र ज्ञानशब्देन स्वरूपज्ञानं वा विवक्षितं वृत्तिर्वा आद्ये साध्यवैकल्यं लोके वेदे च स्वरूपज्ञाने जन्मादर्शनात् द्वितीये साधनवैकल्यं ज्ञातुरर्थप्रकाशस्य स्फुरणरूपस्य ज्ञानत्वादिति परिहृतायां, ननु वृत्तावपि ज्ञानशब्दो दृश्यत इति पुनः शङ्कायां, अन्तःकरणपरिणामे ज्ञानत्वोपचारादित्युक्तम् ; चैतन्यैक्याध्यासाद्वृत्तौ ज्ञानत्वमुपचर्यते दग्धत्वमिवायःपिण्ड इत्यर्थः ।। **अज्ञानेति** ।। चैतन्यस्य ज्ञानत्वसिद्ध्यर्थमपि तस्याज्ञाननिवर्तकत्वं वाच्यम् । अन्यथा विमतं न ज्ञानं अज्ञानाविरोधित्वात् घटवदिति तस्य ज्ञानत्वं न स्यात् । तथा च नासिद्धिरित्यर्थः ।

उक्तानुमाने व्यवहाराजनकत्वमुपाधिमाशङ्क्य परिहरति ।। **न चेति** ।। साधनव्यापकत्वान्नोपाधिरित्याह ।। **अज्ञानेति** ।। असिद्धिमेव पुनराशङ्क्य निराकरोति ।।

(न्यायामृततरङ्गिणी)

न चेति ।। कथं तर्ह्यज्ञाने ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपलक्षणायोग इत्यत उक्तम् ।। **ज्ञानकारणविरोध्येवेति** ।। ज्ञानाविरोधिनोऽपि चैतन्यस्य ज्ञानत्वाभावापत्तिं निराकरोति ।। **न तु ज्ञप्तीति** ।। करणविरोधित्वेनाननुभूयमानस्य ज्ञप्तिविरोधित्वेनानुभूयमानस्याज्ञानस्य दुरपह्नवत्वादित्याह ।। **न जानामीतीति** ।। चैतन्यस्याज्ञाननिवर्तकत्वे सुखादौ तन्निवर्तकस्यान्यस्याभावात्तत्राज्ञानानुभवः स्यादित्याह ।। **साक्षिवेद्य इति** ।। **सौरेति** ।। दिवा भीतेन यथा सौरप्रकाशे मिथ्याभूतोऽन्धकारः कल्प्यते तथा चैतन्ये मिथ्याभूतमज्ञानं कल्प्यत इत्यर्थः ।। **अज्ञानान्तरस्येति** ।। तत्सत्त्वे च तदेव सत्यभूतं जगत्कारणमस्तु किं मिथ्याभूतेन तेनेत्यर्थः ।। **अन्योन्याश्रयादिति** ।। अहमज्ञ इति धर्मिग्राहकमानबाधाभावेऽज्ञानस्य चैतन्याश्रितत्वसिद्धिः तत्सिद्धौ चाहमज्ञ इत्यस्यायो दहतीतिवद्गौणत्वेनाप्युपपन्नस्य चैतन्याश्रिताज्ञानकल्पनायामबाधकत्वमित्यर्थः । भ्रान्तित्वायोगादित्युपलक्षणम् । साक्षात्सम्बन्धविषयत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । ननु दोषाजन्यत्वमसिद्धं बाधकाद्दोषजन्यत्वानुमानादित्यत आह ।। **बाधकाभिमतस्यैवेति** ।।

नन्वहमज्ञ इति धीर्नाज्ञाने साक्षात्सम्बन्धेनाहङ्काराश्रितत्वं विषयीकरोति । अहङ्कारभिन्नेऽज्ञानस्य साक्षात्सम्बन्धग्राहकमानबाधितत्वादित्यत आह ।। **मिथ्यारूप्येति** ।। धर्मिग्राहकेण यत्र यस्य सम्बन्धो गृह्यते तत्रैव तस्य साक्षात्सम्बन्ध इति नाहङ्कारभिन्नेऽज्ञानस्य साक्षात्सम्बन्धसिद्धिरित्यर्थः ।। **अहमर्थ इति** ।। आत्मभिन्नत्वेन पराभिमत इति शेषः । तेनाकल्पितस्याज्ञानाश्रयस्यैवात्मत्वादिष्टापत्तिरिति निरस्तम् । ननु निरवद्य इत्यादौ निर्दोषत्वमुच्यते । न त्वज्ञानराहित्यम् । अतः कथं श्रुतिविरोध इत्यत आह ।। **न हीति** ।। मुक्त इत्यनेनाप्यज्ञानराहित्यमुच्यत इत्याह ।। **नापीति** ।। ननु परसमयप्राप्तमप्यसत्कारणादिवन्निषिध्यतामित्यत आह ।। **जीवेऽपीति** ।। मोहमत्येतीति श्रुतौ मोहशब्दवाच्यस्याज्ञानस्य निषिद्धत्वान्न चिन्मात्रे तत्सम्भव इत्याह ।। **मुक्तीति** ।। मोहनिषेधस्यान्यविषयत्वं व्यवस्थाप्य चिन्मात्रे व्यावहारिकमोहाङ्गीकारे समानन्यायतया तथाविधशोकोऽपि चिन्मात्रे प्रसज्येतेत्यर्थः । ननु शोकस्य निषिद्धत्वान्न तस्य व्यावहारिकस्याप्यङ्गीकारो युक्तः ।

(न्यायामृततरङ्गिणी)

मोहमत्येतीत्यत्र न मोहनिषेधः किन्तु तत्कार्यनिषेध इति मोहस्यानिषिद्धत्वात्तस्य व्यावहारिकस्याङ्गीकारो न विरुद्ध इत्याशङ्क्याह ।। **न च श्रुताविति** ।। **बिम्बस्थानीयेति** ।। विवेचनाज्ञानमङ्गीकुर्म इति न श्रुतिविरोध इति भावः ।। **जीवेऽपीति** ।। चिन्मात्रस्याज्ञानाश्रयत्वेन निरनिष्टत्वाभावात्तच्छ्रुतेर्बिम्बस्थानीयब्रह्मपरत्वे तत एव जीवेऽप्यज्ञानाभावेन जीवेऽज्ञानप्रतिपादकश्रुतिविरोध इत्यर्थः ।। **ज्ञाज्ञाविति** ।। जानातीति ज्ञः । ज्ञश्चाज्ञश्च ज्ञाज्ञौ ईशानीशावित्यन्वयः । न च जीवस्याज्ञानाश्रयत्वेऽपि तत्तत्कार्ययोगितयाऽज्ञत्वव्यपदेश इति वाच्यम् । जीवेऽज्ञानप्रतिपादकश्रुत्यविरोधे सति चिन्मात्रेऽज्ञानसिद्धिः तत्सिद्धौ च जीवेऽज्ञानप्रतिपादकश्रुतेर्गौणार्थकल्पनमित्यन्योन्याश्रयापत्तेः ।

ननु चिन्मात्रेऽज्ञानप्रतिपादकश्रुतेः सत्वाज्जीवे तत्प्रतिपादिकायाः श्रुतेर्गौणत्वं कल्प्यते । अतो नान्योन्याश्रय इत्यत आह ।। **न चेति** ।। अज्ञानस्य भ्रान्तिसामानाधिकरण्यनियमे परेषां संमतिमाह ।। **उक्तं हीति** ।। भ्रान्त्यज्ञानयोः सामानाधिकरण्यं शङ्कते ।। **चिन्मात्रेऽपीति** ।। चिन्मात्रेऽज्ञानसिद्धौ तत्र ज्ञातृत्वाध्याससिद्धिः तत्सिद्धौ च ज्ञानाज्ञानयोर्वैयधिकरण्यरूपबाधकपरिहारसिद्ध्या चिन्मात्रेऽज्ञानसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्याह ।। **तस्येति** ।। **चैतन्य इति** ।। चैतन्ये बुद्धिगतभोक्तृत्वाध्याससिद्ध्यर्थं तत्र बुद्धिगतकर्तृत्वस्याप्यध्यासो यथाङ्गीक्रियते तथा चैतन्ये बुद्धिगतज्ञातृत्वस्याध्याससिद्ध्यर्थं बुद्धिगतमेवाज्ञानमध्यस्यतामिति बुद्धिरेवाज्ञानाश्रयः स्यादित्यर्थः । तदुक्तं विवरणे भोक्तृत्वाध्यासः कर्तृत्वाध्यासमपेक्षते अकर्तुर्भोगाभावादिति ।

नन्वध्यस्तज्ञातृत्वेन समानाधिकरणमज्ञानमित्यङ्गीकुर्मः । बुद्धौ तु ज्ञातृत्वं नाध्यस्तं किन्तु स्वत एवेत्यत आह ।। **देहादावपीति** ।। **बुद्ध्यवच्छिन्न इति** ।। बुद्ध्यवच्छिन्नचैतन्यस्य ज्ञातृत्वादित्यर्थः ।। **तदभावाच्चेति** ।। ज्ञातृत्वाध्यासाभावादित्यर्थः । तथा च अर्थाप्रकाशस्याज्ञानस्य बुद्ध्यवच्छिन्नाध्यस्तज्ञातृत्वावच्छिन्ने अध्यासः स्यात् न चिन्मात्र इत्यर्थः ।। **चिन्मात्र एवेति** ।। न तु बुद्ध्यवच्छिन्ने चिन्मात्रेऽपीत्येवशब्दार्थः ।। **ज्ञातृत्वादिमत्येवेति** ।। ज्ञातुरर्थाप्रकाशरूपस्याज्ञानस्य

(न्यायामृततरङ्गिणी)

शुक्त्याद्यज्ञानवत् ज्ञातृनिष्ठत्वाङ्गीकारादित्यर्थः । ननु नाज्ञानं ज्ञातृनिष्ठम् । दृष्टान्ताभावात् । न च शुक्त्यज्ञानं दृष्टान्तः । तस्यापि ज्ञात्रनाश्रितत्वादित्याशङ्क्य परिहरति ।। **न च शुक्तीति** ।। ।। **अहं जानामीति** ।। ननु द्विविधमज्ञानम् । एकं शुक्त्यज्ञानं शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्याश्रितं तद्गतापरोक्षभ्रमजनकं तद्विषयापरोक्षप्रमानाश्यम् । अपरं च परोक्षभ्रमजनकं प्रमामात्रनाश्यं प्रमातृत्वप्रयोजकोपाध्यवच्छिन्नचैतन्याश्रितम् । तत्र प्रमातृत्वप्रयोजकोऽध्यवच्छिन्नचैतन्यगताज्ञाने विद्यमानेऽपि प्रमातृगताज्ञानविषयकोऽनुभवः । तेन प्रमातृनिष्ठत्वं विषयस्य न विरुध्यते । अत एव चैतन्यगताज्ञाने विद्यमानेऽपि प्रमातृगताज्ञाननाशेन न जानामीति व्यवहाराभाव इति । मैवम् । न जानामीत्यनुभवसिद्धप्रमातृगताज्ञानस्यैव शुक्त्यादिगतापरोक्षभ्रमहेतुत्वोपपत्तेस्तदतिरिक्तप्रमातृगताज्ञानसद्भावे मानाभावात् । न हि न जानामीति धीस्तत्र त्वन्मते मानान्तरम् । रक्तपटाभावेऽपि शुक्लपटसत्त्वेन पटोऽस्तीति बुद्धिवत् प्रमातृगताज्ञानाभावेऽपि विषयगताज्ञानसत्त्वात् न जानामीति व्यावहारापत्तेश्च संसारतत्वज्ञानाभ्यामज्ञानस्य सामानाधिकरण्यमाशङ्क्य परिहरति ।। **न च विशेष्येति** ।। **विशिष्ट इति** ।। विशिष्टनिष्ठं यत्तत्त्वज्ञानं तेन विशेष्यनिष्ठमज्ञानं निवर्तत इत्यर्थः ।। **ब्रह्मण्यपीति** ।। संसारहेत्वज्ञानाश्रयस्य चिन्मात्रस्य जीववत् ब्रह्मापेक्षयापि विशेष्यत्वादित्यर्थः ।

विशेष्यनिष्ठेन कारणेन विशिष्टे कार्यजननेऽतिप्रसङ्गमाह ।। **देहमिति** ।। ।। **विशेष्यस्थमुक्तेरिति** ।। एतच्चोपलक्षणम् । चैतन्यगतेनाज्ञानाविरोधेन वृत्तिविशिष्टेऽपि तदविरोधापाताच्चेति द्रष्टव्यम् । विशिष्टे ब्रह्मण्यपि संसारापात इत्यत्र परिहारमाशङ्क्य परिहरति ।। **न चोपाधेरिति** ।। चिन्मात्रजीवयोर्विशेष्यविशिष्टभावो नास्तीत्याह ।। **प्रतिबिम्बस्येति** ।। **अचाक्षुषस्येति** ।। न च रूपं रूपमित्यादिश्रुतिबलात् चितः प्रतिबिम्बे सिद्धे तत्रैव व्यभिचारान्नेयं व्याप्तिरिति वाच्यम् । उक्तश्रुतेस्त्वदभिमतप्रतिबिम्बपरत्वाभावात् । श्रुत्यर्थस्योक्तत्वाच्च ।। **प्रतिबिम्बत्व इति** ।। न चोपाधिबिम्बसम्बन्धानादित्वादनादित्वोपपत्तिरिति वाच्यम् । उपाधिसम्बन्धस्यानादित्वे स्वाभाविकत्वापत्तेः । अनादिभावस्याविनाशाच्च ।। **सूर्यस्येति** ।।

नन्वध्यस्तस्य स्फटिकलौहित्यस्य दर्पणे प्रतिबिम्बदर्शनान्न प्रतिफलनीयसमान-सत्ताकत्वनियम इति चेन्न । कुसुमयोगेन स्फटिके लौहित्यान्तरोत्पत्तेर्न तत्र तस्याध्यस्तत्वमित्यर्थः ।। **आभिमुख्येति** ।। प्राच्यत्वप्रतीच्यत्वादिरूपमित्यर्थः । एतेन चैतन्याविद्ययोर्व्यापकत्वादाभिमुख्यमस्तीति निरस्तम् ।। **उपाधेरिति** ।। अपरिच्छिन्नाकाशादिपरिणामार्थं सर्वेषामप्यविद्यांशानां विकृतत्वादित्यर्थः । एतेन प्रतिबिम्बप्रयोजकरूपाविरोधिपरिणामस्य प्रतिबिम्बाविरोधित्वेन प्रतिबिम्बानपाय इति निरस्तम् ।। **मुखमात्रेति** ।। दर्पणादिसम्बन्धात्पूर्वकालीनं मुखं मुखमात्र-मित्यर्थः ।। **चिन्मात्रेति** ।। अविद्यासम्बन्धस्यानादित्वादित्यर्थः । एतेन अपरामृष्टभेदस्य मुखादेर्मात्रार्थत्वेनानुगतधर्मातिरेकसम्भव इति निरस्तम् ।

नन्वज्ञानं स्वाश्रय एव भ्रान्त्यादि करोतीत्येषा न विशेषव्याप्तिः । विवाद-विषयाज्ञानातिरिक्तेऽदर्शनादित्यतो दृष्टान्तमाह ।। **अनादीति** ।। अज्ञानं ज्ञान-निवर्त्यमिति त्वदुक्तव्याप्तेरप्यज्ञानातिरिक्तेऽदर्शनान्न विशेषव्याप्तित्वं स्यादित्यर्थः ।। **ज्ञानक्रियेति** ।। ज्ञानरूपक्रियाजन्यः संस्कार इत्यर्थः । नन्वविद्यालक्षणोपाधेरपि बन्धरूपस्वधर्मप्रतिभासकत्वमस्तीत्याशङ्क्य निराकरोति ।। **अविद्येति** ।। अविद्याया अबद्धत्वात्तस्या बन्धो नास्तीत्यर्थः ।। **विच्छेदादेरिति** ।। उपाधिकार्यस्योभयत्र दर्शनान्न तस्य प्रतिबिम्बमात्रपक्षपातित्वमित्यर्थः ।। **मुखस्थेति** ।। उपाधिना स्वकार्यं प्रतिबिम्ब एवावभास्यत इत्यङ्गीकारादित्यर्थः ।। **प्रतिमुखेति** ।। तथा च यदुपाधिकार्यविच्छेदादि न तत्प्रतिबिम्बमात्रे यच्च प्रतिबिम्बमात्रे संसारादि न तदुपाधिकार्यमित्यर्थः ।। **एवमिति** ।।

यत्तु स्वनिष्ठस्थौल्याभासकत्वेनादर्शस्येव बुद्धेरपि स्वनिष्ठधर्मावभासकत्वेन तत्पक्षपातित्वसम्भवादिति । तत्तुच्छम् । न हि स्फटिको जपाकुसुमस्य प्रतिबिम्बः स्वधर्मावभासकत्वमात्रेण प्रतिबिम्बपक्षपातित्वोक्तौ तु तस्य बिम्बपक्षपातित्वमेव किं नोच्यते । नन्वतिशयेन प्रतिबिम्बे कार्यकरत्वमेव तत्पक्षपातित्वम् । तथा च विच्छेदादिरूपकार्यस्योभयत्र साम्येऽपि स्थौल्याद्यवभासरूपकार्यकरत्वेन दर्पणस्येव कर्तृत्वभोक्तृत्वरूपसंसारकरत्वेनाविद्यायाः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वमिति । मैवम् ।

(न्यायामृततरङ्गिणी)

बिम्बेऽपि बिम्बत्वादेरसाधारण्यस्योपाध्यधीनत्वे बिम्बपक्षपातित्वापातात् ।। **अवच्छेदपक्ष इति** ।। अन्तःकरणाद्यवच्छिन्नो जीव इति वा अविद्याप्रतिबिम्बितो जीव इति वा पक्ष इत्यर्थः ।। **तन्मत इति** ।। तार्किकमते आत्मा दुःखाधारः आधारतावच्छेदकं देहादि इतिवत् अत्रापि चिन्मात्रेऽज्ञानमिति मतेऽपि इत्यर्थः ।। **नहीति** ।। कल्पितस्याविद्यकत्वेन नित्यमुक्तत्वाभावादित्यर्थः ।। **यादृश इति** ।। कल्पितोऽपि यादृशोऽनर्थरूपादिरिति योजना ।। **अन्यथेति** ।। संसारवत्यपि नित्यमुक्तत्वश्रुतेरुपपत्तौ शोकवत्यपि शोकाभावश्रुतेरुपपत्तौ तच्छ्रुतिबलात् मुक्तौ शोकनिषेधो न स्यादित्यर्थः ।। **असर्वज्ञत्वादिनेति** ।। ब्रह्मैव स्वाविद्यया संसरतीति पक्षे जीवातिरिक्तस्य बिम्बस्थानीयस्य ब्रह्मणोऽभावात् जीवस्यासर्वज्ञत्वेनानुभूयमानत्वात् सर्वज्ञत्वस्यापि कल्पितत्वाकल्पितत्वाभ्यां व्यवस्थाया अप्यसम्भवादित्यर्थः ।। **ब्रह्मभावेति** ।। कल्पितेनापि संसारेणास्पष्टस्य चैतन्यस्याभावे संसारिब्रह्मप्रतीतिरेव मुक्तिरित्यापातेनेत्यर्थः । ननु बहुजीववादे मुक्तेस्सत्वेनैतद्दूषणप्राप्तावपि नैकजीववादेऽयं दोष इत्यत आह ।। **एकजीवेति** ।। अस्मिन्पक्षे जीवातिरिक्तचैतन्यस्य कल्पितभेदयुक्तस्याप्यभावादित्यर्थः ।। **तयोरिति** ।। अद्वैतवादे व्यावहारिकभेदेन जीवान्यचैतन्यसत्वे द्वा सुपर्णेत्यादिभेदप्रतिपादकश्रुत्यादीनां तद्विषयत्वेनाविरोधः स्यात्, त्वन्मते तु व्यावहारिकोऽपि भेदो नास्तीति भेदश्रुत्यादिविरोध इत्यर्थः ।। **आत्मनीति** ।। य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तर इत्यादिश्रुतिः आत्मनः सकाशादन्तरः भिन्नः ।। **शारीरश्चेति** ।। शारीरो जीवोऽपि नान्तर्यामी । उभये काण्वाः माध्यन्दिनाश्च । एनम् अन्तर्यामिणम् । जीवाद्भेदेन पठन्तीति सूत्रार्थः ।। **आत्माश्रय इति** ।। ननु भेदस्य स्वभेदकत्ववदज्ञानमेवाज्ञान उपाधिरिति चेन्न । भेदस्य स्वरूपत्वेन भेदकत्वानङ्गीकारात् ।

व्यासाद्रिसृततर्काम्बुपूरैः पक्षयुगंयुजि ।
न्यायामृततरङ्गिण्यां न चिन्मात्राश्रयाज्ञता ।।

न्यायामृतकण्टकोद्धारः

किञ्चाविद्याऽस्यात्राज्ञानमिति साश्रयत्वेन सविषयत्वेन च प्रतीयते । साश्रयत्वं सविषयकत्वं चाविद्यात्वव्यापकम् । तथा च व्यापकाभावान्न व्याप्यमविद्यात्वं सम्भवतीत्याशयेनाश्रयमादौ दूषयति ।। **अविद्याश्रयश्चेति** ।। तथा च व्यापकानुपलब्धिबाधश्चेति भावः । ननु चिन्मात्राश्रितत्वेऽविद्याकार्यं जीव एव न स्यात् । किन्तु ब्रह्मण्यपि स्यादित्यत आह ।। **दर्पणस्येति** ।। दर्पणस्थानीयत्वादविद्याया दर्पणवत् प्रतिबिम्बपक्षपातो युज्यत इति भावः । ननु अत्राज्ञानस्य चिन्मात्राश्रयत्वाभावे विरोधादिति हेतुरुक्तः । अतः द्वेधा प्रयोगोऽभिमतः । अज्ञानं चिदाश्रितं न भवति तेन विरुद्धत्वात् यद्येन विरुद्धं तत्तदाश्रितं न भवति । यथा गोत्वमश्वत्वेनेति । चैतन्यं नाज्ञानाश्रयस्तद्विरुद्धत्वात् । सामान्यव्याप्या गोत्वमेव दृष्टान्तस्तमो वा दृष्टान्तः । तत्र को विरोधः । न तावत् सहानवस्थितत्वम् । तादृशविरोधवतोऽपि घटात्यन्ताभावस्य घटाश्रितत्वेन व्यभिचारात् । न च भावरूपत्वे सतीति विवक्षितम् । अत एव ज्ञानभावरूपाज्ञानयोरित्युक्तमिति वाच्यम् । घटरूपे व्यभिचारात् । तस्यापि घटेन सह सहानवस्थानरूपविरोधवत्त्वात् घटाश्रितत्वाच्च । न च यज्जातीयत्वावच्छिन्नं येन सहानवस्थितमिति विवक्षितम् । न च रूपजातीयं तथा । मृदि घटरूपयोः सहभावादिति वाच्यम् । एवं चेदसिद्धिः स्यात् । न ह्यज्ञानजातीयं ज्ञानासहवृत्ति भिन्नविषयकयोः सहवृत्तित्वात् । तद्विषयकाज्ञानं तज्ज्ञानासहवृत्तीति यदि तर्हि तद्रूपं तद्घटासहवृत्तीति तुल्यम् । नापि भावाभावरूपो विरोधः । उभयोरपि भावरूपत्वात् । नापि वध्यघातुकः । अत एवाह वृत्तिज्ञाननिवर्त्यं तदिति वाच्यम् । तादृशविरोधवतोरपि मूषकमार्जारयोः सति विनाशप्रतिबन्धे आश्रयाश्रयिभावस्यानुभवसिद्धत्वादित्यत आह ।। **एकेति** ।।

अयमाशयः – वध्यघातुक एव विरोधो विवक्षितः । न चोक्तदोषः । सविषयकत्वावच्छिन्नयोः वध्यघातुकयोराश्रयाश्रयिभावो नेत्यत्र तात्पर्यात् मूषकमार्जारयोः सविषयकत्वाभावात् न तत्र व्यभिचारः । न च तमःप्रकाशयोरिति दृष्टान्तनुपपत्तिः । तयोरपि सविषयकत्वात् ताभ्यां द्वेषेच्छयोरुपलक्षणाद्वेति न काचिदनुपपत्तिः । न हि सविषयकयोर्विरुद्धयोराश्रयाश्रयिभावो दृष्टचर इति ।। **न चेति** ।। तथा च ज्ञानविरोधि-

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

त्वादज्ञानत्वं युक्तमिति शेषः ।। **मुख्येति** ।। तथा च मुख्यज्ञाननिवर्त्यं मुख्याज्ञानं वक्तव्यमिति शेषः ।। **अज्ञानेति** ।। न च वृत्त्यवच्छेदेनाज्ञानविरोधित्वात् चैतन्यस्य ज्ञानत्वं यथा भास्करस्य सूर्यकान्ताद्यवच्छेदेन दाहकत्वमिति वाच्यम् । स्वतोऽज्ञानाविरोधित्वे ज्ञानत्वायोगात् । न हि भास्करोऽन्यावच्छेदेन तमोविरोधी । अन्यथा घटस्यापि वृत्यवच्छेदेन अज्ञानविरोधित्वात् ज्ञानत्वं स्यात् । वह्निजनकत्वं च तेजोमात्रसाधारणमिति तस्यान्यावच्छेदेनोपपत्तौ न विरोधः । नन्वज्ञानाविरोधित्वेऽपि ज्ञानत्वमस्त्वित्यत आह ।। **ज्ञानाज्ञाने हीति** ।। अन्यथा प्रकाशाप्रकाशयोरनुभवसिद्धो विरोधो न स्यात् इति भावः ।। **अज्ञानेति** ।। तथा चाज्ञानानिवर्तकत्वे तद्व्यवहारहेतुत्वमपि न स्यादिति भावः ।। **साक्षिवेद्य इति** ।। तत्र ज्ञानकरणाभावादज्ञानं स्यादित्यर्थः ।। **सौरेति** ।। सौरप्रकाशे हि प्रकाशत्वे तमोविरोधित्वं तन्त्रम् । निर्विशेषितसामान्यायोगादतात्त्विकतमोविरोधित्वाभावेऽपि तात्विकतमोविराधित्वेन सामान्यमुपपन्नम् । प्रकृते च तात्त्विकाज्ञानविरोधित्वाभावात् अतात्त्विकाज्ञानविरोधित्वेनैव अज्ञानविरोधित्वं वाच्यम् । निर्विशेषितसामान्यायोगात् । तदभावे च ज्ञानत्वायोगादिति भावः ।। **अन्यथेति** ।। तात्विकस्यातात्विकविरोधित्वाभावे इत्यर्थः ।

किञ्चाज्ञानस्याश्रयादिविचारोऽज्ञानसिद्ध्युत्तरकालीनः । असिद्धस्य खपुष्पादेराश्रयाद्यविचारात् । तथा च येन प्रमाणेनाज्ञानं सिद्धं तेनाहमर्थाश्रयत्वेनैव सिद्धम् । तस्य च चिन्मात्राश्रयत्वे धर्मिग्राहकप्रमाणविरोधः । न ह्यहमज्ञ इतिवत् चिदज्ञेति प्रतीतिरस्ति । अत एव नोभयाश्रितत्वेनाप्युपपत्तिरित्याशयेन धर्मिमानेन बाधादित्येतदुपपादयन्नाह ।। **किञ्चेति** ।। **न चेति** ।। अत्र प्रथमपक्षेऽहङ्काराध्यासानन्तरं तत्सिद्धौ तत्राज्ञानाध्यासवदैक्याध्यासादहमज्ञ इति प्रतीतेरध्यासद्वयं मूलम् । द्वितीये त्वहङ्काराध्यासमात्रं मूलमिति लाघवमिति हृदयम् ।। **अद्यापीति** ।। न चाहम्पदार्थस्याविद्याधीनत्वेन तदाश्रयतानुपपत्तेश्चैतन्याश्रयत्वमेवेति तस्याविद्याधीनत्वे प्रमाणाभावात् उक्तप्रतीत्या अविद्याया अहमर्थाधीनत्वात् ।

किञ्च भ्रान्तेर्दोषजन्यत्वबाधितार्थकत्वं व्यापकम् । तन्निवृत्यापि भ्रान्तित्वनिवृत्तिरित्याशयेनाह ।। **दोषेति** ।। न चाविद्याप्रतिबिम्बितचैतन्यस्य साक्षिरूपत्वात् दोषाजन्यत्वमसिद्धमिति वाच्यम् । अस्य प्रागेवाविद्याप्रतीतिभङ्गे दूषितत्वात् । न च

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

बाधाभावोऽसिद्ध इति वाच्यम् । नाहमज्ञ इति प्रत्यक्षस्याभावात् श्रुत्यनुमानयोश्चैतेनैव बाधसम्भवात् अस्य धर्मिग्राहकत्वेन प्रबलत्वात् । श्रुत्यादेश्च सम्यगन्यथा व्याख्यातत्वेनैतद्बाधकत्वायोगाच्च । अज्ञानस्य चिता सह आश्रयाश्रयिभावरूपसम्बन्धवर्णनमयुक्तम् । अज्ञानस्वरूपग्राहकेणैवानुभवेनाज्ञानस्याहङ्कारेण सहाश्रयाश्रयिभावरूपसम्बन्धस्य मिथ्यारूप्यग्राहकेण रूप्येदमंशसम्बन्धग्रहवत् सिद्धत्वादित्याह ।। **मिथ्यारूप्येति** ।। **अज्ञानेति** ।। न चाहमर्थस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वेन दृश्यत्वेन चाकल्पितत्वमयुक्तमिति वाच्यम् । अहमर्थस्य मुक्तावपि प्रतीयमानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वासम्मतेः । दृश्यत्वस्य चात्मनि सत्त्वेन तत्र व्यभिचाराच्च । यथा चैतत्तथोपपादितं दृश्यत्वभङ्गे । न चानुपपत्तिमात्रं नाहङ्कारोऽपि तु सत्त्वादिप्रापकयुक्तावनुपपत्तिरिति वाच्यम् । नियामकाभावात् निरवयवस्योपादानत्वानुपपत्तेरप्यहङ्कारत्वाङ्गीकाराच्च ।

।। **नापीति** ।। न चाज्ञानं न बन्धकमिति वाच्यम् । अज्ञानस्य स्वाश्रयबन्धकत्वनियमात् ।। **जीवेऽपीति** ।। न च जीवे अविद्याकार्यसत्त्वेन ब्रह्मणि च तदभावेन सावद्यत्वादिव्यवस्था युक्तेति वाच्यम् । अज्ञानस्य स्वाश्रये स्वकार्यकरत्वनियमेन ब्रह्मणोऽज्ञानाश्रयत्वेन कार्याश्रयत्वस्याप्यावश्यकत्वात् ब्रह्मण्यपि अज्ञानकार्यस्य सार्वज्ञादेरङ्गीकाराच्च । अत एव नोपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वमपि । अत एव जीवेशयोः श्रुतौ ज्ञानत्वोक्तिरयुक्ता । उभयोरप्यज्ञानाभावात् तत्कार्यस्योभयत्रापि सत्त्वात् । अज्ञानस्य स्वाश्रये एव कार्यकरत्वनियमेन जीवेशयोरज्ञानाश्रयत्वाभावे तत्कार्याश्रयत्वासम्भवाच्च । अन्यथा चैत्राज्ञानकार्यं शोकादि मैत्रे स्यात् । किञ्चाज्ञानवत्तत्कार्यस्यापि चिन्मात्र एवाङ्गीकारे न किञ्चिद्बाधकमित्याह ।। **मुक्त्यन्वयिनीति** ।। **मुख्यार्थहानेरिति** ।। बाधके सत्येव मुख्यार्थस्य त्याज्यत्वात् प्रकृते च तदभावादिति भावः ।। **शुद्धस्येति** ।। न च मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति श्रुतिः शुद्धस्याज्ञेयत्वे प्रमाणमिति वाच्यम् । मायाशब्दस्याज्ञानवाचित्वे प्रमाणाभावात् । तावता महेश्वरस्याज्ञत्वापाताच्च ।

अविद्यायाश्चिन्मात्राश्रयत्वाङ्गीकारे दूषणान्तरमाह ।। **किञ्चेति** ।। अज्ञानस्य स्वसमानाधिकरणभ्रान्तिजनकत्वनियमात् स्वसमानाधिकरणप्रमाणनिवर्त्यत्वनियमाच्चेति भावः । न च चिन्मात्रे भ्रान्त्याद्यङ्गीकारान्नोक्तदोष इति वाच्यम् । तथात्वे चिन्मात्रस्यैव संसारित्वं स्यादिति जीवस्य संसारित्वादिप्रतिपादकश्रुत्यादिविरोधः । किञ्च चित्येव

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

भ्रान्त्याद्यङ्गीकारे चिदज्ञेत्याद्यनुभवः स्यात् । न च तथास्ति । किन्त्वहमज्ञ इत्यादि । किञ्च चिन्मात्रस्य संसारित्वे चिन्मात्रं मुक्तं स्यादिति कामना स्यात् । न त्वहमित्याद्याकर एव स्फुटमिति ।। **ज्ञातुरज्ञानमिति** ।। यद्यज्ञानस्य ज्ञातृसापेक्षत्वं तर्हि चैतन्येऽपि ज्ञातृत्वमस्तीत्यज्ञानमविरुद्धमिति शङ्कते ।। **चिन्मात्रेऽपीति** ।। **तस्येति** ।। न च ज्ञातृत्वाध्यासस्याविद्याध्यासाधीनत्वेऽपि नाविद्याध्यासे ज्ञातृत्वाध्यासस्य निमित्तत्वम् । तथा च कथमन्योन्याश्रय इति वाच्यम् । ज्ञातृत्वस्याविद्याश्रयतावच्छेदकत्वेनाविद्याध्यासेऽपि तदध्यासस्यावश्यकतयाऽन्योन्याश्रयापरिहारात् ज्ञातर्येवाविद्येति नियमात् । न चैवं शुक्तिज्ञानात् पूर्वं शुक्त्यज्ञानं न स्यात् अवच्छेदकस्य ज्ञातृत्वस्याभावादिति वाच्यम् । तदापि ज्ञानकर्तृत्वशक्तेः सत्त्वात् । न चैवं प्रकृते । शक्तेरप्यविद्याध्यासाधीनत्वेनान्योन्याश्रयात् । एवं ज्ञातृत्वस्याज्ञानाश्रयतावच्छेदकत्वे यस्य ज्ञातृत्वं मुख्यं तस्यैवाज्ञत्वं मुख्यं स्यादिति बुद्धिरेव ज्ञातृत्वे नाज्ञानाश्रयः स्यादिति दूषणान्तरमाह ।। **चैतन्य इति** ।।

।। **देहादावपीति** ।। तथा च तत्राप्यज्ञत्वं स्यादिति शेषः । न च प्रसक्तप्रकाशकत्वमज्ञानानाश्रितत्वम् अज्ञत्वप्रयोजकमङ्गीक्रियते । न च तद्देहादावस्तीति वाच्यम् । चितोऽप्यविद्याधिष्ठानत्वेन प्रकाशमानत्वेन प्रकाशत्वस्याज्ञानाश्रयत्वविरोधित्वेन चाज्ञत्वप्रयोजकत्वासम्भवात् चितः सर्वाश्रितत्वेनाश्रितत्वाच्च । अन्यथा व्यापकत्वं न स्यादिति । देहादेरप्यज्ञानाश्रितत्वासम्मतेश्च ।। **बुद्ध्यवच्छिन्नेति** ।। तथा चापसिद्धान्त इति भावः ।। **तेषामिति** ।। न चाविद्यावच्छिन्ने ज्ञातृत्वाध्यासो न चाविद्यावच्छिन्नेऽविद्याध्यास आत्माश्रयात् । सामानाधिकरण्यं च विशेष्यैक्यादिति वाच्यम् । ज्ञातृत्वस्याविद्याश्रयतावच्छेदकत्वेनान्योन्याश्रयात् । केवलविशिष्टयोर्भिन्नत्वेन सामानाधिकरण्यासम्भवाच्च । अन्यथा जीवनिष्ठसंसारस्य चिन्मात्राश्रयतापत्तौ प्रतिबिम्बपक्षपातित्वमुपाधेर्न स्यात् ।

ननु शुक्त्यज्ञानवदिति दृष्टान्तो न युज्यते । तस्यापि मया शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यनिष्ठत्वाङ्गीकारादित्याशङ्क्य निषेधति ।। **न चेति** ।। **अहमिति** ।। न चाज्ञानद्वैविध्याङ्गीकारेण समाधानमिति वाच्यम् । प्रमातृनिष्ठातिरिक्तविषयनिष्ठाज्ञानसद्भावे प्रमाणाभावेन तद्वैविध्यानुपपपत्तेः । यथा चैतत्तथा बहुशः प्रतिपादितम् ।

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

ननु अज्ञानस्य भ्रान्त्यादिसामानाधिकरण्यनियमोऽप्रयोजकः । न चैवं चैत्रनिष्ठाज्ञानेन मैत्रस्य भ्रमप्रसङ्गः । तद्भ्रमस्यान्यतरज्ञाननाश्यत्वप्रसङ्गश्चेति वाच्यम् । विशिष्टविशेष्यभावस्य तन्त्रत्वेनोक्तस्थले द्वयोरपि विशिष्टत्वेनातिप्रसङ्गाभावादित्याशङ्क्य निषेधति ।। **न चेति** ।। **विशिष्ट इति** ।। तस्यापि जीववच्चितं प्रति विशिष्टत्वादित्यर्थः ।। **देहमिति** ।। यदि विशेष्यनिष्ठेन स्वकार्यं विशिष्टे क्रियते इति सामान्यव्याप्तिः तदेदं दूषणम् । यदि चिन्मात्रनिष्ठाज्ञानेन जीवे कार्यं क्रियते इति व्याप्तिस्तदाऽसिद्धिर्दृष्टान्ताभावादिति ।। **विशेष्यस्थेति** ।। अविशेषादिति भावः ।

।। **एतेनेति** ।। चिन्मात्रस्थमुक्तेः विशिष्टनिष्ठसंसारविरोधापातेनेत्यर्थः । ननु विशिष्टे ब्रह्मणि संसारः स्यादित्ययुक्तम् । उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वेन तत्र संसाराभावोऽपि तु जीव एवेत्यस्योपपत्तेरित्याशङ्क्य निषेधति ।। **न चेति** ।। **श्रुत्यादीति** ।। यथा निरवद्यत्वादिश्रुतिविरोधे विद्यमानेऽपि चित्यज्ञानमङ्गीक्रियते तथा नित्यमुक्तत्वादिश्रुतिविरोधेऽपि चित्येव संसारः स्वीकर्तव्यः । न हि तदंशे श्रुतिविरोधो न दोषः एतदंशे दोषः इत्यत्र विनिगमकमस्ति । न च जीवे संसारस्य प्रतीयमानत्वात् चिति चाप्रतीयमानत्वात् जीवे संसारकल्पनमिति वाच्यम् । तथात्वेऽज्ञानस्यापि तत्रैवाङ्गीकारापत्तेः । न ह्यज्ञानं जीव इव चिति प्रतीयते । एवं चोपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वकल्पनं नेति लाघवमिति हृदयम् । किञ्च बिम्बप्रतिबिम्बयोरैक्ये प्रतिबिम्ब इव बिम्बे संसारप्रसक्तौ प्रतिबिम्बपक्षपातित्ववर्णनमुपयुज्यते । न च तदस्ति । प्रतिबिम्बस्य बिम्बादन्यत्वात् । यथा चैतत्तथोपपादयिष्यते । तथा च प्रतिबिम्बस्योपाधिकार्यत्वात् तत्रैव तत्कार्यमिति वक्तव्यमित्याशयेनाह ।। **प्रतिबिम्बस्येति** ।। किञ्च चैतन्ये प्रतिफलनार्हत्वव्यापकाभावात् न प्रतिफलनार्हत्वमित्याह ।। **अचाक्षुषस्येति** ।।

ननु चाक्षुषत्वं न प्रतिबिम्बनार्हत्वे प्रयोजकम् । आकाशे चाक्षुषत्वाभावेऽपि प्रतिबिम्बनस्य दृष्टत्वेन व्यभिचारादिति चेन्न । पञ्चीकरणपक्षे आकाशस्यापि महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपत्वेन चाक्षुषत्वसम्भवेन व्यभिचाराभावात् । आकाशे नीलिमोदेति इति श्रुतेः आकाशे नीलरूपमस्तीति पक्षे दोषाभावाच्च । यद्वाऽऽकाशसम्बन्धिमेघानां शुक्लादिरूपसम्पन्नानां प्रतिबिम्बनं तेषामाकाशाश्रितत्वादाकाशप्रतिबिम्बनम् । न च श्रुत्या चितः प्रतिबिम्बे सिद्धे तत्रैव व्यभिचारान्नेयं व्याप्तिरिति वाच्यम् । अयोग्यतानिश्चये

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

श्रुत्या चितः प्रतिबिम्बासिद्धेः । अन्यथा श्रुत्या विशिष्टयोरैक्यसिद्धिः स्यात् । न चैवं प्रतिबिम्बश्रुतिरप्रमाणं स्यादिति वाच्यम् । तदधीनत्वे सति तत्सादृश्यार्थकत्वेन प्रामाण्योपपत्तेः । एतेन रसादिव्यावृत्तफलैकोन्नेयं प्रयोजकमित्यपास्तम् । त्वदभिमत-फलस्यासिद्धेः ।। **प्रतिबिम्बत्व इति** ।। न चोपाधिबिम्बसन्निधानयोरनादित्वात् न जीवस्य प्रतिबिम्बत्वेऽपि सादित्वमिति वाच्यम् । अज्ञानरूपोपाधेः कल्पितत्वेनानादि-त्वानुपपत्तेः । अनादित्वे च ब्रह्मवत् कल्पितत्वानुपपत्तेः । बिम्बसन्निधानस्यानादित्वे प्रमाणाभावाच्च । किञ्चाज्ञानस्य प्रतिबिम्बनोपाधित्वप्रयोजकाभावात् न प्रतिबिम्ब-नोपाधित्वमित्याह ।। **सूर्यस्येति** ।। न चाध्यस्तस्य स्फटिकलौहित्यस्य दर्पणे प्रतिबिम्बदर्शनात् न बिम्बसमसत्ताकत्वमुपाधित्वे प्रयोजकमिति वाच्यम् । बिम्ब-सत्ताऽन्यूनसत्ताकत्वस्य तत्रापि सत्त्वात् बिम्बसत्तान्यूनसत्ताकत्वस्यैवोपाधित्वविरोधि-त्वात् । किञ्च मन्मते स्फटिके न लौहित्याध्यासः । किन्तु प्रतिफलनम् । तथा च प्रतिमुखस्येव तस्य सत्यत्वात् बिम्बसत्तासमानसत्ताकत्वं तत्रापीति क्व व्यभिचारः । एतेन मरुमरीचिकाव्यावृत्तं स्वच्छत्वं फलैकोन्नेयमिति निरस्तम् । फलस्यैवासिद्धेः । अत एवाह अस्वच्छेति ।

।। **अविद्याया इति** ।। ननु किं सर्वात्मना चिदाभिमुख्याभावो वा न्यूनपरिमाणत्वं वा व्यवधानं वा ? नाद्यः । अविद्याया विभुत्वपक्षे सर्वात्मनापि सम्भवात् । न द्वितीयः । न्यूनपरिमाणस्यापि जलस्य प्रतिबिम्बोद्ग्राहकत्वदर्शनात् । न तृतीयः । चैतन्यस्य सर्वतोविप्रसृतत्वेन व्यवधानाभावादिति चेन्न । आभिमुख्यं सम्बन्धविशेषः । स च कार्यैकोन्नेयः । स च सम्बन्धविशेषः स्वाध्यस्ते न सम्भवति । न हि मुखाध्यस्ते दर्पणे मुखाभिमुख्यम् । अत एव मरुमरीचिकाध्यस्ते नाकाशादिप्रतिबिम्ब इति । न च प्रतिबिम्बप्रयोजकरूपविरोधिपरिणामस्य प्रतिबिम्बाविरोधित्वेन न प्रतिबिम्बापाय इति वाच्यम् । दर्पणादौ रूपान्तरपरिणामस्य प्रतिबिम्बप्रयोजकरूपप्रतिबिम्बविरोधित्वस्य दृष्टत्वेन रूपान्तरपरिणामस्य तदविरोधित्वासिद्धेः । किञ्चाविद्याया एकदेशेन परिणामः सर्वात्मना वा ? नाद्यः । अज्ञानस्यैकदेशासिद्धेः । न द्वितीयः । सर्वात्मना परिणामे प्रतिबिम्बानपाय इत्यस्यानुभवविरुद्धत्वात् ।। **मुखेति** ।। न चापरामृष्टभेदस्य मुखादे-र्मात्रार्थत्वेनानुगतधर्म्यतिरेकसम्भव इति वाच्यम् । व्यक्त्यभावे चोदिते तत्सत्त्वप्रतिपाद-नेनास्य व्यधिकरणत्वात् ।। **अनादिभाव इति** ।। न च विशेषव्याप्तिग्राहकसहचार-

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

दर्शनस्य विवादविषयातिरिक्तेऽदर्शनेन विशेषव्याप्त्यसम्भव इति वाच्यम् । अज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यमित्यत्रापि तथात्वाप्रसङ्गात् शुक्त्यज्ञानादौ सहचारस्य दृष्टत्वाच्च । उपपादितञ्चैतत् पूर्वमेव ।। **बन्धस्येति** ।। न चावच्छेद्यैक्यमादाय सामानाधिकरण्योपपत्तिरिति वाच्यम् । अवच्छेद्यभेदस्य प्रागेवोपपादितत्वात् ।। **ब्रह्मणीति** ।। अनतिप्रसक्तस्यैवावच्छेदकत्वात् । अन्यथा प्रमेयत्वस्यापि तदापत्तेः । ननु चिन्मात्रस्थमज्ञानं जीवे संसारमापादयिष्यति, न चातिप्रसङ्गः । विशेष्यविशिष्टभावस्य तन्त्रत्वादित्यत्र प्रागुक्तयुक्तिं स्मारयति ।। **चिदिति** ।। **निरस्तमिति** ।। ब्रह्मण्यपि संसारापातादित्यादिनेत्यर्थः ।

एतावता बिम्बप्रतिबिम्बभाव उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वं च न सम्भवतीत्युक्त्वा इदानीं तु प्रतिबिम्बपक्षपातित्वं निर्वक्तुमप्यशक्यमित्याह ।। **किञ्चेति** ।। अत्र विकल्पद्वयं जपाकुसुमादौ दर्शनानुसारेण पक्षद्वयं पराभ्युपगमानुसारेण दर्पणाद्युपाधेस्तददर्शनादिति भावः ।। **मालिन्यादेरिति** ।। दर्पणादिकं मलिनमित्यादिवत् अज्ञानमज्ञातृ कर्तृ भोक्तृ इत्यादिप्रतीतेरभावादिति भावः ।। **ज्ञानेति** ।। ज्ञानजन्यसंस्काराणां क्रियाजन्यसंस्काराणां वेत्यर्थः । तेनातीन्द्रियाणामिति हेतुगर्भं विशेषणमुक्तमिति भावः । ननु मया तथाऽङ्गीक्रियत इत्यत आह ।। **अविद्याया इति** ।। तथाङ्गीकारेऽपसिद्धान्तः स्यादिति भावः ।। **मुखस्थेति** ।। उभयत्रोपाधिकार्याभ्युपगमे प्रतिबिम्बपक्षपातित्ववाच्यो रिक्तत्वं स्यादिति भावः । ननु उभयत्र अविद्याकार्याभ्युपगमे प्रतिबिम्बपक्षपातित्वमविद्याया युज्यते । जीवेऽतिशयेन कार्यकारित्वात् बिम्बे च तदभावात् । अतिशयविवक्षया तत्पक्षपातित्वोक्तिरिति चेन्न । जीवापेक्षयेश्वरे सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वसर्वशक्तित्वादीनां बहूनां धर्माणामविद्याकृतत्वेन तदपेक्षयातिशयस्य वक्तुं शक्यत्वात् । न हीश्वरेऽल्पा जीवे बहव इत्यत्र विनिगमकमस्ति । तस्मादतिशयविवक्षयापि न प्रतिबिम्बपक्षपातित्वमिति भावः । न च संसारस्य प्रवाहतोऽनादित्वेऽपि स्वरूपेण जन्यत्वात् उपाधिकृतत्वं भविष्यति इति वाच्यम् । 'सा संसार' इति त्वयाऽविद्याया एव संसारत्वेनाभ्युपगमात् तस्याश्च स्वरूपेणानादित्वात् नाविद्याकृतत्वमित्याशयात् । न च कर्तृत्वभोक्तृत्वादिकमेव संसार इति वाच्यम् । सुषुप्तौ मुक्तत्वापत्तेः । तस्मादविद्याया एव संसारत्वं वाच्यमिति ।। **अदृष्टेरिति** ।। तथा चादृष्टकल्पना स्यादिति भावः ।।

।। **एवमिति** ।। न च स्वनिष्ठधर्मप्रतिभासकत्वेनादर्शसाम्येन प्रतिबिम्बपक्षपातित्वं

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

बुद्धेरिति वाच्यम् । किमिदमेव प्रतिबिम्बपक्षपातित्वमुतेदमुपचारे निमित्तम् ? नाद्यः । अस्याविद्यायामभावात् । जपाकुसुमे सत्त्वाच्च तत्रापि प्रतिबिम्बपक्षपातित्वव्यवहारः स्यात् । न चाविद्यायां भिन्नं तदिति वाच्यम् । नानार्थकल्पने मानाभावात् । न द्वितीयः । इष्टापत्तेः । माणवके सिंहत्वाभाववत् प्रतिबिम्बपक्षपातित्वाभावस्य त्वयैवाभ्युपगमात् ।। **नन्विति** ।। तथा चाज्ञानं स्वाश्रय एव कार्यं जनयतीति व्याप्तिबाधादिकं नेति भावः । ननु तर्हि नित्यमुक्तत्वश्रुतिविरोध इत्यत आह ।। **नित्येति** ।। चिन्मात्रे सांसार इति बिम्बप्रतिबिम्बपक्षं समाश्रित्योच्यते अवच्छेद्यावच्छेदकभावं वा । नोभयथापीत्याह ।। **घटेति** ।। **अस्येति** ।। चिन्मात्रे एव संसार इत्यस्येत्यर्थः । ननु मया तृतीयः पक्षोऽङ्गीक्रियते इत्यत आह ।। **बिम्बेति** ।। **न चेति** ।। तथा च संसाराश्रयतावच्छेदकतया संसारित्वं जीवस्येति युक्तैव श्रुतिव्यवस्थेति भावः ।। **तन्मत इति** ।। उपलक्षणमेतत् । वस्तुतो देहस्य दुःखित्वाभाववत् जीवस्य संसाराभावेन संसारित्वश्रुतेर्न तत्परत्वम् । जीवसिद्धौ तदवच्छेदेन चिन्मात्राश्रयताऽज्ञानरूपसंसारादेः । तत्सिद्धौ च तत्सिद्धिरित्यन्योन्याश्रयता चेत्यपि द्रष्टव्यम् । न च बिम्बरूपब्रह्मभाव एव मुक्तिर्न चिन्मात्रभाव इति वाच्यम् । तस्य कल्पितत्वेन तद्भावस्य मोक्षत्वायोगात् । अत एव नित्यमुक्तत्वश्रुतिर्न तत्परेत्याह ।। **नित्येति** ।। सुरेश्वरवार्तिकानुसारेण शङ्कते ।। **अथेति** ।।

ननु ब्रह्मण एव संसाराङ्गीकारे नित्यमुक्तत्वश्रुतिविरोध इत्यत आह ।। **नित्येति** ।। **यादृशेति** ।। न च तात्त्विकबन्धाभावपरा नित्यमुक्तत्वश्रुतिरिति वाच्यम् । तस्याभावेनाप्रसक्त्या कल्पितबन्धाभावपरत्वमेव वाच्यम् इत्याशयात् । न चासत्कारणत्ववत् परमतप्रसक्ततात्त्विकबन्धनिषेधपरत्वमस्त्विति वाच्यम् । तत्रेवात्र तद्वैक आहुरित्यादिज्ञापकाभावात् कल्पनायाश्च ब्रह्मण एव जीवत्वसिद्ध्यधीनत्वेनान्योन्याश्रयाच्च ।। **अन्यथेति** ।। तात्त्विकबन्धाभावपरत्व इत्यर्थः ।। **असर्वज्ञत्वादिनेति** ।। न च ब्रह्मण एव सर्वज्ञत्वम् । असर्वज्ञत्वेन विरोधात् । न च तात्त्विकातात्त्विकविषयत्वेनाविरोध इति वाच्यम् । एकस्यापि तात्त्विकत्वानङ्गीकारात् । अङ्गीकारे चापसिद्धान्तात् । एकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतिविरोधश्च । किञ्चायं पक्षो बहुजीववादे एकजीववादे वा ? नाद्य इत्याह ।। **बह्विति** ।। न द्वितीय इत्याह ।। **एकेति** ।। **तयोरिति** ।। जीवेश्वरयोरित्यर्थः ।। **स एव चेदिति** ।। न चोपाधेः स्वनिर्वाहकत्वान्नोक्तदोष इति वाच्यम् । स्वनिर्वाहकत्वेन स्वस्मिन् स्वविशिष्टव्यवहारेऽपि स्वस्य स्वोत्पादकत्वं एकस्यैव

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

पौर्वापर्याभावात् । न चाज्ञानमनादिरिति वाच्यम् । कल्पितत्वेन तदयोगस्य प्रागेवोक्तत्वात् । स्वस्यैव स्वाश्रयतावच्छेदकत्वे स्वस्कन्धारोहणे आत्माश्रयतादवस्थ्याच्च ।। स्पष्टयिष्यते चैतदिति ।। न च स्वाभाविकस्यापि घटरूपतत्प्रागभाववन्निवृत्तिः किं न स्यादिति वाच्यम् । घटरूपस्यानादित्वाभावात् । प्रागभावस्य भावत्वाभावात् । अज्ञानस्य चोभयरूपत्वाङ्गीकारात् । घटरूपस्य च घटेन सहैव निवृत्तेश्च स्वभावमात्रनिबन्धनत्वरूपस्य स्वाभाविकत्वस्य रूपादावभावाच्च । न हि घटरूपं घटमात्रकारणकम् । कपालरूपादेरप्यपेक्षणात् । अज्ञानं चिन्मात्रनिबन्धनम् । अन्यस्याज्ञानकल्पिततत्प्रयोजकतानुपपत्तेः । एवञ्च चिन्मात्रनिबन्धनस्य तत्सत्वे निवृत्युपपत्तेरिति ।

न्यायामृतप्रकाशः

।। **अविद्याश्रयश्चेति** ।। परमत इति शेषः ।। **अत्रेति** ।। अज्ञानाश्रयः सुवच इत्याशयेनेत्यर्थः । चिन्मात्रं बिम्बप्रतिबिम्बभूतजीवब्रह्मानुस्यूतमुखमात्रस्थानीयं चिन्मात्रम् । ननु जीव एवाज्ञानाश्रयः किं न स्यादित्यत आह ।। **तदन्यस्येति** ।। चिन्मात्रान्यस्य जीवस्याज्ञानकल्पितत्वेनाज्ञानाश्रयत्वायोगात् । तथात्वेऽज्ञानसिद्धौ तत्कल्पितजीवसिद्धिः तत्सिद्धौ च तदाश्रिताज्ञानसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । जीवोऽज्ञानाश्रयो नेत्याह ।। **पूर्वेति** ।। तमसोऽज्ञानस्य । पश्चिमः कल्पितो जीवः । गोचरः विषयः । ननूभयानुस्यूतचिन्मात्राश्रिताज्ञानस्य कथं प्रतिबिम्बे जीव एव संसारापादकत्वं बिम्बे तदनुस्यूतचिन्मात्रे वा तत्किं न स्यादित्यत आह ।। **दर्पणस्येति** ।। वक्ष्यमाणदूषणजातमेव कारिकया सङ्गृह्णाति ।। **विरोधादिति** ।। बाधादित्यत्रैव धर्मिमानेनेत्यस्य सम्बन्धः । तत्रादौ विरोधादित्युक्तं हेतुमुपपादयति ।। **एकेति** ।। विरोधस्फोरणायेदं विशेषणम् । चिन्मात्रस्यैवाज्ञानाश्रयत्वं वदता ज्ञानस्यैव तदाश्रयत्वमुक्तं स्यात् । चिन्मात्रस्यैव ज्ञानाश्रयत्वात् । तथा चैकविषययोर्ज्ञानाज्ञानयोर्विरुद्धत्वान्नाश्रयाश्रयिभावः सम्भवति । तथा चाज्ञानं ज्ञानाश्रितं न भवति तद्विरुद्धत्वात् यत् यद्विरुद्धं तत्तदाश्रितं न भवति यथा तमः प्रकाशाश्रितमिति सामान्यव्याप्तिमूलकानुमानमुक्तं भवति । नन्विदमयुक्तं घटतदत्यन्ताभावयोः परस्परविरुद्धत्वेन घटात्यन्ताभावे घटविरुद्धत्वे सत्यपि घटाश्रितत्वस्यैव सत्वात् । घटात्यन्ताभावो हि भूतलादाविव घटेऽप्यस्ति । अन्यथा घटे सत्वप्रसङ्गादित्यत उक्तम् ।। **तमःप्रकाशयो-**

(न्यायामृतप्रकाशः)

रिवेति ।। नात्र विरोधः परस्परविरहरूपो विवक्षितः किं नाम तमःप्रकाशयोरिव वध्यघातकभावरूप एव । अतो घटतदत्यन्ताभावयोर्वध्यघातकभावविरोधाभावात् न व्यभिचार इति भावः ।

ननु वध्यघातकभावरूपविरोधः स्वरूपासिद्धः चैतन्यरूपस्य ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वानङ्गीकारादित्यत आह ।। **न हीति** ।। अज्ञानस्य चैतन्यरूपज्ञानानिवर्त्यत्वे तस्याज्ञानत्वमेव न स्यात् ज्ञाननिवर्त्यत्वस्यैवाज्ञानलक्षणत्वादिति भावः । नन्वज्ञानस्य चैतन्यरूपज्ञाननिवर्त्यत्वाभावेऽपि न तस्याज्ञानत्वाभावः । वृत्तिरूपज्ञाननिवर्त्यत्वेनापि अज्ञानलक्षणवत्तयाऽज्ञानत्वोपपत्तेरित्याशङ्क्य परिहरति ।। **न चेति** ।। **वृत्तिज्ञानेति** ।। अन्तःकरणवृत्तिरूपज्ञानेत्यर्थः ।। **उपचारादिति** ।। ज्ञा अवबोधन इति धातोर्भावव्युत्पत्त्या ज्ञप्तिरूपचैतन्य एव ज्ञानत्वं मुख्यं अन्तःकरणवृत्तौ तु ज्ञायते चैतन्यमनयेति करणव्युत्पत्त्या ज्ञानत्वमुपचरितमित्युक्तत्वादौपचारिकवृत्तिज्ञानविरोधिनो मुख्याज्ञानत्वमयुक्तं किन्त्वौपचारिकाज्ञानत्वमेव स्यादित्यर्थः । किञ्च चैतन्यज्ञानत्वसिद्ध्यर्थमपि तस्याज्ञाननिवर्तकत्वं वाच्यम् । अन्यथा विमतं चैतन्यं न ज्ञानं अज्ञानाविरोधित्वाद्घटवदित्यनुमानेन तस्य ज्ञानत्वमेव न स्यादित्यत आह ।। **अज्ञानेति** ।। तथा चाज्ञानत्वसिद्ध्यर्थं चैतन्यनिवर्त्यत्वेऽङ्गीकार्ये नासिद्धिरित्याशयः । किञ्च ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकतया अनुभवसिद्धत्वाच्च तयोर्विरोधोऽङ्गीकार्य इत्याह ।। **ज्ञानेति** ।। ज्ञातुरर्थप्रकाशात्मकज्ञानस्यार्थाप्रकाशात्मकज्ञाननिवर्तकत्वमनुभवसिद्धमित्यर्थः ।

ननु चैतन्यं न ज्ञानं अज्ञानाविरोधित्वादित्यत्राप्रयोजकता । न चाज्ञानाविरोधित्वे ज्ञानत्वमेव न स्यादिति वाच्यम् । हानोपादानादिव्यवहारहेतुत्वेन तदुपपत्तेरित्याशङ्क्य निराकरोति ।। **न चेति** ।। **अज्ञानेति** ।। साक्षादिति शेषः ।। **तद्धेतुत्वेति** ।। व्यवहारहेतुत्वेत्यर्थः । तथा च ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्त्यनन्तरमेव विषये व्यवहारस्यानुभवसिद्धत्वात् । अन्यथा तद्विरोधान्नाप्रयोजकतेति भावः । दूषणान्तरदानायासिद्धिमेव पुनराशङ्क्य निराकरोति ।। **न चेति** ।। बुद्धिरन्तःकरणवृत्तिः । कथं तर्ह्यज्ञाने ज्ञाननिवर्त्यत्वलक्षणयोग इत्यत आह ।। **ज्ञानकरणविरोध्येवेति** ।। **न तु ज्ञप्तीति** ।। चैतन्यं तु ज्ञप्तिरूपं, अतो नाज्ञानस्य तद्विरोधिज्ञाननिवर्त्यत्वसिद्धिरिति भावः । करणविरोधित्वेना-

(न्यायामृतप्रकाशः)

ननुभूयमानस्य ज्ञप्तिविरोधित्वेनैवानुभूयमानस्याज्ञानस्य दुरपह्नवत्वान्नासिद्धिरित्याशयेनाह ।। **न जानामीति** ।। ज्ञाधात्वर्थभूतज्ञप्तिविरोध एव नञा प्रतीयत इत्यर्थः । तथा च ज्ञानकरणविरोधिन एवाज्ञानत्वे ज्ञप्तिविरोधित्वेनानुभूयमानस्याज्ञानान्तरत्वं स्यादित्यर्थः । अज्ञानस्य ज्ञप्तिरूपज्ञानविरोधमनङ्गीकृत्य चैतन्यस्याज्ञाननिवर्तकत्वानङ्गीकारे सुखादावज्ञाननिवर्त्तकस्यान्यस्यान्तःकरणवृत्तिरूपकरणस्याभावात्तत्राज्ञानानुभवः स्यादित्याह ।। **साक्षिवेद्य इति** ।। तस्माच्चैतन्यस्यैवाज्ञानविरोधित्वेऽङ्गीकार्ये नासिद्धिरित्याशयः ।

यदुक्तं विरुद्धत्वेनाश्रयाश्रयिभावायोग इति, तदयुक्तं, विरोधस्तदा स्याद्यदि ज्ञानाज्ञानयोस्समसत्ताकत्वं स्यात् । न चैवं चैतन्यरूपज्ञानस्य सत्यत्वात् तदाश्रिताज्ञानस्य मिथ्यात्वात् । मिथ्याभूतं प्रति सत्यस्याश्रयतायाः सौरप्रकाशदिवाभीतान्धकारयोर्दर्शनेन विरोधाभावाद्युक्त एवाश्रयाश्रयिभाव इत्याशङ्क्य निराकरोति ।। **न चेति** ।। दिवाभीतः पेचकः । दिवाभीतः सौरालोकेऽन्धकारमारोपयति स चान्धकारो मिथ्याभूतः सत्यभूतसौरप्रकाशाश्रित इत्यर्थः । यदि दृष्टान्ते श्रद्धा तर्हि सौरप्रकाशस्य मिथ्याभूतदिवाभीतान्धकारेण विरोधाभावेऽपि लोकसिद्धविरोधघटनाय सौरप्रकाशसमसत्ताकं तद्विरुद्धान्धकाररूपं तमोऽन्तरमेवास्तीति मिथ्याभूतेनान्धकारेणाविरोधः कल्प्यते एवमिहापि यदि चैतन्यप्रकाशविरुद्धं तत्समसत्ताकं अज्ञानान्तरं स्यात्तदाऽतात्विकाज्ञानेनाविरोधः कल्प्यः स्यान्न चैवमस्ति चैतन्यप्रकाशविरुद्धतत्समसत्ताकाज्ञानान्तराभावात् । अतो लोकानुभवसिद्धविरोधघटनायातात्विकाज्ञानेनैव विरोधे वाच्ये विरुद्धत्वान्नाश्रयाश्रयिभावो युक्त इत्युक्तं युक्तमेवेत्याह ।। **सौरेत्यादिना** ।। **अज्ञानान्तरस्येति** ।। तत्सत्यत्वे तदेव सत्यभूतमज्ञानं जगत्कारणमस्तु किं मिथ्याभूततत्कल्पनयेति भावः ।। **अन्यथेति** ।। भिन्नसत्ताकयोरविरोधमङ्गीकृत्याश्रयाश्रयिभावाङ्गीकार इत्यर्थः । आत्मनश्चैतन्यस्याधर्मिमानेन बाधादिति द्वितीयहेतुमुपपादयति ।। **किञ्चेति** ।।

।। **साक्षिबाध इति** ।। अहमर्थाश्रयत्वेन ग्राहकसाक्षिणा बाधान्नाज्ञानं शुद्धचिद्गतमित्यर्थः । धर्मिग्राहकमानस्याप्रमाणस्य भ्रान्तित्वान्न तद्बाधः शुद्धचिदज्ञानवादस्य । तथाहि । आत्मनि स्थौल्याभावेऽपि वस्तुतः स्थौल्याश्रयेण देहेनैक्यस्यात्मन्यध्यासाख्यनिमित्तसद्भावमङ्गीकृत्याहं स्थूल इति प्रतीतेर्भ्रमत्वमङ्गीकार्यम् । एवं वस्तुतोऽहङ्कारस्या-

(न्यायामृतप्रकाशः)

ज्ञानाश्रयत्वाभावेऽपि वास्तवतदाश्रयचिदैक्यस्याहङ्कारेऽध्यासादहमज्ञ इति प्रतीतिर्भ्रमरूपैव । यथा वा वस्तुतः केवलायसो दाहकत्वाभावेऽपि दग्धृत्वस्यायसश्चैकाग्निसम्बन्धेन निमित्तेन अयो दहतीति प्रतीतेर्भ्रान्तित्वं तद्वत् अहमर्थस्यापि वस्तुतोऽज्ञानाश्रयत्वाभावेऽपि अज्ञाना-हङ्कारयोरेकचिदध्यस्तत्वान्निमित्ताद्वा अहमज्ञ इति प्रतीतेर्भ्रातित्वमेवातो न तद्बाध इत्याशङ्क्य निराकरोति ।। **न चेति** ।। **असिद्धेचेति** ।। अहमज्ञ इति धर्मिग्राहकमानाभावे अज्ञानस्य चैतन्याश्रितत्वसिद्धिः तत्सिद्धौ चाहमज्ञ इत्यस्यायो दहतीतिवत् गौणत्वेनाप्युपपन्नस्य चैतन्याश्रिताज्ञानकल्पनायामसाधकत्वसिद्धिरित्यर्थः । किञ्चाहमज्ञ इत्यज्ञानग्राहकमानस्य साक्षिरूपत्वान्न भ्रान्तित्वं युक्तं भ्रान्तेर्दोषजन्यत्वनियमात् नित्यज्ञानस्य साक्षिणस्तदभावेन भ्रान्तित्वायोगादित्याह ।। **दोषेति** ।। तथा चाहमज्ञ इति साक्षिरूपं ज्ञानं न भ्रान्तिः दोषाजन्यत्वाद्व्यतिरेकेण संमतभ्रमवदित्यनुमानमुक्तं भवति ।

ननु अहमर्थाश्रितत्वेनाज्ञानग्राहकसाक्षिरूपज्ञानं दोषजन्यं बाधयुक्तत्वादित्येवं बाधकेन दोषजन्यत्वस्याप्यनुमानात्स्वरूपासिद्धो हेतुरित्यत आह ।। **बाधकेति** ।। वस्तुतः साक्षि-ज्ञाने बाधकाभावाद्बाधकाभिमतस्येत्युक्तम् । बाधकज्ञानं हि अज्ञानरूपे धर्मिणि अहमर्था-नाश्रितत्वग्राहीति वक्तव्यम् । तत्र धर्मिज्ञानाभावे तदनुत्पत्तेर्धर्मिज्ञानेन भाव्यम् । धर्मिग्राहकं च प्रमाणमहमज्ञ इति साक्षिरूपमेव । तेन चाहमाश्रितत्वेनैवाज्ञानं सिद्धमित्येवं बाधकत्वेन त्वदभिमतस्यैव धर्मिग्राहकैतत्प्रमाणबाधितत्वेन धर्मिग्राहकस्यैतस्याहमज्ञ इति प्रमाणस्य बाधकाभावेन दोषजन्यत्वानुमानायोगादभ्रान्तित्वबाधकस्य दोषाजन्यत्वस्य स्वरूपासिद्ध्य-भावादित्यर्थः ।

नन्वहमज्ञ इति धीर्नाज्ञाने साक्षात्सम्बन्धेनाहङ्काराश्रितत्वं विषयीकरोति । कुत एतदिति चेत्, अहङ्कारभिन्नचैतन्य एवाज्ञानस्य साक्षात्सम्बन्धग्राहकमानबाधितत्वादतो न विरोध इत्यत आह ।। **मिथ्यारूप्येति** ।। यत्र यतस्सम्बन्धो गृह्यते स एव तत्र साक्षात्सम्बन्ध इति नाहङ्कारभिन्ने चैतन्येऽज्ञानस्य साक्षात्सम्बन्धसिद्धिरिति न तद्ग्राहकमानबाध इत्याहुः । अत्र मिथ्यारूप्येति अध्यस्ताज्ञानेति च पदास्वारस्यम् । वस्तुतस्तु दग्धृत्वायसोरेकाग्नि-सम्बन्धादयो दहतीतिवदत्रापि अज्ञानाहङ्कारयोरेकचिदध्यासादहमज्ञ इति प्रतीतिर्भ्रान्ति-रित्युक्तमित्याह ।। **मिथ्येति** ।। दृष्टान्ते सम्भवति अयो दहतीति प्रतीत्यपेक्षया पूर्वं

(न्यायामृतप्रकाशः)

दग्धृत्वायसोरेकाग्निसम्बन्धरूपनिमित्तस्य सिद्धत्वात् । न चैवं प्रकृते सम्भवति । यथा इदं रजतमिति ज्ञाने इदमंशः प्रतीयते तथा रूप्येदमंशसम्बन्धोऽपि प्रतीयते इदमंशः पूर्वसिद्ध एवात्र प्रतीयते न तु रूप्येदमंशसम्बन्धः पूर्वसिद्धः रूप्यस्य मिथ्यात्वेन एतज्ज्ञानात्पूर्वं सम्बन्धस्याऽसत्वात् । अतो मिथ्याभूतरूप्यग्राहकेणेदंरजतमिति ज्ञानेनैव सम्बन्धः प्रतीयते एवमहमज्ञ इति भ्रान्तिनिमित्तभूतो योऽहङ्काराज्ञानयोरेकचित्सम्बन्धः सः अहमज्ञ इति प्रतीत्यपेक्षया पूर्वं न सिद्धः । रूप्येदमंशसम्बन्धवत्कल्पितत्वात् । अतोऽहमज्ञ इति प्रतीत्यैव सिद्ध इति वाच्यम् । अहमर्थस्याहङ्कारचिदुभयसंवलनरूपत्वात् तत्र चाज्ञान-सम्बन्धस्य चानयैव भ्रान्त्या प्रतीतेः । अतोऽज्ञानाहङ्कारयोरेकचित्सम्बन्धस्यानयैव प्रतीत्या कल्पितत्वान्न तन्निमित्तत्वमित्यर्थः ।

नन्वहमज्ञ इति प्रत्यक्षेणाहङ्कारस्याज्ञानाश्रयत्वप्रतीतेस्तद्विरोध इत्युक्तम् । अहङ्कार-स्याज्ञानकल्पितस्याज्ञानाश्रयत्वेऽन्योन्याश्रयादित्यत आह ।। **अज्ञानेति** ।। अकल्पितोऽ-ज्ञानाकल्पितः । तथा च नान्योन्याश्रय इति भावः । अस्तु वाऽज्ञानकल्पितः तथापि नान्योन्याश्रयः अविद्यायां दौर्घट्यस्य भूषणत्वादित्याह ।। **अविद्यायामिति** ।। श्रुतिविरोधत इत्युक्तहेतुमुपपादयति ।। **किञ्चेति** ।। मौर्ख्यं मूर्खत्वम् । ननु "निरवद्य" इत्यादौ निर्दोषत्वमेवोच्यते न त्वज्ञानराहित्यं अतः कथं श्रुतिविरोध इत्यत आह ।। **न हीति** ।। मोहं भ्रान्तिम् । श्रुतिविरोधः चिद्रूपस्य ब्रह्मणोऽज्ञानाश्रयत्वाभावप्रतिपादकश्रुतिविरोध इत्यर्थः । येन तद्राहित्यमत्र नोच्यत इति शङ्का स्यात् । अतो निरवद्य इत्यनेनैव मौढ्यापरपर्याया-ज्ञत्वरूपदोषाभावोऽप्युक्त एवेति भावः । किञ्च नित्यमुक्त इत्यनेनापि अज्ञानराहित्यमुच्यते तत्कथमिति चेत् बन्धकीभूताज्ञानाश्रयस्य नित्यमुक्तत्वायोगादेवेत्याह ।। **नापीति** ।। **निषेध इति** ।। मया त्वज्ञानरूपमवद्यमतात्विकमेव ब्रह्म चैतन्यस्याङ्गीक्रियते । अतो न श्रुतिविरोध इत्यर्थः ।। **तस्येति** ।। तात्विकावद्यस्येत्यर्थः । ततश्चाप्रसक्तप्रतिपत्तिदोष इति भावः ।। **जीवेऽपीति** ।। ब्रह्मवज्जीवेऽपि तात्विकाविद्यादेरभावात् । कुत इति चेत् मिथ्यात्वाङ्गीकारात् । अतो जीवब्रह्मणोस्तात्विकावद्याभावेन साम्यादिति भावः । मोहशब्दो नाज्ञानपर इत्यङ्गीकृत्य निरवद्यपदेनैवाज्ञानं निषिद्धमित्युक्तम् । वस्तुतस्तु मोहशब्देनैवा-ज्ञानस्य निषिद्धत्वान्न चिन्मात्रे तत्सम्भवः । न च पारमार्थिकमोहनिषेधपरा श्रुतिः

(न्यायामृतप्रकाशः)

व्यावहारिको मोहस्त्वस्त्येवेति चेत्तत्राह ।। **मुक्तीति** ।। मोक्षकालीनेत्यर्थः । मोहवच्छोकादिकमकपि जीव इव व्यावहारिकं चिन्मात्रेऽप्यङ्गीकार्यं श्रुतौ शोकनिषेधस्य पारमार्थिकशोकादिनिषेधपरत्वसम्भवादिति भावः ।। **तत्कार्येति** ।। अज्ञानकार्यशोकादिपर एव न त्वज्ञानपरः । तथा च न श्रुतौ तन्निषेधलाभ इति न श्रुतिविरोध इत्याशयः ।। **मुख्यार्थेति** ।। अज्ञानरूपमोहशब्दमुख्यार्थेत्यर्थः ।। **पृथगिति** ।। तथा च पुनरुक्तिरिति भावः । इयं श्रुतिः अज्ञानाभावप्रतिपादिका श्रुतिः । न तु चिन्मात्रपरेत्यर्थः । तथा चानुस्यूतचिन्मात्रेऽज्ञानाङ्गीकारे न श्रुतिविरोध इत्याशयः ।। **जीवेऽपीति** ।। बिम्बितब्रह्मणीत्यर्थः ।

ननु चिन्मात्रे ज्ञानप्रतिपादकश्रुतेः जीवेऽज्ञानप्रतिपादिकाया ज्ञाज्ञावित्यादिश्रुतेर्गौणार्थत्वं कल्प्यत इत्यत आह ।। **न चेति** ।। येन जीवाज्ञत्वश्रुतिर्गौणी स्यादिति भावः । जीवस्येति व्यतिरेकदृष्टान्तः । भ्रान्त्यैकाधिकरण्याच्चेत्युक्तहेतुमुपपादयति ।। **किञ्च शुक्तीत्यादिना** ।। यथा शुक्त्यज्ञानं स्वकार्यभ्रान्तिस्वनिवर्तकज्ञानज्ञानप्रागभावसमानाधिकरणं एवमेवेदमप्यज्ञानं ज्ञात्रात्मनिष्ठं जीवनिष्ठमेव वक्तव्यं न तु ज्ञानमात्राश्रितम् ।। **उक्तं हीति** ।। अज्ञानभ्रान्तिसम्यग्ज्ञानानामेकाश्रयत्वमित्यर्थः । ननु भ्रान्त्यज्ञानयोर्ज्ञात्रात्मनिष्ठत्वेन सामानाधिकरण्यमेव । न च ज्ञानरूपस्य चैतन्यस्य ज्ञातृत्वायोग इति वाच्यम् । बुद्धिगतज्ञातृत्वाध्यासस्य चिन्मात्रे सत्वादित्याशङ्कते ।। **चिन्मात्रेऽपीति** ।। **तस्येति** ।। ज्ञातृत्वाध्यासस्याविद्याकार्यत्वादित्यर्थः ।। **अन्योन्येति** ।। चिन्मात्रेऽज्ञानसिद्धौ तत्कार्यज्ञातृत्वाध्याससिद्धिः तत्सिद्धौ च ज्ञानाज्ञानयोर्वैयधिकरण्यरूपबाधकपरिहारसिद्ध्या चिन्मात्रेऽज्ञानसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः ।। **चैतन्य इति** ।। कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरैकाधिकरण्यनियमाच्चैतन्ये बुद्धिगतभोक्तृत्वाध्याससिद्ध्यर्थं तत्र बुद्धिगतकर्त्तृत्वस्याप्यध्यासो यथाऽङ्गीक्रियते तथा ज्ञातृत्वाज्ञानाश्रयत्वयोरपि ऐकाधिकरण्यनियमाच्चैतन्ये बुद्धिगतज्ञातृत्वस्याध्याससिद्ध्यर्थं बुद्धिगतमेवाज्ञानमध्यस्यतामिति बुद्धिरेवाज्ञानाश्रयः स्यादित्यर्थः । यथोक्तं विवरणे अकर्त्तुर्भोगाभावात् भोक्तृत्वाध्यासः कर्त्तृत्वाध्यासमपेक्षत इति ।। **देहादाविति** ।। तथा च तत्राप्यज्ञानाध्यासः स्यादिति भावः । किञ्च चिन्मात्रे ज्ञातृत्वाध्यासोऽस्तीत्येतदयुक्तमित्याह ।। **बुद्ध्यवच्छिन्न एवेति** ।। जीव एवेत्यर्थः । बुद्ध्यवच्छिन्नचैतन्यस्य ज्ञातृत्वादिति भावः । धर्माणां बुद्धिधर्माणाम् । तयोस्सम्बन्धसद्भावादित्यर्थः । तदभावाज्ज्ञातृत्वाध्यासाभावात् ।

(न्यायामृतप्रकाशः)

ननु बुद्धिधर्माणां ज्ञातृत्वादीनां न तदवच्छिन्नचैतन्येऽध्यासः किन्तु चैतन्यमात्र एव । अतो युक्तं तस्य ज्ञातृत्वमित्यत आह ।। **तेषामिति** ।। **जीवेति** ।। आरोपितज्ञातृत्वादिमतः चैतन्यस्यैव त्वन्मते जीवत्वेन तत्राज्ञानाङ्गीकारे जीवाज्ञानमतापत्त्या उभयानुस्यूतचिन्मात्राश्रितत्वमतं त्यक्तं स्यात्तथा चापसिद्धान्त इति भावः । नन्वज्ञानं न ज्ञातृनिष्ठं शुक्त्यज्ञानस्य शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यगतत्वेन ज्ञातृनिष्ठत्वाभावादित्याशङ्क्य निराकरोति ।। **न चेति** ।। कुतो न चेत्यत उक्तम् ।। **अहमिति** ।। यथा ज्ञानेच्छयोर्ज्ञातृस्थत्वमनुभूयते एवं न शुक्तिं जानामीति ज्ञातृस्थत्वस्यैवानुभवादित्यर्थः । संसारतत्वज्ञानाभ्यामज्ञानस्य सामानाधिकरण्यदर्शनाच्चैतन्येऽज्ञानाङ्गीकारे संसारतत्वज्ञाने अपि चैतन्ये स्यातामित्येतदयुक्तं विशेष्यभूतचिन्मात्रस्थमप्यज्ञानं विशिष्टे जीव एव संसारहेतुः तथा विशिष्टो जीवो यस्तस्य या तत्वधीस्तद्विरुद्धं च भवति । न चान्यगताज्ञानस्यान्यत्र संसारहेतुत्वे घटादावपि तद्धेतुत्वापत्तिरित्यतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । विशेष्यविशिष्टभावस्य नियामकत्वादित्याशङ्क्य निराकरोति ।। **न चेति** ।। **विशिष्टे ब्रह्मण्यपीति** ।। बिम्बभूत इत्यर्थः । विशिष्टविशेष्यभावरूपस्य संसारनियामकस्य बिम्बे ब्रह्मण्यपि सत्वादिति भावः । विशेष्यनिष्ठेन कारणेन विशिष्टे कार्यजननेऽतिप्रसङ्गमाह ।। **देहं प्रतीति** ।। अहङ्कारादिसन्निधानयुतो हि देहः । तथा च देहं प्रति विशेष्यो योऽहङ्कारस्तस्मिन्कर्त्तृत्वस्य त्वयाऽङ्गीकारात् अहङ्कारविशिष्टे देहेऽपि तत्कार्यं भोक्तृत्वं स्यात् अकर्त्तृर्भोगाभावेन भोक्तृत्वे कर्त्तृत्वस्य प्रयोजकत्वात् । अहङ्कारदेहयोर्विशेषणविशेष्यभावस्य नियामकस्य सत्वादित्यर्थः । देहविशिष्टे देहरूपे विशिष्ट इत्यर्थः । विशेष्यस्थाज्ञानस्य विशिष्टे संसारापादकत्वे चिन्मात्रे नित्यमुक्तत्वसद्भावात्तस्य विशिष्टे संसारविरोधित्वमपि स्यात् त्वदुक्तनियामकस्य सत्वादित्यतिप्रसङ्ग इत्याह ।। **विशेष्यस्थेति** ।। **एतेनेति** ।। विशेष्यस्थमप्यज्ञानं विशिष्टजीव एव संसारहेतुः । न चातिप्रसङ्गः । विशेष्यविशिष्टयोरध्यस्तैक्यस्य तन्त्रस्य सत्वादिति यत्तदप्येतेनैव निरस्तम् । विशेषणविशिष्टयोरध्यस्तैक्यरूपस्य संसारप्राप्तिनियामकस्य विशिष्टे बिम्बभूते ब्रह्मण्यसंसारापातादित्यर्थः । चैतन्यमात्रसम्बन्धिनोऽप्यज्ञानस्य विशिष्टे ब्रह्मणि बिम्बे न संसारापादकत्वं किन्तु जीव एव उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वस्वाभाव्यादित्याशङ्क्य निराकरोति ।। **न चेति** ।। किमुपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वस्वाभाव्यकल्पनया चिन्मात्र एव

(न्यायामृतप्रकाशः)

संसारोऽङ्गीक्रियताम् । ननु तर्हि चैतन्यस्य नित्यमुक्तत्वश्रुतिविरोध इति चेन्न । चिन्मात्रेऽज्ञानाङ्गीकारेऽपि यः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुतिविरोधसाम्यात् ततश्चार्धजरतीयप्रक्रियानुपपत्तिरित्याह ।। **श्रुत्यादीति** ।। तथा चोपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वं न सम्भवतीति भावः ।

इतोऽपि न सम्भवतीत्याह ।। **प्रतिबिम्बस्येति** ।। स्यादेवं यदि चिन्मात्रजीवयोर्विशेष्यविशिष्टभावः स्यात् तर्ह्येवास्मान्नियामकादुपाधेः प्रतिबिम्बे जीव एव संसारापादकत्वं स्यात् । न चैवम् । जीवेशयोरत्यन्तभेदेन प्रतिबिम्बस्य जीवस्य च्छायादिवद्वस्त्वन्तरत्वात् पृथक्पदार्थत्वात् विशिष्टविशेष्यभाव एवायुक्तः । तथा चोपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वमयुक्तम् । किञ्च चैतन्यस्य प्रतिबिम्बनं तदैव युक्तं स्यात् यदि तच्चाक्षुषं स्यात् । न चैवं अचाक्षुषत्वात् अचाक्षुषस्य गन्धरसादेः प्रतिबिम्बनादर्शनात् चाक्षुषस्यैव मुखादेर्लोहितरूपस्य चादर्शे स्फटिके प्रतिबिम्बनदर्शनादित्याह ।। **अचाक्षुषस्येति** ।। नन्वचाक्षुषस्याप्याकाशस्य जले प्रतिबिम्बनं दृष्टमिति चेन्न । तत्र प्रभामण्डलस्यैव प्रतिबिम्बनादित्युक्तत्वात् ।। **प्रतिबिम्बत्व इति** ।। प्रतिबिम्बस्योपाधिपरिणामत्वादिति भावः । अस्मद्रीत्येदं दूषणम् । अज्ञानस्य प्रतिबिम्बनोपाधित्वं च न सम्भवतीत्याह ।। **सूर्यस्येति** ।। लोके यत्प्रतिफलति तत्समानसत्ताकस्यैवोपाधित्वं दृष्टं सूर्यप्रतिफलनोपाधेर्जलस्य सूर्यसमसत्ताकत्वदर्शनात् ।

ननु न दर्शनमात्रं प्रयोजकमिति चेन्न । मरुमरीचिकाजलेषु प्रातिभासिकेषु सूर्यसमसत्ताकत्वाभावेन तत्र प्रतिफलनाभावात् । एवं प्रकृतेऽज्ञानस्य चिदसमसत्ताकत्वेन चितं प्रत्युपाधित्वायोगादित्यर्थः । प्रतिबिम्बनोपाधित्वप्रयोजकस्य स्वच्छद्रव्यत्वस्याज्ञानेऽभावेनाज्ञानं न प्रतिबिम्बनोपाधिरित्याह ।। **अस्वच्छेति** ।। अन्यथा पाषाणादावपि प्रतिफलनप्रसङ्गादिति भावः ।। **चिन्मात्रेति** ।। दर्पणाद्युपाधेर्बिम्बाभिमुख्यदर्शनादिह चैतन्याविद्ययोरुभयोरपि सर्वगतत्वेनापरिच्छिन्नतयाऽविद्यायाश्चिन्मात्रं प्रति प्राच्यत्वरूपस्य चितश्चाविद्यां प्रति प्रतीचीनत्वरूपस्य चाभिमुख्यस्याभावाच्च न प्रातीतिकबिम्बनोपाधित्वमविद्याया इत्यर्थः ।

।। **उपाधेरिति** ।। जलाद्युपाधेर्नाशेन कर्दमात्मना परिणामे तत्रत्यप्रतिबिम्बापायो दृष्टः । एवं जीवरूपप्रतिबिम्बात्मना परिणतस्याज्ञानस्यापरिच्छिन्नाकाशादिपरिणामार्थं सर्वेषामप्यविद्यांशानां विकृतत्वादाकाशाद्यात्मनाऽविद्यापरिणामे जीवाख्यप्रतिबिम्बापायापत्त्या न प्रतिबिम्बपक्षपातितावचनं युक्तमित्यर्थः । किं चादावुपाधिर्मुखमात्रं सम्बद्ध्य प्रतिबिम्बं

(न्यायामृतप्रकाशः)

सम्पाद्य तत्पक्षपाती भवतीति वक्तव्यम् । मुखप्रतिमुखानुगतं मुखत्वसामान्यं तार्किकरीत्याऽस्ति तदतिरिक्तं मुखमात्रं व्यक्त्यन्तरमुपाधियोग्यं अप्रामाणिकमेवं प्रकृतेऽपीत्याह ।। **मुखेति** ।। दर्पणादिसम्बन्धात्पूर्वकालीनं मुखमात्रम् ।। **स्वाश्रय एवेति** ।। अज्ञानं उपाधिविशेषभूतं चिन्मात्र एवेत्यर्थः ।। **बन्धस्येति** ।। सुखदुःखादिरूपबन्धस्येत्यर्थः । बन्धमोक्षयोः सामानाधिकरण्यनियमात् मोक्षस्य चिन्मात्रगतत्वेनाज्ञानकार्यसुखदुःखादिरूपबन्धस्यापि चिन्मात्राश्रितत्वापत्त्या न प्रतिबिम्बपक्षपातित्वमुपाधेरित्यर्थः ।। **व्यक्त्यन्तरेति** ।। जीवब्रह्मानुस्यूतचिन्मात्ररूपव्यक्त्यन्तरेत्यर्थः ।

ननु चिदाश्रितत्वोक्तिविरोध इत्यत आह ।। **चिदिति** ।। **चित्त्वस्येति** ।। जीवेऽज्ञानाधिकरणत्वसद्भावेऽपि तत्राज्ञानाधिकरणतावच्छेदकं न जीवत्वं किन्तु चित्त्वमेव । एवं च चित्त्वावच्छेदेनैव जीवेऽज्ञानमस्तीत्यभिप्रेत्याज्ञानस्य चिदाश्रितत्वोक्तिरित्यर्थः । यथाकथञ्चिच्चित्त्वावच्छेदेनापि जीव एवाज्ञानमङ्गीकृतं तथा चाज्ञानकल्पितत्वेनाज्ञानसिद्ध्युत्तरकालीनत्वादज्ञानाश्रयत्वायोगः तथात्वेऽन्योन्याश्रयादिकं स्यादिति वक्ष्यत इत्याह ।। **अन्योन्येति** ।। **ब्रह्मणीति** ।। बिम्ब इत्यर्थः । अज्ञानाधिकरणता यत्र नास्ति तत्रापि चित्त्वस्य सत्वेनाधिकवृत्तित्वान्न चित्त्वमज्ञानाधिकरणतावच्छेदकम् । एवं च चित्त्वावच्छेदेन जीव इव ब्रह्मण्यपि संसारापात इति भावः ।

ननु न ब्रह्मण्यपि संसारापातः विशेष्यभूतचिन्मात्राश्रिताज्ञाने विशिष्टे जीव एव संसाराङ्गीकारात् विशेष्यविशिष्टभावस्य नियामकस्य सत्त्वादित्यत आह ।। **चिन्मात्रेति** ।। देहं प्रति विशेष्याहङ्कारस्थकर्तृत्वेन देहविशिष्टे भोक्तृत्वापाताच्चेत्यतिप्रसङ्गेन निरस्तमित्याहुः । जीवाश्रितमज्ञानमिति पक्षदूषणावसरे चिन्मात्रस्थाज्ञानेन विशिष्टे संसार इति शङ्काया एवानुदयादिति यत्किञ्चिदेतत् । वस्तुतस्तु यदुक्तं बन्धस्य चिन्मात्राश्रितमोक्षसामानाधि करण्यनियमादिति । तदयुक्तम् । मोक्षस्य चिन्मात्राश्रितत्वेऽपि तदाश्रिताज्ञानेन दुःखादिरूपो बन्धो जीवेऽङ्गीक्रियते विशेष्यविशिष्टभावस्य नियामकत्वादित्येतदप्येतेनैव निरस्तम् । ब्रह्मणि बिम्बेऽपि संसारापातात् त्वदीयनियामकस्य सत्वात् । तस्मादुपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातितानियमोऽयुक्त एवेत्याशयेनाह ।। **चिन्मात्रेति** ।। **प्रतिबिम्बं प्रतीति** ।। जीवं प्रति प्रतिबिम्बे प्रतीयमानानां सुषुप्त्याद्यनुगतानां तदनुवृत्तानां च धर्माणां प्रतिमुखगतमालिन्यादे-

(न्यायामृतप्रकाशः)

र्दर्पणादिनिष्ठत्ववदज्ञाननिष्ठत्वाभावादित्याह ।। **मालिन्यादेरित्यादिना** ।। अविद्यादित्रयं जीवनिष्ठम् । अविद्यायां त्वात्माश्रयान्न युक्तमिति भावः । किं चोपाधावज्ञाने प्रतीयमानानां च धर्माणां न जीवनिष्ठत्वमित्याह ।। **ज्ञानेति** ।। ज्ञानं च क्रिया च ज्ञानक्रिये तदुभय-जन्यसंस्काराणामित्यर्थः । सर्ववस्तूनामपि वासनाः सन्त्येवेत्यावयोर्मतम् । अत एवाविद्या-संस्कारात्प्रवृत्तिरित्यादित्वदीयो व्यवहारः । अस्मन्मतेऽपि ''वासनाः सर्ववस्तूना''मिति भगवत्पादोक्तेः । क्रियाजन्यः संस्कारोऽप्यस्त्येव न ज्ञानजन्य एवेति नियमः । इयांस्तु विशेषः । ते संस्कारास्तव मतेऽविद्यानिष्ठाः अस्मन्मते तु अनादिमनोनिष्ठा इति । यथोक्तं ''अनादिमनोगता'' इति । अन्ये त्विमं सिद्धान्तमजानानाः ज्ञानरूपा या क्रिया धात्वर्थ-रूपा तज्जन्यसंस्काराणां भावनारूपसंस्काराणामिति व्याचक्षते । अप्रतीतौ निमित्तं नित्यातीन्द्रियाणामिति । आत्मनि प्रतिबिम्बे जीवे ।

नन्वज्ञानस्य जीवे यावत्स्वनिष्ठधर्मप्रतिभासकत्वाभावेऽपि स्वनिष्ठो यो भावरूपो धर्मस्त-त्प्रतिभासकत्वं जीवेऽस्तीति तत्राह ।। **अविद्येति** ।। बन्धिका बन्धकारणीभूता । भाव-व्युत्पत्त्या बन्धो न तु कर्मव्युत्पत्त्या बद्धेत्यर्थः । तथा चाविद्याया बन्धकारणीभूताया अस्तमयो मोक्षः साऽविद्या संसारः बन्ध इत्युच्यत इत्यर्थो द्रष्टव्यः ।। **विच्छेदादेरिति** ।। जीवब्रह्मणोरज्ञानोपाधिना बिम्बप्रतिबिम्बभाव इति केषाञ्चित्पक्षः । घटाद्युपाधिना महाकाशस्य घटावच्छिन्नाकाशस्य च विच्छेदो भवति न बिम्बप्रतिबिम्बभावः एवं जीवेश्वरयोरज्ञानोपाधिना विच्छेदमात्रं जायत इत्यन्येषां पक्षः । तत्र घटाद्युपाधिकार्यभूतो यो विच्छेदो विभागः स महाकाशैकदेशे घटावच्छिन्ने प्रतिबिम्बस्थानीय एव नास्ति । किं नाम बिम्बस्थानीये महाकाशेऽप्यस्ति । विच्छेदस्य द्विष्ठत्वात् । अत आदिपदेन बिम्बप्रति-बिम्बभावग्रहणं ततश्चोपाधिकार्यप्रतिभासो न प्रतिबिम्ब एव किं नाम बिम्बे च बिम्बत्वादेः सर्वज्ञत्वादेश्चोपाधिभूताज्ञानकार्यत्वात् । अत उपाधिकार्यस्योभयत्रापि दर्शनात् नोपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वमिति भावः । उपाधिना स्वकार्यं प्रतिबिम्ब एवावभास्यत इत्यङ्गीकारे बाधकमाह ।। **मुखेति** ।। उभयानुस्यूतमुखमात्रस्याबिम्बनात् आदिपदेन प्रतिबिम्बनस्येत्यर्थः ।। **ब्रह्मेति** ।। बिम्बभूतेत्यर्थः ।। **अनौपाधिकत्वेति** ।। उपाधिकार्यत्वानङ्गीकारेण स्वाभाविकत्वोपपादनादित्यर्थः ।

ननु दर्पणाद्युपाधेः प्रतिबिम्बस्थौल्यादिरूपकार्यप्रतिभासकत्वं दृष्टमिति चेन्न । प्रकृते

(न्यायामृतप्रकाशः)

तत्साम्याभावादित्याह ।। **प्रतिमुखेति** ।। तथा च यदुपाधिकार्यं विच्छेदादि न तत्प्रतिबिम्बमात्रे यश्च प्रतिबिम्बमात्रगतः संसारस्तस्यानादित्वेन नोपाधिकार्यत्वं तथात्वे संसारस्य सादित्वापातादिति भावः ।। **दर्पणघटादाविति** ।। प्रतिबिम्बत्वोपाधौ विच्छेदोपाधौ वा दर्पणे विच्छेदमात्रोपाधिभूते घटादौ च स्वकार्यं यन्मालिन्यविच्छेदादिरूपं तन्निष्ठो यो धर्मस्तत्प्रतिभासकं नास्ति । बिम्बभूते घटाकाशे च दर्पणाद्युपाधिना स्वकार्यनिष्ठधर्माप्रतिभासनेऽपीत्यर्थः । अज्ञानवद्बुद्धिरप्युपाधिः सोपाधिभूता बुद्धिश्चिन्मात्रसम्बन्धिनी सती बिम्बप्रतिबिम्बभावं सम्पाद्य प्रतिबिम्बपक्षपातिनी भवतीति केषाञ्चिन्मतं तद्दूषयति ।। **एवमिति** ।। तन्मते उपाधिर्द्विविधः प्रतिबिम्बपक्षपाती तदपक्षपाती चेति । तत्राद्यो दर्पणाद्युपाधिः । द्वितीयस्तु जपाकुसुमादिः स्फटिके लौहित्यं प्रदर्शयति । तत्र स्फटिको न जपाकुसुमप्रतिबिम्बः एवं बुद्धिरूपोपाधिर्न प्रतिबिम्बपक्षपातीति त्वदाचार्यैः स्वीकृतत्वेन तव तद्विरोधादित्याशयेनाह ।। **तस्येति** ।। यथोक्तं प्रतिमुखपक्ष्यादर्शः प्रतिबिम्बपक्षयातिनी बुद्धिरिति । तदन्यस्य जीवस्य । मोक्षेति हेतुगर्भम् । मोक्षसमानाधिकरण एव हि बन्धः मोक्षश्च चिन्मात्रान्वयी मिथ्याभूते तदभावात् । अतो बन्धोऽपि चिन्मात्रान्वयीत्यर्थः ।

ननु चिन्मात्रस्य संसाराङ्गीकारे नित्यमुक्तत्वश्रुतिविरोध इत्यत आह ।। **नित्येति** ।। बिम्बं मुखम् ।। **घटेति** ।। अवच्छेदपक्षे घटोपाधिकं यत्परिच्छिन्नत्वं तत् अवच्छिन्नाकाश एव दृष्टं नाकाशमात्रे महाकाश इति यावत् । तथा बिम्बप्रतिबिम्बभावपक्षे दर्पणोपाधिकं मालिन्यं प्रतिबिम्ब एव नानुस्यूतमुखमात्रे एवमज्ञानरूपोपाधिकृतः संसारः प्रतिबिम्ब एव युक्तो नानुस्यूतचिन्मात्र इत्यर्थः ।। **अभावेनेति** ।। चिन्मात्र एव संसाराङ्गीकारादिति भावः ।। **तार्किकमत इति** ।। यथा तार्किकमते व्याप्तोऽप्यात्मा न घटाद्यवच्छिन्नो दुःखाद्याधारः किन्तु देहावच्छिन्न एव तत्र दुःखाद्याधारतावच्छेदकं देहादिरिति यावत् । एवं चिन्मात्रेऽज्ञानमिति मतेऽपि अपरिच्छिन्ने चिन्मात्रे संसाराश्रयता जीवे नावच्छिद्यते संसाराश्रयतावच्छेदकं जीवत्वमेव न ब्रह्मत्वमित्याशयेन जीवे संसारश्रुतिर्ब्रह्मणि चासंसारश्रुतिरुपपद्यत इत्यर्थः ।। **त्वन्मत इति** ।। यथा तार्किकमते दुःखाद्यधिकरणतावच्छेदकं देहादिरिति दुःखादिकं न देहादौ किन्तु तदवच्छिन्न एव । एवं जीवत्वावच्छेदेन चिन्मात्रे दुःखान्वयोक्तौ संसाराद्यनर्थो न जीवे किन्तु तदवच्छिन्नचैतन्य एवेति चित एवान्वयेन स्वरूपस्यैव दूषितत्वात्तद्भावरूपाया मुक्तेरपुरुषार्थत्वं स्यादित्यर्थः ।

(न्यायामृतप्रकाशः)

ननु न नित्यमुक्तत्वश्रुतेर्निर्विषयत्वम् । बिम्बस्थानीयब्रह्मपरत्वस्योक्तत्वादिति चेत्तत्राह ।। **न हीति** ।। बिम्बभूतब्रह्माख्यो यः कल्पितो विशिष्टः शबलः तद्विषया न भवति । तथात्वे तस्य कल्पितत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वनियमात्तन्नाशे निर्विषयत्वापत्तिर्दुर्वारित्यर्थः ।। **नापीति** ।। बिम्बप्रतिबिम्बानुस्यूतं चिन्मात्रमित्यादिप्रक्रिया नाङ्गीकृतेत्यर्थः । पक्षद्वयानङ्गीकारे कः पक्षोऽङ्गीकृत इति पृच्छति ।। **किन्त्विति** ।। उत्तरमाह ।। **अविद्ययेति** ।। **राजसूनोरिति** ।। व्याधगेहे संवर्धितस्य कस्यचिद्राजसूनोः त्वं राजसूनुरसि न व्याध इति केनचिदाप्तेनोक्ते पश्चात्तद्वाक्येनाहं राजसूनुरस्मीति स्वरूपस्य स्मृतिप्राप्तौ अनुभवे सतीति यावत् व्याधभावो निवर्त्तते । एवमज्ञस्य जीवभावेनाज्ञत्वं प्राप्तस्य ब्रह्मणस्तत्वमस्यादिवाक्यतः स्वस्वरूपज्ञाने जाते जीवभावो निवर्तत इति सुरेश्वरीयबृहदारण्यकवार्त्तिकार्थः । भाष्यं शाङ्करीयम् ।

ननु ब्रह्मण एव जीवत्वे संसारास्पृष्टचैतन्याभावप्राप्त्या नित्यमुक्तत्वश्रुतिविरोध इत्यत आह ।। **न हीति** ।। **तत्रैवेति** ।। जीवभावं प्राप्त एव ब्रह्मणि संसारः कदापि नास्ति किन्त्वाविद्यक एवेत्यभिप्रायेत्यर्थः । कल्पितोऽपि यादृशोऽनर्थरूप इत्यन्वयः ।। **सदेति** ।। सर्वदा तादृशबन्धाभावस्यैव नित्यमुक्तत्वश्रुत्यर्थत्वादिति भावः ।। **अन्यथेति** ।। संसारवत्यपि नित्यमुक्तत्वश्रुतेरुपपत्तौ तन्न्यायेन शोकाभावश्रुतेरपि शोकवत्येव तात्विकशोकाभावप्रतिपादनपरत्वेनोपपत्तेर्न तच्छ्रुतिबलान्मुक्तौ शोकाभावश्रुतिरित्यर्थः । ननु जीवादन्यस्य चेतनस्याभावेऽपि न सार्वज्ञश्रुतेर्निर्विषयत्वं जीवविषयकत्वस्यैवोपपत्तेरित्यत उक्तम्– **असर्वज्ञत्वेनानुभवसिद्धादिति** । तथा च ब्रह्मैव स्वाविद्यया संसरतीति पक्षे जीवातिरिक्तस्य बिम्बस्थानीयस्य ब्रह्मणोऽभावाज्जीवस्य चासर्वज्ञत्वेनानुभूयमानत्वात् सर्वज्ञत्वस्येवासर्वज्ञत्वस्यापि कल्पितत्वाकल्पितत्वाभ्यामपि व्यवस्थाया असम्भवादित्यर्थः ।। **ब्रह्मभावेति** ।। कल्पितेनापि संसारेणास्पृष्टचैतन्यस्याभावेऽपि संसारिप्राप्तिरेव मुक्तिरित्यापातेनेत्यर्थः । ननु बहुजीववादेऽपि बद्धमुक्तव्यवस्थायाः सत्वेन तत्रैतद्दूषणप्राप्तावपि नैकजीववादेऽयं दोष इत्यत आह ।। **एकजीवेति** ।। ब्रह्मैव स्वाविद्यया एकजीवभावं प्राप्तं यदा तदा तस्मिन्पक्षे जीवातिरिक्तचैतन्यस्यैवाभावादित्यर्थः ।। **तयोरिति** ।। जीवब्रह्मणोरित्यर्थः । एकजीववाद इति वर्तते । अद्वैतवादेऽपि व्यावहारिकभेदेन जीवान्यचैतन्यस्य सत्वे द्वा सुपर्णेत्यादिभेद-

(न्यायामृतप्रकाशः)

प्रतिपादकश्रुत्यादीनां तद्विषयत्वेनाविरोधः स्यादित्यर्थः । त्वन्मतेऽपि व्यावहारिकोऽपि भेदो नास्तीति भेदश्रुत्यादिविरोधः स्यादित्यर्थः ।। **नेतरेतरत्रेति** ।। बिम्बप्रतिबिम्बयोरभेदेऽपि बिम्बेऽवदातत्वं प्रतिमुखे श्यामत्वं तु मुख इत्येवं अन्योन्यस्मिन्नावतिष्ठेते किं नामावदातत्वं मुखे श्यामत्वं प्रतिमुख इत्येवं नियते एव व्यावहारिकभेदात् । एवं तत्वज्ञानसंसारावपि नियतावेवेत्यर्थः ।

''उपाधिभेदाद्भटत इति चेत्स स्वभावतः ।
अज्ञानतो वा द्वैतस्य सत्यता स्वत एव चेत् ।
अनवस्थितिरज्ञानहेतौ वान्योन्यसिद्धिता ।
चक्रकापत्तिरथवा''

इति उपाधिखण्डनवाक्यं हृदि निधायाह ।। **किञ्चेति** ।। **न निवर्तत इति** ।। स्वाभाविकत्वेन सत्यत्वप्राप्त्या सत्यस्य चानिवृत्तिरिति तेनाङ्गीकृतत्वादित्यर्थः ।। **औपाधिकत्वे** ।। अज्ञानस्येति शेषः । अज्ञानस्योपाधिकल्पितत्व इत्यर्थः ।

न्यायकल्पलता

।। **अविद्याश्रयश्चेति** ।। परमत इति शेषः ।। **यदत्रोक्तमिति** ।। तेन नानुक्तोपालम्भ इति भावः । गोचरः विषयः । ननु चिन्मात्राश्रिताज्ञानेन चिन्मात्रे स्वकार्यसंसारापादाने जीव इव बिम्बभूतब्रह्मानुगतचिदंशेऽपि संसारः स्यादित्यत आह ।। **दर्पणस्येति** ।। **अत्रेति** ।। एतस्मिन्नुपन्यस्ते पूर्वपक्षे समाधानमिति शेषः । वक्ष्यमाणं सङ्गृह्णाति ।। **विरोधादिति** ।। चैतन्यं नाज्ञानाश्रयः । तद्विरुद्धत्वात् । यथा प्रकाशस्तमस इति सामान्यव्याप्तिः । ननु सहानवस्थानलक्षणविरोधाद्भटतदत्यन्ताभावयोरिव शुद्धचिदज्ञानयोः सामानाधिकरण्यं मा भूत् आश्रयाश्रयिभावस्तु तद्भदेव स्यादेवेति तत्रैव व्यभिचार इत्यत आह ।। **एकविषयेति** ।। नात्र विरोधः परस्परविरहरूपत्वम् । येनोक्तो व्यभिचारः स्यात् । किं तु तत्स्थित्यसहिष्णुस्थितिकत्वलक्षणं तन्निवर्तकत्वमित्यभिसन्धाय तदनुगुणं दृष्टान्तमाह ।। **तमःप्रकाशयोरिवेति** ।। ननु चैतन्यस्याज्ञानानिवर्तकत्वादुक्तो हेतुरसिद्ध इत्यत आह ।। **न हीति** ।। विवक्षितस्याज्ञानत्वसिद्ध्यर्थं चैतन्यस्यावश्यं तन्निवर्तकत्वमास्थेयम् । तथा च नासिद्धिरित्यर्थः ।

(न्यायकल्पलता)

ननु अज्ञानस्य चैतन्यानिवर्त्यत्वेऽपि न तस्याज्ञानत्वाभावः । वृत्तिरूपज्ञाननिवर्त्यत्वेनापि अज्ञानलक्षणवत्त्वेनाज्ञानत्वोपपत्तेरित्याशङ्क्य परिहरति ।। **न चेति** ।। **विवरण इति** ।। आत्मनः स्वप्रकाशत्वं साधयितुं प्रमाणीकृतायां 'अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिः' इति श्रुतौ । ननु ज्योतिःशब्देन प्रकाशगुणाभिधाने तदभिन्नात्मनोऽपि गुणत्वप्रसङ्ग इति प्रकाशगुणवद्द्रव्यं ज्योतिःशब्देनाभिधातव्यम् । तथा च जन्यज्ञानाख्यप्रकाशेनात्मा प्रकाशगुण इति नेयं श्रुतिः स्वप्रकाशत्वे प्रमाणमिति शङ्कायां, सर्वसाधारणस्य प्रकाशगुणवत्त्वरूपज्योतिष्ट्वस्य व्यावर्तनाय श्रुतौ स्वयमिति विशेषणोपादानात्स्वयमेव ज्योतिर्न तु ज्योतिष्मानित्यर्थावगमाद्भवति श्रुतिस्तत्र प्रमाणमिति परिहृतायां, ननु कारकान्तरानपेक्षया स्वयमेव स्वात्मनि ज्ञानं जनयतीति स्वयमिति विशेषणं किं न स्यादिति पुनः शङ्कायां च, ज्ञानजन्मप्रयुक्तत्वात्कारकापेक्षायास्तदभावेऽपेक्षैव नास्तीति निराकृतायां, ननु विमतं जन्मवत् ज्ञानत्वात् विषयज्ञानवदिति ज्ञानजन्माशङ्कायां, विषयज्ञानवदित्यत्र ज्ञानशब्देन स्वरूपज्ञानं वा विवक्षितं वृत्तिर्वा । आद्ये साध्यवैकल्यम् । लोके वेदे च स्वरूपज्ञाने स्वरूपादर्शनात् । द्वितीये साधनवैकल्यम् । ज्ञातुरर्थप्रकाशस्य स्फुरणरूपस्य ज्ञानत्वादिति परिहृतायां, ननु वृत्तावपि ज्ञानशब्दो दृश्यत इति पुनः शङ्कायां, अन्तःकरणपरिणामे ज्ञानत्वोपचारादित्युक्तम् । चैतन्यैक्याध्यासाद्वृत्तौ ज्ञानत्वमुपचर्यते दग्धृत्वमिवायःपिण्डे इत्यर्थः ।। **अज्ञानेति** ।। चैतन्यस्य ज्ञानत्वसिद्ध्यर्थमपि तस्याज्ञाननिवर्तकत्वं वाच्यम् । अन्यथा विमतं न ज्ञानमज्ञानाविरोधित्वाद्घटवदिति तस्य ज्ञानत्वं न स्यात् । तथा च नासिद्धिरित्यर्थः ।

उक्तानुमाने व्यवहाराजनकत्वमुपाधिमाशङ्क्य निराकरोति ।। **न चेति** ।। कथं तर्ह्यज्ञाने ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपलक्षणायोग इत्यत उक्तम् ।। **ज्ञानकरणविरोध्येवेति** ।। अज्ञानाविरोधिनोऽपि चैतन्यस्य ज्ञानत्वाभावापत्तिं निरसितुमुक्तम् ।। **न तु ज्ञप्तीति** ।। **न जानामीति** ।। करणविरोधित्वेनाननुभूयमानस्य ज्ञप्तिविरोधित्वेनानुभूयमानस्याज्ञानस्य दुरपह्नवत्वादित्यर्थः । चैतन्यस्याज्ञानानिवर्तकत्वे सुखादौ तद्विरोधिनोऽन्यस्याभावात्तत्राज्ञानानुभवः स्यादित्याह ।। **साक्षिवेद्य इति** ।। ननु यथा दिवा भीतेन सौरप्रकाशे मिथ्याभूतोऽधकारः कल्प्यते तथा चैतन्ये मिथ्याभूतमज्ञानं कल्प्यत इत्याशङ्क्य निराकरोति ।। **न चेति** ।। **अज्ञानान्तरस्येति** ।। तत्सत्वे च तदेव सत्यभूतं जगत्कारणमस्तु किं मिथ्याभूतेन तेनेत्यर्थः ।।

(न्यायकल्पलता)

अन्योन्याश्रयादिति ।। अहमज्ञ इति धर्मिग्राहकमानबाधाभावेऽज्ञानस्य चैतन्याश्रितत्वसिद्धिः तत्सिद्धौ चाहमज्ञ इत्यस्यायो दहतीतिवद्गौणत्वेनाप्युपपन्नस्य चैतन्याश्रिताज्ञानकल्पनाया-मबाधकत्वमित्यर्थः । अज्ञानाश्रयासिद्ध्या तदसम्भवेन तत्सिद्ध्यधीनसिद्धिकाहङ्कारस्याप्य-सिद्धेस्तयोश्चिदध्यासानुपपत्तेरिति भावः ।। **भ्रान्तित्वायोगादिति** ।। उपलक्षणमेतत् । साक्षात्सम्बन्धविषयत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।

ननु दोषाजन्यत्वमसिद्धम् । बाधकाद्दोषजन्यत्वानुमानादित्यत आह ।। **बाधकाभि-मतस्यैवेति** ।। नन्वहमज्ञ इति धीर्नाज्ञाने साक्षात्सम्बन्धेनाहङ्काराश्रितत्वं विषयीकरोति । अहङ्कारभिन्नेऽज्ञानस्य साक्षात्सम्बन्धग्राहकमानबाधितत्वादित्यत आह ।। **मिथ्यारूप्येति** ।। धर्मिग्राहकेण यत्र यस्य सम्बन्धो गृह्यते तत्रैव तस्य साक्षात्सम्बन्ध इति नाहङ्कारभिन्नेऽ-ज्ञानस्य साक्षात्सम्बन्धसिद्धिरित्यर्थः ।। **अहमर्थ इति** ।। आत्मभिन्नत्वेन पराभिमत इति शेषः । तेनाकल्पितस्याज्ञानाश्रयस्यैवात्मत्वादिष्टापत्तिरिति निरस्तम् । ननु निरवद्य इत्यादौ निर्दोषत्वमुच्यते । न त्वज्ञानराहित्यमतः कथं श्रुतिविरोध इत्यत आह ।। **न हीति** ।। मुक्त इत्यनेनाप्यज्ञानराहित्यमुच्यत इत्याह ।। **नापीति** ।। ननु व्यधिकरणधर्मावच्छेदेना-विद्यादिकं निषिध्यत इत्याशङ्क्य निराकरोति ।। **न चेति** ।। विशिष्टाश्रयत्वमप्यनुपपन्नम् । ननु परसमयप्राप्तमपि असत्कारणत्वादि निषिध्यतामित्यत आह ।। **जीवेऽपीति** ।। मोह-मत्येतीति श्रुतौ मोहशब्दवाच्यस्याज्ञानस्य निषिद्धत्वान्न चिन्मात्रे तत्सम्भव इत्याह ।। **मुक्तीति** ।। मोहनिषेधस्यान्यविषयत्वं व्यवस्थाप्य चिन्मात्रे व्यावहारिकमोहाङ्गीकारे समान-न्यायतया तथाविधशोकोऽपि चिन्मात्रे प्रसज्येतेत्यर्थः ।

ननु शोकस्य निषिद्धत्वात्तस्य व्यावहारिकस्याप्यङ्गीकारो न युक्तः । मोहमत्येतीत्यत्र न मोहनिषेधः किन्तु तत्कार्यनिषेध इति मोहस्यानिषिद्धत्वात्तस्य व्यावहारिकस्याङ्गीकारो न विरुद्ध इत्याशङ्क्य निराकरोति ।। **न च श्रुताविति** ।। बिम्बे च नाज्ञानमङ्गीकुर्म इति न श्रुतिविरोध इति भावेनोक्तम् ।। **बिम्बस्थानीयेति** ।। **जीवेऽपीति** ।। चिन्मात्रस्याज्ञाना-श्रयत्वेन निरनिष्टत्वाद्यभावात्तच्छ्रुतेर्बिम्बस्थानीयब्रह्मपरत्वे तत एव जीवेऽप्यज्ञानाभावेन जीवेऽज्ञानप्रतिपादकश्रुतिविरोधः । ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशावजा ह्येका भोक्तृभोगार्थयुक्तेति हि श्वेताश्वतरश्रुतिः । जानातीति ज्ञः । ज्ञश्चाज्ञश्च ज्ञाज्ञौ । ईशानीशौ द्वावजौ अनादी

(न्यायकल्पलता)

इत्यन्वयार्थः । न च जीवस्याज्ञानानाश्रयत्वेऽपि तत्कार्यभ्रान्त्यादियोगित्वेनाज्ञत्वव्यपदेश इति युक्तम् । जीवेऽज्ञानप्रतिपादकश्रुत्यविरोधे सति चिन्मात्रेऽज्ञानसिद्धिः तत्सिद्धौ च जीवेऽज्ञानप्रतिपादकश्रुतेर्गौणार्थकल्पनमित्यन्योन्याश्रयापत्तेः ।

अत्र ग्रन्थपातः

(उपलब्धायां न्यायकल्पलतामातृकायां इतःपरं 'अज्ञानस्य वाचस्पत्युक्तजीवाश्रितत्वभङ्ग' प्रकरणसमाप्तिपर्यन्तं ग्रन्थपातः ।)

न्यायामृतसौगन्ध्यम्

किञ्चाविद्याश्रयोऽपि दुर्वचः । यत्तु शुद्धचिदेवाज्ञानाश्रय इति । तन्न । तस्य स्वप्रकाश-स्वरूपस्याज्ञानाश्रयत्वासम्भवात् । न हि तमः अलोकमाश्रयति । न चाज्ञानविरोधिज्ञानं न चैतन्यमात्रं किन्तु वृत्तिप्रतिबिम्बितं, तच्च नाविद्याश्रयः । यच्चाविद्याश्रयस्तन्नाज्ञानविरोधीति वाच्यम् । शुद्धचितोऽज्ञानाविरोधित्वे घटादिवदप्रकाशत्वापत्तेः । न च वृत्यवच्छेदेन तस्या एवाज्ञानविरोधित्वम् । घटादेरपि वृत्यवच्छेदेनाज्ञानविरोधित्वमित्यस्यापि सुवचत्वात् । न च स्वतस्तृणतूलादिभासकस्य सौरालोकस्य सूर्यकान्तावच्छेदेन स्वभास्यतृणतूलादिदाहकत्ववत् स्वतोऽविद्यातत्कार्यभासकस्य चैतन्यस्य वृत्यवच्छेदेन तद्दाहकत्वमिति वाच्यम् । सौरालोक-सम्बन्धेन मणौ जातस्याग्नेरेव दाहकत्वात् ।

किञ्चाहमज्ञ इति धर्मिग्राहिणा साक्षिणा अहमर्थाश्रितत्वेनाज्ञानस्य ग्रहणाद्बाधः । न च स्थौल्याश्रयदेहैक्याध्यासात् अहं स्थूल इतिवत् अज्ञानाश्रयचिदैक्याध्यासात् दग्धृत्वायसो-रेकाग्निसम्बन्धादयो दहतीतिवदज्ञानाहङ्कारयोरेकचिदैक्याध्यासात् वा 'अहमज्ञः' इति धीर्भ्रान्तिरिति वाच्यम् । चितोऽज्ञानाश्रयत्वासिद्ध्या अन्योन्याश्रयात् ।

एतेनाहङ्कारस्याविद्याधीनत्वेन तदनाश्रयतया चित एव तदाश्रयत्वे सिद्धे अहमज्ञ इति प्रतीतेरैक्याध्यासनिबन्धनत्वेनाबाधकत्वमिति निरस्तम् । अहङ्कारस्याविद्याधीनताया अद्याप्यसिद्धेः । अज्ञानाश्रयतया गृह्यमाणस्याहमर्थस्याविद्याधीनत्वासिद्धेः । न चाहमर्थस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वेन दृश्यत्वेन च कल्पितत्वे ज्ञाननिवर्त्यत्वस्यासिद्धिः । द्रष्टुरहमर्थस्य दृश्यत्वा-सिद्धेश्च ।

(न्यायामृतसौगन्ध्यम्)

किञ्च निरनिष्टो निरवद्यः शोकं मोहमत्येति नित्यमुक्तः इति श्रुतिविरोधान्न शुद्धचितोऽज्ञानाश्रयत्वं, न वा बन्धकाज्ञानाश्रयो मुक्तः । न च तात्विकाविद्यादेर्निषेधः । त्वन्मते तदप्रसक्तेः । जीवेऽपि तदभावेन जीवब्रह्मणोः सावद्यत्वनिरवद्यत्वव्यवस्थाश्रुतिविरोधापत्तेः । न चावद्यस्य चिति कार्यकारित्वाभावेन कार्यकरत्वाकार्यकरत्वाभ्यामेव सावद्यत्वनिरवद्यत्वव्यवस्थोपपत्तिः, उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वादिति वाच्यम् । अज्ञानस्यान्धकारवत् स्वाश्रय एव कार्यकरत्वौचित्यात् । प्रतिबिम्बस्य बिम्बच्छायावद्वस्त्वन्तरे उपाधिसम्बद्धे तत्कार्यसम्भवेऽपि प्रकृते जीवे तदसम्भवात् धर्मिग्राहकमानेन जीव एवाज्ञानं गृहीतं न तद्भिन्ने । न च मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमिति श्रुतिस्त्वदभिमतार्थे मानम् । महेश्वरत्वादिविशिष्टस्य त्वया अज्ञानाधीनत्वाङ्गीकारात् । मायिनं मायास्वामिनमित्यर्थात् । ज्ञाज्ञावीशानीशाविति जीवाज्ञानप्रतिपादकश्रुतिविरोधाच्च ।

किञ्च शुक्त्याद्यज्ञानवत् ज्ञातुरर्थाप्रकाशरूपमिदमप्यज्ञानं स्वकार्येण भ्रान्त्यादिना स्वनिवर्तकेन तत्वज्ञानादिना स्वसमानयोगक्षेमेण ज्ञानप्रागभावेन च सामानाधिकरण्याय ज्ञात्रात्मनिष्ठं, न तु चैतन्यरूपज्ञानमात्राश्रितम् । न च चैतन्यस्यैव ज्ञातृत्वेन ज्ञातुरर्थाप्रकाशरूपत्वस्य सम्यक् ज्ञानाश्रयत्वस्य भ्रान्त्यादिसामानाधिकरण्यस्य चोपपत्तिरिति वाच्यम् । ज्ञातृत्वविशिष्टस्य त्वन्मते अज्ञानकल्पितत्वेनान्योन्याश्रयात् । न चाविद्याया ज्ञातृत्वानपेक्षत्वेन नान्योन्याश्रयः, ज्ञातृत्वस्य तदाश्रयतावच्छेदकस्य अपेक्षा हि तस्यावश्यकी ।

किञ्च शरीरेऽपि ज्ञातृत्वाध्याससम्भवेन तत्राप्यज्ञानाश्रयत्वापत्तिः । न च ज्ञातृत्वाध्यासो नाज्ञानाश्रयत्वे प्रयोजकः किन्तु प्रसक्तप्रकाशत्वं अज्ञानानाश्रितत्वं चेति वाच्यम् । ज्ञातृत्वविशिष्टे दृश्यमिथ्याभूते च त्वन्मते प्रकाशप्रसक्तेरसम्भवात् । अज्ञानानाश्रितत्वासिद्धेश्च । किञ्चैवमविद्याश्रयस्य ज्ञातृत्वभोक्तृत्वादिमत्त्वे जीवाश्रिताज्ञानमतप्रवेशः । न चाविद्यावच्छिन्नस्य हि ज्ञातृत्वम्, अविद्या च नाविद्यावच्छेदेन, सामानाधिकरण्यं चावच्छेद्यांशैक्यमादाय । यथोपाधिसम्बन्धो मुखमात्र एव, औपाधिकमालिन्यसम्बन्धस्तूपाध्यवच्छिन्ने प्रतिबिम्बे इति वाच्यम् । प्रतिबिम्बस्य वस्त्वन्तरतायाः वक्ष्यमाणत्वात् ।

(न्यायकल्पलता)

इत्यन्वयार्थः । न च जीवस्याज्ञानानाश्रयत्वेऽपि तत्कार्यभ्रान्त्यादियोगित्वेनाज्ञत्वव्यपदेश इति युक्तम् । जीवेऽज्ञानप्रतिपादकश्रुत्यविरोधे सति चिन्मात्रेऽज्ञानसिद्धिः तत्सिद्धौ च जीवेऽज्ञानप्रतिपादकश्रुतेर्गौणार्थकल्पनमित्यन्योन्याश्रयापत्तेः ।

अत्र ग्रन्थपातः

(उपलब्धायां न्यायकल्पलतामातृकायां इतःपरं 'अज्ञानस्य वाचस्पत्युक्तजीवाश्रितत्वभङ्ग' प्रकरणसमाप्तिपर्यन्तं ग्रन्थपातः ।)

न्यायामृतसौगन्ध्यम्

किञ्चाविद्याश्रयोऽपि दुर्वचः । यत्तु शुद्धचिदेवाज्ञानाश्रय इति । तन्न । तस्य स्वप्रकाश-स्वरूपस्याज्ञानाश्रयत्वासम्भवात् । न हि तमः अलोकमाश्रयति । न चाज्ञानविरोधिज्ञानं न चैतन्यमात्रं किन्तु वृत्तिप्रतिबिम्बितं, तच्च नाविद्याश्रयः । यच्चाविद्याश्रयस्तन्नाज्ञानविरोधीति वाच्यम् । शुद्धचितोऽज्ञानाविरोधित्वे घटादिवदप्रकाशत्वापत्तेः । न च वृत्यवच्छेदेन तस्या एवाज्ञानविरोधित्वम् । घटादेरपि वृत्यवच्छेदेनाज्ञानविरोधित्वमित्यस्यापि सुवचत्वात् । न च स्वतस्तृणतूलादिभासकस्य सौरालोकस्य सूर्यकान्तावच्छेदेन स्वभास्यतृणतूलादिदाहकत्ववत् स्वतोऽविद्यातत्कार्यभासकस्य चैतन्यस्य वृत्यवच्छेदेन तद्दाहव त्वमिति वाच्यम् । सौरालोक-सम्बन्धेन मणौ जातस्याग्नेरेव दाहकत्वात् ।

किञ्चाहमज्ञ इति धर्मिग्राहिणा साक्षिणा अहमर्थाश्रितत्वेनाज्ञानस्य ग्रहणाद्बाधः । न च स्थौल्याश्रयदेहैक्याध्यासात् अहं स्थूल इतिवत् अज्ञानाश्रयचिदैक्याध्यासात् दग्धृत्वायसो-रेकाग्निसम्बन्धादयो दहतीतिवदज्ञानाहङ्कारयोरेकचिदैक्याध्यासात् वा 'अहमज्ञः' इति धीर्भ्रान्तिरिति वाच्यम् । चितोऽज्ञानाश्रयत्वासिद्ध्या अन्योन्याश्रयात् ।

एतेनाहङ्कारस्याविद्याधीनत्वेन तदनाश्रयतया चित एव तदाश्रयत्वे सिद्धे अहमज्ञ इति प्रतीतेरैक्याध्यासनिबन्धनत्वेनाबाधकत्वमिति निरस्तम् । अहङ्कारस्याविद्याधीनताया अद्याप्यसिद्धेः । अज्ञानाश्रयतया गृह्यमाणस्याहमर्थस्याविद्याधीनत्वासिद्धेः । न चाहमर्थस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वेन दृश्यत्वेन च कल्पितत्वे ज्ञाननिवर्त्यत्वस्यासिद्धिः । द्रष्टुरहमर्थस्य दृश्यत्वा-सिद्धेश्च ।

(न्यायामृतसौगन्ध्यम्)

किञ्च निरनिष्टो निरवद्यः शोकं मोहमत्येति नित्यमुक्तः इति श्रुतिविरोधान्न शुद्धचितोऽज्ञानाश्रयत्वं, न वा बन्धकाज्ञानाश्रयो मुक्तः । न च तात्विकाविद्यादेर्निषेधः । त्वन्मते तदप्रसक्तेः । जीवेऽपि तदभावेन जीवब्रह्मणोः सावद्यत्वनिरवद्यत्वव्यवस्थाश्रुतिविरोधापत्तेः । न चावद्यस्य चिति कार्यकारित्वाभावेन कार्यकरत्वाकार्यकरत्वाभ्यामेव सावद्यत्वनिरवद्यत्वव्यवस्थोपपत्तिः, उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वादिति वाच्यम् । अज्ञानस्यान्धकारवत् स्वाश्रय एव कार्यकरत्वौचित्यात् । प्रतिबिम्बस्य बिम्बच्छायावद्वस्त्वन्तरे उपाधिसम्बद्धे तत्कार्यसम्भवेऽपि प्रकृते जीवे तदसम्भवात् धर्मिग्राहकमानेन जीव एवाज्ञानं गृहीतं न तद्भिन्ने । न च मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमिति श्रुतिस्त्वदभिमतार्थे मानम् । महेश्वरत्वादिविशिष्टस्य त्वया अज्ञानाधीनत्वाङ्गीकारात् । मायिनं मायास्वामिनमित्यर्थात् । ज्ञाज्ञावीशानीशाविति जीवाज्ञानप्रतिपादकश्रुतिविरोधाच्च ।

किञ्च शुक्त्याद्यज्ञानवत् ज्ञातुरर्थाप्रकाशरूपमिदमप्यज्ञानं स्वकार्येण भ्रान्त्यादिना स्वनिवर्तकेन तत्वज्ञानादिना स्वसमानयोगक्षेमेण ज्ञानप्रागभावेन च सामानाधिकरण्याय ज्ञात्रात्मनिष्ठं, न तु चैतन्यरूपज्ञानमात्राश्रितम् । न च चैतन्यस्यैव ज्ञातृत्वेन ज्ञातुरर्थाप्रकाशरूपत्वस्य सम्यक् ज्ञानाश्रयत्वस्य भ्रान्त्यादिसामानाधिकरण्यस्य चोपपत्तिरिति वाच्यम् । ज्ञातृत्वविशिष्टस्य त्वन्मते अज्ञानकल्पितत्वेनान्योन्याश्रयात् । न चाविद्याया ज्ञातृत्वानपेक्षत्वेन नान्योन्याश्रयः, ज्ञातृत्वस्य तदाश्रयतावच्छेदकस्य अपेक्षा हि तस्यावश्यकी ।

किञ्च शरीरेऽपि ज्ञातृत्वाध्याससम्भवेन तत्राप्यज्ञानाश्रयत्वापत्तिः । न च ज्ञातृत्वाध्यासो नाज्ञानाश्रयत्वे प्रयोजकः किन्तु प्रसक्तप्रकाशत्वं अज्ञानानाश्रितत्वं चेति वाच्यम् । ज्ञातृत्वविशिष्टे दृश्यमिथ्याभूते च त्वन्मते प्रकाशप्रसक्तेरसम्भवात् । अज्ञानानाश्रितत्वासिद्धेश्च । किञ्चैवमविद्याश्रयस्य ज्ञातृत्वभोक्तृत्वादिमत्त्वे जीवाश्रिताज्ञानमतप्रवेशः । न चाविद्यावच्छिन्नस्य हि ज्ञातृत्वम्, अविद्या च नाविद्यावच्छेदेन, सामानाधिकरण्यं चावच्छेद्यांशैक्यमादाय । यथोपाधिसम्बन्धो मुखमात्र एव, औपाधिकमालिन्यसम्बन्धस्तूपाध्यवच्छिन्ने प्रतिबिम्बे इति वाच्यम् । प्रतिबिम्बस्य वस्त्वन्तरताया: वक्ष्यमाणत्वात् ।

(न्यायामृतसौगन्ध्यम्)

किञ्चोपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वान्न ब्रह्मणः संसारित्वमित्युक्तं, तदयुक्तम् । बिम्ब-प्रतिबिम्बभावस्यैवाभावात् । तथाहि । अचाक्षुषचैतन्यस्य गन्धादिवत् प्रतिबिम्बनानर्हत्वात्, प्रतिबिम्बत्वे जीवस्य सादित्वापाताच्च । सूर्यस्य जले इव मरीचिकाजलेष्वप्रतिफलनेन चिद-समानसत्ताकस्याज्ञानस्य चितं प्रत्युपाधित्वायोगात् । अविद्यायाः प्राक्प्रत्यक्दिगव-स्थात्वादिरूपाभिमुख्यस्य सर्वगतचितं प्रत्यसम्भवाच्च । न चाकाशादौ व्यभिचाराच्चाक्षुषस्यैव प्रतिबिम्ब इति युक्तम् । आकाशप्रतिबिम्बासिद्धेः अचाक्षुषाकाशप्रतिबिम्बस्य चाक्षुषत्वा-सम्भवात् । अन्यथा वाय्वादीनां प्रतिबिम्बमपि चाक्षुषं स्यात् । न चाध्यस्तस्य स्फटिक-लौहित्यस्य दर्पणे प्रतिबिम्बदर्शनान्नोपाधिबिम्बयोः समसत्ताकत्वनियम इति वाच्यम् । प्रतिबिम्बस्य च्छायावत् सत्यवस्त्वन्तरत्वात् । उपाधेर्बिम्बान्यूनसत्ताकत्वनियमाच्च ।

एतेन सर्वात्मना चिदाभिमुख्याभावः ? आभिमुख्यमात्राभावो वा ? नाद्यः । चैतन्यवत् विभुत्वपक्षे सर्वात्मनापि सम्भवात् । न द्वितीयः । चैतन्यस्य सर्वत्र प्रसृतत्वेन व्यवधाना-भावेन चाभिमुख्यसम्भव इति निरस्तम् । प्राक्प्रत्यग्दिगवस्थितत्वादिरूपाभिमुख्याभावात् । जलस्थितघटस्य जले प्रतिबिम्बाभाववत् अविद्यान्तस्थचितस्तत्र प्रतिबिम्बासम्भवात् ।

किञ्च मुखप्रतिमुखानुगतमुखत्वातिरिक्तमुखमात्रत्वरूपव्यक्त्यन्तरस्येव जीवब्रह्मानुगत-चित्त्वातिरिक्तचिन्मात्रत्वरूपस्य अज्ञानाश्रयत्वयोग्यव्यक्त्यन्तरस्याभावात् मुखमात्रसम्बन्ध्या-दर्शवत् चिन्मात्रसम्बन्ध्यज्ञानमिति कथम् ? न चापरामृष्टभेदस्य मुखादेर्मात्रार्थत्वेनानुगत-धर्म्यतिरेकसम्भवः । उपाधेरनादित्वेनापरामृष्टभेदासम्भवात् ।

किञ्च उपाधिः प्रतिबिम्बपक्षपातीति सामान्यव्याप्तेरज्ञानं तम इव स्वाश्रय एव भ्रान्त्यादिहेतुरिति विशेषव्याप्त्या बाधः । न च विशेषव्याप्तिग्राहकसहचारदर्शनस्य विवाद-विषयातिरिक्तेऽसम्भवेन विशेषव्याप्त्यसम्भवः । प्रकृतेऽपि विवादविषयत्वात् ।

किञ्च बन्धस्य चिन्मात्राश्रितमोक्षसामानाधिकरण्यानुपपत्तिः । न चावच्छेद्यांशमादाय सामानाधिकरण्योपपत्तिः । अवच्छिन्नगतदृश्यमिथ्यात्वादेरपि अवच्छेद्ये प्रसङ्गात् ।

किञ्चोपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वं तत्र स्वधर्मप्रतिभासकत्वं वा स्वकार्यप्रतिभासकत्वं वा स्वकार्यनिष्ठधर्मप्रतिभासकत्वं वा प्रतिबिम्बं प्रति स्वविषयाच्छादकत्वं वा । नाद्यः ।

(न्यायामृतसौगन्ध्यम्)

सुषुप्त्याद्यनुवृत्तस्य अविद्यारूपस्याविद्यावच्छिन्नत्वरूपस्य वा तत्प्रतिबिम्बितत्वस्य वा सुषुप्त्यादावननुवृत्तस्य कर्तृत्वप्रमातृत्वादिरूपस्य वा संसारस्याज्ञाननिष्ठत्वाभावात् । ज्ञान-क्रियासंस्कारादीनां त्वन्मते अज्ञाननिष्ठत्वेऽपि नित्यातीन्द्रियाणां तेषां आत्मनि कदाप्य-प्रतीतेः 'अविद्यास्तमयो मोक्षः सा सांसार उदाहृतः' इति त्वन्मतेऽपि अविद्या बन्धिका बन्धो वा, न तु बद्धा, येन स्वनिष्ठबन्धरूपधर्मसंक्रामकत्वं स्यात् । न द्वितीयः । विच्छेदादेरुपाधिकार्यस्य बिम्बे महाकाशे च दर्शनात् मुखस्य बिम्बत्वादेर्ब्रह्मस्थसार्वज्ञादे-श्चानौपाधिकत्वापाताच्च । नापि तृतीयचतुर्थौ । दर्पणघटादावसिद्धेः । एवं बुद्धिरूपोपाधिरपि न प्रतिबिम्बपक्षपाती । एतेन तत्रातिशयेन कार्यकरत्वमेव तत्पक्षपातित्वमिति निरस्तम् । अतिशयस्य दुर्वचत्वात् ।

एतेन स्थौल्यकार्याद्यवभासरूपकार्यकरत्वेन दर्पणादेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्ववत् कर्तृत्व-भोक्तृत्वादिसंसाररूपकार्यकरत्वेनाविद्यायामपि प्रतिबिम्बपक्षपातित्वोपपत्तिरिति निरस्तम् । स्वानिष्ठस्य स्वसान्निध्यमात्रेण बिम्बे तज्जनकत्वे अग्निसंयोगजघटगतलौहित्यादेर्घटसमसत्ता-कत्ववत् चैतन्यगतसंसारस्यापि चैतन्यसमसत्ताकत्वोपत्तेः ।

एतेन बुद्धेरपि स्वनिष्ठस्थौल्यावभासकत्वेनादर्शस्येवास्यापि स्वनिष्ठधर्मावभासकत्वेन तद्वत् पक्षपातित्वसम्भव इति निरस्तम् । संसारस्य बुद्धिस्थत्वाभावेन दृष्टान्तवैधर्म्यात् । अन्यथा बन्धमोक्षयोर्वैय्यधिकरण्यापत्तेः ।

एतेनाविद्याकृतभेदेन ब्रह्मण्येव सर्वज्ञत्वकिञ्चिज्ज्ञत्वनित्यमुक्तत्वसंसारित्वादिव्यवस्थो-पपत्तिरिति निरस्तम् । 'द्वा सुपर्णा' 'य आत्मनि तिष्ठन्नि'त्यादिश्रुतिभिः 'अन्यश्च परमो राजन् तथाऽन्यः पञ्चविंशकः' 'तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतपे'त्यादिस्मृतिभिः 'शरीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ।' 'भेदव्यपदेशाच्चान्य' इत्यादिसूत्रैः 'तस्माच्छारीरादन्य एवेश्वरः । आत्मानौ हि तावेतौ चैतनौ एकः कर्त्ता भोक्ता अन्यस्तद्विपरीतोऽपहत-पाप्मत्वादिगुणयुक्त' इत्यादिभाष्यैः 'तत्वज्ञानसंसरणे चावदातत्वश्यामत्वादिवन्नेतरत्रावतिष्ठते' इत्यादिविवरणग्रन्थैश्च विरोधापत्तेः । आविद्यकभेदपरत्वे श्रुत्यादेरप्रामाण्यापत्तेश्च ।

किं च चिन्मात्रस्याज्ञानं स्वाभाविकं ? औपाधिकं वा ? नाद्यः । आत्मवदनिवर्त्य-

(न्यायामृतसौगन्ध्यम्)

त्वापत्तेः । नान्त्यः । स्वस्यैवोपाधित्वे आत्माश्रयात्, एतदपेक्ष्यान्यापेक्षत्वे अन्यान्योश्रयात्, तदन्यान्यापेक्षत्वे चानवस्थनात् । न च स्वस्यैवोपाधित्वेन नात्माश्रयः भेदस्य स्वभेदकत्ववदुपपत्तिः । भेदस्य सर्वसम्मतत्ववत् त्वदभिमताज्ञानस्य सर्वासम्मतत्वात् । न च स्वाभाविकस्यापि घटरूपस्य तत्प्रागभावस्य च निवृत्तिर्दृष्टा । रूपादेः कारणात्मनाऽवस्थानेन अज्ञानस्येव आत्यन्तिकानिवृत्तेरिति ।

।। अज्ञानस्य विवरणोक्तचिन्मात्राश्रितत्वभङ्गविवरणम् ।।

६२. सर्वज्ञस्याज्ञानाश्रयत्वभङ्गः

किञ्च त्वन्मते शुद्धब्रह्मणश्चिन्माात्रत्वेऽपि श्रुत्यादौ तस्य सर्वज्ञत्वात् कथमज्ञानम् ।

सर्वं हि यो विजानीते तस्य कुत्रापि नाज्ञता ।
न हि यो यद्विजानीते स तत्राज्ञानवान् भवेत् ।।

सविशेषमेव ब्रह्म सर्वज्ञमिति चेन्न, 'तुरीयं तत्सर्वदृक्सदे'ति शुद्धे तच्छ्रुतेः । एतेन सर्वज्ञत्वं भ्रान्त्या प्रमाणतो वा स्वरूपज्ञाना वा त्रेधाप्यविद्यासिद्धिः, भ्रान्तेः प्रमातृत्वादेश्चाविद्यामूलत्वात् । असङ्गस्वरूपज्ञप्तेश्चाविद्यां विना विषयासङ्गतेः । उक्तं हि–

स्वरूपतः प्रमाणैर्वा सर्वज्ञत्वं द्विधा स्थितम् ।
तच्चोभयं विनाऽविद्यासम्बन्धं नैव सिद्ध्यति ।।

इति निरस्तम्, अविद्यारहिते तुरीयेऽपि सार्वज्ञ्यश्रुतेः । एकाश्रयैकविषयकज्ञानाज्ञानयोर्विरोधस्यानुद्धाराच्च । स्वरूपज्ञप्तेः स्वतः सर्वकालाद्यसम्बन्धे असत्त्वापातेन स्वतः सर्वसम्बन्धाभावे असर्वगतत्वापातेन चाविद्ययेव स्वत एवान्येनापि सम्बन्धोपपत्तेश्च । असङ्गश्रुतेस्तु गतिरुक्ता । एतेन ब्रह्मणो

(न्यायामृतम्)

ज्ञातृत्वमुपेत्याज्ञानं वदन्तो निरस्ताः । तदुक्तम्– अज्ञताऽखिलसंवेत्तुर्घटते न कुतश्चनेति ।।

अद्वैतसिद्धिः

ननु– शुद्धब्रह्मणः चिन्मात्रस्याज्ञानाश्रयत्वे सार्वज्ञ्यविरोधः । न च विशिष्ट एव सार्वज्ञ्यम्, 'तुरीयं सर्वदृक्सदा' इति शुद्धस्यैव सर्वज्ञत्वोक्तेरिति चेन्न, सर्वदृक्पदेन सर्वेषां दृग्भूतं चैतन्यमित्युच्यते, न तु सर्वज्ञं तुरीयम्, तस्माद्विशिष्ट एव सार्वज्ञ्यम् । तच्चाविद्यां विना न सम्भवतीत्यविद्यासिद्धिः । तथा हि– सर्वज्ञो हि प्रमाणतः, स्वरूपज्ञप्त्या वा । तत्र प्रमाणस्य भ्रान्तेश्चाविद्यामूलत्वाद्, असङ्गस्वरूपज्ञप्तेश्चाविद्यां विना विषयासङ्गतेः । तदुक्तम्–

स्वरूपतः प्रमाणैर्वा सर्वज्ञत्वं द्विधा स्थितम् ।
तच्चोभयं विनाऽविद्यासम्बन्धं नैव सिद्ध्यति ।। इति ।

न च– स्वरूपज्ञप्तेः स्वतः कालाद्यसम्बन्धेऽसत्त्वापातेन स्वतः सम्बन्धाभावेऽसर्वगतत्वापातेन चाविद्ययेव स्वत एवान्येन सम्बन्धो वक्तव्य इति वाच्यम्, अविद्यासम्बन्धस्याप्याविद्यकत्वेनाविद्ययेवेति दृष्टान्तानुपपत्तेः । स्वतः परतो वा कालादिसम्बन्धेन सर्वसम्बन्धेन चासद्वैलक्षण्यसर्वगतत्वयोरुपपत्तेर्न तयोरर्थे स्वतः कालसम्बन्धसर्वसम्बन्धापेक्षा । असङ्गत्वश्रुतिरपि स्वतः सङ्गाभावविषयत्वेनोपपद्यते । अत एव 'अज्ञताऽखिलसंवेत्तुर्घटते न कुतश्चने'ति– निरस्तम् । तस्माच्चिन्मात्राश्रितैवाविद्या । इत्यज्ञानवादे सर्वज्ञस्याविद्याश्रयत्वोपपत्तिः ।

न्यायामृततरङ्गिणी

ननु बिम्बभूतं ब्रह्म सर्वज्ञं तच्च नाज्ञानाश्रय इत्यत आह ।। सविशेषमेवेति ।। तुरीयमिति ।। जाग्रदाद्यवस्थातीतं शुद्धं तुरीयमित्यर्थः । न तु सर्वदृक्पदेन सर्वेषां दृग्भूतं चैतन्यमुच्यते । न तु सर्ववेत्ता । सर्वपदवैयर्थ्यात् । तुरीयं प्रति सर्वस्याभावाच्च ।। सर्वज्ञस्याज्ञानाश्रयत्वभङ्गः ।।

न्यायामृतकण्टकोद्धारः

शुद्धं ब्रह्म चिन्मात्रादन्यत् चिन्मात्रमेव वा ? नाद्यः चिदन्यस्य कल्पितत्वेन शुद्धत्वानुपपत्तेः । न द्वितीय इत्याह ।। **किञ्चेति** ।। ननु सर्वज्ञत्वेऽप्यज्ञानं किं न स्यादित्यत आह ।। **सर्वं हीति** ।। **तुरीयमिति** ।। उपलक्षणमेतत् । यथा विशेष्यनिष्ठमज्ञानं विशिष्टजीवनिष्ठतत्वज्ञानविरोधि तथा सविशेषब्रह्मनिष्ठतत्त्वज्ञानेनापि विरुध्येताविशेषात् । अन्यथा जीवनिष्ठतत्त्वज्ञाननाश्यं न स्यात् । विशेष्यविशिष्टभावस्य नियामकत्वान्नातिप्रसङ्ग इत्यपि द्रष्टव्यम् । न च सर्वदृक्शब्देन सर्वेषां दृग्भूतं चैतन्यं प्रतिपाद्यते न सार्वज्ञ्यमिति वाच्यम् । सर्वदृक्पदस्य सर्वज्ञादिपदपर्यायत्वेन प्रसिद्धेः । सर्वमध्ये स्वस्यापि पतितत्वेन तदृक्त्वाभावात् । न हि स्वविषया दृक् स्वयमेव । क्रियायाः स्वविषयत्वस्य विरुद्धत्वात् । यः सर्वज्ञ इत्यादावप्येवमेवार्थापत्या प्रमाणसत्वं न स्यात् । न चात्र बाधकादर्थान्तरम् । **सार्वज्ञादेरौपाधिकं सार्वज्ञादेराविद्यकत्वे** चिन्मात्र एव तदङ्गीकारौचित्याच्च अविद्यायाः स्वाश्रय एव स्वकार्यकरत्वादिति दिक् । एतेन सर्वज्ञत्वाज्ञत्वयोर्विरोधेन तुरीयेऽपि श्रवणेन चेत्यर्थः ।। **स्वरूपज्ञानेरिति** ।। न च स्वतः कालादिसम्बन्धाभावेऽपि परतः कालादिसम्बन्धमात्रेणासत्त्वादिपरिहारोपपत्तिरिति वाच्यम् । यथाकथञ्चित् कालादिसम्बन्धस्य खपुष्पादिसाधारणत्वात् । औपाधिक-कालादिसम्बन्धेनासत्त्वाभावादिके अङ्गीक्रियमाणे सत्त्वाभावव्यापकत्वादेरौपाधिकत्वेन वास्तवासत्त्वाद्यापाताच्च साक्षात् कालादिसत्वस्यैवासत्त्वाद्यभावादिप्रयोजकत्वाच्च । न चापरिच्छिन्नत्वमात्रेण व्यापकत्वमिति वाच्यम् । त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वरूपापरिच्छिन्न-त्वस्यासत्साधारणत्वात् न चाविद्ययेति दृष्टान्तो न युज्यते । अविद्यासम्बन्धास्या-विद्यकत्वेन स्वतः सम्बन्धाभावादिति वाच्यम् । आत्माश्रयान्योन्याश्रयादेरपरिहारात् ।। **असङ्गत्वश्रुतेस्त्विति** ।। पुण्यपापलेपाभावोपपत्तय इत्यर्थः । उक्तार्थे आचार्यसम्मतिमाह ।। **तदुक्तमिति** ।। अत्र संवेत्तुरिति ताच्छीलिकतृन्प्रत्ययेन ज्ञानादेरनौपाधिकत्वमुच्यत इति भावः ।

न्यायामृतप्रकाशः

सर्वज्ञत्वात् ''यस्सर्वज्ञ'' इत्यादौ सर्वज्ञत्वेन प्रतिपादितत्वादित्यर्थः । ननु मया ज्ञान-रूपत्वाङ्गीकारान्न सर्वज्ञातृत्वरूपं सार्वज्ञमङ्गीकृतमित्यत उक्तं चिन्मात्रत्वेऽपीति । त्वया

(न्यायामृतप्रकाशः)

तथाऽङ्गीकारेऽपि श्रुत्याद्यनुसारेण सार्वज्ञमङ्गीकार्यमिति भावः । ''अज्ञताऽखिलसंवेत्तुर्घटते न कुतश्चने''ति भगवत्पादीयोक्तिं, तथा ''ननु सर्वज्ञस्याज्ञानं न घटत इत्यत्र नान्वय-दृष्टान्तः । परमात्मानं विनाऽन्यस्य सर्वज्ञस्याभावात् । नापि व्यतिरेकदृष्टान्तः । अज्ञानाश्रयस्यान्यस्य परेणानभ्युपगमात्तत्कथमेतदिति । मैवम् । यो यत्र ज्ञानवान्नासौ तत्राज्ञानवानिति सामान्यव्याप्तेरविरोधादि''ति टीकाकारीयोपपादनं च हृदि निधाय सङ्गृह्णाति ।। **सर्वं हीति** ।। ननु बिम्बभूतं ब्रह्म सर्वज्ञं तच्च नाज्ञानाश्रय इत्याशङ्कते ।। **सविशेषमेवेति** ।। विशिष्टं शबलमित्यर्थः ।। **तुरीयमिति** ।। जाग्रदाद्यवस्थातीतं शुद्धं तुरीयमिति तदर्थः ।। **तच्छ्रुतेरिति** ।। सार्वज्ञश्रुतेरित्यर्थः ।। **भ्रान्त्येति** ।। सर्वविषयकं भ्रमरूपमेवेति तदर्थः । सर्वविषयकज्ञानस्य भ्रान्तिरूपत्वे प्रमाणतः सर्वज्ञत्वे वाऽविद्या-सिद्धिमुपपादयति ।। **असङ्गेति** ।। प्रमाणतः स्वरूपप्रज्ञया वा सर्वज्ञत्वमविद्यासम्बन्ध-साक्षेपमित्यत्र संमतिमाह ।। **उक्तं हीति** ।। एवं च ब्रह्म नाज्ञानाश्रयः सर्वज्ञत्वादित्यनुमाने विरुद्धता स्यात् सर्वज्ञत्वस्याज्ञानसापेक्षत्वादित्युक्तं भवति ।। **तुरीयेऽपीति** ।। तथा च तत्र श्रुतं सार्वज्ञं नाविद्यासापेक्षमित्यर्थः । सर्वज्ञत्वमङ्गीकृत्याविद्याङ्गीकारे विरोधश्चेत्याह ।। **एकाश्रयेति** ।। किञ्च विकल्पितपक्षत्रयमध्ये स्वभावसिद्धप्रज्ञयैव सार्वज्ञमित्यङ्गीकुर्मः । न चासङ्गाया ज्ञप्तेर्न विषयेण स्वतः सम्बन्ध इत्यविद्यासिद्धिरिति वाच्यम् । असङ्गाया अपि स्वरूपज्ञप्तेः स्वतस्तावत्कालसम्बन्धोऽस्तीत्यङ्गीकार्यम् । अन्यथाऽसत्वापत्तेः । तथा स्वतः सार्वदेशसम्बन्धोऽप्यङ्गीकार्यः । अन्यथा सर्वगतत्वाभावापत्तेः । तद्वद्विषयैरपि स्वत एव सम्बन्धोपपत्तेः । यथा वा असङ्गाया अपि स्वरूपज्ञप्तेरविद्ययैव सम्बन्धोऽङ्गीकृतः । न ह्यविद्यासम्बन्धघटकाविद्यान्तरमस्ति । स्वनिर्वाहकत्वकल्पनं तु स्वरूपसिद्ध्युत्तरकालीनं तस्यैवेदानीं सन्दिह्यमानत्वात् । अतस्तद्वदन्येनापि सम्बन्धोपपत्तेर्न सर्वज्ञत्वस्याज्ञानापेक्षेति न विरुद्धत्वमित्याशयेनाह ।। **स्वरूपज्ञप्तेरिति** ।। ननु तर्ह्यसङ्गत्वश्रुतिविरोध इत्यत आह ।। **असङ्गत्वेति** ।। **उक्तेति** ।। तत्कृतलेपाभावपरतयेत्यर्थः । ज्ञातृत्वं सर्वज्ञत्वम् ।। **निरस्ता इति** ।। सर्वं हि यो विजानाति इत्यनुमानविरोधादित्यर्थः । इदं सर्वं भगवत्पादोक्तस्योपपादनं नोत्प्रेक्षितमिति ज्ञापयति ।। **तदुक्तमिति** ।।

न्यायामृतसौगन्ध्यम्

किञ्च चैतन्यस्याज्ञानाश्रयत्वे सार्वज्ञ्यविरोधः । न च विशिष्ट एव सार्वज्ञ्यम्, 'तुरीयं तत् सर्वदृक् सदे'ति शुद्धस्यैव सार्वज्ञ्योक्तेः । न च सर्वदृक्पदेन सर्वेषां दृग्भूतं चैतन्यमुच्यते, सर्वपदवैय्यर्थ्यापत्तेः ।

एतेन सार्वज्ञ्यं हि प्रमाणतः स्वरूपज्ञप्त्या वा भ्रान्त्या वा । सर्वथाप्यविद्यासिद्धिः । प्रामाणस्य भ्रान्तेश्चाविद्यां विना असम्भवात् । असङ्गस्वरूपज्ञप्तेश्चाविद्यां विना विषयासङ्गतेरिति निरस्तम् । सर्वविषयकनित्यज्ञानत्वेन तत्सिद्धेः । 'प्रकृतिं पुरुषं चापि प्रविश्यात्मेच्छया हरिः । क्षोभयामास संप्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्यया'विति वैष्णवे भगवदिच्छादेः सृष्टेः प्रागुक्त्या नित्यत्वसिद्धिः ।

स्वरूपज्ञप्तेः स्वतः कालाद्यसम्बन्धेऽसत्वापत्तेः स्वतः सर्वसम्बन्धाभावेऽसर्वगतत्वापत्तेश्चाविद्ययेव स्वत एवान्येनापि सम्बन्धसम्भवाच्च । न चाविद्यासम्बन्धोऽप्याविद्यकः । अनवस्थापत्तेः । अविद्यासम्बन्धस्य तत्र श्रुतिगणैर्निरस्तत्वात् । न च स्वतः परतो वा कालादिसम्बन्धेनासद्वैलक्षण्यसर्वगतत्वोपपत्तिः । मोक्षे पराभावेनासत्वापत्तेर्दुर्वारत्वात् । अतस्तमआलोकयोरिव सर्वज्ञत्वासर्वज्ञत्वयोर्विरोधेन न सर्वज्ञस्याज्ञानाश्रयत्वमिति ।

।। इति सर्वज्ञस्याज्ञानाश्रयत्वभङ्गविरणम् ।।

६३. परोक्तब्रह्ममायावित्वभङ्गः

एतेन मा भूद् ब्रह्मण्यविद्या, माया तु स्यात् । तस्या लीलोपकरणत्वेनादोषत्वादिति निरस्तम् । तथा हि– सा किमज्ञानविशेषः ? किं वा देवासुरसङ्ग्रामादौ देवादेः बाह्यसाधनमनपेक्ष्यैव वह्निजलादिविचित्रसत्यवस्तुसर्जनशक्तिवच्छक्तिविशेषः ? यद्वा ऐन्द्रजालिकस्येवाविद्यमानप्रदर्शनशक्तिः ? नाद्यः, उक्तरीत्या सामान्याभावे विशेषायोगात् । अज्ञानस्य लीलोपकरणत्वादर्शनाच्च, तस्मिन्मायाशब्दाप्रयोगाच्च । न ह्यैन्द्रजालिकोऽपि कस्यचिदज्ञाने-

(न्यायामृतम्)

नेन्द्रजालं दर्शयति, किं तु मणिमन्त्रादिनैव । न द्वितीयः, इष्टापत्तेः । न तृतीयः, व्यामोहनीयजीवादर्शने व्यामाहनायोगात् । कल्पिततद्दर्शनस्य च भ्रान्तिं विनाऽयोगात् । कल्पितत्वेन तद्दर्शने च तद्व्यामोहनायोगात् । तस्यापि द्वितीयचन्द्रदर्शनस्येवाविद्यां विनाऽयोगाच्च । किं च तस्याः शक्तेः सत्त्वे अद्वैतहानिः, जीवकल्पितत्वे तद्व्यामोहकत्वायोगः, ब्रह्मकल्पितत्वे तस्याज्ञानावश्यम्भावः । परोक्तब्रह्ममायित्वभङ्गः ।

न्यायामृततरङ्गिणी

।। **व्यामोहनीयेति** ।। व्यामोहक्रियायाः कर्मकारकापेक्षत्वात्परस्मिन्नन्यथाबुद्धिजननरूपव्यामोहनस्य च व्यामोहनीयदर्शनापेक्षत्वाच्चेति भावः ।। **कल्पितेति** ।। भ्रान्तेश्च मायां विनाऽयोगात्तस्याश्चाद्याप्यसिद्धेरित्यर्थः ।। **तस्यापीति** ।। कल्पितत्वेन रूपेण व्यामोहनीयदर्शनस्येत्यर्थः ।। **जीवेति** ।। मायायाः मायाविनं प्रत्यव्यामोहकत्वात् । परोक्तब्रह्ममायावित्वभङ्गः ।

न्यायामृतकण्टकोद्धारः

एतेन सर्वप्रत्ययस्याज्ञानविरोधोपपादनेनेत्यर्थः । तस्मिन् अज्ञाने इत्यर्थः । एतदेवोपपादयति ।। **न हीति** ।। **व्यामाहनीयेति** ।। ऐन्द्रजालिकव्यामोहनीयदर्शन एव व्यामोहनस्य दृष्टत्वादिति भावः । ननु कल्पिता एव दृश्यन्ते इत्यत आह ।। **कल्पितेति** ।। भ्रान्तेश्चाज्ञानसापेक्षत्वादिति भावः । ननु कल्पितमकल्पितत्वेन पश्यतः भ्रान्तिरावश्यकी । न कल्पितं कल्पितत्वेनेत्यत आह ।। **कल्पितत्वेनेति** ।। न हि कश्चिदैन्द्रजालिकः स्तम्भादिकं पुरुषत्वेन कल्पयित्वा व्यामोहको दृष्ट इति भावः । ननु वृक्षादेः सत्त्वादिवत् कल्पितत्वेन निश्चयेऽपि दर्शनं स्यादित्यत आह ।। **तस्यापीति** ।। अज्ञानं च सर्वज्ञत्वेन प्रागेव दूषितमिति भावः । इति परोक्तब्रह्ममायावित्वभङ्गः ।

न्यायामृतप्रकाशः

ननु सर्वज्ञस्य मायापि न सम्भवतीति चेत्तत्राह ।। **तस्या इति** ।। **लीलोपकरणत्वेन** लीलासाधनत्वेन । आवरकत्वाभावादित्यर्थः । अदोषत्वात् सार्वज्ञाद्यविघातित्वादित्यर्थः ।।

अविद्यमानप्रदर्शनशक्तिरिति ।। अविद्यमानप्रदर्शनेन परव्यामोहनशक्तिरित्यर्थः ।। **सामान्येति** ।। अज्ञानस्वरूपस्यैवाभाव इत्यर्थः । तस्मिन् लीलोपकरणे वस्तुनीत्यर्थः । माया नाज्ञानविशेष एव । ऐन्द्रजालिकः पुमान् मायया सर्पादिकं प्रदर्शयतीति तावद्व्यवहारोऽस्ति । स न स्यात् । कुत इत्यत आह ।। **न हीति** ।। कस्यचिद्वस्तुनः । व्यामोहक ईश्वरो व्यामोहनीयं पश्यति न वा । आद्येऽपि व्यामोहनीयजीवस्याकल्पितत्वाभावेन कल्पितत्वे वाच्ये तान्कल्पितान् जीवान् किं स्वरूपेण पश्यति कल्पितत्वेन वा । व्यामोहनीयं न पश्यतीति पक्षे त्वाह ।। **व्यामोहनीयेति** ।। व्यामोहनक्रियायाः कर्मकारकापेक्षत्वात् परस्मिन्नन्यथाबुद्धिजननरूपव्यामोहनस्य व्यामोहनीयदर्शनापेक्षत्वादित्यर्थः । आद्येऽपि प्रथमपक्षे आह ।। **कल्पितेति** ।। कल्पितानां दर्शनस्य भ्रान्तिं विनाऽयोगात् भ्रान्तिरङ्गीकार्या । तस्याश्चाविद्याकार्यत्वादविद्याऽप्यङ्गीकार्या स्यात् । तथा च मा भूद्ब्रह्मण्यविद्येत्युक्तत्वेन स्ववचनविरोधापातादिति भावः । आद्ये द्वितीयपक्षे त्वाह ।। **कल्पितत्वेनेति** ।। **तद्व्यामोहनेति** ।। एते मत्कल्पिता इति जानन्नेव पुनस्तद्व्यामोहने प्रवर्तत इत्येतददृष्टचरम् । न हि स्वाप्रः पुरुषः कल्पित इति जाग्रदवस्थायां जानन् पुनस्तद्व्यामोहनाय प्रवर्तते न वा रज्जौ सर्पः कल्पित इति जानन् तद्बाधनायोद्यतदण्डो दृश्यत इति भावः । व्यामोहनाय कल्पितत्वेन दर्शनाङ्गीकारेऽपि पुनरविद्याङ्गीकारप्राप्त्या मा भूद्ब्रह्मणीति स्ववचनविरोध एवेत्याशयेनाह ।। **तस्यापीति** ।। अङ्गुल्यवष्टम्भादिना कल्पित एव द्वितीयश्चन्द्रो भासत इत्येवं कल्पितत्वेन द्वितीयचन्द्रदर्शनमपि अविद्यामूलकमेव सोपाधिकभ्रमत्वेन भ्रमस्याज्ञानकार्यताया अङ्गीकार्यत्वात् तथेहापीत्यर्थः ।। **तस्याः शक्तेरिति** ।। अविद्यमानप्रदर्शनेन परव्यामोहनशक्तेरित्यर्थः । सा शक्तिः किं सती कल्पिता वा । आद्ये आह ।। **सत्व इति** ।। द्वितीयेऽपि किं जीवकल्पिता उत ब्रह्मकल्पिता । नाद्य इत्याह ।। **जीवेति** ।। **तदिति** ।। कल्पितत्वे जीवव्यामोहकत्वेत्यर्थः । ऐन्द्रजालिकपुरुषकल्पितमायायाः स्वाश्रयमायाविव्यामोहकत्वादर्शनादत्रापि तस्याः शक्तेर्जीवव्यामोहकत्वस्यैवायोगादिति भावः । न द्वितीय इत्याह ।। **ब्रह्मेति** ।। **तस्येति** ।। कल्पनाया अज्ञानकार्यत्वात् ब्रह्मकल्पितत्वाङ्गीकारे तस्याज्ञानप्राप्त्या पुनः स्ववचनविरोध एवेति भावः ।। परोक्तब्रह्ममायित्वभङ्गविवरणम् ।।

।। इति परोक्तब्रह्ममायावित्वभङ्गः ।।

६४. अज्ञानस्य वाचस्पत्युक्तजीवाश्रितत्वभङ्गः

यच्चोक्तं वाचस्पतिना जीवाश्रिताऽविद्येति । तन्न, जीवशब्देन चिन्मात्र-लक्षणायामुक्तदोषात् । अविद्यया वा आविद्यकबुद्ध्यादिना वाऽवच्छिन्नस्य तत्प्रतिबिम्बितस्य वा कल्पितभेदस्योक्तावन्योन्याश्रयात् । न च बीजाङ्कुर-न्यायेनासौ न दोषः, तद्वदिह व्यक्तिभेदाभावात् । सन्तानिव्यतिरेकेण च तत्र सन्तानयोरन्योन्यापेक्षाभावात् । न च यथा निरंशेऽप्याकाशे घटस्तटस्थ एव तदुपलक्ष्यैकदेशं सम्पाद्य तेन सम्बध्यते, तद्वदविद्यापि तटस्थैव चिन्मात्रमुप-लक्ष्यैकदेशरूपजीवं सम्पाद्य तत्रावतिष्ठत इति नेतरेतराश्रयः ।

स्वेनैव कल्पिते देशे व्योम्नि यद्वद् घटादिकम् ।
तथा जीवाश्रयाविद्यां मन्यन्तेऽज्ञानकोविदाः ।।

इत्युक्तेरिति वाच्यम् । निराश्रयाविद्यायोगेन जीवसिद्धावविद्यासिद्धिस्तत्सिद्धौ तदुपलक्षितजीवसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयात् । त्वन्मते गगनस्याप्यनित्यद्रव्यत्वेन स्वत एवांशसम्भवाच्च । न च जीवाविद्ययोरनादित्वेनोत्पत्तिज्ञाप्यप्रतिबन्धादय-मदोषः, यतः

अविद्याजीवयोर्यत्र व्यपेक्षा तन्निरोधकः ।
अन्योन्यसंश्रयो नो चेदन्योन्याधीनताहतिः ।।

अज्ञानजीवयोर्हि कुत्रापि विषयेऽन्योन्यापेक्षा न चेदन्योन्याधीनता-व्याहतिः । न हि सर्वथा तदनपेक्षं तदधीनम् । अथानादित्वेऽपि द्रव्यत्व-गुणत्वादिजातिव्यञ्जकयोरिव प्रयुक्त्यादावपेक्षा, तर्ह्यन्योन्याश्रयस्तस्यैव प्रति-बन्धकः । द्रव्यत्वादौ व्यङ्ग्यमेव व्यञ्जकप्रयुक्तं न तु व्यञ्जकं व्यङ्ग्यप्रयुक्तम् । इह तु जीवब्रह्मविभागस्याविद्यकत्वादविद्यायाश्च जीवाश्रितत्वात् जीवत्वाज्ञाने अन्योन्यप्रयुक्ते इति प्रयुक्तेरेव प्रतिबन्धः । एवं च–

यद्युत्पत्तिज्ञप्तिमात्रप्रतिबन्धेन दोषता ।
तर्हि स्याच्चैत्रमैत्रादेरन्योन्यारोहणादिकम् ।।

न च प्रमेयत्वाभिधेयत्वादावन्योन्यवृत्तिवदिहान्योन्यापेक्षा प्रमिता । अन्यथाऽन्योन्याश्रयादिः कापि दोषो न स्यात् । जीवत्वप्रयोजकमज्ञानान्तरं चेत्, चक्रकमनवस्था वा । न चेयं परम्परा सिद्धविषया, अहमज्ञ इति प्रतीतेः सत्यभेदेनैवोपपत्तेः । किं च जीवेश्वरयोर्जीवेश्वराभ्यां कल्पितत्वे आत्माश्रयात्, ईश्वर(ब्रह्म)जीवकल्पितत्वेऽन्योन्याश्रयात्, तत्कल्पकस्य शुद्धस्य ब्रह्मणोऽज्ञानमावश्यकम् । न चाविद्याया दौर्घट्यं भूषणम्, तत्र लक्षणप्रमाणाद्युक्त्ययोगात् । अविद्याया निराश्रयत्वनिर्विषयत्वात्मस्वरूपत्वाद्यापाताच्च । प्रतीत्यनुसारेणाश्रयाद्यङ्गीकारे च घटमहं न जनामीति प्रतीत्याऽहमर्थाश्रितत्वजडविषयत्वादिप्रसङ्गाच्च । अनादित्वादिनाऽनुपपत्तिपरिहारायोगाच्च । उत्तरास्फुरणे प्रकृतिसंवृत्यादेर्दौर्घट्यं भूषणमिति सुवचत्वेन साङ्ख्यबौद्धादिमतनिरासायोगाच्च । उक्तं च–

दुर्घटत्वं भूषणं चेत्स्यादविद्यात्वमात्मनः ।
अन्धन्तमोऽप्यलङ्कारो नित्यदुःखं शिरोमणिः ।। इति ।

एतेन–

प्रश्नविश्रान्ति(हेतु)भूमित्वाच्चोद्यन्तमसि नोचितम् ।
न बुद्धिमन्तः पृच्छन्ति न जानामीति वादिनम् ।।

इति निरस्तम् । न ह्यज्ञं प्रत्यप्रश्नोऽज्ञानस्य दौर्घट्यात्, ज्ञानमेवाज्ञानमित्याद्युक्तावपि विरोधाद्यनुद्भावनापातात् । किं तु ज्ञातुरेव, वक्तृत्वात् ।

अद्वैतसिद्धिः

वाचस्पतिमिश्रैस्तु जीवाश्रितैवाऽविद्या निगद्यते । ननु– जीवाश्रिताऽविद्या तत्प्रतिबिम्बितचैतन्यं वा, तदवच्छिन्नचैतन्यं वा, तत्कल्पितभेदं वा जीवः, तथा चान्योन्याश्रय– इति चेन्न, किमयमन्योन्याश्रय उत्पत्तौ ? ज्ञप्तौ ? स्थितौ वा ? नाद्यः, अनादित्वादुभयोः । न द्वितीयः, अज्ञानस्य चिद्भास्यत्वेऽपि चितः स्वप्रकाशत्वेन तदभास्यत्वात् । न तृतीयः । स किं परस्पराश्रितत्वेन वा, परस्परसापेक्षस्थितिकत्वेन वा स्यात् । तन्न,

(अद्वैतसिद्धिः)

उभयस्याप्यसिद्धेः, अज्ञानस्य चिदाश्रयत्वे चिदधीनस्थितिकत्वेऽपि चिति अविद्याश्रितत्व-तदधीनस्थितिकत्वयोरभावात् । न चैवमन्यान्याधीनताक्षतिः, समानकालीनयोरप्यवच्छेद्या-वच्छेदकभावमात्रेण तदुपपत्तेः, घटतदवच्छिन्नाकाशयोरिव प्रमाणप्रमेययोरिव च । तदुक्तम्–

स्वेनैव कल्पिते देशे व्योम्नि यद्वद् घटादिकम् ।
तथा जीवाश्रयाविद्यां मन्यन्ते ज्ञानकोविदाः ।। इति ।

एतेन– यद्युत्पत्तिज्ञप्तिमात्रप्रतिबन्धकत्वेनान्योन्यापेक्षताया अदोषत्वम्, तदा चैत्रमैत्रादे-रन्योन्यारोहणाद्यापत्तिरिति निरस्तम्, परस्परमाश्रयाश्रयिभावस्यानङ्गीकारात् । न चेश्वर-जीवयोरीश्वरजीवकल्पितत्वे आत्माश्रयः, जीवेशकल्पितत्वे चान्योन्याश्रयः, न च शुद्धा चित् कल्पिका, तस्या अज्ञानाभावादिति– वाच्यम्, जीवाश्रिताया अविद्याया एव जीवेश-कल्पकत्वेनैतद्विकल्पानवकाशात् । तस्माज्जीवाश्रयत्वेऽप्यदोषः । इत्यद्वैतसिद्धौ अज्ञानस्य जीवाश्रयत्वोपपत्तिः ।।

न्यायामृततरङ्गिणी

।। सन्तानीति ।। तत्तद्बीजाङ्कुरव्यक्तयः सन्तानिरूपाः । बीजाङ्कुरपरम्परा सन्तानः **।। निराश्रयेति ।।** घटाकाशसिद्धिं विनापि घटसिद्धिवज्जीवसिद्धिं विनाऽ-ज्ञानसिद्धेरभावादित्यर्थः **।। स्वत इति ।।** घटादिसम्बन्धं विनापि । जीवस्त्व-ज्ञानसम्बन्धं विना न सिद्ध इति भावः **।। प्रमेयत्वेति ।।** प्रमितस्य अभिहितस्यैव तत्तदभावाधिकरणत्वात् । अन्यथा व्याहतिः स्यादित्यर्थः **।। सिद्धेति ।।** अन्यथा-सिद्धेत्यर्थः **।। तत्कल्पकस्येति ।।** तथा च शुद्धाश्रितमज्ञानमिति स्यादित्यर्थः । नन्वज्ञानाधीनोऽपि जीवोऽहमज्ञ इति प्रतीतिबलादेवाज्ञानाश्रय इत्यङ्गीक्रियत इत्यत आह **।। प्रतीतीति ।। ज्ञानमेवाज्ञानमितीति ।।** अज्ञानविषयप्रश्नाभावे दौर्घट्यं हेतुश्चेत्तर्ह्यज्ञानविषयकविरोधानुद्भावनेऽपि दौर्घट्यं हेतुरिति तत्र विरोधोद्भावनमपि न स्यादित्यर्थः **।। वक्तृत्वादिति ।।** वक्तुरेव प्रष्टव्यत्वादिति शेषः ।। अज्ञानस्य वाचस्पत्युक्तजीवाश्रितत्वभङ्गः ।।

न्यायामृतकण्टकोद्धारः

ननु नात्मान्यस्याविद्याश्रयत्वम् । जीव एव तदाश्रयो भविष्यति । तथा चाहमज्ञ इत्यादिप्रतीतिरपि सङ्गच्छते । अहम्पदार्थस्य जीवत्वादिति वाचस्पतिमिश्रमतं दूषयति ।। **यच्चेति** ।। **तन्नेति** ।। सर्वज्ञत्वादिविरोधाद्युक्तदोषादित्यर्थः । ननु जीवशब्देन चिन्मात्रं नोच्यतेऽतो नोक्तदोष इत्यत आह ।। **अविद्ययेति** ।। अवच्छेदप्रतिबिम्बरूपपक्षद्वयानुसारेण व्यवस्थितविकल्पार्थो वाशब्दः ।। **तद्वदिति** ।। तत्र व्यक्तिभेदादन्योन्याश्रयपरिहारो न तथा प्रकृते इत्यर्थः । ननु तत्रापि बीजाङ्कुरसन्तानद्वित्वाद्व्यक्तिद्वित्वमेवेत्यत आह ।। **सन्तानीति** ।। तथा च यत्रापेक्षा तत्र व्यक्तिभेदोऽस्त्येवेति भावः । उपलक्षणमेतत् । सन्तानिव्यतिरेकेण सन्तानाभावाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।। **निराश्रयेति** ।। अविद्यात्वस्य साश्रयत्वव्याप्यत्वादिति भावः । उपलक्षणमेतत् । घटदृष्टान्तोऽप्यसम्प्रतिपन्न एव । आकाशे स्वाभाविकविशेषाभावे घटस्य तदेकदेशसम्पादकत्वाभावस्यान्यत्रोपपादितत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् ।। **त्वन्मत इति** ।। तथा च घट इति दृष्टान्तः स्वासिद्ध इति भावः ।। **यत इति** ।। चिदविद्ययोर्न परस्परसापेक्षत्वमिति कथमितरेतराश्रयत्वमिति वाच्यम् । भ्रान्तोऽसि । न ह्यस्माभिरविद्यायाश्चिन्मात्राश्रयत्वपक्षेऽन्योन्याश्रयादिकमुच्यते किन्तु जीवाश्रितपक्षे जीवश्च न चिन्मात्रम् । तथात्वे तत्पक्षोक्तदोषात् । विशिष्टचैतन्यं जीव इति तु पक्षे कथं न परस्परसापेक्षत्वम् ।

नन्वेवं तर्हि द्रव्यत्वगुणवत्त्वादावप्यन्योन्याश्रयः स्यादित्यत आह ।। **द्रव्यत्वादाविति** ।। तत्र परस्परसापेक्षत्वाभावान्नान्योन्याश्रय इत्यर्थः । ननूत्पत्तिज्ञप्तिप्रतिबन्धकत्वेनैवान्योन्याश्रयोऽतो नान्यप्रतिबन्धकत्वेनेत्यत आह ।। **यदीति** ।। **चक्रकेति** ।। तदप्यज्ञानं अज्ञानत्वात् साश्रयम् तदाश्रयजीवत्वप्रयोजकमज्ञानान्तरं चेदनवस्था इदमेव चेच्चक्रकमित्यर्थः ।। **न चेति** ।। बीजाङ्कुरपरम्परावदिति भावः ।। **अहमिति** ।। तथा चाप्रामाणिकपरम्पराकल्पनमेवेति भावः ।। **किञ्चेति** ।। न च जीवाश्रिताविद्यैव जीवेश्वरकल्पिकेति वाच्यम् । अन्योन्याश्रयादेरुक्तत्वात् ।। **शुद्धस्येति** ।। सर्वज्ञत्वेन ज्ञानासम्भवादिति भावः । नन्वहमविद्येत्यप्रतीतेरविद्याया आत्मत्वं न स्वीक्रियत इत्यत आह ।। **प्रतीतिरिति** ।। तर्ह्यविद्यायाश्चिन्मात्राश्रयत्वादिकमपि न स्वीकर्तव्यम् । तथा प्रतीत्यभावादिति भावः । एतेन अविद्याया निर्विषयत्वाद्यापातेनेत्यर्थः । न जानामीति

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

वादिनं प्रति न पृच्छतीत्ययुक्तम् । किमज्ञानविषये प्रश्नादि न युज्यत इति वा ज्ञानप्रतिपादनानभिज्ञं प्रति इति वा । आद्यं प्रतिषेधति ।। न हीति ।। अज्ञानस्य दौर्घट्यात् अज्ञमज्ञानं प्रति तद्विषये प्रश्नो न हीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह ।। ज्ञानमेवेति ।। द्वितीयमुत्थाप्य प्रतिक्षिपति ।। किन्त्विति ।। न ह्यस्माभिरज्ञानिनं प्रति प्रश्नः क्रियते । किन्तु ज्ञातारं प्रत्येव । वक्तृत्वेन ज्ञातृत्वात् । तदेव कथमित्यत आह ।। ज्ञातुरेवेति ।। वक्तृत्वं चाज्ञानविषये लक्षणाद्यभिधानेनेति भावः । इति अज्ञानस्य वाचस्पत्युक्तजीवाश्रितत्वभङ्गः ।

न्यायामृतप्रकाशः

जीवशब्देन चिन्मात्रं विवक्षितं भेदविशिष्टो वा । नाद्य इत्याह ।। **जीवशब्देनेति** ।। **उक्तदोषादिति** ।। श्रुत्यादौ तस्य सर्वज्ञत्वेन प्रतीतत्वादिति भावः । न द्वितीय इत्याह ।। **अविद्ययेत्यादिना** ।। कल्पितभेदस्य कल्पितभेदविशिष्टस्य ।। **अन्योन्येति** ।। अविद्यासिद्धौ तदवच्छिन्नतया तत्प्रतिबिम्बिततया वा कल्पितभेदस्य जीवस्य सिद्धिस्तत्सिद्धौ च तदाश्रिततयाऽविद्यासिद्धिरित्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः ।। **तद्वदिहेति** ।। तत्र व्यक्तिभेदान्नान्योन्याश्रयः । अत्र त्वज्ञानव्यक्तेर्जीवव्यक्तेश्चैकत्वादन्योन्याश्रयः स्यादेवेत्यर्थः । ननु बीजाङ्कुरादिस्थलेऽपि न व्यक्तिभेदः तत्तद्बीजव्यक्तयस्तत्तदङ्कुरव्यक्तयश्च सन्ताननिरूपकाः । बीजपरम्परा अङ्कुरपरम्परा च सन्तानः । तथा च सन्तानिव्यक्तिभेदादन्योन्याश्रयाभावेऽपि सन्तानद्वयविवक्षयान्योन्याश्रयोऽस्त्येवेत्यत आह ।। **सन्तानीति** ।। न ह्येवं प्रकृत इति भावः । आकाशे महाकाशे । महाकाशमुपलक्ष्य काकवद्व्यावर्तयित्वा ।। **तेनेति** ।। पाश्चात्यः घटावच्छिन्नाकाश इत्युच्यत इत्यर्थः । तत्र संमतिमाह ।। **स्वेनेति** ।। महाव्योम्नि स्वेन कल्पिते देशे एकदेशे घटादिकं सम्बद्धम् ।

ननु जीवसिद्धावविद्यासिद्धिरिति नाङ्गीकृतमित्यत उक्तं **निराश्रयेति** । घटाकाशसिद्धिं विनापि घटासिद्धिवत् जीवसिद्धिं विनाऽविद्यासिद्धेरभावादित्यर्थः । दृष्टान्तोऽप्यसम्प्रतिपन्न इत्याह ।। **त्वन्मत इति** ।। अनित्यद्रव्यं च भावत्वे सत्यात्मसम्भूतत्वेन सिद्धमिति ध्येयम् । तथा च निरंशेऽप्याकाश इत्युक्तमसदिति भावः । स्वतः घटादिसम्बन्धं विना । जीवस्त्वज्ञानसम्बन्धं विना न सिद्ध इति भावः । अयं अन्योन्याश्रयः । कारिकां व्याचष्टे

(न्यायामृतप्रकाशः)

।। **अज्ञानेति** ।। **न हीति** ।। किञ्चिदुपकाराभावे तदधीनताया एव मृषात्वादिति भावः ।। **द्रव्यत्वेति** ।। द्रव्यत्वस्य जातित्वेनानादित्वेऽपि गुणवत्वरूपव्यञ्जकप्रयुक्तमित्युच्यते तार्किकमते एवं जीवत्वमज्ञानप्रयुक्तमित्यर्थः । तस्यैव प्रयुक्त्यादेरेव । किं च विषमोऽयं दृष्टान्त इत्याह ।। **द्रव्यत्वादाविति** ।। **न त्विति** ।। यद्यपि गुणवत्त्वमपि द्रव्यत्वाधीनमेव तथापि द्रव्यत्वस्य जातिरूपत्वेनाखण्डत्वात्तत्र व्यञ्जकं गुणवत्त्वं गुणवत्त्वस्योपाधित्वेन तत्राखण्डजातेरभावात्तदव्यञ्जकं द्रव्यत्वमिति तार्किकसिद्धान्त इत्यवधेयम् । तथा च तत्र नान्योन्यप्रयुक्तत्वमिति भावः ।

नन्वेवं प्रकृतेऽपि जीवत्वमेवाज्ञानप्रयुक्तं नाज्ञानं जीवत्वप्रयुक्तमिति नान्योन्याश्रय इत्यत आह ।। **इह त्विति** ।। **विभागस्येति** ।। विच्छेदपक्षाभिप्रायेणेदम् । अविद्या आदौ निरंशचैतन्यं सम्बध्य विभागं सम्पाद्य जीवत्वं सम्पादयतीत्यङ्गीकारात् ।। **अन्योन्यारोहणादिकमिति** ।। एकदैवेति शेषः । अन्यथा कालभेदेनेष्टापत्तिः स्यादिति ध्येयम् । ननु प्रमेयत्वाभिधेयत्वयोरन्योन्यवृत्तित्वेऽपि नान्योन्याश्रय एवमिहापीत्यत आह ।। **न चेति** ।। न हीत्यर्थः । येनादोषः स्यादिति भावः ।। **अन्यथेति** ।। अन्योन्यापेक्षाया अप्रमितत्वेऽप्यदोषत्वाङ्गीकार इत्यर्थः । अन्योन्याश्रयपरिहाराय जीवत्वप्रयोजकमज्ञानं जीवाश्रिताज्ञानकल्पितं चेच्चक्रमम् । अज्ञानसिद्धौ जीवसिद्धिस्तत्सिद्धौ तदाश्रिताज्ञानसिद्धिः तत्सिद्धौ चाज्ञानसिद्धिरिति । अज्ञानान्तरकल्पने त्वनवस्थेत्यर्थः । अनवस्थापरिहारमाशङ्क्य निराकरोति ।। **न चेति** ।। **सिद्धविषयेति** ।। अनन्यथासिद्धवस्तुविषयेत्यर्थः । ननु ब्रह्माभिन्ने जीवेऽहमज्ञ इत्यनन्यथासिद्धाज्ञानप्रतीत्यन्यथानुपपत्तेरियं परम्पराऽङ्गीकार्येति तत्राह ।। **अहमज्ञ इतीति** ।। किं चाज्ञानस्य न जीवाश्रितत्वं युक्तमित्याशयेनाह ।। **किं चेति** ।। **जीवेश्वराभ्यामिति** ।। जीवस्य जीवेन ईश्वरस्य चेश्वरेण कल्पितत्व इत्यर्थः ।। **ब्रह्मजीवेति** ।। जीवेश्वरयोरिति वर्तते । जीवस्य ब्रह्मकल्पितत्वे ब्रह्मणो जीवकल्पितत्व इत्यर्थः ।। **तत्कल्पकस्येति** ।। कल्पनाया अज्ञानकार्यत्वादिति भावः । दौर्घट्यं अन्योन्याश्रयादिदूषणजातेन दुर्घटत्वम् । तत्रेत्यतः पूर्वं तथात्व इति शेषः । तत्र दुर्घटाविद्यायाम् ।। **अयोगादिति** ।। तथात्वे सुघटत्वापत्त्या दुर्घटत्वाभावादिति भावः ।। **निराश्रयत्वेति** ।। दौर्घट्यस्य भूषणत्वादिति भावः ।। **प्रतीतीति** ।। अस्यास्मिन्न-

(न्यायामृतप्रकाशः)

ज्ञानमिति प्रतीत्यनुसारेणाश्रयविषयाद्यङ्गीकारे इत्यर्थः ।। **अहमर्थेति** ।। तथा च जीवाश्रितत्वं त्याज्यं अहमर्थाश्रितत्वानुभवादिति भावः ।। **जडेति** ।। आवरणकृत्याभावेन जडविषयकाज्ञानानङ्गीकारवादोऽपि त्याज्यः । घटं न जानामीत्यनुभवादित्यर्थः । अविद्याया दुर्घटत्वस्य भूषणत्वाङ्गीकारे दूषणान्तरमाह ।। **अनादित्वेति** ।। अविद्याया अविद्यातिरिक्त-कल्पितत्वाङ्गीकारेऽन्योन्याश्रयानवस्थादिदोषेणानुपपन्नत्वेऽभिहितेऽनादित्वान्न दोष इत्येवं तत्रानुपपत्तिपरिहारः क्रियमाणोऽनुपपन्नः स्यात् । अनुपपत्त्यादौ दौर्घट्यस्य भूषणत्वात् अनुपपत्तिपरिहारे च सुघटत्वापातादिति भावः ।

।। **प्रकृतीत्यादि** ।। अयमर्थः – साङ्ख्येन सदेव सोम्येत्यादिवाक्ये प्रकृतिरेव जगदुदयादिकारणत्वेन प्रतिपाद्येत्यभिहिते ''ईक्षतेर्नाशब्द''मिति त्वया दूषिते सति साङ्ख्यस्योत्तरापरिस्फूर्तौ अस्मान्प्रति त्वद्वत् त्वां प्रति तेनापि प्रकृतेर्दौर्घट्यं भूषणमिति सुवचत्वेन तव तन्मतनिरासायोगात् । तथा बौद्धेनापि संवृतेरेव जगत्कारणत्वेऽभिहिते त्वद्दूषणेन संवृतावनुपपन्नायां सत्यां तस्योत्तरास्फूर्तौ दौर्घट्यं भूषणमित्युक्त्वा सोऽपि कृती स्यात् । अतस्तव तन्निरासायोगादिति । विश्रान्तिरुपशमः । तमसि अज्ञानविषये । तदेव विशदयति ।। **नेति** ।। तथा चाज्ञानविषयकप्रश्नाभावे अज्ञानदौर्घट्यमेव हेतुरिति भावः । एतेनेत्युक्तमेव विशदयति ।। **न हीति** ।। अज्ञमज्ञानवन्तं प्रति अप्रश्नः अज्ञानस्य दुर्घटत्वान्न भवति किन्तु ज्ञातुरेव तद्वक्तृत्वात् वक्तुरेव प्रष्टव्यत्वात् । अज्ञस्य च ज्ञातृत्वाभावेन वक्तृत्वायोगादेव न तं प्रति प्रश्न इत्यर्थः । ननु अज्ञानस्य दुर्घटत्वेन प्रश्नाभावे किं बाधकमित्यत आह ।। **ज्ञानमिति** ।। ज्ञानाज्ञानयोरभेदे केनचिदुक्ते ज्ञानाज्ञानयोः कथमभेदो, विरोधादिति तं प्रति विरोधोद्भावं न स्यात् । दुर्घटत्वेनाज्ञानस्य प्रश्नाविषयत्वादिति भावः । ननु तर्ह्यज्ञं प्रत्यप्रश्नोऽज्ञानस्य दौर्घट्यान्न भवतीति चेत्तर्हि किन्निमित्त इति पृच्छति ।। **किन्त्विति** ।। उत्तरमाह ।। **ज्ञातुरेवेति** ।। वक्तुरेव च प्रष्टव्यत्वादज्ञस्य च ज्ञातृत्वाभावेनावक्तृत्वान्न तं प्रत्यप्रश्न इति भावः । अज्ञानस्य वाचस्पत्युक्तजीवाश्रितत्वभङ्गविवरणम् ।

न्यायामृतसौगन्ध्यम्

नन्वस्तु जीवाश्रितमेवाज्ञानमिति चेन्न । जीवो हि तत्प्रतिबिम्बितचैतन्यं वा तदवच्छिन्नचैतन्यं वा तत्कल्पितभेदं वा स्यात् । सर्वथा अन्योन्याश्रयात् । नन्वन्योन्याश्रयः उत्पत्तौ ? ज्ञप्तौ ? स्थितौ वा । नाद्यः । उभयोरनादित्वात् । न द्वितीयः । अज्ञानस्य चिद्भास्यत्वेऽपि चितेः स्वप्रकाशत्वेन तदभास्यत्वात् । तृतीये परस्पराश्रितत्वेन वा परस्परसापेक्षस्थितिकत्वेन वा स्यात् । तन्न, उभयस्याप्यसिद्धेः । अज्ञानस्य चिदाश्रयत्वे चिदधीनस्थितिकत्वेऽपि चिति अविद्याश्रितत्वतदधीनस्थितिकत्वयोरभावादिति चेन्न । स्वप्रकाशे चिन्मात्रे अज्ञानाश्रयतायाः निराकृतत्वात् । जीवस्य दृश्यत्वेन च अज्ञानाश्रयत्वावश्यकत्वात् । अत एवाविद्याश्रितत्वतदधीनस्थितिकत्वयोरावश्यकत्वाच्च । अन्यथा शुद्धचिद्गतमेवाज्ञानमिति स्यात् ।

एतेन समानकालीनयोरपि जीवाज्ञानयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावमात्रेणान्योन्याधीनत्वोपपत्तिः घटतदवच्छिन्नाकाशयोरिवेति निरस्तम् । घटाकाशस्य घटाश्रितत्वेऽपि घटस्याकाशाधीनत्वाभावेन दृष्टान्तासिद्धेः ।

किञ्च जीवेश्वरयोर्जीवेश्वराभ्यां कल्पितत्वे आत्माश्रयः, ईश्वर(ब्रह्म)जीवकल्पितत्वे चान्योन्याश्रयोऽतस्तत्कल्पकस्य शुद्धस्य ब्रह्मणोऽज्ञानमावश्यकम् । एतेन जीवाश्रिताया अविद्याया एव जीवेशकल्पकत्वेनैतद्विकल्पानवकाश इति निरस्तम् । जीवेशकल्पकायास्तस्या एव जगत्कर्तृत्वापत्त्या निरीश्वरवादापातादिति ।

॥ इति अज्ञानस्य जीवाश्रितत्वभङ्गः ॥

६५. अविद्याविषयभङ्गः

अविद्याविषयोऽपि दुर्वचः । यदत्रोक्तं विवरणे– अज्ञानस्य चिन्मात्रमेव विषयः । तस्याकल्पितत्वेनान्योन्याश्रयादिदोषाभावात् । स्वप्रकाशत्वेन प्रसक्तप्रकाशे तस्मिन्नावरणकृत्यसम्भवाच्च । न त्वन्यत्, तस्याज्ञानकल्पितत्वात् । जडत्वेन स्वयमेव प्रकाशहीने आवरणकृत्याभावाच्चेति ।

(न्यायामृतम्)

अत्र ब्रूमः – चिन्मात्रेऽप्यावरणकृत्यं न तावत्सिद्धप्रकाशलोपोऽसिद्ध-प्रकाशानुत्पत्तिर्वा, स्वरूपप्रकाशस्य नित्यसिद्धत्वात् । तदन्यस्य च स्वप्रकाशे तस्मिन्ननपेक्षितत्वात् । नापि सतोऽपि प्रकाशस्य विषयासम्बन्धः, ज्ञानस्य विषयसम्बन्धस्वभावत्वात् । स्वयं ज्ञानरूपत्वेन त्वन्मते सम्बन्धानपेक्षणाच्च । नापि प्राकट्याख्यकार्यप्रतिबन्धः, त्वन्मतेऽपि चैतन्यातिरिक्तस्य तस्या-भावात् । नापि नास्ति न प्रकाशत इत्यादिव्यवहारः, व्यवहारो ह्यभिज्ञा ? अभिलपनं वा ? नाद्यः, नास्तीत्यादिभ्रान्तेरावरणसाध्यत्वेनावरणत्वायोगात् । अत एव नान्त्यः, तस्योक्तभ्रान्तिसाध्यत्वेन भ्रान्तिहेत्वावरणत्वायोगात् । सुषुप्तौ व्यवहाराभावेनानावरणापाताच्च । नाप्यस्ति प्रकाशत इत्यादिव्यवहारा-भावः, व्यवहारस्याभिज्ञात्वे स्वरूपाभिज्ञाया इदानीमपि सत्त्वाद् वृत्तेश्च मोक्षेऽप्यसत्त्वात् । अभिलपनत्वे मोक्षेऽप्यावरणापातात्, नापि नास्तीत्यादि-व्यवहारयोग्यत्वमस्तीत्यादिव्यवहारायोग्यत्वं वा, तयोरप्यारोपितत्वेनावरणं विनाऽयोगात् । अद्वितीयत्वादिविशिष्टे तथा व्यवहारेऽपि अवस्थात्रयेऽप्य-सन्दिग्धाविपर्यस्तत्वेन प्रकाशमानात्मरूपे अध्यासाधिष्ठाने सुखादिज्ञानरूपे च चिन्मात्रे तदभावेन तत्कल्प्ययोर्योग्यत्वायोग्यत्वयोरभावाच्च । तयोरप्यवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वरूपस्वप्रकाशत्वविरुद्धत्वेनेदानीमप्यभावाच्च । न चाज्ञानावच्छिन्नत्वेनापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वं स्वरूपेण तु तदयोग्यत्वमित्य-विरोधः, स्वरूपस्यास्वप्रकाशत्वापातात् । नित्यातीन्द्रियस्याप्यज्ञानावच्छेदेना-परोक्षव्यवहारयोग्यत्वेन स्वप्रकाशत्वापातात् । इच्छाद्यवच्छिन्नप्रकाश इवाज्ञाना-वच्छिन्नप्रकाशेऽपि विशेष्यस्यापि प्रकाशेनेच्छादिवदेवाज्ञानस्याप्यावरणत्वा-योगाच्च । सुखादेरज्ञानावच्छिन्नचित्प्रकाश्यत्वे सुखादिकं न प्रकाशत इत्यनु-भवापातेन सुखादिकं प्रकाशत इत्यनुभवार्थं चितोऽज्ञानानवच्छेदेन प्रकाश-स्याङ्गीकार्यत्वाच्च ।

एतेनाज्ञानाविशेषितापरोक्षव्यवहारायोग्यत्वमावरणकृत्यमित्यपि निरस्तम् । न चोक्तयोग्यत्वायोग्यत्वरूपयोः प्रकाशाप्रकाशयोः सत्यत्वमिथ्यात्वाभ्याम-

(न्यायामृतम्)
विरोध इति वाच्यम्, सुखादिस्फुरणं न प्रकाशत इत्यननुभवेन सुखादिसाक्षिणि चैतन्ये आरोपितस्याप्यप्रकाशस्याभावात् । वह्नावविह्नित्वारोपेऽपि वह्नि-कार्यस्येवाप्रकाशारोपेऽपि प्रकाशकार्यभ्रान्त्याद्यभावस्यापाताच्च । सतः शुक्ति-त्वस्यारोपितेनाशुक्तित्वेनाविरोधेऽपि सतोऽधिष्ठानप्रकाशस्यारोपान्तरेणेवा-प्रकाशारोपेणापि विरोधाच्च । अन्यथा तन्निवृत्तिर्न स्यात् । न चावेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यतात्यन्ताभावानधिकरणत्वं स्वप्रकाशत्वमुक्तयोग्यता-प्रागभावश्चावरणमित्यविरोधः, स्वरूपप्रकाशप्रयुक्तयोग्यताया अनादित्वात् । इदानीं योग्यतारूपप्रकाशस्य प्रागभावः मोक्षे तु ध्वंस इति मोक्षेऽप्य-प्रकाशापाताच्च । भवति हि दीपात्पूर्वमिव पश्चादप्यप्रकाशः । एवं च–

स्वप्रभत्वेनापरोक्षव्यवहारार्हं आत्मनि ।
तद्योग्यत्वाभावरूपमविद्यावरणं कथम् ।।

किं च दीपावरकघटादिवच्चैतन्यावरकाविद्या चैतन्यस्यान्यसम्बन्धं प्रति-बध्नातु, अन्यं च प्रति चैतन्यमाच्छादयतु, न तु चैतन्यं प्रत्येव, चैतन्ये उक्त-योग्यतारूपप्रकाशविरोधिनी । न हि दीपो घटावृतोऽपि स्वयं न प्रकाशते, तमःसम्बन्धापातात् । ननु कल्पितभेदं जीवचैतन्यं प्रति शुद्धचैतन्य-माच्छादयतीति चेन्न, आवरणं विना भेदकल्पनायोगात् । यो मोक्षे भावी चिन्मात्रस्यैव चिन्मात्रं प्रति प्रकाशः, तदभावस्यैवेदानीमज्ञानेन साधनीय-त्वाच्च । न च दीपप्रकाशः आवृतोऽपि स्वविषयत्वात् प्रकाशते, ब्रह्मप्रकाशस्तु न तथेति न प्रकाशत इति वाच्यम्, मोक्षेऽप्यप्रकाशापातात् । अज्ञान-वैयर्थ्याच्च । अथ मतं साक्षिणि प्रकाशमानेऽप्यज्ञानं युक्तम् । तस्य तत्स्फोरक-त्वेन तदविरोधित्वात् । दृश्यते हि त्वदुक्तमर्थं न जानामीति प्रकाशमान एवाज्ञानम् । अज्ञानावच्छेदकस्य विषयस्याज्ञाने तदवच्छिन्नाज्ञानज्ञानायोगात् । न च सामान्येन ज्ञानेऽपि विशेषेणाज्ञानमिति वाच्यम्, सामान्यस्य ज्ञातत्वा-देवाज्ञानानवच्छेदकतया तदवच्छेदकस्य विशेषस्यैव ज्ञातव्यत्वात् । अविद्या-

(न्यायामृतम्)

निवृत्तिस्त्वात्ममात्रविषयकाद् वृत्तिविशेषादेव । एकविषयत्वेऽपि वृत्तिचितोरज्ञानविरोधित्वाविरोधित्वे घटविषयकयोः सौरालोकज्ञानयोः सौरचाक्षुषप्रकाशयोर्वा तमोविरोधित्वाविरोधित्ववत् शङ्खे श्वैत्यप्रत्यक्षानुमित्योः पीतत्वभ्रमविरोधित्वाविरोधित्ववच्च युक्ते । एवं च प्रकाशमाने आवरणकृत्याभावेऽप्यज्ञानमविरुद्धमिति मम सिद्धान्तरहस्यमिति ।

अत्रोच्यते । त्वयाप्यनवच्छिन्नब्रह्मानन्दाप्रकाशार्थमेवाज्ञानस्य कल्पितत्वेन कथं प्रकाशमाने अज्ञानम् ? अपि च त्वदुक्तोऽर्थो न प्रकाशत इत्यनुभवादस्तु तत्र भासमाने अज्ञानम् । न चेह सुखादिस्फुरणं न प्रकाशत इत्यनुभवोऽस्ति, येन भासमाने तत्स्यात् । किं च न तत्रापि भासमाने अज्ञानं गुहास्थं तमश्छन्नमितिवत् त्वदुक्तं न जानामीत्यनावृतसामान्यावच्छेदेनैवाज्ञानानुभवात् । न हि परचित्तस्थमज्ञानं त्वयापि बुभुक्षापिपासादिप्रातिस्विकरूपेणानूद्यते । एवं च तद्विशेषसंशयं प्रति तत्सामान्यनिश्चय इव तद्विशेषावच्छिन्नाज्ञानज्ञानं प्रति तत्सामान्यज्ञानमेव हेतुः, तथा दर्शनात् । न हि विशेषे ज्ञाते तदज्ञानधीर्दृष्टा । अवच्छेदकज्ञानस्यावच्छिन्नज्ञानहेतुतापि हि दर्शनादेव कल्प्या । सामान्यविशेषभाव एव च नियामक इति नातिप्रसङ्गः । युक्तं च द्वेषस्येष्टत्वेऽपि द्विष्टस्येष्टत्वाभाववद् ईश्वरस्यास्मदादिभ्रान्तिविषयविषयकज्ञानाभावेऽपि भ्रान्तेर्ज्ञानव(भ्रान्तिविषयकज्ञानव)दस्मदादीनां सर्वाज्ञानेऽपि ईश्वरसार्वज्ञ्यज्ञानवच्चाज्ञातज्ञानाभावेऽप्यज्ञानज्ञानम् । अन्यथा

मोहभानार्थमज्ञातभानं यदि च कल्प्यते ।
अज्ञाते मोहहानिश्च तदर्थं किं न कल्प्यते ।।

तथा हि– संयोगाद्यवच्छेदकस्य घटादेरज्ञानावच्छेदकतया ज्ञानेऽपि घटाद्यज्ञाननिवृत्तिं विनाऽवच्छिन्नसंयोगादिज्ञानादर्शनेन प्रकृतेऽपि विषयावच्छिन्नाज्ञानज्ञानार्थं तदवच्छेदकविषयावरकाज्ञाननिवृत्तेरपि वक्तव्यत्वेनाज्ञानाविरोधिज्ञानवदज्ञानाविरोधिन्यज्ञाननिवृत्तिरपि स्वीकार्या स्यात् । अथ यथाऽन्यत्रा-

(न्यायामृतम्)

वच्छिन्नसत्त्वस्यावच्छेदकसत्त्वसापेक्षत्वेऽप्यारोपितावच्छिन्नाभावसत्त्वस्य नारोपितसत्त्वसापेक्षत्वं विरोधात् । तथा विषयावच्छिन्नाज्ञानज्ञानस्य न विषयाज्ञाननिवृत्तिसापेक्षत्वं विरोधादिति चेत्, तर्हि तत एव तस्य न विषयज्ञानसापेक्षत्वमपि । किं चाज्ञानस्य ज्ञानान्तरविरोधित्वेऽपि साक्ष्य-विरोधवत् (धित्ववत्) अन्यत्रावच्छेदकज्ञानाभावस्यावच्छिन्नज्ञानविरोधित्वेऽपि अज्ञानावच्छेदकज्ञानाभावस्यावच्छिन्नज्ञानाविरोधः किं न स्यात् ? अज्ञानस्य विषयविशेषावच्छेदसिद्धिस्तु तमस इव विशेषज्ञानानन्तरमेतावन्तं काल-ममुमर्थमित्थं नाज्ञासिषमित्यनुभवान्तरादिति ज्ञेयम् ।

यच्चोक्तं साक्षी अज्ञानस्फोरकत्वात्तदविरोधी, वृत्तिरेव तु विरोधिनीति । तन्न, वृत्तिश्चैतन्यस्य विषयोपरागार्थेति मते तस्या अज्ञानानिवर्तकत्वाद् अज्ञानस्य स्वविरोधिज्ञानाभावव्यापकत्वेन मोक्षेऽप्यज्ञानापाताच्च । न जाना-मीत्यज्ञानस्य ज्ञानसामान्यविरोधित्वानुभवाच्च । न जानामीति ज्ञप्ति-विरोधित्वस्यैवानुभवाच्च । त्वत्पक्षे च चैतन्यस्यैव ज्ञप्तित्वात् । चैतन्याज्ञान-योरविरोधे ज्ञानत्वाज्ञानत्वायोगस्योक्तत्वाच्च । वृत्तेरप्यर्थप्रकाशकत्वं विना जातिविशेषेणैवाज्ञानतत्कार्यनिवर्तकत्वे इच्छादिनिवर्त्यद्वेषादिवत् सत्त्वापत्त्या शुक्त्यादिज्ञानवदर्थप्रकाशत्वेन तन्निवर्तके वक्तव्ये चैतन्यस्यापि तत्त्वेन तन्निवर्तकत्वावश्यम्भावाच्च । त्वन्मते नित्यातीन्द्रिये परोक्षवृत्तौ सत्यामपि अज्ञानानिवृत्त्या सुखादावपरोक्षवृत्त्यभावेऽपि स्फुरणमात्रेणाज्ञानादर्शनेन चान्वयव्यतिरेकाभ्यां स्फुरणस्यैवाज्ञानविरोधित्वाच्च । स्वसत्तायामप्रकाश-विरोधित्वेनात्मनः स्वप्रकाशत्वसाधनायोगाच्च । वृत्तिचितोर्वैषम्योक्तिश्चायुक्ता । वृत्तिवत्साक्षिणोऽपि समानविषयकाज्ञानविरोधित्वानुभवात् । अनुभूयते ह्यज्ञानविषयकानुमित्यादिरूपवृत्तिवदज्ञानविषयकसाक्षिणोऽप्यज्ञानविषयकाज्ञानविराधित्वं साक्षिवच्चाज्ञानविषयकवृत्तेरप्यज्ञानविषयकाज्ञानाविरोधित्वं च । अन्यथा साक्षिवेद्ये चैत्रेच्छासुखदुःखादौ मैत्रस्येव चैत्रस्याप्यज्ञानं स्यात् । एवं च–

(न्यायामृतम्)

साक्षी स्वविषयेऽज्ञानविरोधी न भवेद्यदि ।
तद्वेद्ये सुखदुःखादावज्ञानं केन वार्यते ।।

इच्छादौ सदा प्रकाशादज्ञानप्रसक्तिरेव नेति चेत्, तर्ह्यात्मन्यपि तत एव तदप्रसक्तिः स्यात् । न च साक्षिवेद्यत्वं तदप्रसक्तौ तन्त्रम्, आत्मा तु न तद्वेद्यः किन्तु चिद्रूपत्वात्प्रकाशत एवेति युक्तम् । प्रकाशरूपे दीपे अन्धकारस्येवात्मन्यप्यज्ञानाप्रसक्तेर्न्याय्यत्वात् । अन्यथा घटादिरालोकमिवात्मापि स्वव्यवहारे ज्ञानान्तरमपेक्षेत । न च सुखाद्यपि वृत्तिप्रतिबिम्बितसाक्षिणैव वेद्यम्, न तु केवलेनेति केवलो नाज्ञानविरोधीति वाच्यम् । असतः साधकत्वभङ्गे केवलसाक्षिवेद्यत्वोपपादनात् । अन्तःकरणवृत्तेरिन्द्रियादिव्यापारमविद्यावृत्तेश्च दोषं विनायोगाच्च । अन्यथाऽऽत्मापि वृत्तिप्रतिबिम्बितेनैव स्वेन (तेन) सदा प्रकाशते, न तु केवलेनेति स्यात् । एतेन सौरालोकज्ञानादिप्रतिबन्दी निरस्ता ।

एतेनैव सर्वं ज्ञाततयाऽज्ञाततया वा साक्षिविषय इति निरस्तम् । अन्धकारावृतवद् ज्ञानाभावावच्छेदकविषयवच्चाज्ञानावच्छेदकस्याप्यप्रकाशेन साक्षिवेद्यतायोगात् । अस्तु वा वृत्तिरेवाज्ञानविरोधिनी, तथाप्यात्मविषया सेदानीमप्यस्तीति कथं तत्राज्ञानम् ? विवरणे जीवाकाराहंवृत्तिपरिणतान्तःकरणेन च जीवोऽभिव्यज्यते, अन्यथा सुषुप्तेरित्युक्तेः । अयं घट इत्याद्यपरोक्षवृत्तेरपि त्वन्मते घटावच्छिन्नचिद्विषयत्वाच्च । अन्यथा घटावरकाज्ञानाभावेनायं घट इति वृत्तेरज्ञानाभिभावकत्वं न स्यात् । न च विशिष्टचैतन्यरूपजीवविषया वा घटावच्छिन्नचैतन्यविषया वा वृत्तिरज्ञानविषयीभूतचिदविषया वा, तदज्ञानाविरोधिनी वेति युक्तम् । दण्डी चैत्र इति वृत्त्या चैत्राज्ञानानभिभवापातात् । आकाशस्यैव च घटावच्छिन्नस्य घटाकाशत्वे घटाकाशे दृष्टे आकाशगतमहत्त्वाद्यदर्शनेऽपि आकाशमात्रं दृष्टमेव । आकाशांशस्य घटाकाशत्वे तु घटाकाशदर्शनेऽपि महाकाशादर्शनं युक्तम् । न च श्रवणादिजन्या वृत्तिरज्ञानविरोधिनीति युक्तम् । भ्रमकालीनापरोक्षज्ञानानधिकविषयज्ञानेन

(न्यायामृतम्)

कारणान्तरजन्येनाप्यविद्यानिवृत्तावतिप्रसङ्गात् । अनधिकविषयत्वे श्रवणादि-वैयर्थ्याच्च । सत्यत्वापाताच्च । तस्मान्नात्ममात्रमज्ञानस्य विषयः ।

नापि देहादिभेदो वा भोक्तृत्वाद्यभावो वा ब्रह्माभेदो वा द्वितीयमात्राभावो वा तद्विशिष्टात्मा वा तद्विषयः, तेषामात्ममात्रत्वे उक्तदोषात् । भिन्नत्वे सत्वेऽद्वैतहानेः । आविद्यकत्वेऽन्योन्याश्रयादेः । न च ब्रह्माभेदादेः प्रकाश-मानात्ममात्रत्वेऽपि कल्पितेन भेदेनाज्ञातत्वम् । अधिष्ठानावरणं विना भेदकल्पनायोगादित्युक्तत्वात् । न च मिथ्याभूतेनापि भेदाभावेन द्वितीयाभावेन वोपलक्षित आत्मा अज्ञानविषयः, तस्य समानविषयज्ञाननिवर्त्यत्वेन वेदान्तानामप्युपलक्षणरूपप्रकारयुक्तात्मपरत्वेनाखण्डार्थत्वहानेः । अकाके काकवदिति वाक्यवदप्रामाण्यापाताच्च । प्रकाशमानस्यात्मनोऽज्ञानविषयत्वे अप्रकाशमानस्य द्वितीयाद्यभावस्योपलक्षणत्वेन तदविषयत्वे च दृष्टहाना-(दृष्टक)दिकल्पनापाताच्च । तस्मादात्मनः प्रकाशमानत्वादन्यस्य चाविद्य-कत्वान्नाविद्याविषयत्वम् । तदुक्तम्–

निर्विशेषे स्वयम्भाते किमज्ञानावृतं भवेत् '
मिथ्याविशेषोऽप्यज्ञानसिद्धिमेव ह्यपेक्षते ।। इति ।

किं च न्यूनयाऽविद्यया विषयसम्बन्धिन्या कथमधिकब्रह्मावरणम् ? न्यूनाप्यङ्गुलिरविषयसम्बन्धित्वादधिकसूर्याच्छादिका । तस्मादनिर्वाच्याविद्याया दुर्निरूपत्वादहङ्कारादिकं न तत्कार्यम् ।

अद्वैतसिद्धिः

अविद्याया विषयोऽपि सुवचः । तथा हि– चिन्मात्रमेवाविद्याविषयः, तस्याकल्पि-तत्वेनान्योन्याश्रयादिदोषाप्रसक्तेः, स्वप्रकाशत्वेन प्रसक्तप्रकाशे तस्मिन् आवरणकृत्य-सम्भवाच्च, नान्यत्, तस्याज्ञानकल्पितत्वात्, अप्रसक्तप्रकाशत्वेनावरणकृत्याभावाच्च ।

ननु– किमावरणकृत्यं (१) सिद्धप्रकाशलोपो वा ? (२) असिद्धप्रकाशानुत्पत्तिर्वा ? (३) सतः प्रकाशस्य विषयासम्बन्धो वा (४) प्राकट्याख्यकार्यप्रतिबन्धो वा ? (५)

(अद्वैतसिद्धिः)

नास्ति न प्रकाशत इति व्यावहारो वा ? (६) अस्ति प्रकाशत इति व्यवहाराभावो वा ? (७) नास्तीत्यादिव्यवहारयोग्यत्वं वा ? (८) अस्तीत्यादिव्यवहारायोग्यत्वं वा ? नाद्य-द्वितीयौ, स्वरूपप्रकाशस्य नित्यसिद्धत्वेन तल्लोपानुत्पत्त्योरसम्भवात्, तदन्यस्य च स्वप्रकाशे तस्मिन्ननपेक्षितत्वात् । न तृतीयः, ज्ञानस्य विषयसम्बन्धैकस्वभावत्वात्, स्वयं-ज्ञानरूपत्वेन त्वन्मते सम्बन्धानपेक्षणाच्च । नापि चतुर्थः, त्वन्मते चैतन्यातिरिक्तस्य तस्याभावात् । नापि पञ्चमः, सुषुप्तौ व्यवहाराभावेनानावरणापातात् । नापि षष्ठः, व्यवहारस्याभिज्ञात्वे स्वरूपाभिज्ञाया इदानीमपि सत्त्वात्, वृत्तेश्च मोक्षेऽप्यसत्त्वात् । अभिलपनरूपत्वे मोक्षेऽप्यावरणप्रसङ्गात् । नापि सप्तमाष्टमौ, तयोरप्यारोपितत्वेनावरणं विनायोगादिति– चेन्न । नास्ति न प्रकाशत इति व्यवहार एवाभिज्ञादिसाधारणः, अस्ति प्रकाशत इत्येतद्व्यवहाराभावो वा आवरणकृत्यम् । आवरणं च तद्योग्यता अज्ञानसम्बन्ध-रूपा सुषुप्त्यादिसाधारणी आब्रह्मज्ञानमवतिष्ठते । तेन सुषुप्तिकाले नानावरणम्, मोक्षकाले च नावरणम् ।

यदुक्तमस्याप्यारोपितत्वेनावरणसापेक्षत्वमिति । तन्न, अज्ञानसम्बन्धरूपस्यावरण-स्यानादित्वेन चित्प्रकाश्यत्वेन च उत्पत्तौ ज्ञप्तौ स्थितौ वा स्वानपेक्षणात् । ननु– अद्वितीयत्वादिविशिष्टे तथा व्यवहारेऽपि अवस्थात्रयेऽप्यसन्दिग्धाविपर्यस्तत्वेन प्रकाश-मानात्मरूपे अध्यासाधिष्ठाने सुखादिज्ञानरूपे चिन्मात्रे तदभावेन तत्कल्प्ययोर्योग्यत्वायोग्य-त्वयोरभाव इति– चेन्न, शुद्धरूपायाश्चितः प्रकाशमानत्वेऽपि तस्या एव परिपूर्णाद्याकारेणा-प्रकाशमानत्वात्, तदर्थं तस्या एवावरणकल्पनात्, परिपूर्णाद्याकारस्य मोक्षदशानुवृत्तत्वेन शुद्धचिन्मात्रत्वात् । न च– निर्विभागचितः कथमेवं घटत इति वाच्यम्, आवरणमहिम्नैव परिपूर्णं ब्रह्म नास्ति न प्रकाशत इति व्यवहारः, अस्ति प्रकाशत इति व्यवहारप्रतिबन्धश्च, अध्यासाधिष्ठानत्वादिना प्रकाशमानता चाविरुद्धेति ।

अत एव– अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वरूपस्वप्रकाशत्वविरुद्धे योग्यत्वायोग्यत्वे कथमिदानीमपि ब्रह्मणि स्याताम् ? न च– अज्ञानादिमत्त्वेनापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वं स्वरूपेण च तदयोग्यत्वमित्यविरोध इति– वाच्यम्, स्वरूपस्याप्रकाशत्वादिति– निरस्तम्, परिपूर्णा-द्याकारेण इदानीं व्यवहाराभावेऽपि अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वानपायात् । न चैवं– सुखादे-

(अद्वैतसिद्धिः)

रज्ञानावच्छिन्नचित्प्रकाश्यत्वे 'सुखादिकं न प्रकाशत' इत्यनुभवापातेन सुखादिकं प्रकाशत इत्यनुभवार्थं चितोऽज्ञानानवच्छेदेन प्रकाशोऽङ्गीकरणीय इति– वाच्यम्, इष्टापत्तेः, अनुक्तोपालम्भनत्वात् । न ह्यज्ञानावच्छेदेन चित् प्रकाशत इति ब्रूमः । अत एव च– नित्यातीन्द्रियेऽप्यज्ञानावच्छेदकतया अपरोक्षव्यवहारेण तत्रापि स्वप्रकाशापत्तिरिति– निरस्तम्, अज्ञानानवच्छेदेन तादृशस्य व्यवहारस्योक्तेः ।

ननु– प्रदीपावारकघटादिवच्चैतन्यावारकाविद्या चैतन्यस्यान्यसम्बन्धं प्रतिबध्नातु अन्यं प्रति चैतन्यमाच्छादयतु, न तु चैतन्यं प्रत्येव चैतन्ये उक्तयोग्यत्वरूपप्रकाशविरोधिनी सा, न हि दीपो घटावृतोऽपि स्वयं न प्रकाशते, तमःसम्बन्धापातात् । न च– कल्पितभेदं जीवचैतन्यं प्रति शुद्धचैतन्यमाच्छादयतीति– वाच्यम्, आवरणं विना भेदकल्पनस्यैवायोगात् । यो मोक्षे भावी चिन्मात्रस्यैव चिन्मात्रं प्रति प्रकाशः, तदभावस्यैवेदानीमज्ञानेन साधनीयत्वाच्चेति– चेन्न, कल्पितभेदं जीवं प्रति शुद्धचैतन्यस्यावृतत्वात् । न च– भेदकल्पनस्यावरणोत्तरकालीनत्वादिदमयुक्तमिति– वाच्यम्, भेदावरणयोरुभयोरप्यनादित्वेन परस्परानन्तर्याभावात् ।

यच्चोक्तं– यो मोक्षे भावी चैतन्यं प्रति प्रकाशः, तदभाव इदानीमज्ञानसाध्य– इति । तन्न, मोक्षे जन्यस्य चैतन्यप्रकाशस्याभावात्, कल्पितभेदापगमे शुद्धचैतन्यं प्रत्येव प्रकाशस्य जीवं प्रत्यपि सम्भवात् ।

यच्चोक्तं– प्रकाशस्वरूपे चैतन्ये कथमज्ञानम् ? न ह्यालोके तमः– इति । तन्न, अज्ञानतमसोर्विरोधितायामनुभवसिद्धविशेषात् । तथा हि– 'त्वदुक्तमर्थं न जानामी'ति प्रकाशमाने वस्तुनि अज्ञानस्यानुभवात् स्वरूपचैतन्यं साक्षी वा नाज्ञानविरोधि, तमसस्तु आलोके सत्यननुभवादालोकमात्रं तद्विरोधि । वस्तुतस्तु– अवतमसे विषयप्रकाशकालोकसहभावदर्शनेन तमस्यपि नालोकमात्रं विरोधि । न च– 'त्वदुक्तार्थो न प्रकाशत' इत्यनुभवादस्तु तत्र भासमाने अज्ञानम्, सुखादिस्फुरणे भासमाने न प्रकाशत इत्यननुभवात् कथं तत्राज्ञानमिति– वाच्यम्, सुखादिस्फुरणं न प्रकाशत इत्यनुभवाभावेऽपि अनवच्छिन्नाकारेण न प्रकाशत इत्यनुभवाद्, आवरकाज्ञानस्य तत्राप्यावश्यकत्वात् । यदपि– 'त्वदुक्तमर्थं न जानामी'त्यत्र भासमाने नाज्ञानम्, किन्तु गुहास्थं तमश्छन्नमितिवत् त्वदुक्तं न

(अद्वैतसिद्धिः)

जानामीत्यनावृतसामान्यावच्छेदेनैव विशेषाज्ञानमनुभूयते, न हि परिचित्तस्थमज्ञानं प्रातिस्विकरूपेणानूद्यते, एवं च तद्विशेषसंशयं प्रति तत्सामान्यनिश्चय इव तद्विशेषावच्छिन्नाज्ञानज्ञानं प्रति तत्सामान्यज्ञानमेव हेतुः, तथा दर्शनात्, न हि विशेषे ज्ञाते तदज्ञानधीर्दृष्टा, अवच्छेदकज्ञानस्य ह्यवच्छिन्नज्ञानहेतुतापि दर्शनादेव कल्प्या, न चातिप्रसङ्गः, सामान्यविशेषभावस्यैव नियामकत्वाद्– इति । तन्न, अज्ञानं हि विशेषावच्छिन्नतया भासते ? सामान्यावच्छिन्नतया वा ? आद्ये विशेषे भासमानत्वमागतमेव । न हि विशेषमभासयन्विशेषाज्ञानमित्यवभासयति । तथा च सामान्यनिश्चयजनितोऽपि संशयो विशेषमवगाहते यथा, तथा सामान्यज्ञानजनितोऽप्यज्ञानप्रत्ययो विशेषं विषयीकरिष्यतीति कुतो भासमाने नाज्ञानमिति । न द्वितीयः, सामान्यज्ञानेन तदवच्छिन्नतयैव गृहीतस्याज्ञानस्य विशेषसम्बन्धित्वे मानाभावेन भासमाने सामान्य एवाज्ञानमवगतम् । वस्तुतः प्रतीतिप्रमाणकत्वात् । तथा च परचित्तस्थं यथा अनूद्यते, तथा ज्ञानं तथैवाज्ञानं चेति सिद्धम् ।

ननु– यथा द्वेषस्येष्टत्वेऽपि द्विष्टस्य नेष्टत्वम्, ईश्वरस्य भ्रान्तिज्ञत्वेऽपि न भ्रमविषयज्ञत्वम्, अस्मदादीनामीश्वरसार्वज्ञ्यज्ञानेऽपि न सर्वज्ञत्वम्, एवमज्ञातज्ञानाभावेऽपि अज्ञानज्ञानमिति– चेन्न, दृष्टान्तासम्प्रतिपत्तेः । तथा हि– इच्छा तावज्ज्ञानसमानविषया, ज्ञानं चावच्छेदकतया द्विष्टमपि विषयीकरोतीति इच्छाया अप्यवच्छेदकतया तद्विषयत्वात् । न हीच्छा इष्टतावच्छेदकाविषया भवति । एतावानेव विशेषः – किञ्चित् साध्यतय विषयीकरोति, किञ्चित् अवच्छेदकतया । ईश्वरोऽपि भ्रमविषयमगृहीत्वा भ्रमं न गृह्णाति । भ्रमो हि भ्रमत्वेन ग्राह्यः । भ्रमत्वं च रजताभाववति रजतख्यातित्वं वा, असत्ख्यातित्वं वा, अनिर्वचनीयख्यातित्वं वा । तस्मिन् गृह्यमाणे सर्वथा विषयग्रहः । इयांस्तु विशेषः । यद् भ्रान्तः स्वातन्त्र्येण गृह्णाति, ईश्वरस्तु तज्ज्ञानावच्छेदकतयेति, ईश्वरसार्वज्ञ्यज्ञानमस्माकं तु सर्वज्ञपदेन । तत्र सर्वपदप्रतिपाद्यं जानन्नेवास्मदादिस्तत्र ज्ञानसम्बन्धं गृह्णातीति ईदृशं सार्वज्ञ्यमिष्टमेव । विशेषस्त्वीश्वरस्य न कुत्राप्यज्ञानम्, अस्मादृशां तु विशेषेष्वज्ञानमिति कृत्वा । एवं च ज्ञात एव विशेषे अज्ञानज्ञानमिति । न च– घटादेरज्ञानावच्छेदकतया भानेऽपि घटाद्यज्ञाननिवृत्तिं विना तदवच्छिन्नसंयोगादिज्ञानादर्शनेन प्रकृतेऽपि विषयावच्छिन्नाज्ञानज्ञानार्थं तदवच्छेदकविषयाज्ञाननिवृत्तेरपि वक्तव्यत्वेनाज्ञानाविरोधिज्ञानवद्

(अद्वैतसिद्धिः)

अज्ञानाविरोधिनी अज्ञाननिवृत्तिरपि स्वीकार्या स्यादिति वाच्यम्, संयोगादिसत्त्वस्यावच्छेदक घटादिसत्त्वसापेक्षत्वेऽपि यथा अभावे न स्वाधिकरणीयप्रतियोगिरूपावच्छेदकसत्त्वापेक्षा, विरोधात्, तथा अज्ञानज्ञानस्यापि न स्वविषयाज्ञाननिवृत्त्यपेक्षा, विरोधात् । न चैवं– तद्विषयकज्ञानापेक्षापि मास्तु, विरोधस्य समानत्वाद् अविरोधकल्पनाबीजस्य ज्ञान इवाज्ञान-निवृत्तावपि समानत्वात्, तथा च विषये अज्ञात एवाज्ञानं ज्ञायते, विषयविशेषावच्छिन्न-बुद्धिस्तु तमसीव विशेषज्ञानानन्तरं 'एतावत्कालममुमर्थं नाज्ञासिषमि'त्येवंरूपा जायत इति– वाच्यम्, हन्तैवमभावस्वभावविरोधिप्रतियोगिज्ञाननिरपेक्षज्ञानविषयत्वमभाववैलक्षण्यसाधक-मज्ञाने उपपादितमायुष्मता । किञ्च यद्यज्ञानं स्वकाले विषयावच्छिन्नतया न भासयेत्, तदा तु 'त्वदुक्तमर्थं न जानामी'ति विषयावच्छिन्नाज्ञानस्य वर्तमानार्थप्रत्ययो विरुद्ध्येत । तस्मात् विषयाज्ञानसाधकत्वात् साक्षिरूपविषयप्रकाशोऽपि नाज्ञानविरोधी, किन्तु प्रमाणवृत्तिः । एकविषयत्वेऽपि प्रमाणवृत्तितदतिरिक्तवृत्त्योरज्ञानविरोधित्वाविरोधित्वे घट-विषयकयोः सौरालोकज्ञानयोः सौरचाक्षुषप्रकाशयोर्वा तमोविरोधित्वाविरोधित्ववदुपपद्येते । न च– वृत्तिश्चैतन्यस्य विषयोपरागार्थेति मते अस्या अज्ञाननिवर्तकत्वाभावाद् इदमयुक्तमिति– वाच्यम्, अज्ञाननिवर्तकत्वेन निवृत्तिप्रयोजकत्वस्यैव उक्तत्वात् । तच्च सम्बन्धसम्पादनद्वाराऽ स्मिन्पक्षेऽपि अस्त्येव । न च– अज्ञानस्य स्वविरोधिज्ञानाभावव्यापकत्वेन मोक्षेऽप्य-ज्ञानापात इति– वाच्यम् । मोक्षदशायामज्ञाननिवृत्तिश्रवणेन स्वविरोधिज्ञानप्रागभावमात्र-व्यापकत्वात् । न च– कथं प्रमाणवृत्तिमात्रविरोधित्वे अज्ञानमात्रविरोधित्वेनैव न जाना-मीत्याकारेण प्रत्ययः ? इति– वाच्यम्, घटादिमात्रविरोधिनो घटाभावादेः भावसामान्य-विरोधित्वेनाभावत्वेन प्रतीतिवत् ज्ञानविशेषविरोधिनोऽप्यज्ञानस्य ज्ञानसामान्यविरोधित्वेन प्रतीतिसम्भवात् । न ह्यभावपदादिनाभावप्रतीतौ घटाभावो न भासते । अथ सा विरोधिता तत्र विशेषमात्रपर्यवसन्ना, समं प्रकृतेऽपि, अन्यत्राभिनिवेशात् । न च– 'न जानामी'ति ज्ञप्तिविरोधित्वस्यैवानुभवात् कथं वृत्तिविरोधित्वम् ? त्वन्मते चैतन्यस्यैव ज्ञप्तित्वात्, चैतन्यज्ञानयोरविरोधे ज्ञानत्वाज्ञानत्वायोगादिति– वाच्यम् । मन्मते वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यं जानामीति व्यवहारविषयः । तथा च न जानामीत्यनेन वृत्तिचितोरुभयोरप्यज्ञानविरोधित्वं विषयीक्रियते । एवं च न चैतन्येऽज्ञानविरोधित्वम्, नापि वृत्तौ, वृत्त्युपारूढचित एवार्थप्रकाशकत्वेन तथात्वात् ।

(अद्वैतसिद्धिः)

ननु– वृत्तेरप्यर्थप्रकाशकत्वं विना जातिविशेषेणैवाज्ञानतत्कार्यनिवर्तकत्वे इच्छादि-निवर्त्यद्वेषादिवत् सत्त्वापत्त्या शुक्त्यादिज्ञानवदर्थप्रकाशकत्वेन तन्निवर्तकत्वे वक्तव्ये चैतन्य-स्यापि तत्सत्त्वेन तन्निवर्तकत्वावश्यम्भावेन तन्निवृत्त्यापातः, नित्यातीन्द्रिये परोक्षवृत्तौ सत्यामप्यज्ञानानिवृत्त्या सुखादावपरोक्षवृत्त्यभावेऽपि स्फुरणमात्रेणाज्ञानादर्शनेन चान्वय-व्यतिरेकाभ्यां स्फुरणस्यैवाज्ञानविरोधित्वाद्– इति चेन्न, प्रमाणवृत्त्युपारूढप्रकाशत्वेन निवर्तकत्वं ब्रूमः, न तु जातिविशेषेण, प्रकाशत्वमात्रेण वा । अतो नेच्छादिनिवर्त्य-द्वेषादिवदेतन्निवर्त्यानां सत्त्वापत्तिः, न वा चैतन्यमात्रस्य निवर्तकत्वापत्तिः । अत एव– शाब्दादिवृत्तौ सत्यामपि अज्ञानानिवृत्त्या सुखादौ प्रमाणवृत्त्यभावे स्फुरणमात्रेणाज्ञाना-दर्शनेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां स्फुरणस्यैवाज्ञानादौ विरोधित्वमिति– निरस्तम्, परोक्षवृत्तेर्विषय-पर्यन्तत्वाभावेन न विषयगताज्ञाननिवर्तकत्वम्, सुखादौ च ज्ञातैकसत्त्वादज्ञाननिवृत्तिं विनैवाज्ञानादर्शनम् । अतोऽन्वयव्यतिरेकयोरन्यथासिद्ध्या स्फुरणमात्रं नाज्ञानविरोधि । न चात्मनोऽज्ञानाश्रयविषयत्वे स्वसत्तायामप्रकाशाविधुरत्वेन स्वप्रकाशत्वसाधनायोगः, परिपूर्ण-त्वादिना अप्रकाशविधुरत्वाभावेऽप्यध्यासाधिष्ठानत्वादिना प्रकाशमानतयाऽप्रकाशविधुरत्व-सम्भवात् ।

न च– वृत्तिचितोर्वैषम्योक्तिरयुक्ता, वृत्तिवत्साक्षिणोऽपि समानविषयतया अज्ञान-विरोधित्वानुभवाद्, अन्यथा साक्षिवेद्ये चैत्रेच्छासुखादौ मैत्रस्येव चैत्रस्याप्यज्ञानं स्यात्, नो चेन्मैत्रस्याप्यज्ञानं न स्यादिति– वाच्यम्, साक्षिणि यदज्ञानविरोधित्वमनुभूयते तन्नाज्ञान-निवर्तकत्वनिबन्धनम्, किन्तु स्वविषय इच्छादौ यावत्सत्त्वं प्रकाशादज्ञानाप्रसक्तिनिबन्धनम् । वृत्तेश्च स्वविषये प्रसक्ताज्ञाननिवृत्तिनिबन्धनमेवेत्यु भयोर्वैषम्योक्तिर्युक्तैव । अज्ञानाप्रसक्तेरेव चैत्रेच्छादौ चैत्रस्य नाज्ञानव्यवहारः, मैत्रस्य तु प्रमात्रज्ञानादेव तद्व्यवहारः । न च– तर्ह्यात्मन्यपि तत एव तदप्रसक्तिरिति– वाच्यम्, दत्तोत्तरत्वात् । किं च साक्षिवेद्यत्वं तदप्रसक्तौ तन्त्रम्, आत्मा तु न तद्वेद्यः, चिद्रूपत्वात् प्रकाश एवेति । न च– तर्हि सुतरामज्ञानानुपपत्तिः तेजसीव तमसः, अन्यथा घटादिरालोकमिवात्मापि स्वव्यवहारे ज्ञानान्तरमपेक्षेतेति– वाच्यम्, अज्ञानावृतत्वाद् घटवदज्ञाननिवर्तकान्तरापेक्षा चेत्तर्हीष्टापत्तिः, वृत्तेरेवापेक्षणात्, प्रकाशान्तरापेक्षायां जडत्वस्योपाधित्वात् प्रकाशत्वेऽप्यज्ञानाविरोधि

(अद्वैतसिद्धिः)

त्वस्योपपादितत्वात् । अत एव सर्वं वस्तु ज्ञाततयाज्ञाततया च साक्षिचैतन्यस्य विषयः, ज्ञानाज्ञानयोः स्वविषयावच्छिन्नयोरेव भानात् । एतेन– अन्धकारावृतवत् ज्ञानाभावावच्छेदकविषयवच्चा ज्ञानावृतस्याप्यप्रकाशेन साक्षिवेद्यत्वायोग इति निरस्तम्; विषयावच्छेदेनानुभवविरोधात् ।

ननु– वृत्तेरज्ञानविरोधित्वेऽप्यात्मविषया वृत्तिरिदानीमप्यस्त्येवेति कथं तत्राज्ञानम् ? किं च त्वन्मते घटाद्यपरोक्षवृत्तेरपि घटाद्यवच्छिन्नचिद्विषयत्वेन सुतरां चित्यज्ञानासम्भवः । न च– विशिष्टचैतन्यरूपजीवविषया वा घटावच्छिन्नचैतन्यविषया वा वृत्तिरज्ञानविषयीभूतकेवलचिदविषयत्वादज्ञानविरोधिनी न स्यादिति– वाच्यम्, 'दण्डी चैत्र' इति वृत्त्या चैत्राज्ञानानभिभवापातात् । घटाकाशज्ञाने महाकाशाज्ञानस्य महत्त्वाज्ञाने पर्यवसानम् । अत एवाकाशो ज्ञात इति प्रतीतिः । न च श्रवणादिजन्यैव वृत्तिरज्ञानविरोधिनी, भ्रमकालीनापरोक्षज्ञानानधिकविषयज्ञानेन कारणान्तरजन्येनापि अज्ञानानिवृत्तावतिप्रसङ्गाद्, अनधिकविषयत्वे श्रवणादिवैयर्थ्यात्, सत्यत्वापाताच्चेति– चेन्न, यावन्ति ज्ञानानि तावन्त्यज्ञानानीति मते अज्ञानविशेषः एकज्ञानपक्षे अवस्थाविशेषः शक्तिविशेषो वा अविद्यागतो विशिष्टगोचरवृत्त्या निवर्तत एव । प्रपञ्चनिदानभूतं तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्याखण्डार्थगोचरवृत्तिनिवर्त्यमज्ञानं परमवशिष्यते, भेदभ्रमस्यानुभूयमानत्वात् । यथा अयमिति ज्ञानात्तत्राज्ञाने निवृत्तेऽपि सोऽयमित्यभेदगोचरवृत्तिनिवर्त्याज्ञानमवशिष्यते । तथा च विषयकृतविशेषाभावेऽपि कारणविशेषजन्यत्वेन विशेषेण निवर्तकत्वे श्रवणवैयर्थ्यं सत्यतापत्तिश्च निरस्ता, अन्यथा सोऽयमित्यत्राप्यगतेः । किं च जीवविषया वृत्तिरविद्यावृत्तिः, न तु प्रमाणवृत्तिः, तस्या एवाज्ञानविरोधित्वात् । तदुक्तं विवरणे– 'जीवाकाराहंवृत्तिपरिणतान्तःकरणेन जीवोऽभिव्यज्यत' इति । अस्यार्थः– जीवाकाराहन्त्वप्रकारिकाविद्यावृत्तिः, तया परिणतान्तःकरणेनान्तःकरणपरिणामभूतज्ञानरूपवृत्तिसंसर्गेण जीवोऽभिव्यज्यत इति ।

न च– 'घटोऽय'मिति ज्ञानेन चरमवृत्तिनिवर्त्याज्ञानमपि निवर्ततामिति– वाच्यम्, तदवच्छिन्नाज्ञातत्वप्रयोजकाज्ञानविशेषादेरेव तदवच्छिन्नज्ञाननिवर्त्यत्वस्य फलबलेन स्वीकारात् । अवतमस इव विषयप्रकाशकालोकस्य सर्वतमोऽनिवर्तकत्वेऽपि किञ्चित्तमोनिवर्तकत्वम् । तस्मात्सिद्धमाश्रयत्वविषयत्वभागिनी शुद्धचिदिति ।

(अद्वैतसिद्धिः)

एतेन– देहादिभेदो वा अभोक्तृत्वाद्यभेदो वा ब्रह्माभेदो वा अद्वितीयमात्राभेदो वा तद्विशिष्टात्मा वा न तद्विषयः, तेषामात्ममात्रत्वे उक्तदोषाद्, भिन्नत्वे अद्वैतक्षतेः, आविद्यकत्वे अन्योन्याश्रयादिति अनुक्तोपालम्भनम्– अपास्तम् । ब्रह्माभेदादेरात्ममात्रतापक्षे तस्याज्ञानविषयत्वमेव, दोषस्य परिहृतत्वात् । यत्तु प्रसङ्गादुक्तम्– द्वितीयाभावोपलक्षितात्मनोऽज्ञानविषयत्वे तादृशस्यैव चरमवृत्तिविषयवत्वं वाच्यम्, तथा च वेदान्तानामप्युपलक्षणरूपप्रकारयुक्तोक्तात्मपरत्वे अखण्डार्थताहानिः, अकाके काकवदित्यस्येवास्याप्यप्रामाण्यापत्तिः, उपलक्षणस्य मिथ्यात्वाद्– इति । तत्राखण्डार्थवादे वक्ष्यामः ।

न च– न्यूनाप्यङ्गुलिरधिकमाच्छादयति, अविषयसम्बन्धिनी कथमधिकमाच्छादयेदिति– वाच्यम्, दत्तोत्तरत्वात् । तस्मादविद्या स्वरूपत आश्रयतो विषयतश्च सुनिरूपा ।

न्यायामृततरङ्गिणी

आवरणकृत्येति ।। करणव्युत्पत्त्या आवरणमज्ञानम् । तत्कृत्यमावृतिः । एवमग्रेऽपि । विषयासम्बन्ध इत्यत्र विषयशब्देन घटादिकं वा चैतन्यरूपं वा । आद्य आह ।। **विज्ञानस्येति ।।** विज्ञानस्य विषयसम्बन्धाभावे स्वरूपहानिः स्यादित्यर्थः । द्वितीय आह ।। **स्वयमिति ।।** चैतन्यस्य स्वयमेव स्वज्ञानरूपत्वेन स्वसम्बन्धानपेक्षणादित्यर्थः ।। **आवरणसाध्यत्वेनेति ।।** अत्रावरणशब्दो भावसाधनः । तेनावरणशब्देनावृतिलक्षणमावरणकार्यं लभ्यते । तेन आवरणकृत्यनिरूपणे इदमसङ्गतमिति निरस्तम् ।। **आवरणत्वेति ।।** आवृतित्वेत्यर्थः ।। **उक्तेति ।।** आवृतिसाध्यभ्रान्तिसाध्यः शब्दप्रयोग इत्यर्थः ।। **सुषुप्ताविति ।।** उक्तव्यवहारस्यावरणकृत्यस्य सुप्तावभावात्तत्सिद्धिर्न स्यादित्यर्थः । ननु अस्ति प्रकाशत इत्यादिव्यवहाराभाव आवरणकृत्यम् । स च सुषुप्तावप्यस्तीत्याशङ्क्य निराकरोति ।। **नाप्यस्ति प्रकाशत इत्यादीति ।।** व्यवहारोऽभिज्ञा वाऽभिलपनं वा । आद्येऽपि स्वरूपाभिज्ञा वा वृत्तिर्वा । नाद्य इत्याह ।। **व्यवहारस्येति ।।** तथा चेदानीमप्यावरणं न सिद्ध्येदिति भावः । नेतर इत्याह ।। **वृत्तेरिति ।।** तथा च मोक्षेऽप्यावरणं सिद्ध्येदिति भावः । द्वितीयं दूषयति ।। **अभिलपनत्व इति ।।** आवरणकार्यस्याभिलपनरूपव्यवहाराभावस्य मोक्षेऽपि सत्त्वादिति भावः ।।

(न्यायामृततरङ्गिणी)

तयोरिति ।। उक्तयोर्योग्यत्वायोग्यत्वयोः ।। **आवरणमिति** ।। आवरणमावृतिः । आवरणकृत्यमिति यावत् । आरोपितस्य रजतादेः शुक्त्याद्यावरणं विनाऽदर्शनादत्रापि तदपेक्षायामात्माश्रयः स्यादिति भावः ।

ननूक्तयोग्यताया अज्ञानसम्बन्धरूपाया अनादित्वेन चित्प्रकाश्यत्वेनोत्पत्तौ ज्ञप्तौ स्थितौ च स्वानपेक्षणान्नात्माश्रय इति चेन्न । उक्तयोग्यताया आवरणानपेक्षणे तदधीनताया अयोगस्योक्तत्वात् । अन्यथानादित्वेनाज्ञानं विनैव जीवब्रह्म-विभागापन्नो जीवो ब्रह्म वा अज्ञानस्य विषयः स्यादिति चिन्मात्रमज्ञानविषय इति नादरणीयं स्यात् ।। **अद्वितीयत्वादीति** ।। तथा च यत्राद्वितीयत्वादिविशिष्टे संशयादिकमावरणं कल्पकमस्ति तत्र त्वया नावरणं कल्प्यते । यत्र चिन्मात्रे आवरणं कल्प्यते तत्र च संशयादिकमावरणकल्पकं नास्तीत्यर्थः ।। **इदानीमपीति** ।। उक्तयोग्यत्वादिरूपस्यावरणस्य मोक्षकाले यथाऽभावस्तथेदानीमपि तदभावोऽस्तीतीदानीमप्यावरणमेव न स्यादित्यर्थः ।। **स्वरूपस्येति** ।। अज्ञाना-वच्छिन्नस्य स्वप्रकाशत्वापाताच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।। **इच्छाद्यवच्छिन्नेति** ।। ननु शुद्धायाश्चितः प्रकाशमानत्वेऽपि तस्या एव परिपूर्णाद्याकारेणाप्रकाशमानत्वात्तदर्थं तस्या एवावरणकल्पनं परिपूर्णाद्याकारस्य मोक्षदशानुवृत्तत्वेन शुद्धचिन्मात्रत्वादिति चेन्मैवम् । निर्विभागचिति प्रकाशमानाप्रकाशमानाकारभावात् । न चावरणमहिम्नैव परिपूर्णाद्याकाराप्रकाशोऽध्यासाधिष्ठानादिना प्रकाशमानता चाविरुद्धेति वाच्यम् । आवरणस्यासिद्धत्वेनान्योन्याश्रयात् ।

।। **सुखादेरिति** ।। तथा च व्यवहारयोग्यत्वरूपस्वप्रकाशत्वेन व्यवहारायोग्यत्व-रूपमावरणं विरुद्धम् । अविरोधहेतोः प्रकारभेदस्याभावादित्यर्थः ।। **एतेनेति** ।। स्वप्रकाशत्वेन सह व्यवहारायोग्यत्वस्य विरुद्धत्वेनेत्यर्थः ।। **आवरणकृत्यमिति** ।। आवरणरूपं कृत्यमित्यर्थः ।। **न चोक्तेति** ।। स्वप्रकाशत्वं सत्यमावरणं मिथ्येति न विरोध इत्यर्थः ।। **सुखादीति** ।। शुक्ताविदं न शुक्तिरित्यनुभवस्य शुक्त्यारोप-साधकस्यैव स्फुरणरूपे प्रकाशेऽप्रकाशारोपसाधकस्य स्फुरणं न प्रकाशत इत्यनु-भवस्याभावेनेत्यर्थः । आरोपितेनावरणेन वस्तुसदावरणकार्यं न सम्भवतीत्याह ।।

(न्यायामृततरङ्गिणी)

वह्नाविति ।। विरोधादपि प्रकाशे आरोपितोऽप्यप्रकाशो न सम्भवतीत्याह ।। **सत इति** ।। आरोपितानारोपितयोर्विरोधाभावेऽप्यनारोपिताधिष्ठानप्रकाशस्य सर्वेणाप्यारोपितेन विरोध इत्यर्थः ।। **अन्यथेति** ।। अधिष्ठानप्रकाशेऽपि यद्यारोपस्तर्ह्यारोपनिवर्तकान्तराभावात्तन्निवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः ।। **इत्यविरोध इति** ।। तदत्यन्ताभावाधिकरणस्यैव तत्प्रागभावाधिकरणत्वादित्यर्थः ।। **स्वरूपेति** ।। तथा च न तत्प्रागभावमादायाविरोध इत्यर्थः ।। **इदानीमिति** ।। प्रकाशात्यन्ताभावानधिकरणे प्रकाशप्रागभावस्याप्रकाशोपपादकत्वेन ध्वंसस्यापि तदुपपादकत्वं स्यादित्यर्थः ।। **भवति हीति** ।। प्रागभाववद्ध्वंसस्यापि योग्यतया विरोधाभावादिति भावः । अर्हे योग्ये ।। **किञ्चेति** ।। चैतन्यं आवृताभिमतकालेऽपि स्वयं प्रकाशते प्रकाशत्वात् दीपवत् प्रकाशरूपे च नावरणमिति भावः ।। **आवरणं विनेति** ।। अव्रियमाणसिद्धावावरणसिद्धिः तत्सिद्धौ च तत्कल्पितभेदं जीवचैतन्यं प्रति चिन्मात्रस्याव्रियमाणस्य सिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । भेदावरणयोरनादित्वेऽपि परस्परापेक्षायामन्योन्याश्रय एवेत्युक्तत्वाच्च ।। **यो मोक्ष इति** ।। तथा च जीवचैतन्यं प्रति चिन्मात्रावरणमप्रयोजकमिति भावः ।। **न च दीपेति** ।। तथा चोक्तानुमाने स्वविषयत्वमुपाधिरित्यर्थः ।। **मोक्षेऽपीति** ।। अप्रकाशं प्रत्यावरणसत्त्वस्याप्रयोजकतया तत्प्रयोजकस्य स्वविषयत्वस्य मोक्षेऽपि सत्त्वादित्यर्थः । अत एवाह ।। **अज्ञानेति** ।। प्रकाशमान एवाज्ञानमित्यत्र हेतुमाह ।। **अज्ञानावच्छेदकस्येति** ।। अज्ञाने ज्ञानाभावे ।। **सामान्यस्येति** ।। तथा च सामान्येन ज्ञानमप्रयोजकमिति भावः ।। **तदवच्छेदकस्येति** ।। तथा च विशेषे प्रकाशमान एवाज्ञानं दृश्यत इति भावः ।

ननु चैतन्यस्याज्ञानाविरोधित्वेन तन्निवृत्तिर्न स्यादित्यत आह ।। **अविद्येति** ।। सजातीययोः प्रकाशकत्वे तदभावे च दृष्टान्तमाह ।। **सौरचाक्षुषेति** ।। **आवरणेति** ।। आवरणस्य कृत्यमित्यर्थः ।। **त्वयाऽपीति** ।। अनवच्छिन्नानन्दश्च प्रकाशमानस्वरूपमात्रमेवेति न तदप्रकाशार्थतावारणस्येति भावः ।। **अपि चेति** ।। प्रकाशमानेऽप्यज्ञानस्यानुभवबलात् क्वचित्स्वीकारेऽपि न सर्वत्र तथा । तत्कल्प-

(न्यायामृततरङ्गिणी)

कस्यानुभवस्याभावात् । अतो न त्वदुक्तो दृष्टान्त इत्यर्थः । दृष्टान्तेऽपि न प्रकाशमानेऽज्ञानमित्याह ।। **किञ्चेति** ।। **अज्ञानेति** ।। विशेषाज्ञानेत्यर्थः ।। **न हीति** ।। विशेषरूपेण प्रकाशमान एवाज्ञानमिति वदता त्वयापि परचित्तगतोऽज्ञातोऽर्थो बुभुक्षापिपासादिवत्तद्विशेषरूपेण न ह्यनूद्यत इत्यर्थः । नन्वज्ञानज्ञानस्याज्ञानावच्छेदकविशेषाविषयत्वेऽपि तदवच्छेदकविशेषस्याज्ञाने कथं तदवच्छिन्नाज्ञानज्ञानमुत्पद्येतेत्यत आह ।। **एवञ्चेति** ।। विशेषावच्छिन्नाज्ञानज्ञानं प्रति विशेषज्ञानमेव हेतुः किं न स्यादित्यत आह ।। **न हीति** ।।

ननु विशेषाज्ञानं प्रति सामान्यस्यानवच्छेदकतया कथं विशेषावच्छिन्नाज्ञानज्ञानं प्रति सामान्यज्ञानं हेतुः स्यादित्यत आह ।। **अवच्छेदकज्ञानस्येति** ।। अज्ञानज्ञानं प्रत्यज्ञानानवच्छेदकस्य सामान्यस्यैव ज्ञानं हेतुर्दर्शनबलादेवेत्यर्थः । नन्वज्ञानानवच्छेदकत्वाविशेषात्सामान्यस्येवान्यस्यापि ज्ञानं विशेषाज्ञानज्ञाने हेतुः स्यादित्यत आह ।। **सामान्येति** ।। यस्य विशेषरूपेणाज्ञानं तस्यैव सामान्यरूपेण ज्ञानं विशेषाज्ञानज्ञानहेतुरित्यर्थः । अवच्छेदकाविषयकस्याप्यवच्छिन्नविषयत्वमित्यत्र दृष्टान्तमाह ।। **युक्तश्चेति** ।। **द्वेषस्येति** ।। स्वातन्त्र्येणेति शेषः ।। **द्विष्टस्येति** ।। अत्रापि स्वातन्त्र्येणेति शेषः । येन रूपेण द्वेषस्येच्छाविषयत्वं तेन रूपेण न द्विष्टस्येच्छाविषयत्वमित्यर्थः । एतेन इच्छा तावत् ज्ञानसमानविषया । ज्ञानं चावच्छेदकतया द्विष्टमपि विषयीकरोतीतीच्छापि द्विष्टविषया भवत्येवेति नायं दृष्टान्त इति निरस्तम् । स्ववृत्तित्वसाध्यत्वादिना द्वेषस्येव द्विष्टस्येच्छाविषयत्वाभावात् । अन्यथा इच्छाद्वेषयोरेकत्र साङ्कर्ये तयोर्विरोधो न स्यात् ।। **ईश्वरस्येति** ।। सत्त्वेनेति शेषः । तेन ईश्वरोऽपि भ्रमविषयमगृहीत्वा भ्रमं गृह्णातीति निरस्तम् ।। **अस्मदादीनामिति** ।। विशेषरूपेणेति शेषः । तेन सर्वपदादिना सर्वज्ञानमस्माकमप्यस्तीति निरस्तम् ।

ननु घटसंयोगज्ञानं प्रति न घटाज्ञाननिवृत्तिर्हेतुः । तस्याः घटसंयोगावच्छेदकघटज्ञानेनान्यथासिद्धत्वादित्यत आह ।। **अज्ञानावच्छेदकतया ज्ञानेऽपीति** ।। **किञ्चेति** ।। अज्ञानावच्छेदकविशेषविषयाज्ञानस्य यथा तद्विषयकज्ञानेन न

(न्यायामृततरङ्गिणी)

विरोधः तथा तद्विषयकज्ञानाभावस्यापि नाज्ञानज्ञानेन विरोध इत्यर्थः । नन्वज्ञानं विशेषावच्छिन्नतया भासते वा सामान्यावच्छिन्नतया वा । आद्ये विशेषे भासमानत्वमागतमेव । न हि विशेषमनवभासयन्विशेषाज्ञानमवभासयति । द्वितीये तु सामान्यज्ञानेन तदवच्छिन्नतयैव गृहीतस्याज्ञानस्य विशेषसम्बन्धित्वे मानाभावेन भासमाने सामान्य एवाज्ञानमागतमित्याशङ्क्य द्वितीयपक्षमङ्गीचिकीर्षुस्तत्र दोषं परिहरिष्यन्नाह ।। **अज्ञानविषयविशेषावच्छेदसिद्धिस्त्विति** ।। यथा तमसाऽऽव्रियमाणो विशेषस्तमःकाले तमोविषयत्वेनाज्ञातेऽपि तमोनिवृत्त्यनन्तरं तया ज्ञायते तद्वदित्यर्थः । तथा च सामान्यरूपेणाज्ञानस्य विशेषसम्बन्धित्वे एतावन्तं काल-ममुमर्थमित्थं नाज्ञासिषमित्यनुभवस्यैव मानत्वमिति भावः ।

ननु यद्यज्ञानं स्वकाले विषयावच्छिन्नतया न भासते तदा त्वदुक्तमर्थं न जानामीति विषयावच्छिन्नाज्ञानस्य वर्तमानप्रत्ययो विरुध्येतेति चेन्न । स्थूल-कालमादाय तथोपपत्तेः । अन्यथा त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यनुभवेन वर्तमान-कालासम्बन्ध्यज्ञानं सिद्ध्येत् ।। **वृत्तिरिति** ।। चैतन्यस्याप्यज्ञानानिवर्तकत्वे तदनिवृत्तिरेव स्यादिति भावः ।

नन्वज्ञाननिवर्तकमित्यनेन तन्निवृत्तिप्रयोजकं विवक्षितम् । तच्च सम्बन्ध-सम्पादनद्वारास्मिन्पक्षे वृत्तिज्ञानस्याप्यस्तीति चेन्न । तथा सति चैतन्यमेवाज्ञान-निवर्तकमित्यापातात् ।। **अज्ञानस्येति** ।। न च मोक्षदशायामज्ञाननिवृत्तिश्रवणेन तस्य स्वविरोधिज्ञानप्रागभावमात्रव्यापकत्वमिति वाच्यम् । तच्छ्रवणस्य चैतन्येऽ-ज्ञानविरोधित्वेनाप्युपपत्त्या सामान्यव्यापकत्वत्यागेन तस्या विशेषपरत्वकल्पना-योगात् ।। **ज्ञानसामान्येति** ।। ननु घटादिमात्रविरोधिनो घटाभावादेर्भावसामान्य-विरोधित्वेनाभावत्वेन प्रतीतिवत् ज्ञानविशेषविरोधिनोऽप्यज्ञानस्य ज्ञानसामान्य-विरोधित्वेन प्रतीतिरुपपन्नैव । न ह्यभावपदादिनाऽभावप्रतीतौ घटाभावो न भासत इति चेन्मैवम् । तत्र पटादिविरोधिप्रतीतिवदत्रापि चैतन्यविरोधिप्रतीतेरवश्य-वाच्यत्वात् । न ह्यभावपदादिना घटाभावमात्रधीः । तत्र घटाभावपटा-भावादीनामनेकत्ववदिहाज्ञानानेकत्वाभावेनैकस्यैवोभयविरोधित्वस्य वाच्यत्वाच्च ।

(न्यायामृततरङ्गिणी)

ननु ज्ञानसामान्यविरोधित्वानुभवेनापि वृत्तिविरोधित्वमेव पर्यवस्यति । न तु ज्ञप्तिविरोधित्वमपि । तयोरेकज्ञानत्वाभावादित्यत आह ।। **ज्ञप्तीति** ।। ज्ञाधातोर्जादेशविधानादित्यर्थः । ननु जानातेर्ज्ञप्त्यर्थत्वेऽपि वृत्तेरेव ज्ञप्तित्वात्तद्विरोधित्वमेवाज्ञानस्येत्यत आह ।। **त्वत्पक्ष इति** ।। ननु वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यमेव जानामीति व्यवहारविषयः । तथा च न जानामीत्यनेन वृत्तिचितोरुभयोरप्यज्ञानविरोधित्वं विषयीक्रियत इत्यत आह ।। **चैतन्यस्येति** ।। दृश्यस्य दृश्यध्यासानुसारेण शुद्धचित एव दृक्त्वात्तस्या एव जानात्यर्थत्वादित्यर्थः । ननु चितो ज्ञप्तित्वेऽपि नाज्ञानविरोधित्वम् । न जानामीत्यनुभवस्तु वृत्त्यारूढचिदचिदभिप्रायेणेत्यत आह ।। **चैतन्येति** ।। मुख्यं ज्ञानत्वमज्ञानत्वं वा न स्यादित्यर्थः ।। **तत्त्वेनेति** ।। अज्ञाननिवर्तकतौपयिकार्थप्रकाशकत्वेनेत्यर्थः ।

यत्तु प्रमाणवृत्त्युपारूढप्रकाशत्वेनाज्ञाननिवर्तकत्वं ब्रूमः । न तु जातिविशेषेण वा प्रकाशत्वमात्रेण वा । अतो नेच्छादिनिवर्त्यद्वेषादिवदेतन्निवर्त्यानां सत्त्वापत्तिरिति । तन्न । अत्र प्रकाशस्यैव तन्निवर्तकत्वे शेषवैयर्थ्यात् । व्यभिचारमप्याह ।। **त्वन्मत इति** ।। **स्फुरणस्यैवेति** ।। प्रकाशरूपस्येत्यर्थः । ननु परोक्षवृत्तेर्विषयपर्यन्तत्वाभावेन न विषयगताज्ञाननिवर्तकत्वम् । सुखादौ च ज्ञातैकसत्त्वादज्ञाननिवृत्तिं विनैवाज्ञानादर्शनमतोऽन्वयव्यतिरेकावन्यथासिद्धाविति चेन्न । एत एव परोक्षवृत्तेः स्वविषये व्यवहारजनकत्वमपि न स्यात् । सुखादावज्ञानविरोधिनं विना तस्य ज्ञातैकसत्त्वानुपपत्तेः । नन्वस्तु प्रकाशकत्वेनैवाज्ञानविरोधित्वम् । चैतन्यं तु न प्रकाश इति नाज्ञानविरोधीत्यत आह ।। **स्वेति** ।। न च परिपूर्णत्वादिना प्रकाशविधुरत्वाभावेऽपि अध्यासाधिष्ठानत्वादिना प्रकाशमानतयाऽप्रकाशविधुरत्वसम्भव इति वाच्यम् । निर्विशेषे तदसम्भवस्योक्तत्वात् ।। **वृत्तीति** ।। सौरालोकज्ञानयोरित्यादिनेत्यर्थः ।

ननु साक्षिणोऽज्ञानसाधकत्वेन तदविरुद्धत्वमित्यत आह ।। **अनुभूयते हीति** ।। अज्ञानविषयकानुमित्यादेरज्ञानसाधकत्वेऽपि यथाऽज्ञानविरोधित्वं तथा चैतन्यस्यापि तद्विरोधित्वं युक्तमित्यर्थः ।। **अन्यथेति** ।। साक्षिणोऽज्ञानाविरोधित्वेऽन्यस्य

(न्यायामृततरङ्गिणी)

तद्विरोधिनोऽभावाच्चैत्रेच्छादौ मैत्रस्येव चैत्रस्याप्यज्ञत्वं स्यात् । नो चेन्मैत्रस्याप्यज्ञानं न स्यादित्यर्थः । ननु साक्षिविषये सुखादावज्ञानाप्रसक्तिरेवेति न तत्र तद्वारापेक्षा । वृत्तिस्तु विषये प्रसक्ताज्ञाननिवृत्तिकेति वैषम्यं तयोरित्याशङ्कते ।। **इच्छादाविति** ।। **अन्यथेति** ।। आत्मनोऽज्ञानाविरोधित्वे तस्य जडत्वापत्त्या घटादिसाम्यमित्यर्थः । एतेन प्रकाशान्तरापेक्षायां जडत्वमुपाधिरिति निरस्तम् । चैतन्यरूपप्रकाशस्य कुत्राप्यज्ञानविरोधित्वादर्शनात् । प्रकाशमानेऽपि तस्मिन्नज्ञानमविरुद्धमिति शङ्कां निराकरोति ।। **न चेति** ।। साक्षिवेद्ये सुखादावज्ञाननिवारणं च वृत्त्यैवेति भावः ।। **अन्तःकरणेति** ।। तथा च परिशेषेण केवलसाक्षिवेद्यत्वमेव सुखादीनामिति तत एव सुखादावज्ञाननिवारणमित्यर्थः ।। **अन्यथेति** ।। स्वसत्तायामप्रकाशबुद्धिविधुरेऽपि सुखादौ वृत्त्यपेक्षायामित्यर्थः ।। **एतेनेति** ।। सौरालोकचाक्षुषप्रकाशयोरिव वृत्तिचितोर्वैलक्षण्याभावेनेत्यर्थः ।। **एतेनैवेति** ।। साक्षिणोऽज्ञानविरोधित्वेनेत्यर्थः ।। **वृत्तिरेवेति** ।। प्रमाणवृत्तिरित्यर्थः ।।

।। **विवरण इति** ।। अविद्योपाधिकं सर्वगतं जीवचैतन्यं विषयप्रकाशकमिति पक्षे प्रतिकर्मव्यवस्था युक्ता अन्तःकरणोपाधिकत्वाज्जीवः परिच्छिन्नो न सर्वमवभासयतीति जीवस्य परिच्छिन्नत्वपक्षेऽपि प्रतिकर्मव्यवस्थायामुक्तायां, ननु अहङ्कारावच्छिन्नचैतन्यस्य विषयचैतन्यसम्बन्धाद्विषयभानासम्भव इत्याशङ्कायां जीवावच्छेदनिमित्तान्तःकरणपरिणामसंसर्गकृताभिव्यक्तित्वाद्विषयावच्छिन्नचैतन्यस्य जीवचैतन्यता च न विरुध्यते विषयप्रमातृचैतन्ययोरेकान्तःकरणपरिणामसम्बन्धादभेदेन स्फुरणं ततो विषयप्रकाश उपपद्यत इति परिहृतायां, ननु प्रत्यग्ब्रह्मणोरप्येकान्तःकरणसम्बन्धाद्ब्रह्मणोऽपि प्रत्यक्त्वेन स्फुरणं स्यादिति पुनः शङ्कायां, किं ब्रह्मकारपरिणतान्तःकरणसंसर्गात्तत्स्फुरणमुतान्तःकरणमात्रसंसर्गात् । नाद्यः । ब्रह्माकारपरिणतान्तःकरणसंसर्गाभावान्न नित्यवद्ब्रह्मणः प्रकाशप्रसङ्गः । न द्वितीयः । न ह्यन्तःकरणस्वरूपमात्रसंसर्गिणोऽभिव्यक्तिरङ्गीकृता । तद्वतधर्मादीनामपि प्रसङ्गादिति परिहृतायां, नन्वन्तःकरणमात्रसंसर्गात्प्रत्यग्व्यक्तिवद्ब्रह्मव्यक्तिरपि किं न स्यादिति पुनः शङ्कायां, अन्तःकरणमात्रसंसर्गात्प्रत्यग्व्यक्तिर्नास्त्येव तथा च

(न्यायामृततरङ्गिणी)

दृष्टान्तासिद्धिरित्युच्यते विवरणवाक्ये जीवाकारवृत्तिरित्यत्रेत्यवगन्तव्यम् ।। **जीवाकारेति** ।। जीवविषया अहम्प्रकारिका या वृत्तिस्तदात्मना परिणतं यदन्तःकरणं अहमाकारान्तःकरणपरिणामभूतज्ञानरूपया वृत्त्या जीवविषयिण्या जीवोऽभिव्यज्यते व्यवहारविषयो भवतीत्यर्थः । न चेयमविद्यावृत्तिरिति वाच्यम् । दोषाजन्यत्वात् । अन्तरविषयत्वेनान्तःकरणवृत्तेर्बहिरिन्द्रियद्वारानपेक्षणात् ।। **अन्यथेति** ।। अहङ्कारवृत्त्यभावदशायां सुषुप्तेः सत्त्वादित्यर्थः । नन्विन्द्रियवृत्तिरेवाज्ञानविरोधिनीत्यत आह ।। **अयं घट इतीति** ।। **विशिष्टेति** ।। विशेष्याद्विशिष्टस्य भिन्नत्वादित्यर्थः ।। **दण्डीति** ।। तस्यास्तदविषयत्वापात इत्यपि बोध्यम् ।। **आकाशांशस्येति** ।। अंशांशिनोर्भेदादित्यर्थः ।। **अतिप्रसङ्गादिति** ।। अपीतसाक्षात्कारस्य पीतभ्रमानिवर्तकत्वं किं तु तच्छ्रवणादिजन्यपीतसाक्षात्कारस्यैव तथात्वमित्यादि स्यादित्यर्थः ।। **सत्यत्वेति** ।। श्रवणादिजन्यवृत्तेरनधिकविषयाया अप्यविद्यानिवर्तकत्वेनेच्छादिनिवर्त्यद्वेषादिवदज्ञानस्य सत्यत्वं स्यादित्यर्थः । एतेनाविद्यागतोऽवस्थाविशेषो वा शक्तिविशेषो वा घटादिज्ञानेन निवर्तते प्रपञ्चनिदानभूतमज्ञानं तु श्रवणादिजन्यतत्त्वमस्यादिवाक्यजन्याखण्डार्थगोचरवृत्त्या निवर्तत इति निरस्तम् ।

यत्तु यदवच्छिन्नाज्ञातृत्वप्रयोजकाज्ञानविशेषस्तदवच्छिन्नज्ञाननिवर्त्य इति । तन्न । यावन्ति ज्ञानानि तावन्त्यज्ञानानीत्यत्र निरस्तत्वात् ।। **काकवदिति** ।। **वाक्यवदिति** ।। वेदान्तानामित्यनुषङ्गः ।। **प्रकाशमानस्येति** ।। प्रकाशमाने आत्मन्यज्ञानमनुचितं अप्रकाशमाने द्वितीयाभावे तु तदुचितमित्यर्थः ।। **निर्विशेष इति** ।। चिन्मात्रस्य स्वयंप्रकाशत्वात्तत्र सत्यभूतधर्मस्याभावान्मिथ्याभूतधर्मस्याज्ञानसिद्ध्युत्तरकालीनत्वादज्ञानावृतं किमपि न सम्भवतीत्यर्थः ।। **न्यूनापीति** ।। अङ्गुलिश्चक्षुरादिसम्बन्धिन्यावरणं तदपेक्षया न न्यूनेत्यर्थः । वक्ष्यमाणाक्षेपार्थमाह ।। **तस्मादिति** ।।

व्यासाद्रिसृततर्काम्बुपूरैः पक्षयुगंयुजि ।
न्यायामृततरङ्गिण्यामविद्याविषयो न चित् ।।

न्यायामृतकण्टकोद्धारः

यथा साश्रयत्वमज्ञानत्वव्यापकं तथा सविषयत्वमप्यज्ञानत्वव्यापकम् । ततश्च सविषयत्वानुपपत्तौ नाज्ञानं परमते सम्भवतीत्याशयेनाह ।। **अविद्येति** ।। जगदुपादाने सविषयत्वाभावात् अज्ञानत्वानुपपत्तिरिति भावः । यद्वा अविद्याविषयत्वेन त्वदभिमतो विषयश्च प्रयोजकाभावादविषय एवेति न तद्विषयत्वेनाविद्यास्वीकारणमित्याशयः । अन्यत् = चिदन्यदित्यर्थः ।। **जडत्वेनेति** ।। ननु जडस्याप्यालोकस्य स्वप्रकाशत्व-दर्शनात् कथं जडत्वेन स्वप्रकाशत्वाभावः साध्यत इति चेन्न । विवक्षितस्यावेद्यत्वे सति अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वस्य स्वप्रकाशत्वस्यालोकेऽप्यभावात् । न च तादृशस्वप्रकाशत्वं चित्यप्यसिद्धमिति वाच्यम् । स्वप्रकाशवादे तस्य सिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वात् । लोपः किं नाशो वा तिरोधानं वा ? उभयत्र दूषणमाह ।। **स्वरूपेति** ।। नित्यत्वात् ध्वंसाप्रतियोगित्वा-न्नाशो न सम्भवति । सिद्धत्वात् सर्वदाभिव्यक्तत्वाच्च तिरोधानमपि न सम्भवति । अन्यथाऽविद्यादेः प्रकाशो न स्यादिति योज्यम् ।। **असिद्धेति** ।। द्वितीये दूषणमाह ।। **तदन्यस्येति** ।। न चावरणनिवृत्यर्थं तदन्यस्यापेक्षेति वाच्यम् । तस्यैवासम्भवा-दित्युच्यमानत्वात् । अन्यथाऽन्योन्याश्रयात् । स्वप्रकाश इति हेतुगर्भविशेषणम् । तथा च तेनैव व्यवहाराद्युपपत्तेः न तदर्थमपि तस्यापेक्षेति भावः ।। **ज्ञानस्येति** ।। तथा च विषयासम्बन्धे स्वभावप्रच्युतिरेव स्यादिति भावः । न च दीपस्य कुड्यादिनेव ज्ञान-स्यापि तथाभावः किं न स्यादिति वाच्यम् । सर्वथा विषयासम्बद्धस्य ज्ञानस्यादर्शनात् । किञ्चिद्विषयासम्बद्धस्यान्यथैवोपपत्तेश्च । दीपादावपि किञ्चिद्विषयसम्बन्धसत्त्वाच्च । किञ्च किं स्वान्यविषयासम्बन्धो वा ? स्वरूपविषयासम्बन्धो वा ? नोभयथाप्यावणापेक्षेत्याह ।। **स्वयमिति** ।। विषयासम्बन्धिन एव ज्ञानत्वाङ्गीकारेणेत्यर्थः । अत एवाह ।। **त्वन्मत इति** ।। **त्वन्मतेऽपीति** ।। ज्ञाततायाः अनङ्गीकारात् चैतन्यस्य च सर्वदा सत्त्वादिति भावः । व्यवहारः किमावरणमावरणकृत्यम् ? आद्ये व्यवहारं विकल्प्य दूषयति ।। **व्यवहारो हीति** ।। **भ्रान्तेरिति** ।। विषयबाधात् भ्रान्तित्वमिति भावः । अत एवेति परामृष्टं हेतुमाह ।। **तस्येति** ।। आवरणत्वे दोषमाह ।। **सुषुप्ताविति** ।। कार्येण कारणमनुमेयम् । तथा च सुषुप्तौ कार्याभावेन आवरणरूपे कारणे प्रमाणाभावात् तदभाव इत्यर्थः । व्यवहारोऽसावावरणमावरणकृत्यं वोभयथापि दोषमाह ।। **व्यवहार-स्येति** ।। तथा चेदानीमप्यावरणतत्कृत्ययोरभावापातादित्यर्थः ।। **वृत्तेश्चेति** ।। तथा च

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

मोक्षेऽपि तयोरापातादिति भावः । इदमपि किमवरणमावरणकृत्यं वा ? आद्य आह ।। **तयोरिति** ।। तथा चात्माश्रयादिरिति भावः । न द्वितीयः । योग्यतावच्छेदकाभावेन योग्यत्वस्यासम्भवात् । न च तदवच्छेदकं चित्त्वम् । मोक्षेऽपि आवरणकृत्यापातात् । नाप्यज्ञानविषयत्वमन्योन्याश्रयापातात् ।

ननु नास्ति न प्रकाशते इति व्यवहारोऽस्ति प्रकशते इति व्यवहाराभावो वाऽवरण-कृत्यम् । तद्योग्यतारूपाज्ञानसम्बन्ध आवरणम् । न च योग्यताया आवरणसाध्यत्वेना-न्योन्याश्रयादिकमिति वाच्यम् । अज्ञानसम्बन्धरूपस्य तस्यानादित्वेन चित्प्रकाश्यत्वे-नावरणानपेक्षत्वादिति चेन्न । कल्पितस्य दोषजन्यप्रतीतिमात्रशरीरस्याज्ञानसम्बन्ध-स्यानादित्वायोगात् । दोषाजन्यचिन्मात्ररूपप्रतीतिरूपत्वे च मोक्षेऽपि तदापातात् । किञ्चाभिज्ञादिसाधारणव्यवहारस्य चित्स्वरूपवृत्यन्तरत्वपक्षोक्तदोषो दुर्वारः । द्वितीयेऽपि च व्यवहाराभावस्य प्रागभावरूपत्वे आवरणासाध्यत्वम् । तस्यानादित्वात् । तत्परि-पालनस्यावरणसाध्यत्वे मोक्षे व्यवहारोत्पादः स्वीकर्तव्यः । अत्यन्ताभावत्वे तु स एव दोषः । ध्वंसस्त्वसम्भव्येवावरणस्यानादित्वेन तादृशव्यवहारानुत्पादे तद्ध्वंसासम्भवात् । किञ्चोभयविधकृत्येऽप्यसम्भव एव दोष इत्याह ।। **अद्वितीयत्वादीति** ।। तद्व्यवहारेऽ-पीत्युपलक्षणम् । अस्ति प्रकाशते इति व्यवहाराभावेऽपीत्यपि द्रष्टव्यम् । तदभावेन= नास्ति न प्रकाशते इति व्यवहारास्ति प्रकाशते इति व्यवहाराभावयोरभावेन । न च यत्र विशिष्टे उक्तरूपमावणकृत्यं तदेव विषयोऽस्त्विति वाच्यम् । विशिष्टस्याज्ञानकल्पितत्वेन तद्विषयतयाऽज्ञानसिद्धौ अन्योन्याश्रयात् । विशिष्टस्य जडत्वेन घटादितुल्यत्वाच्च । न च चिन्मात्रस्य चित्त्वेन स्फुरणेऽपि पूर्णत्वाद्याकारेणास्फुरणात् उभयविधमावरणकृत्यमस्तीति वाच्यम् । पूर्णत्वाद्याकारस्य चिन्मात्रत्वे तत्स्फुरणस्यावश्यकत्वात् तदतिरिक्तत्वे चावरण-विषयत्वायोगात् चिन्मात्रमपि पूर्णत्वं तत्स्फुरणेऽपि न स्फुरतीति स्वव्याहतमुन्मत्त-प्रलपितमित्युपेक्ष्यम् । अत एवोक्तयोरावरणकृत्ययोः स्वप्रकाशत्वेन विरोधसमाधान-मपास्तम् । पूर्णत्वाद्याकारेणास्फुरणमादाय तत्समाधानं तच्च न सम्भवति । प्रकारान्तरेण च तत्समाधानं मूल एव दूष्यते ।। **तयोरिति** ।। व्यवहारयोग्यत्वांशमादाय उक्तयो-रावरणकृत्ययोर्विरोध इत्यर्थः । न च स्वप्रकाशत्वलक्षणेऽपि व्यवहारयोग्यत्वं नाम नास्ति न प्रकाशते इति व्यवहारयोग्यत्वमतो न तयोर्विरोध इति वाच्यम् । तथात्वे नर-विषाणादेरपि स्वप्रकाशत्वापत्तेः । तादृशस्वप्रकाशत्वेन जडत्वासिद्धेश्च ।

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

ननु स्वरूपेण व्यवहारयोग्यत्वतदयोग्यत्वयोर्विरोधो न तथा मयाङ्गीक्रियत इत्याशङ्क्य निषेधति ।। **न चेति** ।। **स्वरूपस्येति** ।। स्वरूपस्यापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वाभावादिति भावः । ननु मयाऽज्ञानावच्छेदेनैव स्वप्रकाशत्वमङ्गीक्रियते । न स्वरूपेणेत्यत आह ।। **नित्यातीन्द्रियेति** ।। सर्वस्य वस्तुनः ज्ञाततया साक्षिविषयत्वाङ्गीकारादिति भावः । न च धर्मादिकं स्वरूपसिद्ध्यर्थं प्रमाणान्तरमपेक्षते । न चैतन्यमिति विशेष इति वाच्यम् । तथात्वे स्वरूपस्यासिद्धिप्रसङ्गात् । न हि स्वरूपं स्वेनैव सिद्ध्यति । क्रियायाः स्वविषयत्वानङ्गीकारात् । प्रमाणान्तरापेक्षा तु त्वयैव दूषितेति भावः ।। **इच्छाद्यवच्छिन्नेति** ।। न चाज्ञानं स्वरूपमात्रव्यवहारप्रतिबन्धकत्वेन सिद्धम् । न त्वेवमिच्छादिकमिति वाच्यम् । उभयत्राप्यवच्छिन्नव्यवहारेऽज्ञानस्येवेच्छादेरपि स्वरूपमात्रव्यवहारप्रतिबन्धकतापातात् । अज्ञानस्य विषयाभावेनावरणत्वासिद्ध्याऽन्योन्याश्रयाच्च ।। **सुखादेरिति** ।। नन्वनुक्तोपालम्भोऽयम् । न ह्यस्माभिरज्ञानावच्छेदेनैव चैतन्यं प्रकाशत इत्यङ्गीक्रियते । किन्तु स्वरूपेणापि । तेन सर्वस्योपपत्तिः । तर्हि कथमावरणकृत्यमिति चेन्न । पूर्णत्वाद्याकारेण प्रकाशानङ्गीकारादिति चेन्मैवम् । पूर्णत्वादेरपि चिन्मात्रत्वेन चिन्मात्रप्रकाशे पूर्णत्वप्रकाशावश्यम्भावेनावरणकृत्याभावापत्तेः । स्वरूपेणाप्रकाशे उक्तदोषस्यापरिहार्यत्वात् ।। **एतेनेति** ।। सुखादिकं न प्रकाशत इति व्यवहारप्रसङ्गेनेत्यर्थः । अत्र द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सातिशयं गमयत इति अज्ञानविशेषितव्यवहारयोग्यत्वमित्युक्तं स्यात् । तथा च पूर्वोक्तदोष एवेत्यर्थः ।। **सुखादीति** ।। आरोपस्याप्यनुभवबलादेव कल्प्यत्वादिति भावः ।। **सतोऽधिष्ठानप्रकाशस्येति** ।। शुक्तित्वेन भासमानशुक्तौ अशुक्तित्वारोपाभाववत् अधिष्ठानप्रकाशस्य प्रकाशत्वेन स्फुरणान्नाप्रकाशारोप इत्यर्थः । न चाधिष्ठानस्य प्रकाशत्वेन स्फुरणं नेति वाच्यम् । अधिष्ठानचितः स्वप्रकाशत्वेन तादृशस्फुरणस्यावश्यकत्वात् । अज्ञानादिकं प्रकाशते इत्यनुभवाच्च । अन्यथाविद्यादिप्रकाशानुपपत्तेरिति ।। **अन्यथेति** ।। प्रकाशत्वेन प्रकाशमानेऽपि प्रकाशे यद्यप्रकाशारोप इत्यर्थः ।। **न चेति** ।। न चात्यन्ताभावानधिकरणत्वमत्यन्ताभावाभावत्त्वम् । अत्यन्ताभावाभावश्च प्रागभाव एवेति स्वप्रकाशत्वमेवावरणकृत्यं स्यादिति वाच्यम् । अत्यन्ताभावाभावस्य प्रतियोग्यात्मकत्वेन प्रागभावत्वमात्रत्वाभावात् सामान्यविशेषरूपत्वेन भिन्नत्वात् ।

ननु योग्यताया अज्ञानकल्पितत्वेन नानादित्वमित्यत आह ।। **इदानीमिति** ।। न

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

च योग्यताप्रागभाव एवाप्रकाशत्वप्रयोजक इति न मोक्षेऽप्यप्रकाश इति वाच्यम् । सामान्ये बाधकाभावात् घटादावपि प्रागभावाभावेन प्रकाशत्वापाताच्च । उक्तमर्थं कारिकया सङ्गृह्णाति ।। **एवश्चेति** ।। न चापरोक्षव्यवहारार्हत्वस्यैव स्वप्रभत्वेन कथं हेतु-हेतुमद्भाव इति वाच्यम् । अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वस्यैव स्वप्रभत्वेनोपहित-भेदात् । अन्यथा घटादेरपि स्वप्रभत्वापत्तेः । किञ्चाविद्या चैतन्यं प्रत्येव चैतन्य-प्रकाशस्यावरणमन्यं प्रति वा ? न द्वितीयः । अन्यस्य चेतनस्याभावात् । नाद्य इत्याह ।। **किञ्चेति** ।। एवं कल्पनेऽदृष्टकल्पना स्यादिति भावः ।। **तमस्सम्बन्धेति** ।। न चावतमसे प्रकाशसम्बन्धो दृष्ट एवेति वाच्यम् । तस्य प्रकाशप्रतिबन्धकत्वाभावात् । प्रकाशप्रतिबन्धकान्धकारस्य तमश्शब्देन विवक्षणात् । न हि प्रकाशे प्रकाश-प्रतिबन्धकसम्बन्धो विरोधात् । ननु चान्यं प्रत्येव चैतन्यप्रकाशप्रतिबन्धो विरोधात् । न चोक्तमन्याभावादिति वाच्यम् । पारमार्थिकान्याभावेऽपि कल्पितभेदान्यसम्भवादिति शङ्कते ।। **न चेति** ।। **आवरणमिति** ।। न च कल्पितस्य भेदस्यानादित्वान्नावरणापेक्षेति वाच्यम् । तथात्वे जीवब्रह्मविभागस्याविद्याधीनत्वोक्तिविरोधात् । कल्पितभेदस्य दोषजन्यप्रतीतिमात्रशरीरत्वेनानादित्वायोगाच्च ।। **यो मोक्ष इति** ।। न च मोक्षे जन्य-प्रकाशाभावात् कल्पितभेदाभावे चैतन्यं प्रतीव जीवं प्रत्यपि प्रकाशसम्भवान्नोक्तदोष इति वाच्यम् । न ह्यस्माभिर्जन्यत्वाभिप्रायेण भावीत्युक्तम् । किन्तु अभिव्यक्तौ यादृशः प्रकाश इत्यभिप्रायेण । तथा च जन्यप्रकाशाभावाभिधानं व्यधिकरणम् । कल्पितभेदेन च वास्तवाभेदकार्याप्रतिबन्धात् तादृशः प्रकाश इदानीमपि स्यात् । अन्यथा वह्नौ नायं वह्निरिति भेदकल्पनायां वह्नेर्दाहकत्वं न स्यात् । भेदकल्पनाया आवरणं विनाऽ-योगेनान्योन्याश्रयाच्च ।

ननु मोक्षेऽनवच्छिन्नब्रह्मानन्दः प्रकाशते । तदभावः आवरणेन साध्यते इति चेन्न । अनवच्छिन्नब्रह्मानन्दस्य चिन्मात्रत्वे तत्प्रकाशे तदप्रकाशायोगात् । तदतिरिक्तत्वे तस्य जडत्वेन मोक्षे तत्स्थित्ययोगात् ।। **न चेति** ।। दीपरूपे प्रकाशे स्वविषयत्वं स्वप्रकाशत्वम् । ब्रह्मरूपे प्रकाशे तु अवेद्यत्वं स्वप्रकाशत्वमिति दीपविलक्षणत्वात् न दीपदृष्टान्तेन ब्रह्मप्रकाशः स्वीकर्तुं शक्य इति भावः ।। **मोक्ष इति** ।। स्वप्रकाशत्वस्य ब्रह्मस्वरूपलक्षणत्वादिति भावः ।। **अज्ञानेति** ।। त्वया ह्यानन्दाप्रकाशायाविद्या स्वीक्रियते । स चावेद्यत्वादेवोपपन्न इति नाविद्याकल्पनमिति भावः । नन्वस्तु प्रकाश-

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

मान एवाज्ञानम् । न चालोके तमस्सम्बन्धादर्शनात् कथमेतदिति वाच्यम् । अज्ञान-तमसोर्विरोधितायामनुभवसिद्धविशेषात् । तथा हि । अज्ञानं हि त्वदुक्तमर्थं न जानामीति प्रकाशमाने वस्तुनि अनुभूयते इति वृत्तिविरोधि । न साक्षिरूपज्ञानविरोधीति कल्प्यते । तमस्त्वालोके सति नानुभूयत इत्यालोकमात्रविरोधीति । वस्तुतस्त्ववतमस आलोक-सम्बन्धदर्शनेन तमोऽपि नालोकमात्रविरोधीति शङ्कते ।। **अथ मतमिति** ।। तत्स्फोर-कत्वेन = तत्साधकत्वेनेत्यर्थः । अविरोधमेवोपपादयति ।। **दृश्यते हीति** ।। नन्व-प्रकाशमानेऽप्यर्थेऽज्ञानप्रतीतिरस्तु । तथा च ज्ञानमात्रमेवाज्ञानविरोधीत्यत आह ।। **अज्ञानेति** ।। ससम्बन्धिकपदार्थज्ञाने सम्बन्धितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य कारणत्वादिति भावः ।

नन्वज्ञानस्यैवं ज्ञानविरोधित्वाभावे ज्ञानान्निवृत्तिर्न स्यात् । तथा च मोक्षार्थं श्रवणादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् इत्यत आह ।। **अविद्येति** ।। **विशेषादेवेति** ।। श्रवणादि-साध्यादित्यर्थः । ननु वृत्तिचितोरेकविषयत्वविशेषः कथं चितोऽविरोधित्वे वृत्तेस्त-द्विरोधित्वमित्यत आह ।। **एकविषयत्वेऽपीति** ।। न च दृष्टान्तमात्रं न साधकमति-प्रसङ्गात् इति वाच्यम् । आत्मा वा अर इत्यादिश्रुतिबलात् श्रवणादिसाध्यज्ञानस्यैव तद्विरोधित्वकल्पनात् । ज्ञानमात्रस्यैव तद्विरोधित्वे तु श्रवणादिविधिवैयर्थ्यापत्तेः ।। **त्वयेति** ।। तथा चाज्ञानाङ्गीकारवैयर्थ्यम् । अनवच्छिन्नानन्दाप्रकाशस्य तत्कृत्यस्या-भावात् । तथा चापसिद्धान्त इति भावः ।। अपि चेति ।। ननु चित्त्वाकारेण न प्रकाशत इत्यनुभवाभावेऽपि अनवच्छिन्नत्वाकारेण न प्रकाशत इत्यनुभवोऽस्त्येवेति तत्प्रयोजकतया तत्राप्यावरणमावश्यकमिति चेन्न । अनवच्छिन्नत्वादेश्चिन्मात्रत्वेन तदप्रकाशायोगात् । तदतिरिक्तत्वे च कल्पितत्वेन मोक्षे तदभावात् । अनवच्छिन्नत्वाकारस्यापि स्वप्रकाश-त्वेनावेद्यतयाऽप्रकाशोपपत्तौ तत्प्रयोजकतयाऽविद्यास्वीकारवैयर्थ्याच्च । ननु प्रकाशमाने कथमज्ञानमङ्गीक्रियते ज्ञानाज्ञानयोरेकत्र विरोधादज्ञानाविरोधिनो ज्ञानत्वानुपपत्तेश्चेति चेन्न । अभ्युपगमवादेनोक्तत्वात् । अत एव अस्तु वेत्युक्तम् । अत एवाह ।। **किञ्चेति** ।।

न च ज्ञानं विशेषावच्छिन्नतयाऽवभासते सामान्यावच्छिन्नतया ? आद्ये विशेषे भासमानत्वमागतमेव । न हि विशेषमभासयद्विशेषाज्ञानमित्यवभासनं सम्भवति । तथा च कथं भासमाने नाज्ञानम् । न द्वितीयः । सामान्यावच्छेदेन भासमानस्य विशेष-

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

सम्बन्धित्वे प्रमाणाभावेन सामान्यविषयतया भासमान एवाज्ञानापातादिति चेन्मैवम् । अस्त्वाद्यः । न चैवं भासमानेऽज्ञानापातः । येन रूपेणाज्ञानविषयता विशेषस्य न तेन रूपेणाज्ञानज्ञाने भानम् । न च निरूपकतावच्छेदकरूपेणैव निरूप्यज्ञाने निरूपक-भानमिति वाच्यम् । अस्य नियमस्य प्रागेव दूषितत्वात् । कल्पनाया अनुभवानु-सारित्वात् । तथा ह्यनुभवस्त्वदुक्तं न जानामीति । अत एवाह ।। **न हि परचित्त-स्थमज्ञातमित्यादि** ।। तथा च न भासमाने अज्ञानापातः । द्वितीयेऽपि न दोषः । सामान्यावच्छेदेनानुभूयमानस्य विशेषविषयत्वात् । न चान्यावच्छिन्नत्वेनानुभूयमान-स्यान्यविषयत्वेऽतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । सामान्यविशेषभावस्य नियामकत्वात् । न चाज्ञानाविषयस्य नाज्ञानावच्छेदकतयाऽज्ञानज्ञाने भानमिति वाच्यम् । अज्ञानाविषय-स्यैवानुभवबलेनाज्ञानावच्छेदकतया भानाभ्युपगमात् । अनुभवश्च प्रागेव दर्शित इति अन्यथा भासमानेऽप्यङ्गीकारे अज्ञानादेर्निवृत्तिरेव न स्यात् । न चाज्ञानादेर्ज्ञान-विशेषविरोधित्वम् । न जानामीति ज्ञानसामान्यविरोधित्वेनैव प्रतीयमानत्वात् । विस्तृतं चैतत् प्रागेवेत्यलमतिविस्तरेण ।

अज्ञातं बुभुक्षापिपासादीति विशेषणविशेष्यभावेनान्वयः । ननु विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञाने कारणत्वात् कथं विशेषाज्ञाने तद्विशिष्टाज्ञानज्ञानमित्यत आह ।। **एवञ्चेति** ।। अत्र प्रमाणमाह ।। **तथेति** ।। ननु विशेषज्ञानमेव कुतो न हेतुरित्यत आह ।। **न हीति** ।। नन्ववच्छेदकविशेषज्ञानस्यावच्छेदकज्ञाने कारणत्वानुरोधेन ज्ञातेऽप्यज्ञानधीः स्वीकर्तव्येत्यत आह ।। **अवच्छेदकेति** ।। तथा कार्यकारणभावस्य सिद्धेरिति भावः । नन्वेवं घटज्ञानस्यापि पटावच्छिन्नाज्ञानहेतुता स्यादित्यतिप्रसङ्ग इत्यत आह ।। **सामा-न्येति** ।। ननु ससम्बन्धिकपदार्थज्ञाने विशेषप्रकारकमेव सम्बन्धिज्ञानं कारणत्वेन क्लृप्तमिति तदभावे कथं तदित्यत आह ।। **किञ्चेति** ।। यद्वा ससम्बन्धिकस्य ज्ञातत्वे सम्बन्धिनोऽपि तत्त्वमावश्यकमित्याशङ्क्य ससम्बन्धिकस्य यद्भवति तत्सम्बन्धिनोऽपीति विशेषव्याप्या वा ससम्बन्धिकस्य ज्ञातत्वे सम्बन्धिनोऽपि ज्ञातत्वमिति विशेषव्याप्या वा ? नोभयथापि व्यभिचारादित्याह ।। **किञ्चेति** ।। न च द्वेषस्येष्टत्वेऽपि द्विष्टस्येष्टत्वा-भाववदिति न युक्तम् । इष्टत्वं हि इच्छाविषयत्वम् । द्विष्टस्यापि इच्छाविषयतावच्छेदक-तया तद्विषयत्वावश्यम्भावादिति वाच्यम् । इच्छाविषयतावच्छेदके इष्टत्वव्यवहाराभावे-नेच्छाविशेष्यत्वस्यैवेष्टत्वात् । अन्यथा शत्राविष्टत्वव्यवहारः सुखत्वस्यापि निरुपाधीच्छा-

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

विषयतावच्छेदकत्वेन पुरुषार्थत्वं दण्डत्वस्यापि कारणतावच्छेदकत्वेन कारणत्वमित्याद्यापद्येत । तथा चावच्छेदके नेष्टत्वम् । न चेश्वरस्यापि भ्रान्तिविषयज्ञानमावश्यकम् । भ्रमो हि भ्रमत्वेन प्रतिपत्तव्यः । अन्यथा विशेषज्ञानाभावप्रसङ्गात् । भ्रमत्वं च तदभाववति तद्ज्ञानत्वम् । एवञ्च भ्रमत्वं जानता भ्रान्तिविषयस्य ज्ञेयत्वात् कथं भ्रान्तिविषयज्ञानाभावेऽपि भ्रान्तिज्ञानवदित्युक्तमिति वाच्यम् । यथार्थज्ञानभिन्ननिश्चयत्वस्यासद्विषयकत्वस्य वा भ्रमत्वात् । तदभाववति तत्प्रकारकत्वस्य भ्रमत्वेऽपि न शुक्तौ तत्प्रकारसत्त्वं भ्रान्ताविव विषयः । अन्यथा तस्य भ्रान्तत्वप्रसङ्गात् । न च सर्वत्वेन सर्वस्य ज्ञातत्वात् कथं सर्वाज्ञानेऽपि सर्वज्ञानज्ञानमुक्तमिति वाच्यम् । न हि वयं सर्वथा सर्वज्ञानं नास्तीति ब्रूमः । किं नाम ? सामान्यतो ज्ञानेऽपि तत्तद्धर्मिगतासाधारणधर्मप्रकारकं नास्तीति । तथा च यथा तत्र विशेषाज्ञानेऽपि सामान्यज्ञानेन सर्वज्ञानज्ञानं तथाऽत्रापीति न कुत्रापि ज्ञात एव सम्बन्धिनि ससम्बन्धिकज्ञानम् । तथा चोक्तस्थले व्यभिचारादुक्तनियमोऽसिद्ध इति भावः ।। **अन्यथेति** ।। यद्युक्तरीत्याज्ञानप्रतीत्यन्यथासिद्धावपि अज्ञानज्ञानार्थमज्ञातज्ञानमङ्गीक्रियते तदेत्यर्थः ।

नन्ववच्छेदके ज्ञानं विनाऽवच्छिन्नज्ञानं न दृष्टमवच्छेदके मोहहानेश्चानवच्छिन्नज्ञाने कारणत्वमित्यतस्तदुपपादयति ।। **तथा हीति** ।। तथा चान्वयव्यतिरेकाभ्यामवच्छेदके मोहहानेरप्यवच्छिन्नज्ञाने कारणत्वमिति भावः । वैषम्यं शङ्कते ।। **तर्हीति** ।। विरोधस्य तच्छान्तिकल्पनस्य समानत्वात् अर्धजरतीयानुपपत्तेरिति भावः ।। **किञ्चेति** ।। कल्पनाया अविशेषादिति भावः । नन्वेवमज्ञानस्य विषयविशेषसिद्धिः कथमित्यत आह ।। **अज्ञानस्येति** ।। न चैवमभावस्य भावविरोधिप्रतियोगिज्ञाननिरपेक्षज्ञानविषयत्वमभाववैलक्षण्यं वृत्त्यैवाज्ञान उपपादितमिति वाच्यम् । अस्याभावेऽपि सत्त्वेन तद्वैलक्षण्याभावात् । अभावविशेषस्य तादृशत्वकल्पने लाघवाच्च । न चैवमज्ञानस्य विषयावच्छिन्नतयाऽननुभवे तस्य त्वदुक्तमर्थं न जानामीति वर्तमानार्थप्रत्ययो विरुध्यत इति वाच्यम् । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वेति वर्तमानप्रत्ययोपपत्तेः । तथा चाज्ञात एवावच्छेदके ज्ञानज्ञानं युक्तमिति युक्तमुक्तं न चाज्ञाननिवर्तकत्वेनाज्ञाननिवृत्तिप्रयोजकत्वमुक्तम् । तच्च सम्बन्धसम्पादनद्वाराऽस्मिन् पक्षेऽप्यस्तीति वाच्यम् । एवं ह्येतन्मते साक्षिण एवाज्ञाननिवर्तकत्वेन वृत्तिरेवाज्ञानविरोधिनी न साक्षीत्यस्यायोगात् ।

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

ननु वृत्युपारूढः साक्षी तद्विरोधी न केवला वृत्तिरिति तदभिप्राय इति चेन्न । केवलवृत्तिविषये धर्मादौ केवलसाक्षिविषये सुखादौ न जानामीति प्रतीतिः स्यात् । वृत्युपारूढस्यैवाज्ञानविरोधित्वे दूषणान्तरमाह ।। **अज्ञानस्येति** ।। विशेषणाभावायत्तविशिष्टाभावस्य तदानीमपि सुलभत्वादिति भावः ।। **न जानामीत्यज्ञानस्येति** ।। न च घटादिमात्रविरोधिनो घटाभावादेर्भावसामान्यविरोधित्वेनाभावत्वेन प्रतीतिवद्ज्ञानविशेषविरोधिनोऽप्यज्ञानस्य ज्ञानसामान्यविरोधित्वेन प्रतीतिर्युक्तेति वाच्यम् । अभावपदस्य रूढत्वेन दृष्टान्तासम्मतेः । अभावस्य भावसामान्यविरोधित्वासम्भवेनाभावस्य च तत्त्वासम्भवाच्च । नञर्थोल्लिखितधीविषयत्वस्याखण्डस्य वा अभावत्वात् । न चाज्ञानपदमपि रूढमेवेति वाच्यम् । योगेनैवोपपत्तौ रूढिकल्पनायां मानाभावात् । अभावपदादपि भावसामान्यविरोधित्वस्याप्रतीतेश्च ।। **न जानामीति ज्ञप्तिविरोधित्वस्येति** ।। न च मन्मते वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यं जानामीति व्यवहारविषयः । तथा च न जानामीत्यनेन वृत्तिचितोरुभयोरपि अज्ञानविरोधित्वं विषयीक्रियते । एवञ्च न चैतन्येऽज्ञानविरोधित्वम् । नापि वृत्तौ । वृत्युपारूढचित एवार्थप्रकाशकत्वेन तथात्वादिति वाच्यम् । तथात्वे हि वृत्तिरेवाज्ञानविरोधिनीति स्वोक्तिविरोधापातात् । सुखं जानाम्यज्ञानं जानामीति व्यवहारो न स्यात् । सुखादेर्वृत्युपारूढचिदविषयत्वात् । प्रत्येकविरोधेनैव व्यवहारोपपत्तौ विशिष्टविरोधित्वकल्पने गौरवाच्च । विशिष्टस्यैव प्रकाशकत्वे मोक्षे आनन्दाप्रकाशापाताच्च । ज्ञाधातोर्ज्ञप्तिमात्र एव शक्तत्वाच्च । अन्यथा नैयायिकादीनां तथा व्यवहाराभावापातात् ।। **चैतन्येति** ।। परस्परविरोधिनोरेव तत्त्वादिति भावः ।

न च वृत्युपारूढचित्त्वेन निवर्तकत्वमतो नेच्छादिनिवर्त्यद्वेषादिवत् तन्निवर्त्यानां सत्त्वं न वा चैतन्यमात्रस्य तन्निवर्तकत्वमिति वाच्यम् । दीपादौ अर्थप्रकाशकत्वेनैव निवर्तकत्वस्य दृष्टत्वेनोक्तरूपेण निवर्तकत्वस्यादृष्टत्वेन दृष्टादृष्टकल्पनापातात् । उक्तरूपापेक्षयाऽर्थप्रकाशकत्वस्यैव लघुत्वाच्च । परोक्षस्थले वृत्युपारूढचित्त्वाभावेन न जानामीति व्यवहारापाताच्च ।। **त्वन्मत इति** ।। न च परोक्षवृत्तेर्विषयपर्यन्तत्वाभावेन न विषयगताज्ञाननिवर्तकत्वं सुखादेर्ज्ञातैकसत्त्वादेवाज्ञानादर्शनमित्यन्वयव्यतिरेकयोन्यथासिद्धिरिति वाच्यम् । परोक्षवृत्तेर्विषयाकारत्वरूपविषयपर्यन्तत्वाभावे ततस्तद्व्यवहारो न स्यात् । साक्षिस्फुरणस्य चाज्ञानविरोधित्वाभावे ज्ञायमानसुखादौ अज्ञानावश्यम्भावा-

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

पातादिति नान्वयव्यतिरेकयोरन्यथासिद्धिः । तथा च स्फुरणस्यैवाज्ञानविरोधित्वमिति भावः ।। **स्वसत्तायामिति** ।। न च पूर्णत्वादिनाऽप्रकाशविधुरत्वाभावेऽपि अध्यासाधिष्ठानतयाऽप्रकाशविधुरत्वसम्भवात् तेन स्वप्रकाशत्वसाधनमिति वाच्यम् । पूर्णत्वस्य चिन्मात्रत्वे तेन रूपेणापि प्रकाशेनाप्रकाशासम्भवः । तदतिरिक्तत्वे तु नाज्ञानविषयत्वम् । चैतन्यातिरिक्तत्वेन जडत्वात् ।। **वृत्तिचितोरिति** ।। ननु साक्षिणि यदज्ञानविरोधित्वमनुभूयते तन्नाज्ञाननिवर्तकत्वनिबन्धनम् । किन्तु स्वविषये इच्छादौ यावत्सत्त्वं प्रकाशादज्ञानाप्रसक्तिनिबन्धनम् । वृत्तेश्च स्वविषये प्रसक्ताज्ञाननिवृत्तिनिबन्धनमेवेत्युभयोर्वैषम्योक्तिर्युक्तैवेति चेन्न । त्वया प्रकाशमानेऽप्यज्ञानस्वीकारेणेच्छादेः प्रकाशेऽपि अज्ञानप्रसक्तिसम्भवेन प्रसक्ताज्ञाननिवृत्तिनिबन्धनस्येवाज्ञानविरोधित्वस्योभयत्र वक्तव्यत्वे वैषम्यासम्भवात् । तन्निवर्तकत्वापेक्षया तत्प्रसक्त्यभावसम्पादकस्यातिविरोधित्वाच्च । उभयथापि विरोधित्वे साक्षिणोऽपि विरोधित्वानपायाच्च ।। **अन्यथेति** ।। यदि साक्षिणो नाज्ञानविरोधित्वं तदेत्यर्थः । न च चैत्रस्य स्वेच्छादौ अज्ञानाप्रसक्तेरेव नाज्ञानव्यवहारः मैत्रस्य तु प्रमात्रज्ञानादिति वाच्यम् । प्रसक्त्यभावेऽपि साक्षिप्रकाशविरोधस्यैव तन्त्रत्वात् । अन्यथा प्रसक्त्यनिवारणात् । प्रमात्रज्ञानातिरिक्ताज्ञानस्य प्रागेव दूषितत्वाच्च । उक्तमर्थं कारिकया सङ्गृह्णाति ।। **एवञ्चेति** ।। **तर्हीति** ।। तथा चात्मविषयमात्माश्रितमज्ञानमिति गतम् । अन्यथा इच्छादावपि तथा स्यादिति भावः ।। **प्रकाशरूप इति** ।। एतच्चोपलक्षणम् । इच्छां जानामीतिवत् आत्मानं जानामीति साक्षिवेद्यत्वस्यानुभवेनेच्छादाविवात्मन्यपि अज्ञानप्रसक्तिरयुक्तैव । न च स्वविषयत्वं विरुद्धमिति वाच्यम् । अध्ययनविधिवदुपपत्तेरिति भावः ।

।। **अन्यथेति** ।। यदि प्रकाशरूपेऽप्यज्ञानप्रसक्तिरित्यर्थः । न चेष्टापत्तिः वृत्तेरपेक्षणात् प्रकाशान्तरापेक्षायां जडत्वस्य तन्त्रत्वादिति वाच्यम् । अज्ञाननिवृत्यर्थं वृत्यपेक्षत्वे जडत्वस्यैव तन्त्रत्वेनात्मनस्तदपेक्षायोगात् । प्रकाशमानेऽज्ञानं च प्रागेव दूषितम् ।। **न चेति** ।। तथा च न सुखादावज्ञानम् । वृत्तिप्रतिबिम्बितसाक्षिवेद्यत्वात् । साक्षिणि तु सम्भवत्यज्ञानम् । केवलसाक्षिवेद्यत्वादिति भावः ।। **असतः साधकत्व इति** ।। अनवस्थादिनेत्यर्थः ।। **अन्यथेति** ।। तथा चात्मापि नाज्ञानविषयः स्यादिति भावः ।। **एतेनेति** ।। साक्षिणोऽप्यज्ञानविरोधित्वानुभवादिनेत्यर्थः ।। **एतेनैवेति** ।। उक्तादेवेत्यर्थः । न च ज्ञानाज्ञानयोः स्वविषयावच्छिन्नयोरेवानुभवात् कथमेतदिति वाच्यम् ।

(न्यायामृतकण्टकोद्धारः)

अवच्छेदकाप्रकाशेऽपि अवच्छिन्नप्रकाशस्योपपादितत्वात् । अत एव तथैव दृष्टान्त उक्तोऽन्धकारावृतवदिति । अभ्युपगमवादेनाह ।। **अस्त्वन्येति** ।। नन्वयं घट इत्यादि-वृत्तेः घटादिविषयत्वेन कथमात्मविषयत्वमित्यत आह ।। **विवरण इति** ।। तथा चाहंवृत्तिरात्मविषयैवेति तथाऽऽत्माज्ञाननिवृत्तिः स्यादेवेति भावः । ननु प्रमाण-जन्यात्मविषयिणी वृत्तिरज्ञानविरोधिनी । अहं वृत्तिस्त्वविद्यावृत्तिः । न चासौ प्रमाण-जन्येति कथं तथा अज्ञाननिवृत्तिरापाद्यते इत्यत आह ।। **घट इतीति** ।। **अन्यथेति** ।। घटमात्रविषयत्वे इत्यर्थः । नन्वयं घट इत्यादिवृत्या यावन्ति ज्ञानानि तावन्त्य-ज्ञानानीति मते अज्ञानविशेषस्य निवृत्तिः । एकाज्ञानपक्षे तु अवस्थाविशेषस्य प्रपञ्च-निदानं मूलाज्ञानमखण्डार्थनिष्ठवेदान्तजन्यवृत्यैव निवर्तते । फलबलेन तथा कल्पनादिति चेन्न । अस्याः प्रक्रियाया अप्रामाणिकत्वेन प्रेक्षावद्भिरनुपादेयत्वात् । ज्ञानस्य समानाधिकरणसमानविषयकाज्ञानविवर्तकत्वस्वभावत्वेनास्यानिवृत्तिस्य निवृत्तिरिति विनिगन्तुमशक्यत्वाच्च । तादृशाज्ञानाविरोधित्वे चैकस्याप्यनिवृत्तिप्रसङ्गात् । यावन्तीति पक्षे एकनिवृत्तावप्यपरप्रतिबन्धेन सदाऽप्रकाशापाताच्च । अवस्थाविशेषस्याज्ञानत्वे याव-न्तीति मतप्रवेशः । अन्यथा ज्ञानान्निवृत्ययोगः । फलस्य तु भेदस्य सत्यत्वेनैवो-पपत्तेश्च । विस्तृतं चैतदिति दिक् ।

।। **अनात्मेति** ।। चिन्मात्राविषयेत्यर्थः । ननु यथा घटाकाशज्ञानेऽपि महाकाशाज्ञानं तथाऽवच्छिन्नाज्ञानेऽपि चैतन्यज्ञानमित्यतो घटावच्छिन्न आकाशः आकाश एव वा आकाशांशो वा ? आद्य आह ।। **आकाशस्यैव चेति** ।। तथा च तत्र नाकाशादर्शनमनुभवविरोधात् । अन्त्ये त्विष्टापत्तिमाह ।। **आकाशांशस्येति** ।। **अतिप्रसङ्गादिति** ।। इदमिति ज्ञानेनापि नेदं रजतमिति भ्रमनिवृत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।। **श्रवणादीति** ।। तस्य प्रागपि सत्त्वादिति भावः ।। **सत्यत्वेति** ।। भ्रमकालीनापरोक्ष-ज्ञानाधिकविषयज्ञाननिवर्त्यस्यैव मिथ्यात्वादिति भावः ।। **उक्तेति** ।। प्रकाशमानेऽ-ज्ञानासम्भवादित्युक्तदोषादित्यर्थः । निर्विषयत्वप्रतिपादनमुपसंहरति ।। **तस्मादिति** ।। उक्तेऽर्थे स्वाचार्यसम्मतिमाह ।। **तदुक्तमिति** ।। वक्ष्यमाणोपोद्घाताय चरमप्रकृतमुप-संहरति ।। **तस्मादिति** ।। इति अविद्याविषयभङ्गः ।

न्यायामृतप्रकाशः

।। **चिन्मात्रमेवेति** ।। ''आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विशेषचितिरेव केवले''त्युक्तेरिति भावः । ननु तस्याज्ञानकल्पितत्वेनान्योन्याश्रयान्नाज्ञानाश्रयत्वमिति शङ्काभासं निराकरोति ।। **तस्येति** ।। नन्वज्ञानस्यावरणत्वेनावरणभूताज्ञानकृत्यस्य चिन्मात्रेऽभावेन किमर्थमज्ञानस्य तद्विषयत्वमङ्गीकार्यमित्यत आह ।। **स्वप्रकाशेति** ।। **आवरणकृत्येति** ।। आव्रियतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्याऽज्ञानमावरणशब्देन ग्राह्यम् । तत्कृत्यं आवृतिः । तथा चाज्ञानरूपावरणस्य यत्कृत्यं प्राप्तप्रकाशप्रतिबन्धरूपावृत्तिस्तत्सद्भावादित्यर्थः । ननु जीवो जडं वाऽज्ञानविषयः किं न स्यादित्यत आह ।। **न त्वन्यदिति** ।। तथा चाज्ञानसिद्धौ तत्कल्पितजीवसिद्धिः तत्सिद्धौ च तद्विषयकाज्ञानसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः स्यादिति भावः । जडविषयकाज्ञानानङ्गीकार एव हेत्वन्तरमाह ।। **जडत्वेनेति** ।। अप्रकाशस्वरूपत्वेनेत्यर्थः ।। **आवरणकृत्येति** ।। अज्ञानरूपावरणस्य यत्कृत्यं प्राप्तप्रकाशप्रतिबन्धरूपावृतिस्तदभावाच्चेत्यर्थः । सिद्धान्तं प्रतिजानीते ।। **अत्र ब्रूम इति** ।। आवरणकृत्यं आवरणस्य कृत्यं आवृतिरिति यावत् । आवरणकृत्यरूपावृतिः किं सिद्धप्रकाशलोपरूपा वा असिद्धप्रकाशानुत्पत्तिर्वा । नोभयमपीत्याह ।। **न तावदिति** ।। अन्धकारेण क्रियमाणा आवृतिः आलोकरूपो यस्सिद्धो घटप्रकाशस्तल्लोपरूपा, असिद्ध उत्तरत्र जायमानो यः प्रकाशस्तदनुत्पत्तिरूपा च दृष्टास्तीति ज्ञातव्यम् । कुतो नोभयमपीत्यत आह ।। **स्वरूपेति** ।। नित्यसिद्धत्वान्न सिद्धप्रकाशलोपो युक्तः नित्यसिद्धत्वादेवासिद्धप्रकाश एव नास्तीत्युक्तरूपावृतिद्वयं चिन्मात्रे न सम्भवतीत्यर्थः । एतदन्यदेव किञ्चिदावृतिशब्दार्थ इति तत्राह ।। **एतदन्यस्येति** ।। सिद्धप्रकाशलोपासिद्धप्रकाशानुत्पत्तिव्यतिरिक्तस्येत्यर्थः ।

नन्वज्ञानेन क्रियमाणावृतिर्नाम सतोऽपि ब्रह्मरूपप्रकाशस्य विषयासम्बन्ध एवेत्याशङ्क्य निराकरोति ।। **नापीति** ।। विषयासम्बन्ध इत्यत्र विषयशब्देन घटादिकं वा चैतन्यरूपं वा ? आद्ये आह ।। **ज्ञानस्येति** ।। तथा च ज्ञानस्य विषयसम्बन्धाभावे विषयसम्बन्धस्वभावत्वरूपज्ञानस्वरूपस्यैव हानिः स्यादित्यर्थः । यथोक्तं ''विषयवर्जितः प्रकाश एव न भवति । घटवदिति'' । द्वितीये त्वाह ।। **स्वयमिति** ।। ज्ञानातिरिक्तविषयसद्भावे हि तस्य विषयसम्बन्धापेक्षा । न चैवं चैतन्यस्य । स्वयमेव ज्ञानरूपत्वेन स्वसम्बन्धा-

(न्यायामृतप्रकाशः)

नपेक्षत्वादित्यर्थः । अतस्सतोऽपि प्रकाशस्य घटादिचैतन्यरूपविषयासम्बन्धरूपा आवृतिरप्ययुक्तेति भावः ।। **नापीति** ।। अज्ञाने सति प्राकट्यापरपर्यायज्ञाततारूपज्ञानकार्यं न जायते । अतो ज्ञाततारूपज्ञानकार्यप्रतिबन्ध एव अज्ञानसाध्या आवृतिरित्यर्थः ।। **चैतन्येति** ।। अभिव्यक्तचित्सम्बन्ध एव त्वन्मते ज्ञातता । एवं च चैतन्यातिरिक्तस्य प्राकट्यस्याभावाच्चैतन्यस्य सदा स्वप्रकाशत्वेन ज्ञाततायाः एव सत्वान्न तदाख्यकार्यप्रतिबन्धरूपा आवृतिर्युक्तेत्यर्थः ।। **नास्तीति** ।। यथा नास्तीत्यादिव्यवहार एवाज्ञानसाध्या आवृतिर्घटादौ दृष्टा एवं चैतन्यं नास्तीत्यादिव्यवहार एव चैतन्येऽप्यज्ञानसाध्या आवृतिरित्यर्थः । अभिज्ञा ज्ञानम् ।। **आवरणसाध्यत्वेनेति** ।। आवरणशब्दो भावसाधनः । तथा चावृतिसाध्यत्वेनेत्यर्थः ।

अयमभिप्रायः । प्रकाशमाने ब्रह्मणि नास्तीत्यादिज्ञानं भ्रान्तिरेव । तथा च लोकेऽधिष्ठानावृत्यनन्तरं भ्रान्तिर्दृष्टा । प्रकृते च ब्रह्मण्यज्ञानावृते सति पश्चात्तत्र नास्तीत्यादिभ्रान्तिर्वाच्या । ततश्च भ्रान्तेरावृतिसाध्यत्वेन आवृतित्वायोगादिति ।

अत एवेत्युक्तं विशदयति ।। **तस्येति** ।। **आवरणत्वेति** ।। आवृतित्वेत्यर्थः । तथा च प्रकाशमाने ब्रह्मणि नास्तीत्यादिव्यवहारस्याज्ञानकार्यावृत्तिसाध्यभ्रान्तिसाध्यत्वेन भ्रान्तिहेतुभूतावृतित्वायोगादिति भावः ।। **सुषुप्ताविति** ।। त्वन्मते सुषुप्तावपि चैतन्यमावृतमित्यङ्गीकृतम् । तथा चात्र सुषुप्तौ नास्तीत्यादिव्यवहाराभावेनावृत्यभावापाताच्चेत्यर्थः ।। **नापीति** ।। चैतन्यमस्तीत्यादिव्यवहाराभावरूपावृतिश्च सुषुप्तावप्यस्तीत्यर्थः । अत्रापि व्यवहारशब्देनाऽभिज्ञा वाऽभिलपनं वा । आद्येऽपि स्वरूपाभिज्ञा वा वृत्तिरूपा वा । नाद्य इत्याह ।। **व्यवहारस्येति** ।। अभिज्ञात्वे स्वरूपाभिज्ञात्वे ।। **इदानीमपीति** ।। चैतन्यमस्ति प्रकाशत इत्यादिरूपज्ञानस्येदानीमपि सत्वेन तदभावरूपा आवृतिरिदानीमपि न स्यादित्यर्थः । नेतर इत्याह ।। **वृत्तेश्चेति** ।। तथा चास्तीत्याद्यन्तःकरणवृत्त्यभावस्याविद्यानिवृत्तिरूपमोक्षे सत्वादज्ञानावृत्त्यापातादित्यर्थः।

आवरणकृत्यभूतामावृतिं प्रकारान्तरेणाशङ्क्य निराकरोति ।। **नापीति** ।। **तरोरपीति** ।। योग्यत्वायोग्यत्वधर्मयोर्वास्तवयोर्ब्रह्मण्यभावेनारोपितत्वमेव वाच्यम् । आरोपश्चावृतिसाध्यः । तथा चैतादृशधर्मद्वयस्यारोपितत्वेनारोपस्यावरणमावृतिं विनाऽयोगेन तयोरावृतित्वायोगा-

(न्यायामृतप्रकाशः)

दित्यर्थः । यत्राद्वितीयत्वादिविशिष्टे संशयादिकमावरणकल्पकमस्ति तत्र त्वया नावरणं कल्प्यते । यत्र तु चिन्मात्रे आवरणं कल्प्यते तत्र च संशयादिकमावरणकल्पकं नास्तीत्याह ।। **अद्वितीयत्वादीति** ।। अस्त्यत्र सम्प्रदायः । सर्वेषां मते योग्यत्वं फलोपधानेनैव मन्तव्यम् । एवं च प्रकृते नास्तीत्याद्यपरोक्षव्यवहारेण फलोपधानेन नास्तीत्याद्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वं कल्पनीयम् । अत्राद्वितीयत्वादिविशिष्टे योग्यत्वरूपावृतिकल्पकोक्तफलोपधानव्यवहारेऽपि तत्कल्प्ययोग्यत्वायोग्यत्वादिरूपावृतिर्न कल्प्यत इत्यर्थः ।। **अवस्थेति** ।। जाग्रदादीत्यर्थः ।। **तदभावेनेति** ।। योग्यत्वायोग्यत्वरूपावृतिकल्पकोक्तफलोपधानरूपव्यवहाराभावेनेत्यर्थः । तथात्वे अधिष्ठानत्वादिकमेव न स्यादित्यर्थः । तत्कल्प्ययोः=उक्तफलोपधानरूपव्यवहारकल्प्ययोः । उक्तायोग्यत्वादिरूपावृतेर्मोक्षकाले यथाऽभावस्तथेदानीमपि तदभावोऽङ्गीकार्य एव । अन्यथेदानीमपि नास्तीत्यादिव्यवहारयोग्यत्वास्तीत्यादिव्यवहारायोग्यत्वरूपावृत्यङ्गीकारे इदानीमपि त्वया ब्रह्मणः अस्ति प्रकाशत इत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वरूपस्वप्रकाशत्वस्याङ्गीकृतत्वेन तद्विरोधः स्यादित्याह ।। **तयोरपीति** ।। योग्यत्वायोग्यत्वरूपावृत्योरित्यर्थः ।। **विरुद्धत्वेनेति** ।। अयोग्यत्वरूपावृतेरभावरूपतया स्वप्रकाशत्वेन विरोधः योग्यत्वरूपावृतेस्तु तदभावव्याप्यतया स्वप्रकाशत्वेन विरोध इति द्रष्टव्यम् ।

ननु स्वप्रकाशत्वलक्षणेन अस्तीत्यादिव्यवहारायोग्यत्वरूपावृत्यङ्गीकारे न विरोधः । अज्ञानावच्छेदकत्वं यदास्ति ब्रह्मणस्तदाऽज्ञानावच्छेदेनास्तीत्याद्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वरूपं स्वप्रकाशत्वमस्ति । स्वरूपापेक्षया तु अस्तीत्यादिव्यवहारायोग्यत्वरूपावृतिरस्तीत्यङ्गीकारादित्याशङ्क्य निराकरोति ।। **न चेति** ।। **अज्ञानावच्छिन्नत्वेनेति** ।। अज्ञानमवच्छिन्नं यस्यावच्छेदकस्य तदज्ञानावच्छिन्नम् । तत्वेन अज्ञानावच्छेदकत्वेनेत्यर्थः । यद्वाऽज्ञानावच्छिन्नत्वेनाऽज्ञानावच्छेदेनेत्यर्थः । अत एवोत्तरत्र अज्ञानावच्छेदेनेत्येव व्यवहारः ।। **स्वरूपस्येति** ।। यस्त्वरूपे योग्यत्वरूपावृतिरङ्गीकृता तस्यास्वप्रकाशत्वापातात् प्रत्युताज्ञानावच्छेदकत्वविशिष्ट एव तदापातादित्यर्थः । किं च ब्रह्मणोऽज्ञानावच्छेदकत्वमङ्गीकृत्य तदवच्छेदेनापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वेन स्वप्रकाशत्वाङ्गीकारे नित्यातीन्द्रियस्यापि स्वप्रकाशत्वापातात् तस्य नित्यातीन्द्रियत्वेनैव स्वरूपेणास्तीत्याद्यपरोक्षव्यवहारायोग्यत्वेऽपि धर्मादिकं न जानामीति तद्विषयकाज्ञानस्य साक्षिरूपत्वेनापरोक्षतया तदवच्छेदकतया तस्याप्यपरोक्ष-

(न्यायामृतप्रकाशः)

व्यवहारयोग्यत्वादित्याह ।। **नित्यातीन्द्रियस्यापीति** ।। एवमज्ञानकृत्यभूतावृत्यभावमुक्त्वाऽज्ञानस्यावरणत्वकथनमप्ययुक्तमित्याह ।। **इच्छादीति** ।।

अयं भावः । लोके तदेवावरकं यत्स्वावच्छिन्नप्रकाशविरोधि यथा नेत्रपटलादि । यथा इष्टमितीच्छावच्छिन्नवस्तुप्रकाशविरोधित्वं इच्छायां नास्ति । विशेष्यस्य प्रकाशमानत्वात् । अत इच्छाया नावरकत्वमित्यङ्गीकृतम् । एवमज्ञानावच्छिन्नस्य प्रकाशे विशेष्यस्यापि ब्रह्मणः प्रकाशान्न तदज्ञानं स्वावच्छिन्नप्रकाशविरोधीति न तदावरकम् । अन्यथा इच्छाया अप्यावरकत्वापातादिति । किञ्च सुखादीनां चिन्मात्रप्रकाश्यत्वं तावदङ्गीकृतम् । अन्यथा तत्राज्ञानप्रसङ्गात् । सुखादिप्रकाशकं च चिन्मात्रं अज्ञानावच्छिन्नमेव जातम् । तथा च सुखादिप्रकाशरूपस्य ब्रह्मणोऽज्ञानावच्छिन्नत्वादिदानीं सुखादिप्रकाशो नास्तीत्युक्तं स्यात् । तथा च सुखादिकं न प्रकाशत इत्यनुभवः स्यात् । न चैवमस्ति । अतः सुखादिकं प्रकाशत इत्यनुभवार्थं सुखादिप्रकाशरूपस्य ब्रह्मणोऽज्ञानावच्छेदेन प्रकाशोऽङ्गीकार्यः । तथा चाज्ञानावच्छेदेन ब्रह्मणोऽपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वमिति विरोधपरिहारायोगेन व्यवहारयोग्यत्वरूपस्वप्रकाशत्वमपि व्यवहारायोग्यत्वरूपावृतिविरुद्धमेवेत्याह ।। **सुखादेरिति** ।। **एतेनेति** ।। अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वरूपस्वप्रकाशत्वेन सह व्यवहारायोग्यत्वस्य विरुद्धत्वेनेत्यर्थः । अपरोक्षव्यवहारायोग्यत्वमात्रस्यैवावृतित्वे ब्रह्मणोऽप्यज्ञानावच्छेदेनापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वेनेदानीमावृत्यभावापातात् । अतोऽज्ञानाविशेषितेति व्यवहारे विशेषितः । तथा च स्वरूपमात्रेणापरोक्षव्यवहारायोग्यत्वमेवावरणस्यावरकस्याज्ञानस्य कृत्यं आवृतिरित्यर्थः ।

नन्वावृतेर्न स्वप्रकाशत्वेन विरोधः । अस्तीत्याद्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वरूपस्वप्रकाशत्वस्य सत्यत्वात् । अपरोक्षव्यवहारायोग्यत्वरूपाप्रकाशस्यावृत्याख्यस्यारोपितत्वेन मिथ्यात्वात् । न ह्यारोपितरूपेण वास्तवनीरूपत्वस्य विरोधोऽस्तीत्याशङ्क्य निराकरोति ।। **न चोक्तेति** ।। अस्तीत्यपरोक्षव्यवहारः उक्तशब्दार्थः । अप्रकाशः आवृतिः ।। **सुखादिति** ।। सुखादिप्रकाशरूपे साक्षिचैतन्येऽप्रकाशारोपोऽपि न सम्भवति येन सत्यत्वारोपितत्वाभ्यां विरोधपरिहारः स्यात् । कुत इति चेदुच्यते । ज्ञानमेव हि प्रमेयसाधकम् । तथा च यथा शुक्तावशुक्त्यारोपो भवति । कुतः ? इयं न शुक्तिरित्यनुभवादित्युच्यते । एवं सुखादिस्फुरणरूपे चैतन्येऽप्रकाशारोपाङ्गीकारे तत्साधकस्य सुखादिस्फुरणं न प्रकाशत इत्यनुभवस्यापातात् । न चैवमारोपसाधकोऽनुभवोऽस्तीत्यर्थः । किं चारोपितेन व्यवहारायोग्यत्वरूपाप्रकाशा-

(न्यायामृतप्रकाशः)

ख्यावरणेन तत्कार्यव्यवहाराद्यभावो न सम्भवति । वह्नौ गुञ्जापुञ्जारोपेऽपि तस्य स्पर्शे सति वह्निकार्यमेव दाहादिकं दृश्यते । न गुञ्जापुञ्जकार्यम् । तथा प्रकृते प्रकाशरूपे ब्रह्मणि अयोग्यत्वरूपाप्रकाशारोपेऽपि प्रकाशकार्यं यत् आवरणनिवृत्तिद्वारा नास्तीत्यादिभ्रान्त्याद्यभावरूपं तदेव स्यादित्याह ।। **वह्नाविति** ।। किं च सामान्यत आरोपितानारोपितयोर्विरोधो नास्ति । वास्तवशुक्तित्वमिथ्याशुक्तित्वयोर्विरोधाभावदर्शनात् वास्तवत्वेन सतोऽधिष्ठानप्रकाशस्य तु तदधिष्ठानकभ्रममात्रेण विरोधोऽस्ति । शुक्तित्वेन रूपेण सम्यक् शुक्तिप्रकाशे सति तदधिष्ठानकभ्रममात्राभावदर्शनात् । अतोऽधिष्ठानत्वेन प्रकाशमानेऽप्रकाशारोप एव न सम्भवतीति सत्यत्वमिथ्यात्वाभ्यामविरोधकल्पनमयुक्तमित्याह ।। **सत इति** ।। **अन्यथेति** ।। अधिष्ठानप्रकाशेऽपि यद्यारोपोऽङ्गीक्रियते तर्ह्यारोपनिवर्तकान्तराभावात् तन्निवृत्तिरेव न स्यादित्यर्थः ।

ननु स्वप्रकाशत्वावरणयोरेकत्र सामानाधिकरण्याभावेन सहानवस्थानरूपो विरोधो वाच्यः । न चासौ सम्भवति । तथाहि– ''अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वम् अपरोक्षव्यवहारायोग्यताभावः । अयोग्यताभावश्च योग्यतात्यन्ताभावानधिकरणत्वम् । आवरणं च उक्तयोग्यताभावः । अभावश्चात्र प्रागभावो विवक्षितः ।'' (इति अत्र पाठेन भाव्यमिति भाति) तथा हि अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वं अयोग्यत्वं योग्यताभावः, अभावश्च प्रागभावानधिकरणत्वं, अपरोक्षव्यवहारायोग्यत्वं चावरणम्, अयोग्यत्वं योग्यताभावः, अभावश्च प्रागभावो विवक्षितः, तदत्यन्ताभावानधिकरणत्वतत्प्रागभावयोश्च न विरोधः । एकस्मिन्नेव मृत्पिण्डे घटात्यन्ताभावानधिकरणत्वतत्प्रागभावयोश्च सहावस्थानदर्शनात् । एवं च तदत्यन्ताभावानधिकरणस्यैव तत्प्रागभावाधिकरणत्वनियमात् अपरोक्षव्यवहारयोग्यतात्यन्ताभावानधिकरणत्वरूपस्वप्रकाशत्वस्य अपरोक्षव्यवहारयोग्यतारूपप्रकाशप्रागभावरूपावरणस्य च ब्रह्मणि समावेशसम्भवात्को विरोध इत्याशङ्क्य निराकरोति ।। **न चेति** ।। अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वस्य स्वरूपप्रयुक्तस्यानादित्वेन तत्प्रागभावायोगादावरणस्यापरोक्षव्यवहारयोग्यताप्रागभावरूपतामङ्गीकृत्याविरोधकथनमयुक्तमित्याह ।। **स्वरूपेति** ।। बलात्कारे चाह ।। **इदानीमिति** ।। योग्यतात्यन्ताभावानधिकरणत्वेन स्वप्रकाशे ब्रह्मणि योग्यताप्रागभावमादायाप्रकाशरूपावरणोक्तौ, वयमपि वदामः सामान्यतोऽपरोक्षव्यवहारयोग्यताभाव एवावरणम्, अभावश्च ध्वंसोऽपि विवक्षितः, एवं चापरोक्षव्यवहारायोग्यताध्वंसस्याप्यावरणत्वात्तस्य च निरुक्तस्वप्रकाशत्वेना-

(न्यायामृतप्रकाशः)

विरोधात् । घटात्यन्ताभावानधिकरणस्यैव मृत्पिण्डस्य घटप्रागभावाधिकरणत्ववत् तद्ध्वंसाधिकरणत्वदर्शनात् । तथा चेदानीं योग्यतारूपप्रकाशप्रागभावेनाप्रकाशरूपावरण-सद्भावः । मोक्षे तु योग्यताध्वंसमादाय तदाप्यप्रकाशः स्यात् । आवरणं स्यादिति यावदित्यर्थः ।

ननु प्रागभावदशायामेवाप्रकाशव्यवहारो न तु तद्ध्वंसदशायामित्यत आह ।। **भवति हीति** ।। पूर्वं दीपप्रागभावदशायाम् । पश्चात् दीपध्वंसदशायाम् । सङ्गृह्णाति ।। **एवं चेति** ।। स्वप्रभत्वेन स्वप्रकाशत्वेन । व्यवहारार्हे व्यवहारयोग्ये । अविद्यावरणं अविद्या-कृत्यरूपा आवृतिः । चैतन्यं आवृताभिमतकालेऽपि प्रकाशते स्वप्रकाशत्वाद्दीपवत् । तथा च प्रकाशरूपचैतन्यस्यावृतत्वकथनं व्यर्थमित्याशयेनाह ।। **किञ्चेति** ।। **दीपेति** ।। यथा दीपावरकं घटादि दीपस्य घटादिविषयान्तरसम्बन्धप्रतिबन्धकं अन्यं प्रति दीपकर्मक-ज्ञानजननप्रतिबन्धकमेव दृष्टं न तु दीपं प्रत्येव दीपगतप्रकाशस्यापि प्रतिबन्धकम् । घटावृतस्यापि दीपस्य घटान्तःप्रकाशमानत्वात् । अन्यथा घटस्य दीपस्वरूपप्रकाशं प्रत्यपि प्रतिबन्धकत्वमङ्गीकृत्य घटावृतोऽपि दीपो न प्रकाशत इत्यङ्गीकारे दीपस्वरूपेऽपि तमस्स-म्बन्धापत्तेः । एवं प्रकृतेऽपीति न प्रकाशरूपचैतन्यस्वरूपे आवरणमिति भावः ।

ननु घटादेर्दीपं प्रत्येव दीपप्रकाशविरोधित्वाभावेऽपि अन्यं प्रति तत्प्रकाशविरोधित्वं तावदस्त्येव । एवमज्ञानस्य चैतन्यं प्रत्येव चैतन्यप्रकाशविरोधित्वाभावेऽपि जीवचैतन्यं प्रति शुद्धचैतन्याच्छादकत्वं युक्तम् । न च तयोश्चैतन्ययोरभेदात्स्वं प्रत्येव च स्वाच्छादकत्वं प्राप्तं तच्चायुक्तमिति वाच्यं, तयोः कल्पितभेदसद्भावेनोपपत्तेरित्याशयेन शङ्कते ।। **नन्विति** ।। **आवरणं विनेति** ।। आवृतिं विनेत्यर्थः । चैतन्यस्याव्रियमाणत्वे सिद्धे आवरणसिद्धिः तत्सिद्धौ च तत्कल्पितभेदं जीवचैतन्यं प्रति चिन्मात्रस्याव्रियमाणत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । किञ्च श्रवणादिसाध्यतत्वसाक्षात्कारेण यो मोक्षे भावी चिन्मात्रस्यैव चिन्मात्रं प्रति प्रकाशः परमपुरुषार्थरूपस्तदभाव एव संसारदशायां आवरकाज्ञानेन साधनीयो न तु कल्पितभेदं जीवं प्रति तदप्रकाशः । न हि मुक्तौ जीवचैतन्यं प्रति शुद्धचैतन्यप्रकाशोऽस्ति तस्योपहितस्य तत्वज्ञाननिवर्त्यत्वेनोक्तपुरुषार्थभाक्त्वाभावादित्याह ।। **यो मोक्ष इति** ।। चैतन्यमावृताभिमतकालेऽपि प्रकाशते स्वप्रकाशत्वाद्दीपवदित्यनुमाने स्वविषयकत्वमुपाधि-

(न्यायामृतप्रकाशः)

रित्याशङ्क्य निराकराति ।। **न चेति** ।। **न तथेति** ।। कर्तृकर्मविरोधादिति भावः । चैतन्ये स्वविषयकत्वानङ्गीकारे मोक्षे चैतन्यप्रकाश एव न स्यात् । चिन्मात्रेण स्वेनैव हि प्रकाशो वाच्यः । स चायुक्तः कर्तृकर्मविरोधात् । किञ्च स्वप्रकाशत्वेन स्वविषयक-प्रकाशप्रसक्तौ सत्यां तत्प्रतिबन्धकत्वेनाज्ञानरूपमावरणं कल्प्यते । चैतन्यस्य स्वविषय-कत्वानङ्गीकारे स्वप्रकाशत्वप्रयुक्तप्रकाशप्रसक्तेरेव वक्तुमशक्यत्वेनावरकाज्ञानकल्पनावैयर्थ्यात् । अतः स्वविषयकत्वे चैतन्यस्याङ्गीकार्ये साधनव्यापकत्वान्नायमुपाधिरित्याह ।। **मोक्षेऽ-पीत्यादिना** ।।

ननूक्तरीत्याऽवरणकृत्यासम्भवेनाज्ञानासम्भवो न युक्तः । तस्या न जानामीति साक्षि-सिद्धत्वात् । न च प्रकाशमाने चैतन्येऽज्ञानायोग इति वाच्यम् । तस्य तत्स्फोरकत्वेन तदविरोधित्वात् । न च प्रकाशमानेऽज्ञानमदृष्टचरमिति वाच्यम् । त्वदुक्तमर्थं न जानामीति प्रकाशमान एवार्थेऽज्ञानदर्शनात् । कथमिति चेदत्र हि अज्ञानावच्छेदकस्यार्थस्य ज्ञानाभावे तदवच्छिन्नाज्ञानज्ञानायोगात् अर्थावच्छिन्नाज्ञानज्ञाने वाच्येऽर्थस्यापि तदवच्छेदकतया ज्ञानेऽपि तत्रार्थेऽज्ञानमनुभूयत एव । न चाज्ञानावच्छेदकस्याज्ञानेऽपि तदवच्छिन्नाज्ञानज्ञानं सम्भवत्येव । कथमिति चेत् सामान्येनार्थत्वादिना ज्ञातेऽर्थे विशेषेणाज्ञानमङ्गीक्रियते । तथा च येन रूपेणार्थः प्रकाशते तेनैव रूपेण तद्विषयकाज्ञानानङ्गीकारात् । तथा च प्रकाशमाने कथमज्ञानमिति वाच्यम् । सामान्यतोऽर्थस्य ज्ञानानङ्गीकारे तदवच्छिन्नाज्ञानज्ञानायोगात् सामान्यतोऽर्थस्य ज्ञानेऽङ्गीकार्ये सामान्यस्य ज्ञातत्वादेव ज्ञानानवच्छेदकत्वेनाज्ञानावच्छेद-कस्याप्यर्थे सामान्यस्य विशेषत एव ज्ञानमङ्गीकार्यम् । न च विशेषस्यापि ज्ञातत्वादेव नाज्ञानावच्छेदकत्वं विरोधादिति वाच्यम् । विशेषज्ञानस्य साक्षिरूपताङ्गीकारात् । तस्य चाज्ञानाविरोधित्वात् । अतः प्रकाशमान एवार्थगते विशेषेऽज्ञानस्य दर्शनेन प्रकृतेऽपि प्रकाशमान एव चैतन्येऽज्ञानमङ्गीकार्यं चैतन्यस्याज्ञानाविरोधित्वात् । न च चैतन्यस्य अज्ञानाविरोधित्वेऽज्ञाननिवृत्तिरेव न स्यात् निवर्तकान्तराभावादिति वाच्यम् । अविद्या-निवृत्तेरात्ममात्रविषयकनिष्प्रकारकचरमवृत्त्याख्यवृत्तिविशेषादेवोपपत्तेः ।

ननु वृत्तिचितोरुभयोरपि आत्ममात्रविषयकत्वाविशेषात् वृत्तेरेवाज्ञानविरोधित्वं न चैतन्यस्येति विशेषः कथं एकविषयकत्वाविशेषेऽपि एकस्य विरोधित्वं अपरस्याविरोधित्व-

(न्यायामृतप्रकाशः)

मित्यस्य विशेषस्य लोकेऽदर्शनादिति चेन्न । सौरालोकस्यायं घट इति ज्ञानस्य च घट-विषयकत्वाविशेषेऽपि सौरालोकस्यैवान्धकारनिवर्तकत्वं न घटज्ञानस्य घटज्ञाने सत्यप्यन्धकारानिवृत्तेः । यथा वा सौरप्रकाशस्य बहिर्निःसृतचक्षुःकिरणरूपचाक्षुषप्रकाशस्य च घटविषयकत्वाविशेषेऽपि सौरप्रकाशस्यैवान्धकारनिवर्तकत्वं न चाक्षुषप्रकाशस्य चाक्षुष-प्रकाशे सत्यपि रात्रावन्धकारानिवृत्तेर्दृष्टत्वात् ।

नन्वेकविषयकज्ञानयोर्विरोधित्वाविरोधित्वे न दृष्टे इत्युच्यते सौरालोकस्तु न ज्ञानं अतश्च दृष्टान्तो न युक्त इति चेन्न । शङ्खगतश्वैत्यविषयकप्रत्यक्षस्य पैत्यभ्रमविरोधित्वेऽपि श्वैत्यानु-मितेस्तददर्शनादेकविषयकत्वेऽपि वृत्तिचितोरज्ञानविरोधाविरोधोपपत्तेः । तथा च प्रकाशमाने चैतन्ये आवरणकृत्याभावेऽपि अनुभवसिद्धत्वात्तत्राज्ञानमविरुद्धमित्यस्मत्सिद्धान्तरहस्यमित्या-शङ्कते ।। **अथ मतमित्यादिना रहस्यमित्यन्तेन** ।। सिद्धान्ताभिधानं प्रतिजानीते ।। **अत्रोच्यत इति** ।। जीवस्य ब्रह्माभिन्नत्वेनापरिच्छिन्नानन्दस्येदानीमपि प्रकाशप्रसक्तौ सत्यां तदप्रकाशार्थमेव त्वयाऽज्ञानस्य कल्पितत्वात् प्रकाशमानेधित्वेन कल्प्यमानमज्ञानं कथं प्रकाशमाने युक्तं स्यात् । तथा च प्रकाशमानेऽज्ञानमिति त्वद्वचनमेवायुक्तमित्याह ।। **त्वयापीति** ।। ननु त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यत्र भासमान एव विशेषेऽज्ञानं दृष्टमिति चेत्तत्राह ।। **अपि चेति** ।। सुखादिस्फुरणं चैतन्यमित्यर्थः । भासमाने चैतन्ये तद्विषये । तत् अज्ञानम् । त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यत्र भासमा एवाज्ञानमस्त्वित्यङ्गीकृत्योक्तं, वस्तुतस्तु न तत्रापि भासमान एवार्थेऽज्ञानमित्याह ।। **किं चेति** ।। तत्रापि त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यत्रापि ।। **गुहास्थमिति** ।। यथा हि गुहास्थं वस्तु तमसाच्छन्नमित्युक्ते गुहास्थं घटादिकं गुहास्थत्वेनैव रूपेण सामान्यतः प्रतीयते एवं च गुहास्थत्वेन रूपेण सामान्यतः प्रतीत एव घटादौ विशेषे तमश्छन्नत्वमनुभूयते एवं त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यत्रापि अनावृतं अज्ञानानावृततया सदा प्रतीयमानं यदर्थत्वादिकं सामान्यं तदवच्छेदेनैव विशेषाज्ञानमनु-भूयते । एवं च तद्विशेषाज्ञानज्ञाने तत्सामान्यज्ञानस्यैव हेतुत्वेन तस्य च सामान्याकारस्य प्रतीयमानत्वान्न तत्राज्ञानं किं तु विशेष एव । तथा च यद्भासते न तत्राज्ञानम् । यत्राज्ञानं सोऽर्थो न प्रकाशत इति न भासमानेऽज्ञानमिति भावः । अज्ञानानुभवात् विशेषाज्ञानानु-भवादित्यर्थः । विशेषाकारेण प्रकाशमान एवाज्ञानमिति वदतो बाधकमाह ।। **न हीति** ।।

(न्यायामृतप्रकाशः)

अज्ञानं अज्ञानावच्छेदकीभूतं वस्तु ।। **बुभुक्षेत्यादि** ।। बुभुक्षापिपासाद्यवच्छिन्नतत्त-त्प्रातिस्विकरूपेणेत्यर्थः । त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यत्र विशेषरूपेण प्रकाशमान एवाज्ञान-मिति वदतैवमनुवदितव्यं परबुभुक्षापिपासाविषयोऽर्थो य इममर्थमहं न जानामीति । अज्ञानावच्छेदकतया बुभुक्षापिपासाविषयतद्विशेषरूपार्थानुवादः स्यात् । न चैवं परचित्तस्थ-बुभुक्षाविषयार्थविशेषादेर्ज्ञातुमशक्यत्वादिति भावः ।

ननु तदवच्छेदकविशेषस्याज्ञाने कथं तदवच्छिन्नाज्ञानज्ञानमुपपद्येतेत्यत आह ।। **एवं चेति** ।। **तद्विशेषेति** ।। यथा ऊर्ध्वपदार्थविशेषभूतस्थाण्वादिसंशये ऊर्ध्वपदार्थसामान्य-निश्चयस्यैव हेतुत्वं न विशेषनिश्चयस्यापि तथात्वे तत्संशयस्यैवानुपपत्तेरित्यर्थः ।। **दर्शना-दिति** ।। विशेषे तमश्छन्नत्वज्ञानं प्रति गुहास्थत्वादिसामान्याकारेण ज्ञानस्य हेतुत्व-दर्शनादित्यर्थः । ननु विशेषावच्छिन्नाज्ञानज्ञानं प्रति विशेषज्ञानमेव हेतुः किं न स्यादित्यत आह ।। **न हीति** ।। ननु विशेषाज्ञानं प्रति विशेषस्यैवावच्छेदकत्वे सामान्यस्या-नवच्छेदकतया कथं विशेषावच्छिन्नाज्ञानज्ञानं प्रति सामान्यज्ञानं हेतुः स्यादित्यत आह ।। **अवच्छेदकेति** ।। अवच्छेदकज्ञानस्यावच्छिन्नज्ञानहेतुत्वं दण्डी देवदत्त इत्यादौ दृष्टत्वादेव कल्पनीयं प्रकृते त्वज्ञानज्ञानं प्रति अज्ञानानवच्छेदकस्यापि सामान्यस्य हेतुत्वं कल्पनीयं संशयस्थले दर्शनबलादेवेत्यर्थः ।

नन्वज्ञानानवच्छेदकत्वाविशेषात्सामान्यस्येवान्यस्यापि पदार्थस्य ज्ञानं विशेषाज्ञानज्ञाने हेतुः स्यादित्यतिप्रसङ्ग इति चेत्तत्राह ।। **सामान्येति** ।। यस्य पदार्थस्य विशेषरूपेणाज्ञानं तस्यैव सामान्यरूपेण ज्ञानं विशेषाज्ञानज्ञाने हेतुरिति नियामकसद्भावान्नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । अज्ञानविषयीभूतस्य विशेषाकारस्य ज्ञानाभावेऽपि तद्विषयकाज्ञानस्य ज्ञानं सम्भवतीति दर्शनादित्युक्तम् । न केवलमेतावत् किन्तु युक्तं चेत्याह ।। **युक्तं चेति** ।। अज्ञान-ज्ञानमिति सम्बन्धः ।। **द्वेषस्येति** ।। चैत्रविषयको द्वेषो मैत्रस्य इष्टः इच्छाविषयो भवति तथापि यो द्विष्टो द्वेष्यश्च तस्य मैत्रकर्तृकेच्छाविषयत्वाभावात् इष्टत्वद्विष्टत्वयोः परस्परं विरोधादित्यर्थः ।। **अस्मदादीनामिति** ।। अस्मदादिभ्रान्तिविषयभूतरजतज्ञानवत्त्वे ईश्वर-स्यापि भ्रान्त्यापत्तेरिति भावः ।। **सर्वेति** ।। ईश्वरज्ञानविषयीभूतसर्वस्य विशेषाकारेण ज्ञानाभावेऽपीत्यर्थः । तेन सर्वपदादिना सर्वज्ञानमस्माकमप्यस्तीति निरस्तम् ।। **ईश्वरेति** ।।

(न्यायामृतप्रकाशः)

ईश्वरः सर्वज्ञ इति ज्ञानस्यास्माकमपि सत्वादित्यर्थः ।। **अज्ञातेति** ।। अज्ञानविषयीभूतविशेषस्येत्यर्थः ।। **अज्ञानस्येति** ।। विशेषविषयकेत्यर्थः । तथा च यथेच्छविषयो यो द्वेषस्तद्विषयभूतस्य चैत्रस्य इच्छाविषयत्वरूपेष्टत्वाभावेऽपि तद्विषयकद्वेषस्येच्छाविषयत्वरूपमिष्टत्वमस्ति, यथा चेश्वरस्यास्मदादिभ्रमरूपज्ञानविषयस्य रजतादेर्ज्ञानाभावेऽपि भ्रमरूपज्ञानविषयकज्ञानं, यथा वास्मदादेः सर्वविषयकज्ञानस्य विशेषाकारेणाभावेऽपि ईश्वरः सर्वज्ञ इति ईश्वरीयसार्वज्ञज्ञानं एवमज्ञानविषयस्यापि विशेषाकारस्य ज्ञानाभावेऽप्यज्ञानज्ञानं युक्तमिति समुदायार्थः ।। **अन्यथेति** ।। अज्ञानज्ञानार्थं ज्ञानावच्छेदकीभूतविशेषस्यापि ज्ञातव्यत्व इत्यर्थः । मोहभानार्थम् अज्ञानप्रतीत्यर्थम् । अज्ञातभानम् अज्ञानावच्छेदकीभूतविशेषज्ञानम् । अज्ञाते अज्ञानावच्छेदकीभूतविशेषे । मोहहानिः अज्ञानहानिः । तदर्थं मोहभानार्थम् । विशेषज्ञानानिवृत्तौ विशेषज्ञानाभावेन तदवच्छिन्नाज्ञानज्ञानायोगादिति भावः । कारिकां व्याचष्टे ।। **तथा हीत्यादिना** ।।

अयमर्थः । अज्ञानज्ञानार्थं यदि तदवच्छेदकीभूतविशेषाकारज्ञानं कल्प्यते तच्च ज्ञानं साक्षिरूपमिति अज्ञानाविरोधिज्ञानं कल्प्यते तर्ह्यज्ञानाविरोधिनी काचिदज्ञाननिवृत्तिरपि कल्प्या स्यात् । तथा हि । घटपटयोः संयोग इत्यत्र घटावच्छिन्नसंयोगज्ञाने सम्बन्धितावच्छेदकसम्बन्धिज्ञानस्य कारणत्वात् । ननु घटादिकं न जानामीति अज्ञानावच्छेदकतया यथा कथञ्चिद्घटज्ञानमस्तीति चेत् तादृशेन घटज्ञानेन घटाज्ञाननिवृत्तेः । घटाद्यज्ञानानिवृत्तौ च घटादिज्ञानाभावप्राप्त्या तदवच्छिन्नसंयोगज्ञानायोगात् । एवमज्ञानज्ञानार्थं विशेषज्ञानाङ्गीकारे विशेषाज्ञाननिवृत्तिरप्यङ्गीकार्या । तदज्ञानानिवृत्तौ विशेषज्ञानाभावप्राप्त्या तदवच्छिन्नाज्ञानज्ञानायोगात् । अतोऽज्ञानभानार्थं अज्ञानावच्छेदकीभूतविशेषाज्ञाननिवृत्तिरप्यङ्गीकार्या । ननु तर्हि विशेषाज्ञाननिवृत्त्यङ्गीकारे विशेषाज्ञानायोगो विरोधादिति चेन्न । अज्ञानाविरोधिज्ञानवत् अज्ञानाविरोधिनी अज्ञाननिवृत्तिरप्यङ्गीकार्या स्यादित्यतिप्रसङ्ग इति ।

ननु विषयावच्छिन्नाज्ञानज्ञानस्य न विषयाज्ञाननिवृत्तिसापेक्षत्वं विरोधात् । ननु घटाद्यवच्छिन्नसंयोगादिज्ञाने दर्शनादिति चेन्न । न ह्येकत्र दृष्टं सर्वत्राप्यङ्गीकर्तुं शक्यते । तथा हि लोके दण्डावच्छिन्नदेवदत्तसत्त्वस्यावच्छेदकदण्डसत्त्वसापेक्षत्वदर्शनेऽप्यारोपितघटावच्छिन्नाभावसत्त्वं नावच्छेदकीभूतारोपितघटसापेक्षं विरोधात् आरोपितघटसत्त्वाभावात् ।

(न्यायामृतप्रकाशः)

एवं प्रकृतेऽपीत्याशङ्कते ।। **अथेति** ।। **तर्हीति** ।। एवं तर्हि त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यत्रापि विशेषविषयकाज्ञानेऽपि न तदवच्छेदकविषयज्ञानसापेक्षत्वं विरोधादेव । न हि विशेषतो ज्ञाने तदज्ञानधीर्दृष्टेति भावः ।। **ज्ञानान्तरेति** ।। वृत्तिरूपज्ञानेत्यर्थः । अन्यत्र संयोगादि-स्थले ।। **अवच्छिन्नज्ञानविरोधित्वेऽपीति** ।। अवच्छेदकज्ञानाभावेऽवच्छिन्नज्ञानाभावादिति भावः ।। **अज्ञानावच्छेदकज्ञानाभावस्येति** ।। अज्ञानावच्छेदकीभूतविशेषज्ञानाभावस्येत्यर्थः ।। **अवच्छिन्नज्ञानेति** ।। विशेषावच्छिन्नाज्ञानज्ञानेत्यर्थः । तथा चावच्छेदकीभूतविशेष-ज्ञानाभावेऽपि सामान्यतो ज्ञानमात्रेण विशेषावच्छिन्नाज्ञानज्ञानसम्भवात् । न ह्येकत्र दृष्ट-मेवान्यत्राङ्गीकार्यमिति नियमस्तथात्वे वृत्तिवत्साक्षिणोऽपि अज्ञानविरोधित्वं स्यादिति भावः ।

ननु सामान्यत एव ज्ञाने सति विशेषज्ञानाभावेऽपि तदवच्छिन्नाज्ञानज्ञानाङ्गीकारेऽ ज्ञानविषयतयाऽवच्छेदकीभूतो विशेष एतादृश इति विशेषसिद्धिरेव न स्यात् । ज्ञाय-मानाज्ञानावच्छेदकतया एतज्ज्ञानेनैव तत्सिद्धेर्वाच्यत्वात् । तस्याश्च त्वायानङ्गीकारादित्या-शङ्कमानं मन्दं प्रत्याह ।। **अज्ञानस्येति** ।। अज्ञानविषयीभूतो यो विशेषस्तद्रूपावच्छेदक-सिद्धिस्तु अनुभवान्तरादित्यर्थः ।। **तमस इवेति** ।। यथा तमसा आव्रियमाणो विशेष-स्तत्काले तमोविषयत्वेनाज्ञायमानोऽपि तमोनिवृत्त्यनन्तरं पदार्थविशेषज्ञानानन्तरं पदार्थः पूर्वं तमसाऽऽवृतोऽभूदिति ज्ञानान्तरेण तमोविषयविशेषसिद्धिर्भवति एवमिहापि वृत्त्याज्ञाननिवृ-त्त्यनन्तरं अज्ञानविषयविशेषज्ञानानन्तरं अमुमर्थमेवं नाज्ञासिषमिति ज्ञानान्तरादज्ञानविषय-विशेषसिद्धिर्भवतीत्यर्थः । चैतन्यस्य अज्ञानानावृतचैतन्यस्य ।। **तस्या इति** ।। एतन्मते आवरणभूताज्ञानस्यैवाभावेन वृत्तेरज्ञानविरोधित्वोक्त्ययोगादिति भावः ।। **अज्ञानस्येति** ।। तथा च स्वविरोधिवृत्तिज्ञानाभावो यदा तदाऽज्ञानमिति स्वविरोधिज्ञानाभावं प्रति अज्ञानस्य व्यापकत्वान्मोक्षे च व्यापकीभूताज्ञानाभावाद्व्याप्यस्य ज्ञानाभावस्याभावापत्त्या वृत्तिज्ञाना-पातादित्यर्थः ।। **विरोधित्वेति** ।। ज्ञाधात्वर्थभूतचैतन्यवृत्तिरूपज्ञानसामान्यविरोध एवानु-भवेन प्रतीयते न तु वृत्तिज्ञानविरोध एव । तथा च चैतन्यस्यापि वृत्तिवदज्ञानविरोधित्वं स्यादित्यर्थः ।। **ज्ञप्तीति** ।। ज्ञाधातोर्जदिशविधानात् ज्ञाधात्वर्थभूतज्ञप्तिरेव भावव्युत्पत्त्या प्रतीयते तद्विरोधित्वं च नञर्थ इत्यर्थः ।

ननु ज्ञप्तिविरोधित्वानुभवेऽपि तच्चैतन्यविरोधित्वालाभ इत्यत आह ।। **त्वदिति** ।।

(न्यायामृतप्रकाशः)

चैतन्येति ।। चैतन्याख्यज्ञप्तिरूपमुख्यज्ञानाविरोधित्वादज्ञानं मुख्याज्ञानमेव न स्यात् चैतन्यं वा मुख्यज्ञानं न स्यात् अमुख्यज्ञानरूपवृत्तिविरोधित्वादमुख्याज्ञानमेव स्यादित्युक्तत्वादित्यर्थः । इतोऽपि चैतन्यस्याज्ञाननिवर्तकत्वं वाच्यं निवर्तकतावच्छेदकसद्भावादित्याह ।। **वृत्तेरिति** ।। अर्थप्रकाशकत्वं ज्ञानत्वम् । जातिविशेषो वृत्तित्वम् ।। **तत्कार्येति** ।। भ्रान्तीत्यर्थः ।। **सत्यत्वेति** ।। ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वाप्राप्त्या अज्ञानतत्कार्ययोर्मिथ्यात्वालाभादित्यर्थः । अर्थप्रकाशकत्वेन ज्ञानत्वेन । तत्वेन निवर्तकतावच्छेदकीभूतज्ञानत्वयुक्तत्वेन ।। **तन्निवर्त्तकत्वेति** ।। अज्ञाननिवर्त्तकत्वेत्यर्थः । किञ्चान्वयव्यतिरेकाभ्यां चैतन्यस्फुरणस्यैवाज्ञानविरोधित्वम् । तथा हि चैतन्यस्फुरणाभावे नाज्ञाननिवृत्तिः नित्यातीन्द्रिये दर्शनात् । तथापि चैतन्यस्फुरणेनाज्ञाननिवृत्तौ अभिव्यक्तचित्सम्बन्धप्राप्त्या धर्मादिरापरोक्ष्यापत्तेः । ननु तत्राज्ञाननिवृत्त्यभावः स्फुरणाभावप्रयुक्त एव । कुतः वृत्त्यभावप्रयुक्तः किं न स्यादित्यतो वृत्तेरप्रयोजकत्वं वक्तुमुक्तं परोक्षवृत्तौ सत्यामपीति । तथा चैतन्यस्फुरणे सति अज्ञानाभाव इत्यस्ति सुखादौ दर्शनात् । ननु तत्राज्ञानाभावोऽपरोक्षवृत्तिप्रयुक्त एव किं न स्यादित्यत उक्तमपरोक्षवृत्त्यभावेऽपीति । किं च चैतन्यस्फुरणस्याज्ञानविरोधित्वानङ्गीकारे आत्मा स्वप्रकाशो भवितुमर्हति स्वसत्तादशायामप्रकाशवैधुर्यात् दीपवदिति स्वप्रकाशत्वसाधनमयुक्तं स्यात् । तस्याज्ञानाविरोधित्वाङ्गीकारेण स्वसत्तायामप्रकाशसम्भवेन हेतोः स्वरूपसिद्ध्यपत्तेरित्याशयेनाह ।। **स्वसत्तायामिति** ।। **वैषम्योक्तिश्चेति** ।। सौरालोकज्ञानादिदृष्टान्तेनेत्यर्थः ।। **अनुभवादिति** ।। सुखादिविषय इत्यर्थः ।

ननु साक्षिणोऽज्ञानसाधकत्वान्न तद्विरोधित्वमिति चेत्तत्राह ।। **अनुभूयते हीति** ।। अज्ञानसाधकत्वेनाज्ञानविषयकयाऽनुमितिरूपवृत्त्याऽज्ञानज्ञाने सति नाज्ञानविषयकाज्ञानमनुभूयते एवं चाज्ञानविषयकानुमितिवृत्तेर्यथाऽज्ञानविषयकाज्ञानविरोधित्वं एवं साक्षिणोऽप्यज्ञानसाधकत्वेनाज्ञानविषकाज्ञानविरोधित्वमेवास्ति साक्षिसिद्धाज्ञानेऽज्ञानं नास्तीति यावत् । सति चैवं वृत्तिसाक्षिणोरज्ञानविरोधित्वसाम्यान्न तयोर्वैषम्यमित्यर्थः । किञ्च साक्षिवद्वृत्तेरप्यज्ञानाविरोधित्वाच्च साम्यमित्याह ।। **साक्षिवच्चेति** ।। यथा त्वया साक्षिविषयाज्ञानविषयभूतो यो विशेषस्तद्विषयकं यदज्ञानं साक्षिसिद्धमेव तदविरोधित्वमेव साक्षिणः स्वीकृतं तस्याज्ञानसाधकत्वाङ्गीकारात्, एवमज्ञानसाधकानुमितिरूपवृत्तेरपि अनुमितिविषयाज्ञानविषयो यः पदार्थः तद्विषयकं यदज्ञानं अनुमितिविषयभूतमेवाज्ञानं तदविरोधित्वमेवास्ति अनुमितेरज्ञान-

(न्यायामृतप्रकाशः)

साधकत्वाङ्गीकारात् । अतोऽपि साम्यमित्यर्थः । अन्यथा साक्षिणोऽज्ञानाविरोधित्वे । दुःखादौ अज्ञानापत्त्येति शेषः ।। **मैत्रस्येवेति** ।। मैत्रस्य यथाऽज्ञानमस्ति तथेत्यर्थः । सुखादिविषये साक्ष्यन्यस्याज्ञानविरोधिनोऽभावात् साक्षिणश्च तदविरोधित्वात् । चैत्रस्येव मैत्रस्याप्यज्ञत्वं स्यात् नो चेन्मैत्रस्याप्यज्ञानं न स्यादित्यर्थः । सङ्गृह्णाति ।। **एवञ्चेति** ।। साक्षिणः स्वविषयविषयकाज्ञानविरोधित्वाभावे सुखादावज्ञानं केन वार्यते तत्र वृत्तेरभावादिति भावः ।

ननु साक्षिविषये सुखादौ अज्ञानप्रसक्तिरेव नास्तीति न तद्वारकापेक्षा । वृत्तिस्तु स्वविषये प्रसक्ताज्ञाननिवर्तिकेति तयोर्वैषम्यमित्याशङ्कते ।। **इच्छादाविति** ।। विषये ।। **सदेति** ।। ज्ञातैकसत्वादिति भावः । आत्मनि विषये । तत एव स्वप्रकाशत्वादेव । तदप्रसक्तिः स्यात् अज्ञानाप्रसक्तिः स्यात् । तथा च वेदान्तजन्यचरमवृत्तेरात्माज्ञाननिवर्तकत्वं त्वयोच्यमानं न स्यादिति भावः । तथा चात्मा नाज्ञानप्रसक्तिमान् सदा प्रकाशमानत्वादिच्छादिवदित्यनुमानं द्रष्टव्यम् । अत्र साक्षिवेद्यत्वमुपाधिरित्याशङ्क्य निराकरोति ।। **न चेति** ।। न सदा प्रकाशस्तन्त्रमित्यर्थः । इच्छादौ साध्यव्यापकत्वात् । साधनाव्यापकत्वमाह ।। **आत्मा त्विति** ।। तस्य साक्षिरूपत्वेन तद्वेद्यत्वं नास्ति कर्तृकर्मविरोधादिति भावः । तर्हि तस्याप्रामाणिकत्वं न मन्तव्यमित्याह ।। **किं त्विति** ।। स्वप्रकाशत्वेन तत्सिद्धिरिति भावः । तथा च आत्माऽज्ञानप्रसक्तिमान् साक्षिवेद्यत्वात् घटवदिति प्रतिपक्ष उक्तो भवति । प्रतिपक्षानुमानेऽप्रकाशरूपत्वमुपाधिरित्याशयेनाह ।। **प्रकाशरूप इति** ।। तथा चैतदुपाधिविपर्ययेण साध्याभावसाधने स्थापनानुमानमेव पर्यवसितमिति ध्येयम् ।। **अन्यथेति** ।। वृत्तिचितोर्वैषम्यायात्मनोऽज्ञानविरोधित्वानङ्गीकार इत्यर्थः ।। **घटादिरिति** ।। यथा घटादेः स्वयमज्ञानाविरोधित्वात् स्वव्यवहारे स्वातिरिक्तालोकापेक्षास्त्येवं चितोऽप्यज्ञानाविरोधित्वात्तत्राज्ञानप्राप्या स्वस्वरूपव्यवहारो न स्यात् । तदर्थं स्वातिरिक्तसंविदन्तरापेक्षा स्यात् । इदं तु सिद्धान्तरहस्यविरुद्धम् । स्वरूपप्रकाशेनैव तद्व्यवहाराङ्गीकारात् । अन्यथा दृश्यत्वलक्षणस्यातिव्याप्तिप्रसङ्गादिति भावः ।

ननु वृत्तिचितोर्वैषम्यमेव । न च साक्षिणोऽपि सुखादिविषयाज्ञानविरोधित्वात्साम्यमिति वाच्यम् । सुखादेः केवलचिद्वेद्यत्वाभावात्, वृत्तिप्रतिबिम्बितसाक्षिवेद्यत्वाङ्गीकारात् । तथा च

(न्यायामृतप्रकाशः)

सुखादिविषये वृत्तिसहितस्यैव साक्षिणोऽज्ञानविरोधित्वात् । अस्माभिः केवलशुद्धचैतन्यस्यैवाज्ञानाविरोधित्वस्योच्यमानत्वेन केवलात्मविषयकाज्ञानाङ्गीकारे न दोष इत्याशङ्क्य निराकरोति ।। **न चेति** ।। तर्हि शुद्धचैतन्यव्यवहारे संविदन्तरापेक्षा स्यादिति दूषणे सत्येव दूषणान्तरमाह ।। **असत इति** ।। सुखादेर्वृत्तिप्रतिबिम्बितसाक्षिवेद्यत्वे सुखाद्युत्पत्यनन्तरं तद्ग्रहणाय वृत्तिविलम्बेन विलम्बापत्त्या कदाचित्संशयादिः स्यात् । तथा च ज्ञातैकसत्वहानिप्रसङ्गात्, अतः केवलचिद्वेद्यत्वं वाच्यमित्युपपादनस्य कृतत्वादित्यवधेयम् । ततश्च शुद्धचित एव दुःखादिविषये अज्ञानविरोधित्वप्राप्त्या न वृत्तिचितोर्वैषम्यमिति भावः । किञ्च सुखादेर्नान्तःकरणवृत्तिप्रतिबिम्बितसाक्षिवेद्यत्वम् । तस्या इन्द्रियव्यापाररूपप्रमाणजन्यत्वादान्तरसुखादौ च तदप्रवृत्तेः । नापि सुखादेरविद्यावृत्तिप्रतिबिम्बितसाक्षिवेद्यत्वं अविद्यावृत्तेर्दोषजन्यत्वनियमात्साक्षिणश्च निर्दोषत्वात् । अतः परिशेषात्केवलचिद्वेद्यत्वमेव वाच्यमित्याह ।। **अन्तःकरणेति** ।। **अन्यथेति** ।। स्वसत्तायामप्रकाशविधुरेऽपि सुखादौ वृत्त्यपेक्षायामित्यर्थः ।। **स्यादिति** ।। तथा च स्वव्यवहारे स्वातिरिक्तज्ञानान्तरापेक्षा स्यादिति भावः ।। **प्रतिबन्दी निरस्तेति** ।। सौरालोकज्ञानयोस्तमोविरुद्धत्वाविरुद्धत्ववत् वृत्तिचितोरज्ञानविरोधित्वाविरोधित्वे युक्ते इत्युक्ता प्रतिबन्दी । सौरालोकज्ञानयोरिव वृत्तिचितोरज्ञाननिवर्तनवैलक्षण्याभावेन सौरालोकज्ञानादिसाम्याभावात् । साम्ये हि प्रतिबन्दीग्रहणमिति भावः ।

यदुक्तं दृश्यते हि त्वदुक्तमर्थं न जानामीति प्रकाशमान एवाज्ञानं अज्ञानावच्छेदकविषयस्याज्ञाने तदवच्छिन्नाज्ञानज्ञानायोगात्, अतोऽज्ञानावच्छेदकीभूतो विषयः साक्षिणा भासत इत्यङ्गीकार्यं, ततश्च प्रकाशमान एवाज्ञानसिद्धिरिति, तद्दूषयति ।। **एतेनेति** ।। ज्ञाततया ज्ञानावच्छेदकत्वेन विशेषित एव साक्षिविषयः अज्ञाततयाऽज्ञानावच्छेदकतया विशेषित एव साक्षिविषयः । तदेव विवृणोति ।। **अन्धकारेति** ।। यथा गुहास्थं तमश्छन्नमित्यत्र विशेषतो गुहास्थपदार्थाप्रकाशेऽपि गुहास्थत्वेन सामान्यतस्तदुपस्थितौ तत्र यथा तमश्छन्नत्वज्ञानमित्यर्थः । ज्ञानावच्छेदकीभूतो विषयोऽपि साक्षिणा विशेषतो न भासत इत्येवं दृष्टान्तेनाह ।। **ज्ञानेति** ।। ज्ञानावच्छिन्नाभावज्ञानं तावत् त्वयाऽङ्गीकृतं पदार्थज्ञानाभावोऽप्यस्तीत्यादौ । एवं च तत्र यथा ज्ञानावच्छेदकीभूतविषयस्य विशेषतोऽप्रकाशेऽपि सामान्यतस्तुदुपस्थितौ सत्यामेव पदार्थज्ञानाभावज्ञानं भवति एवं सामान्यतोऽवच्छेदकज्ञाने

(न्यायामृतप्रकाशः)

सत्येव तदवच्छिन्नाज्ञानज्ञानमनुभूयते । अतोऽज्ञानावच्छेदकतया विशेषाकारस्य साक्षिवेद्यत्वाभावात्प्रकाशमान एवाज्ञानमित्युक्तमसदिति भावः ।

।। **सेदानीमिति** ।। सत्यज्ञानादिरूपवेदान्तवाक्यरूपजन्यायाः श्रवणादिरूपवृत्तेरिदानीं साक्षात्कारात्पूर्वमपि सत्त्वेनाज्ञाननिवृत्त्यापत्त्या मोक्षापातेन संसारोपलम्भो न स्यादित्यर्थः ।। **तत्रेति** ।। आत्मशब्दवाच्ये चैतन्य इत्यर्थः । वृत्तिव्यावृत्तेः सत्त्वादिति भावः । आत्मविषया वृत्तिरिदानीमप्यस्तीत्यत्र विवरणसंमतिमाह ।। **विवरण इति** ।। **जीवाकारेत्यादि** ।। जीवविषयकाहन्त्वप्रकाशका वृत्तिस्तदात्मना परिणतं यदन्तःकरणं तेन जीवो व्यज्यते अहमाकारान्तःकरणपरिणामरूपज्ञानरूपया वृत्त्या जीवविषयिण्या जीवोऽभिव्यज्यते जीव इति व्यवहारविषयो भवतीत्यर्थः ।। **अन्यथेति** ।। अहमाकारवृत्त्यभावदशायां सुषुप्तेरित्यर्थः । तथा च जीवस्यैवात्मत्वात्तद्विषयिणी वृत्तिः प्रत्यहमस्तीत्यर्थः । ननु जीवस्य विशिष्टत्वान्न चैतन्यविषयापरोक्षवृत्तिरस्तीति चेत्तत्राह ।। **अयं घट इतीति** ।। तथात्वे चैतन्यविषयिण्यपि वृत्तिरिदानीमप्यस्तीति तथाऽज्ञाननिवृत्तौ मोक्षापात इति भावः ।। **अन्यथेति** ।। अयं घट इति वृत्तेर्घटावच्छिन्नचिद्विषयत्वाभावमङ्गीकृत्येदानीं चैतन्यविषयकवृत्त्यभावाङ्गीकार इत्यर्थः ।। **घटावरकेति** ।। यदि घटावरकमज्ञानं स्यात्तदा घटविषयिण्या वृत्त्या घटाज्ञाननिवृत्तिः स्यात् । न चैवम् । घटादेरप्रकाशस्वरूपत्वेन आवरणकृत्याभावेन जडावरकाज्ञानाङ्गीकारात् । अतो घटावच्छिन्न एव घटाज्ञानमङ्गीकार्यम् । तथा चायं घट इति वृत्तेर्घटावच्छिन्नचिद्विषयकत्वाभावे समानविषयकाज्ञानाभिभावकस्यान्यस्याभावेन घटादिव्यवहाराभावापत्त्या घटावच्छिन्नचिद्विषयत्वमवश्यमङ्गीकार्यमित्यर्थः । आत्मविषयिणी वृत्तिरिदानीमप्यस्तीत्युपपादनाय अहमिति । जीवविषया वृत्तिर्घटावच्छिन्नचैतन्यविषया च वृत्तिरिदानीमस्तीत्युक्तं किं ततः अज्ञानविरोधिन्याश्चैतन्यवृत्तेः सत्त्वादज्ञाननिवृत्तिः स्यात् । ततश्च सद्यो मोक्षः स्यादिति चेन्न । विशिष्टचैतन्यरूपविशेष्यविषयकत्वाभावात् चिन्मात्रविषयकाज्ञानविरोधित्वाभावाद्वा न तयाऽज्ञाननिवृत्तिरित्याशङ्क्य निराकरोति ।। **न चेति** ।। विशिष्टवृत्तेर्विशेष्याविषयकत्वे विशेष्यविषयकाज्ञानानिवर्तकत्वाङ्गीकारेऽतिप्रसङ्गमाह ।। **दण्डी चैत्र इति** ।। तथा च दण्डी चैत्र इति ज्ञानानन्तरं अयं चैत्रो न वा अन्य एवेति संशयविपर्ययौ स्यातामिति भावः । विशिष्टदर्शने विशेष्यं दृष्टमित्यत्रोदाहरणमाह ।। **आकाशस्यैव**

(न्यायामृतप्रकाशः)

चेति ।। महाकाशस्यैवेत्यर्थः । घटावच्छिन्नाकाशस्यैव घटाकाशत्वे त्वित्यन्वयः । घटावच्छिन्नो महाकाश एव घटाकाश इत्युच्यत इति मते घटावच्छिन्ने आकाशे विशिष्टे दृष्टे विशेष्यभूतं यदाकाशमात्रं महाकाशरूपं तद्दृष्टमेव । ननु आकाशमात्रदर्शनेऽपि तद्गतमहत्त्वादि न दृश्यत इति चेत् । मा दर्शि । आकाशमात्रदर्शनं तावदस्त्येवेत्यर्थः ।

ननु यदा महाकाश एव घटावच्छिन्नो भवति तदा तस्मिन् दृष्टे तद्दृष्टं भवति । यदा तु महाकाशांश एव घटावच्छिन्नाकाश इत्युच्यते तदाशांशिनोर्भेदात् घटावच्छिन्नाकाशदर्शनेऽपि महाकाशादर्शनं युक्तमिति चेत्सत्यं एवं त्वया नाङ्गीकृतमस्तीत्याह ।। **आकाशांशस्येति** ।। त्वया तु नैवमङ्गीकृतमिति वाक्यशेषः ।। **श्रवणादीति** ।। इदानीन्तनात्मवृत्तिस्तु न श्रवणादिजन्येति नाज्ञानविरोधिनी । श्रवणादिजन्या च वृत्तिश्चरमवृत्तिरेवेति भावः ।। **भ्रमकालीनेति** ।। जगद्भ्रमकालीनं यदपरोक्षज्ञानं सन्घट इत्यादिसाक्षात्काररूपं तदपेक्षयानधिकविषयकं भ्रमपतीतसदर्थमात्रविषयकं तेन समानविषयकं यच्चरमवृत्तिरूपं तेनेत्यर्थः ।। **कारणान्तरेति** ।। भ्रमकालीनचैतन्यापरोक्षज्ञानमिन्द्रियजन्यं, चरमज्ञानं च वेदान्तजन्यमिति कारणकृतमेव वैषम्यं न विषयकृतमस्तीत्यर्थः ।। **अतिप्रसङ्गादिति** ।। विषयकृतवैषम्यरहितस्यापि कारणान्तरजन्यत्वमात्रेणाविद्यानिवर्तकत्वेऽपीतसाक्षात्कारस्यापि न पीतभ्रमनिवर्तकत्वं किं तु श्रवणादिजन्यपीतसाक्षात्कारस्यैव तथात्व ग्स्त्विति अतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । तत्र वक्तव्यं तयोर्विषयकृतविशेषाभावेन कारणान्तरजन्यत्वम त्रमप्रयोजकमिति । तत्प्रकृतेऽपि समानमिति भावः । चरमवृत्तेर्भ्रमकालीनापरोक्षज्ञानानधिकविषयत्वे दूषणान्तरमाह ।। **अनधिकेति** ।। श्रवणादिजन्यवृत्तेश्चरमवृत्त्यनधिकविषयाया अविद्यानिवर्तकत्वे देवताश्रवणजन्यसाक्षात्कारनिवर्त्यदुरितवदिच्छानिवर्त्यद्वेषवदिच्छाज्ञानस्य सत्यत्वं स्यादित्याह ।। **सत्यत्वेति** ।। आत्ममात्रं चैतन्यमात्रम् । एतावत्पर्यन्तं ''निर्विशेषे स्वयम्भाते किमज्ञानावृतं भवे''दित्यनुव्याख्यानांशमुपपाद्य ''मिथ्याविशेषोऽप्यज्ञानसिद्धिमेव ह्यपेक्षत'' इत्यंशमुपपादयितुं मिथ्याविशेषानाशङ्क्य निराकरोति ।। **नापीति** ।। देहेन्द्रियादिभिरात्मनो भेदादिकमज्ञानावृतं सदिदानीं न भासते प्रत्युतेदानीं आत्मनि देहाद्यभेदो भोक्तृत्वकर्तृत्वादिकं ब्रह्मभेदः द्वितीयं च भासत इत्यर्थः ।। **तद्विशिष्टेति** ।। देहादिभेदभोक्तृत्वाद्यभावविशिष्ट आत्मैवाज्ञानविषयः । तथा चाज्ञानावृतः सन् तथा न भासते । प्रत्युत देहाद्यैक्य-

(न्यायामृतप्रकाशः)

भोक्तृत्वादिविशिष्टतयैव भासत इत्यर्थः । देहादिभेदादीनां आत्ममात्रत्वं वा विवक्षितं तद्भिन्नत्वं वा । नाद्य इत्याह ।। **तेषामिति** ।। देहभेदादीनामित्यर्थः ।। **उक्तदोषादिति** ।। चैतन्यमात्रत्वे आवरणकृत्याभावादिरूपदोषस्योक्तत्वादित्यर्थः । द्वितीये किं तेषां सत्वं विवक्षितं उताविद्याकल्पितत्वं ? नाद्य इत्याह ।। **भिन्नत्वे सत्व इति** ।। द्वितीयं निराह ।। **आविद्यकत्व इति** ।। तेषामाविद्यकत्वे सिद्धे तदावरकाज्ञानसिद्धिः तत्सिद्धौ च तेषामविद्याकल्पितत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः । अज्ञानव्यक्त्यन्तराङ्गीकारे चक्रकादिरित्यर्थः । तेषां ब्रह्माभेदादीनां प्रकाशमानात्ममात्रत्वमङ्गीकृत्य कल्पितभेदमादायाज्ञानविषयत्वमुपपाद्यत इत्याशङ्क्य निराकरोति ।। **न चेति** ।। प्रकाशमाने आत्मनि भेदकल्पनैवायुक्ता । कल्पनाया अधिष्ठानावृत्तिं विनाऽयोगेनाधिष्ठानचैतन्यस्य सदा प्रकाशमानत्वेनाधिष्ठानावरणायोगेन भेदभ्रान्तिरूपकल्पनाऽयोगादित्याह ।। **अधिष्ठानेति** ।।

ननु देहभेदादिविशिष्टस्यात्मनो नाज्ञानविषयत्वं किन्तु तदुपलक्षित एवात्माऽज्ञानविषयः । तथा च चैतन्यमात्रविषयकत्वपक्षोक्तदोषाभाव इत्याशङ्क्य निराकरोति ।। **न चेति** ।। कुतो नेत्यत आह ।। **तस्येति** ।। ननु वेदान्तानां भेदाभावोपलक्षणरूपप्रकारयुक्तात्मपरत्वं कुतः येनाखण्डार्थत्वहानिरित्यत आह ।। **तस्येत्यादिना** ।। अज्ञानस्य भेदाभावोपलक्षितात्मविषयकत्वेन तद्विषयकज्ञाननिवर्त्यताया एव वक्तव्यत्वात् । तथा चोपलक्षणरूपप्रकारपरत्वेनाखण्डार्थताहानिः स्यादेवेत्यर्थः ।। **अकाक इति** ।। उपलक्षणीभूतस्य प्रत्याय्यव्यावृत्तिसमये सत्त्वाभावादकाके गृहे काकवदिति वाक्यं यथाऽप्रमाणमेवं उपलक्षणीभूतभेदाभावादेर्मिथ्यात्वेन ब्रह्मण्यभावात्तद्बोधकवेदान्तानामप्रामाण्यं स्यात् । काकोपस्थाप्योत्तृणत्ववदीश्वरे तदभावादिति भावः ।। **प्रकाशमानस्येति** ।। लोके ज्ञानविषयस्य प्रकाशमानत्वं दृष्टं त्वया तु अप्रकाशमानस्यैव द्वितीयाभावस्योपलक्षणत्वेन तटस्थतया ज्ञानविषयत्वस्वीकाराददृष्टकल्पनेत्यर्थः । भङ्गार्थमुपसंहरति ।। **तस्मादिति** ।। आत्मनश्चिन्मात्रस्य ।। **अन्यस्येति** ।। देहेभेदादिरूपस्यात्मभिन्नस्य मिथ्याविशेषस्येत्यर्थः । तत्रानुव्याख्यानं संवादयति ।। **तदुक्तमिति** ।। किञ्च विषयान्यूनपरिमाणस्यैव विषयाच्छादकत्वं दृष्टमतो विषयसम्बन्ध्यावरणत्वेन त्वयोच्यमानायाः परिच्छिन्नाया अविद्यायाः कथमपरिच्छिन्नब्रह्मावरणत्वमित्याह ।। **किं चेति** ।। ननु न्यूनाया अङ्गुलेः स्वाधिक-

(न्यायामृतप्रकाशः)

सूर्याच्छादकत्वदर्शनात्प्रकृते न्यूनाप्यविद्या स्वाधिकब्रह्मावरणं भविष्यतीत्यत आह ।। **न्यूनापीति** ।। अङ्गुलेः पुरुषसम्बन्धिचक्षुराद्यावरणत्वेन विषयसम्बन्ध्यावरणत्वाभावादित्यर्थः । एवमविद्यानिराकरणप्रसङ्गमुपसंहरन्नेवोत्तरग्रन्थमुपक्षिपति ।। **तस्मादिति** ।। **न तत्कार्यमिति** ।। अविद्याकार्यं न भवतीत्यर्थः ।

न्यायकल्पलता

।। **आवरणकृत्येति** ।। करणव्युत्पत्या आवरणमज्ञानम् । तत्कृत्यमावृतिः । एवमग्रेऽपि । विषयासम्बन्ध इत्यत्र विषयशब्देन घटादिकं वा चैतन्यरूपं वा । आद्य आह ।। **विज्ञानस्येति** ।। विज्ञानस्य विषयसम्बन्धाभावे स्वरूपहानिः स्यादित्यर्थः । द्वितीय आह ।। **स्वयमिति** ।। चैतन्यस्य स्वयमेव स्वज्ञानरूपत्वेन स्वसम्बन्धानपेक्षणादित्यर्थः ।। **आवरणसाध्यत्वेनेति** ।। अत्रावरणशब्दो भावसाधनः । तेनावरणशब्देनावृतिलक्षणमावरणकार्यं लभ्यते । तेन आवरणकृत्यनिरूपणे इदमसङ्गतमिति निरस्तम् ।। **उक्तेति** ।। आवृत्तिसाध्यभ्रान्तिसाध्यः शब्दप्रयोग इत्यर्थः ।। **सुषुप्ताविति** ।। उक्तव्यवहारस्यावरणकृत्यस्य सुषुप्तावभावात्तत्र तत्सिद्धिर्न स्यादित्यर्थः । नन्वस्ति प्रकाशत इत्यादिव्यवहाराभाव आवरणकृत्यम् । स च सुषुप्तावप्यस्तीत्याशङ्क्य निराकरोति ।। **नाप्यस्तीति** ।। व्यवहारोऽभिज्ञा वा अभिलपनं वा । आद्येऽपि स्वरूपाभिज्ञा वा वृत्तिर्वा । नाद्य इत्याह ।। **व्यवहारस्येति** ।। तथा चेदानीमप्यावरणं न सिद्ध्येदिति भावः । नेतर इत्याह ।। **वृत्तेरिति** ।। तथा च मोक्षेऽप्यावरणं सिद्ध्येदिति भावः । द्वितीयं प्रत्याख्याति ।। **अभिलपनत्व इति** ।। आवणकार्यस्याभिलपनरूपव्यवहाराभावस्य मोक्षेऽपि सत्वादित्यर्थः ।। **तयोरिति** ।। उक्तयोर्योग्यत्वायोग्यत्वयोः ।। **आवरणमिति** ।। आवरणमावृतिः । आवरणकृत्यमिति यावत् । आरोपितस्य रजतादेः शुक्त्याद्यावरणमन्तरेणादर्शनादत्रापि तदपेक्षायामात्माश्रयः स्यादिति भावः । ननूक्तयोग्यताया अज्ञानसम्बन्धरूपाया अनादित्वेन चित्प्रकाश्यत्वेन चोत्पत्तौ ज्ञप्तौ स्थितौ च स्वानपेक्षणान्नात्माश्रय इति । मैवम् । उक्तयोग्यताया आवरणानपेक्षणे तदधीनताया अयोगस्योक्तत्वात् । अन्यथाऽनादित्वादज्ञानं विनैव जीवब्रह्मविभागोपपत्तौ जीवो ब्रह्म वाऽज्ञानस्य विषयः स्यादिति चिन्मात्रमज्ञानस्य विषय इति नादरणीयं स्यात् ।। **अद्वितीयत्वादीति** ।। तथा च यत्राद्वितीयत्वादिविशिष्टे

(न्यायकल्पलता)

संशयादिकमावरणकल्पकमस्ति तत्र त्वया नावरणं कल्प्यते । यत्र च चिन्मात्रे आवरणं कल्प्यते । तत्र संशयादिकमावरणकल्पकं नास्तीत्यर्थः ।। **इदानीमपीति** ।। उक्त-योग्यत्वादिरूपस्यावरणस्य मुक्तिकाले यथाऽभावस्तथेदानीमपि तदभावोऽस्तीतीदानीमपि अनावरणमेव स्यादित्यर्थः ।। **स्वरूपस्येति** ।। अज्ञानावच्छिन्नस्य स्वप्रकाशत्वापाता-च्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।। **इच्छाद्यवच्छिन्नेति** ।।

ननु शुद्धायाश्रितः प्रकाशमानत्वेऽपि तस्या एव परिपूर्णाद्याकारेणाप्रकाशमानत्वात्तदर्थं तस्या एवावरणकल्पनम् । परिपूर्णाद्याकारस्य मोक्षदशानुवृत्तत्वेन शुद्धचिन्मात्रत्वादिति । मैवम् । निर्विभागचिति प्रकाशमानाप्रकाशमानाकाराभावात् । न चावरणमहिम्नैव परिपूर्णा-द्याकाराप्रकाशः अध्यासाधिष्ठानादिना च प्रकाशमानता चाविरुद्धेति वाच्यम् । आवरणस्या-सिद्धत्वेनान्योन्याश्रयात् ।। **सुखादेरिति** ।। तथा च व्यवहारयोग्यत्वरूपस्वप्रकाशत्वेन व्यवहारायोग्यत्वरूपमावरणं विरुद्धम् । अविरोधहेतोः प्रकारभेदस्याभावादित्यर्थः ।। **एतेनेति** ।। स्वप्रकाशत्वेन सह व्यवहारायोग्यत्वस्य विरुद्धत्वेनेत्यर्थः ।। **आवरणकृत्य-मिति** ।। आवरणरूपं कृत्यमित्यर्थः ।

ननु स्वप्रकाशत्वं सत्यमावरणं मिथ्येति न विरोध इत्याशङ्क्य निराकरोति ।। **न चेति** ।। **सुखादीति** ।। शुक्ताविय न शुक्तिरित्यनुभवस्याशुक्त्यारोपसाधकस्येव स्फुरणरूपे प्रकाशेऽप्रकाशारोपसाधकस्य स्फुरणं न प्रकाशत इत्यनुभवस्याभावेनेत्यर्थः । आरोपिते-नावरणेन वस्तुसदावरणकार्यं न सम्भवतीत्याह ।। **वह्नाविति** ।। **सत इति** ।। विरोधादपि प्रकाशे आरोपितोऽप्यप्रकाशो न सम्भवतीत्यर्थः । आरोपितानारोपितयोर्विरोधाभावेऽपि अनारोपिताधिष्ठानप्रकाशस्य सर्वेणाप्यारोपितेन विरोध इति भावः । विपक्षे बाधकमाह ।। **अन्यथेति** ।। यद्यधिष्ठानप्रकाशेऽप्यारोपस्तर्हि आरोपनिवर्तकान्तराभावात्तन्निवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः ।

ननु तदत्यन्ताभावानधिकरणस्यैव तत्प्रागभावाधिकरणत्वात् स्वप्रकाशत्वावरणयोरविरोध इत्याशङ्क्य निराकरोति ।। **न चेति** ।। **स्वरूपेति** ।। तथा च न तत्प्रागभावमादायाविरोध इत्यर्थः ।। **इदानीमिति** ।। प्रकाशात्यन्ताभावानधिकरणे प्रकाशप्रागभावस्याप्रकाशो-पपादकत्वे तद्ध्वंसस्यापि तदुपपादकत्वं स्यादित्यर्थः ।। **भवति हीति** ।। प्रागभाववत्

(न्यायकल्पलता)

ध्वंसस्यापि योग्यतया विरोधाभावादिति भावः । सङ्गृह्णाति ।। **स्वप्रभत्वेनेति** ।। अर्हे योग्ये ।। **किञ्चेति** ।। चैतन्यं आवृताभिमतकालेऽपि स्वयं प्रकाशते प्रकाशत्वात् दीपवत् । प्रकाशरूपे च नावरणमिति भावः ।। **आवरणं विनेति** ।। आवरणं हि आव्रियमाणेन व्याप्तम् । तथा चाव्रियमाणे सति आवरणसिद्धिः । तत्सिद्धौ च तत्कल्पितभेदं जीवचैतन्यं प्रति चिन्मात्रस्याव्रियमाणत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । भेदावरणयोरनादित्वेऽपि परस्परापेक्षायामन्योन्याश्रय एवेत्युक्तत्वाच्च ।। **यो मोक्ष इति** ।। तथा च जीवचैतन्यं प्रति चिन्मात्रावरणमप्रयोजकमिति भावः । तेन कल्पितभेदापगमे शुद्धचैतन्यं प्रतीव प्रकाशस्य जीवं प्रत्यपि सम्भव इति निरस्तम् । स्वविषयप्रकाशत्वानङ्गीकारात् । निर्विशेषत्व-व्याघाताच्च ।। **न दीपेति** ।। तथा चोक्तानुमाने स्वविषयत्वमुपाधिरित्यर्थः ।। **मोक्षेऽपीति** ।। अप्रकाशं प्रत्यावरणसत्वस्याप्रयोजकतया तत्प्रयोजकस्य स्वाविषयत्वस्य मुक्तावपि सत्वादित्यर्थः । अत एवाह ।। **अज्ञानेति** ।। शङ्कते ।। **अथेति** ।। प्रकाशमान एवाज्ञान-मित्यत्र हेतुमाह ।। **अज्ञानावच्छेदकस्येति** ।। अज्ञाने ज्ञानाभावे ।। **सामान्यस्येति** ।। तथा च सामान्येन ज्ञानमप्रयोजकमिति भावः ।। **तदवच्छेदकस्येति** ।। तथा च विशेषे प्रकाशमान एवाज्ञानं दृश्यत इति भावः । ननु चैतन्यस्याज्ञानाविरोधित्वे तन्निवृत्तिर्न स्यादित्यत आह ।। **अविद्येति** ।। सजातीययोः प्रकाशकत्वे तदभावे च दृष्टान्तमाह ।। **सौरचाक्षुषेति** ।। सिद्धान्तयति ।। **उच्यत इति** ।। **त्वयाऽपीति** ।। अनवच्छिन्नानन्दश्च प्रकाशमानात्मस्वरूपमात्रमेवेति न तदप्रकाशार्थतावरणस्येति भावः ।। **अपि चेति** ।। प्रकाशमानेऽप्यज्ञानस्यानुभवबलात् क्वचित्स्वीकारेऽपि न सर्वत्र । तथा तत्कल्पक-स्यानुभवस्याभावात् । अतो न त्वदुक्तो दृष्टान्त इत्यर्थः । दृष्टान्तेऽपि न प्रकाशमानेऽज्ञान-मित्याह ।। **किञ्चेति** ।। **अज्ञानेति** ।। विशेषाज्ञानेनेत्यर्थः ।। **न हीति** ।। विशेषरूपेण प्रकाशमान एवाज्ञानमिति वदता त्वयाऽपि परचित्तगतोऽज्ञातोऽर्थः बुभुक्षापिपासादि-वत्तत्तद्विशेषरूपेण न ह्यनुभूयत इत्यर्थः ।

नन्वज्ञानज्ञानस्याज्ञानावच्छेदकविशेषाविषयत्वेऽपि तदवच्छेदकविशेषस्याज्ञाने कथं तदवच्छिन्नाज्ञानज्ञानमुत्पद्यत इत्यत आह ।। **एवं चेति** ।। विशेषावच्छिन्नाज्ञानज्ञानं प्रति विशेषज्ञानमेव हेतुः किं न स्यादित्यत आह ।। **न हीति** ।। ननु विशेषाज्ञानं प्रति सामान्यस्यानवच्छेदकतया कथं विशेषावच्छिन्नाज्ञानज्ञानं प्रत्यज्ञानानवच्छेदकस्य सामान्य-

(न्यायकल्पलता)

स्यैव ज्ञानं हेतुः स्यादित्यत आह ।। **अवच्छेदकेति** ।। अज्ञानज्ञानं प्रति अज्ञानानवच्छेदकस्य सामान्यस्यैव ज्ञानं हेतुर्दर्शनबलादेवेत्यर्थः । नन्वज्ञानानवच्छेदकत्वाविशेषात्सामान्यस्येवान्यस्यापि ज्ञानं विशेषाज्ञानज्ञाने हेतुः स्यादित्यत आह ।। **सामान्येति** ।। यस्य विशेषरूपेणाज्ञानं तस्यैव सामान्यरूपेण ज्ञानं विशेषाज्ञानज्ञानहेतुरित्यर्थः । अवच्छेदकाविषयकस्याप्यवच्छिन्नविषयत्वमित्यत्र दृष्टान्तमाह ।। **युक्तं चेति** ।। **द्वेषस्येति** ।। स्वातन्त्र्येणेति शेषः ।। **द्विष्टस्येति** ।। अत्रापि स्वातन्त्र्येणेति शेषः । येन रूपेण द्वेषस्येच्छाविषयत्वं तेन रूपेण न द्विष्टस्येच्छाविषयत्वमित्यर्थः । एतेनेच्छा तावत् ज्ञानसमानविषया । ज्ञानं चावच्छेदकतया द्विष्टमपि विषयीकरोतीति इच्छापि द्विष्टविषया भवत्येवेति नायं दृष्टान्त इति निरस्तम् । स्ववृत्तित्वसाध्यत्वादिना द्वेषस्येव द्विष्टस्येच्छाविषयत्वाभावात् । अन्यथेच्छाद्वेषयोरेकत्र साङ्कर्ये तयोर्विरोधो न स्यात् ।। **ईश्वरस्येति** ।। सत्वनेति शेषः । तेन ईश्वरोऽपि भ्रमविषयमगृहीत्वा भ्रमं न गृह्णातीत्यपास्तम् ।। **अस्मदादीनामिति** ।। विशेषरूपेणेति शेषः । तेन सर्वपदादिना सर्वज्ञानमस्माकमप्यस्तीति निरस्तम् । विपक्षे बाधकमाह ।। **अन्यथेति** ।। सामान्यज्ञानस्य हेतुत्वानङ्गीकारे इत्यर्थः । तदेव सङ्गृह्णाति ।। **मोहेति** ।। सङ्गृहीतमुपपादयति ।। **तथा हीत्यादिना** ।।

ननु घटपटसंयोगज्ञानं प्रति न घटाद्यज्ञाननिवृत्तिर्हेतुः । तस्याः घटपटसंयोगावच्छेदकघटपटज्ञानेनान्यथासिद्धत्वादित्यत आह ।। **अज्ञानावच्छेदकतया ज्ञानेऽपीति** ।। शङ्कते ।। **अथेति** ।। समाधत्ते ।। **तर्हीति** ।। **किञ्चेति** ।। अज्ञानावच्छेदकविशेषविषयाज्ञानस्य यथा तद्विषयकज्ञानेन न विरोधस्तथा तद्विषयकज्ञानाभावस्यापि नाज्ञानज्ञानेन विरोध इत्यर्थः । नन्वज्ञानं विशेषावच्छिन्नतया भासते वा समान्यावच्छिन्नतया वा । आद्ये विशेषे भासमानत्वमागतमेव । न हि विशेषमनवभासन् प्रत्ययो विशेषाज्ञानमवभासयति । द्वितीये तु सामान्यज्ञानेन तदवच्छिन्नतयैव गृहीतस्याज्ञानस्य विशेषसम्बन्धित्वे मानाभावेन भासमाने सामान्य एवाज्ञानमागतमित्याशङ्क्य द्वितीयं पक्षमङ्गीचिकीर्षुस्तत्र दोषं परिजिहीर्षुराह ।। **अज्ञानविषयविशेषावच्छेदकसिद्धिस्त्विति** ।। यथा तमसा आव्रियमाणो विशेषस्तमःकाले तमोविषयत्वेनाज्ञातोऽपि तमोनिवृत्यनन्तरं तया ज्ञायते तद्वदित्यर्थः । तथा च सामान्यरूपेणाज्ञानस्य विशेषसम्बन्धित्वे एतावन्तं काल्ममुमर्थमित्थं नाज्ञासिषमित्यनुभवस्यैव मानत्वमिति भावः ।

(न्यायकल्पलता)

ननु यद्यज्ञानं स्वकाले स्वविषयविच्छिन्नतया न भासते तदा त्वदुक्तमर्थं न जानामीति विषयावच्छिन्नाज्ञानस्य वर्तमानप्रत्ययो विरुध्येतेति चेन्न । स्थूलकालमादाय तथोपपपत्तेः । अन्यथा त्वदुक्तमर्थं न ज्ञास्यामीत्यनुभवेन वर्तमानकालासम्बन्ध्यज्ञानं सिद्ध्येत् । एतेन त्वदुक्तमर्थं न जानामीति प्रकाशमाने चैतन्येऽपि अज्ञानस्यानुभवात्स्वरूपचैतन्यं नाज्ञान-विरोधि । तमस्त्वालोके सत्यननुभवात् । आलोकमात्रं तद्विरोधि । यद्वा अवतमसे विषय-प्रकाशकालोकसहभावदर्शनेन तमस्यपि नालोकमात्रं विरोधीति निरस्तम् । आलोकस्य सविशेषत्ववत्त्वदभिमत....भावात् ।। **वृत्तिश्चैतन्यस्येति** ।। चैतन्यस्याज्ञानानिवर्तकत्वे तदनिवृत्तिरेव स्यादिति भावः । नन्वज्ञाननिवर्तकमित्यनेन तन्निवृत्तिप्रयोजकं विवक्षितम् । तच्च सम्बन्धसंपादनद्वाराऽस्मिन्पक्षे वृत्तिज्ञानस्याप्यस्तीति चेन्न । तथा सति चैतन्यमेवा-ज्ञाननिवर्तकमित्यापातात् ।। **अज्ञानस्येति** ।। न च मुक्तिदशायामज्ञाननिवृत्तिश्रवणेन तस्य स्वविरोधिज्ञानप्रागभावमात्रव्यापकत्वमिति युक्तम् । तच्छ्रवणस्य चैतन्येऽज्ञानविरोधि-त्वेनाप्युपपत्या सामान्यव्यापकत्वत्यागेन तस्य विशेषपरत्वकल्पनायोगात् ।। **ज्ञान-सामान्येति** ।।

ननु घटादिमात्रविरोधिनो घटाभावादेर्भावसामान्यविरोधित्वेन अभावत्वेन प्रतीतिवत् ज्ञानविशेषविरोधिनोऽप्यज्ञानस्य ज्ञानविरोधित्वेन प्रतीतिरुपपन्नैव । न ह्यभावपदादिनाऽभाव-प्रतीतौ घटाभावो न भासत इति । मैवम् । तत्र घटादिविरोधिप्रतीतिवदत्रापि चैतन्य-विरोधिप्रतीतेरवश्यं वाच्यत्वात् । न ह्यभावपदादिना घटाभावमात्रधीः । तत्र घटाभाव-पटाभावादीनामनेकत्ववदिहाज्ञानानेकत्वाभावेनैकस्यैवोभयविधज्ञानविरोधित्वस्य वाच्यत्वाच्च । ननु ज्ञानसामान्यविरोधित्वानुभवेनापि वृत्तिविरोधित्वमेव पर्यवस्यति । न तु ज्ञप्ति-विरोधित्वमपि । तयोरेकज्ञानत्वाभावादित्यत आह ।। **ज्ञप्तीति** ।। ज्ञाधातोर्जदेश-विधानादित्यर्थः ।

ननु जानातेर्ज्ञप्त्यर्थत्वेऽपि वृत्तेरेव ज्ञप्तित्वात्तद्विरोधित्वमेवाज्ञानस्येत्यत आह ।। **त्वत्पक्ष इति** ।। ननु वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यमेव जानामीति व्यवहारविषयः । तथा च न जानामीत्यनेन वृत्तिचितोरुभयोरप्यज्ञानविरोधित्वं विषयीक्रियत इत्यत उक्तम् ।। **चैतन्य-स्यैवेति** ।। दृश्यस्य दृशि अध्यासानुसारेण शुद्धचित एव दृक्त्वात्तस्या एव जानात्यर्थत्वा-दित्यर्थः । ननु चितो ज्ञप्तित्वेऽपि नाज्ञानविरोधित्वम् । न जानामीत्यनुभवस्तु वृत्त्यारूढ-

(न्यायकल्पलता)

चिदचिदभिप्रायेणेत्यत आह ।। **चैतन्यस्येति** ।। मुख्यं ज्ञानत्वमज्ञानत्वं वा न स्यादित्यर्थः ।। **तत्त्वेनेति** ।। अज्ञाननिवर्तकतौपयिकार्थप्रकाशकत्वेनेत्यर्थः । यत्तु प्रमाणवृत्त्युपारूढप्रकाशत्वेनाज्ञाननिवर्तकत्वं ब्रूमः । न तु जातिविशेषेण वा प्रकाशत्वमात्रेण वा । अतो नेच्छादिनिवर्त्यद्वेषादिवदेतन्निवर्त्यानां सत्त्वापतिरिति । तन्न । प्रकाशस्यैव तन्निवर्तकत्वे शेषवैय्यर्थ्यात् । व्यभिचारमप्याह ।। **त्वन्मत इति** ।। **अन्वयव्यतिरेकाभ्यमिति** ।। प्राप्ताप्राप्तविवेकेनेत्यर्थः ।। **स्फुरणस्यैवेति** ।। प्रकाशरूपस्येत्यर्थः । ननु परोक्षवृत्तेर्विषयपर्यन्तत्वाभावेन न विषयगताज्ञाननिवर्तकत्वं, सुखादौ च ज्ञातैकसत्वादज्ञाननिवृत्तिं विनैवाज्ञानादर्शनमतोऽन्वयव्यतिरेकयोरन्यथासिद्ध्या स्फुरणमात्रं नाज्ञानविरोधीति । मैवम् । तत एव परोक्षवृत्तेः स्वविषये व्यवहारजनकत्वमपि न स्यात् । सुखादावज्ञानविरोधिनमन्तरेण तस्य ज्ञातैकसत्त्वानुपपत्तेः ।

नन्वस्तु प्रकाशकत्वेनैवाज्ञानविरोधित्वम् । चैतन्यं तु न प्रकाशत इति नाज्ञानविरोधीत्यत आह ।। **स्वेति** ।। ननु परिपूर्णत्वादिना प्रकाशविधुरत्वाभावेऽपि अध्यासाधिष्ठानत्वादिना प्रकाशमानतयाऽप्रकाशविधुरत्वसम्भव इति । मैवम् । निर्विशेषे तदसम्भवस्योक्तत्वात् ।। **वृत्तीति** ।। सौरालोकज्ञानयोरित्यादिनेत्यर्थः । ननु सक्षिणोऽज्ञानसाधकत्वेन तदविरोधित्वमित्यत आह ।। **अनुभूयते हीति** ।। अज्ञानविषयकानुमित्यादेरज्ञानसाधकत्वेऽपि यथाऽज्ञानविरोधित्वं तथा चैतन्यस्यापि तद्विरोधित्वं युक्तमित्यर्थः ।। **अन्यथेति** ।। साक्षिणोऽज्ञानाविरोधित्वेऽन्यस्य तद्विरोधिनोऽभावात् चैत्रेच्छादौ मैत्रस्येव चैत्रस्याप्यज्ञत्वं स्यात् । नो चेन्मैत्रस्याप्यज्ञानं न स्यादित्यर्थः । सङ्गृह्णाति ।। **एवं चेति** ।। ननु साक्षिविषये सुखादावज्ञानाप्रसक्तिरेवेति न तत्र तद्वारकापेक्षा । वृत्तिस्तु स्वविषये प्रसक्ताज्ञाननिवर्तकेति वैषम्यं तयोरित्याशङ्कते ।। **इच्छादाविति** ।। **अन्यथेति** ।। आत्मनोऽज्ञानाविरोधित्वे तस्य जडत्वापत्या घटादिसाम्यमित्यर्थः । एतेन प्रकाशान्तरापेक्षायां जडत्वमुपाधिरिति निरस्तम् । चैतन्यरूपप्रकाशस्य कुत्राप्यज्ञानविरोधित्वादर्शनात् । प्रकाशमानेऽपि तस्मिन्नज्ञानमविरुद्धमिति शङ्कां निराकरोति ।। **न चेति** ।। साक्षिवेद्ये सुखादावज्ञाननिवारणं च वृत्यैवेति शङ्कितुरभिसन्धिः ।। **अन्तःकरणेति** ।। तथा च परिषशेषेण केवलसाक्षिवेद्यत्वमेव सुखादीनामिति तत एव सुखादावज्ञानपराहतिरित्यर्थः ।।

(न्यायकल्पलता)

अन्यथेति ।। स्वसत्तायामप्रकाश(बुद्धि)विधुरेऽपि सुखादौ वृत्यपेक्षायामित्यर्थः ।। **एतेनेति** ।। सौरालोकचाक्षुषप्रकाशयोरिव वृत्तिचितोर्वैलक्षण्याभावेनेत्यर्थः ।। **एतेनैवेति** ।। साक्षिणोऽज्ञानविरोधित्वेनैवेत्यर्थः । तदेव सदृष्टान्तं विशदयति ।। **अन्धकारावृतवदिति** ।। **वृत्तिरेवेति** ।। प्रमाणवृत्तिरेवेत्यर्थः ।

उक्तमर्थं सम्मतयति ।। **विवरण इति** ।। अविद्योपाधिकं सर्वगतं जीवचैतन्यं विषय-प्रकाशकमिति पक्षे प्रतिकर्मव्यवस्थामुक्त्वा अन्तःकरणोपाधिकत्वाज्जीवः परिच्छिन्नो न सर्वमवभासयतीति जीवस्य परिच्छिन्नत्वपक्षेऽपि प्रतिकर्मव्यवस्थायामुक्तायां, ननु अहङ्कारा-वच्छिन्नचैतन्यस्य विषयचैतन्यासम्बन्धाद्विषयभानासम्भव इत्याशङ्क्यकायां, जीवावच्छेद-निमित्तान्तःकरणपरिणामसंसर्गकृताभिव्यक्तित्वाद्विषयावच्छिन्नचैतन्यस्य जीवचैतन्यता च न विरुध्यते विषयप्रमातृचैतन्ययोरेकान्तःकरणपरिणामसम्बन्धादभेदेन स्फुरणं ततो विषय-प्रकाश उपपद्यत इति परिहृतायां, ननु प्रत्यग्ब्रह्मणोरप्येकान्तःकरणसम्बन्धाद्ब्रह्मणोऽपि प्रत्यक्त्वेन स्फुरणं स्यादिति पुनः शङ्कायां, किं ब्रह्माकारपरिणतान्तःकरणपरिणामसंसर्गात् स्फुरणमुतान्तःकरणमात्रसंसर्गात् । नाद्यः । ब्रह्माकारपरिणतान्तःकरणसंसर्गाभावान्न नित्यवत् ब्रह्मणः प्रकाशप्रसङ्गः । न द्वितीयः । न ह्यन्तःकरणस्वरूपमात्रसंसर्गिणोऽभिव्यक्ति-रङ्गीकृता । तद्गतधर्मादीनामपि प्रसङ्गादिति परिहृतायां, ननु अन्तःकरणमात्रसंसर्गात्प्रत्य-ग्व्यक्तिवत् ब्रह्मव्यक्तिरपि किं न स्यादिति पुनः शङ्कायां, अन्तःकरणमात्रसंसर्गात् प्रत्य-ग्व्यक्तिर्नास्त्येव । तथा च दृष्टान्तासिद्धिरित्युच्यते विवरणवाक्ये जीवाकाराहंवृत्ती-त्यत्रेत्यवगन्तव्यम् ।। **जीवाकारेति** ।। जीवविषया अहंप्रकारिका या वृत्तिस्तदात्मना परिणतं यदन्तःकरणम् । अहमाकारान्तःकरणपरिणामभूतज्ञानरूपया वृत्या जीवविषयिण्या जीवोऽभिव्यज्यते व्यवहारविषयो भवतीत्यर्थः । न चेयमविद्यावृत्तिरिति वाच्यम् । दोषा-जन्यत्वात् । आन्तरविषयत्वेनान्तःकरणवृत्तेर्बहिरिन्द्रियद्वारानपेक्षणात् ।। **अन्यथेति** ।। अहमाकारवृत्त्यभावदशायां सुषुप्तेः सत्वादित्यर्थः ।

नन्विन्द्रियवृत्तिरेवाज्ञानविरोधिनीत्यत आह ।। **अयं घट इति** ।। ननु विशेष्या-द्विशिष्टस्य भिन्नत्वाद्विशिष्टचिद्विषया वृत्तिरज्ञानविरोधिनीत्याशङ्क्य निराकरोति ।। **न चेति** ।। **दण्डीति** ।। विशिष्टवृत्तेर्विशेष्याविषयत्वापात इत्यपि बोध्यम् ।। **आकाशस्यैवेति** ।।

(न्यायकल्पलता)

अंशाशिनोः सविशेषाभेदात् । तस्य च समर्थनादिति भावः ।। **आकाशांशस्येति** ।। अंशांशिनोर्भेदादित्यर्थः ।। **अतिप्रसङ्गादिति** ।। अपीतसाक्षात्कारस्य न पीतभ्रमनिवर्तकत्वम् । किन्तु तच्छ्रवणादिजन्यापीतसाक्षात्कारस्यैव तथात्वमित्यादि स्यादित्यर्थः ।। **सत्यत्वेति** ।। श्रवणादिजन्यवृत्तेरनधिकविषयाया अप्यविद्यानिवर्तकत्वे इच्छादिनिवर्त्यद्वेषादिवदज्ञानस्य सत्यत्वं स्यादित्यर्थः । एतेनाविद्यागतोऽवस्वशेषो वा शक्तिविशेषो वा घटादिज्ञानेन निवर्तते । प्रपञ्चनिदानभूतमज्ञानं तु श्रवणादिजन्यतत्त्वमस्यादिवाक्यजन्याखण्डार्थगोचरवृत्त्या निवर्तत इति च निरस्तम् ।

यत्तु तदवच्छिन्नाज्ञातृत्वप्रयोजकाज्ञानविशेषस्तदवच्छिन्नज्ञाननिवर्त्य इति । तन्न । यावन्ति ज्ञानानि तावन्त्यज्ञानानीत्यत्र निरस्तत्वात् । तेनावतमसे विषयप्रकाशकालोकस्यासर्वतमोनिवर्तकत्वेऽपि किञ्चित्तमोनिवर्तकत्ववत् पटज्ञानेनाज्ञानं निवर्त्यत इति निरस्तम् । चित इवाज्ञानस्यापि निर्विभागत्वात् । उपसंहरति ।। **तस्मादिति** ।। तथा च प्रयोगः । जगदुपादानं नाज्ञानं निराश्रयत्वान्निर्विषयत्वाच्चाकाशवदित्यन्वयव्यतिरेक्यनुमानद्वयेनोभयवादिसिद्धस्य जगदुपादानस्याज्ञानत्वनिषेधान्न त्वदभिमताज्ञानसिद्धिः । नियमेनाश्रयविषयज्ञस्यपेक्षप्रतीत्यविषयत्वस्य हेतुत्वान्न कश्चिद्दोषः । तेन 'द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात्' 'यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतमि'त्यादिसूत्रानुगृहीतश्रुत्याद्यानुकूल्यं च द्रष्टव्यम् ।। **तद्विषय इति** ।। अविद्याविषय इत्यर्थः ।। **काकवदिति वाक्यवदिति** ।। वेदन्तानामित्यनुषङ्गः ।। **प्रकाशमानस्येति** ।। प्रकाशमाने आत्मन्यज्ञानमनुचितम् । अप्रकाशमाने द्वितीयाभावे तु तदुचितमित्यर्थः । उक्तमर्थमनुव्याख्यानेन सम्मतयति ।। **निर्विशेष इति** ।। चिन्मात्रस्य स्वयंप्रकाशत्वात्तत्र सत्यभूतधर्मस्याभावान्मिथ्याभूतधर्मस्य चाज्ञानसिद्ध्युत्तरकालीनत्वात् अज्ञानावृतं किमपि न सम्भवतीत्यर्थः ।। **न्यूनाऽपीति** ।। अङ्गुलिस्तु चक्षुरादिकरणसम्बन्धिन्यावरणं तदपेक्षया न न्यूनेत्यर्थः । वक्ष्यमाणाक्षेपार्थमाह ।। **तस्मादिति** ।।

श्रीमद्व्यासयतीन्द्रार्यसत्कल्पतरुसंश्रिति ।
न्यायकल्पलतायां हि त्वविद्याविषयो न चित् ।।

न्यायामृतसौगन्ध्यम्

किञ्चाविद्याविषयोऽपि दुर्वचः । यत्तु चिन्मात्रमेवाविद्याविषयः, तस्याकल्पितत्वेनान्योन्याश्रयादिदोषाप्रसक्तेः, स्वप्रकाशत्वेन प्रसक्तप्रकाशे तस्मिन्नावरणकृत्यसम्भवाच्चेति । तन्न । किमिदमावरणकृत्यं सिद्धप्रकाशलोपो वा ? असिद्धप्रकाशानुत्पत्तिर्वा ? सतः प्रकाशस्य विषयासम्बन्धो वा ? नास्ति न प्रकाशते इति व्यवहारो वा ? अस्ति प्रकाशत इति व्यवहाराभावो वा ? नास्तीति व्यवहारयोग्यत्वं वा ? अस्तीत्यादिव्यवहारायोग्यत्वं वा ? नाद्यद्वितीयौ, स्वरूपप्रकाशस्य नित्यसिद्धत्वेन तल्लोपानुत्पत्योरसम्भवात् । न तृतीयः । ज्ञानस्य विषयसम्बन्धैकस्वभावत्वात् । न चतुर्थः । सुषुप्तौ व्यवहाराभावेनानावरणापातात् । न पञ्चमः । व्यवहारस्याभिज्ञात्वे स्वरूपाभिज्ञाया इदानीमपि सत्वात् वृत्तेश्च मोक्षेऽप्यसत्वात् । अभिलपनरूपत्वे मोक्षेऽप्यावरणप्रसङ्गात् । नापि षष्ठसप्तमौ । तयोरप्यारोपितत्वेनावरणं विनाऽयोगात् ।

ननु नास्ति न प्रकाशते इत्यादिव्यवहार एवाभिज्ञादिसाधारणः, अस्ति प्रकाशत इत्यादिव्यवहाराभावो वा आवरणकृत्यम् । आवरणं च तद्योग्यता अज्ञानसम्बन्धरूपा सुषुप्त्यादिसाधारणी अब्रह्मज्ञानमस्तीति न मोक्षे आवरणापत्तिरिति चेन्न । उक्तयोग्यत्वस्याप्यारोपितत्वेनावरणसापेक्षत्वात् । न चाज्ञानसम्बन्धरूपावरणस्यानादित्वेन चित्प्रकाश्यत्वेन च उत्पत्तौ ज्ञप्तौ स्थितौ वा स्वानपेक्षणादिति वाच्यम् । उक्तयोग्यताया आवरणानपेक्षणात्तदधीनत्वायोगस्योक्तत्वात् । अन्यथा अज्ञानं विनैव जीवब्रह्मविभागापन्नो जीवो ब्रह्म वा अज्ञानविषयः स्यान्न तु त्वदुक्तचिन्मात्रम् ।

किञ्चावस्थात्रयेऽप्यसन्दिग्धाविपर्यस्तत्वेन प्रकाशमाने चिन्मात्रे तदभावेन तत्कल्प्ययोर्योग्यत्वायोग्यत्वयोरभावात् । एतेन शुद्धरूपायाश्चितः प्रकाशमानत्वेऽपि तस्या एव परिपूर्णाद्याकारकत्वेनाप्रकाशमानत्वात् तदर्थं तस्या एवावरणकल्पनमिति निरस्तम् । निर्विशेषचितः प्रकाशमानाप्रकाशमानाकाराभावात् । न चावरणमहिम्नैव पूर्णं ब्रह्म नास्ति न प्रकाशते इति व्यवहारः, अध्यासाधिष्ठानत्वादिना प्रकाशमानता चाविरुद्धा इति वाच्यम् । आवरणस्यासिद्धत्वेनान्योन्याश्रयात् ।

किञ्चावेद्यत्वे सति अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वरूपस्वप्रकाशत्वविरुद्धे योग्यत्वायोग्यत्वे कथमिदानीमपि ब्रह्मणि स्याताम् ? न चाज्ञानादिमत्वेनापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वं स्वरूपेण च

(न्यायामृतसौगन्ध्यम्)

तदयोग्यत्वमित्यविरोध इति वाच्यम् । स्वरूपस्यास्वप्राकाशत्वापातात् । एतेन परिपूर्णाद्याकारेणेदानीं व्यवहाराभावेऽपि अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वानपाय इति निरस्तम् । निर्विशेषे परिपूर्णाद्याकारस्यालीकत्वात् ।

किञ्च प्रदीपावारकघटादिवच्चैतन्यावारकाविद्या चैतन्यस्यान्यसम्बन्धं प्रतिबध्नातु अन्यं प्रति चैतन्यमाच्छादयतु । न तु चैतन्यं प्रत्येवेति चैतन्ये उक्तयोग्यत्वरूपप्रकाशविरोधिनी सा, न हि दीपो घटावृतोऽपि स्वयं न प्रकाशते, तमःसम्बन्धापातात् । न च कल्पितभेदं जीवचैतन्यं प्रति शुद्धचैतन्यमाच्छादयतीति वाच्यम् । आवरणं विना भेदकल्पनस्यैवायोगात् । यो मोक्षे भावी चिन्मात्रस्यैव चिन्मात्रं प्रति प्रकाशस्तदभावस्यैव इदानीमज्ञानेन साधनीयत्वाच्च । न च कल्पितभेदं जीवं प्रति शुद्धचैतन्यस्यावृतत्वमिति वाच्यम् । भेदकल्पनस्यावरणोत्तरकालीनत्वात् । न च भेदावरणयोरप्यनादित्वेन पूर्वापरीभाव इति वाच्यम् । उभयोरनादित्वे हि जीवभेदस्यावरणापेक्षत्वं आवरणस्य जीवभेदापेक्षत्वमित्ययुक्तं स्यात् । अज्ञानाद्यकल्पिते जीव एव आवरणं तत्कृत्यञ्च स्यात् । न च प्रकाशस्वरूपे चैतन्ये कथमज्ञानं ? न ह्यालोके तम इत्युक्तम्, अज्ञानतमसोर्विरोधितायां अनुभवसिद्धविशेषादिति वाच्यम् । तादृशविशेषस्य त्वयैवानुभूतत्वात् । न च त्वदुक्तमर्थं न जानामीति प्रकाशमाने वस्तुनि अज्ञानस्यानुभवेन स्वरूपचैतन्यं साक्षी वा नाज्ञानविरोधि, तमसस्त्वालोके सत्यननुभवाद् आलोकमात्रं तमोविरोधीति वाच्यम् । अज्ञानोपरि साक्षिणा वस्तुग्रहणेऽपि स्वातन्त्र्येण तदग्रहणात् । स्वातन्त्र्येण हि वस्तुज्ञानं तदज्ञानविरोधि । न च साक्षिणा स्वातन्त्र्येण तद्ग्रहणं सम्बन्धाभावात् । न चावृत्तिं विना स्वरूपज्ञानं तत्प्रकाशकम् । सदा प्रकाशापातात् । न च तमसि विषयप्रकाशकालोकसहभावदर्शनेन तमस्यपि नालोकमात्रं विरोधीति वाच्यम् । तद्विषयाप्रकाशायोग्यालोकस्य तथात्वेऽपि तद्विषयप्रकाशयोग्यस्य तमःसाहचर्यासम्भवात् ।

किञ्च त्वदुक्तार्थो न प्रकाशत इति (इत्यनुभवादस्तु तत्र भासमाने अज्ञानम्, सुखादिस्फुरणे भासमाने न प्रकाशत इत्यननुभवात् कथं तत्राज्ञानं ?) ।।

(न्यायामृतसौगन्ध्यस्य एतावानेव ग्रन्थभागः उपलब्धः । इतःपरं ग्रन्थभागः एतावता नोपलब्धः ।)

।। इति अविद्याविषयभङ्गविवरणम् ।।

परिशिष्टम् - १

न्यायामृतादिषु उल्लिखिताः ग्रन्थाः तत्कर्तारश्च

(सङ्केताक्षरसूची– न्या-न्यायामृतम्, सि-अद्वैतसिद्धिः, तर-न्यायामृततरङ्गिणी, कंट-न्यायामृतकण्टकोद्धारः, प्र-न्यायामृतप्रकाशः, सौ-न्यायामृतसौगन्ध्यम्, कल्प-न्यायकल्पलता)

१. भारतम् - भगवान् श्रीवेदव्यासः
   न्या - १, ४५, ४६, २७५
   तर - ४८
   सौ - २८८

२. रामायणम् - महर्षिः श्रीवाल्मीकिः
   न्या - २७५
   सौ - २८८

३. भगवद्गीता - भगवान् श्रीकृष्णः
   न्या - १, ७, ४५, ८६, ८७, २७५, २७६, ३१३
   सि - ११, ९०,
   कल्प - ४०, ४१, १११
   सौ - ४३, ११३, ११४, ११५, ११६, २२१, २८९, ३५१
   कंट - २८०, २८१

४. भागवतम् - भगवान् श्रीवेदव्यासः
   न्या - २७५
   सि - ९
   कल्प - १०९, २८७
   प्र - २७
   सौ - २८८

५. विष्णुपुराणम् - भगवान् श्रीवेदव्यासः

न्या - १, ९

सौ - २२१

६. स्कान्दपुराणम् - भगवान् श्रीवेदव्यासः

न्या - २,

कल्प - ५३, २८५, २८८

७. कूर्मपुराणम् - भगवान् श्रीवेदव्यासः

न्या - २

८. हरिवंशः - भगवान् श्रीवेदव्यासः

न्या - २७५,

सौ - २८८

९. वैष्णवम् -

सौ - ४३, ३५६

१०. पाणिनिसूत्रम् - श्रीपाणिनिः

न्या - १

प्र - २९५

११. ब्रह्मसूत्रम् - भगवान् श्रीवेदव्यासः

न्या - २, ७, ३१४

प्र - ७२, ३६५

कल्प - ७५, २८५

सौ - ११३,

सि - २९१

१२. योगसूत्रम् - श्रीपतञ्जलिः

सि - १७६

१३. आश्वलायनसूत्राणि - श्रीआश्वलायनः

तर - २७८

कल्प - ७५

१४. अनुव्याख्यानम् - श्रीमन्मध्वाचार्यः
न्या - ९, ३७२
प्र - ३४२, ४१२
१५. बृहदारण्यकभाष्यम् - श्रीमन्मध्वाचार्यः
कल्प - ७७
१६. द्वादशस्तोत्रम् - श्रीमन्मध्वाचार्यः
कल्प - ४१
१७. तत्वोद्योतः - श्रीमन्मध्वाचार्यः
प्र - ३९७
१८. उपाधिखण्डनम् - श्रीमन्मध्वाचार्यः
न्या - ३५३, ३६०
प्र - ३४५
१९. उपाधिखण्डनटीका - श्रीजयतीर्थभिक्षुः
प्र - ३५५
२०. मिथ्यात्वानुमानखण्डनटीका - श्रीजयतीर्थभिक्षुः
प्र - २६१
२१. विवरणम् - श्रीप्रकाशात्ममुनिः
न्या - ७, ११७, ११९, १६३, २२४, २२६, ३०९, ३१४, ३६६
सि - २३१, १७६
तर - २७८, ३२१
कल्प - २८६
प्र - ३३८
२२. तत्वप्रदीपिका - श्रीचित्सुखाचार्यः
सि - ११७, २३२
२३. वार्तिकम् - श्रीसुरेश्वराचार्यः
न्या - ४५, ३१३

सि - ११,

तर - १३, ४८,

कल्प - ३५,

२४. पञ्चपादिका - श्रीपद्मपादः

तर - २७८,

कल्प - २८६

२५. बृहदारण्यकभाष्यम् (शाङ्करभाष्यम्) - श्रीशङ्कराचार्यः

न्या - ३१३

२६. ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् - श्रीशङ्कराचार्यः

न्या - ३१४

२७. सिद्धान्तबिन्दुः - श्रीमधुसूदनसरस्वतिभिक्षुः

सि - ३१६

२८. माधवीयभाष्यम् - श्रीसायणाचार्यः

तर - २७८

कल्प - ७६, २८६

सौ - ८२

२९. वृत्तिः - श्रीवररुचिः

न्या - १

३०. न्यासः - श्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादः

न्या - २

३१. पदमञ्जरी - श्रीहरदत्तमिश्रः

न्या - २

३२. वेदनिघण्टुः -

सौ - २८८

३३. बौद्धधिक्कारः - श्रीउदयनाचार्यः

तर - २६३

३४. शाबरभाष्यम् - श्रीशबरमुनिः
सौ - ८०

परिशिष्टम् - २
न्यायामृते सङ्ग्रहश्लोकाः

१. दृष्टिसृष्टिभङ्गप्रकरणे–

निर्बाधप्रत्यभिज्ञानाद् ध्रुवं विश्वमिति श्रुतेः ।
स्वक्रियादिविरोधाच्च दृष्टिसृष्टिर्न युज्यते ।। (५५)

२. एकजीवाज्ञानकल्पितत्वभङ्गप्रकरणे–

एकजीवमतं शब्दयुक्तिप्रत्यक्षबाधितम् ।
तदप्रमाणतायां तु सोऽपि जीवो न सिद्ध्यति ।। (८८)

३. भावरूपाज्ञानप्रत्यक्षभङ्गप्रकरणे–

अभाव इव भावेऽपि ज्ञानाज्ञानविरोधिता ।
न जानामीत्यतश्चोद्यपरिहारौ समौ तयोः ।। १६३)

४. अविद्यानुमानभङ्गप्रकरणे–

पक्षदृष्टान्तानुगतं प्रकाशत्वं न विद्यते ।
शब्दसाम्येन चेत् पृथ्व्या गोत्वाच्छृङ्गं समापतेत् ।। (२२७)

५. अज्ञानस्य विवरणोक्तचिन्मात्राश्रितत्वभङ्गप्रकरणे–

विरोधाद् धर्मिमानेन बाधात् श्रुतिविरोधतः ।
भ्रान्त्यैकाधिकरण्याच्च नाज्ञानं शुद्धचिद्गतम् ।। (३०९)

६. सर्वज्ञस्य अज्ञानाश्रयत्वभङ्गप्रकरणे–

सर्वं हि यो विजानीते तस्य कुत्रापि नाज्ञता ।
न हि यो यद्विजानीते स तत्राज्ञानवान् भवेत् ।। (३५२)

७. अज्ञानस्य वाचस्पत्युक्तजीवाश्रितत्वभङ्गप्रकरणे–

अविद्याजीवयोर्यत्र व्यपेक्षा तन्निरोधकः ।
अन्योन्यसंश्रयो नो चेदन्योन्याधीनताहतिः ।। (३५९)

यद्युत्पत्तिज्ञप्तिमात्रप्रतिबन्धेन दोषता ।
तर्हि स्याच्चैत्रमैत्रादेरन्योन्यारोहणादिकम् ।। (३५९)

८. अविद्याविषयभङ्गप्रकरणे–

स्वप्रभत्वेनापरोक्षव्यवहारार्ह आत्मनि ।
तद्योग्यत्वाभावरूपमविद्यावरणं कथम् ।। (३६८)

मोहभानार्थमज्ञातभानं यदि च कल्प्यते ।
अज्ञाते मोहहानिश्च तदर्थं किं न कल्प्यते ।। (३६९)

साक्षी स्वविषयेऽज्ञानविरोधी न भवेद्यदि ।
तद्वेद्ये सुखदुःखादावज्ञानं केन वार्यते ।। (३७१)

अद्वैतसिद्धौ सङ्ग्रहश्लोकः

रज्जुसर्पादिवद्विश्वं नाज्ञातं सदिति स्थितम् ।
प्रबुद्धदृष्टिसृष्टत्वात् सुषुप्तौ च लयश्रुतेः ।। (६०)

परिशिष्टम् - ३

न्यायामृतादिषु उल्लिखिताः गीताश्लोकाः

१. **अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।**
असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ।। (न्या-१)

२. **मिथ्यैष व्यवसायस्ते । (न्या-१)**

३. **ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा । (न्या-७) (तर-२८०)**

४. या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ।। (सि-११)

५. ..... मद्भक्तिं लभते पराम् ।
भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्वतः ।
ततो मां तत्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ।। (कल्प-४०)

६. सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः ।
मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् । (कल्प-४०)

७. चेतसा सर्वकर्माणि मयि सन्यस्य मत्परः ।
बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ।
मच्चितः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।। (कल्प-४१)

८. तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।
तत्प्रसादात्परां शन्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ।। (कल्प-४१)

९. मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् । (सौ-४३)

१०. प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः । (सौ-४३)

११. पवित्राणां पवित्रं यो मङ्गलानां च मङ्गलम् । (न्या-४५)

१२. तान्यहं वेद सर्वाणि .... । (न्या-८६,३१३) (सि-९०) (सौ-११४,३५१)

१३. उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः । (न्या-८६) (सौ-११३,११५)

१४. बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः । (न्या-८७) (सौ-११३,११४,११६)

१५. इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । (न्या-८७)(सौ-११३,११४,११६)

१६. तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।
नाशयाम्यात्मभावस्थो यथा दीपेन भास्वता ।। (कल्प-१११)

१७. वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ।। (सौ-११३)

१८. दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् । (सौ-११३)

१९. न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।
न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ।। (सौ-११३)

२०. तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति यत्परम् । (सौ-११३)

२१. ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् । (सौ-११३)

२२. येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।
ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ।। (सौ-११३)

२३. निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।
द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ।। (सौ-११३)

२४. बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन । (सौ-११४)

२५. दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ।
(न्या-२७५,२७६) (सौ-११४,२८९)

२६. मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय । (सौ-११४)

२७. मामेकं शरणं व्रज । (सौ-११४)

२८. अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।
परं भावमजानन्तो (मम भूतमहेश्वरमिति) ममाव्ययमनुत्तमम् ।।
(सौ-२२१)

२९. अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः । (तर-२८१)

परिशिष्टम् - ४

न्यायामृतादिषु उल्लिखिताः भारतश्लोकाः

१. सत्त्वं स्वातन्त्र्यमुद्दिष्टं तच्च कृष्णे न चापरे ।
अस्वातन्त्र्यात् तदन्येषामसत्त्वं विद्धि भारत ।। (न्या-१)

२. सत्ये प्रतिष्ठितः कृष्णः सत्यमस्मिन् प्रतिष्ठितम् ।
सत्तासत्ते च गोविन्दस्तस्मात् सत्यं सतां मतः ।। (न्या-४५)

३. उभे सत्ये क्षत्रियाद्यप्रवृत्ते मोहो मृत्युः सम्मतोऽयं कवीनाम् ।
प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि तथाऽप्रमादादमृतत्वं ब्रवीमि ।। (न्या-४६)

४. यदिदं शृणोमि मृत्युर्हि नास्तीति तवोपदेशम् ।
देवासुरा अचरन् ब्रह्मचर्यममृत्यवे तत्कतरन्नु सत्यम् ।।
(सनत्सुजातीय तर-४८)

५. जलं संस्तभ्य मायया । (न्या-२७५) (सौ-२८८)

परिशिष्टम् - ५

न्यायामृतादिषु उल्लिखिताः भागवतश्लोकाः

१. भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ।। (सि-९)

२. कीटः पेशस्कृतारुद्धः कुड्ये यान्तमनुस्मरन् ।
संरम्भभययोगेन विन्दते तत्सरूपताम् ।। (प्र-२७)

३. एतदेवात्मभू राजन्नारदाय विपृच्छते ।
वेदगर्भोऽभ्यधात्साक्षाद्यदाह हरिरात्मनः ।। (कल्प-१०९)

४. योगमायां समादिशद् । (न्या-२७५) (सौ-२८८)

५. यद्येषोपरता देवी माया वैशारदीमतिः ।
सम्पन्न एवेति विदुर्महिम्नि स्वमहीयते ।। (कल्प-२८७)

परिशिष्टम् - ६

न्यायामृतादिषु उल्लिखितानि ब्रह्मसूत्राणि

१. ''वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्'' (न्या-२)

२. ''तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्'' (न्या-७)

३. ''न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते'' (प्र-७२)

४. ''अनावृत्तिः शब्दात् अनावृत्तिः शब्दात्'' (प्र-७२)

५. ''अनुस्मृतेश्च'' (कल्प-७५)

६. ''लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्'' (सौ-११३)

७. ''दहर उत्तरेभ्यः'' (कल्प-२८५)

८. ''तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् सः'' (सि-२९१)

९. ''शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते'' (न्या-३१४)

१०. ''भेदव्यपदेशाच्चान्यः'' (न्या-३१४)

११. ''ईक्षतेर्नाशब्दम्'' (प्र-३६५)

परिशिष्टम् - ७

द्वैताकरग्रन्थेभ्यः उदाहृताः श्लोकाः

१. यथा दृष्ट्वा प्रसन्नः सन् राजा बन्धापनोदकृत् ।
एवं दृष्टः स भगवान् कुर्याद् बन्धविभेदनम् ।। (न्या-९)

२. अतीतानागताश्चैव यावन्तः सहिताः क्षणाः ।
अतोऽप्यनन्तगुणिता जीवानां राशयः पृथक् ।। (न्या-८८) (सि-९२)

३. अपादानत्वमेवास्य यद्युपादानतेष्यते ।
अङ्गीकृतं तत्पितृवन्न तु विश्वात्मना भवः ।। (प्र-२९५)

४. दुर्घटत्वं भूषणं चेत् स्यादविद्यात्वमात्मनः ।
अन्धन्तमोऽप्यलङ्कारो नित्यदुःखं शिरोमणिः ।। (न्या-३६०)

५. निर्विशेषे स्वयम्भाते किमज्ञानावृतं भवेत् ।
मिथ्याविशेषोऽप्यज्ञानसिद्धिमेव ह्यपेक्षते ।। (न्या-३७२)

६. उपाधिभेदाद्भटत इति चेत् स स्वभावतः ।
अज्ञानतो वा द्वैतस्य सत्यता स्वत एव चेत् ।
अनवस्थितिरज्ञानहेतौ वाऽन्योन्यसिद्धिता ।
चक्रकापत्तिरथवा ..... ।। (प्र-३४५)

परिशिष्टम् - ८

अद्वैताकरग्रन्थेभ्यः उदाहृताः श्लोकाः

१. तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थसम्यग्धीजन्ममात्रतः ।
अविद्या सह कार्येण नासीदस्ति भविष्यति ।। (वार्तिकम्) (सिद्धि-११)

२. प्रत्यग्याथात्म्यधीरेव प्रत्यगज्ञानहानिकृत् ।
सा चात्मोत्पत्तितो नान्यद् ध्वान्तध्वस्तावपेक्षते ।।
(वार्तिकम्) (सिद्धि-११, तर-१३, कल्प-३५)

३. गौणं लाक्षणिकं वाऽपि वाक्यभेदेन वा स्वयम् ।
वेदोऽयमाश्रयत्यर्थं को नु तं प्रतिकूलयेत् ।। (वार्तिकम्) (न्या-४६)

४. अथापि गौणशब्दत्वं तथापि बलवत्तरम् ।
स्वतन्त्रस्य हि वेदस्य गौणत्वं न विचार्यते ।। (वार्तिकम्) (तर-४८)

५. जीव ईशो विशुद्धा चित् तथा जीवेशयोर्भिदा ।
अविद्या तच्चितोर्योगः षडस्माकमनादयः ।। (सिद्धि-५६)

६. न सुषुप्तिगविज्ञानं नाज्ञासिषमिति स्मृतिः ।
कालाद्यव्यवधानत्वान्न ह्यात्मस्थमतीतभाक् ।।

न भूतकालस्पृक्प्रत्यङ् न चागामिस्पृगीक्ष्यते ।
स्वार्थदेशः परार्थोऽर्थो विकल्पस्तेन स स्मृतः ।। (सिद्धि-१७६)

७. न चेदनुभवव्याप्तिः सुषुप्तस्याभ्युपेयते ।
नावेदिषं सुषुप्तोऽहमिति धीः किम्बलाद्भवेत् ।।

८. अविद्याया अविद्यात्व इदमेव तु लक्षणम् ।
मानाघातासहिष्णुत्वमसाधारणमिष्यते ।। (न्या-३००)

९. राजसूनोः स्मृतिप्राप्तौ व्याधभावो निवर्तते ।
यथैवमात्मनोऽज्ञस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यतः ।। (वार्तिकम्) (न्या-३१३)

१०. आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विशेषचितिरेव केवला ।
पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो नाश्रयो भवति नापि गोचरः ।।
(न्या-३०९, सि-३१४, प्र-२५५)

११. अविद्यायोनयो भावाः सर्वेऽमी बुद्बुदा इव ।
क्षणमुद्भूय गच्छन्ति ज्ञानैकजलधौ लयम् ।। (सि-५९)

१२. स्वरूपतः प्रमाणैर्वा सर्वज्ञत्वं द्विधा स्थितम् ।
तच्चोभयं विनाऽविद्यासम्बन्धं नैव सिद्ध्यति ।। (न्या-३५२, सि-३५३)

१३. स्वेनैव कल्पिते देशे व्योम्नि यद्वद्घटादिकम् ।
तथा जीवाश्रयाविद्यां मन्यन्तेऽज्ञानकोविदाः ।। (न्या-३५९, सि-३६१)

१४. प्रश्नविश्रान्तिभूमित्वाच्चोद्यं तमसि नोचितम् ।
न बुद्धिमन्तः पृच्छन्ति न जानामीति वादिनम् ।। (न्या-३६०)

परिशिष्टम् - ९

इतरग्रन्थेभ्यः उदाहृताः श्लोकाः

१. यत्रोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः ।
नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे ।। (सिद्धि-१६७)

२. अनुकूलेन तर्केण सनाथे सति साधने ।
साध्यव्यापकताभङ्गात्पक्षे नोपाधिसम्भवः ।। (प्र-२६१)

३. मयश्च शम्बरश्चैव महामायाधरौ तथा ।
पार्जन्यवारुणी माये व्यधत्तां वारिविक्षरे ।। (न्या-२७५) (हरिवंशः)

४. ऋ गताविति धातोस्तु पूर्वावगतवत्सदा ।
स्थितेर्ब्रह्मर्तमित्युक्तमनृतं परिणामतः ।। (कण्ट-२८० प्र-२८२)

५. क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकैकोऽर्थः प्रदर्श्यते ।
प्रयोगतोऽनुगन्तव्या अनेकार्था हि धातवः ।। (कल्प-२८७)

६. अन्यश्च परमो राजन् तथाऽन्यः पञ्चविंशकः ।। (न्या-३१३)

७. न हि स्वप्नसुखाद्यर्थं धर्मे कश्चित् प्रवर्तते ।
यादृच्छिकत्वात् स्वप्नस्य तूष्णीमास्येत पण्डितैः ।। (वार्तिके बौद्धं प्रति)

श्रीमध्वः कल्पवृक्षस्तु जयार्यः कामधुक् स्मृतः ।
चिन्तामणिस्तु व्यासार्यो मुनित्रयमुदीरितम् ।।

Nyāyāmṛta and Advaita Siddhi are the Central Classics of Dvaita-Advaita polemics. Śrī Vyāsatīrtha a brilliant star on the horizon of Vedānta thought has brought together the main issues of Dvaita-Advaita dialectics spread over a vast range of Vedānta literature, arranged them in a systematic way, and has critically examined them from the ontological, epistemological, logical and linguistic points of view. He is unparalleled in the careful handling of the Texts, accurateness of scholarship and the wide range of study. His work is an encyclopedia of Dvaita and Advaita thought in its range and an intellectual treat in its depth. He is rightly glorified as one of the three great thinkers of Dvaita Vedānta. His three great works : Nyāyāmṛta, Tātparyachandrika and Tarkatāṇḍava are the treasures of Vedānta thought. Advaitasiddhi of Madhusūdana Sarasvati is a scholarly defence of Advaita that clarifies many Advaita concepts to meet the objections against Advaita.

These two were followed by a series of commentaries of very high polemical skill over last four centuries. Six prominent commentaries : Taraṅginī, Kaṇṭakoddhāra, Prakāśa, Saugandhya, Nyāyakalpalatā and Mādhuri are included here. This entire Dvaita Advaita polemical literature represents the cream of the Vedānta thought.

The academic world is bound to be inspired by this volume.